*Енді еркіндік заман жоқ,*
*Дұшпанның құрған торы бар.*
*Ендігі жүрген жігіттің*
*Маңдайында соры бар.*

**Шортанбай Қанайұлы**

*Дүниенің қызығында кім?*
*Еркін ұшар қауіпсіз,*
*Сауысқан, құзғын, қарғалар.*
*Көрсең бұлбұл – сұңқарды,*
*Шыға алмай тордан зар қылар.*
*Қызығында дүниенің,*
*Санасыз, ойсыз жамандар,*
*Һеш нәрседен хабарсыз,*
*Саңлауы жоқ надандар.*

*Қасіретінде дүниенің,*
*Жақсы біткен жүреді.*
*Таршылық пен тұтқынды,*
*Қайда болсын көреді.*
*Елім үшін күйдім деп,*
*Неге болсын көнеді.*
*Осындайын заңдардың,*
*Өзі үшін туды деп.*
*Біздің үшін күйді деп,*
*Қадірін қашан біледі?!*

**Мұхамедияр Нұрекенов**

# АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ.
# ҚИЯНАТҚА ҚАРСЫЛЫҚ

АСТАНА, 2022

**ӘОЖ _____**
**КБЖ _____**
**С _____**

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның тапсырмаларына сәйкес жарияланды (2021 жылғы 16 қыркүйектегі Мемлекеттік комиссия отырысы хаттамасының 1.4-тармағы, 2022 жылғы 7 сәуірдегі Мемлекеттік комиссия отырысы хаттамасының 2.2-тармағы).

«XX ғ. 20-50 жылдардағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау үрдістері: бірыңғай деректер базасын құру» OR11465470 бағдарламасын іске асыру аясында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі баспадан шығаруға ұсынған.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасының «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді.

*Ғылыми редактор:*
Әнес Ғ., филология ғылымдарының докторы, профессор
*Пікір жазғандар:*
Балтабаева К.Н., тарих ғылымдарының кандидаты
Тілеубаев Ш.Б., тарих ғылымдарының кандидаты

Жалпы редакциясын басқарған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның төрағасы **Е.Т. Қарин.**

*Редакциялық алқа:*
С. Нурбек, Б. Әбдіғалиұлы, Е.А. Әбіл, К.Н. Балтабаева, И.Ш. Борчашвили, Л.А. Гривенная, А.Ж. Ильяс, З.Е. Кабульдинов, Д. Қамзабекұлы, Г.В. Кан, С.А. Касымов, М.К. Койгелдиев, Г.К. Кокебаева, М.М. Козыбаева, А.С. Мусагалиева, З.Г. Сактаганова, А.А. Сарым

**С Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века).** Т. 3. Ахмет Байтұрсынұлы. Қиянатқа қарсылық. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: М. Қойгелдиев (жауапты ред.), З. Мырзатаева / Жалпы редакциясын басқарған **Е.Т. Қарин.** – Астана, 2022. – 436 б.

Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы жаңа тұрпаттағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының бастау көзінде тұрып, оның мақсат-мұратын анықтап, кең өріс алуына зор ықпал жасап, ең соңында сәтсіз аяқталып, жеңіліске ұшыраған қозғалыс құсалығының уын ішкен жетекші тұлғаларының қатарында болды.

Көпшілік қауымның назарына ұсынылып отырған құжаттар жинағында ұлы ағартушы және қайраткер тұлғаның қауіпті кезеңдегі ұлтының болашағы үшін арпалысты ақтық күресін куәландыратын құжаттық материалдар қамтылды. Материалдар хронологиялық тұрғыдан, яғни Ахаңның өмір жолындағы тарихи кезеңдердің ерекшеліктерін мүмкін болғанша ашып көрсету тұрғысынан орналастырылды.

Жинақтағы құжаттық материалдардың біраз бөлігі алғаш рет жарияланып отыр. Жинақ зерттеуші-мамандарға және кең оқырмандар қауымына арналған.

**ISBN _____**

**ӘОЖ _____**
**КБЖ _____**

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
© Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның Жобалық офисі
©ТОО «Литера-М»

# АЛҒЫСӨЗ

Ағымдағы 2022 жылы өткен ғасырдың басындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының негізін қалаушылардың бірі, ұлы ойшыл-ғалым және мемлекет қайраткері – Ахмет Байтұрсынұлына 150 жыл толады. Бұл шара халықаралық деңгейде аталып өтілуде. Соңғы ширек ғасырдағы өзгерістер көрсетіп отырғанындай, халықтың, оның зиялыларының, әсіресе жас ұрпақтың Алаш қозғалысы мен оның қайраткерлеріне деген ықылас-ынтасы ерекше. Қоғамның осы көңіл-күйінен-ақ Алаш қайраткерлері күн тәртібіне шығарып, оларды іске асыруға өмірін арнаған қоғамдық мәселелердің бүгінгі күні де өзектілігін жоймай, тіптен заман сұранысына лайық жаңа мазмұн-сипатқа ие болғандығы ақиқатқа айналып отыр.

Жинақты құрастырушылар құжаттық материалдарды беруде жүйелеудің тақырыптық-хронологиялық принципіне сүйенді, сонымен қатар тарихи кезеңнің түрлі иірімдерін тура жеткізетін аса маңызды мәліметтерді логикалық дәйектілікпен орналастыруды жөн санады. Жинақ Қазақстан КП ОК - нің 1988 жылғы 20 желтоқсандағы «Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынұлы және Жүсіпбек Аймауытұлының мұрасы туралы» қаулысымен ашылады. Бұл қаулы кезінде негізсіз саяси репрессия құрбаны болған алғашқы ұлттық зиялылар буынының қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметін ақтау ісін бастап берген қадам ретінде қабылданды.

Содан бергі уақытта ғасыр басындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысын бастап, оған белсенді ат салысқан қайраткерлердің қызметіне байланысты архив құжаттарының басым бөлігі ғылыми айналымға тартылып, ал олардың шығармашылық мұрасы кітап түрінде жарық көруде. Бұл жағдайды ұлт ұстазы, ұлы мемлекет және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының мұрасына да байланысты айтқан жөн.

А. Байтұрсынұлының өмір жолынан және шығармашылықтағы қызметінен мынадай кезеңдерді байқауға болады:

1872-1905 жж. – қайраткердің тұлға ретінде қалыптасу және кәсіби білім алу жолындағы кезең.

1905-1909 жж. – Қарқаралы қаласындағы ұстаздық қызметі.

1910-1918 жж. – 1910 жылы абақтыдан шыққан соң Орынбор қаласына жер аударылып, 1913 жылдан бастап «Қазақ» газетін шығарып, белсенді саяси-публицистикалық және ағартушылық қызметте өткен жылдары.

1919-1929 жж. – советтік билік жүйесінде үкімет мүшесі және ғылыми-педагогикалық қызмет атқарған жылдары.

1929-1937 жж. – әділетсіз саяси қудалауға түсіп, шығармашылықтан, қоғамдық қызметтен аласталған кезеңі.

Жинақ құрастырушылары қайраткердің өмір жолына және шығармашылығына қатысты құжаттық материалдарды орналастыруда осы хронологиялық кезеңдерді негізге алып, көпсалалы қызметінің негізгі бағыттары мен мазмұнын ашуға күш салды.

Жоғарыда көрсетілген кезеңдерге қатысты ғылыми талдаулар мен ой-тұжырымдар жинаққа берілген профессор М. Қойгелдиевтің кіріспе мақаласында баяндалды.

«А. Байтұрсынов. Өмірдерек» аталатын алғашқы бөлімде қайраткердің өз қолымен даярлаған өмірбаяны (мұражай үйіндегі қордан алынған), сондай-ақ шығармашылықтағы идеялас, замандас інілері Міржақып Дулатовтың және Мұхтар Әуезовтың өмірбаяндық очерктері, әулеттік шежіресі берілді.

«1905-1909 жж. Қарқаралы кезеңі» аталатын екінші бөлімде ҚР ОМА

қорынан алынған А. Байтұрсынұлының және басқа алаштық қайраткерлердің қатысуымен даярланып, жаңа тұрпаттағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының алғашқы құжаттарының бірі саналатын Қарқаралы арыз-тілегі берілді. Осы бөлімде қайраткердің 1909-1910 жж. сот ісіне қатысты Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві қорынан алынған құжаттық материалдар орналастырылды.

*1913-1916 жж. Орынборлық кезең. «Қазақ» газетінің шығарушысы* аталатын үшінші бөлім екі тараудан, яғни: 1) Орынбор облыстық мемлекеттік архивінен алынған «Қазақ» газетінің қызметіне қатысты мемлекеттік бақылау органдарына тиесілі құжаттық материалдардан және 2) «Қазақ» газетін шығарушы редактордың саяси ұстанымын көрсететін публицистикалық мақалалардан.

*«1917-1918 жылдардағы қоғамдық-саяси өзгерістер тұсында* аталатын төртінші бөлімде, қатарында Ахмет Байтұрсынұлы бар алаштық қайраткерлердің қазақ мемлекеттілігін жаңғырту жолындағы жанкешті қызметін көрсететін материалдар берілді. Бұл бөлімде Ресей мемлекеттік тарихи архивінің тақырыпқа қатысты № 1291 қорынан, Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінің № 667 және 1318 қорларынан, Қазақстан Республикасының Президенті архивінің № 811 қорынан, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің № 17 және 19 қорларынан алынған құжаттық материалдар орналастырылды.

*«Ұлттық даму жолы үшін күресте* аталатын бесінші бөлімде Ахмет Байтұрсынұлының идеялас серіктерімен бірге советтік федерация ауқымында шынайы ұлттық автономия алу үшін жүргізген арпалысты күресін көрсететін фактілік дереккөздері жинақталды. Мұнда Республикалық архив қорларындағы құжаттық материалдармен қатар Ресей мемлекеттік саяси-әлеуметтік тарих архивіндегі тақырыпқа қатысты сирек кездесетін материалдар берілді.

*«Азаттық қозғалыс басшыларының өзара хат алысулары* аталатын алтыншы бөлімде саяси қудалаудағы алаштық зиялылардың өзара жазысқан хаттары жинақталды.

*«Репрессия және ақтау»* аталатын соңғы жетінші тарауға ҚР Президенті архивінен, Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінен алынған қайраткерді ақтау ісіне қатысты құжаттық материалдар енгізілді.

Құрастырушылар ұжымы жинақты даярлауда архивтік деректердің түпнұсқасын пайдалануға басымдық берді. Осы ретте кітапқа материалдар жинау барысында көрсеткен аса маңызды қолдауы үшін Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві, Ресей мемлекеттік тарихи архиві, Ресей мемлекеттік саяси-әлеуметтік тарих архиві, Орынбор облыстық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві қызметкерлеріне үлкен ризашылығын білдіреді.

Құжаттар жинағын даярлау барысында Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің аға ғылыми қызметкері Е.В. Чиликованың және осы архивтің ғылыми қызметкері Р.М. Мырзақұлованың, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының докторанты М.Р. Сатенованың атқарған қызметін атап айтқан жөн.

Жинақтың құрастырушылар ұжымы кітапқа енген құжаттық материалдарды архив қорларынан жинап, баспаға даярлау ісінде көрсеткен демеушілік қолдауы үшін ұлт тарихының жанашыры Таңсыққожин Дәулет Байжұмаұлына тәңір жарылқасын айтады.

Жинақ Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия жұмысы аясында жарық көрді.

## АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ. ҚИЯНАТҚА ҚАРСЫЛЫҚ

1933 жылы ақпанның суық аязында Архангельскіде абақтыда отырған Ахмет Байтұрсынұлы саяси қуғындағы зиялыларға көмек қорының басшысы Екатерина Павловна Пешковаға жолдаған өтініш-хатында «Мен қазақ халқын ағарту жолында 34 жыл бойы қызмет атқарған педагогпын, менің бұл қызметім ағартушылық қызметке қажет ғасырлар бойы қалыптасқан даярлығы бар басқа мәдениетті елдердің педагогтарының қызметінен мүлдем бөлек жағдайда өтті. 1905 жылғы революцияға дейін қазақ тілінде жазуға, оқуға, білім алуға рұқсат берілмеді, сондықтан да бұл тілде ағартушылық қызметті жүргізуге мүмкіндік туғызатын қарапайым даярлық та болған жоқ, яғни оның алфавиті, орфографиясы, грамматикасы, тіл теориясы, оқулықтары, баспа әдебиеті, газеттері болған емес. Маған осылардың бәрін жаңадан жасауға және негіздеуге тура келді, өйткені 1905 ж. соң тілге берілген еркіндік менің шығармашылықтағы қуатты шағыма тұс келген еді.

Мен ағартушылықты қоғамдық-мәдени, публицистикалық, әдеби қызметпен байланыстырған педагогпын, сондай-ақ езгіге түскен ұлттың перзенті ретінде қызметімді белгілі бір идеямен – қазақ халқын күрес арқылы, ұлттың мәдениетін және сана-сезімін көтеру арқылы билік құрған жүйеден құтқару идеясымен ұштастырдым. Сол үшін де патшалық тұсында түрмеде отыруға, жер аударуды бастан өткеруге тура келді. Мен, қоғамдық дамуда артта қалған ұлттың ұлы ретінде құлшына жұмыс істедім, қазақ халқын ағарту ісіне бар күшім мен қабілетімді, тіптен денсаулығымды сарқа еңбек еттім. Енді міне тағдырдың жазуымен қазақ халқына атқарған осы еңбегімнің өтеуіне қартайған шағымда (62 жастамын) 20 ай түрмеде, 22 ай концлагерьде жүрмін» [1], – деп жазды.

Бұл хаттан мынадай екі жағдайды анық байқауға болар еді және оларды күрескер тұлға анық білдіріп те отыр. Біріншіден, азаматтық ұстанымы және кәсібі тұрғысынан ол ең әуелде ағартушы екендігін, сондай-ақ бұл қызметін туған халқына арнағандығын, екіншіден, осы қызметі үшін бұрынғы патшалық және жаңа советтік биліктер жүйесінен қуғын-сүргін көріп келе жатқандығын жеткізуі еді. Сонымен бірге бұл арада, әрине, мынадай бір жағдайды да ескерген артық емес. Ол қайраткердің өзі өмір сүрген кезеңде қазақ қоғамында қалыптасқан жағдайға байланысты ағартушылық және шығармашылық қызметін туған елін әділетсіз отарлық жүйеден құтқару ісімен, яғни саяси қызметпен байланыстыруға мәжбүр болғандығын білдіруі еді. Қорыта айтқанда, хаттағы орталық идея ол, әрине, азаттық идеясы, өз ретінде бұл идеяға екі жүйенің де, патшалық және советтік, қарсы болғандығын автордың зор өкінішпен жеткізуі еді.

А. Байтұрсынұлының Е.П. Пешковаға жазған хаты XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ зиялыларының өмірі мен қызметін, олар көтерген идеяны тура түсінудің кілті десе де болады. Бұл идея сондай-ақ барлық азат өмір үшін күрес жолында тұрған халықтардың зиялыларына ортақ, түсінікті идея болатын. Азаттық идеясы ұлт зиялыларына әділетсіз және күші басым жүйемен ақтық күресте оларға күш-қуат, сенім берді. Өз ретінде ұлт зиялылары бұл идеяны халық арасына жайды, сол арқылы оны материалдық күшке айналдырды.

Азаттық идеясының түпкі мақсаты ұлтқа саяси тәуелсіздік әперу, яғни оның ұлттық мемлекеттілігін жаңғырту. Мемлекеттілік бұл осы кезеңдегі ұлттық бастаушы топтың кәусар арманы. Осы арада мынадай сауалдың тууы әбден мүмкін.

Жайлы, жетімді өмірді аңсамайтын ел болмайды. Елдің бұл тілегін білдіретін ұлттың оқыған, көзі ашық жетекші тобы – ұлт зиялылары. Адами көзқарас

тұрғысынан алғанда бәрі дұрыс сияқты. Ұлт оқығандарының дұрыс жолда тұрғандығына шек келтірудің өзі қисынсыз болар еді.

Осы ретте мынадай толық негізді сұрау туындайды: Ұлт зиялыларының бұл әрекетіне биліктегі саяси жүйе түсіністікпен қарай алды ма? Бұл сұрауға берілетін негізді жауап биліктегі жүйенің қандай ұстанымда тұрғандығының өлшемі еді.

А. Байтұрсынұлы және патшалық режим. Біздің қолымызда ССРО Бас Прокуратурасына тиесілі қордан алынған құжат. Ол Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінде (ГАРФ) сақтаулы [2].

Іске байланысты берілген мәліметтен оның 1909 жылы, яғни патшалық билік тұсында полиция департаменті тарапынан ашылғанын аңғаруға болады. 39 беттен тұратын бұл істе 1909 жылдың 26 июлінен келесі 1910 жылдың 6 мартына дейінгі аралықтағы Ахмет Байтұрсынұлының сот ісіне қатысты құжаттық материалдар тіркелген. Тіркелген құжаттардан патшалық әкімшіліктің архив ісін жүргізуде жоғарғы мәдениет қалыптастырғанын байқауға болады.

Істегі материалдар қамауға алынған А. Байтұрсынұлы туралы мәлімет берілетін анкетадан басталады. Советтік кезеңге тиесілі тергеу материалдары да осы тәртіпті еске салады. Тергеу ісі бойынша тіркелген құжаттық материалдар осы анкетадан басталады. Бұл арада екі жүйедегі саяси полиция қызметі арасындағы сабақтастық қатаң түрде сақталғандығы байқалады. Сонымен анкетадағы мәліметтер бойынша патшалық полиция органы қамауға алған Ахмет Байтұрсынұлы кім?

Айыпталушы ретінде жауапқа тартылған қырғыз (қазақ – авт.) Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов Қарқаралы қаласындағы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі. Қамауға алынған кісі туралы алғашқы мәлімет «Лит.А» деген белгімен 1909 ж. № 226. 11 июльде берілген.

Туған уақыты: 1873 жылдың 5 сентябрі.

Туған жері: Тосын болысы Торғай облысы.

Діні: магометандық, яғни мұсылман. Тегі: Қырғыз (қазақ – авт.)

Халқы: Торғай облысының қазағы

Азаматтығы: орыстық.

Тұрған мекені: Қарқаралы қаласы Семей облысы.

Тіркелген жері: Торғай облысы Торғай уезі.

Кәсібі: мұғалім. Табыс көзі: жеке еңбегі.

Отбасы жағдайы: зайыбы – Бадри-Сафа Мұхаммед Садыққызы Қарқаралы қаласының тұрғыны. Қызметі жоқ. Балалары жоқ.

Туыстық байланысы: анасы – Күнші, бауырлары: Қали 41 ж., Хакімжан 40 ж., Махмұд 36 ж. Байтұрсыновтар Торғай уезі Торғай облысында тұрады. Мал шаруасымен айналысады. Қарындасы – Зибиш Бисалы Баясыловқа тұрмысқа шыққан, Торғай уезінде мал шаруасында.

Ата-анасының далалықтарға тән шаруасы бар.

Анкетада тергеудегі кісінің білім алған орны туралы сауал бар. Берілген жауапта 1886 жылы Торғайдағы 2 кластық орыс-қазақ училищесіне оқуға түсіп, онда 5 жыл болып, 1891 жылы толық курсын аяқтап шыққандығы, тура сол жылы Орынбордағы мұғалімдер мектебіне оқуға қабылданып, оның да толық курсын 1895 жылы аяқтап шыққандығы туралы мәлімет берілген.

Кімнің есебінен білім алды деген сауалға «Шаңырақ басынан жиналған салық есебінен» деген жауап бар. Ахаң ата-анасы арқылы алған діни сеніміне үлкен ыждағаттықпен қараған. Жеңіл болмаған өмір жолында ислам дінінің негізгі талаптарын орындауға ден қойған. Мәселен, сүйікті жары Александра Ивановна анамыз Ахаңды сыйлағандықтан болса керек мұсылмандыққа өтіп, мешітке барып

Бәдрисафа Мұхаммед Садыққызы есімін алған. Отбасында мұсылмандық талаптары қатаң сақталған. Ахаң тіптен ауыр жағдайда лагерьде жүріп те ораза ұстаған. Ол жөнінде өмірлік досы Әлекеңе (Ә. Бөкейхановқа) жазған.

Қандай негізде жауапқа тартылды деген сауалға: «Қарқаралы уездік бастығы жүргізген тергеу ісі бойынша Ахмет Байтұрсынов қазақтар арасында сепараттық мазмұнда үкіметке қарсы үгіт жүргізген, сондай-ақ (жер аударылған қазақ Ақпаевты қайтару туралы) арыз-хат даярлап, оған қол жинаған.

Қарқаралы қаласында 1909 жылы 1 июль күні үйінде тінту жүргізіліп, тұтқынға алынған.

Тінту кезінде көзге түсерлік не алынды деген сұрауға: «қылмысқа лайық ештеңе де көзге түспеді» деген жазу жазылған.

Осы арада мынадай бір детальға көңіл аударуға тура келеді. Ахаңды июльдің бірінде қамауға алады да, тергеу жұмысын июльдің 16-нда бастайды, яғни жарты ай абақтыда ұстаған соң. Бұл, әрине, полицейлік режим тарапынан тұтқынға алынған тұлғаны сындыру, оған жасалған рухани қысымның түрі еді. Тұтқынға алынған тұлғаға байланысты тура осы қысым түрін кейін патшалық режимнің орнына келген советтік саяси полиция органдары да іске асырды. Бұл екі режим арасындағы өзара сабақтастықтың нақты көрінісі болатын.

№ 261 анкетаны Омбы жандарм басқармасы бастығының көмекшісі ротмистр Левановский қолын қойып бекіткен. Күні 1909 ж. 26 июлі [2, 3–4 об. пп.].

Сонымен, анкетадағы мәліметтерден байқағанымыздай Ахаң орыс-қазақ училищесінде бес жыл оқып, артын ала білімін Орынбордағы мұғалімдер мектебінде жалғастырып, мұғалім деген мамандық алумен аяқтайды. Оқуын аяқтағанда ол 22 жастағы жігіт еді. Ұлы дарын иесін осы алған білімі елін зор азаттық және теңдік үшін күрес жолына бастап шығуға негіз болды.

Анкетада берілген мәліметтерден көңіл аударуға лайық келесі мәселе, әрине, Ахаңды полиция департаментінің қандай себеппен қамауға алғандығы болса керек. Бұл сауалға байланысты тергеуші анкетада А. Байтұрсынұлы «қазақ арасында сепараттық мазмұнда үкіметке қарсы үгіт жүргізді» деген түсінік берген. Бірақ кейінгі күндері тергеу жүргізуші жаққа бұл аргумент жетімсіз көрінген сияқты. Сол 1909 жылғы 2 желтоқсанда, яғни бес айдан соң ротмистр Левановский «А. Байтұрсынов 1905 жылдан бастап қазақ арасында қылмысты үндеу таратып, қазақтарды салық төлемеуге, қоныс аудара келгендерге жер бермеуге және басшыларға бағынбауға шақырды» деген айыптаулар қосады [2, 33, 38 пп.].

Сонымен, жандарм тарапынан қамауға алынған А. Байтұрсынұлына таңылған алғашқы кінә міне осы мазмұнда болды.

Осы арада Ахмет Байтұрсынұлы және оның серіктері тарапынан саяси билікке қарсы аталған әркеттер орын алды ма? деген сауалдың тууы, әрине, толық негізді.

Қазақ жерінде Ресей билігінің беделі болды ма? Отандық тарихнамада ұлт басшыларының патшалық, оның орнына келген советтік жүйелер жағдайында ұлттың болмыс-бірегейлігін сақтауға байланысты ел арасында жүргізген үгіт-насихат жұмысына жете көңіл аударылмады. Ұлттық басшылықты биліктің елге қиянатына қарсылық көрсете алмаған әлеуметтік топ ретінде көрсету ұстанымы байқалды. Бұл тарихи шындыққа сәйкес келмейтін баяндау еді. Тарихи фактілердің көрсетуіне қарағанда ұлт оқығандары ресейлік биліктің көпе-көрнеу зорлыққа көшкендігін көре отырып елді қарсылық көрсетуге үндегені рас болатын. Ал бұл қарсылық халыққа оның ауыр жағдайын түсіндіруден, қиянатқа нақты әрекетпен жауап беруге шақырудан басталған-тын.

Өз ретінде бұл мәселені орыс билігінің қазақ даласында беделі болды ма?

деген сауалға жауап іздеуден бастаған жөн. Орыс билігінің қазақ даласында беделі ешуақытта болған емес. Бұл арада оны ежіктеп санап жатпай, мынадай екі себебіне ғана тоқталу жеткілікті.

Біріншіден, орыс әкімшілігінің қазақ халқына жасаған ең үлкен қиянаты оның жер саясатынан көрініс тапты. Орыс билігі өзінің тойымсыз және әділетсіз мазмұнын қазақ жеріне байланысты қабылдаған заңдық актілері және соған сүйеніп жүргізген переселен саясаты арқылы танытты. 1868 және 1886 жылдары қабылдаған Ережелері бойынша ол өзін қазақ жерінің жоғарғы иесі жариялады. Бұл іс жүзінде биліктің қазақ жерін конфискілеуі еді. XX ғасырдың басында Переселен мекемесі құрылып, бұл үрдіс барлық қазақ облыстарын қамтыды. Жерді отарлау үрдісінің негізгі күші міндетін үкіметтің қолдауына сүйеніп жаңа қоныс іздеген орыс шаруалары атқарды.

Екіншіден, еуропалық мемлекеттер өз елдерінің экономикалық-әлеуметтік дамуының алғышартын халыққа білім беруден іздестірді. Өзінің ішкі губерниялары-рында көп сатылы білім жүйесін қалыптастыру ісін қолға алған Ресей билігі қазақ сияқты отарлық езгідегі халықты білімсіз, надан күйінде ұстауға мүдделілік танытты. Білімсіз, өз жағдайын жете түсінбеген халықты алдап-арбап басқару оған жеңіл көрінді. Ел ішіндегі бірен-саран ескі жүйедегі медресе-мектептерден жалпы қоғамға пайда жоқтың қасында болды. Жаңа жадидтік бағдарламаға сүйенген мектептерді ашуға тыйым салынды, түрлі кедергілер қойылды. Қазақ тілінде мектеп ашып, бала оқытуға ешқандай да заңдық, материалдық және басқа негіздер жасалынбады. Жоғарыда А. Байтұрсынұлының Е.П. Пешковаға жазған хатында көрсетілгендей «қазақ тілінде жазуға, оқуға, білім алуға рұқсат берілмеді, сондықтан да бұл тілде ағартушылық қызметті жүргізуге мүмкіндік беретін қарапайым даярлық та болған жоқ, яғни оның алфавиті, орфографиясы, грамматикасы, тіл теориясы, оқулықтары, баспа әдебиеті, газеттері болған емес».

Қорыта айтқанда, қазақ жерінде қалыптасқан ресейлік билік жүйесі отаршыл мазмұндағы жүйе болды, ол жергілікті халықты мәжбүрлеу арқылы өз тіліне және заңына бағындыруды көздеді.

Міне осындай қалыптасқан жағдайда қазақ зиялыларына, оның Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынұлы бастаған отаршыл билікке қарсы күрес жолын ұстанған бөлігіне ел арасында түсіндіру жұмысын жүргізуден басқа амал қалған жоқ еді.

*Қарсылықтағы зиялылардың жүргізген үгіт-насихат қызметі*

Алғашқы буын ұлт зиялыларының қазақ қоғамына алып келген жаңалықтарының бірі – саяси үгіт-насихат жұмысы болды. Омбы жандарм басқармасы бастығының көмекшісі ротмистр Леваневский 1909 жылы желтоқсанда «Совершенно секретно» деген 495-рет санымен Ахмет Байтұрсынұлының үкіметке қарсы қызметіне байланысты полиция департаментіне 23 беттен тұратын анықтама түсіреді [2, 21–32 пп.]. Бас прокуратураның архивіндегі А. Байтұрсынұлының ісінде сақтаулы бұл анықтамадан ротмистр Леваневскийдің арнайы тапсырмамен жылға жуық (мүмкін одан да көп – авт.) уақытта Ахаңның және оның мүдделес достарының ел арасындағы қызметіне байланысты үлкен ыждағаттылықпен түрлі фактілер жинап, ол фактілерді билік ұстанымы тұрғысынан қорытып, полиция департаментіне жеткізуге тырысқандығы байқалады. Бұл құжаттағы негізгі ой, әрине, А. Байтұрсынұлы мен оның серіктерінің қазақ қоғамы арасында жүргізген үгіт-насихат жұмысының мазмұны, сондай-ақ бұл қызметке ел арасында тартылған тұлғалардың кімдер екендігі туралы мәлімет еді.

Ротмистр Леваневский қаламынан туған бұл құжат зерттеуші үшін маңызды. Зерделі зерттеуші ротмистр даярлаған анықтамамен мұқият танысып шығып,

ұлт қайраткерімен күрес ісінде патшалық және советтік жүйелер арасындағы сабақтастықты барлық параметрлер бойынша жазбай тани алады. Сонымен, осы және басқа құжаттарда баяндалған фактілік материалдар арқылы тарихи кезеңдегі ұлт зиялыларының үгіт-насихат жұмысына үңіліп көрейік.

Қазақ қоғамында зиялылар енгізген күрес құралы ретінде үгіт-насихат қызметінің өмірге келуі орыс-жапон соғысында (1904 ж.) орыс әскерінің жеңіліс табуымен, сондай-ақ 1905 жылғы революциялық қозғалыстың күш алуымен бір мезгілде жүрді. Жапондармен соғыста орыс әскерінің жеңіліс табуы қазақ қоғамында орыс билігінің қадірінің түсуіне алып келсе, патшаның 1905 жылы 18 ақпан қаулысы мен 17 қазанда Ресей азаматтарына өз пікірін білдіруіне байланысты саяси құқық сыйлайтындығы туралы манифестке қол қоюы ұлт оқығандары арасында толқу туғызып, үміт отын жаққандай болды.

Біз бұл арада, әсіресе, соңғы екі құжатты еске алуымыздың мынадай себебі бар. Ресейлік билікке (патшалық және советтік) соңынан жаныштап басу үшін, алдымен халықты оятып алу дәстүрге айналған. Осы жолы да тура солай болды. Бұл тақырыпқа біз кейінгі талдауларда, өз ретіне қарай, тағы да оралатын боламыз.

Қазақ қоғамын отарлаушы билікке қарсылық көрсетуге шақырып, ашық үгіт-насихат жұмысын бастаған тұлға Жақып Ақбаев болды. Ол 1905 жылы қарашаның алғашқы күндерінің бірінде Павлодардағы базар алаңында қала тұрғындары мен қырдан келген қазақтар қатынасқан шеруде сөз сөйлеп, патшалықтың әділетсіз отарлау саясатын ымырасыз сынға алып, қоғамды оған мойынсұнбауға шақырады. Ал оның Павлодардан Қарқаралыға бет алуы жол-жөнекей үгіт сапарына айналады. Ж. Ақбаевтың Қарқаралыда өзінің келуіне байланысты ұйымдастырылған шеруде сөйлеген сөзіне байланысты Семей губернаторының полиция департаментіне берген мәліметінде Ж. Ақбаевтың қазақтарды «билікке бағынбауға, даладағы орыс стражниктерін жазалауға шақырып, Ұлы мәртебелі Императордың атына қорлау сөздер» айтқаны туралы баяндалады.

Билікке қарсы бұл ашық саяси ұстанымы үшін Ж. Ақбаев 1909 жылы Жетісу облысы Қапал қаласына жер аударылды.

Ротмистр Леваневский анықтамасында А. Байтұрсынұлына байланысты тергеу ісінің басталуына түрткі салған Ж. Ақбаевты жер аударудан қайтару туралы Қарқаралыда арыз-хаттың ұйымдастырылуы болғандығын, ал бұл құжатты даярлаушы ретінде күдіктің А. Байтұрсынұлына түскендігін жеткізген. «Қарқаралы уезі бастығының куәлардан тергеуі арқылы, сондай-ақ өзімнің құпия тексеру барысында алған мәліметтеріме қарағанда Байтұрсынов 1905 жылдан бері, – деп жазды ол, қырғыздар арасында салық төлемеуге, қоныс аудара келгендерге жер бермеуге және басшы қызметкерлерге бағынбауға шақырған үндеулер таратқан».

Анықтамада баяндалған фактілерге қарағанда Ахаң 1905 жылы жалпы империя көлемінде қоғамның көңіл-күйінде қалыптасқан жағдайға сүйене отырып, ел ішіне шығып беделді тұлғалармен, болыс басқарушыларымен әңгіме–кеңестер өткізген. Бұл істе оған Кент болысының басқарушысы Кәрібай Матаев, бұрынғы Қу болысының басқарушысы, кейін кәсіпкерлікке көшкен Хасен Ақаев және басқа ел ішіндегі сауатты әрі белсенді адамдар көмекке келген. Мәселен, Қу болысының бұрынғы басқарушысы болған Хасен Ақаевтың ұйымдастыруымен уездегі болыс басқарушыларының жиналысы өтіп, онда елде қалыптасқан жағдайға байланысты сол кезеңдегі Қарқаралыдағы 2 кластық орыс-қырғыз училищесінің директоры А. Байтұрсынұлымен кездесу өткізіледі. Сол жиналыста сөйлеген Ахаңның сөзінің мазмұнын Леваневский Ақшатау болысының басқарушысы Амантай Адамбаевтың және Ақсары болысының құрметті ақсақалы, 74 жастағы Мыңғырбай Байдәулетовтың

баяндауы бойынша береді. Бұл арада, әрине, жиналысқа қатысқандардың айтқанын жеткізіп отырған жандарм мекемесінің офицері екендігін есте ұстаған жөн.

Сонымен, Амантай Адамбаевтың айтқаны: «1905 жылға дейін дала халқы тыныш өмір сүрді, ал осы жылдың соңында Қарқаралыға Жақып Ақбаев келіп, қазақтарға басқа мемлекеттердегі жұрт еркін өмір сүруде, оларды бастықтары ықтырмайды, сендер де бастықтардан қорыққанды қойыңдар, олардың бұйрықтарын орындай берменңдер, салық төлеменңдер» деді, Байтұрсыновтың да сөйлеген сөздері қамауға алынғанға дейін осы рухта айтылды. Мәселен, ол бір сөзінде мынаны айтты: қазіргі уақытта социал-демократиялық партияның ұстанымы үстем түсуде, соған байланысты сіздер сұрағандарыңызды ала аласыздар. Орыс патшасы бұрынғыдай бұйыра алмайды, ол соншалықты әлді емес. Сіздер тура түсініңіздер, деп жалғастырды сөзін Байтұрсынов, егер орыс патшасы бұрынғыдай қуатты болса Мемлекеттік думаны шақырмаған болар еді, сол сияқты ол «17 қазан Манифесін» де өз қалауымен беріп отырған жоқ, халықтың талабын орындауға мәжбүр. Орыс патшасынан сол бұрынғыдай қорқа берудің қажеті жоқ, оның сүйенгені қазіргі уақытта орыс-казактар ғана. Салық төлеу міндетті емес. Ресейде орыс шаруаларының мойнында төленбеген салық миллиондап саналады, оларға ештеңе де істей алмай отыр, өйткені олар қорқақ емес, ал сендер бастық десе қорқасыңдар. Отырықшы өмірге өтіп, поселке құрмаңдар. Поселке құрсаңдар сендерді орыс дініне өткізу жеңілдейді, онда жан басына 10 рубльден салық төлейтін боласыңдар, сендерден солдатқа адам алатын болады. Ал егер күшпен отырған жерлеріңді тартып ала бастаса, онда Қытайға немесе Ауғанстанға көшіңдер.

Жақып Ақбаевты жер аударудан қайтару туралы арыздың алғашқы нұсқасын жазған Байтұрсынов... Байтұрсынов бір сөзінде қазақ халқы арасындағы еңбегі құрметті жалғыз адам, ол – Әлихан Бөкейханов, ал бірақ ол қазіргі уақытта қиын жағдайда[1*], көмекке мұқтаж. Соған байланысты әрбір болыс басқарушысы жылда, салықты жинап өткізер алдында, Әлихан Бөкейхановқа 50 рубльден жіберіп отырған болса, сонда ол үкіметтің саясатын түсіндіруге арналған газет шығара алатын еді, сондай-ақ Мемлекеттік Дума мүшелерінен адам тауып, қазақ халқының мүддесін қорғау жолдарын қарастырған болар еді.

Байтұрсыновтың осы ұсыныстарын іске асыруды қолға алған Кент болысының басқарушысы Кәрібай Матаев осы жылдың шілдесінде болыстарды аралап шықты, ал бірақ болыс басқарушылары, маған жеткен мәліметтерге қарағанда, бұл ұсынысқа келіспеген. Бөкейхановқа байланысты Байтұрсынов осы жылдың қаңтарында Қарқаралы қаласында өткен болыс басқарушылары қатынасқан жиналыста да айтты. Байтұрсыновтың барлық сөйлеген сөздерін мен өзім де тыңдадым, басқа да қазақтардан естідім. Қу болысының Болыс басқарушысы туралы айтарым, ол Ақбаевты айдаудан қайтару туралы арызға қол қоюды ұйымдастырды. Егер Ақбаев қайтып келетін болса жұртқа көмектесетін болады деді. Байтұрсыновтың пікірлесі Ақшатау болысының қазағы Бодаубек Райымбеков. Ол да Байтұрсынов айтқан пікірді қыр қазағы арасында таратушылардың қатарында, қазақтарға ел аралауға шыққан бастықтарға лау бермеуге шақырады, үкіметке қарсы мазмұндағы кеңестер береді» [2, 21–22 об. пп.].

Мыңғырбай Байдәулетов берген көрсетулерінде 1907 және 1908 жылдары Қарқаралыдағы орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі Ахмет Байтұрсыновпен болған кездесулерде шамамен Амантай Адамбаев баяндаған тақырып бағытында сөз болғандығын айтады.

---

*[1*] Қиын жағдайда деп Ә. Бөкейхановтың қазақ жерінен тыс өңірге (Ресейдің Самара қаласына) жер аударылғанына меңзеп отыр.*

М. Байдәулетов та, Ахаңның ел арасындағы ең сенімді де жақын адамдарының бірі Қу болысының қазағы Хасен Ақаев болғандығын, оның ел арасында үгіт-насихат жұмысын өрістетуге белсенді түрде атсалысқандығын, осы жұмысқа өзін, яғни Мыңғырбайды да тартып, Ақбаев пен Байтұрсыновқа көмектесуге шақырғандығын, бірақ өзінің мұндай көмек беруден бас тартқандығын жеткізеді.

Мыңғырбай Байтұрсынов арқылы Ә. Бөкейхановтан арасында «Выборг манифесті» бар хат-хабарлар келіп тұратындығын, оларды Байтұрсынов ел арасында тарату үшін Хасен Ақаевқа жеткізетіндігін, өкіметтің берген түрлі өкімдеріне наразы қазақтар түгелдей Байтұрсыновқа кеңес алуға баратындығын, міне осы Ақбаев пен Байтұрсыновтың үгіт-насихатының нәтижесінде қазақтардың билікке бағынудан қалғандығын, мұндай наразылықтың сұлтан Кенесары Қасымов заманынан бергі уақытта байқалмағандығын баяндайды.

Ротмистр Леваневский Мыңғырбайдың берген «мәліметіне» сүйеніп ел арасындағы А.Байтұрсыновтың үгіт-насихат жұмысын жүргізушілердің аты-жөнін атайды. Ақшатау болысынан Бодаубек Райымбеков, Кент болысынан Ахмет Райымбеков, Берқара болысынан Ыбырай Ақбаев, Тоқырауын болысынан Смақан Бөкейханов, сондай-ақ орыс-қазақ училищесінің барлық оқушылары осы Байтұрсынов пікірін таратушылар екен. Бұл қатарға ол сондай-ақ Ақсу болысындағы № 8 ауылдан Налысұршан Қойбасовты, Нұғман Шұңғылтаевты, Мұқшын Торбақтаевты, Ысқақ Нұрпейісовты қосып, бұлар Ақбаев пен Байтұрсыновты қаржылай қолдап отырғандықтарын жазады [2, 22 об. – 24 пп.].

Ротмистр Леваневскийдің пікірінше, сол тұстағы қазақ қоғамы үшін күн тәртібіндегі ең өзекті мәселе ол переселен мәселесі болған. Үгіт-насихат жүргізушілердің назары осы тақырыпқа бөлініп, қазақ қоғамының ұстанымын қалыптастыруға арналған.

Байтұрсынов пен оның осы ұстанымдағы серіктері переселен мәселесін жоғарыда баяндалған мазмұнда көтеріп, қазақтардың отырықшы тұрмысқа көшуіне үлкен кедергі жасап отыр. Кең және құпия түрде жүргізілген барлау материалдарына, куәлік бергендердің көрсетуіне қарағанда жүргізілген үгіт жұмыстарының нәтижесінде отырықшы тұрмысқа өтуге және осы бағыттағы өкіметтің шараларына қарсылық халықтың санасына әбден сіңірілген. А. Байтұрсынов пен оның серіктерінің өкіметтің переселен саясатына байланысты жүргізген үгіт жұмысы отарлаушы жүйенің жүрегіне оқтай қадалған еді. Өйткені орталықтағы биліктің мақсаты қазақтарды тез арада ес жидырмай отырықшы тұрмысқа өткізу арқылы біраз жерді босатып алып, оларға ішкі Ресейден орыс шаруаларын көшіріп әкеліп қоныстандыру, сөйтіп болашақта қазақ жерінде сандық тұрғыдан күш алу еді.

Осымен бірге ротмистр полиция департаментіне даярлаған есебінде қазақ қоғамында орыс билігіне наразылықтың күшейе түскендігіне, тәртіп сақшыларын (стражниктерді) ұру, өкімет адамдарына өрескел мінез көрсету жиілегендігін және басқа жағымсыз көріністердің көбейіп кеткендігіне, кейінгі уақытта, мәселен, ел арасына шыққан билік өкілдеріне ауыл және болыс басшылары тарапынан көлік беру қиындай түскендігіне көңіл аударады.

Мәліметінің соңын ротмистр Леваневский «Қарқаралы қаласынан оңтүстік бағытта Балқаш көліне дейін мыңдаған шақырым жол жүріп, елдің ең алыс түкпіріндегі елді мекендерге соғып байқағаным қырда орыс билігінің беделі мүлдем жоқ, ал орыс шенеунігі қазақтардың қолындағы қуыршақ дәрежесінде» деген оймен тұжырымдайды. Міне осы көңіл-күйді ел арасында орнықтыру ісінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Жақып Ақбаевтың бастауымен жүргізіліп отырған мақсатты үгіт-насихат жұмысының рөлі ерекше екендігіне назар аударады. Сондағы айтпақ ойы, әрине, қазақ жеріндегі орыс билігінің рөлі мен ықпалын күшейте түсу маңызды болмақ.

Жалпы ротмистр Леваневскийдің ұсыныстары жерде қалған жоқ. Қазақ даласындағы орыс билігін нығайта түсудің бірден-бір тура жолы ол билікке қарсы тұлғаларды қазақ қоғамынан аластау, яғни оларға байланысты жер аудару шарасын қолдану болды.

Абай және әдебиеттегі бірегейлік пен сабақтастық. 1909 жылы, яғни Ахаңның абақтыға жабылатын жылы баспадан үш кітап жарық көрді. Олар Абай Құнанбайұлының өлеңдер жинағы (Петербург), Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысалы» (Петербург) және Міржақып Дулатұлының «Оян, қазағы» (Уфа). Бұл қазақ руханияты тарихындағы ерекше бір құбылыс еді. Өйткені бұл үш кітап ұлт өмірінде сілкініс тудырып, ұлтқа, оның бастаушы тобына сенім берді, ұлттық сананы жаңа сапаға көтерді.

Ахаң Абайдың шығармаларымен 1903 жылы танысады. 1913 жылы өзі басқаратын «Қазақ» газетіне «Қазақтың бас ақыны» аталатын мақала жариялап, онда «Абай сөздері дүниеде қалғаны қазаққа зор бақ. Бетін түзеп, жөн сілтеген кісілерге де, сілтеген жолды лақпай тұп-тура тапқан адамға да қазақ балалары талай алғыс берер» [3], – деген тұжырымды айтты.

Осы ретте Абай шығармаларындағы Ахаң мен оның замандастарына ой салған негізгі нәрсе не еді? деген сауалға жауапты ең алдымен қазақ қоғамына байланысты Абай айтқан сыннан іздеген жөн болмақ. Сондай-ақ сын есіктен ентелеп еніп келе жатқан жаңа заманға ұлтты бейімдеуге, сол арқылы оның елдік болмысын, түп қазығын сақтауға бағытталған сын еді. Ұлт өміріне айтылған сын Абай шығармашылығының өзекті жібі. Бұл тұрғыдан алғанда да ол қазақ қоғамдық ойына сырттан келген қондырма элемент емес, нағыз қайталанбас төл тума еді.

Абай тақырыбы, яғни ұлы ойшыл күн тәртібіне қойған қоғамдық мәселеге деген көзқарас бұл ұлт үшін, оның шығармашылықтағы тобы үшін әр қашанда кемелдіктің өлшемі мен көрінісі болды. Бұл пікір XX ғасыр басындағы ұлт оқығандарына да байланысты айтылады. Бұдан жүз жыл бұрын қалыптасқан бұл рухани құбылыс бүгін де өз күшін жойған жоқ, іргелі дәстүрге айналды.

Абай тұлғасы мен оның мұрасын тура түсіну үшін тарихи таным, және көзқарас қажет. Яғни Абай шығармашылығын ол өмір сүрген тарихи уақыт және ортамен тығыз байланыста ғана қарап тура түсінуге болады.

Ал, Абай XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген тұлға, оның кемел шығармашылыққа ден қойған мезгілі осы жүзжылдықтың соңғы ширегіне тұс келеді.

Тарихи тұрғыдан алғанда Абайдың алдында қоғамдық ойда «Зар заман» атанған кезеңнің Шортанбай, Мұрат және Дулат сияқты өкілдері тұрса, соңында Алаш қозғалысына белсенді атсалысқан Ахмет, Міржақып, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Омар Қараш бастаған шоғыр тұр.

Абайдың тұлғасы мен шығармашылығын осы аталған қоғамдық ой арнасы мен ағымында ғана тура түсініп бағалауға болады.

«Зар заман» мектебі ақындары жырлаған ойдың өзегі империялық биліктің құзырына өткен атамекенді, жермен бірге көзден ұшқан саяси еркіндікті жоқтау. Саяси тәуелділіктің бұғауы алқымына бата бастаған қоғамның рухани күйінің көтеріңкі болмайтындығы белгілі.

Шортанбай, Дулат, Мұрат шығармашылығында бұлыңғыр болса да сол кездегі отарға айналған Қазақстан үшін шарасыздықтың не екендігін түйсіну бар. Патшалық билік ендігі уақытта Бұқар заманындағыдай беймәлім, бұлыңғыр емес, көзбен көріп, жүрекпен сезінуге боларлық нақты, шындыққа айналған күш. Оған

қарсы тұрарлық елдің халі де жоқ, ауызбірлік кеткен, өзара алауыздық үстемдік алған, елдің атқамінер «жақсылары» аға сұлтандық, болыстыққа таласып, «алтын тұғыры ағашқа» айналып, «қан шықса, елін жұлмалар, қасқырменен аралас» халге жеткен. Қолға қылыш, найза алып, атқа отырып, батырлық құрар, Мағжан айтқандай «ер заманы» (XVIII ғ.) өткен. Соны түйсінген Шортанбай ақын «енді еркіндік заман жоқ, дұшпанның құрған торы бар, Ендігі жүрген жігіттің, маңдайында соры бар», – деп зарлады.

«Зар заман» ойшылдары елден береке мен бірліктің кету себебін жалпыелдік мүддені аяқ асты еткен қазақ ұлықтарынан, ел арасы ұсақ дау-жанжалмен күн көруге ойысқан, сұлтандардан көрді. Яғни елдің болашағын ақылды да айлалы билеуші топтың мақсатты қызметімен байланыстырды.

Жалпы алғанда «Зар заман» мектебі XIX ғ. алғашқы жартысы мен орта тұсындағы қазақ өмірінің көркем ойдағы құр шағылысы ғана болып қойған жоқ, сонымен бірге оның терең дағдарысқа ұшырағандығының да көрінісі болды. «Зар заман» – өзін-өзі басқару мүмкіндігінен айрылған халықты тірелген тығырықтан жол тауып, алып шыға алатын күштің өз ішінде жоқ екендігін терең сезінген көңілдің күйі.

Исатай Тайманұлы, Жоламан Тіленшіұлы, Кенесары Қасымұлы бастаған азаттық үшін қозғалыстардың жеңіліс табуы қазақ қоғамдық ойындағы дағдарысты тереңдете түсті.

Қазақ елінің еңсесін басқан міне осындай ауыр кезеңде Шыңғыстаудан шыққан күңіреніс пен үміт аралас Абай үні қазақ сахарасын аралап кетті.

Мың жылдық алып бәйтеректің құнарлы топырақта ғана тамыр жая алатындығы сияқты, Абай сияқты кемел ой иесінің де бой көрсетуі XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі рухани жаңғыруды аңсаған қазақ қоғамында ғана мүмкін еді. Басқаша айтқанда, қазақ аталатын ұлттың, қалыптасқан мәдениеттің соған дейін қорланып қалған мұңы мен шері, арманы мен мақсат-мүддесі, үміті мен күдігі Абай болып сөйледі, Абай өлеңдері мен қара сөздері арқылы сыртқа жанартау болып атылды. Бұл тұрғыдан алғанда Абай жинақы, нышанды құбылыс. Ол бір Алланың қолдауымен XVIII және XIX ғасырдың қаһарлы сынынан аман-есен өтіп, олардан да күрделі XX ғасырдың табалдырығына аман-есен жеткен қазақ деген ұлттың рухани болмысын ымырасыз талдауға алып, сынап-мінеуге хақылы тұлға дәрежесіне көтерілген, яғни болашақтан үміті зор, бірақ оған даярлығы аз, бойында күш-қуаты мол, бірақ оны орнымен жұмсауға олақ халықтың қиын-қыстау сәтінде жанашыр ұстазы болып сөйлеген тұлға.

Кезінде, идеологиялық ұстанымдарға сәйкес Абай тұлғасы мен мұрасын қазақ қоғамына қарсы қоя отырып талдау үрдісі үстем алды. Мұндай мақсатты ұстаным өз нәтижесін берді де. Қазақ өмірі, қазақ ортасы мен ақын тұлғасы, ақын мұрасы арасында алшақтық, сәйкессіздік өмірге келді. Абайдың XIX ғасырдың соңындағы қазақ қоғамындағы қалыпты жағдайға саналы түрде қарсы шыққан тұлға екендігін баса айта отырып, сонымен бірге біз көп жағдайда бұл ұлы ойшылдың бар болмысымен сол кезеңдегі қазақы тұрмыстың, оның мәдениеті мен қоғамдық ойының жинақы көрінісі болғандығын ескере бермедік. Басқаша айтқанда, Абай қазақ жұртына Батыс пен Шығыстың әдебиеті арқылы келген қондырғы элемент (маргинал) емес, Абай қазақ топырағынан бой көтерген, оның отына күйіп, суығына тоңуға даяр толық табиғи төл тума құбылыс еді.

Абай қазақ тарихындағы алғашқы ұлт ақыны. Ол рулық немесе жүздік мүддеден алыс кеткен, тіпті оған қарсы құбылыс. Оның ұлтшылдығы XVIII ғасырдағы Бұхардан да, XIX ғасырдағы ұлы шоғыр – Мұрат, Дулат, Шортанбайдан анық. Абай

деңгейінде қазақ халқының ұлттық болмысы мен табиғатын дәл де терең ашқан басқа талантты табу қиын. Бұл біріншіден. Екіншіден, Абай отарлық тәуелділік кезеңіндегі қазақ қоғамының ұлттық трагедиясын ашық жария етіп, сол арқылы соңына ерген зерделі жас ұрпаққа жол көрсетіп, жалпы ұлттың ұстазы дәрежесінде мойындалған тарихи тұлға болды.

Кеңестік кезеңге тән әдебиетте Абайдың ел басқару ісіндегі белсенді қызметі, осы бағыттағы ізденістері жөнінде мардымды мәлімет берілмеді. Бұл ресми идеологиялық ұстаным тудырған жағдай еді.

Архив құжаттарының көрсетуіне қарағанда Абай Құнанбайұлы саналы 18 жылын ел басқару ісіне арнап, оның 12 жылында болыс, 6 жылында би болып, ғұмырын әр қилы айтыс-тартысқа толы оқиғалар толқынында өткізеді [4].

Ұлы ақынның турашылдығы мен ел мүддесіне қатысты мәселелерде өз жауларымен ымырасыздығы оған ұзақ мерзім істі болуына да негіз болды. Бұл егес үзіліп-созыла келе 1903 жылы 25 көкекте ақын үйіне жүргізілген полицейлік тінтумен аяқталады. Тінтуге себепші болған жағдай билік тарапынан белгілі тұлғаға көрсетілген саяси сенімсіздік еді [4, 44–65 б.].

Абайға «Почетный Киргиз» («Құметті қырғыз») атағын беріп, 3 разрядтағы кафтан (1876) кигізіп, аңшы мылтығымен (1890) марапаттаған үкімет [4, 42 б.] енді осы факті арқылы ақынға ешуақытта сенбейтіндігін де білдірген еді.

Ақынның ел басқару ісіне араласуы, белгілі дәрежеде, өз замандасы, ұлы ғалым Шоқан Уәлихановтың 1862 жылы Атбасар округінің аға сұлтаны қызметіне дауысқа түсіп, «өз өнегесімен жерлестеріне білімді сұлтан-правительдің» қаншалықты пайдалы болатындығын» дәлелдеуге тырысқандығын еріксіз еске салады [5]. Яғни, Абай отаршыл билік жүйесі мен халықтың ара-қатынасын сырттай бақылау арқылы емес, басқарушы билікке тікелей араласа жүріп көзімен көрді, сыншыл ой елегінен өткізіп, таныды. Оның мемлекеттік басқару ісіне араласуы ұлттық қоғамдық ойдың жаңа сапаға көтерілуіне негіз болды.

Абай сол тарихи мезгілдегі патшалық сайлау жүйесінің қазақ қоғамы үшін аса зиянды індетке айналғандығын, қазақ халқын «бұзықшылыққа тартып, жылдан-жылға төмендетіп бара жатқанын» көріп, одан құтылмай ел ісінің оңбайтындығын терең ұғынды.

Басқаша айтқанда, Абай отаршыл биліктің бұрыннан келе жатқан ұлттық мінез және болмыстағы кемшіліктерді тереңдетіп жібергенін көзімен көріп, бұл процесті жанымен сезінді. Ақынның қара сөздерінде бұл дағдарыстық құбылыстың нақты көрінісі берілген.

Он төртінші сөзінде ол: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап бере алмайды. Рахымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да игі іс тілемек бұлар жүрек ісі...

Жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі бәлеге, жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?» [6], – деген негізді тұжырымға келеді.

Абай талдауынан өтпеген, Абай сынына ілінбеген қазақ қоғамында әлеуметтік топ жоқ десе де болады.

Жиырма екінші сөзінде ол: «Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлейін деп ойладым.

Байды қадірлейін десең бай жоқ. Бай болса өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ...

Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болыпжүр...

Болыс пен биді құрметтейін десең, құдай берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ...

...Жә, кімді сүйдің, кімнің тілеуін тіледің? ... ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момындарды аямасаң, соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан басқаны таба алмадым [6, 170–171 б.], – деп күрсінеді.

Жоғарыда айтылғандай, Абайды түсіну, Абайдың сыны мен мұңын сол дәреже деңгейде қабылдап, қорыту қазақ зиялылары мен қауымына жеңілге түскен жоқ.

...Кезінде, яғни өткен ғасырдың 50-60 жылдары мектепте оқып жүргенде бағдарламаға сәйкес Абайды біз де оқыдық. Оқыту әдісі де, ұстазымыздың шеберлігінде мін болған жоқ. Бірақ, біз Абайды сол кезден бастап-ақ тура түсіне бастадық деп айта алмаймын. Шынын айтқанда ұлы ойшыл бізден тым алыс еді. Өйткені сол тұстағы мектеп бағдарламасындағы ойшыл ақын Абай алды мен артында ешкім жоқ, қайырсыз, қатал сахарада жалғыз қалып, сары уайымға шегілген шерменде жан еді.

Кейін барып түсінгеніміздей, бұл тарихи және ғылыми шындықтан мүлдем алшақ, бірақ партиялық идеологияға тиімді Абай болатын. Олай болса тарихи, ғылыми шындық қайда, шын Абай кім?

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында, яғни отарлық езгі мен ортағасырлық надандық екі жағынан бірдей езген қоғам жағдайында өмір сүрген ұлы ойшылдың алдында Шортанбай, Дулат, Мұрат сияқты алыптар артында Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Омар Қараш сияқты «Азаттықтың алтын айына қол сермеп», сол жолда мерт болған алаштық қасиетті буын бар еді.

Қорыта айтқанда, қазақ қоғамдық ойына Абайдың ізін ала келген ұрпақ ұлы ақынның перзенті Әбдірахманмен замандас «жаңа жолдың басшысы», қайғы-қасіретке бой алдырудан халықтың халінің өзгермесін терең түсінген, түсініп сапалы іс-әрекетке көшкен ұрпақ болатын. Іс-әрекетті бұлар да ағартушылықтан бастады. Олардың ағартушылығы халыққа, оның болашағына кәміл сенген, сондықтан да, алдымен оның өзін оятуды мақсат тұтқан ағартушылық болды. Соның нәтижесінде өмірге ұлт-азаттық идеологиясы келді, ұлттық мемлекеттікті қалпына келтіру ісі қолға алынды, осы мұратты көздеген Алаш қозғалысы нақты күшке айналды.

Ә. Бөкейханов әлі жарық көріп үлгірмеген Абайдың қолжазбаларымен танысып, ақын шығармаларын 1903 жылдан бастап-ақ қазақ қоғамдық ойының жетістігі есебінде орыс оқырмандарына таныстыра бастайды. Ол жөнінде белгілі зерттеуші Қ. Мұхаметқанов «Абайдың көзі тірісінде оны орыстың оқырман қауымына тұңғыш рет таныстырған адам Әлихан Бөкейханов» [7], – деп әбден орынды жазды.

Абай қайтыс болған соң Ә. Бөкейханұлы алдымен «Семипалатинский листок» (1905), содан кейін орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің жазбаларында арнайы мақала жариялап, онда ақын шығармалары қазақ елінің мақтанышы болып табылатындығын айтып «еще не было киргизского поэта, так возвысившего духовное творчество народа, как Абай» [8], – деп жазды.

Ә. Бөкейханұлы Абай шығармаларының тұңғыш рет Петербургтен кітап болып шығуына да тікелей мұрындық болды. Бұл жөнінде өзі: *«1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басыңдар деп, балаларына хат жаздым.*

*1905 жылғы апрель аяғында Кәкітай Абайдың қолжазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұры саясат ісі қалай болғанын біздің «Қазақтың» оқушылары біледі. Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай,*

*Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-мейрам болдық. Анық таныстық»* [9], – деп жазды.

Бұл істе Ә. Бөкейханұлының атқарған қызметі туралы М. Дулатұлы 1914 жылы «Қазақ» газетінде басылған «Абай» атты мақаласында: *«1909 жылы Абайдың балалары һәм інілерінің ризалығы һәм Әлиханның ыждаһатымен Абай кітабы Петербургте Бураганский баспаханасында басылып шықты. Бұл күні қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы»* [10], – деп жазды.

Абайды А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлы да өздеріне ұстаз тұтты. А. Байтұрсынұлы 1904 жылдың күзінде Абаймен танысу үшін ақынның еліне баруды жоспарлайды, бірақ ұлы ойшылдың сол жылғы маусымда опат болуына байланысты бұл мақсаты іске аспай қалады.

Ә. Бөкейханұлының Абайдың туыс-шәкірттері Кәкітай және Көкбаймен арақатынасы өте жылы болды. Сол жайдан хабар беретін мынадай бір фактіні ғана келтіре кетейік. 1909 жылы Кәкітай мен Шәкәрім Ә. Бөкейхановқа хат жазып, онда ішкі Россиядан келген шаруаларға жер үлесін беретін переселен мекемесінің Құнанбай тұқымының ата қонысы Қарауылға да жеткенін айтып, *«Не айтасың, ата қоныс, кір жуып, кіндік кескен Қарауыл өзені мұжыққа кетіп барады, 15-тен жер ал дейді, аламыз ба?» деп ақыл сұрайды. Оған Әлекең «Жерің кетсін. Құнанбай баласы Тобықтыға мұрындық болды деген атқа қаларсың, не болса да жұртпен бірге көр. Жұрт шаруасы қағазбен 15-ті алғанменен егінге айналмас. Тәмам қазақ Құнанбай баласына еріп қалған, артынан еріп 15-ке құл болса, мал баққан шаруаға зиян болар»* деп жауап береді. Әлекеңнің кеңесін орындап Құнанбай тұқымы Қарауылдан айрылды [11].

Саяси мәдениеті мен белсенділігі жоғары болған Құнанбай тұқымы әрқашанда ұлт-азаттық қозғалыс жағында болды, оған қолдау жасап отырды. 1906 жылы маусым айында Семей қаласында Мемлекеттік Думаға депутат сайлауға жиналған қазақ сайлаушыларының жиналысы өтеді. Оған 150-ден астам адам қатынасып, сөзді Ә.Бөкейханұлы бастап, ол жиналыста отырғандарды кадеттер партиясының бағдарламасымен таныстырып, отырғандар осы партияға қосылу турасында қаулы қабылдайды. Жарыссөзде Абайдың немере інісі Шәкәрім де сөз алады. Бұл 1905 жылдан бастап жаңа кезеңге өткен ұлт-азаттық қозғалыстың саяси күресте кадеттер партиясының соңынан ергендігінің бір көрінісі еді.

1917 жылы патшалық билік құлағаннан кейінгі айларда облыстық және жалпықазақ съездері өтіп, жаңа жағдайда қазақ қоғамының алдында тұрған міндеттерді айқындайды. Осы съездерге Шәкәріммен бірге Абайдың ұлы Тұрағұл да белсенді түрде атсалысады. Мәселен, ол екінші жалпықазақ съезінің (Орынбор, желтоқсан) шешімі бойынша Алашорда үкіметінің атынан Сырдария қазақтарының съезіне қатынасады (1918, қаңтар). Шәкәрім мен Тұрағұл жергілікті болыстық және уездік Қазақ комитеттерінің де жұмысына белсенді түрде араласады. Осы қызметі үшін де олардың кейінірек ОГПУ-дің назарына ілінгені тарихи шындық. Шәкәрім мен Тұрағұлдың тағдырын Кәкітайдың ұлы Даниял Ысқақұлы да бөлісті.

Қорыта айтқанда, міне осы жоғарыда келтірілген фактілер Абай феноменін терең тарихи контексте, тарихи сабақтастықта ғана тура түсінуге болатындығын көрсетсе керек.

Жер аудару. Жаңа сападағы азаттық үшін күрес басшыларын қамауға алу ісі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановтан басталды. Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланған ол «Выборг манифесі» аталған наразылық құжатына басқа да жүзден астам депутаттармен бірге қол қойғаны үшін Семей абақтысына қамауға алынып, одан шыққан бетте ішкі Ресейдегі Самара қаласына жер аударылады.

Осы мезгілден бастап үкімет орындары қазақ азаттық қозғалысын әлсірету және бастаушысыз қалдыруды көздеп, оның белсенді қайраткерлерін қазақ облыстарынан тыс аудандарға жер аудару тәжірибесін қолданды.

Жүргізген үгіт-насихат жұмысы үшін Жақып Ақбаевтың жер аударылғаны туралы айтылды. Ендігі кезек Қарқаралыдағы 2 кластық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі Ахмет Байтұрсынұлынікі еді. А. Байтұрсынұлының ісі 1910 жылы ақпанда Ішкі Істер Министрлігінің Ерекше Кеңесінде қаралып, оған екі жылға дала өлкесінде, Жетісу және Торғай облыстарында тұруға тыйым салынады. Осы шешімнен соң Ахаң өз еркімен Орынбор қаласын таңдап алады.

А. Байтұрсынұлын қолдап, онымен бірлікте билікке қарсы үгіт жұмысын жүргізді деген Қарқаралы уезінің тағы жеті азаматы, яғни Смахан Бөкейханов, Ыбырай Ақбаев, Хасен Ақаев, Ахмет Райымбеков, Бодаубек Райымбеков, Асылбек Сүлейменов және Смайыл Бәйтенов 1910 жылдың наурызынан бастап, келесі жылдың 16 сәуірінде елге қайтуға рұқсат берген министрдің жарлығы шыққанға дейін Том губерниясында тұрады [12, 167–168 бб.].

Бұдан бұрын ел арасында ислам дінінің ұстанымын қорғап үгіт жүргізгендіктері үшін Науан хазірет (Наурызбай Таласов) пен Шаймерден Қощығұлов 1903–1905 жж. аралығында Иркутскі губерниясында жер айдауда болып қайтты. Тура осы мезгілде, яғни 1903 жылы дін тақырыбында үндеу қағаздар таратты деген кінә тағылып, Көкшетау уезінің тұрғындары Мұқаш Қадыров 2 жылға Зайсан уезіне, ал Сексенбай Төленкинов 2 жылға Өскемен уезіне жер аударылды [13].

Әрине, азаттық қозғалыс басшылары мен белсенділерін жазалау шаралары мұнымен аяқталған жоқ-тын. Мұндай жазалау шаралары басқа да тұлғаларға байланысты басқа да өңірлерде жүріп жатты. Метрополия бұл өңірде өз мақсатына жету үшін қандай қатал шара болмасын қолдануға даяр тұрды. Отарлаушы билік кімдерді не үшін жазаға тартқанын жақсы түсінді. Мұны екінші, яғни жазаланушы жақ та білді.

Араша түскендер. Қандай заман және тәртіпте болмасын әділетсіздік салтанат құрып, шаңырақ иесі абақтыға жабылғанда, бұл жағдайдың азабын шегетін алдымен отбасы мүшелері, отағасының жары. Ахаңның жары Бәдрисафа Байтұрсынова далалық облыстардың генерал-губернаторына «белгісіз себептермен абақтыға жабылған» [2, 16-п.] күйеуінің ісі бойынша тергеу жұмысын тездетіп, оның кінәлі екендігі дәлелденбеген жағдайда босатуын өтініп арыз жазады. Мұндай арыздағы өтінішті жауапсыз қалдыру жандарм орындарына тән мінез еді.

Мұндай жағдайда Ахаңа көмекке келетін досы Әлекең, Әлихан Бөкейханов еді. Екі жүйеде де солай болды. Әлекеңнің дамылсыз ізденісінің нәтижесінде Петербургте шығатын «Современное слово» газетінде «Киргизский народный поэт в тюрьме» атты мақала жарық көреді. Мақаланы «Русские ведомости» және «Волость» газеттері көшіріп басады.

Көлемі тұрғысынан шағын бұл мақала сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының өз болмысын, бірегейлігін сақтау үшін жүргізген арпалысты күресінің айшықты бір көрінісі болумен қатар, ресейлік қоғамда қазақ сияқты халықтың азаттық үшін күресіне түсінушілікпен қарап, оған көмекке келуге даяр демократиялық элементтердің бар екендігінің де айғағы болды. Осы жағдайды ескере отырып, тарихи факті ретінде мақаланы түпнұсқа тілінде бергенді жөн көрдік.

«Киргизский народный поэт в тюрьме. Из Семипалатинска.

В здешней тюрьме томится 5-й месяц Ахмед Байтурсунов, талантливый киргизский поэт. В 1900 г. он издал книгу «Крык–Мысал» – сорок басен, перевод в стихах 40 басен Крылова. Книга отпечатана в Академии наук. Ахмед Байтурсунов состоял заведующим русско-киргизскою школою в Каркаралах.

Преступления Байтурсунова, изложенныя в отношении семипалатинского губернатора г-на Тройницкого на имя попечителя Западно-Сибирского округа, таковы:

1) минувшей зимою ученики русско-киргизской школы подрались с одним сартом жителем города;

2) в школе нет русских учеников;

3) в 1905 г. принимал участие в делах киргиз, когда они подавали петицию Государю;

4) знакомство с членом I Государственной думы г. Букейхановым и выборщиком Акбаевым;

5) во время русско-японской войны не обнаружил патриотизма. Уволенный от службы Байтурсунов поехал к попечителю. Выслушав объяснение, попечитель обещал ему возвратить старую должность.

Но когда это стало известно семипалатинскому губернатору, Байтурсунов был 1 июля арестован, причем его уже обвиняют в пропаганде среди киргиз сепаратизме и неплатежа податей.

Байтурсунов сидит 5-й месяц. Не предъявляют ему обвинения и не освобождают его. Прошение его на имя губернатора остаются без ответа» [2, Л.11].

Өз ретінде айта кеткен жөн, ротмистр Леваневский анықтамасында Ахаңа «айыптау 16 июльде жария етілді, ал Байтұрсынов болса маған жақында бұл берілгенді айыптау емес, жала жабу деп санайтындығын мәлімдеді» [2, 31 об. п.], – деп жазды.

Ә. Бөкейханов Ахаңды осы жолы абақтыдан шығарып алу ісіне көп үлес қосқан тұлға, Мемлекеттік Думадағы сібірлік депутат Николай Лукич Скалозубов болғандығын айтады. Тура осындай қызметті Қарқаралылық сотталған жеті азаматты айдаудан қайтаруға байланысты Н.Л. Скалозубовпен бірге жүріп атқарған тағы бір сібірлік депутат Михаил Александрович Дзюбинский еді. Әлекең Н.Л. Скалозубовтың өмірден озуына байланысты «Қазақ» газетіне жазған қазанамасында: «1910 жылы біздің Қарқаралыдан Хасен, Ыбырай, Смахан, Бодаубек, Ахмет Райымбек баласы, Асылбек Сүлейменов екі жылға жер аударылды. Жазықтары: бірі менімен бір туысқан, бірі Жақыппен бір туысқан, бірі Ахмет Байтұрсынұлының өлеңін айтқан, өзгелері осылармен таныс. Осы жігіттер күні толмай үйлеріне қайтты. Столыпинге неше қайтара барып, байды сөзге түсіріп, осы алты (алтау емес, жетеу, бұл арада Смайыл Байтенов аталмаған – авт.) жігіттің қайтуына көп қызметін өткізген Г.Совет члені Л.Н. Толстой досы Михаил Александрович пен Н.Л. Скалозубов болатын» [12, 174 б.], – деп жазды.

Бөлімге қорытынды. Мұхтар Әуезов Ахаңның шығармашылығына байланысты «жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды» деген ойды, әрине, сол тұстағы ұлт өмірінде қалыптасқан тарихи жағдайға сүйеніп айтты. Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басында тұйыққа келіп тірелген қазақ қоғамдық өмірінің сұранысына жауап ретінде күрес кеңістігіне көтерілген Ә. Бөкейханов бастаған зиялылар тобының басында тұрды. Ал бұл буын қазақ өмірі үшін шын мәнінде реформаторлар буыны еді. Өйткені бұл буын бір шындықты жақсы және соңына жете түсінді. Ол орыс билігінің өзгерістерге аса мұқтаж кезеңге қадам басқан қазақ ұлтының еркі мен ішкі сұраныстарына жауап бере алмайтындығы еді. Ұлт алдында енді не істеу керек? деген сауал тұрды. Олар қазақ қоғамына қажет өзгерістерді ресейлік өлшем арқылы емес, қазақ шындығы мен оның мүмкіндігін негізге алып анықтауды жөн көрді. Қазақ қоғамының қандай бағытта және мазмұнда өзгеруі сол қоғамның өзінің ішкі мәселесі екендігін, ал отарлық тәуелділіктен құтылу күн тәртібінде тұрған өзгерістің алғы шарты екендігін жақсы түсінді.

Міне осы өмірлік сұранысқа бейімделіп, ұлтқа қызмет жасау жолына түскен әдебиетке ең алдымен мынадай екі міндетті өз мойнына алуға тура келді. Біріншіден, қоғам ретінде өзінің түпкілікті міндеттерінен алыста, ұйқыда жатқан ұлтты оятып, оның күрескерлік санасына түрткі салып, оқу және білім жолына бағыттау еді. Екіншіден, бұл кезеңдегі әдебиет басым бөлігі сауатсыз, қараңғы елдің сыншысы ғана емес, сонымен бірге ұстазы да болуға тиіс еді. А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлының «Қырық мысалы», «Масасы» мен «Оян, қазағы» осы үрдістен шыққан шығармалар екендігін өмір көрсетті. Бір ғажабы сол, Ресей шындығы ұлт өмірінің ендігі бағыт-бағдарын анықтаған бұл кітаптардың жарыққа шығуына жол ашты да, артын ала ұлт өмірінде бағдарламалық рөл атқарған кітаптарға зиянды идея көзі ретінде қарап, ал олардың авторларының ағартушылық қызметіне теріс көзқарас танытты. Басқаша айтқанда, билік соңынан аяусыз жаншып басу үшін, қазақ қоғамын алдымен оятып алуды қалыпты жағдай санады, бұл мінезін метрополиялық өкімет кейінгі кезеңдерде де қайталады. Қазақ қоғамының Ресей құрамындағы өмірінен алатын бір сабағы осы.

## Қорғансыздың күні. Советтік кезең

*Мәселен, Ахмет Байтұрсын мен Шолпан*
*(өзбек ақыны – авт.) ұлттық әдебиетіміздің*
*ең үздік тұлғалары. Олардың шығармаларынан*
*біз орыс тепкісінде қысым көрген тіліміз бен*
*әдебиетіміздің өлмес, өшпес өміршең қуатын көреміз.*
**М. Шоқай**

1919 жылдың көктемінде А. Байтұрсынұлы Мәскеудегі Совет басшылығымен жолығып, Алашорда үкіметінің империядағы жаңа билікпен ымыраға келуге даяр екендігін білдірді. Азамат соғысынан аяғын алып шыға алмай қиналыста жүрген советтік билік қазақ ұлт-азаттық қозғалысы басшылары тарапынан жасалынған бұл ұсынысты ризашылықпен қарсы алды. Мәскеулік басшылық ендігі уақытта алашордалықтарды өзіне жау санамайтындығын оларға амнистия жариялау арқылы білдірді. 1919 жылдың 10 шілдесінде Совет үкіметінің басшысы В.И. Ленин Қазақ өлкесін уақытша басқаратын революциялық комитет туралы ережеге қол қойды. А.Байтұрсынұлы осы революциялық комитеттің басшысының орынбасары болып тағайындалды. Бұл акті өз ретінде В.И. Ленин басқарған совет үкіметінің қазақ ұлт-азаттық қозғалысын іс жүзінде де (де-факто) және заң жүзінде де (де-юре) мойындағандығының айғағы болатын.

Әлем алдында өзін капиталистік және империялық езгідегі халықтарға азаттық беруші билік ретінде жариялаған үкіметтің тура осы кезеңде басқа шешім қабылдауға мүмкіндігі де жоқ-тын. Қазақ қоғамымен өзара қатынас жолына түсуге мәжбүр болған совет өкіметі А. Байтұрсынұлына бұл істе стратегиялық тұлға ретінде қарады және онымен осы ұстаным тұрғысынан қатынас орнатты. Біздің бұл пікіріміздің дұрыстығын сол тұстағы үкіметтің ұлт істері бойынша комиссары И. Сталиннің 1919 жылы шілдеде білдірген мына сөзінен анық аңғаруға болатын еді: «В Оргбюро ЦК Елене Стасовой. Мое мнение таково, что Байтурсунов должен остаться в ревкоме. Я его не считал и не считаю революционером – коммунистом или сочувствующим, тем не менее его в ревкоме необходимо» [14].

### *А. Байтұрсынұлы және Совет өкіметі*

Біздің қолымызда ССРО Бас прокуратурасына тиесілі архив қорынан алынған құжат [15]. Арнайы папкаға тігілген құжаттар топтамасы 1959 жылдың 13 наурызы

мен 1988 жылдың 30 тамызы аралығында Ахмет Байтұрсынұлын ақтау ісіне (реабилитация) байланысты жүргізілген түрлі қағаздардан тұрады. Ақтау процесінің отыз жылға созылғандығын ескерсек, Ахаңның совет өкіметі алдында жасаған «қылмысы» соншалықты ауыр екен деп топшылауға болады. Осы ретте тарихи фактілер не дейді?

Істегі құжаттар Ахаңның өзінен үлкен ағасы Қалидың қызы Сәкен Бектемісованың 1959 жылы 15 ақпанда ССРО-ның Бас прокурорының атына А. Байтұрсынұлының ісін қарап, егер онда қылмыс құрамы болмаса заңдық тұрғыдан ақтау туралы шешім қабылдауын өтінген.

С. Бектемісова шағым-хатында «Октябрь революциясына дейін менің ағайым Орынбор қаласында шығып тұрған «Қазақ» газетінің шығарушысы болды, сол кезде ол қазақ халқын патшалыққа қарсылыққа шақырған «Қырық мысал», «Маса» және басқа кең танылған шығармаларын жариялады.

Қазақстанда совет өкіметі орнаған соң ағайым халық ағарту саласында қызмет жасап, алдымен Орынбор қаласындағы Қазақ халық ағарту институтында оқытушы, сонан соң Қазақ мемлекеттік университетінде және басқа Қазақстанның жоғары оқу орындарында жұмыс істеді», – деп көрсетті [15, 1-п.].

С. Бектемісова сондай-ақ арызында Ахаңның революциялық өзгерістерге дейін-ақ қазақ халқының азаттығы мен өркендеуіне тер төгіп, күш салғанын, сондықтан да «ол қазақ халқының мүддесіне қарсы қылмыс жасады» деген пікірге ешқандай да сене алмайтындығын, яғни ол қателікпен репрессия құрбаны болғандығын, соған байланысты басқа да ақталған адал тұлғалар қатарында ақталуға тиіс екендігін талап етті...

Советтік кезеңдегі қызметі туралы толық мәліметті Ахаңның өзі де 1929 жылы 12 мамырда жазған ғұмырнамасында береді. Осы арада мынадай жағдайға көңіл аударған артық емес. Ғұмырнамалық құжатты мұқият оқи отырып қайраткердің өмір жолынан өмірлік қажеттіліктен туындаған жүйелілікті жеңіл байқауға болады. Бұл ретте оның 1917 жылғы октябрь төңкерісіне дейінгі өмірінде халыққа арнап көркем шығарма жазу және аудармашылық, қазақ тілі бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу (фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан), қазақ алфавитін реформалау, тұңғыш жалпы ұлттық «Қазақ» газетін тұрақты түрде революциялық өзгерістерге дейін шығарып тұру, осы басылым арқылы азаттық идеологиясын қалыптастыру сияқты ағартушылық және шығармашылық қызметі басымдық алды. Сонымен бірге ол жоғарыда баяндағандай, ағартушылық қызметті нақты саяси-практикалық қызметпен де ұштастырып, халық арасында жүргізген үгіт-насихат қызметі үшін Орынбор қаласына жер аударылды.

1917–1921 жылдары Ахаңның өмір жолы жалпы елдегі саяси өзгерістермен тығыз байланысты жүрді. Сондықтан да қалыптасқан жағдайға байланысты оның қызметінде саяси-практикалық бағыт басымдық алды. Басқаша болуы мүмкін емес-тін. Ел тағдырына тікелей қатынасы бар өзгерістер жүріп жатқанда Ахаң сияқты белсенді тұлғаның ол өзгерістерден сырт қалуы, әрине, қисынсыз болар еді.

1916–1917 жылдардағы ел өміріндегі аласапыран өзгерістерді Ахаң басқаратын «Қазақ» газетіндегі күнделікті ел өміріндегі оқиғалардың шежіресіндей болған материалдарсыз тура түсіну мүмкін емес. Мәселе мынада. Бүкіл империя өмірі ауыр да қауіпті өзгерістер арнасына түсіп, әркім өз басын арашалау қамына кіріскен жағдайда Ахаң басқарған басылым бүкіл ұлт өміріне жөн сілтейтін орталыққа айналды. Әлихан Бөкейханов бастаған саяси басшылық газет төңірегіне топтасып, ел өмірін мүмкін болғанша белгілі бір ағымда ұстауға күш салды. Өйткені патша өкіметі сияқты оның орнына келген Уақытша өкімет те қазақ халқының ішкі өмірінен мүлдем хабарсыз, одан алыста тұрған билік жүйесі еді.

Осы ретте Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынұлының 1905 жылдан бастап жалпы ұлттық газет шығару әрекеті бірден-бір дұрыс шешім болғандығы, әсіресе, осы 1916–1917 жж. аласапыран тұсында анық байқалды. Бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда осы тар жол, тайғақ кешу тұсындағы «Қазақ» газетінің ұлт өмірін ұйымдастыру ісінде атқарған қызметі баға жеткісіз, ешуақытта ұмытылуға тиіс емес, қайталанбайтын, ерекше іс болатын. Мұны сол тұстағы ел бастаған ұлт зиялылары жақсы білді, өкінішке орай, ол туралы арнайы пікір білдіріп, кейінгіге жазып қалдыруға большевиктік ылаң мүмкіндік бермеді. Большевиктік идеологиямен ере келген берекесіздік ұлттың жадын лайлап, адастырды, олар қолындағы мемлекеттік билікті пайдаланып ұлт үшін жасалынған орынды құндылықтарды «орынсыз» зиянды қызмет ретінде көрсетуге күш салды.

Большевизм билікке келген бірінші күннен бастап елді оның бастаушы саяси тобынан ажыратып алуға, сөйтіп халықты тек өзіне қаратып, айтқанын істетіп, айдауында жүретін тобырға айналдыруға тырысты. Бұл ретте большевизм ұлт өміріне қарсы дүлей күш болатын, оны саяси тәжірибесіздігіне байланысты ұлттың өзі де түсіне алмады. Ұлт өмірін тура түсініп, оған басшылық жасау ісінде большевиктер алаштық топ деңгейінде емес-тін. Бұл кемшілігін тура түсініп, алаштықтармен өзара ымыраға келіп, қазақ өмірін тура жолға салуға олардың білімі де, ішкі мәдениеті де, ел басқару ісіндегі тәжірибесі де жетпеді. Бұған қосымша, В.И. Ленин бастаған саяси партияда жергілікті ұлттық саяси күштерге байланысты біржақты, тар ұстаным басымдық алды, олардың түсінігінде қазақ сияқты халықтың бастаушы тобында елеуге тұрарлық пайдалы идеяның болуы да мүмкін емес-тін. Басқаша айтқанда, большевизм ұлт мәселесінде тәкаппарлық ұстанымындағы ағым болып шықты.

Сонымен Ахаңның советтік билік тұсындағы қызметі қалай жүрді, осы тақырыпқа тоқталайық. Жоғарыда аталған ғұмырнамасында ол «Орынбор қаласында 1917 жылдың 5–13 желтоқсан күндері болып өткен Жалпықазақ съезінің шешіміне сәйкес 1918 жылдан бастап мен Орталық Қазақ Үкіметі «Алашорданың» жанындағы оқулықтар даярлауға құрылған Комиссияда жұмыс істеуге тиіс едім, бірақ сол уақытта қалыптасқан жағдайға байланысты ондай жұмыспен шұғылдануға мүмкіндік болмады. 18-нші жылдың басынан 19-ншы жылдың басына дейін мен «Алашорда» ұйымында жұмыс істедім.

19-ншы жылдың екінші жартысынан 20-ншы жылдың соңына дейін Қазақ Өлкелік Әскери-Революциялық Комитеті құрамында оның мүшесі ретінде қызмет атқардым. Әскери-Революциялық Комитеттің мүшесі бола жүріп 20-ншы жылдан мен өзімнің лингвистикалық жұмысымды жандандыра бастадым, ал 21 жылдан тек лингвистикалық ғана емес, оқу-педагогикалық жұмысты да қатар жүргізіп, Қазақстанда жауапты қызметтер атқардым: әуелде оқу-ағарту ісі бойынша Халық Комиссары, сонан соң оның орынбасары, сонан соң Академиялық орталықтың төрағасы, одан ары Академиялық орталық комиссиясының мүшесі, ең соңында, Қазақ оқу-ағарту комиссариаты жанында ғылыми методист қызметін атқардым. 21 жылдан 28 жылға дейін мен қазақ тілінен, қазақ әдебиетінен және мәдениет тарихынан Қазақ халық-ағарту институтында, одан тыс 1926 және 1928 жылдар аралығында, ҚазМУ-не ауысқанға дейін Ташкенттегі Қазақ педагогикалық жоғары оқу орнында қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті қызметінде болдым.

1928 жылдың 1-нші октябрінен Қазақ оқу-ағарту комиссариаты мені Қазақ мемлекеттік университетіне қазақ тілі кафедрасы бойынша профессорлық қызметке шақырды, ол жөнінде аталған комиссариатпен айырықша келісім жасалған», – деп жазды.

Сонымен, байқағанымыздай Ахаңның өзі жазған ғұмырнамада оның советтік кезеңдегі өмір жолы жетерліктей анық баяндалған.

Көз жүгіртіп қарап шыққан кісіге Ахаңның бұл жүріп өткен жолы біркелкі тиянақты болып көрінуі әбден ықтимал. Ал шын мәнінде бұл кезең Ахаң үшін, жалпы алаштық буын үшін қандай асқақ, үмітке толы кезең болса, тура сондай тауы шағылып, үміт-тілегі үзілгендей ауыр күй кешті.

1920 жылы 15 сәуірде «Известия киргизского края» газеті Ахаңның коммунистік партия қатарына кіру туралы РК(б)П Орынбор Комитетіне жазған мәлімдемесін жариялайды. Мәлімдеме оның «ғасырлар бойы қанаудағы қазақ халқын азат ету жолын ұзақ уақыт іздеумен жүріп мынадай сенімге келдім» деген сөздерімен басталады.

Одан әрі Ахаң не себепті коммунистік партия қатарына кіру туралы шешім қабылдағанын түсіндіреді. Осы ретте 1) тәуелсіздік алған қазақ халқы бақытқа тек адамзаттың басқа да қанаудағы бөлігімен бірге ғана жете алады, яғни әлемдік революцияда, әлемдік федерацияда және 2) бұл мақсатты өзінің тікелей міндеті санап және оны белгілі дәрежеде таптар мен ұлттарды азат ету түрінде іске асыра бастаған интернационалшыл коммунистік партиядан басқа ешкім де атқара алмайды деген ойын білдіреді. Одан әрі Ахаң бұл мақсатқа жетудің өтпелі кезеңінде адамзаттың еңбекші бұқара бөлігінің саяси және экономикалық диктатурасының қажет екендігін, өз ретінде ол билік түріне адамзаттың еңбекші бұқарасы саналы түрде қолдау көрсетіп, оның төңірегіне топтасуы қажеттігін, мұндай ұстанымның қазақ халқына қанауға түскен халық ретінде пайдалы екендігін, сондай-ақ ұлтаралық қатынасқа байланысты РК(б)П-ның, ж. Лениннің көзқарасы егер ол өмірде тура іске асырылатын болса онда қазақ ұлтының да мүддесі орындалатын болады деген тұжырымын баяндап, осы себепті коммунистік партия құрамына ену туралы шешім қабылдағандығын мәлімдейді [16].

«Известия киргизского края» газеті осы санында «Заявление т. Ахмета Байтурсунова» деген атпен Ахаңның мәлімдемесіне қосымша түсінік хат жариялап, онда «Ахмет Байтұрсынов жолдасты бүкіл дала біледі. Әрбір қазақ өз халқының көсемінің, ірі қоғам қайраткерінің және әдебиетшісінің атын естіген. Қазақ халқының соңғы онжылдықтардағы саяси қозғалысы қоғамдық ойының өсуі бүтіндей Байтұрсыновтың есімімен тығыз байланысты» [16], – деп жазды.

Аталған басылым бетінде жарық көрген бұл түсінік хаттан большевиктер билігінің А. Байтұрсынұлының қазақ халқының өмірінде, оның азаттық үшін қозғалыс жолында алатын орнын жақсы білгендігін аңғару мүлдем қиынға түспейді. Хаттың соңында «Байтұрсынов ж. коммунистік партия құрамына енуі қазақ арасындағы қызметіміздің ірі жеңістерінің бірі» деген тұжырым жасалынады.

Ахаң бұл мәлімдемесін 1920 жылы 4 сәуірде жария етті. Бұл оның Алашорда басшылығының шешімімен Мәскеуге келіп, советтік басшылықпен және оның қызметімен танысып, Қазақ революциялық комитетінің құрамында Орынбор қаласында (сол кездегі астаналық қала – авт.) басшылық қызметте жүрген шағы болатын. Кейін ол (1929 ж.) бұл шешімі туралы берген көрсетуінде «1920 жылы Фрунзе Орынборда жұмыс істейтін, ол маған БК(б)П қатарына кіруді ұсынды. Сәл кейінірек осы ұсыныс Седельников ж. тарапынан да айтылды. Мен бұл ұсыныстарды ой таразысынан өткізіп, партия қатарына кіру туралы шешім қабылдадым», – деген ойын білдіреді.

Бірақ Ахаң келесі 1921 жылы партияға мүшелікке кандидаттықтан шығып қалады. Бұл жағдайды ол аталған көрсетуінде мынадай себеппен түсіндіреді: «Партияға мүшеліктен 1921 жылы тазарту барысында пассивтік ұстанымым үшін

шығарылдым. Менің бұл кездегі белсенділігімнің төмендігі мынадай жағдайға байланысты болды: мен ғылыми жұмысқа ден қойдым, соған байланысты партия жиналыстарына қатынасқан жоқпын, жалпы саясатқа аз уақыт бөлетін болдым, өйткені тіл мен қазақ әдебиетіне қатысты ғылыми жұмысымды негізгі міндетім санадым, мен үшін онсыз ағартушылық жұмыс жүргізу туралы ойлаудың өзі мүмкін емес-тін» [17].

Ахаң партиядан шығып қалуын ОГПУ тергеушісіне осындай себеппен түсіндіреді. Істің шын мәнісіне келсек мәселе баяндалған себептен анағұрлым тереңірек жағдайға байланысты еді. Анығырақ айтқанда, Ахаңның большевиктер билігінен көңілінің қала бастауында болатын. Енді осы жағдайға тоқталайық.

*Ахмет Байтұрсынұлының советтік биліктен неге көңілі қалды?*

Бұл арада мынадай жағдайды ескерген жөн. Большевиктер орнатқан диктатуралық билікке күмәндана қарау, алғашқы эйфория өткен соң зиялылар қауымының үлкен бөлігіне тән құбылыс болды. Бұл жағдайды байқаған В.И. Ленин большевиктер билігіне бағынғысы келмеген зиялыларды шетелге жер аудару туралы шешім қабылдайды [18]. Өзінің бұл көңіл-күйін ол сондай-ақ Ф.Э. Дзержинский мен И.В. Сталинге де білдіреді.

Партия қатарына кіруге арыз берген А. Байтұрсынұлының да өзара қабыса бермейтін екі ұдай пікірдің мазасын алғанын аңғаруға болады. Бір жағынан оған үкімет басшысы В.И. Ленин мен орталық билік орындарының қазақ сияқты отарлық езгіде болып келген халыққа көмек қолын созуға даяр екендігі байқалғандай көрінді. Сонымен бірге, екінші жақтан, орталық үкімет шешімдері мен нақты әрекеттерінде бұл ойды жоққа шығаратындай фактілер де аз емес-тін.

Жалпы бұл мезгілдегі орталық биліктің ұлт саясатында түсініксіз жағдайлар мен қайшылықты көріністер жеткілікті еді. Орталық үкімет жанынан құрылған Ұлт істері бойынша Комиссариатты И. Сталин басқарды. Ол В.И. Ленин басқарған үкіметтегі ұлтаралық қатынастар бойынша негізгі маман саналды. Ал И. Сталиннің, мәселен, қазақ және басқа Орта Азия халықтары туралы түсінігі өте қарабайыр деңгейде еді.

Бұл мәселеге байланысты ол В.И. Лениннің көңіл-күйін жақсы біле отырып, кез-келген мәселеде таптық көзқарасты алға шығарып, ұлттар өміріне қатысты істерді кейінге ығыстыруды ұмытпады. Ұлт істері бойынша комиссарға ұлт мәселесі күш алған өрттей көрініп, оны мүмкін болғанша тезірек сөндіру жолдарын қарастырып, өзі қажет санаған сәттерде әкімшілік әдістерге барып отырды. Комиссариаттың бұл жұмыс ерекшеліктерін дәл байқаған Заки Валидов «Орталық Комитетте Шығыс халықтары өміріне қатысты қажет құжаттарды даярлату үшін Мәскеуге шығыс ұлттары арасынан совет азаматтары жеткізілетін», – деп жазды. Бұл ойын ұштай түсіп ол Ресей құрамындағы халықтардың қорланып қалған мәселелерін шешу туралы мәселе көтергеннен гөрі «Ресей Коммунистік партиясымен алыстағы Азия және Африка елдеріндегі халықтарды құтқару туралы сөйлесу жеңілірек» [19] еді деген пікірі арқылы орталық билікте қалыптасқан жағдайды тура жеткізуге тырысқандығы байқалады.

Сөзіміз дәлелді болуы үшін мынадай бір фактіге көңіл аударайық. Жоғарыда айтылғандай Совет үкіметі жанынан Ұлт істері бойынша комиссариат құрылып, оның 18 секциясының бірі «қырғыз секциясы» аталды. Оған жетекшілікке Қазақстаннан Мұхамедиар Тұнғачин шақырылды. Басқа емес, тура М. Тұнғачиннің шақырылуы, әрине, кездейсоқ оқиға емес-тін.

Дерек көздерінің көрсетуіне қарағанда Ұлт істері бойынша комиссар И. Сталин советтік биліктің алғашқы күнінен бастап-ақ оған белсенді түрде қарсы тұрған

қазақ ұлт-азаттық қозғалысының басшылары туралы біраз мәлімет жинастырғандығы байқалады. Бұл істе оған ескі патшалық құпия полицияның қызметкерлері мен олар берген мәліметтің көмекке келгендігі хақ. Мәселен, 1917 жылғы революциялық өзгерістерге дейін қазақ қоғамындағы азаттық қозғалысқа ешқандай да қатынасы жоқ, тіптен оның жетекші тұлғаларымен араздықта болған Әліби Жангелдиннің Торғай облысына Ә. Бөкейхановтың орнына комиссарлық қызметке бекітілуі соның көрінісі еді. И. Сталин ашықтан-ашық жаңа орныға бастаған билік жүйесіне соған дейінгі азаттық қозғалысқа қарсы әрекетімен көзге түскен тұлғаларды тартуға көшті.

Өз кезегінде Ә. Жангелдин Торғайдан өзінің комиссарлық қызметке кіріскендігі туралы И. Сталинге хабарлап, осы хабарында өзіне көмекшілік қызметке М. Тұнғачинді алғандығын мәлімдейді. Ізін ала, яғни 1918 жылы Мәскеуде Ұлт істері бойынша Халық Комиссариаты жанынан «Қырғыз секциясын» құру туралы шешім қабылданғанда, бұл секцияның меңгерушісі қызметіне М. Тұнғачинді ұсынады.

Ал осы М. Тұнғачин кім еді? Архив деректерінің көрсетуіне қарағанда, ол 1905 жылы Қазан қаласындағы мұғалімдер семинариясын бітірген [20] соң ұзақ жылдар бойы (1917 ж. өзгерістерге дейін) Орынбор қаласындағы генерал-губернатор кеңсесі жанындағы татар және қазақ басылымдарының цензоры қызметін атқарған. Цензордың міндеті жоғарғы билік орындарына (ең алдымен генерал-губернатор мен ішкі істер министрлігіне – авт.) татар және қазақ тілді басылымдарда билікке қарсы ұстанымда жарық көрген материалдар туралы мәлімет жеткізіп тұру болған. Яғни ол атқаратын қызметінің табиғи ерекшелігі тұрғысынан құпия полицияның қызметіне жақын тұрды.

1917 жылы патшалық билік құлаған соң 1–2 сәуір күндері Орынбор қаласында болып өткен Торғай облысы қазақтарының съезінде оған қатынасуға келген М. Тұнғачиннің облыс губернаторы Эверсманмен бірге залдан кетірілуі оның осы құпия қызметіне берілген баға еді [12, 302 б.].

Қорыта айтқанда, әлгінде ғана орнаған жаңа советтік биліктің Ә. Жангелдин мен М. Тұнғачинді өзіне тартып, оларға сенім артуы қазақ ұлт-азаттық қозғалысы басшыларын терең ойда қалдырған еді. Ендігі уақытта советтік басшылықтың қазақ даласына байланысты бұл ұстанымының астарын тура түсіну азаттық қозғалыстың бағыт-бағдарын анықтау үшін аса қажет еді. А. Байтұрсынұлының Мәскеуге жаңа билік басшыларымен келіссөзге аттануының бірден-бір себебі осы жағдайға байланысты болатын.

Совет үкіметінің қазақ ұлт-азаттық қозғалысына қатынасы 1919 жылы 10 шілдеде РСФСР ХКК декретімен құрылған Қазақ революциялық комитетінің құрамынан да анық байқалды. Оның төрағасы болып С.С. Пестковский бекітілді. Ол В.И. Лениннің сенімді адамдарының бірі болатын, ал бірақ соған дейін қазақ жеріне аяғы тимеген, қазақ қоғамын тек картадан ғана көрген, ал оның өмірінен мүлдем хабарсыз адам-тын. Ал қалған алтаудың үшеуінің (Ә. Жангелдин, М. Тұнғачин, Б. Қаратаев) қазақ азаттық қозғалысына ешқандай да қатынасы жоқ, тіптен белгілі дәрежеде оған қарсы әрекеттерімен танылған адамдар-тын.

Осы ретте Ревком мүшесі Бақытжан Бисалыұлы Қаратаев туралы бірекі ауыз сөз. Патшалық кезеңде патшашыл, советтік кезең келгенде «мен өмір бойы жасырын большевик болып жүрдім» деген Б. Қаратаев та сын сәттерде өзін ұлт мүддесінен алыс тұрғандығын танытып жүргендердің бірі болды.

Осы аталған тұлғаларға байланысты кезінде М. Шоқай «бұл тағайындаулар совет өкіметінің қазақ елін басқару ісінде алған саяси бағытына байланысты тым көп нәрсені аңғартатын еді... Ендігі уақытта иллюзияға орын қалған жоқ-тын» [21], – деп жазды.

Басқаша айтқанда, осы аталған тұлғаларға сүйене отырып советтік орталық тезірек қазақ азаттық қозғалысын басып тастауға асықты.

Большевиктік басшылықтың бұл саяси ұстанымы, әрине, оның жалпы қазақ еліне қатысты ұстанымының жинақы көрінісі еді. В.И. Ленин мен оның серіктері үшін бірінші кезекте тұрған мәселе өздері пролетариат диктатурасы атаған билікті аман алып қалу болды. Ал өздеріне бейтаныс империяның алыс түкпіріндегі қазақ азаттық қозғалысы олар үшін тіптен Польша немесе Финляндия мәселесі де емес, сондай-ақ «оқшау және дербес мәнге ие мәселе де емес», яғни бар болғаны «пролетарлық революция туралы мәселенің бөлігі» ғана еді.

Анығырақ айтқанда, большевизмнің теориялық негізін қалаушылар Ресей империясындағы ұлт-азаттық қозғалыстарды метрополиядағы революциялық процестің бөлігі, оған тәуелді резервтік күш ретінде бағалады. Соған байланысты совет үкіметінің ұлт мәселесіне қатысты Ресей халықтарының құқы туралы декларациядан басқа бағдарламалық құжаты да жоқ-тын. Үкімет басшысы В.И. Лениннің 1920 жылы III Коммунистік Интернационалдың II съезіне даярлық барысында жазған «Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросам» аталатын еңбегі осы жағдайдың көрінісі еді. Революция көсемі бұл тезистерін партия және совет қайраткерлеріне таратып, олардан мәселеге қатысты пікір білдірулерін өтінді.

Түркістандық қайраткерлермен бірге бұл сұранысқа жауап жазудың өзектілігін Ахаң да тура түсініп, бір жауапқа басқа да тұлғалармен бірге қол қойып, ал екіншісін жеке өз атынан жолдады.

Өз атынан совет басшысына жазған хатында ол, біріншіден, қазақ өлкесінде жаңа билік жүйесін құруға жіберген орталықтың өкілінде белгілі бір ұстанымның жоқтығын, өйткені ондай ұстаным орталық биліктің өзінде жоқ екендігін, екіншіден, соған байланысты орталық биліктің өкілдері мен жергілікті халықтың арасында өзара сенімнің болмай тұрғандығын, жергілікті халық жаңа орнаған билікті ескі орыс билігі есебінде қабылдап отырғандығын, ал ескі билік пен қазақ арасында ешқашанда өзара сенім болмағандығын жазды. Олай болса не істеу керек?

Бұл сауалға Ахаң «қазақтарда елдің сеніміне ие болған зиялылар тобы бар, олардың қателесуі немесе адасуы мүмкін, ал бірақ олар өз халқын саналы түрде ешқандай да жеке бас мүддесі және пайдасы үшін сатпайды» деген жауабын айтты. Басқаша айтқанда, бұл қазақ жеріндегі билікті сол елдің соған дейінгі патшалық билікпен ұлт-азаттық күресін бастап келген ұлттық зиялылар тобына беруді талап етудің өзі еді. Ахаңның В.И. Лениннің ұлттардың өздерін өзі билеуі туралы айтқан пікіріне жауап ретіндегі ұсынысы осы еді.

Хатта айтылған екінші пікір мынадай еді: осы уақытқа дейін батыс елдеріндегі капиталистік, рыноктық қатынастардың күш алуына шикізат көзі және арзан жұмыс күші орнында қызмет жасап келген Шығысқа ендігі уақытта Еуропадағы революцияны жасауға және оны күшейте түсу үшін пайдалануға болатын тәуелді тобыр ретінде қарауға болмайды, яғни ұлт-азаттық қозғалыстарға әлемдік пролетарлық революцияның қосымша күш қоры (резерві) ретінде қарау қателік, Коммунистік Интернационал ұлт-азаттық қозғалыстарды дербес мәнге ие күш ретінде мойындауға тиіс.

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының басшыларының атынан А. Байтұрсынұлының қойған бұл талаптарына Совет үкіметінің басшысы жауап берді ме? Өкінішке орай, бермеді, бере де алмайтын еді. Өйткені екі жақтың мүдделері өзара тым алшақ еді. В.И. Ленин және советтік басшылық үшін пролетариат диктатурасы мен Ресейдің мемлекеттік мүддесі қалған мүдделерден жоғары тұрды.

Жаңа билік басшыларының бұл ұстанымы олардың алғашқы қадамынан-ақ анық байқалған болатын. Бүкіл империя көлеміндегі күрделі қоғамдық өмірді бір ғана тапаралық күрес тұрғысынан ғана түсіндіріп, кез-келген мәселені шешуге келгенде осы ұстанымға басымдық берген большевиктік өкіметтің 1917 жылы ұлттық басшылықтың жігерлі де батыл қызметінің нәтижесі ретінде өмірге келіп, ұлттық мемлекеттілікті жаңғырту ісімен аяқталуға тиіс болған Қазақ комитеттерін советтерге, Алаш партиясын большевиктер партиясына, ал Алашорда өкіметін Кеңес өкіметіне балама құрылымдар ретінде қарастырып, ешқандай да өзара түсінісуге, ымыраға бармастан, оларды «буржуазиялық құрылымдар» ретінде жою жолына түскені ұлтты өзін-өзі басқару мүмкіндігінен айырып оны жаңа өкіметке тәуелді етудің, ал азаттық қозғалыс басшылығының еңбегі мен ұстанымын жоққа шығарудың, басқаша айтқанда, ұлыдержавалық ұстанымның көрінісі еді.

Сонымен, ұлттық саяси бастаушы топтың жүргізген күресі олар күткендей нәтиже бермеді. Ал бұл күрестің қорытындысын шығарған патша өкіметі емес-тін, жаңа өкімет, яғни совет өкіметі болды. Сол арқылы ол өзінің отаршылдық, ұлыдержавалық бет-бейнесін танытты.

### *А. Байтұрсынұлы: қазақтар үшін коммунизм идеясы «жат қонақ» есебінде*

1921 жылы қарашада Ахаң коммунистік партия қатарынан шығарылғандығы туралы хабар алады. Мұндай шешімге негіз болған: 1-ден, оның партия жиналыстарына қатыспауы, 2-ден, мүшелік жарнаны өз уақытында төлемеуі және 3-ден Алашорда ұйымында болғандығы екен [22].

Архив қорында Ахаңның осы жағдайға байланысты партиялық тазарту комиссиясының атына жазған мәлімдемесі тіркелген. Құжатта Ахаң губерниялық тазарту комиссиясының өзін партия қатарынан шығару туралы шешімімен келісе алмайтындығын білдіріп, уәждерін келтірген. Қайраткердің сол тарихи кезеңдегі саяси ұстанымы мен көзқарасына тікелей қатынасы бар бұл құжатқа тоқталу артық емес. Өйткені онда сол тұстағы қазақ өміріне қатысты өзара үйлесімсіз екі көзқарастың қақтығысы орын алғандығын байқауға болады.

Үйлесімсіздік ең алдымен екі жақтың өкімет түріне байланысты көзқарасының өзгешелігінен туындайды. Қазақ қоғамы үшін өкімет ортақ ұлттық мүдде төңірегіне елдегі барлық әлеуметтік топтар мен күштерді жұмылдыра алатын ұйытқы элемент міндетін атқаруға тиіс еді. Бұл сол уақытқа дейін отарлық езгіде болып келген ұлтқа қорланып қалған түрлі экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелерді жалпыдемократиялық тұрғыдан шешудің жалғыз тура жолы еді. Сондықтан да, қазақ азаттық қозғалысынан ұлттық мүддені қорғау арнасынан шығып, одан өз ішінде таптық-әлеуметтік жіктелу жолына түсуді талап ету, бұл оны алдымен әлсіретіп, сонан соң біртіндеп жоюдың өзі болатын. Бұл, әрине, асыра сілтеушілік емес-тін, дәлірек айтқанда, империя құрамындағы ұлт-азаттық қозғалысқа саналы түрде жасалынған қиянат еді. Оны В.И. Ленин мен И.В. Сталин білмеді емес, білді, көре тұрып, көрмегендей сыңай танытты. Революциялық өзгерістер тұсында орын алуы мүмкін «ауытқудың» көрінісі ретінде бағалады.

Мәскеулік басшылық әуелде Ресейдегі социалистік революцияның еуропалық елдерде өз жалғасын табатындығына, бұл процесте капиталистік қанаудағы Шығыстан қолдау алатындығына сенді. Бірақ өмір басқа жағдайды көрсетті. Ресейдегі пролетарлық революция еуропалық елдерде жалғасын табады деген пікір негізсіз болып шықты, ал «ұйқыдан оянған шығыстың» бұқарасының Ресей пролетариатының соңынан еріп, өзінің таптық мүддесін қорғауға көтерілуі де аңызға жақын бірдеңе еді. Соған байланысты большевиктік басшылыққа

ендігі уақытта социалистік құрылыстың бір ғана елде жеңе алуы мүмкін деген жаңа теориялық ұстанымға көшуіне тура келген. Қалыптасқан жаңа жағдайда большевиктік басшылық үшін Ресейдің мемлекеттік тұтастығын сақтап, оны нығайту ісі алдыңғы орынға шықты. Өз кезегінде бұл межеге Орталық Мәскеулік билікті күшейте түсу арқылы ғана жету мүмкін еді. Ендігі уақытта қазақ сияқты халықтардың өзін-өзі басқару идеясының ресейлік ұлыдержавалық мүддемен қайшылыққа келмеуі тіптен де мүмкін емес-тін.

Мәскеулік орталық, ұлт саясатының тізгінін қолында ұстаған И. Сталин қазақ, татар және басқа халықтардың басшылығынан ұлттардың өздерін-өзі басқару идеясынан бас тартуларын талап етті. Бұл азаттық және еркін даму платформасында тұрған ұлт қайраткерлерінен іс жүзінде идеялық қарусыздануды талап етудің өзі еді. 1923 жылы 9-12 маусым күндері Мәскеуде РК(б)П ОК ұлт республикалары мен облыстарының жауапты қызметкерлерімен өткізілген төртінші кеңесі осы ұстанымның нақты көрінісі болды [23]. Орталықтағы басшылықтың ұстанымындағы бұл өзгерісті дәл байқаған Ахаң арнайы мақала жазып, онда қазақ қаламгерлерінің ұлтшылдық ұстанымы қандай себептерге байланысты өмірге келгендігіне тоқталып:

«Қазақ қалам қайраткерлері қайдан туған, қашан шыққан деп сұрау қойылса, жауап қиын емес.

1) Қазақ қалам қайраткерлері орыстан қорлық көрген, тайақ жеген, орыстың табанында езілген жұрттан туған.

2) Қазақ қалам қайраткерлері қазақ басына қиын қыстау зар заман түсіп, үстін торлап, қайғы бұлты қаптаған шақта шыққан» екендігін ескертіп, енді міне жаңа совет заманында «қазақтың ісіне қатыспақ түгіл қарасын көрмеген, атын есітпеген жат жұрттың адамдары» қазақ үшін, «ұлт үшін қызмет қылған, қиналған адамдарға «жұртшыл», «ұлтшыл» деген таңба» басатын болды. «Қазақтың көрген қорлығын, зорлығын айтатын адам болса, ауызға қағып, сөйлетпейтін болды. Қазақ өзгеріс үшін құрбан болса, несі құрайды деуші болса, арқаға қағып, дұрыс пікір осы» дейтіндер шыққандығын факті ретінде келтіріп, мұндай жағдайда ұлт қаламгерлерінің ұстанатын бағыт-бағдарына тоқталып:

«Қалам қайраткерлері – жолын тастап, көрінген жолаушыға ере беретін бұралқы ит емес... Қазақ мәдениеті қасындағы жұрттардан кем екенін біле тұра, қазақты жемтік есебінде жей бер деп қазақ азаматтары тастай ала ма? Оны қазақ азаматтары істей алмайды. Олай болса, бауырмал десін, қазақшыл десін, оған құлақ ауыртып ауырламасқа керек» [24], – деп жазды.

Азаттық қозғалыстың мүддесіне байланысты Мәскеулік орталық биліктің аяқ алысын мұқият сараптаудан өткізіп отырған Ахаңның төзімін тауысқан жағдай түрік халықтарының әліпбиін латын графикасына көшіру туралы шешім болды. Бұл тақырып алдымен 1924 жылы 12 маусым күні Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде талқыға түсіп, съез тұтыныста жүрген араб графикасындағы әліпбиді латын әліпбиіне ауыстыруды орынсыз деп табады [25].

Латын әліпбиіне көшу туралы мәселе мұнымен аяқталған жоқ-тын. Мәскеулік орталықтың тікелей тапсырмасымен бұл мәселе 1926 жылы 24 ақпан және 5 наурыз аралығында Баку шаһарында өткен түркологтардың бірінші жалпыодақтық съезінде арнайы күн тәртібіне қойылады. Съезге А. Байтұрсынұлы одаққа белгілі түрколог ретінде шақырылып, Қазақстаннан барған ғалымдар тобын басқарып барды. Қазақстандық делегация мына құрамда болды: А. Байтұрсынұлы (жетекші), Е. Омарұлы, Б. Сүлейұлы және Бай - Сейдуәлі Әзиз.

Съез А. Байтұрсынұлының ғалым және ірі қайраткер тұлға ретінде абыройының халықаралық деңгейде аса биіктен көрінген сәтінің айғағы болды. Оның Ахундов,

Бартольд, Ольденбург және Самойлович сияқты аса беделді ғалымдармен бірге съезд президиумына сайлануы, баяндамасы мен жарыссөзде айтқан пікірлерінің зор ықыласпен қабылдануы, сондай-ақ президиум атынан қорытынды сөзбен сөйлеуі осы ойдың көрінісі еді. Ахаң бірнеше комиссияның, солардың арасында, мәселен Ә. Науаидың 500 жылдығын атап өтуге байланысты құрылған комиссияның құрамына енгізілді.

Осы арада ескерерлік жағдай, Қазақстаннан барған делегация түркі халықтарының латын алфавитіне көшуіне ашық қарсылық танытқан жалғыз делегация болды. Сонымен бірге бұл арада мынадай жағдайды ескерген жөн. Бұл уақытқа дейін латын алфавитін Азербайжан республикасы қабылдап, белсенділік танытқан еді. Бұл мәселеге қатысты ортақ шешімге келу туралы түркологтар съезінің Бакуде өткізілуі осы жағдайға байланысты болатын.

Съездің күн тәртібіне негізгі мәселе ретінде одақтағы түрік тілді халықтарды ортақ алфавитке, яғни латын алфавитіне көшіру мәселесінің қойылуының астарында, әрине, саяси мақсаттар жатты. Түркі этносы сан жағынан одақта екінші орында тұрды, сондай-ақ саяси және экономикалық салмағы тұрғысынан да алдыңғы қатарда болды. Түркі факторы И. Сталин басқарған орталық үшін ең жайсыз факторлардың бірі еді. Сондықтан да түрік халықтарын латын алфавитіне көшіру, біріншіден, оларды бір орталықтан басқару ісін жеңілдету үшін қажет болса, екіншіден, болашақта кириллицаға көшіру ісін жеңілдетудің қамы-тын.

А. Байтұрсынұлының және ол бастаған делегацияның (Е. Омаров және Б. Сүлеев) араб алфавитіндегі жаңа емлені қорғап сөйлеп, басқалардан бөлек ұстаным танытуы негізсіз емес-тін. Мәселе мынада. Ахмет Байтұрсынұлы жасаған жаңа емле, ғасыр басында қазақ тілінде миллиондаған тиражбен жарық көрген кітаптар арқылы тұңғыш жалпыұлттық басылым «Қазақ» газеті арқылы айналымға түсіп, бүкіл ел болып қабыл алған ұлттың әдеби жазба тілінің үлгісі еді, сондай-ақ ол ғасыр басындағы ұлт мәдениетінің ең ұлы жетістігі-тін. Тура осы тарихи кезеңде А. Байтұрсынұлы даярлаған емлеге сүйенген қазақ тілі ұлттық сананы оятушы, ұлттық ұюға негіз болған құралға айналып үлгерген еді. Міне осы жағдайды ешқандай да есепке алмастан араб алфавиті негізінде қалыптасқан емлені тастап латын графикасына көшуді талап ету бұл ұлттың руханиятына ашықтан-ашық жасалған қиянаттың өзі болатын.

Большевиктер партиясының Қазақстандағы алғашқы басшыларының бірі А.Д. Авдеев «біз мұнда келгенде Алашордадан тараған рух анық сезіліп тұрды» [12, 103 б.] деген ойды айтқан еді. Ал осы алашордадан тараған ықпалдың екі тіреуі бар-тын: олар қазақ жері мен қазақ тілі еді.

А. Байтұрсынұлы Бакудегі съез мінберіне төрт рет көтеріліп, одақ құрамындағы қазақ және басқа түрік халықтарына алфавит ауыстырып, латын графикасына көшуге ешқандай да төтенше жағдай жоқ екендігін дәлелдеуге күш салды. Бұл ретте ол татарстандық ғалым Шараф Ғалымжанның съезде сөз «әліп-би қалау» мәселесі емес, «әліп-би алмастыру» мәселесі, «әліп-би қалау» деген мен «әліп-би алмастыру» деген екі ұстанымның айырмашылығына көңіл аударып, түрік жұрттары үшін «қашан және қандай жағдайда алфавитті өзгерту туралы мәселе қойылмақ?» деген сұрау қойып, оған «түрік жұрттары – тұтынып отырған әліп-биі бар жұрттар. Көбінің әліп-биімен байласқан әдебиеті, мәдениеті бар», – деген жауабын айтып, соңында «бірақ құрылтай дүкенін жасаушылардың қолында болғандықтан, күн бұрын қолайлап бәрін икемдеп қойғандықтан, қазанның құлағы қазаншының қалаған жерінен шықты: «Латын әліп-биінің артықтығына құрылтайдың көзі жетті», – деген тұжырымын білдіреді [26, 298 б.].

Съезден оралған соң «Жаңа мектеп» аталатын басылымда жариялаған есебінде Ахаң қазақ тарапынан барған делегацияның ұстанымына байланысты мынадай ойды айтты: «біздер мәдениет жүзінде кейін қалған жұрт болғандықтан, мәдениет қуатымыз да, мал қуатымыз да шағын, сол шағын қуатымызды қазірде өте-мөте керек нәрселерге ғана жұмсап жатырмыз. Қазіргі бізге өте-мөте керек нәрсе оқу кітаптары. Бар күшімізді соған салып жатырмыз. Басқа керек нәрселер де толып жатыр; оларды қоя тұрып, өте керегін істеп жатырмыз. Қаріп жағынан өте-мөте керек болып қысып тұрған мұқтаждық жоқ. Осы құрылтайда айтылған пән пәтуаларынша ең жақсы емле де, ең жақсы әліп-би де біздікі болып шықты. Емле мен әліпби жағына келгенде, біз орыстан да, немістен де, француздан да, ағылшындардан да алда тұрғанымыз мәлім болды. Аз ғана күшімізді озған үстіне озамыз деп, озып тұрған жерімізге жұмсауымыз керек. Бізге жаны ашитындар қаріп тауып береміз демей, мектептерімізді бұзау мен қозы алатын үйлерде пысынатпай, соларға үй салып берсе екен делінді» [26, 299 б.].

Съезде сөйлеген сөздерінде Ахаң отаршыл және зорлықшыл елдердің өздеріне тәуелді елдерге жасап отырған қиянатын ашық айтуды өз міндетіне алғандығын анық байқатқан еді. А. Байтұрсынұлы съезде кезекті сөйлеген сөзін терминология мәселесіне, анығырақ айтқанда қазақ тілінде термин жасау ісіне, оның принциптеріне тоқталып, бүгінде өз өзектілігін жоймаған мынадай мәселеге көңіл аударды.

Ахаң сөзінде «бүгінгі мәдениет тек бір ғана ұлттың немесе нәсілдің жасаған жетістігі емес, ол жалпы адамзат еңбегінің жемісі», халықтардың мәдениет саласындағы өзара ықпалдастығы да табиғи, үзіліссіз жүріп отыратын процесс, ал бұл ықпалдастық жағымды және қолайлы жағдайда ғана іске аспақ, өкінішке орай, Ресейдегі орыс және түрік халықтарының арасында өзара мәдени қатынасқа жағымды жағдай жасалынбады, орыс үкіметі өзге халықтарға байланысты кемсінту, орыстандыру, шоқындыру саясатын жүргізді.

Орыс халқының мәдениетімен өзара ықпалдастыққа түсу бұл сол халықтан алдыңғы ұғымдар мен идеяларды да қабылдау дегенді білдіреді. Ал ол үшін ана тілінің сөз қоры, әрине, жетімсіз. Жаңа советтік жағдайда жаңа сұраныстарға байланысты ана тілінің әдебиет, ғылым және саясат тілі ретінде тынымсыз өсу, өзгеру жолына түсуіне тура келеді. Мұндай тынымсыз өзгеріс және өсу жолына ол қолайлы жағдай және қолдау жасалынғанда ғана түсе алады. Ондай мүмкіндік болмаған күнде ана тілі үстем мәдениет пен тілге тәуелді, күнделікті отбасы, ошақ қасы тіл дәрежесінде қала бермек. Яғни тілдің лексикалық қоры, мүмкіндігі тарыла түспек.

Съездің төрағасы қортынды сөзді А. Байтұрсынұлына береді. А. Байтұрсынұлы: «Съезде біз түрік халықтарының ояну, өрлеу арнасына түскеніне көз жеткіздік... Ғылым мен білімнің мақсаты адамның азабын жеңілдету, өмірдегі игіліктерді молайтып, оны адамға жағымды ету. Осының бәрі мәдениет жетістіктері аталады, ал осы мәдениет жетістіктері барлық адамзаттың мақсатты қызметінің жемісі екендігі мәлім, солай бола тұрып ол мәдениет жетістіктері барлық адамзатқа бірдей тең түрде қызмет жасамай отыр, өйткені ол игіліктер империалистердің, капиталистердің, отаршылдардың қолында. Бүгінгі жағымды ғылым мен жетілген техника табиғатты неғұрлым толығырақ қанауға қызмет етумен бірге, сол табиғаттың бір бөлігі адамды адаммен қанауға қызмет жасауда. Бүгінгі адамзат өзін жоғарғы мәдениет иесі ретінде тәкаппарлық танытып, алғашқы қауымдық адамнан ұзай түсіп, білімі молайып, идеясы кеңейіп, техникалық тұрғыдан жетіле түскенімен, оның ішкі табиғаты өзгеріссіз қалып отыр. Керісінше, мәдениет адамның ең төменгі

сезімдеріне қуат беріп, оларға жамылғы міндетін атқаруда... Теория белгілі бір бағытта ілгері кетсе, практика мүлдем басқа нәтиже беруде, соның нәтижесінде өмірде әділетсіздік және ұйымдасқан екіжүзділік кең өріс алды. Жарық дүниеде емдеуге мұқтаж бір үйлесімсіздік болып жатқанын бәрі де сезгендей еді. Ең құдіретті деген ақыл иелері бұл дертке ем іздеді, бірақ оны таба алмай қиналды. Соған байланысты түрлі ағымдағы ойлар дүниеге келді. Сондай әрекеттің бірі социализмді орнатуды көздейтін Ұлы Орыс Революциясы. Социализм қоғам ісін үйлестірудің ең жоғарғы түрі және ол өте жоғарғы мәдениетті талап етеді. Оған апаратын жалғыз тура жол әділеттілік.

...Ал әділеттілік бұл жайылған дастархан бетіндегі түрлі тағамдар емес, әркім өз қалағанын алып қанағаттанатын. Әділеттілік басқаның құқына деген құрметті білмейді, өйткені табиғатта күш қана билік құрады. Ал күш билік құрған жерде әділеттілік болмайды. Дегенмен, табиғаттың күшін белгілі бір дәрежеге дейін ретке келтіретін, сабасына түсіретін тағы бір күш бар, ол күш – мәдениет күші. Әділеттілікті жасайтын адам. Адам әділеттілікке мәдениеттерді теңестіру арқылы ғана жетеді. Мәдениеттер теңдігі сатылмайды немесе сыйлыққа берілмейді, ол қажымай-талмай жасаған еңбектің нәтижесі есебінде келмек. Өмір қайыр-садақа бермейді, өмір көш соңында қалғандарға демеу жасап, күтіп тұрмайды» [27].

Ахаңның Бакудегі түркологтар съезінде сөйлеген сөзі бар болғаны 13 жылда (осы съезде сөйлеген сөзінде атаған уақыты – авт.) қазақ ұлтының басын біріктіріп, ел екендігін білдіру ісінде ерекше қызмет жасаған ана тілінің өзі даярлаған алғашқы ғылыми емлесін жанұшыра қорғауы болды. Ұлы ойшыл-қайраткердің Ресей империясындағы беделді деген ғалымдар бас қосқан үлкен аудитория алдында мұндай қадамға баруға толық моральдық құқы бар-тын. Бұл оның империялық зорлыққа, яғни советтік билік жүйесінің өсу жолында тұрған ұлттық санаға жасап отырған қиянатына алаңсыз ашық қарсылық көрсетуі болды.

А. Байтұрсынұлының түрколотар съезінде сөйлеген сөзі билік тарапынан түрік халықтарын латын алфавитін қабылдауға қарсылық көрсетуге шақырғандай қабылданды. Қазақ қайраткерінің жаңа өкіметтің империя құрамындағы түрік халықтарына жасап отырған қиянатын ашық айтып, оған қарсылық көрсетуге үндеуі сталиндік басшылыққа, әрине, ұнамады. Мұндай қарсылықты А. Байтұрсынұлы 1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде, сондай-ақ 1925 жылы Пішпекте болып өткен қырғыз елінің ағарту қызметкерлерінің бірінші съезінде де ашық білдірген еді. Соңғы жиынды сөйлеген сөзінде ол мынадай ойды айтты: «...культура есть видоизменение эксплуатации. Это видно из того, что и теперь Англия и Америка, как самые культурные страны, эксплуатируют отсталые нации. Это общий закон природы, и в отношении развития они идут впереди.

Народность, которая могла бороться, идет вперед, может создать высокую культуру. Мы же не могли этого сделать и отстали... Москва, Компартия конкурируют с другими странами, но мы всегда остаемся в хвосте. Победителями в борьбе могут выходить те, кто способен совершенствоваться, а для того чтобы быть способным, нужно быть культурным, технически вооруженным...

К нам, беспартийным, Советская власть относится с недоверием, но мы не дураки, чтобы не оценить значения Советской власти, дающей нам возможность проявить себя» [28].

Жалпы Баку съезі Ахмет Байтұрсынұлына Совет өкіметіне қатысты ұстанымын біржола анықтау сәті болды. Бұл жолы ол биліктің еліне өз тағдырын өзіне шешу мүмкіндігін бермейтіндігіне көзі жете түскен еді. Қайраткердің бұл жолғы жеңілісі Алашорда үкіметін құру әрекетінен (1917–1919) кейінгі екінші жеңілісі-тін.

«Байтұрсынов коммунист болған емес, болмайды да» деген пікірдегі сталиндік билік араға 3 жыл 3 ай салып оны қамауға алды. Қайраткердің ендігі өмірі рухани күйзелісте, қуғын-сүргін жағдайда өтті.

*Ескертулер*


1. Кеңестік идеология жасырған ақиқат // Жас Алаш. – 2016 ж. 29 қыркүйек.
2. Государственный архив Росийской Федерации (ГАРФ) 7-қ.,109-т., 2881-іс.
3. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. 1-т., – Алматы, 2013. – 144 б.
4. Байгалиев Б. Абай өмірбаяны архив деректерінде. – Алматы, 2001. – 27–28 б.
5. Валиханов Ч.Ч. Соч. Т.5, – Алматы, 1985. – 150 с.
6. Абай Құнанбаев. Шығармалар. 2 томдық. – Алматы, 1968, 2-т., 163 б.
7. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-т. – Алматы. 2005. – 205 б.
8. Бөкейхан Ә. Шығармалары. VI т., – Астана. 2018. – 21 б.
9. Бөкейханов Ә. Шығармалары. – А., 1994. – 272 б.
10. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. – А., 2003. – 189–190 б.б.
11. Бөкейханов Ә. Шығармалары. – А., 1994. – 271–274 б.б.
12. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылым. – Алматы: Мектеп баспасы, 2008. – 480 бет, суретті. – 167–168 бб.
13. Байғалиев Б. Абай өмірбаяны архив деректерінде. – Алматы, 2001. – 68–79 бб.
14. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Екінші кітап. – Алматы: Мектеп, 2017. – 79 б.
15. ГАРФ. 1-8131қ., 31-т., 86105-іс.
16. Известия Киргизского края. – 1920. 16 апреля. № 16.
17. ҚР ІІМ Алматы қаласы бойынша архиві, 6-қ., арх. № 124, 2-т., 159–160-пп.
18. Письмо Ф.Э. Дзержинскому, 19 мая 1922 г. // Ленин В.И. т.54. 265–266 с.
19. Тоган З.В. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру. Пер. с тур. В.Б. Феоповой. Науч. ред., примеч. и послесл. С.М. Исхакова. М., 1997. 650 с.
20. ҚР ІІМ Алматы қаласы бойынша департаментінің архиві, 6-қ., № 011020- іс, 1-том, 1–17 пп.
21. Шоқай М. Шығармалары. 12 томдық 3 т., – Алматы, 2012. – 237 б.
22. ҚР ІІМ АҚДА., 6 қ. № 09797 іс. 114–118 пп.
23. Тайны национальной политики ЦК РКП «Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве 9–12 июня 1923 г.». Стенографический отчет. М., 1992. – 296 с.
24. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. 5-т., – Алматы, 2013. – 182–187 бб.
25. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Алматы, 2005. – 93 б.
26. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. 4 т. – Алматы, 2013. – 298 б.
27. Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 г. (стенографический отчет). – Баку. 2011. – 509–511 с.
28. Карбозов Д. Ахмет Байтурсунов және қырғыз тили // Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы, – 1999. – 220–233 бб.



**М.Қ. Қойгелдиев**
Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау ісі
жөніндегі мемлекеттік комиссияның мүшесі

# I. А. БАЙТҰРСЫНОВ. ӨМІРДЕРЕК.
# А. БАЙТУРСУНОВ. ЖИЗНЕОПИСАНИЕ

## № 1
## Постановление ЦК КП Казахстана «О творческом наследии Магжана Жумабаева, Ахмета Байтурсунова и Жусупбека Аймаутова»

*г. Алма-Ата* *20 декабря 1988 г.*

Обсудив итоги работы комиссии ЦК Компартии Казахстана о творческом наследии выдающегося казахского поэта Магжана Жумабаева, крупного ученого-лингвиста, литературоведа, тюрколога, талантливого поэта-переводчика Ахмета Байтурсынова, одного из основоположников казахского романа, известного лингвиста, поэта-переводчика Жусупбека Аймаутова, незаконно репрессированных и ставших жертвами произвола, нарушений социалистической законности, имевших место в республике в тридцатых годах, ЦК Компартии Казахстана постановляет:

1. Согласиться с заключением комиссии ЦК Компартии Казахстана о восстановлении в полном объеме исторической правды об общественно-политической, научно-педагогической и литературной деятельности М. Жумабаева, А. Байтурсынова и Ж. Аймаутова, критическом осмыслении отдельных их произведений, отмеченных печатью ошибок и временных заблуждений.

2. Редакциям республиканских газет, журналов, Гостелерадио Казахской ССР опубликовать серию статей, организовать цикл передач по радио и телевидению о творческом наследии М. Жумабаева, А. Байтурсынова, Ж. Аймаутова.

3. Поручить Госкомиздату Казахской ССР совместно с Институтами языкознания, литературы и искусства Академии наук Казахской ССР подготовить и издать в 1989–1990 гг. избранные произведения и научные труды М. Жумабаева, А. Байтурсынова и Ж. Аймаутова.

4. Настоящее постановление вместе с заключением комиссии опубликовать в печати.

*Приложение*

### Заключение комиссии ЦК Компартии Казахстана по изучению творческого наследия Магжана Жумабаева, Ахмета Байтурсунова, Жусупбека Аймаутова[1*]

Руководствуясь указаниями XXVII съезда КПСС и XIX Всесоюзной партийной конференции о восстановлении полной правды в отношении деятелей науки, культуры и искусства, допустивших в свое время ошибки мировоззренческого и другого порядка, но внесших значительный вклад в развитие духовной культуры народа, комиссия проанализировала общественно-политическую, научно-педагогическую и литературную деятельность выдающегося поэта Магжана Жумабаева (1893–1938), крупного ученого-лингвиста, литературоведа, тюрколога, талантливого переводчика Ахмета Байтурсынова (1873–1937), одного из основоположников казахского романа, известного лингвиста, поэта-переводчика Жусупбека Аймаутова (1889–1931), незаконно репрессированных в тридцатые годы и ставших жертвами произвола, нарушений социалистической законности, имевших место в республике в период сталинского правления. Долгие годы их вклад в культурное строительство голословно отрицался, пребывание же на тех или иных постах трактовалось как попытка для продолжения «контрреволюционной»

[1] * Приложение к постановлению ЦК КП Казахстана от 20 декабря 1988 г.

линии, защиты буржуазно-националистической идеологии. Тем самым замалчивался важный в политическом плане факт, что в период установления и упрочения советской власти коммунистическая партия в напряженной борьбе отвоевывала у контрреволюционных сил известных представителей творческой интеллигенции и направляла их деятельность служению народу, о чем свидетельствует отход этих деятелей казахской культуры от позиции алашордынцев.

Безусловно, сложен и тернист жизненный и творческий путь Магжана Жумабаева. Вопреки воле отца, желавшего видеть в нем священнослужителя, после окончания медресе он поступает в 1913 г. в Омскую учительскую семинарию, решив раз и навсегда трудиться на ниве просвещения народа. За такую дерзость был лишен всякой материальной поддержки у своих богатых родителей.

Еще в период учебы в г. Омске совсем еще молодой семинарист пользуется репутацией одаренного поэта, редактирует рукописный журнал литературного объединения «Бирлик» («Единство»), занимается общественной деятельностью. И это не могло быть не замечено алашордынским руководством, которое, используя неискушенность молодого Магжана в общественно-политической деятельности, вводит его в состав своего областного комитета, выдвигает кандидатом в депутаты Учредительного собрания, членом Комиссии по составлению учебников для казахских школ.

Поэт враждебно встречает Колчака, от которого, по его словам, «несло монархией». И это обстоятельство в значительной мере предопределило его отношение к советской власти. После освобождения г. Омска Красной армией М. Жумабаев сотрудничает и редактирует газету «Бостандык туы» («Знамя свободы»), затем работает в ташкентских изданиях – в газете «Ак жол» («Светлый путь») и журнале «Шолпан» («Утренняя звезда»). В 1923–1927 гг. учится в Московском литературно-художественном институте, возглавляемом В. Брюсовым. В эти годы им переводятся на казахский язык труды В.И. Ленина, произведения М. Горького, В. Иванова, Д. Мамина-Сибиряка и др.

Начиная с 1927 г. М. Жумабаев переключается на преподавательскую деятельность, однако в 1929 г. его необоснованно осуждают на 10 лет тюремного заключения, огульно обвинив в создании в 1921 г. коллегии, именуемой «Алка» («Круг»), якобы для подпольной деятельности, хотя она была организована представительством Казахской АССР при Сибревкоме для широкого осведомления населения Сибири о Казахской республике. Эта просветительская коллегия, позднее в период сталинских репрессий, была квалифицирована как тайная контрреволюционная организация казахских националистов. По ходатайству М. Горького и Е. Пешковой в 1936 г. М. Жумабаев был досрочно освобожден из заключения. Тем не менее, в следующем году он был вновь арестован и 19 марта 1938 г. расстрелян.

М. Жумабаев принадлежал к тому поколению поэтов, которые первыми в Средней Азии и Казахстане взяли на себя инициативу соединения двух потоков культур – восточной и европейской. Среди его любимых поэтов наряду с Абаем были А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, С.А. Блок и др. Он перевел Гете, Гейне, выступал за тесную связь литературы с жизнью народа, при этом исходил из идей просвещения, свободы и демократии. Главным стержнем многих его стихов является мысль о тяжелой доле трудового народа, необходимости раскрепощения женщин, ликвидации нравственного гнета, жестокости и произвола. Таковы стихотворения «Шын сорлы», («Бедняга»), «Коргансыз» («Беззащитная»), «Жас келин» («Молодая невестака»), «Менсорлы» («Бедняга»), «Менин тлегим» («Мое желание»)[1*].

Продолжая гуманистические традиции Абая, он призывает свой народ к знаниям,

[1*] Так в тексте.

просвещению в таких стихотворениях [как] «Онер-билим кайтсе табылар» («Как добыть знания и культуру»), «Сорлы казах» («Бедный казах»), «Казагым» («Казахи»).

В произведениях М. Жумабаева получили отражение мотивы национально-освободительной борьбы, однако в них он не всегда умел четко расставить акценты в оценке событий того времени. Если вначале под влиянием алашордынцев он допустил некоторые срывы, то уже в широко известном стихотворении «Свобода», созданном в 1918 г., М. Жумабаев воспевает Октябрьскую революцию, позволившую воспрять духом «Всем голодным и обездоленным», а в стихотворении «Красный флаг» (1924 г.) изображает новую советскую действительность следующими проникновенными строками:

Чей он, этот багряный флаг?
Он горит теперь над тобой,
Азиатский мой край родной,
Затерявшийся в пестрых горах.
Твой он, Азия, твой казах!
Чей он, кровью окрашенный флаг?
Тех, кто знал лишь одну судьбу,
Уготованную рабу,
Кто страдания знал и страх ...
Это знамя твое, казах!

*(Перевод А. Жовтиса)*

Так год от года поэзия М. Жумабаева, овладевшего трудным искусством классового анализа, становилась более целеустремленной и социально, и политически. Стихотворение «Токсаннын тобы» («Голос девяноста»), написанное им в 1927 г., характеризует не только политическое лицо поэта, но и свидетельствует, насколько далеко продвинулся он вперед как художник новой эпохи. В этом произведении поэт от чистого сердца заявляет, что он сторонник девяноста, т. е. большинства народа, которое наперекор всему решительно ведет обновление родного края.

Творческое наследие М. Жумабаева в целом, при всей его сложности и противоречивости, особенно в первые годы советской власти, отмечено большим талантом, пронизано идеями гуманизма, просветительства, демократии и прогресса. Во всем видно искреннее стремление поэта служить идеалам социализма, принесшего его народу подлинное Возрождение в братском Союзе социалистических республик.

Другой видный деятель культуры Казахстана Ахмет Байтурсынов задолго до Великой Октябрьской социалистической революции приобрел широкую известность как просветитель, ученый-лингвист, тюрколог, талантливый переводчик русской поэзии, автор ряда учебных пособий. за политическую «неблагонадежность» неоднократно арестовывался царской охранкой, а на протяжении семи лет, с 1910 г. по 1917 г. находился под надзором полиции.

Начиная с 1913 г. А. Байтурсынов редактирует газету «Қазақ», на ее страницах публикует немало своих статей по вопросам просвещения, литературы и языкознания, знакомя читателей с богатым культурным наследием народа, призывая их к свету знаний, духовному совершенству.

После свержения самодержавия в стране резко усиливается национально-освободительное движение. На его волне шло ускоренное формирование как революционно-демократических, так и буржуазных организаций. Последние усиленно эксплуатировали «национальный флаг». В плену национальных символов

и атрибутики оказался и А. Байтурсынов, ставший с лета 1917 г. одним из лидеров Алаш-Орды. Он участвовал в работе се первого и второго съездов, выступал на них по вопросам народного образования, был выдвинут кандидатом в депутаты Учредительного собрания, в состав намечавшегося правительства Алаш-Орды.

Как и многие представители российской интеллигенции вообще, казахской национальной в частности, А. Байтурсынов первоначально не понял сути Великого Октября. Постепенно через ряд ошибок, убедившись, что колчаковцы стремятся возродить царизм, он устанавливает контакт с советскими представителями, а затем по предложению А. Джангильдина встречается с ними и в марте 1919 г. решительно переходит на сторону советской власти во главе крупной группы алашордынцев, чем серьезно ослабил позиции последних.

Свой решающий жизненный выбор А. Байтурсынов закрепляет участием в работе Революционного комитета по управлению казахским краем, получив мандат за подписью В.И. Ленина. Больше года он бессменно трудился в его составе и внес заметный вклад в подготовку советской социалистической государственности казахского народа. И после образования Казахской АССР А. Байтурсынов 2 года работал наркомом просвещения республики, членом ВЦИКа, КазЦИКа, затем в газете ЦК Компартии Туркестана «Ак жол», в академическом центре Казахстана – при Народном комиссариате просвещения.

А. Байтурсынов стоял у истоков казахского языкознания и литературоведения, был основоположником научного изучения казахского языка. В 1920-е гг. наряду с подготовкой на основе арабской письменности унифицированного алфавита, отражавшего все особенности казахского языка, им создан целый ряд работ по проблемам грамматики, морфологии, фонетики, методики преподавания, многое было сделано для развития отечественной тюркологии, теории и истории казахской литературы и культуры. Так академик А.Н. Кононов относит его к числу ведущих отечественных тюркологов.

А. Байтурсынов был талантливым поэтом, видным переводчиком произведений русских поэтов и писателей. Им осуществлен перевод на казахский язык басен И.А. Крылова. Основная часть переведенных басен великого баснописца и написанных в этом же ключе собственных творений А. Байтурсынова вошла в популярные сборники «Кырык мысал» («Сорок басен»), «Маса» («Комар») и др. М. Ауэзов оценил «Сорок басен» как «слова в духе революции, впервые услышанные широкими массами казахов».

Работая над подготовкой своих трудов и поэтических произведений, А. Байтурсынов систематически вел сбор и обработку материалов устного народного творчества. Часть этого кропотливого поиска вошла в получивший признание сборник «Жоктау» («Причитание»).

Вместе с тем положительная оценка творческого наследия А. Байтурсынова не снимает всю сложность и противоречивость его натуры. В разное время он допускал ошибки, неприемлемые с позиции научного мировоззрения суждения, нечетко понимал диалектику национального и интернационального.

В конце 1920-х – начале 1930-х гг., когда несправедливым гонениям и репрессиям в стране стали подвергаться многие видные деятели дореволюционной интеллигенции, посыпались доносы и на А. Байтурсынова о якобы новых фактах контрреволюционной деятельности бывших лидеров «Алаш-Орды». Он становится объектом многократных нападок печати и в июне 1929 г. был арестован, осужден коллегией ОГПУ и выслан в Архангельскую обл. А его жена и дочь были сосланы в г. Томск.

В 1934 г. по ходатайству жены А.М. Горького Е. Пешковой, работавшей тогда в

комиссии Красного креста, А. Байтурсынов был освобожден, вернулся в г. Алма-Ату, но 8 октября 1937 г. был вновь арестован по ложным обвинениям и расстрелян.

Жусупбек Аймаутов родился в семье бедняка в Павлодарском у. бывшей Семипалатинской губ. Несмотря на тяжелые материальные лишения, ему удается окончить в г. Павлодаре русско-казахскую школу, а затем Семипалатинскую учительскую семинарию, где у него проявляется талант писателя, лингвиста-исследователя.

В 1917–1919 гг. также, как и М. Жумабаев, А. Байтурсынов, входит в состав алашордынской организации. Однако в последующем, преодолев свои иллюзии и ограниченность, окончательно переходит на сторону революции, участвует в организации Советов в Павлодарском Прииртышье, в январе 1920 г. вступает в ряды РКП (б). Был избран делегатом Учредительного съезда Советов Казахстана, являлся членом коллегии Наркомпроса республики, затем руководил губернским отделом народного образования, редактировал газету «Казак тили» («Казахский язык»).

В 1922–1924 гг. Ж. Аймаутов работал учителем школы

в Каркаралинске, в последующие два года – сотрудником газеты «Ак жол», издававшейся в г. Ташкенте. А в 1926–1929 гг. являлся директором педагогического техникума в г. Чимкенте.

В 1925 г. Ж. Аймаутов был привлечен по навету к суду и исключен из рядов партии, но вскоре оправдан. Однако в 1929 г. был вновь арестован якобы за участие в подпольной националистической организации и в 1931 г. – расстрелян.

Ж. Аймаутов – один из ярких представителей творческой интеллигенции, романист, драматург, переводчик. Его художественные произведения отличаются идейностью, богатством эстетических красок, мастерством художественного изложения, выразительностью языка, изяществом стиля.

В романах «Карткожа», «Акблек», пьесах «Нур кюй» («Кюй счастья»), «Канафия и Шербану», «Мансапкорлар» («Карьеристы»), «Ел корганы» («Оплот народа») Ж. Аймаутов создал целую галерею образов представителей трудового народа и интеллигенции, участников национально-освободительного движения 1916 г., Великой Октябрьской революции и Гражданской войны, раскрыл реалистическую картину казахского аула тех лет, суть первых революционных преобразований в степи.

Одной из магистральных сюжетных линий в произведениях писателя являются проблемы равноправия женщин, нравственности, борьбы с законами адата и шариата, пережитками феодально-патриархальной старины, воспитания подрастающего поколения на идеалах революции и социализма. В творчестве писателя одним из ведущих мотивов стала дружба казахского и русского народов.

Ж. Аймаутов перевел произведения А.С. Пушкина, Н.В. Гоголя, Л.Н. Толстого. В числе первых казахских литераторов он создал художественный образ В.И. Ленина. Его стихотворение «К Ленину» рисует образ вождя, олицетворяющего собой духовное богатство человечества. Одним из ярких достижений его творчества стал перевод пролетарского гимна «Интернационал». На страницах газет и журналов тех лет он опубликовал серию статей по проблемам двуязычия, методики преподавания русского языка, совершенствования правописания, об интернациональном воспитании, что очень актуально и в наши дни.

Ж. Аймаутов является автором ряда учебников и учебных пособий по педагогике, психологии, искусству.

Причиной трагической гибели Ж. Аймаутова, как и М. Жумабаева, стало участие в вышеупомянутой просветительской коллегии «Алка», организованной

представительством Казахской АССР при Сибревкоме. К этому присовокупили и ранее членство в партии «Алаш», начисто отбросив искреннее осознание Ж. Аймаутовым исторической роли РКП(6) и практическое участие в социалистическом строительстве.

По протесту прокурора республики, Верховным Судом Казахской ССР М. Жумабаев, А. Байтурсынов и Ж. Аймаутов полностью реабилитированы посмертно ввиду отсутствия в их действиях состава преступления.

Комиссия ЦК Компартии Казахстана считает необходимым восстановить в полном объеме историческую правду об общественно-политической, научно-педагогической литературной деятельности М. Жумабаева, А. Байтурсынова и Ж. Аймаутова, незаконно репрессированных и ставших жертвами нарушений социалистической законности в период культа личности.

Проанализировав творческое наследие М. Жумабаева, А. Байтурсынова и Ж. Аймаутова, комиссия считает, что оно достойно широкого обнародования. В связи с чем, необходимо дать соответствующие поручения Госкомиздату Казахской ССР, Институту языкознания, литературы и искусства им. М.О. Ауэзова АН Казахской ССР об издании их избранных произведений и научных трудов. Некоторые из их художественных произведений, научных трудов, которые отмечены печатью ошибок и заблуждений, после дополнительного изучения могут быть опубликованы с соответствующими научными комментариями.

Кроме того, представляется необходимым на страницах республиканских газет и журналов, по радио и телевидению осуществить серию статей и цикл передач о жизни и творческой деятельности этих выдающихся деятелей культуры.

Настоящее заключение опубликовать в печати.

**Комиссия ЦК Компартии Казахстана**

*АП РК. Ф.708. Оп.139. Д.109. Л.9, 34–42. Подлинник. Алаш қозғалысы. Мәселенің зерттелу тарихынан. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1918–2007 жж. Движение Алаш. Из истории изучения вопроса. Сборник документов и материалов. 1918–2007 гг. / Құрастырушылар: Е.М. Грибанова, А.Е. Жүсіпова, А.С. Зұлкашева (жауапты), Ә.Т. Сүлейменова, Е.В. Чиликова – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – Т.4. – С. 59–67.*

## № 2
## «Жизнеописание» – автобиография А. Байтурсунова

*г. Алма-Ата* *12 мая 1929 г.*

Год моего рождения «мешін» (1872 г.) и место рождение урочище Сары-Тюбек, в № 5 ауле Турсунской вол., Тургайского р-на, Кустанайского окр.

С 1882 г. по 1884 г. обучался казахской грамоте то дома у разных грамотных людей, то в аульных мектебах, случайно оказавшихся по близости.

В 1885 г. семью нашу постигло несчастья: за нанесение побоев Тургайскому уездному начальнику полковнику Яковлеву отец был посажен в тюрьму и в 1886 г. приговорен к каторжным работам на 15 лет, а имущество конфисковано.

Несчастье это послужило поводом к поступлению моему в школу в г. Тургае. В Тургайском двухклассном русско-киргизском училище учился с 1886 г. по 1891 г.

По окончанию курса в названном училище, поступил в Оренбургскую киргизскую учительскую школу, в которой учился с 1891 г. по 1895 г. Окончившие курс в этой школе обязаны были служить учителем 6 лет.

Начиная с 1 июня 1895 г. служил учителем в разных местах Казахстана, в разных школах – сперва в аульных, потом в волостных и, наконец, в двухклассных.

С 1901 г. свободные от учительских занятий часы брал, [чтобы] употребить на свое самообразование и литературную работу.

В 1909 г., когда служил учителем – заведывающим двухклассным училищем в г. Каркаралинске Семипалатинской обл., по распоряжению Семипалатинского губернатора [Александра Николаевича] Тройницкого[1*] был арестован и отправлен в Семипалатинскую тюрьму, в которой под жандармским дознанием сидел с 1 июня по 21 февраля 1910 г.

Из тюрьмы выпустили с запрещением жительства в пределах Казахских областей и с правом выбора местожительства в других губерниях России. Выбор мой пал на г. Оренбург, как на ближайший к Казахстану пункт и туда прибыл в марте месяце 1910 г.

По приезде в Оренбург стал заниматься, во-первых, исследованием казахского языка в фонетическом, морфологическом и синтаксическом отношениях; во-вторых, реформой казахского алфавита (не шрифта и орфографии) в сторону улучшения в смысле упрощения и упорядочения; в-третьих, очищением казахской письменной речи от лексических засорений и ее синтаксических построений от иноязычных влияний; наконец, в-четвертых, перенесением прозы (деловой, публицистической и научной письменной речи) с рельсов книжного языка на рельсы живого разговорного языка через стилистическую обработку и через изобретения научных терминов из казахских слов. Все это проводилось мною в жизнь через составление мною на казахском языке учебников и редактируемую мною тогда газету «Қазақ».

В этом направлении продолжалась моя работа вплоть до 1918 г.

С 1918 г., по определению Общекиргизского (общеказахского) съезда, проходившего в г. Оренбурге 5–13 декабря 1917 г., я должен был работать в Комиссии при Центральном Казахском правительстве Алаш-Орда по составлению учебников, но по условиям того времени заниматься подобного рода работой не было возможности. С начала 1918 г. до начала 1919 г. я работал вообще в организации Алаш-Орда.

Со второй половины 1919 г. до конца 1920 г. работал в Киргизском (Казахском) краевом Военно-Революционном Комитете в качестве члена последнего. Но состоя членом Военно-Революционного Комитета и ВЦИКа, с 1920 г. я начал возобновлять свою лингвистическую работу; начиная же с 1921 г. стал постепенно переходить не только к лингвистической, но и к учебно-педагогической работе: занимая ответственную должность в Казахстане – сперва в качестве Народного комиссара по просвещению, затем заместителя его, потом председателя Академического центра, далее члена коллегии Акцентра, наконец, научного методиста при Казнаркомпросе, я преподавал с 1921 г. по 1928 г. казахский язык, казахскую литературу и историю культуры в Казахском Институте народного образования и кроме того с 1926 г. по 1928 г. т. е., по день перехода в КазГУ состоял доцентом на кафедре казахского языка и литературы в Казпедвузе в Ташкенте.

С 1 октября 1928 г. Казнаркомпросом приглашен в Казахский государственный университет в качестве профессора по кафедре казахского языка, о чем имеется особое соглашение с названным комиссариатом.

**А. Байтурсунов**

[1] *С 5 апреля 1908 г. по 1913 г.

*Приложение*

**Список печатных трудов научных, научно-методических и других, кроме помещенных в газетах и журналах**

Грамматика казахского языка
1) «Тиль-курал», ч. 1-я Фонетика
2) «Тиль-курал», ч. 2-я Морфология
3) «Тиль-курал», ч. 3-я Синтаксис
4) «Адебиет-таниткыш» литературоведение
5) Методические записи «Баянчи»
6) «Тиль-жумсар», ч. 1-я практическая грамматика
7) «Тиль-жумсар», ч. 2-я
8) «Оку-куралы» букварь для детей
9) «Алипбий» букварь
10) «Сауат ашкыш» букварь для взрослых
11) «Алипби-астар» методическое руководство к букварю
12) «Крык мисал» сборник переводов басен Крылова
13) «Маса» сборник стихотворений оригинальных и переводных
14) «Оку-куралы» хрестоматия (совместно с Шунановым).

**А. Байтурсунов**

*Фонд Дома-музея Ахмета Байтурсунова [1]. Автограф.*

**№ 3**
**Өмірдерек**

*Алматы қ-сы* *12 мамыр 1929 ж.*

Менің туған жылым «мешін» 1872 ж. Туған жерім Қостанай окр. Торғай ауданы Тосын болысының Сарытүбек өңіріндегі 5-ауыл.

1882–1884 жж. кейде үйдегі сауатты адамдардан, кейде кездейсоқ жақын маңайға келген ауылдық мектептерде қазақша сауаттылыққа үйрене бастадым.

1885 ж. біздің отбасы бақытсыздыққа душар болды: Торғай уезінің бастығы, полковник Яковлевті таяққа жыққаны үшін, әкемді түрмеге отырғызды, 1886 ж. 15 жылға жер аударуға (каторгіге жұмысқа) үкім шығарылып, ал дүние мүліктері тәркіленді.

Бұл бақытсыздық менің Торғай қаласына оқуға түсуіме себеп болды. Торғай екі сыныптық орыс-қырғыз (қазақ) училищесінде 1886 ж. 1891 ж. дейін оқыдым.

Аталған училищенің курсын бітіргеннен кейін, Орынбор қазақ мұғалімдер мектебіне оқуға түстім, онда 1891–1895 ж. дейін оқыдым. Бұл мектепті бітіргендер 6 жыл мұғалім болып жұмыс істеуге міндетті.

1895 ж. 1 маусымынан әр түрлі мектептерде: бірінші ауылдық, сосын болыстық, одан кейін екі сыныптық оқу мекемелерінде оқытушы болып жұмыс атқардым.

1901 ж. бастап, оқытушылықтан қол босаған уақыттарымда өз бетіммен білімімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым.

1909 ж. Қарқаралы қаласындағы екі сыныптық училищенің меңгерушісі болып жүргенімде, Семей губернаторы Тройницкийдің өкімімен тұтқындап, Семей түрмесіне жіберді. Жандармның анықтауына дейін 1909 ж. 1 шілдесінен 1910 ж. 21 ақпанына дейін сонда отырдым.

Түрмеден Қазақ облысының аумағында тұруға тыйым салынып, Ресейдің басқа губерниясында тұру құқымен босатты. Менің таңдауым Қазақстанға жақын орналасқан Орынбор қаласы болды, мұнда 1910 ж. 10 наурызы күні келдім.

Орынборға келгеннен кейін ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі (фонетикалық) мен грамматикалық құрылымын (синтаксистік, морфологиялық) зерттеуге кірістім, екіншіден қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып (шрифті емес), жеңілдету жолында жұмыс жасадым. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде лексикалық кірме сөздерден тазартуға, синтаксистік құрылымын өзге тілдердің ықпалынан тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (іс қағаздары, көсемсөздік (публицистикалық) және ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым. Мұның бәрі өзім басшылық жасайтын «Қазақ» газеті және өзім құрастырған оқулықтар арқылы жасалды.

Осы саладағы бағытты жұмысым 1918 ж. дейін жалғасты.

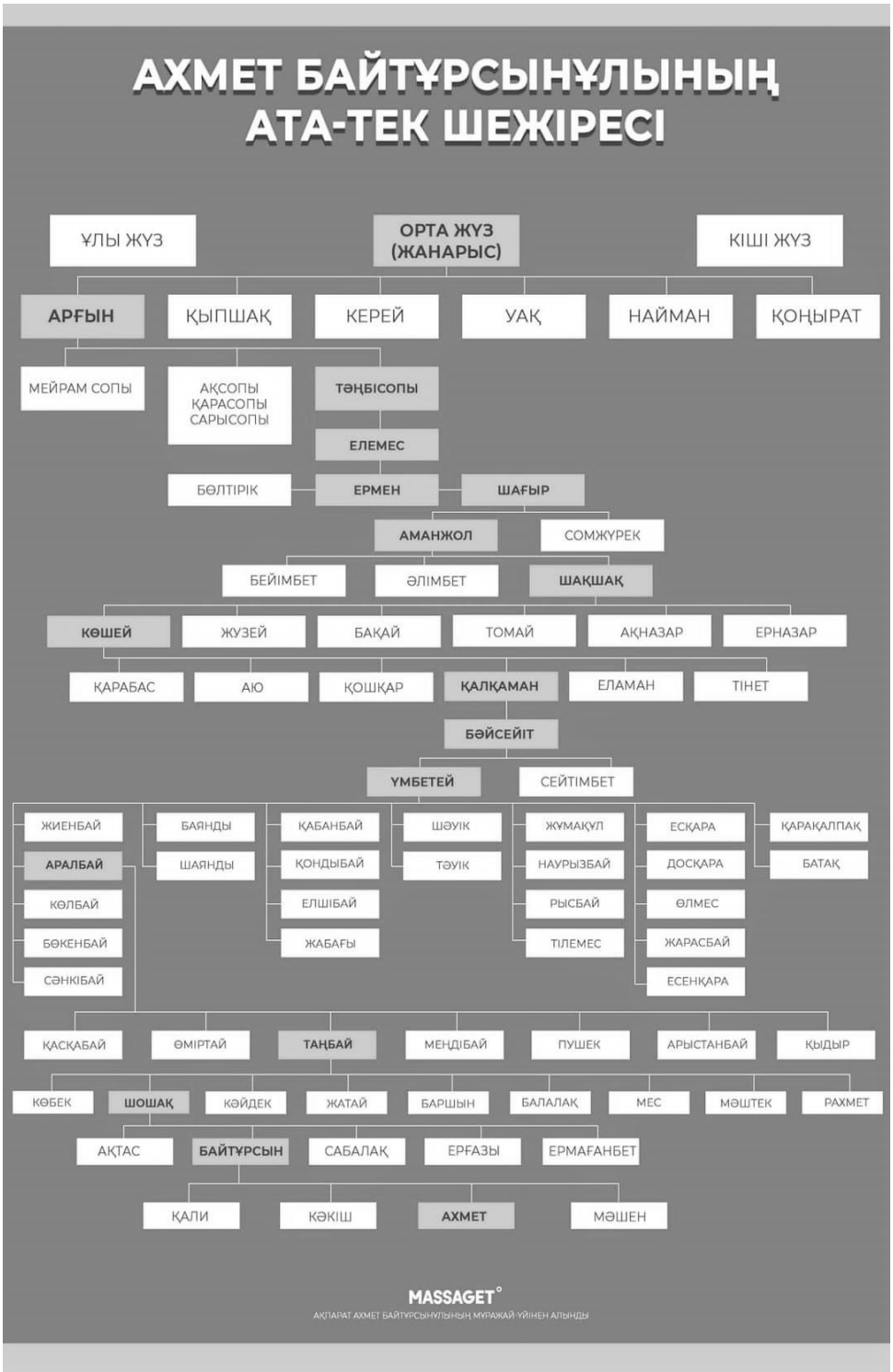
1918 ж. мен Оқулықтар құрастыру жөніндегі комиссияда Жалпы қазақ сиезінің 1917 ж. 5–19 желтоқсан аралығында Орынборда өткен сайлау шешімі бойынша жұмыс істеуім керек болатын, бірақ сол уақыттағы ахуалға байланысты бұл жұмыстарды жүргізуге мүмкіншілік болмады. 1918 ж. басынан 1919 ж. басына дейін «Алаш-Орда» ұлттық ұйымында жұмыс жасадым.

1919 ж. екінші жартысынан 1920 ж. соңына дейін Қазақ өлкесінің әскери-төңкерістік комитетінде комитет мүшесі болдым. 1920 ж. Бүкілодақтық атқару комитетінің орталығы (ВЦИК) және әскери-төңкерістік комитет мүшесі болып сайланғаннан кейін, өзімнің лингвистикалық жұмыстарымды қайта қолға алдым. 1921 ж. бастап лингвистикадан бөлек, Қазақстандағы жауапты лауазымдарда жүріп, Оқу ағарту ісі жөніндегі бірінші халық комиссары ретінде, кейіннен орынбасары болып, сонан соң Халық ағарту комиссариаты жанынан құрылған Академиялық орталықтың (Академцентр) төрағасы болып тағайындалғанда, біртіндеп оқу-педагогикалық жұмыстарына ден қойдым. Қазақ халық ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссиясының төрағасы, кейін алқа мүшесі болдым. 1921–1928 жж. аралығында Халыққа білім беру қазақ институтында (КИНО) қазақ тілі, қазақ әдебиеті және қазақ мәдениеті пәндерінен дәріс оқыдым, мұнан басқа 1926 ж. 1928 ж. ҚазМУ-ге ауысқанға дейін Ташкенттегі Қазақ педагогика институтының Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрсында доцент болдым.

1928 ж. 1 қазанынан Қазақ халық ағарту комиссариатының ұсынысымен Қазақ мемлекеттік университетінің Қазақ тілі кафедрасына профессор лауазымына шақырылдым, аталған комиссариат тарапынан өте маңызды келісімім бар.

**Байтұрсынұлы**

*Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А. Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: Елшежіре, 2013. – Т. VI. 37–39 б.*




*// Әулет шежіресі Ахмет Байтұрсынұлының мұражай-үйінен алынды*

## № 4
## «Ахмет Байтурсунович Байтурсунов. Биографический очерк»

*г. Оренбург* *1922 г.*

Ахмет Байтурсынович родился 28 (15) января 1873 г. в ур. Сартюбек Тургайского у. Тусинской вол., происходил из аргынского рода киргиз Средней Орды. В раннем детстве он кое-как научился мусульманской грамоте у аульного муллы. Этим закончилось бы его образование, и он остался бы на всю жизнь полуграмотным киргизом-скотоводом, если бы, по поговорке, «не помогло несчастье».

Если родина Ахмета Байтурсынова – Тургайский у., населенный исключительно киргизами-скотоводами, и в наши дни является одним из темных, изолированных от культурных влияний захолустных уголков, то, естественно, 50 лет тому назад картина, безусловно, была еще печальнее. Поэтому в те времена только редким счастливцам из киргиз удавалось поступить в русские школы. Одним из этих счастливцев является А. Байтурсынов, поступивший в школу случайно, благодаря постигшему его родителей несчастью.

Как всякая среда, киргизская степь столетиями рождает своих сынов, но с присущими степной природе особенностями. Если разнообразная и красивая природа Европы рождала таких великих людей, людей науки и искусства, как Ньютон, Маркс, Толстой, Рафаэль и др., то степная природа Азии рождала таких своеобразных великих героев, как Темучин, Темирлан, Кенесары, Срым и др. Если не к числу великих, то, по крайне мере, сильных людей относится отец почтенного Ахмета – Байтурсын Шошаков. Будучи сильным и энергичным от природы, Байтурсын отличался свободолюбием и никакой власти над собой не признавал. Поэтому он в степи являлся беспокойным элементом и часто устраивал эксцессы то с султаном-правителем, то с сардарами. Впоследствии начальство ради успокоения Байтурсына его самого назначает сардаром. Но это средство оказывается недейственным, и Байтурсын Шошаков вступает в борьбу с уездным начальником Яковлевым и влиятельным сардаром Беремжаном.[1*]

В борьбе против врагов своих с Байтурсыном солидарно действует родной брат его Актас, человек весьма умный и решительный.

В одно прекрасное время с небольшим отрядом казаков выезжает в степь уездный начальник Яковлев для поимки Байтурсына и Актаса. 12 октября 1885 г. у брода реки Тургая – Джингильды Яковлев внезапно появляется в ауле Шошаковых, где застает самого Байтурсына: Яковлев, требуя выдачи отсутствующего Актаса, терроризирует киргизов, избив нагайками и шашками поголовно всех, не исключая даже женщин и детей. Озлобленный таким зверским поступком Яковлева, Байтурсын бросается на Яковлева и наносит ему удары нагайкой, вследствие окровавленный Яковлев без памяти падает с лошади. После этого происходит перестрелка и нагаечный бой, в результате чего отряд, оставив несколько человек раненых, пускается в беспорядочное бегство; из киргиз оказывается убитым один и несколько раненых. Вскоре после этих событий, при помощи высланных из Иргиза и Тургая карательных отрядов, Шошаковы задерживаются со всеми родственниками и заключаются в Тургайскую военную гауптвахту, а скот и имущество у них конфискуются. Через год прибывает из г. Казани сессия Военно-окружного суда: Байтурсын и Актас с несколькими братьями и товарищами второстепенные

[1] * Беремжан – потомок известного и истории киргизов Джанибек батыра.

участники в деле Шошаковых [осуждаются] на разные малые сроки. Остаются на свободе одни женщины и малолетние дети, в т. ч. будущий поэт и общественный деятель Ахмет Байтурсынов без всякого попечения и средств к существованию. Ахмету Байтурсыновичу тогда было 13 лет. «В письме к матери», написанном в 1909 г. из Семипалатинской тюрьмы, поэт об этих событиях вспоминает в следующих стихах:

Сердце мое, сраженное в 13 лет,
Сохранило неизлечимую рану и глубокий след.

Один из братьев Шошаковых, Ергазы, приговоренный к 4-х летнему заключению, по отбытии срока наказания, задается счастливою мыслью отдать в школу единственного сына Актаса – Аспандияра, объяснив это тем, что он убедился во время судебного процесса в необходимости знания русского языка, т. к. переводчики, боясь уездного начальника, неподробно и неточно передавали показания подсудимых. Умный от природы мальчик Ахмет изъявляет свое желание тоже поступить в школу, что и исполняется; он поступает в 1886 г. в Тургайское русско-казахское двухклассное училище.

Вскоре отец А.Б. Байтурсынова с братьями отправляется в Сибирь, а единственный его дядя Ергазы, на попечение коего оставались овдовевшие жены и осиротевшие дети сосланных, умирает.

А. Байтурсынов, с большими трудностями и лишениями окончив Тургайское училище, в 1891 г. задумывает попасть в г. Оренбург для продолжения образования. Как Ломоносов, А. Байтурсынов со случайными попутчиками добирается до г. Оренбурга и поступает в киргизскую учительскую школу. Четырехлетнее пребывание в г. Оренбурге и ежегодное возвращение на каникулы в Тургайский у. и обратная езда в г. Оренбург проходят для него в крайне затруднительных обстоятельствах, сопряженных с большой материальной нуждой. Однако настойчивая натура А. Байтурсынова переносит лишения и, перебиваясь «с хлеба на воду», в 1895 г. он оканчивает курс учительской школы.

Этим заканчивается у А. Байтурсынова школьное образование. В дальнейшем он, изучая европейскую литературу, занимается самообразованием.

Педагогическая деятельность А.Б.[1*] начинается с 1895 г. В период с 1895 г. по 1909 г. он учительствует в аульных, волостных и двухклассных училищах в Актюбинском, Кустанайском и Каркаралинском уездах.

В начале XX в., живя в Каркаралах, А.Б. принимает участие в революционном движении: работая первое время нелегально, а затем, после обнародования Манифеста 17 октября 1905 г., являясь одним из видных и активных руководителей киргизской массы. Вскоре наступает реакция, революция уходит в подполье, а А. Байтурсынов продолжает работу в национальных организациях. Однако подходит расплата: среди товарищей оказывается провокатор (Т. Чингисов), который выдает А. Байтурсынова и др. 1 июля 1909 г. жандармы производят обыск у А.Б. и арестовывают его. До 1 февраля 1910 г. А.Б. сидит в Семипалатинской тюрьме, затем ему объявляют постановление о высылке его на два года из пределов киргизских областей. Последние годы до Октябрьской революции А. Байтурсынов жил в г. Оренбурге.

Ахмет Байтурсынов – народный поэт. Поэтическая деятельность его начинается с перевода басен Крылова на киргизский язык. Как у человека, посвятившего всю свою жизнь просвещению темной киргизской массы, основная идея его высказывается и тут: как поэт-протестант, А.Б. поэзию превращает в оружие борьбы с политикой

[1*] «А.Б.» авторское сокращение, вероятно «Ахмет Байтурсынович» (прим. сост.).

монархической России, угнетавшей киргизов. Принимаясь за перевод басен Крылова, прежде всего, он имеет в виду великую возможность басен для воспитания детей и взрослых. Он выбирает для перевода из Крылова такие басни, которые понятны и соответствуют киргизскому духу. Если Белинский про Крылова говорил: «Хотя он брал содержания некоторых своих басен из Лафонтена, но переводчиком его назвать нельзя, его исключительно русская натура все перерабатывала в русские формы и все проводила через русский дух», – то же самое можем сказать и в отношении А. Байтурсынова. Как у Крылова, так и у Ахмета Байтурсынова, о естественности, простоте и разговорной легкости языка тоже не приходится говорить. Ахметом Б. переведено 40 басен Крылова, и под названием «Сорок басен» сборник выдержал уже несколько изданий.

В своих стихотворениях А.Б. не поет о любви, о женщине, о природе, у него нет ни высокопарных слов, ни крылатых фраз. Он простым и понятным киргизским языком поет о свободе, о нации – об угнетенной и отсталой киргизской нации, призывая ее к просвещению, к труду, к освобождению от вековой спячки, пробуждая в каждом киргизе чувство гражданства. Стихотворения А. Байтурсынова по внешней своей простоте, разговорной легкости и равномерности занимают первое место в киргизской литературе. У А. Байтурсынова, кроме «Сорока басен», имеется еще небольшой сборник оригинальных и переводных стихотворений под названием «Маса» и несколько не напечатанных стихов лирического характера. Через всю литературную деятельность А.Б. Красной нитью проходят беспощадная критика и строгий анализ царской политики, протест против нее.

А.Б. – публицист и творец школы киргизской художественной словесности. Как публицист А.Б., не имея почти никаких материальных средств, в начале 1913 г. основал в г. Оренбурге первую, в полном смысле этого слова, киргизскую газету «Қазақ», на страницах которой смело выдвигал нужды киргизского народа.

В программной статье, помещенной в первом номере «Қазақ», А.Б., пояснив пользу и значение периодических изданий, и, между прочим, намекая на колониальную политику царского правительства, пишет:

«… Народ киргизский, с давних пор занимавший определенную территорию, жил обособленною жизнью, теперь мы видим, наплыв переселенцев в Киргизской степи. Какова будет судьба наша в будущем? Судя по историческому ходу вещей, нетрудно предугадать, что, если пришлый окажется в культурном отношении сильнее коренного населения, то со временем последнее должно быть поглощено первым. И наоборот: если оба окажутся в разной мере культурными, тогда только они смогут развиваться самостоятельно, существуя на одинаковых правах, и сохранить национальный облик свой. Теперь перелом в экономической жизни киргиз неизбежен. На удобные для хлебопашества земли насаждаются земледельцы, скотоводческие участки отрезываются для скотоводов пришельцев, а также отчуждаются и рыбные промыслы. Словом, всевозможными путями проникают в нашу среду чужие народности. Поэтому перед нами во всем своем величии вырастает вопрос, вопрос о самостоятельном существовании киргизского народа. Для того чтобы сохранить свою самостоятельность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь вправе претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу. В этом отношении у нас дело обстоит далеко не благополучно. Современная киргизская интеллигенция, получившая образование в русских школах и татарских медресе, уже начинает пренебрегать киргизским языком, разговаривать и переписываться между собой на русском и татарском языках. Это

уже плохой признак. Если это будет продолжаться и в дальнейшем, и если наши отцы и матери вопреки закону природы не проживут сотни, Тысячи лет, то нам придется навсегда проститься с киргизским языком, а вместе с тем и с киргизским народом, как с особой нацией. Если этого мы не хотим, то необходимо разрешить этот вопрос в корне и отныне приступить к усовершенствованию киргизского языка и литературы».

От этой идеи А.Б. никогда и ни на шаг не отступал. По этому поводу были на него нападки со стороны татарской печати, но А. Байтурсынов всегда давал должный отпор. Благодаря А. Байтурсынову, хотя бессознательно, но на самом деле поддававшаяся обрусению и отатарованию часть киргизской интеллигенции, живо опомнилась и стала осознавать и исправлять свои ошибки. Даже бывали такие курьезные случаи: учащаяся молодежь некоторых русских учебных заведений в целях сохранения чистоты киргизского языка обусловливалась разговаривать между собой обязательно по-киргизски, в случае нарушения кем-либо этого правила виновный за каждое случайно вылетевшее некиргизское слово платил 35 коп. штрафа в пользу ученических кружков.

Вскоре газета «Қазақ», как единственный орган, отвечающий культурным и общественным запросам киргизской жизни, завоевала общую симпатию и стала популярною в широких массах. Тогда как выходящие то время газета «Қазақ» и журнал «Айкап», не находя среди читающей киргизской публики даже несколько сот человек, вскоре прекратили свое существование, «Қазақ» к концу первого года издания имел уже 3000 подписчиков. Насколько газета «Қазақ» была дорога молодежи, можно судить из того, что ежегодно, в день выхода первого номера в свет, изо всех университетских и других городов, от учащихся киргиз получались в редакции приветственные телеграммы и письма.

Но зато «Қазақ» нажил немало врагов. За все время своего существования «Қазақ» вел систематическую борьбу с развивающимися в степи злоупотреблениями, разоблачая, грязные поступки обирателей, взяточников и аферистов разных мастей. Они-то, зорко следя за каждым шагом и за каждой строкой «Қазақ», занялись доносами, они переводили резко написанные и осуждающие действия в политике правительства статьи с комментариями от себя и представляли начальству. Поэтому то и дело производились в редакции обыски, то и дело А. Байтурсынова таскали к губернатору или жандармскому начальнику на допросы. В 1914 г. за помещенную в № 80 «Қазақ» передовицу, где А.Б. критиковал только что выработанный МВД проект положения об управлении Киргизским краем, оренбургский губернатор Сухомлинов оштрафовал А.Б. как редактора на 1500 руб., в случае его несостоятельности постановил заменить штраф арестом А.Б. на 8 месяцев. Утрата 1500 руб. была бы равносильна закрытию газеты, поэтому А.Б., несмотря на слабость своего здоровья, заявил полиции, что он согласен сидеть, но платить штрафа не может. 20 октября А.Б. посадили в тюрьму. Пишущий эти строки подал телеграммы в разные города, известив друзей А.Б. о случившемся. В адрес редакции посылались переводы по телеграфу, и А.Б. не просидев и 45 дней, по внесении штрафа был освобожден. «Қазақ» и после этого подвергался штрафам на разные суммы, доходившие иногда до 3000 руб. (1916 г.), и всегда отзывчивые читатели аккуратно вносили штрафы, не доводя дела до ареста А. Байтурсынова или закрытия газеты. «Қазақ» просуществовал до октября 1918 г. Созданная почти из ничего и просуществовавшая в тяжелых условиях царско-полицейского режима, благодаря умелому руководству и самоотверженному труду А. Байтурсынова, газета перед закрытием имела свою собственную типографию, большой запас бумаги, небольшую библиотеку, тираж превышал 8000.

Таким образом, возглавляемая Ахметом Байтурсыновым газета «Қазақ» в истории молодой киргизской прессы заняла первое и почетное место.

После Февральской революции Ахмет Байтурсынов втянулся в водоворот общественно-политической жизни. На всех съездах, краевых и областных, он является одним из активных руководителей. После свержения царизма он занимал разные выборные должности и затем был избран в члены Всероссийского учредительного собрания от Тургайской обл. по списку националистической партии «Алаш». До 1919 г., находясь в рядах автономистов-националистов, в марте того же года Ахмет Байтурсынов, убедившись в пагубности для своего народа националистической политики правых партий, перешел на сторону советской власти.

При советской власти Ахмет Байтурсынов занимал разные ответственные должности и в то же время не прекращал учительско-педагогическую деятельность. В настоящее время состоит преподавателем Киргизского института и представителем Научно-литературной комиссии при Наркомпросе и почетным председателем Общества изучения Киргизского края.

В результате научно-педагогических трудов Ахмета Байтурсынова мы имеем киргизскую азбуку, фонетику, синтаксис и этимологию киргизского языка, теорию словесности и историю культуры. Этим кропотливым трудом Ахмет Байтурсынов поднял киргизскую словесность на высокую ступень и заложил прочный фундамент для национальной школы и родной литературы.

Будучи ограниченным размером краткой биографической статьи, посвященной 50-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова, подробно останавливаться на литературно-научных его заслугах, к сожалению, не приходится, поэтому заканчиваем настоящую статью искренним пожеланием дорогому Ахмету Байтурсыновичу плодотворной работы на долгие годы на благо родного киргизского народа.

**М. Дулатов**

*Труды Общества изучения киргизского края. Вып. III. Оренбург, 1922. М. Дулатұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Мектеп, 2003. 59–66-б.*

## № 5
## Мұхтар Әуезов «Ахаңның елу жылдық юбилейі»

Қазақ жұртының өткен күндеріне көз салғанда, оқыған азаматтарының артынан ерген күндері аз да болса мағыналырақ, тәуір күндерінің бірі деп саналады.

Сол оқыған азаматтың тұңғышы, алғашқы шыққан көсемі болған Ахаңа арналған тұңғыш той – ой ойлаған қазақ баласының жүрегіне жылы тиетін қуанышты істің бірі. Әркімнің қалғыған сезімін оятып, өткен күндерін есіне түсіретін көп істің ішіндегі ірісі.

Ахаңның майданға алғаш жыры шығып, әдебиет, саясат жолында жол бастаған күндері бәріміздің де есімізде. Кешегі күні оқушы болып, соның тәрбиесінде жүрген күндерімізді көз алдымызға елестеді. Ахаңның қазақ оқушысының ойы мен пікірін тәрбиелеген заманнан бір ай ұзағамыз жоқ. Кешегі күндерге шейін бәріміз де жетегінде келгенбіз. Қаламынан туған өсиет-үлгісі әлі есімізден кеткен жоқ. Патша заманындағы үкіметтік өр зорлыққа қарсы салған ұраны, ойымызға сіңірген пікірі әлі күнге дейін үйреніп қалған бесігіміздей көзімізге жылы ұшырайды, құлағымызға жайлы тиеді.

«Қазақ» газетінің сүтін еміп өскен бір буын осы күнде пікір білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отырса, кейінгі жас буын Ахаң салған өрнекті біліп, Ахаң ашқан мектепті оқып шыққалы табалдырығын жаңа аттап, ішіне

жаңа кіріп жатыр. Ахаңның бұл істеген қызметі қазақтың ұзын ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет. Істеген ісімен өзіне орнатылған ескерткіш – мәңгілік ескерткіш.

Қазақ жастарының ардақты тәрбиешісі Ахаң сөйлегенде менің есіме «Қазақ» газетінің әндері түседі. Біз ол күнде мектеп ішінде жүрген бала едік. Бірақ патша саясаты темір бұғаудай мойынға батып, қазақ жұртын әлсіретіп, «кедейді шалапқа мас қылып, байды қымызға мас қылып», елдігін жоғалтып бара жатқанын тұманды оймен сезуші едік, көмескі жауы қазақтың бесіктегі баласының көзіне де елестегендей еді.

Сол уақыттарда «Қазақ» газетінің бетінен анда-санда оқып отырған әсерлі анық сөздер, қауіптің пішінін айқын қылып көрсетіп, мектептегі жас балалардың сезімін түзу жолға беттегендей болушы еді. Жас буынның жаңа туып келе жатқан әлсіз ойын жол мұндалап, жетегіне алып бара жатқандай байқалушы еді. Мектептегі сабағын оқымайтын бала «Қазақ» газетін көрген жерде қадалып тұрып қалатын.

Бөтен қалада қыр есіне түсіп, елін ойлап жүрген балаға «Қазақ» газеті ауылынан келген сәлемдемедей болатын. Ел басына келген бәленің атын білмей, түсін танымаса да елі мінген еспесі жоқ қайықты теңіздің ішінде жылжытып бара жатқан жел мен құйынның бар екенін оқып жүрген бала да сезетұғын. «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына» түгелімен ой түсіріп, елін ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім еді? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң «маса» болып талай ызыңдап «оятамын» деп ұзақ бейнетті мойнына міндет қылып алған Ахаңның екпіні болатын. «Қазақ» газетінің сол заманнан бері қарай талай өмірі өткен сияқты. Бұл уақыттың жылдай, саусақпен санағандай аз жыл болса да болып өткен уақиғаларына қарағанда көп, заманға жауап ұратын толқынды заманның бірі.

Өзге дүниеде болып жатқан ұлы өзгерісті қоя тұрып, қазақтың өзін алғанда, әлденеше тарихшыға еңбек болатын тарихи уақиғалар өтіп жатыр. Бұрынғы уақытта қазақ баласының есіне келмеген, мағынасы үлкен уақиғаның бірі – қазіргі жасалып отырған Ахаңның 50 жылдық тойы.

Саясат толқынына түсіп, ойы ашылған, мәдениет жолында аз да болса ілгері басып беті ашылған қазақ жұрты, бұрынғы ауыр күнде басшысы болған азаматының атын құрметпенен атағысы келеді. Еркін ойды ойлатпай ауыздан шыққан сөзді баққан патша заманында қазақ жұрты қайрат қылған еріне арнаулы сөзін айта алмаса,бүгінгі күнде азаматты 50 жасқа келіп, сақал-шашы ағарған күнде өксікті сөзін айта алады.

Ахаңның атын қазақ даласындағы қазақ баласының естімегені аз шығар! Бірақ Ахаңды туғызған елі жалаң атын естіп қоймай, басынан кешірген өмірін білуге де ынтық болғандықтан білгенімізше бала күннен бергі өмірін қысқаша қылып айтып өтпекшіміз.

Ахаң 1873 ж. (1872 – Р. И.) Торғай облысы, Торғай уезінде Тосын болысында туған, сүйегі Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергідегі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Ахаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты – Байтұрсын.

Ахаңның туып-өскен ауылы қыр қазағының ұғымынша ол кездегі Үмбетейдегі іргелі, аталы ауылдың бірі болған. Оның үстіне белгілі батырдың тұқымы болғандықтан Ахаңның жақындарының ішінен батырлықты, мықтылықты салт қылған ірі мінезді адамдар көбірек шыққан.

Ахаңның әкесі Байтұрсын баласын өзге ағайындары түскен жолға түсірмей, өнер-білім үйретпекші болып, жас кезінде Торғайдағы екі сыныптық орыс-

қазақ школына берген. Сол школда оқып жүріп, 13-ке келгенде әкесі Байтұрсын үкімет алдында «жазықты» кісі болып, Сібірге айдалып кеткен. Мұның себебі, Тосын болысының сайлауына шыққан Торғай уезінің начальнигі «кәрі ояз» Яковлев Үмбетейге бұрыннан көптігін көрсетіп, зорлық қылып жүрген Дәуітбай тобына болысып, соның сөзін қостап, бұларға қиянат қылғандықтан Байтұрсын «кәрі оязды» сабап, басын жарған, Байтұрсынның айдалған себебі осы. Бұл уақиға Ахаңның соңғы кездегі «Анама хат» деген өлеңінде бала күндегі жүрегіне қандай әсер бергендігін көрсетеді:

Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам, –
дегені сол күнде әкесі көрген бейнеттен қалған белгісі.

Торғайдағы алғашқы түскен школын жастай бітірген соң, тағы ілгері оқуды талап қылып, Ахмет Орынбордағы учителдік школына түскен. Әуелгі школында да һәм соңғы Орынбор школында да сабақтас балалардың алды болып, жақсы оқыған. Учителдік школдан 4 жыл оқып, жасы 19-ға келгенде, 1892 ж. оны да бітірген. Ахаңның тәртіпті мектептен алған барлық оқуы осы. Оқу бітірген соң әуелде мақсұт қылған жолымен ел ортасына барып, қазақ балаларын оқытпақ ниетімен Ақтөбе уезі Батпақты болысындағы Ахметкерей Қопсыбақовтардың ауылындағы ауылнай школға барып, оқытушы болған. Мұнда біраз уақыт болған соң, Қостанай уезінде Әулиекөл деген жерде болыстық школында екінші рет оқытушы болған. Әулиекөлден үшінші рет ауысып барған школы Қостанай қаласының уезіндегі екі сыныптық орыс-қазақ школы. Бұл айтылған үш школда неше жылдан тұрғаны бізге белгісіз. Жиыны үшеуінде төрт жыл тұрып, 1896 ж. Омбыда Ақмола, Семей школдарын басқарып тұрған Алекторовпен хабарласып, Омбыға барған.

Ахаңның Қостанайдан кетуіндегі себептерінің көбі бізге белгісіз. Кетуінің бір себебі, қазақтың басқа жерлердегі хал-жайын көріп-білу болса керек. Омбыға барып, Алекторовпен көрісуі – Ахаңның кейінгі күндегі адамшылығы мен ісіне екі түрлі әсер берген. Біреуі, Алекторовтың қазақ турасындағы отаршылдық саясатының басын біліп, көздеп жүрген мақсұтын сезген болар. Атақты Ильминскийдің жолымен қазақтың көзін ашу үшін осы оқу керек деген саясатты тұтынып жүргендігін сөздерімен білдірген Алекторовтың ниетімен жақын келіп танысқан соң, Ахмет қазақ халқының жағдайының ауырлығын ұғып, ел турасындағы түкпірлі ойы сол кезде ояна бастаған.

Алекторовпен танысудың екінші әсері – Ахаңның жолы ашылып, пікірі ашылып, бұрынғы білім-өнер жүзіндегі шала білініп, көмескілеу түсініп жүрген нәрселерін таза білуіне себеп болған. Омбыдан соң аз уақыт тұрған жері – Қарқаралы. Онда 1896 ж. бастап 1907 ж. шейін тұрған. Қарқаралыда әуелде сыныптық орыс-қазақ школында болып, артынан городское училищенің оқытушысы болған.

Қарқаралыда тұрғандағы соңғы 4 жыл Ахаңның саясат ісіне белсеніп кірісіп, жазуымен де, ісімен де бой көрсеткен кезі. Сол мезгілде 1905 ж. өзгерісі болған. Қазақтың Мәскеуден келген бірен-сараң студенті, басқа қалаларда оқып жүрген жастары һәм ескіліктен келе жатқан пікірі түзу үлкендерінің арасына өзгеріс рухы жайылып, қазақтың елдігін сөйлей бастаған кездері сол мезгілі болатын.

1905 ж. Қарқаралыда Ахаңмен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік үкіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жіберген, ол петициядағы аталған үлкен сөздері – бірінші, жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған, екінші, қазақ жұртына земство беруді сұраған, үшінші, отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін ол күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан қазақ жұртын муфтиге қаратуды сұраған. Петициядағы тілек қылған ірі мәселелер осы. Ол күндегі ой

ойлаған қазақ баласының дертті мәселесі осылар болғандықтан Ахаңдар бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес кісілер көп шыққан. Көпшіліктің оянуына себепші болған. Сол жылдардан кейін бас қосқан жиында, жазысқан хатта, оңашада болған әңгімеде ел қамы, ел мұңы деген сөздер Ахаңның аузынан кетпейтін сөзі болған. Елшілдік ұранын салып, агитацияның ауданын кеңейтіп, ел ішіне арманды сөздерін жая бастаған. Сол жылдардың ішінде белгілі «Қырық мысал» жазылған. Қалың қазақ жұртының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі «Қырық мысал» болатын. Бұдан кейін Ахаңның атағы жайылып, елдің шын қамқоры екендігі екінің біріне мәлім бола бастаған. Бірақ сол кезде төңкерістің күні бітіп, патшаның жауыз үкіметі қайта күшейіп, елшілдерге қуғын жасап, қысымшылық жасайтын қанды күндері қайта туған. Қазақ ішінен ежелден елді ұмытып, адамшылық қарызын шенді-шекпенге сатқан құзғын сияқты тілмаштары, өзімшіл надан болыстары бірен-сарандап бас көтерген. Қараңғы үйді бинәт қылған «сабаздарға» жем айыратын жер табылған. Олар «Қырық мысалдың» өлеңдерін перевод қылып, 1905 ж. петиция берген адамның бәрінің атын жиып, үстінен белгілі доностарын жүргізе бастаған. Бұлардың бейнеті көпке созылмай-ақ, аз күнде еңбегі жанған. Қазақтың өзгеріс уақытында түзелуді ойлап, тура бетпен жүрген азаматтарының бәрі де үкіметтің қырын қабағына ілініп, абақтыға түсе бастаған.

Сол доностың арқасында 1907 ж. Қарқаралы қаласында Ахаңды 6 жолдасымен абақтыға салған. Қарқаралы тұтқынында аз уақыт отырған соң «жазалыларды» Семейге айдаған. 12 жыл өмірін өткізіп, еңбегі жанбай айдалып бара жатқанда Ахаңның қайғылы көңілінен шыққан ауыр сөздің бірі: Қош сау бол, Қарқаралы, жуылмаған, Айдай бер, қалса адамың қуылмаған, – деген өлеңінен анық көрінеді. Семейде сегіз ай абақтыда отырған соң бір жарым жылға (административтік ссылкаға) айдау ретімен Орынборға келген. Орынборда сол тұрған жылдарындағы әуелгі ниет қылған бетінен тайынбай, бұрынғыдан ащырақ, күштірек тілмен «Масаны» жазған. Қазақ оқушысына естілген екінші елшілдік ұраны «Маса» болатын.

Бұл кітабы шыққан кезде Уфадағы «Ғалияда» оқып жүрген қазақ шәкірттері тырбанып, талап қылып, қазақша газет шығармақшы болған. Керекті қаржыны елден жиып, өз орталарынан шығарып, газеттеріне шығарушы болуға Ахаңды белгілеген.

Қазақтың ол кездегі ерте оянған тобының бірі «Ғалия» шәкірттері еді, солардың талабымен кейінгі уақытта атақты болған «Қазақ» газетіне алғашқы негіз салынған. Ахаң шығарушы болып, «Ғалия» шәкірттері көмекші жазушылары болып, Орынбордағы орыс школында жүрген барлық қазақ баласы басқарманың қара жұмысшылары болып, көптеп-көмектеп алғашқы сандарын шығара бастаған. Артынан «Қазақ» нығайып, өзін-өзі алып жүріп кетті.

Он жеті жылдың төңкерісіне шейін Ахаңның уақыты «Қазақ» газетімен бірге өтті. Бұнда да «Қазақтың» сатылған тілмәштары жасаған доностары аз болған жоқ. Әлденеше рет «Қазақты» жаппақ болған, штраф төлеткен, Ахаңды абақтыға салмақ болған күндері бізге белгілі. Бірақ Ахаңның денсаулығын ойлап, халін ұққан жолдастары абақтыға жатқызған жоқ. Үкіметтің тілеген штрафын беріп босатып алды.

1917 ж. төңкерісінен бері Ахаңның істеп жүрген қызметі, жазып жүрген кітаптары, сөздері жұрттың көбіне белгілі болғандықтан одан бергі жайларын көп жазбақшы емеспін.

Осы күнде Ахаң Орынборда.

Басынан кешкен толқынды күндер сақал-шашына ерте күннен-ақ кіргізіп, бетіне

әжім түсірсе де әзірше дені сау, жас күнінен көңілі сүйген қызметі болғандықтан Орынбордағы қазақ институтының һәм басқа қазақ баласы оқыған мектептердің оқытушысы болып жүр. Мектептен босаған уақытта қазақ мектептеріне керекті кітаптар жазады.

Бұрынғы оқушыларға белгілі «Тіл құралы», «Оқу құралдарынан» басқа соңғы жылдарда «Әліппе астарын» һәм қазақша жазған. Бұл соңғы кітабы осы күнде Орынборда басылып жатыр. Жаңадан алған хабарға қарағанда, былтырдан жазып жүрген «Мәдениет тарихы» деген кітабын осы күнде бітіріпті. Жақында о да басылып шықса керек. Ахаң соңғы жылдардағы уақыттың бәрін қазақтың мектебіне сарып қылып, істеген ісі де, жазған жазуы да соған арналған. Сондықтан бұрынғы уақыттағы жас буынның әлсіз ойын тербеткен, жүрекке жылы тәтті өлеңдерін соңғы жылдары есті алмай жүрміз.

Бірақ Ахаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі қазақ баласы ұмытқан жоқ, өлеңіндегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнгі қазақ даласының күшті сарыны болып, Арқаның қоңыр желімен бірге есігі, шалқып жатыр. Бұдан 10–15 жыл бұрын:

Алаштың үмбетінің бәрі мәлім,

Кім қалды таразыға тартылмаған? –

деп Ахаң айтса, біз де осы күнде соны айтамыз. Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп Ахаңның ғана ардақты атын атаймыз. Одан басқа жалпақ елдің сынына толып, мейірін қандырған кісілері санаулы.

Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 ж. қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім де дауласпайды.

Сондықтан 50 жылдық тойын істеп отырған қуанышты күнде Ахаңа біздің айтатын сөзіміз: «Ахаң – еңбегі жанған жанның бірі. Істеген ісінің жемісі – артынан келе жатқан жастар. Оның арты Ахаң мектебіне тізіліп, кіріп жатқан жас буын, жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды».

Қаламынан тамған бал ем болудан айнымайды. Әлі де болса, өмірінің ұзақ болып, еңбегінің өнімді болуын тілеуден қазақ баласы қайтпайды.

*1923 ж.*

**Ескерту:** Мақала алғаш 1923 ж. «Ақжол» газетінің № 63 санында жарық көрген. Алаш арысының аты ақталғаннан кейін, 1991 ж. А. Байтұрсынұлының «Ақ жол» жинағына енді.

Бірнеше дүркін БАҚ-та жарияланды. 1999 ж. «Ұлттық рухтың ұлы тіні» атты ғылыми жинақта қайта басылды.

Ғалымның көптомдық жинағына алғаш рет еніп отыр.

*Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А. Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: Елшежіре, 2013. – Т. VI. 120–127 б.*

## 2. 1905–1909 жж. ҚАРҚАРАЛЫ КЕЗЕҢІ. КАРКАРАЛИНСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ

### № 6
### Петиция от участников Куяндинской ярмарки председателю Комитета Министров об угнетенном состоянии казахов[1*]

*Каркаралинский у., Семипалатинская обл.* *26 июня 1905 г.*

В настоящее время, когда вся Россия заявляет о необходимости полного переустройства своей жизни, киргизские степи, связанные судьбою с Россией, не могут оставаться безучастными к переживаемым ею событиям и не заявлять о своих назревших нуждах. Благодаря обрусительной политике киргизы в последнее время настолько стеснены в своих религиозно-духовных делах, что они не могут сделать шага без разрешения администрации. Право давать или не давать разрешения на постройку мечетей, на открытие мусульманских школ, на паломничество в Мекку и прочее законом представлено администрации.

Но с каким трудом на практике даются эти разрешения, как часто ходатайства о постройке мечетей, об открытии медресе и мектебе оставались без ответа. Трудно перечислить все те стеснения, которым подвергались в последнее время религиозно-духовные дела киргиз. Очень тяжело отзываются последствия подобных насильственных действий администрации в сфере религиозной мысли народной массы, которая не может индифферентно относиться к вопросам веры и совести. Не считаясь ни с интересами народа, ни с его историческими нравами, преследуя лишь одну обрусительную политику, местная администрация стремится к уничтожению всего того, что стоит на пути этой политики. Администрация упустила совсем из виду, что киргизские степи не завоеваны, а добровольно перешли в подданство России. Киргизы приняли русское подданство в видах внешней защиты, не предполагая какого-либо вмешательства во внутренние дела, в насильственном же вторжении государства в сферу религиозных дел киргизы видят явное посягательство на их веру и относятся с недоверием к действиям правительства вообще и к открываемым им школам в частности. Таким образом, плохо понятная и неуместная обрусительная политика, запрещая мусульманские школы и не завоевав доверия народа к русским школам, принесла только вред, задерживая развитие духовной силы народа.

Насколько обрусительная политика вредна культурному развитию киргизского края, настолько существующий порядок обезземеливания киргиз вреден для их благосостояния. Экономическое положение киргиз в степи таково, что степь кормит скот, а скот кормит киргиз. Где скот сыт, там и киргиз сыт; где земля богата кормом, там и киргизы богаты. Считая землю своей собственностью, приобретенною кровью отцов, занявших степь после кровавых продолжительных столкновений с калмыками, киргизы при вступлении в русское подданство не подумали, что государство позволит себе посягнуть на народную собственность, а между тем русское правительство создало законы, по которым без всякой мотивировки, просто по праву сильного, все киргизские земли признаются государственной собственностью: последствием чего создалось переселенческое движение в киргизские степи, и самые лучшие участки земли отошли к переселенцам, а худшие остались за киргизами. Естественно, такая качественная и количественная убыль

[1*]Перевод петиции опубликован: *Койгелдиев М. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы.– Алматы: Алаш, 2004. – Т.1. – 33-39 бб.*

земли не могла не отразиться на благосостоянии киргиз-скотоводов; заметное в последнее время обеднение населения объясняется именно насильственным отбиранием лучшей земли, без всякого за то вознаграждения и с явным ущербом хозяйству коренного населения. Говоря короче, введение в стране Степного положения, созданного бюрократическим путем, без всякого соображения с истинными потребностями населения, неуважение к закону со стороны администрации, ставящей на место закона свое усмотрение, полное пренебрежение к правам личности и к чувству человеческого достоинства, административное насилие, вторгающееся во все стороны жизни, пренебрежение к духовным и экономическим интересам, искусственно поддерживаемое невежество народной массы – все это привело население к обеднению и его культурное развитие к застою.

Для приведения и предоставления народу возможности поднять свое экономическое положение необходимо устранение нижеследующих недостатков нынешнего управления Киргизским краем и принятие соответствующих современным условиям жизни населения мер.

1. По действующему Степному положению от 25 марта 1891 г. духовные дела киргиз находятся в введении Министерства внутренних дел. Местная администрация за последнее время приняла ряд репрессивных мер, например, в 1903 г. были произведены обыски у известных киргиз в Петропавловском, Кокчетавском, Павлодарском и Семипалатинском у., и при этом были арестованы библиотеки, до сих пор не возвращенные хозяевам их. Причем киргизы Кокчетавского у. Наурузбай Таласов и Шаймерден Кочегулов были административно высланы, первый – в Енисейскую губ., второй – в Якутскую обл. за религиозные убеждения.

По 99 ст. Степного положения на открытие медресе (школ) и постройку мечетей требуется разрешение Степного генерал-губернатора. Между тем, не только не разрешается открытие новых школ и постройка мечетей, но администрация закрыла существующие школы при мечетях в гг. Семипалатинске и Кокчетаве.

Поэтому же Степному положению ведение метрических книг находится в руках аульного (сельского старосты) почти всегда безграмотного. При получении заграничного паспорта крестьянские начальники задерживают за недоимки, остающиеся за обществом и волостью.

Ввиду изложенного необходимы: свобода совести, свобода вероисповедания, организация особого для киргиз Степного края выборного духовного управления независимо от ведомств, установление явочного порядка постройки школ и мечетей и отмена цензуры на духовные книги на киргизском, татарском и арабском языках, передача метрических записей в органы духовного управления и установление законного порядка выдачи заграничных паспортов.

2. С 1902 г. в Степном крае открыты так называемые аульные школы для киргизских мальчиков. В этих школах преподавание ведется на киргизском языке, киргизы просили, чтобы в означенных школах преподавалась также киргизская грамота, но в этом им было отказано. В школах этих учат киргизских детей писать киргизские слова русскими буквами, которые не передают киргизской фонетики. Отказ в ходатайстве иметь учителя для преподавания киргизской грамоты и введение русского алфавита в киргизское письмо киргизы поняли в том смысле, что аульные школы преследуют не цели просвещения, а чего-то неизвестного, и вследствие этого они отказались отдавать своих детей в эти школы. Первый комплект учеников в аульные школы набирался под давлением административных властей из детей бедных киргиз или из сирот, родственникам которых общество отпускало особую сумму, т.е. учеников в аульные школы нанимали. С начала 1880-х гг. во всех городах Степного края существовали интернаты для киргизских детей, где при

среднем комплекте на интернат 30 человек жили 300 человек, которые учились в приходских и городских училищах. В 1890 г. интернаты были преобразованы в сельскохозяйственные школы, в которых не было и до сих пор нет никакой потребности в степи. Несмотря на 15-летнее существование сельскохозяйственных школ из них не вышел ни один сельский хозяин и ни один профессиональный работник по сельскому хозяйству. Как ученики сельскохозяйственных школ, так [и] ученики бывших интернатов составили контингент интеллигентных киргиз, в чем нельзя не видеть потребности в киргизской степи в общем, а не профессиональном образовании.

С 1890 г. упразднен киргизский пансион при Омской гимназии, в котором воспитывались 25 человек. Немногие киргизы, получившие высшее образование, воспитанники этого пансиона. Ученики упомянутых интернатов и сельскохозяйственных школ продолжали свое образование в Омской центрально-фельдшерской и ветеринарных школах.

Киргизские дети с закрытием гимназического пансиона потеряли возможность поступить в гимназию, следовательно, получать высшее образование. Местная администрация, в распоряжении которой находятся киргизские стипендии, находит возможным выдавать эти стипендии не киргизским детям, а детям других сословий. Между тем, спрос со стороны киргизского населения на образование огромный, о чем свидетельствует масса киргизских детей, обучающихся в городских училищах на свои средства, несмотря на обременительность этого расхода для киргизского скотоводческого хозяйства.

Ввиду изложенного необходима правильная постановка просветительного дела в киргизской степи, для чего нужны: допущение в аульных школах преподавания киргизской грамоты, преподавание в этих школах на языке детей и обязательное изучение государственного языка, восстановление упраздненных интернатов и пансиона при Омской гимназии, а также открытие пансиона для киргизских детей при Семипалатинской гимназии, увеличение числа существующих стипендий для поступления в профессиональные школы и в высшие учебные заведения. Для немедленного удовлетворения вышенамеченных просветительных нужд мог бы служить земский капитал киргиз Семипалатинской обл., достигший 80 000 руб. и находящийся в распоряжении местной администрации, которая беспроцентно ссужает этим капиталом третьих лиц, например, выдана беспроцентно ссуда в размере 47 000 руб. на 23 с половиной года на постройку дома для военного губернатора Акмолинской обл.

3. Для выяснения текущих нужд киргизского народа необходимо издание газет на киргизском языке, для чего требуется установление явочного порядка на издание газет без предварительной цензуры и на открытие типографии.

4. За последние 15 лет происходит колонизация Степного края. С каждым годом земли, находящиеся в пользовании киргизов, уменьшаются. Скотоводческое хозяйство по существу своему не может быть экстенсивным и требует обширных пастбищ для своего существования. Под переселенческие участки отнимаются лучшие угодья и пресноводные источники, поэтому необходимо признать земли, занимаемые киргизами, их собственностью.

5. Управление Государственными имуществами в Степном крае производит отмежевание дач, единственного владения казны, при этом киргиз выселяют из их прадедовских зимовок. Ввиду этого необходимо, чтобы киргизы не выселялись при отмежевании указанных дач, и оставлялась защитная полоса, ширина которой должна быть определена при участии киргиз.

6. Действующее Степное положение не соответствует современным условиям киргизской жизни. Не вдаваясь с подробности, можно указать на ст. 120 Степного положения, по которому земли признаются находящимися в общественном пользовании, между тем зимние пастбища, называемые «кыстау», служат предметом дара или продажи по желанию единоличного хозяина или нескольких кибитковладельцев, поэтому необходимо изменение Степного положения при участии депутатов из киргиз, без чего оно будет безжизненно.

7. В волостных канцеляриях делопроизводство ведется на русском языке. Вследствие отсутствия контроля со стороны населения, последнее служит предметом эксплуатации писаря волостного управителя (волостного старшины). По особому распоряжению Степного генерал-губернатора приговоры и решения на чрезвычайных съездах народных судей пишутся на русском языке, что ведет к необычайному злоупотреблению писаря, вследствие отсутствия контроля судей и сторон. По штату действующего Степного положения полагаются переводчики киргизского языка в уездах и областях правления. Между тем, местная администрация должность переводчика замещает русскими чиновниками, не знающими киргизской грамоты, иногда языка, прибегая в случае надобности к услугам третьих лиц. Иные крестьянские начальники не принимают прошения на киргизском языке, что заставляет киргиз обращаться к подпольным адвокатам без всякой пользы для своего дела.

В интересах киргиз необходимы: введение делопроизводства в волостных канцеляриях и в народных судах на киргизском языке, замещение должности переводчиков людьми, знающими киргизский язык и грамоту, восстановление нарушенных прав киргиз подавать прошения на своем родном языке.

8. Необходимым условием правильного отправления правосудия является знание судом языка народа, которому он служит. Между тем, в киргизской степи служат судьями и следователями русские, не знающие язык народа, а киргизы-юристы почему-то не назначаются в уезды с киргизским населением, отчего страдает дело правосудия в Степном крае.

Поэтому необходимо, чтобы судьи знали киргизский язык, и чтобы был введен суд присяжных в киргизской степи.

9. В 1902 г. в Степном крае стал действовать институт крестьянских начальников, которые, не принося никакой пользы населению, увеличили число чиновников. Вместо одного уездного начальника на уезд стало их четверо, отчего увеличились административные стеснения населения. В 1905 г. обещан также институт урядников, в услугах которых степь никогда не нуждалась и не нуждается.

Ввиду этого необходима отмена институтов крестьянских начальников и урядников.

10. На основании 17 ст. Степного положения Степной генерал-губернатор имеет право высылать киргиз в административном порядке. Так как от применения означенной статьи пострадала масса невиновных лиц, то в интересах законности и права необходима отмена этой статьи с установлением законной ответственности за преступление перед судом.

11. Высочайшим Рескриптом 18 февраля текущего года царь наш с высоты Престола возвестил, что он созывает «достойнейших доверием народа облеченных людей» в русское законодательное собрание. Для защиты интересов и прав киргизского народа необходимо участие его депутатов в означенном законодательном собрании.

Подлинная за подписями 12 767 лиц.

*ЦГА РК. Ф. И-64. Оп.1. Д.2053. Л.[10–14]. Подлинник.*

## № 7
## Телеграмма[1*] Степного генерал-губернатора Е.О. Шмита министру Внутренних дел [П.А. Столыпину] о продлении ареста Ахмета Байтурсунова

*г. Омск* *15 июля 1909 г.[2*]*

СПб, министру внутренних дел. На основании циркуляра 104950 прошу [о] продлении [в] порядке статьи 33 ареста бывшему заведывающему русско-киргизским училищем [в] Каркаралах Ахмету Байтурсунову, задержанному первого июля за противоправительственную агитаторскую деятельность [на] почве сепаратизма.

**Шмит**

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Л.7. Подлинник. ЦГА РК. Ф.И.-64. Оп.1. Д.5832. Л.47. Копия.*

## № 8
## Справка[3*] Омского жандармского управления Департаменту полиции (по 7-у делопроизводству) об А. Байтурсунове

*г. Омск* *26 июля 1909 г.*
*Лит. Б*
*Секретно*

Сведения о лице, привлеченном к переписке в качестве обвиняемого бывшем заведывающем русско-киргизским училищем в г. Каркаралах киргизе Ахмете Байтурсунове.

1) Когда послана лит А. «11» июля, 1909 г. за № 226.

2) Фамилия, имя и отчество (о замужних упомянуть первоначальную фамилию). Байтурсунов Ахмет Байтурсунов.

3) Время рождения. 5 сентября 1873 г.

4) Место рождения. Турсунская вол. Тургайской об.

5) Вероисповедание. Магометанское.

6) Происхождение. Киргиз.

7) Народность. Киргиз Тургайской области.

8) Подданство. Русское.

9) Звание. Бывший заведывающий русско-киргизским училищем в г. Каркаралах.

10) Место постоянного жительства. г. Каркаралы Семипалатинской области.

11) Место приписки. Тургайская обл. Тургайский у.

12) Занятия. Учитель.

13) Средства к жизни. Личный труд.

14) Семейное положение (имя, отчество жены или мужа, имена детей, их занятие и местожительство). Жена Бадри-Сафа Мухамед Садыковна проживает в г. Каркаралах, занятий не имеет. Детей нет.

15) Родственные связи (имя, отчество, фамилия родителей, братьев, сестер, места их жительства и занятия). Мать Кунчи, братья Кали 41 г., Хакымжан 40 л., Махмуд

[1*] № 16549.

[2*] Дата получения документа.

[3*] № 261.

36 л. Байтурсуновы проживают в Тургайском у., Тургайской области, занимаются скотоводством, сестра Зиваш замужем за Бейсим Балсиловым в Тургайской у., занимаются скотоводством.

16) Места постоянного жительства родителей или заменяющих их родственников или опекунов. Тургайский у. Тургайской обл.

17) Экономическое положение родителей. Имеют степное хозяйство.

18) Место воспитания (указать в каком именно заведении, сколько времени пробыл, почему оставил каждое заведение, когда поступил и когда вышел). В 1886 г. поступил в Тургайское двухклассное русско-киргизское училище, пробыл 5 лет до 1891 г., окончил полный курс и в том же году поступил в Оренбургскую учительскую школу, пробыв до 1895 г., и окончил там полный курс.

19) На чей счет воспитывался. На казенный счет.

20) Был ли за границей, когда именно, где и с какой целью. Не был.

21) Привлекался ли раньше к дознаниям. Не привлекался.

22) Основания привлечения к настоящей переписке. Произведенное Каркаралинским уездным начальником дознание, из которого усматривается, что Ахмет Байтурсунов вел среди киргиз пропаганду в противоправительственном сепаратистком духе, а также составлял приговор и собирал подписи к возвращению высланного киргиза Акпаева.

23) Время привлечения к переписке. «11» июля 1909 г.

24) Место производства переписки. г. Семипалатинск и 14 волостей Каркаралинского у.

25) Время и место обыска или ареста. 1 июля в г. Каркаралах.

26) Время первого допроса. «16» июля 1909 г.

27) Что обнаружено по обыску. Ничего преступного не обнаружено.

28) Принятая мера присечения (указать куда заключен под стражу, где отдан под надзор полиции, кому отдан на поруки и т. д.). Заключен под стражу в Семипалатинский тюремный замок.

29) Время сообщения (кому именно, число и №) о привлечении к дознанию обвиняемого состоящего на государственной службе или воспитаника учебного заведения, по принадлежности, его начальству «...» 190... г. за № ...

Помощник начальника Омского жандармского
управления ротмистр
**Леваневский**

*Помета: Справка послана 21 августа 1909 г., исх. № 108148.*

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Л.3–4об. Подлинник.*

## № 9
## Телеграмма-прошение Б. Байтурсуновой генерал-губернатору степного края вследствие отношени Е. Шмиту об освобождении из под стражи А. Байтурсунова

*г. Семипалатинск* *5 августа 1909 г.*

1 июля [в] Каркаралах арестован мой муж, бывший заведующий русско-киргизской школой, Байтурсунов. Препровожден в Семипалатинск, где содержится [в] тюрьме, что послужило причиной такого несчастья, нам не известно; произведенный обыск ничего не дал. Думаем на мужа сделан ложный донос киргизами [на] партийной почве. Теперь мужу говорят, предъявляют обвинения [в] возбуждении киргиз неповиновению властям. Несмотря [на] такие тяжкие обвинения, до сих пор не преступлено [к] производству следствия. Пребывание [в] тюрьме, полная неизвестность судьбы своей в конец подрывает без этого слабое здоровье мужа. Ваша Высокопревосходительство, если мой муж преступник закона, пусть суд его покарает, и я покорнейше прошу […][1*] распоряжение ускорить производство следствия. Если же тому нет оснований, и муж мой лишен свободы лишь по доносу лиц, которым то выгодно было, не откажите Ваше Высокопревосходительство приказать освободить мужа моего из-под стражи.

**Бадрисафа Байтурсунова**

*Резолюция:* «Немедленно освободить из следствия». О производстве следствия прошу [довести до сведения. 8 августа].

*Оттиск:* Принято [5 августа 1909 г.]. «Канцелярия Степного генерал-губернатора» [7 августа 1909 г.].

*ЦГА РК. Ф.И.-64. Оп.1. Д.5832. Л.51–52. Подлинник.*

## № 10
## Донесение Генерал-губернатора Семипалатинской обл. А.Н. Тройницкого генерал-губернатору степного края Е.О. Шмит о противоправительственной деятельности Байтурсунова А. и о продлении срока его ареста[2*]

*г. Семипалатинск* *13 сентября 1909 г.*
*Секретно*

Вследствие отношения от 8 августа с. г. за № 554, сообщаю Канцелярии, что из произведенного Каркаралинским начальником дознания по поводу деятельности бывшего заведующего русско-киргизским училищем в г. Каркаралинске Байтурсынова усматривается, что названный Байтурсынов вел среди киргиз Каркаралинского у. пропаганду в противоправительственном сепаративном духе и составил приговор о возвращении высланного из пределов Семипалатинской обл. Якуба Акпаева.

Сущность пропаганды, как видно из показаний допрошенных уездным начальником лиц, сводится, с одной стороны, к проведению среди киргизского населения идей об автономном управлении киргизского народа с указанием, что,

[1*] Слово неразборчиво.

[2*] Донесение № 172 на бланке.

в случае каких-либо активных выступлений киргизам окажет поддержку Китай и Афганистан, и что русских бояться нечего, т. к. царю остались верными лишь одни казаки, а с другой – к подстрекательству не платить подати и вселении вражды между русской и киргизской народностью вообще.

Допрошенный по данным полицейского дознания в качестве обвиняемого Байтурсынов виновным в предъявленном ему обвинении не признал, но объяснить причины данных против него показаний не мог.

Вся переписка по сему делу в настоящее время находится у помощника начальника Омского жандармского управления, который в скором времени выезжает в Каркаралинский у. для производства по делу Байтурсынова, подробного дознания и опроса свидетелей, ранее же сего он не мог выяснить по этому делу по той причине, что по сообщенным Каркаралинским уездным начальником сведениям, киргизы, разойдясь по летним кочевкам, находились в постоянном движении, почему и опрос нужных лиц из киргиз мог быть произведен лишь при прикочевке их к зимовым стойбищам, об этом помощником начальника сообщено начальнику Омского жандармского управлению 6 августа с. г. за № 290.

Дело Байтурсынова является настолько серьезным, что освободить его от предварительного заключения в настоящее время не нахожу возможным, хотя Каркаралинский у. и не затронут переселенческим движением, но, благодаря растлевающей и вредной для общественного спокойствия противоправительственной деятельности в этом уезде Акпаева, Байтурсынова и других местных приверженцев, имеются сведения о крайне враждебном против русских настроении киргиз этого уезда, о чем так же будут собраны, согласно моему поручению, сведения помощником начальника Омского жандармского управления.

Губернатор
**А.Н. Тройницкий**
Чиновник особых поручений
**Третьяков**

*Пометы:* «Производить дознание». Каркаралинск [18 сентября].

*Оттиск:* «Канцелярия Степного генерал-губернатора» [18 сентября 1909 г.].

*ЦГА РК. Ф.И.-64. Оп.1. Д.5832. Л.55 и об. Подлинник. Рукопись. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Апрель 1901 г. – декабрь 1917 г. / Жауапты құрастырушылар: Е.М. Грибанова, С.О. Смағұлова – Алматы: Алаш, 2004. – Т.1. – С.81–82.*

## № 11
## Ходатайство члена Государственной думы Н.Л. Скалозубова товарищу министра Внутренних дел П.Г. Курлову о выяснении обстоятельств ареста А. Байтурсунова и других казахских интеллигентов [2]

*[г. Санкт-Петербург]* *17 ноября 1909 г.*
*Мотнинск[ая] 31/6.*

В Семипалатинской и Усть-Каменогорской тюрьмах томится без суда по много месяцев ряд интеллигентных киргиз, просящих обратить внимание на безвыходное положение их и их семей.

От местных жителей и жены содержащегося в Семипалатинской тюрьме Ахмеда Байтурсунова я получил письма с просьбой ходатайствовать о выяснении его дела и положения.

Байтурсунов – киргизский поэт, переводчик на киргизский язык басен Крылова. Он был заведующим русско-киргизской школой в Каркаралах. Семипалатинским губернатором в вину ему ставилось, что он принимал участие в составлении петиции от киргизского народа Государю императору, а затем, совершенно, по уверению моих корреспондентов, неосновательно [вел] пропаганду среди киргиз идеи сепаратизма и неплатежей податей.

Арестован он 1 июля и до сих пор никакого обвинения ему не предъявлено.

Далее, один из заключенных в Усть-Каменогорскую тюрьму (Семипалатинской обл.), в письме от 11 октября сообщает, что их, заключенных, «бьют беспощадно».

Член Государственной думы
**Н.Л. Скалозуб**

*С подлинным верно:* за делопроизводителя Департамента полиции Н. Бахмут.

*С копии верно:* исполняющий дела младшего делопроизводителя Канцелярии Степного генерал-губернатора М. Комаров

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Л.12–13. Автограф. ЦГА РК. Ф.И.-15. Оп.4. Д.1. Л.170. Заверенная копия. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж....указ. соч. – С.82–83.; Ф.64. Оп.1. Д.5832. Л.58. Копия*

## № 12
## Статья «Киргизский народный поэт в тюрьме» Газета «Современное слово»[1*]

*г. Санкт-Петербург* *19 ноября 1909 г.*

Киргизский народный поэт в тюрьме. Из Семипалатинска.

В здешней тюрьме томится 5-й месяц Ахмед Байтурсунов, талантливый киргизский поэт. В 1909 г. он издал книгу «Крык-Мысал» – сорок басен, перевод в стихах 40 басен Крылова. Книга отпечатана в Академии наук. Ахмед Байтурсунов состоял заведующим русско-киргизской школой в Каркаралах.

Преступления Байтурсунова, изложенные в отношении Семипалатинского губернатора г. Тройницкого на имя попечителя западно-сибирского округа, таковы:

[1*] Ежедневная политическая, общественная и литературная газета. 1907–1918.

1) минувшей зимой ученики русско-киргизской школы подрались с одним сартом – жителем города;

2) в школе нет русских учеников;

3) в 1905 г. принимал участие в делах киргиз, когда они подавали петицию государю;

4) знакомство с членом I Государственной думы г. Букейхановым и выборщиком Акбаевым;

5) во время русско-японской войны не обнаружил патриотизма. Уволенный от службы Байтурсунов поехал к попечителю. Выслушав объяснение, попечитель обещал ему возвратить старую должность.

Но когда это стало известно семипалатинскому губернатору, Байтурсунов был 1-го июля арестован, причем его уже обвиняют в пропаганде среди киргиз сепаратизма и не платежа податей!

Байтурсунов сидит 5-й месяц. Не предъявляют ему обвинения и не освобождают его. Прошения его на имя губернатора остаются без ответа.

*Пометы:* 1. Осведомительное бюро при Главном управлении по делам печати. СПб. Фонтанка 57.

2. 7-е Делопроизводство. 20 ноября 1909 г. Вх. № 15562.

*ГАРФ. Ф. Д–7. Оп.909. Д. 2881. Л.10. Вырезка из газеты. ЦГА РК. Ф.И.-64. Оп.1. Д.5832. Л.61. Копия.*

## № 13
## Справка Министерства внутренних дел по делу Ахмета Байтурсунова и Кольбая Теленгутова

*10 декабря 1909 г.*

О преследовании киргиз в Семипалатинской обл. и в частности об арестовании киргиза Байтурсунова поступило письмо члена Государственной думы Скалозуба на имя г. товарища министра генерал-майора Курлова, которое в копии отправляется г. степному генерал-губернатору с просьбой сообщить сведения по содержанию его.

Ходатайства члена Государственной думы Некрасова, по проверке, не поступало.

По делу киргиза Теленгутова имеются следующие сведения: 2 ч. 39–909 г., и д. 430–910 г.

С 1900–1907 г. киргиз Кольбай Теленгутов служил переводчиком и письмоводителем у мировых судей Зайсанского у., а затем, уволенный от службы приказом председателя Семипалатинского окружного суда, как лицо, несоответствующее занимаемому положению, поселился в г. Кокпектах, где, выдавая себя за присяжного поверенного, занялся подпольной адвокатурой. В непродолжительном времени деятельность Теленгутова приняла настолько нежелательный для населения Зайсанского у. характер, что волостные общества через выборных, вошли с ходатайством о выдворении Теленгутова из уезда, указывая: 1) что он подстрекательствами к поземельным спорам настолько обострил отношение между различными волостями, что враждующие нередко прибегали к убийствам и 2) что угон скота принял самые широкие размеры, так как Теленгутов, искусно подбирая свидетелей, достигал того, что похитители являлись суду оправданными.

Целым рядом показаний допрошенных по делу Теленгутова лиц установлено, что он поселял нескончаемые раздоры и смуты, склонял население не платить подати, побуждал не исполнять рапоряжения местныхвластей, противодействовал водворению переселенцев и обещал льготы при переходе в китайское подданство.

Ввиду вышеизложенного, Теленгутов 1 августа сего года, по распоряжению губернатора, был арестован в порядке положения о государственной охране и о нем возбуждено ходатайство пред степным генерал-губернатором о высылке из пределов Степного края.

И. д. делопроизводителя
**Кубанин**

*Резолюции:* 1. Доложено г. министру. Если до прзадников не будет ответа от генерал-губернатора, просить ускорить по телеграфу. 17 декабря. 2. Следить и доложить перед праздниками. 18 декабря.

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Л.15 и об. Подлинник.*

## № 14
## Донесение Семипалатинского губернатора А.Н. Тройницкого Степному генерал губернатору [Е.О. Шмиту] о политической деятельности Байтурсунова в 1905–1909 гг.[1*]

*г. Семипалатинск* *30 декабря 1909 г.*

С возвращением присланной первого сего декабря за № 8434 вырезки из № 682 газеты «Современное слово» [со статьей] под названием «Киргизский народный поэт в тюрьме»,[2*] сообщаю Канцелярии, что в минувшем году от сарта Ваганова из г. Каркаралинска была получена телеграмма, в которой сообщалось, что ученики русско-киргизского училища напали на лавку просителя, нанесли тяжелые побои и увечья его брату, и что все это произошло от недосмотра заведующего означенным училищем Ахмета Байтурсунова. Произведенным по этому поводу местной полицией дознанием было установлено, что ученики русско-киргизского училища, благодаря полному отсутствию надзора за ними со стороны заведующего училищем г-на Байтурсунова действительно произвели беспорядки и нанесли тяжкие побои брату Ваганова.

Представляя это дознание, уездный начальник донес мне, что ученики сказанного училища, несмотря на запрещение полиции ходят по городу с палками и зачастую производят беспорядки.

Сообщая об этом случае [в ответ] на распоряжение попечителя Западно-Сибирского учебного округа, мною вместе с тем было указано на полное отсутствие в Каркаралинском русско-киргизском училище русских мальчиков. На это явно ненормальное явление обратил внимание и главный начальник края, посетивший в т. г. г. Каркаралинск, приказав, чтобы в оказанном училище русских мальчиков было на половину. После увольнения Байтурсунова от должности заведующего Каркаралинским русско-киргизским училищем и назначением на его место русского в последнее сразу поступило 12 русских мальчиков.

---

[1*] Исходящий номер 337.

[2*] См. док. № 12.

Что касается политической деятельности г-на Байтурсунова, то в этом отношении мною были сообщены попечителю сведения из дел, касающихся беспорядков в г. Каркаралинске, имевших место после объявления в этом городе высочайшего Манифеста 17 октября 1905 г. В означенных делах имеются сведения:

1) что Байтурсунов принадлежал к группе высланного административным порядком Акпаева и бывшего члена первой Государственной думы Букейханова, подписывают Выборгское воззвание [3], принадлежащих к социал-демократической партии. Сказанная группа преследовала явно неблаговидные цели, имевшие в основе вселить в киргизскую массу неудовольствие против правительства и настроить ее во враждебное к администрации положение;

2) что Байтурсунов принимал участие в составлении коллективных телеграммы и постановлений якобы от киргизов всего Каркаралинского у.а, тогда как таковые в действительности являлись выразителями только левой политической группы Акпаева;

и 3) что Байтурсунов старался возбудить киргизское население против введенного в то время в области военного положения [4].

Обращаясь за тем к вопросу об аресте Байтурсунова должен сказать, что последний действительно сидит в тюрьме пятый месяц, но арест его не имеет никакого отношения к неизвестной мне реабилитации якобы Байтурсунова попечителем округа, как об это говорится в корреспонденции.

Дело это заключается в следующем: в январе т. г. в г. Каркаралинске появился приговор на предмет ходатайства о возвращении из ссылки Якуба Акпаева. Подозрение в составлении этого приговора падало на Байтурсунова, это то обстоятельство и послужило началом расследования деятельности Байтурсунова, каковое тогда же и было начато Каркаралинским уездным начальником, а добытый этим расследованием материал, действительно уличавший Байтурсунова в пропаганде среди киргиз, призвал к аресту названного лица, осуществившемуся 1 июля.

Что же касается не предъявления, по словам корреспонденции, обвинения Байтурсунову до сего времени, то это ложь, т. к. обвинение ему было предъявлено 16 июля помощником начальника Омского жандармского управления, возбудившим 9 того же июля переписку в порядке Положения о государственной охране по исследованию противоправительственной деятельности Байтурсунова.

О положении этого дела, а также о причинах замедления в производстве на месте расследования по нему помощником начальника Омского жандармского управления мною сообщены сведения Канцелярии 13 сентября с. г. за № 172.

Ныне помощник начальника вернулся из означенной поездки и подробный доклад по настоящему делу будет представлен мною главному начальнику Края в непродолжительном времени.

Губернатор
**А.Н. Тройницкий**

*Пометы:* В тексте донесения отписал «Канцелярии Степного генерал-губернатора» [7 января 1910 г.] чиновник особых поручений Третьяков.

*ЦГА РК. Ф.И.-64 Оп.1. Д.5832. Л.60–62. Подлинник. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж....указ. соч. – С.83–85.*

## № 15
## Рапорт[1*] начальника Усть-Каменогорского у. Казанцева губернатору Семипалатинской обл. Тройницкому о расследовании фактов жестокого обращения с арестантами в тюрьме

*г. Усть-Каменогорск* *30 декабря 1909 г.*
*Сов. секретно*

Представляя при сем, произведенное, вследствие телеграммы вашего превосходительства, расследование о допущении будто-бы устькаменогорской тюремной администрацией жестокого обращения с арестантами, имею честь донести, что хотя при частых и внезапных посещениях мною местной тюрьмы никто из арестантов не заявлял мне о том, что смотритель или надзиратели тюрьмы позволяли себе какие либо жестокости с заключеннными; но, получив телеграмму вашего превосходительства, я тотчас же (в 2 часа дня 27 декабря) отправился в тюрьму, где опросил всех арестантов и ни один из них не заявил мне, чтобы смотритель или надзиратели тюрьмы позволяли себе бить их. Ложность, упомянутого в телеграмме, заявления «одного заключенного от 11 октября» удостоверяется также и формальным, представляемым при сем, расследованием, при которым был опрошен бывший арестант Блискун, содержавшийся в Устькаменогорской тюрьмы более двух лет, и, мне кажется, может быть удостоверена и товарищем прокурора Пухляковым, несколько раз посещавшим внезапно Устькаменогорскую тюрьму в нынешнем году.

Подписал: Уездный начальник
Казанцев
*Скрепил:* Письмоводитель
Редикульцев
*Верно:* Старший делопроизводитель канцелярии Степного генерал-губернатора […][2*]

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Заверенная копия.*

## № 16
## Докладная записка[3*] помощника начальника Омского жандармского управления ротмистра Леваневского Департаменту полиции (по 7-у делопроизводству) по делу Ахмета Байтурсунова

*г. Омск* *31 декабря 1909 г.*
*Сов. секретно*

Поводом к начинанию дела об Ахмете Байтурсунове, как я доносил от 3 октября за № 381, послужило появление в минувшем январе в г. Каркаралах приговора, на предмет ходатайства о возвращении из ссылки киргиза Якуба Акпаева и подозрение, падавшее в составлении этого приговора на Байтурсынова.

Из допроса свидетелей обвинения, как фигурировавших в дознании каркаралинского уездного начальника, так и добытых мною путем негласной

[1*] № 1126.

[2*] Подпись неразборчива.

[3*] № 495.

разведки усмотривается, что Байтурсунов, начиная с 1905 г. занимался среди киргиз пропогандой, сводившейся: к подстрекательству не платить подати, не давать земли переселенцам, не повиноваться начальству и раздаче преступных воззваний.

Из целого ряда данных против Байтурсунова показаний, наиболее характерными и полными являются показания акчетавского волостного управителя Амантая Адамбаева и почетного аксакала Аксаринской вол. Мангирбая Байдавлетова, старика 74 лет, присутствовавшего на коронации ныне царствующего государя императора; показания этих двух лиц я привожу полностью; показания Амантая Адамбаева: «До 1905 г. народ в степи жил спокойно, но вот, в конце этого года в Каркаралы явился Якуб Акпаев и начал внушать киргизам, что в прочих государствах народ живет свободно, нет у него начальства, не бойтесь и вы начальства, не исполняйте их приказы, не платите податей; в таком же духе и говорил Байтурсунов, как в 1905 г., так и все последующие года, вплоть до ареста. Разъезжая по аульным школам, сталкиваясь с киргизами в г. Каркаралах, Байтурсунов проповедовал следующее: я, говорил Байтурсунов, человек грамотный и на моей душе будет грех, если я вам всего не скажу. В настоящее время взяла вверх соц[иал-]демократическая партия и что вы не просите, все вам дадут. Русский царь теперь уже не может повелевать, он потерял силу, поймите вы – продолжал Байтурсунов, если бы русский царь был силен, он бы не стал собирать Государственную Думу, да и Манифест 17-го октября дан не по своей воле царем, а по настоянию народа. Русского царя боятся нечего, у него остались верными одни казаки. Подати не платите, в России за крестьянами целые миллионы недоимок и с ними ничего не могут сделать, потому что они не трусы и вы не бойтесь начальства. Поселков не образуйте, так как тогда вас переведут в русскую веру, будете платить по 10 руб. подати с души, станут брать вас в солдаты, а если у вас насильственно отберут землю, то откочевывайте в Китай и Афганистан.

Когда я приезжал в Каркаралы, для сдачи податей, и хлопотал о несобранных недоимках, то Байтурсунов говорил мне, да и другим волостным управителям, чего вы беспокоитесь о недоимках, вон в России по газетам видно, целые миллионы недоимок и то ничего крестьянам не делают. Черновик приговора возвращения из ссылки киргиза Якуба Акпаева составлял Байтурсунов, это я сам видел, а переписан другим лицом, но кем не знаю. Байтурсунов говорил между прочим, что единственный выдающийся человек из киргиз, это Алихан Букейханов, но он сейчас находится в трудном положении и нужно ему помочь, для этого каждый волостной управитель каждый год, перед сдачей податей должен высылать Алихану Букейханову по 50 руб., и тогда он будет издавать газету противоправительственного содержания и, имея знакомых в Государственной Думе, будет отстаивать интересы киргизского народа.

С вышеизложенным предложением Байтурсунова Кентский волостной управитель Карибай Матаев в июле нынешнего года объезжал волости, но волостные управители, насколько мне известно, не согласились. По поводу Букейханова, Байтурсунов говорил в январе нынешнего года в Каркаралах, где были волостные управители. Все речи Байтурсунова слышал я сам, равно и от других киргиз.

Относительно кувского волостного управителя, могу показать лишь то, что он состоял в дружеских отношениях с Байтурсуновым, предлагал подписать приговор о возвращении из ссылки Акпаева, говоря, что Байтурсунова нет, а если вернется Акпаев, то будет помощь населению. Сообщником Байтурсунова является киргиз Акчетавской вол. Будабек Раимбеков, который распространяет среди киргиз в степи то же, что показал относительно Байтурсунова, внушает киргизам не давать

лошадей при проезде начальствующих лиц, читает киргизам газеты противоправительственного содержания, что я отлично знаю. Газеты Раимбеков получает из г. Каркаралов или от своего тестя Катыма Яукуфова или от фельдшера Ахмета Раимбекова. Дополнительно показываю, что все изложенные выше слова Байтурсунова, распространяет среди киргиз Смаил Байтенов, что я слышал от народа, и Байтенов составляет одну компанию с Акпаевым и Байтурсуновым».

Показание Мангырбая Байдавлетова: «В 1907 и 1908 гг., когда мне приходилось встречаться с заведующим русско-киргизским училищем в г. Каркаралах Ахметом Байтурсуновым, он говорил мне, что русский царь в настоящее время совершенно обезсилен, что подати платить не надо, земли под переселенцев киргизы не должны давать и поселков не образовывать, потому что, говорил Байтурсунов, если вы перейдете на крестьянское положение, то с вас будут брать по 10 рублей подати с души, будете вы отбывать воинские обязанности и всех переведут в русскую веру. Русских, говорил Байтурсунов, боятся нечего, русскому царю остались верными одни казаки, а в случае надобности мы можем откочевать в Китай.

Выше сказанное Байтурсунов говорил, между прочим, и в 1907 г., когда проездом в Кувскую вол. к Хасеню Акаеву, остановился у меня в квартире, в присутствии многих лиц. Я лично слыхал, как Байтурсунов у себя на квартире, в устроенном им собрании киргиз, говорил, что нужно устроить так жизнь, чтобы никто из киргиз не имел собственности, а все, что каждый имеет, должны отдавать в общий склад, а оттуда уже каждый будет получать только то, что ему необходимо для жизни, тогда не будет бедных и все будут жить хорошо, и подать нужно платить нам, а не царю и мы сами поставим начальство. Разьезжая по аульным школам, Байтурсунов собирал киргиз и все, что я показал выше, говорил им. Мне хорошо известно, что Байтурсунов раздавал киргизам воззвания, в которых говорилось, чтобы киргизы не платили подати, не давали земли переселенцам, не повиновались начальству, не давали ему лошадей для подвод. Совместно с Байтурсуновым, все его речи говорил киргизам и Хасень Акаев. Последний неоднократно приезжал ко мне и говорил мне, что вот Акпаев и Байтурсунов говорят, что не нужно платить подати, не давать земли, словом все, что я показал выше и приглашал меня помогать Акпаеву и Байтурсунову и работать вместе для распространия этих речей среди киргиз, но я отказался.

Через Байтурсунова идет корреспонденция от Алихана Букейханова и все, что Байтурсунов для распространения передает Хасеню Акаеву. Все киргизы, недовольные какими-либо распоряжениями властей, ходили к Байтурсунову, но он их не успокаивал и не улаживал дела, а только больше возбуждал. Благодаря пропаганде Акпаева и Байтурсунова, киргизы совершенно вышли из повиновения и теперь в степи идут такие грабежи и разбои, каких не бывало со времени султана Кенесары Касымова и если будет продолжаться так дальше, то будет еще хуже, чем было во времена Кенесары: так в 1907 г. у киргиз Беркаринской вол. Сандыбая Байгутина, по наущению Акпаева и Байтурсунова, за отказ присоединиться к ним, киргизы угнали 480 лошадей. При сдаче податей мне лично говорил Байтурсунов, зачем я стараюсь собирать недоимки и отягощаю народ, в России за крестьянами целые миллионы недоимок и то им ничего не делают, если бы ты, как один из самых влиятельных киргиз, не стал бы собирать недоимки, то и другие волостные управители стали бы делать тоже самое. Такие же противоправительственные речи, какие говорил Байтурсунов, и которые я показал выше, распространяют среди киргиз, как я слышал от последних, киргиз Акчетавской вол. Будабек Раимбеков, Кентской вол. Ахмет Раимбеков, Беркаринской вол. Ибрай Акпаев, Токраунской вол. Букейханов, да и все ученики русско-киргизского училища при Байтурсунове распространяли среди

киргиз его речи. Приговор о возвращении из ссылки Акпаева составлял Байтурсунов. Вышеизложенные речи Байтурсунова распространяют среди киргиз, что я лично сам слыхал: Аксаринской вол. аула № 8 Нуржан Койбасов, Нугман Шюнгультаев, Мукжан Торбактаев, аула № 8 Нурпеисов Искак, а также снабжают Акпаева и Байтурсунова деньгами».

Вот два центральных против Байтурсунова показания, которые подтверждаются показаниями других свидетелей или в полном объеме, или в отдельных частях, но во всяком случае, в приведенных показаниях нет ни одного факта, который не подтверждался бы кем-либо из свидетелей, часто живущих на расстоянии сотен верст друг от друга, свидетелей, занимающих среди киргиз видное положение, пожилых и заслуживающих доверия.

Резюмируя добытые перепиской данные вообще, необходимо прийти к заключению, что в Каркаралинском у. существует целая группа лиц, хотя и не составляющая преступного сообщества в строгом значении этого слова, но действующая по одной и той же программе; во главе этих лиц, к коим относятся Хасен Акаев, Смакан Букейханов, Смаил Байтенов, Ербикей Джайсембаев, Асылбек Сулюменев, Алтыбек Косубаев, Шайке Машиков, Галий Маметкулов, Саттыбек Аристамбеков, Койбагар Кусмаилов, Будабек Раимбеков, Ибрай Акпаев, Нуржан Койбасов, Нугман Шюнгультаев, Мукжан Торбактаев, Искак Нурпеисов, по данным переписки стоит бывший член I Государственной думы Алихан Букейханов, правой рукой которого является Байтурсунов.

Из всех падающих на Байтурсунова обвинений, наибольшее внимание обращает на себя толкование им переселенческого вопроса, составляющего в настоящее время злобу дня киргизского населения. Как видно из показаний свидетелей, вопрос этот толковался в следующем духе: если говорил Байтурсунов киргизам, вы перейдете на крестьянское положение, то с вас будут брать по 10 руб. подати с души, будете вы отбывать воинскую повинность и вас переведут в русскую веру. Нужно заметить, что страх перед отбыванием воинской повинности у киргиз настолько велик, что они из-за одного только подобного слуха, готовы бросить лучшие земли, и что имело место на Бельагаче в нынешнем году.

Развивая переселенческий вопрос подобным образом, Байтурсунов и его единомышленники, не устраняли, а укрепяли главный тормоз, препятствующий переходу киргиз на оседлое положение и изложенное выше его освещение красной нитью проходит во всех свидетельских показаниях, так или иначе затрагивающих этот вопрос и как показала произведенная в широких размерах негласная разведка, внедрилось в умы степняков.

Что касается, распространения Байтурсуновым воззваний, то какие именно распространялись воззвания, кроме их общего противоправительственного характера, установить не удалось. В показаниях Хамид Уллы Бекметьева говорится, что Байтурсуновым было получено от Алихана Букейханова в большом числе «Выборгское воззвание».

Агитационную деятельность выше перечисленных лиц, надо полагать и объясняет то обстоятельство, что затронутый переселением менее других уездов области, Каркаралинский у., принадлежит к числу самых беспокойных.

Проехав две тысячи верст верхом, по волостям к югу от г. Каркаралов до оз. Балхаш, и посетив самые глухие места, я убедился, что престижа русской власти в степи совершенно нет. Не касаясь многочисленных случаев избиения стражников, сопротивления властям, возмутительных поступков с начальствующими лицами и других фактов, доказывающих приведенное положение, я остановлюсь лишь на ближайших по времени, к числу которых относится: оказанное сопротивление

ветеринарному врачу Никольскому, выразившееся, как мне известно, в том, что ему были нанесены побои, а не понравившему его рассыльному разсечен лоб. Кроме того, киргизы Кызылтавской вол. аула Дувлат-Пек, где происходил описанный с врачем Никольским случай, не позволили ему и рассыльному вернуться в город, а заставили ехать дальше. По собранным сведениям, этим происшествием киргизы очень заинтересованы, в смысле его исхода для виновных киргиз и из циркулирующих по этому поводу в степи разговоров видно, что киргизы смотрят на это дело с такой точки зрения, что если этот случай пройдет безнаказанно, то можно делать что угодно.

При моей поездке доставка лошадей была сопряжена с большими затруднениями. Обыкновенно лошадей заблаговременно угоняли, даже такие лица, как например народный судья 10-го старшинства Моинтинской вол. Асан Базильбеков, который, как я узнал, выражал еще на стороне претензию, что со спутниками остановился в его ауле. При посылке за лошадьми в аул № 6 Будабека Раимбекова, лошадей у посланного отобрали, заявив, «что они сами грамотные и начальство знают». Как по отзывам мелких служащих, стражников, рассыльных волостных писарей, так например и считающихся одним из лучших следователей мировых судей Каркаралинского у. Наводорского, русские в степи, в следствии отсутствия пристижа власти, являются пешками в руках киргиз.

Грабежи в Каркаралинском у. достигли поражающих размеров, это не партийная вражда, побуждающая угонять скот у своих противников, это либо организованные шайки, либо профессиональные воры, нет ни одного аула, где бы не раздавались жалобы, где бы население не стонало от этого дича степного хозяйства. Не говоря уже, о мелких кражах, на которое население смотрело, как на неизбежное зло, перед нами фигурируют кражи, где похищались целые состояния, как видно из переписки, у киргиз Беркаринской вол. Байгутина в 1907 г. было угнано 480 лошадей, во время моего проезда в ноябре у киргиз Акчетавской вол. Джол Мокана угнано 80 лошадей, а вместе с ними связан и увязан его сын. А у киргиза Мусы Байкашева Аксаринской вол. 25 октября отобрано 780 руб., все имущество и сам он выгнан из зимовки. В Моинтинской вол. на ур. Жюнды 11 человек, вооруженные револьверами и винтовками поставили в горах три юрты для складывания мяса и специально занимаются грабежем, (фамилии мне известны, и о них собраны сведения в различных волостях, подтверждающие их ремесло), двое из этой шайки, совершившие вооруженное нападение на табун в уроч. Чеген-Кара, были мною препровождены в г. Каркаралы.

Трагичность положения заключается в том, что население чувствует свою полную беспомощность в борьбе с воровством и даже не жалуется, заранее зная безрезультатность этих жалоб. Действительно, чрезвычайные съезды народных судей, бывающие раз в год, которым подсудные дела по краже, цели совершенно не достигают, что сознают сами киргизы, воры высылаемые административным караулом в Акмолинскую обл. продолжают заниматься воровством, причем скот, украденный в Акмолинской обл. отправляют в Семипалатинскую и обратно. Выборное начало ставит в необходимость волостное управление и народных судей, для сохранения на выборах голосов, смотреть сквозь пальцы на воров своей партии и лишает почвы для принятия законных мер. Примером обратного явления может служить следующий факт: в Берюлинской вол., вследствие пассивного сопротивления при выборах волостного управителя, таковым был назначен по распоряжению администрации киргиз Сартавской вол. Божей Джаманбалин и по заявлению крестьянского начальника в названной волости с апреля не было краж. Наконец, когда дела доходит до русского суда, то и тут решение является крайне

сомнительным, по той простой причине, что киргизы, как известно, под присягой дают лживые показания и каждый обвиняемый может достать сколько угодно свидетелей, дающих показания в его пользу. Да и часто желание в волостном управлении принять законные против воров меры совершенно парализируются оказываемым сопротивлением, как видно из переписки, в Токраунской вол. Смокан Букейханов со своими сообщниками, вооруженными винтовками, револьверами и пиками при приезде волостного управителя Джиенкулова, не допустил решить дела. Это не единичный случай. Из прилагаемой при сем копии рапорта и. об. нуринского волостного управителя от 23 ноября, Департамент полиции изволит усмотреть, к чему приводят подобные попытки.

Громадные, пустынные пространства южной части Каркаралинского у., полное отсутствие в нем русских поселений и наконец наличность приведенных выше причин, представляют благоприятную почву для развития непокорного духа в населении. Не принимая в соображение того обстоятельства, что существующее положение вещей создает ненормальные условия жизни и воспитывает нежелательный для государства элемент, в будущем, при возможных осложениях с Китаем, в распоряжении последнего окажется готовый кадр вооруженных разбойников, ибо как и переписка, так и негласная разведка показывают, что киргизы имеют оружие.

Принимая во внимание: сведения об агитационной деятельности Японии в Китае, неоднакратные укочевки киргиз в Китай, в каковом смысле, между прочим говорил и Байтурсунов, указывая на то, что в случае если киргизы не будут в состоянии отстоять от переселения своих земель, то могут откочевать в Китай; наплыв китайцев в Степной край, сьемки планов последними в Зайсанском у., о чем мною получены в последнее время сведения, все это, взятое вместе указывает, как на связь китайцев с киргизами, так и на возможность со стороны последних каких-либо активных выступлений и если до сего времени таковые выражались в попытках небольшого числа лиц, то это потому, что не было организатора, который мог собрать около себя две-три сотни голытьбы, но даже этой ничтожной по числу шайке, власть, в нужный момент, противопоставлять ничего не может, в особенности при способности киргиз в короткое время собирать громадные скопища и также быстро расплавиться. Характерная фраза свидетеля по делу Байтурсунова Хамид Уллы Бекметьева, который показал, что Байтурсунов и Акпаев говорили киргизам: «Киргизы живут от Каспийского моря до Памиров и от Персии до Алтая, если они начнут партизанскую войну, то и миллиона солдат не хватит для их усмирения». В отношении же боевых приготовлений Китая, появились довольно угрожающие симптомы. Из донесения зайсанского уездного начальника от 17-го минувшего декабря видно, что им получены сведения о том, что всем торгующим в г. Сарсембэ русским подданным военный губернатор (Чанчий) предложил покинуть город, и как русским торговцам, так и китайским киргизам запрещено жить ближе 20 верст от названного города. Почти ежедневно в Сарсембэ приходят караваны, конвоируемые китайскими солдатами, с большими предосторожностями, приближаться к караванам, равно и к городу запрещено под страхом быть убитым. Среди киргиз циркулируют такого рода слухи, что Китай скоро объявит войну и что будто бы китайские купцы рекомендуют своим знакомым русским купцам ликвидировать дела.

Возвращаясь к положению дел в Каркаралинском у., должен доложить, что уездные начальники никакими средствами к проведению своих требований не располагают. Необходимо, чтобы они имели в постоянном распоряжении 10-15 конных стражников, для подавления, хотя бы таких сопротивлений, каковые изложены в рапорте нуринского волостного управителя, и вообще павшая в

степи русская власть нуждается в подъеме её репрессивными мерами. Высылка в ближайшие, а не отдаленные местности, цели не достигает, так как высылаемый живя в родной обстановке и условиях, не чувствует тяжести наказания. Неизбежность таких мер объясняется укладом киргизской жизни и прибегать к ним, как показал опыт, придется один-два раза.

Различного рода соображения и учрежденное за каждым моим шагом наблюдение вынудили меня оставить пока бывшего кувского волостного управителя Хасеня Акаева и других лиц, причастных к делу Байтурсунова до января или февраля.

Хотя данные переписки по делу Байтурсунова и дают возможность постановки дела на суд, но принимая во внимание свидетельские показания киргизских дел и доложенных выше по этому поводу причин с одной стороны, а с другой заявление некоторых свидетелей, что они показаний на суде не дадут, так как это поведет к их раззорению и вызовет месть со стороны партий Байтурсунова, что вполне вероятно при современном положении дел в Каркаралинском у., вынудили меня направить дело в административном порядке.

В заключении позволю себе доложить, что в некоторых газетах: «Русские ведомости» № 267, «Современное слово» № 682, «Волынь» № 322 появились о Байтурсунове корреспонденции, озаглавленные «Киргизский народный поэт в тюрьме». Не касаясь неизвестных мне пунктов, послуживших, по заявлению корреспонденции, к увольнению Байтурсунова от занимаемой им должности, остальная часть корреспонденции не выдерживает критики: дело о Байтурсунове было начато в январе месяце и реабилитация его, по словами корреспонденции, попечителем Округа, никакого отношения к аресту не имела, арест решен был 1-го июня, когда была послана губернатором телеграмма об аресте, то есть четыре дня спустя после выезда Байтурсунова из г. Каркаралов в Томск, как донес каркаралинский уездный начальник. За это время Байтурсунов не мог доехать даже до Омска и, следовательно никаких объяснений с попечителем учебного Округа иметь не мог.

Обвинение было предьявлено 16 июля, но Байтурсунов недавно заявил мне, что предьявленное обвинение он обвинением не считает, а признает клеветой.

Оставив в стороне многочисленные против Байтурсунова показания, только одним логическим выводом приходится прийти к сознанию его виновности. Так темирлинский волостной управитель Абеу Ермеков, не давший против Байтурсунова никаких показаний, заявил, что он слышал от кентского управителя, что Байтурсуновым было получено от Алихана Букейханова письмо, в котором последний просил Байтурсунова передать волостным управителям, чтобы ему – Букейханову выслали 50 руб. в месяц, а он будет ходатайствовать об оставлении земли за киргизами. Факт этот мне известен не был и вопрос по этому поводу я Ермекову не задавал. Теперь акчетавский волостной управитель Адамбаев показал, что кентский управитель Матаев по поручению Байтурсунова объезжал волости для сбора денег в пользу Букейханова. Наконец сам кентский управитель Матаев заявил, что указанное поручение он от Байтурсунова имел и ездил к моинтинскому волостному управителю.

Полученные мною сведения о том, что у Хасеня Акаева собирались волостные управители некоторых волостей и решили показаний мне по делу Байтурсунова не давать, постоянно наводимые справки о месте моего пребывания Хасен Акаевым, помимо показаний, приводят к мысли о виновности Байтурсунова, так упорно им отрицаемой.

О вышеизложенном имею честь донести в Департамент полиции.
**Ротмистр Леваневский**

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Л.21–27об, 30–32. Подлинник.*

## № 17
## Телеграмма Б. Байтурсуновой министру Внутренних дел [П. Столыпину] об освобождении от ареста А. Байтурсунова

*г. Семипалатинск* *5 января 1910 г.*[1*]

Петербург, его высокопревосходительству г-ну Министру внутренних дел. Муж мой седьмой месяц [в] тюрьме. [В] порядке охраны дознание кончено [в] ноябре. Следствия нет. Почтительнейше прошу ваше высокопревосходительство выпустить на поруки или под залог.

**Байтурсунова**

*Помета:* 24, по письму 110669, ожидаются сведения [от] Семипалатинского губернатора, которому телеграфирую [об] ускорении. Шмит.

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Л.16. Подлинник.*

## № 18
## Телеграмма[2*] помощника начальника Омского жандармского управления Леваневского директору департамента полиции по делу А. Байтурсунова

*г. Омск* *13 января 1910 г.*

41. Дело Ахмета Байтурсунова произведено [в] порядке охраны, 11 января губернатором представлено генерал-губернатору [для] дальнейшего направления [с] ходатайством [о] высылке на пять лет, тяжесть падающих обвинений исключает возможность освобождения. Подробное донесение [по] этому делу представлено мною [в] департамент полиции 7-го января за № 495. № 20.

Ротмистр **Леваневский**

*Резолюция:* Включить в доклад по получении ответа от генерал-губернатора. 13/I.

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.909. Д.2881. Л.20. Подлинник.*

---

[1*] Дата получения документа.

[2*] № 1473.

## № 19
## Письмо[1*] Степного губернатора Е.О. Шмита товарищу министра Внутренних дел П.Г. Курлову по делу Ахмета Байтурсунова

*г. Омск* *22 января 1910 г.*

Милостивый государь Павел Григорьевич. Вследствие письма действительного статского советника Зуева, от 9 мин[увшего] декабря за № 110669, уведомляю, что в Семипалатинской тюрьме из числа интеллигентных киргиз в настоящее время содержится только один Байтурсунов, которому 16 июля 1909 г., в порядке охраны, были предъявлены обвинения помощником начальника Омского жандармского управления, ротмистром Леваневским, а 2 декабря того же года предъявлены некоторые дополнительные обвинения по фактам, выясненным г. Леваневским во время производства расследования в Каркаралинском у.

Дознание о действиях Байтурсунова будет закончено в непродолжительном времени.

В Усть-Каменогорской тюрьме содержались в порядке охраны Кольбай Теленгутов и Джампей Джансугуров, из коих первый был освобожден 27 ноября 1909 г., а второй – 8 августа того же года.

Ни в октябре 1909 г., ни, вообще за ближайшие годы не было фактов жестокого обращения с арестантами в названной тюрьме, что подтверждается препровождаемой при сем копией рапорта Усть-Каменогорского уездного начальника от 30 мин[увшего] декабря за № 1126 с приложением произведенного по сему расследования.

Прошу принять уверенное в совершенном моем почтении и таковой же преданности.

**Е. Шмит**

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Л.33 и об. Подлинник.*

## № 20
## Письмо Степного генерал-губернатора О.Е. Шмита товарищу министра Внутренних дел [П.Г. Курлову] об интеллигентных киргизах в Семипалатинской и Усть-Каменогорской тюрьмах

*г. Оренбург* *22 января 1910 г.*

В Семипалатинской тюрьме из числа интеллигентных киргиз в настоящее время содержится только один Байтурсунов, которому 16 июля 1909 г., в порядке охраны, были предъявлены обвинения помощником начальника Омского жандармского управления, ротмистром Леваневским, а 2 декабря того же года предъявлены некоторые дополнительные обвинения по фактам, выясненным г-ном Леваневским во время производства расследования в Каркаралинском у.

Дознание о действиях Байтурсунова будет закончено в непродолжительном времени.

В Усть-Каменогорской тюрьме содержались в порядке охраны Кольбай Теленгутов и Джампай Джансугуров, из коих первый был освобожден 27 ноября 1909 г., а второй – 8 августа того же года. Жестокого обращения не было! [5]

Степной генерал-губернатор

**О.Е. Шмит**

*ЦГА РК. Ф.И.-64. Оп.1. Д.5832. Л.75. Подлинность.*

[1*] № 23.

## № 21
## Донесение и. о. Степного генерал-губернатора [Н.М. ] Тихменева министру Внутренних дел [П.А. Столыпину] о высылке [Ж.] Акпаева в Копал

*[г. Омск]* *Февраль 1910 г.*
*Секретно*

И откуда Акпаев осенью минувшего года получив путем ложной телеграммы о якобы смертельной болезни своей матери разрешение на отпуск, приезжал вновь в Каркаралинский у. для агитации, но вскорости, когда обнаружилось, что мать его здорова, был выдворен обратно в Копал.

Проживание Акпаева в Копале отнюдь не препятствует ему заниматься агитацией среди киргиз Каркаралинского у., а образованная им и бывшим челном Государственной думы Букейхановым, отбывшим тюремное заключение за Выборгское воззвание и находящимся ныне в Самарканде, шайка политических агитаторов продолжая, благодаря влиянию Акпаева, свою развращающую деятельность среди кочевников, убеждая их неповиноваться законным властям.

Хотя в Каркаралинском у. образовано крайне незначительное число русских поселков, следовательно, не было большой отрезки земли для переселенцев, служащей всегда причиною к восстановлению киргиз против русских, тем не менее киргизское население этого уезда питает непримиримое озлобление к русскому элементу, и главным образом, к административным властям, что и указывает на существующую среди киргиз тесно сплоченную группу агитаторов.

(Повод:) Так, 13 августа 1909 г. ветеринарный врач Никольский донес Семипалатинскому губернатору, что он подвергся со стороны киргиз оскорблению действием при исполнении служебных обязанностей, каковое дело передано судебным властям. Ввиду сего губернатором для подробного расследования преступной деятельности названной шайки агитаторов был командирован в Каркаралинский у. помощник начальника Омского жандармского управления ротмистр Леваневский.

Добытыми этим расследованием, при сем представляемым данными установившими виновность в противоправительственной деятельности ниже следующих лиц.

Главным сподвижником Акпаева в деле пропаганды преступной деятельности является киргиз Ахмет Байтурсунов, арестованный 1 июня 1909 г. в г. Каркаралах в порядке охраны и заключенный в Семипалатинскую тюрьму.

Названный Байтурсунов ранее заведовал Каркаралинским русско-киргизским училищем и был уволен от службы попечителем учебного округа по настоянию Семипалатинского губернатора за политическую неблагонадежность и агитацию, беспорядок в училище и совершенное отсутствие в нем русских учеников.

Показаниями целого ряда свидетелей Байтурсунов обвиняется в том:

1) Что, он, в разное время начиная с 1905 г., как в г. Каркаралах у себя на квартире, так и при разъездах по аульным школам в уезде и при всяком подходящем случае, неоднократно говорил киргизам

а) что податей платить не следует;

б) что киргизы ни в коем случае не должны переходить на крестьянское положение, так как тогда с них будут брать по 10 руб. податей с души, заставят отбывать их воинскую повинность и переведут в русскую веру, а если насильно отберут от них землю, то Байтурсунов рекомендовал укочевать в Китай;

в) что повиноваться начальству не следует;

г) что русский Царь в настоящее время обессилен и управлять не может, а киргизы, что захотят, то и возьмут (показания Амантая Ажанбаева, Темиргалия Бесекова, Шаина Кулатаева);

2) что распространял среди киргиз преступного рода воззвания;

3) что внушал волостным управителям не собирать недоимки, указывая им на то, что в России за крестьянами целые миллионы недоимок, и что им за это ничего не делают;

4) и что поручил Кенскому волостному управителю Карыбаю Матаеву произвести в пользу Алихана Букейханова денежный сбор на предмет издания последним газеты противоправительственного направления.

Из препровождаемого при сем прошения арестованного Байтурсунова на имя Вашего Высокопревосходительства, и прилагаемого объяснения ротмистра Леваневского усматривается, что Байтурсунов стремится оправдаться в тех преступных деяниях, в которых он бесспорно уличен произведенным г-ном Леваневским расследованием.

Кроме Байтурсунова, как это установлено дознанием, не менее его виновными в преступной агитации среди киргиз, являются следующие лица:

Смокан Букейханов, киргиз (Торгайской вол.), брат, находящегося в г. Самарканде бывшего члена Государственной думы Алихана Букейханова;

Ибрай Акпаев, киргиз Беккаринской вол., брат, выше упомянутого Якупа Акпаева, проживающего в Копале;

Хасен Акаев, бывший Кувский волостной управитель;

Ахмет Раимбеков, медицинский фельдшер при Каркаралинском приемном покое;

Будабек Раимбеков, киргиз Акчатавской вол. № 6 старшинства;

Асылбек Сулюйменев, ученик Каркаралинского русско-киргизского училища;

Смаил Байтенев, бывший учитель аульной школы.

Все эти лица по показаниям волостных управителей, народных судей, почтенных аксакалов и других призывали киргиз не платить податей, властям не повиноваться и не уступать землю для переселенцев.

Наконец менее виновными, но несомненно участниками преступной агитации, являются следующие киргизы Токраунской вол.: Шайка Машяков, Айтамбек Косумбаев, Калиахмет Мамбетов, Салтыбай Аристамбеков и Галиахмет Машметкулов, которые так же подговаривают киргиз не платить податей, не давать земли переселенцам и не переходить в оседлое состояние.

Преступная деятельность названных лиц, предводительствуемых бывшим членом Государственной думы Букейхановым, Якупом Акпаевым и Байтурсуновым заставляет Семипалатинского губернатора опасаться не только беспорядков, но и открытого мятежа в Каркаралинском у. В г. Каркаралах имеется всего лишь 50 пеших солдат и местной команды, несколько урядников и стражников, каковая охрана уезда площадью в 182 430 кв. верст и населенного почти сплошь киргизами, должна быть признана весьма незначительную.

Грабежи скота и лошадей возросли …

Чувствуя полную безнаказанность, преступники торжествуют и действуя заодно с революционерами окончательно подрывают престиж русской власти и проводят мысль о перекочевании в Китай и Афганистан, что может вызвать международные осложнения.

На основании вышеизложенного, ввиду крайне опасной для государственного порядка деятельности названных выше 13 лиц, я признаю необходимым ходатайствовать перед Вашим Высокопревосходительством о высылке их, под

гласный надзор полиции, в порядке статей 32–36 «Положения [о мерах к сохранению] Государственного [порядка и общественного спокойствия] [6], в местности и на срок по усмотрению Вашего Высокопревосходительства.

Вместе с тем (проживающего Я. Акпаева в г. Копале, близко лежащего к Семиреченской обл., и доношу ему […][1*], поддерживая тем сношения с Каркаралинскими киргизами, продолжая свою агитационную деятельность перевести с Копала куда-нибудь на север, хотя бы в Тобольскую губ., и продлить ему срок состояния под гласным надзором полиции, каковой оканчивается 22 декабря с. г.)

*Приложение:* Переписка по делу Байтурсунова и других и прошение Байтурсунова и объяснение ротмистра Леваневского

и. о. Степного генерал-губернатора,
генерал-лейтенант **Тихменев**
Секретарь […][2*]Канцелярии
**Бевода**

*ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.1144. Л.81. Л.209–211. Подлинник.*

## № 22
## Приказ № 32736 вице-директора Омской канцелярии Зубовского о воспрещении А. Байтурсунову жительства в ряде областей [7]

*г. Омск* *19 февраля 1910 г.*

Ахмету Байтурсунову воспрещено жительство в Степном крае, Семиреченской и Тургайской обл. 2 года. Благоволите объявить Байтурсунову.

Вице-директор
**Зубовский**

*ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.5832. Л.81. Подлинник.*

## № 23
## Письмо губернатора Семипалатинской обл. А.Н. Тройницкого Степному генерал-губернатору О.Е. Шмиту о высылке за пределы края киргиз за противоправительственную деятельность

*г. Семипалатинск* *26 февраля 1910 г.*

После получения письменного решения министра Внутренних дел о воспрещении жительства в Степном крае, Семиреченской и Тургайской областях пишет, что он ходатайствовал от 11 и 12 января 1910 г. за № 5 и 6 просил о выселке под гласный надзор полиции в одну из северных губерний Сибири 12-ти киргиз:

1. Ахмета Байтурсунова
2. Смахана Букейханова
3. Ибрая Акпаева
4. Хасена Акаева

[1*]Слово неразборчиво.

[2*]Слово неразборчиво.

5. Ахмеда Раимбекова
6. Бузабека Раимбекова
7. Асылбека Сулюмекева
8. Шайка Мамякова
9. Алтынбека Косубаева
10. Кали-Ахмета Мамбетова
11. Саитбая Аристамбекова
12. Галия Ахмета Машметкулова
13. Смаила Байтенева

«что распоряжением министра Внутренних дел воспрещено жительство в Степном крае, в Семиреченской и Тургайской областях только одному Байтурсунову», что же касается остальных 12-ти киргиз, «то об них никаких распоряжений не имеется, и можно […][1*], что МВД не согласилось на принятие по отношению к ним просимых мною мер».

Отмечаю, что противоправительственная деятельность всех этих 12 киргиз установлена «что последовавшая в минувшем году выселка из области одного Акпаева не достигла своей цели», так как после него, как показало время в Каркаралинском у., перечисленные лица не прекращали свою растлевающую деятельность среди инородческого населения уезда, следовательно, воспрещение жительства в Степном крае только одному Байтурсунову не может водворить в сказанном уезде должный порядок.

Я покорнейше прошу Ваше Высокопревосходительство, если Министерство Внутренних дел не признало возможным выслать означенных 12 киргиз под гласный надзор полиции, приказать выслать их куда-нибудь подальше от Семипалатинской обл. на основании ст. 17 Степного положения.

Губернатор
**Тройницкий**
чиновник особых поручений
**[Третьяков]**

*ЦГА РК. Ф.И-64. Оп.1. Д.5832. Л.85–86. Подлинник.*

## № 24
## Докладная директора Омского департамента полиции об условиях содержания арестованных в Семипалатинской и Усть-Каменогорской тюрьмах

*г. Омск* *6 марта 1910 г.*

Член Государственной думы Н. Скалозубов письмом от 17 ноября 1909 г.[2*] сообщил г. товарищу министра Внутренних дел генерал-майору Курлову, что в Семипалатинской и Усть-Каменогорской тюрьмах томятся без суда много месяцев ряд интеллигентных киргиз, что в Семипалатинской тюрьме содержится киргиз Ахмет Байтурсунов, арестованный по распоряжению генерал-губернатора 1 июля 1909 г. и что ему никакого обвинения не предъявлено и, наконец, что один из содержащихся в Усть-Каменогорской тюрьме сообщил письмом от 11 октября, что заключенных бьют беспощадно.

[1*] Слово неразборчиво.

[2*] См. док. № 11

Из полученных Департаментом полиции от помощника начальника Омского жандармского управления сведений видно, что Байтурсунов, начиная с 1905 г. распространял среди киргиз преступные воззвания и подстрекал их не платить подати, не давать земли переселенцам и не повиноваться начальству.

9 июля 1909 г. была возбуждена, на основании положения об охране, переписка по исследованию противоправительственной деятельности бывшего заведывающего русско-киргизским училищем в г. Каркаралах Ахмета Байтурсунова, вследствие чего он был заключен 16 июля 1909 г. в Семипалатинскую тюрьму. Означенная переписка 29 декабря 1909 г. окончена и того же числа за № 489 была препровождена губернатору, который 11 января 1910 г. представил ее генерал-губернатору.

Письмом от 22 января 1910 г. за № 23 на имя г. товарища министра генерал-майора Курлова степной генерал-губернатор сообщил, что в Семипалатинской тюрьме из числа интеллигентных киргиз содержится только один Ахмет Байтурсунов и что в Усть-Каменогорской тюрьме, как в октябре 1909 г., так и ранее, фактов жестокого обращения со стороны тюремной администрации с арестантами не было.

Об изложенном имею честь доложить вашему высоко-превосходительству.

Директор […][1*]

*ГАРФ. Ф.Д–7. Оп.1909. Д.2881. Л.38 и об. Отпуск.*

## № 25
## Письмо Степного генерал-губернатора Е.О. Шмита – Семипалатинскому генерал-губернатору А.Н. Тройницкому

*г. Омск* *2 мая 1911 г.*

По пересмотре обстоятельств дел о киргизах Семипалатинской обл. Хасена Акпаева, Ибрая Акпаева, Ахмеда и Будайбека Раимбековых, Асылбека Сулейменева, Смаила Байтенева и Смахана Букейханова, министр Внутренних дел 16 апреля с. г. постановил разрешить названным лицам возвратиться на родину в Каркаралинский у., с установлением за ними в месте их жительства негласного наблюдения местной полиции.

Степной генерал-губернатор
**О.Е. Шмит**

*ГАОО. Ф.10. Оп.1. 1909. Д.2881. Л.38. [Подлинник].*

## № 26–31
## Переписка по вопросу пересмотра дела о ходатайстве высланных из Семипалатинской обл. киргиз о возвращении на родину

## № 26
## Телеграмма членов Гос[ударственной] думы В.И. Дзюбинского генерал-губернатору Е.О. Шмиту [8]

*31 мая 1910 г.*

[…] возвратился или, в крайнем случае до пересмотра дела о разрешении временного возвращения на родину на Ботовскую ярмарку, где каждый из них заинтересован имущественно и терпят большие убытки, считают себя пострадавшими от интриг однообщественников. Акпаев во время войны сдал крупное пожертвование, за которое получил похвальный отзыв генерал-губернатора. Присоединил свой голос к ходатайству киргиз.

Члены Гос думы **Скалозубов, Дзюбинский**

[1*]Подпись неразборчива.

**№ 27**
**Телеграмма**
**Семипалатинской генерал-губернатора А.Н. Тройницкого –**
**Омскому генерал-губернатору [Е.О. Шмиту]**

*г. Семипалатинск* *3 июня 1910 г.*

На Ботовской ярмарке собираются все киргизские выборные власти, все влиятельные киргизы, на которых […] имели огромное влияние, среди которых агитировали против русской власти. Убедительно прошу отказать.

Генерал губернатор А. Тройницкий

**№ 28**
**Письмо Степного генерал-губернатор Е.О. Шмита –**
**г-ну министру Внутренних дел [П.А. Столыпину][1*]**

*г. Омск* *14 июня 1910 г.*

В дополнение к телеграмме на имя директора Департамента полиции от 4 сего июня [9] уведомляю Ваше Высокопревосходительство, что ходатайство высланных из Семипалатинской обл. киргиз Хасена Акпаева, Ибрая Акпаева, Смаила Байтенева и Бызыбека Раимбекова, о возвращении их на родину ввиду крайне вредной для государственного порядка деятельности названных лиц во время проживаниях их в Каркаралинском у., я попросил бы отклонить.

Степной генерал-губернатор
**О.Е. Шмит**

*Приложение:* 2 прошения вышеназванных киргиз.[2*]

**№ 29**

**Отношение Министерства Внутренних дел [10]**

*[г. Санкт-Петербург]* *24 июня 1910 г.*

Настойчивое заявление этих лиц о совершенной преданности их Государю Императору и России, равно о том, что они в качестве казнокрадов на должности управляющей, сделались жертвою интриг со стороны их конкурентов, – были тщательно проверены путем опроса незаинтересованных в этом деле лиц из числа местных жителей, хорошо знающих упомянутых киргизов.

[Министр Внутренних дел
**П.А. Столыпин]**

[1*] Входящий номер 179.

[2*] Не обнаружено.

## № 30
## Письмо и. д. губернатора Семипалатинской обл. Г.В. Абазы управлению Канцелярией генерал-губернатора в Омске

*г. Семипалатинск* *11 декабря 1910 г.*
*Секретно*

Леваневскому, недавно перенесшему плеврит, врачи категорически запрещали выезд до последнего времени…». Леваневский считает […][1*] не основательными и сложного расследования не требующими. Кроме Леваневскому поручить дело некому.

И. д. губернатора Семипалатинской обл.
**Г.В. Абаза**

## № 31
## Письмо товарища министра Внутренних дел [П.Г. Курлова] Степному генерал-губернатору [Е.О. Шмиту]

*[г. Санкт-Петербург]* *20 апреля 1911 г.*
*Секретно*

В июне 1910 г. ввиду настойчивых заявлений уполномоченных киргиз перед МВД о совершенной преданности их Государю Императору и России, а равно и о том, что они сделались жертвою интриг со стороны их конкурентов на должности волостных управителей, главным начальником края, согласно желанию МВД, было […][2*] назначено вторичное расследование […].[3*]

В бытность главноначальствующего края в марте месяце 1911 г. в Петербурге, некоторые из членов Государственного Совета и Думы обращались к Его Высокопревосходительству с просьбой о смягчении участи этих киргиз.

Во внимание к уверению господ членов Совета и Думы о том, что названные киргизы беззаветно преданы Государю Императору, главноначальствующий края прошением от 31 марта 1911 г., уведомил МВД о том, что он полагал бы возможным, в виде [испытаний] разрешить им возвратиться на родину, но при непременном условии установления за ними в местах их проживания самого строго полицейского надзора.

Ввиду сего, 16 апреля 1911 г. Министр Внутренних дел постановил:

По пересмотре обстоятельств дела о киргизах Семипалатинской обл. Хасен Акпаев, Ибрай Акпаев, Ахмед и Будабек Раимбековы, Асылбек Сулейменев, Смаил Байтенев и Смакан Букейханов, МВД 16 апреля 1911 г. постановил разрешить названным лицам возвратиться на родину в Каркаралинский уезд, с установлением за ними в месте их жительства негласного наблюдения местной полиции.

За товарища МВД
**[П.Г. Курлов]**

*ЦГА РК Ф.64. Оп. 1. Д. 5832. Л.87, 91–92, 95, 96, 110,164, 207 и об.*

---

[1*]Слово неразборчиво.

[2*]Слово неразборчиво.

[3*]Слово неразборчиво.

## № 32
## Справка канцелярии Степного генерал-губернатора Е.О. Шмита о запрете Я.-М. Акпаеву проживания в уездах Степного генерал-губернаторства, Семиреченской и Тургайской областях

*г. Омск* *23 ноября 1912 г.*

Бывший помощник присяжного поверенного Якуб-Мирза Акпаев, изобличённый в преступной агитации среди киргиз Каркаралинского у., по распоряжению Министра Внутренних дел первоначально был подчинен гласному надзору полиции в избранном им самим месте жительства сроком на 2 года, считая таковой с 22 декабря 1908 г.

Акпаев избрал место жительство г. Копал Семиреченской обл., откуда в апреле 1909 г. и подал прошение графу Полену.

Ввиду того, что Акпаев и в Копале не оставил своей преступной агитации среди киргиз Каркаралинского у. главный начальник края в феврале 1910 г. вышел с ходатайством к министру Внутренних дел о переводе Акпаева из Копала и об увеличении срока его состояния под главным надзором полиции. В следствии сего ходатайства, министр Внутренних дел постановил: воспретить Акпаеву жительство в уездах Степного генерал-губернаторства, а также в областях Семереченской и Тургайской на 2 года, считая срок с 15 февраля 1910 г.

Младший делопроизводитель[1*]

*ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.1144. Л.148 и об. Подлинник.*

[1*]Подпись неразборчива.

## 3. 1913–1916 жж. ОРЫНБОРЛЫҚ КЕЗЕҢ. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ШЫҒАРУШЫСЫ. ОРЕНБУРГСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ. ИЗДАТЕЛЬ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»

## 3.1 «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫНДА. ГАЗЕТА «ҚАЗАҚ» В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

### № 33
### Письмо начальника Туркестанского районного охранного отделения начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о деятельности татар-учителей в киргизских степях

*г. Ташкент* *21 января 1913 г.*

*Спешно*

*Секретно*

По полученным Его Высокопревосходительством Туркестанским генерал-губернатором сведениям, в Сыр-Дарьинскую и другие области Туркестанского края в течение нескольких последних лет на летнее вакационное время выезжают молодые татары «мударисы» из татарского медресе «Галия» в г. Уфе и открывают летучие юрты-школы для местного киргизского населения. Обучение в этих школах открывается без всякого разрешения, ведется по натуральному методу, но далеко не в интересах русской государственности. Не смотря на довольно высокую плату за обучение, пришлые учителя, татары, привлекают в свои школы значительное число молодых киргиз и даже учеников русско-туземного училища.

Влияние пришлых учителей на местных киргиз на столько велико, что некоторые из киргиз отправляются на зиму в Уфу и принимаются татарами в то же медресе «Галия» на обучение, откуда возвращаются в свои семьи в достаточной степени распропагандированными. С наступлением холодов учителя-татары уезжают в Уфу с тем, чтобы на будущий год снова явиться в Киргизскую степь.

Произведенное местной администрацией расследование подтвердило в общем вышеуказанные сведения, указав в частности на киргиз Джулекского участка Перовского у. Сыр-Даринской обл., как на приглашавших татарских учителей на летовках в местности по р. Сары-Су, Чу и в горах Кара-Тау. Преподавание велось по звуковому методу с помощью изданных в Казани татарских учебников и изучались следующие предметы: татарская грамота, арифметика, история и география на татарском языке, арабский язык и чтение Корана на нем, а также чтение Шариата на татарском языке. Кроме платы за учение, приблизительно около 100 руб. за лето, учителя получали с родителей учеников: масло, бараньи шкуры и «зякет» – известный процент со скота, который перед отъездом распродают. По приблизительному подсчету приезжало около 40 чел. учителей, один из коих по имени Хафис проживал в селение Скобелево в 4-х верстах от станции Чиили, казанский татарин Гади Давидов в Казалинском у., а учительница-татарка проживает около станции Соло-Тюбе. По тем же сведениям в Перовский у. приезжают из Оренбурга и Уфы татарские муллы, занимающиеся обучением по новому методу. Эти муллы открывают школы в юртах богатых киргиз, где учатся дети и бедняков, по слухам мулл приезжало до 50 чел.

Все эти приезжие внушают киргизам, что русские-туземные школы излишне, так как русскому языку можно научиться и у них с помощью татарских учебников-самоучителей, а [иные] предметы могут преподавать на тюркском языке. Кроме того, они учатся знать и распространяют среди киргиз изданные чисто на киргизском

языке вредного направления брошюры, отпечатанные в Уфе (в типографиях товарищества «Каримов, Хусаинов и К» и «Восточная печать»), в Казани (типография братьев «Каримовых»).

Из числа брошюр известны: «Оян, казак!» («Проснись киргиз!»), «Тур казак» («Вставай, киргиз») и сборник басен «Маса» («Комар»). В означенных изданиях указывается на тяжелое бесправное положение киргиз, живших, будто бы, гораздо лучше и привольнее при ханах, затрагивается аграрный вопрос, с указанием на уменьшение количества земли, находящийся в пользовании киргиз. Обращается, так же, внимание на затруднительность положения при выборе должностных лиц волостного управления, так как присутствующий при выборах чин полиции, ввиду не знания туземного языка не доступен для киргиз, переводчику надо давать взятки. В баснях заключается тенденциозное и антиправительственное направление и в одной из них, высказывается неудовольствие по поводу отсутствия депутата от киргизского населения в Государственной думе.

Влияние этих учителей уже сказывается на киргизской массе, выражаясь в некотором неуважении к русским, чего раньше не замечалось, лица же взрослые, вкусившие науки татарских мулл, высказывают явное неуважение к русским и обнаруживают вредное направление своей деятельности.

Так, при обсуждении вопроса по поводу последних событий на Балканском полуострове, киргизы высказывали осуждение России за поддержку славян, добавляя, что, если бы Россия начала войну, то последняя была бы для нее еще несчастнее, чем война с Японией.

Такая осведомлённость киргиз о событиях на Балканском полуострове – очевидно результат влияния татарских мулл, которые уча детей, развивают в нежелательном направлении и взрослых, рекомендуя выписывать некоторые татарские газеты.

Одним из серьезных деятелей по панисламизму и по распространению образования по новому методу являются братья Хусаиновы, татары, занимающиеся скупкой шерсти и кож в Казалинском и Перовском уездах, они имеют в Оренбурге мечеть и школу для подготовки в желательном направлении татар.

Придавая вышеизложенному чрезвычайно важное значение главный начальник Туркестанского края возложил на вверенное мне охранное отделение производства негласного расследования по-настоящему дела для привлечения затем виновных к законной ответственности и пресечению деятельности татарских учителей.

Вследствии изложенного покорнейше прошу не отказать сообщить все имеющиеся у Вас по этому поводу сведения, а также установить, когда, кто именно из татар-учителей выезжал в киргизские степи и, кто из киргиз приезжал в татарские училища для обучения.

Подполковник[1*]

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.21–22 и об. Подлинник.*

[1*] Подпись неразборчива.

## № 34
## Ответ полковника Г.П. Бабича начальнику Туркестанского районного охранного отделения о деятельности татар-учителей в киргизских степях

*г. Оренбург* *Февраль 1913 г.*
*Секретно.*

Кто из киргиз приезжал в татарское училище для обучения – решительно невозможно [выяснить]. По сведениям агентуры муллы, имеющие приходы, никогда не выезжали летом из своих пределов, разъезжающие же в летний период по обширным киргизским степям часть учеников различных медресе, преимущественно старших классов и на сколько известно действительно обучают киргиз грамоте, получая самое ограниченное вознаграждение. Обучение ведут по новому-звуковому способу, который уже во многих местах вытеснил старый метод.

Из числа брошюр, указанных Вами, мне известно, что на «Оян, казак!» наложен арест Казанским временным комитетом по делам печати, а сам автор – Мир Якуб Дулатов был приговорен Омской судебной палатой к году крепости от остальных сведений не имеется.

Братья Хусаиновы (Шарафутдин, Хасан и Хусан Махмудовичи) о коих у Вас имеются сведения, в дейстительности в Оренбурге не имеют ни мечети, ни медресе (школы), а существующее здесь Хусаиновское медресе при 6-й Соборной мечети основано в 1891 г., ныне уже покойным, Казанским купцом 1-й гильдии Ахметом Галиевым Хусаиновым.

Заведывание учебно-воспитательной частью этого медресе находиться в руках особого Попечительного совета, состоящего из 12 лиц. В медресе обучаются около 300 детей и заключает оно в себе три вида от начального до среднего гимназического: «Ибтидаие», «Руждие» и «Игдадие», в общем с 11 летним курсом обучения ведется по старому методу.

Полковник
**Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л. 47–48. Подлинник.*

## № 35
## Донесение[1*] начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г. Бабича директору Департамента полиции С.П. Белецкому об издании газеты «Қазақ» и ее редакторе А. Байтурсунове

*г. Оренбург* *20 марта 1913 г.*
*Совершенно секретно*
*Особ. отдел*

В дополнении донесения начальника Уфимского губернского жандармского управления за № 37, доношу Вашему Превосходительству, что в г. Оренбурге действительно издаётся с 1 февраля с. г. на киргизском языке газета «Қазақ» («Киргиз») еженедельная, со строгим беспартийным направлением. Пока вышел лишь один

[1*] № 297-р.

первый номер и по всему вероятно, газета вскоре прекратит свое существование за недостатком средств. Редактором ее состоит Ахмет Байтурсынов, который в 1910 г. был выслан из Семипалатинска в административном порядке в Оренбург на 2 года. За время проживания он ни в чем предрассудительном здесь не замечен.

**Бабич**
начальник Оренбургского
губернского жандармского управления

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л. 49 и об. Подлинник.*

## № 36
## Предписание[1*] начальника Оренбургского губернского жандармского управления Бабича помощнику начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. Кучину о пропаганде проведения общекиргизского съезда

*г. Оренбург* *1 июля 1913 г.*
*Секретно*

По имеющимся во вверенном мне управлении сведениям среди киргиз всех областей, которые они заселяют, идет пропаганда о необходимости общекиргизского съезда. Инициатором этого съезда является проживающий в г. Троицке присяжный поверенный Джаханша Сейдалин. Он берет на себя обязанность испросить у властей разрешение на устройство этого съезда. Съезд должен быть устроен в Оренбурге в августе или сентябре этого года. Из принимающих в учаестии съезде известны: некто Раимжан Марсеков /Марзыков – юрист и Бахитжан Каратаев, проживающий в Уральской обл. Эти два лица послали приглашения Барлыбеку Сыртанову, другие лица не известны.

На рассмотрение съезда будут поставлены следующие вопросы:

1) Земельный (отчуждение киргизских земель под переселенцев).
2) О назначении от киргиз депутата в Государственную думу

и 3) об учреждении муфтиатов в областях, где население чувствует потребность в муфтиях.

Другие вопросы не известны

Сообщая об изложенном предлагаю проверить эти сведения, а также выяснить [о] Джаханше Сейдалине и других лицах, о последующем мне донести.

Генерал майор
**Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л. 198 и об. Подлинник.*

[1*] № 996-р.

**№ 37**
**Начальник Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабич– командиру 5-го пехотного Калужского Императора Вильгельма I полка Н.П. Зиновьеву о подписке на СМИ для солдат**

*г. Оренбург* *7 августа 1913 г.*
*Секретно*

Уведомляю, что газета «Вакт» прогрессивная литературная и политическая газета на турецком языке выходит четыре раза в неделю; существует с 1906 г.; язык – литературный казанско-татарский (с примесью османского). Занимая первенствующее положение среди русско-мусульманских повременных изданий, газета эта является национальным органом русских мусульман турецкого происхождения. До т. г. в этой газете часто помещались статьи, развивающие идеи «панисламизма», теперь же она переменила направление и стала чисто «панктюркской» газетою, что является уже более угрожаемым, почему и не может быть рекомендована к обращению среди солдат. Гораздо лучше и удобней выписать для татар консервативный журнал «Дин Ва Магишат» («Вера и жизнь») – богословский, научный, литературный и политический журнал выходит раз в неделю в г. Оренбурге, 6-й год издания, годовая цена 4 руб.

Генерал майор
**Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л. 203–204. Подлинник.*

**№ 38**
**Донесение помощника начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. ротмистра Кучина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о негласной проверке за Сейдалиным**

*[г. Троицк]* *7 августа 1913 г.*
*Секретно*

Доношу, что по произведенной негласной проверке выяснено следующее:

В г. Троицк проживает присяжный поверенный при Троицком окружном суде не Джаханша Сейдалин, а Жан Шах-Аль Мухамедов Султан Сейдалин, 40 лет. Сейдалин прибыл в г. Троицк из г. Челябинска 11 января 1911 г. и проживает в Биржевой гостинице Башкирова по паспорту Министерства Юстиций от 31 августа 1911 г. за № 96. К Сейдалину заходят киргизы за разными советами по делам защиты в суде, а также и частного характера, касающимися хозяйственного быта киргиз. Сейдалин ради соискания популярности дает эти советы и старается доказать киргизскому населению, что он может многое ему сделать. Он пишет статьи в газеты «Ай-кап» и «Қазақ» (издаётся в Оренбурге), помещая свои статьи о том, как, по его мнению, киргизам устроиться следует, ввиду заселения и земель, и перехода киргиз от кочевого образа жизни к оседлому. В настоящее время Сейдалин принимает пока участие в газетной полемике на страницах этих газет и, по носящимся слухам, до сих пор нет никаких данных к тому, чтобы в ближайшем будущем был устроен где-либо съезд, так как пока еще есть лишь предположение, что киргизы будто бы

выберут уполномоченного, которого и предлагают послать в Санкт-Петербург для испрошения разрешения у г-на Министра Внутренних дел на устройство в г. Оренбурге или в другом городе съезда. Кроме Сейдалина по г. Троицку никто не выяснен, кто бы принимал участие в предложениях о съезде.

Если вопрос о выборе уполномоченных будет разрешен в утвердительной форме, то по слухам будут подняты вопросы о борьбе с бесконтрольным влиянием киргизских иманов на темное киргизское население, а также о быте киргизов в связи с новыми требованиями Правительства реорганизовать киргизских кочевников в оседлых, что повело к сильному упадку киргизского населения, в особенности его скотоводства.

О связях Сейдалина, в упомянутых Вами в предписании Марзиковым и Каратаевым, пока никаких определенных сведений не получено.

Сейдалина можно характеризовать, как человека ищущего популярности среди киргиз главным образом ради расширения своего материального благосостояния на счет увеличения клиентуры.

Таким образом, вопрос о съезде пока не получил вполне ясной и определенной окраски и находится в стадии намерении. Неблагоприятных в политическом отношении сведений о Сейдалине не добыто.

Помощник начальника Оренбургского
губернского жандармского управления
по Троицкому и Верхнеуральскому у.
ротмистр **Кучин**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.205–206 об. 235–236. Подлинник.*

## № 39–41
## Переписка о проведении общекиргизского съезда

### № 39
### начальник Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабич – г-ну Оренбургскому губернатору Н.А. Сухомлинову

*г. Оренбург* *12 августа 1913 г.*
*Секретно*

Прошу распоряжения Вашего Превосходительство сообщить мне не поступало ли к Вам ходатайство из г. Троицка от присяжного поверенного Джаханши Сейдалина о разрешении устроить нынешнею осенью в г. Оренбурге общекиргизский съезд.

Генерал майор
**Бабич**

## № 40
## Оренбургский вице-губернатор Д.О. Тизенгаузен[1*] – начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу

*г. Оренбург* *28 августа 1913 г.*
*Секретно*

Сообщаю Вашему Превосходительству, что ходатайство присяжного поверенного Джаханши Сейдалина о разрешении устройства осенью т. г. в г. Оренбурге общекиргизского съезда ко мне, а также на имя Оренбургского полицмейстера, не поступало.

Исполняющий дела губернатора,
вице губернатор **[Д.О. Тизенгаузен]**

## № 41
## Помощник начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. ротмистра Кучина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу

*[г. Троицк]* *17 сентября 1913 г.*

Представляю при сем список лиц, принимавших участие в созыве киргизского съезда с отметками против тех, фамилий против которых управляющим не было поставлено отметок о зарегистрировании, доношу, что из числа упомянутых в списке лиц мне известны:

1) № 2 по списку – врач Троицкой городской больницы Абубакир Бирмухамедов, Алдиаров, по агентурным сведениям, сочувствующий съезду и, вероятно, тайно принимающий участие в разработке вопроса по киргизскому съезду из-за национальных принципов.

2) № 6 по списку – киргиз Тургайской обл. и уезда Мир Якуб Дулатов. Упомянутый в предписаниях Ваших о 8 апреля 1912 г. № 1275 и 7 декабря того же года за № 1831б и донесении моем от 28 марта 1912 г. за № 269.

3) № 14 списка – киргиз Тургайской обл. Кустанайского у., Чубарской вол., 5 аула, Мухамеджан Сералин, упомянутый в донесении моем от 4 июня 1912 г. за № 429.

4) № 15 списка – присяжный поверенный при Троицком окружном суде Жан-Шах Аль Мухамедов Султанов Сейдалин, проживает в г. Троицке. О нем донесено мною 7 августа 1913 г. за № 445.

Остальные лица упомянутые в списке, выяснить не представилось [возможным], не проживают в г. Троицке.

Дальнейшее [расследование производится].

При этом докладываю, что все упомянутые лица принимают участие в насаждении среди киргиз культурной оседлой жизни наравне с крестьянами и наделение их землей. До настоящего времени, как я и доносил, присяжный поверенный Сейдалин принимает участие в газетной полемике по вопросу об улучшении киргизского быта.

Помощник начальника ОГЖУ
по Троицкому и Верхнеуральскому у.,
ротмистр **Кучин**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.237. Подлинник.*

[1*]На бланке Оренбургской губернской канцелярии

**№ 42**

**Сопроводительная записка помощника начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. ротмистра Кучина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о предоставлении экземпляра газеты «Степь» и сведений о деятельности газет «Қазақ» и «Ай-кап»**

*[г. Троицк]* *5 сентября 1913 г.*
*Секретно*

Представляю при сем для сведения № 793 газету «Степь» ввиду помещения в ней заметки «К Киргизскому съезду» и деятельности газет «Қазақ» и «Ай-кап».

Помощник начальника ОГЖУ
по Троицкому и Верхнеуральскому у.,
ротмистр **Кучин**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.233. Подлинник.*

**№ 43**

**Донесение ротмистра отдельного корпуса жандармов начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о деятельности С. Кашимова**

*г. Верный* *21 октября 1913 г.*

По поступившим агентурным сведениям, от журнала «Ай-кап», по местностям, заселенным киргизами, отправлен с неизвестной целью сотрудник этого журнала Салим Кашимов [11]. В настоящее время он находится в Китайских владениях – в Кулдже, где имел свидание с Китайским генералом Матокг-Юнгом (дунганином); из Кульджи Кашимов поедет в Чугучак, Урумчи, Макас, Джаркент, Пржевальск, Наманган, Коканд и через Ташкент в Троицк.

Донося об изложенном, прошу сообщить насколько изложенные сведения соответствуют истине и сообщить имеемые на Кашимова сведения.

Ротмистр отдельного корпуса жандармов

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.385 и об. Подлинник.*

**№ 44**

**Сообщение помощника начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. ротмистра Кучина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о деятельности М.С. Кашимова**

*[г. Оренбург]* *1913 г.*

Мухамед Салим Кашимов, в ноябре 1912 г. он прислал на имя редактора и издательства «Ай-кап» Сералина статью, где упоминалось, что Кашимов из Чимкента уехал в какой-то Аулие-Ата и что он же путешествовал из Аулие-Аты в какой-то

Токмак. Заезжая по пути в село Мерке, где живет какой-то пристав и [...] встречается с Раимжаном Марсековым, Сейдалиным, и обсуждает относительно общекиркизского съезда в Оренбуге и т. д.

Помощник начальника ОГЖУ
по Троицкому и Верхнеуральскому у.,
ротмистр **Кучин**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.387–388. Подлинник.*

## № 45
## Донесение Актюбинского уездного начальника [Шпицберга][1*] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о деятельности муллы Актюбинской городской мечети О. Абдулбаниева

*г. Актюбинск* *11 ноября 1913 г.*

Омар Абдулбаниев – указанный мулла Актюбинской городской мечети, окончивший образование в Хусаиновской школе. В 1910 г. в его квартире жандармским ротмистром Жинкиным, в присутствии товарища прокурора Оренбурского окружного суда, капитана Ростовцева и меня, был произведен обыск по делу о распространении брошюр (на татарском языке) среди киргиз, призывающий последних к восстанию, но чем это дело окончено мне не известно.

Гумер Абдул Газиз Абдулбаниев, 32 лет, рапространял в 1910 г. брошюру «Оян, казак!»

Актюбинский уездный начальник,
ротмистр **[Шпицберг]**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.251, 252. Подлинник.*

## № 46
## Свидетельство, выданное А. Байтурсунову Канцелярией Оренбургского губернатора, о разрешении издавать газету на казахском языке

*г. Оренбург* *[5] декабря 1913 г.*

Дано сие, на основании ст[атей] 15–17 временных правил «О повременных изданиях», приложен[ных] к ст. 115 уст[ава] о цен[зуре] и печати, (Св[од] Зак[онов], т. XIV), по прод[олжению] 1906 г., образованному в г. Оренбурге издательскому товариществу «Азамат» в том, что ему разрешается под издательством и ответственным редакторством в полном объеме распорядителя этого товарищества киргиза 5 аула Турсунской вол. Тургайского у. и обл. Ахмета Байтурсунова[2*] издавать в г. Оренбурге еженедельную газету на киргизском языке «Қазақ»[3*] по следующей программе: узаконения и правительственные распоряжения, касающиеся киргиз;

[1*][Электронный ресурс]. Режим доступа: Шпицберг Георгий Евграфович... | Интересный контент в группе Саракташский округ Союз казаков Оренбуржья (ok.ru) (дата обращения 30.07.2022).

[2*]В тексте выделено.

[3*]В тексте рядом пояснение: «(Киргиз)».

работы Государственной думы и Государственного совета; внешние и внутренние известия; истории и быт киргизов; этика, история, этнография и культура; экономика, торговля, ремесло, сельское хозяйство, скотоводство; народное образование: мектебе, медресе и школа; знание, искусство, язык и литература; гигиена, медицина и ветеринария; фельетон; корреспонденция и телеграммы; местная хроника; иллюстрации; почтовый ящик и объявления. Печататься газета будет в г. Оренбурге в типографии товарищества «Каримов, Хусаинов и К°». Подписная цены на газеты в год – 3 руб., на полгода – 1 руб. 75 коп., на 3 месяца – 1 руб., отдельный номер – 5 коп.

Гербовым сбором оплачено.

Губернатор, генерал-лейтенант
**Сухомлинов**

Правитель Канцелярии

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.2. Д.154. Л.445. Подлинник. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж....указ. соч. – С.145–146.*

## № 47
## Донесение ротмистра отдельного корпуса жандармов начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о связях А. Сагдеева с панисламистами

*г. Верный* *1913 г.*

По поступившим агентурным сведениям, проживающий в г. Верном Абдурахман Сагдеев – панисламист находится в сношениях с влиятельными панисламистами:

1) с неким имамом Омаром в Тургайской обл.;
2) с Галимджаном Ибрагимовым [12], учащимся в каком-то университете; […]
3) с редактором газеты «Шуро», издающейся в Оренбурге.

В «Шуро» Ибрагимов посылает корреспонденции.

Ротмистр отдельного
корпуса жандармов

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.237. Подлинник.*

## № 48
## Запрос начальника Оренбургского губернского жандармского управления Актюбинскому уездному начальнику о деятельности муллы Омара

*г. Оренбург* *1913 г.*

Габдулрахман Сагдеев учитель-панисламист находится в переписке с единомышленниками в Турции и России. Из политических друзей Сагдеева известен некто по имени Омар, мулла, проживает в Актюбинске в Тургайской обл. Мулла Омар работает над сплочением мусульман, неразличия их народностей и проповедует принятия ими общего тюрского языка.

[…] прошу о выяснении личности муллы Омара.

[Начальник ОГЖУ]

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.249. Подлинник.*

## № 49
## Уведомление [Оренбургского вице-губернатора Д.О. Тизенгаузена] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о сборе сведений о деятельности Б. Каратаева и Р. Марсекова

*г. Оренбург* *1913 г.*

Уведомляю, что в последнее время действительно в киргизской печати проводится идея о созыве в Оренбурге Киргизского съезда, но до сего времени не решено еще что-либо определенное. Присяжный поверенный Жан-Шах Аль-Мухамед-Султан Сейдалин не обращался к губернатору за разрешением этого съезда. Да, вопрос этот по-видимому, находится еще в стадии предположения и едва ли скоро осуществится. Сейдалин с 11 января 1911 г. проживает в г. Троицке, все время живет в Биржевой гостинице, имеет паспорт Министерства Юстиции от 31 августа 1911 г. № 96, к нему, как хорошему адвокату, заходят и киргизы за разными советами по делам защиты [...]

[…] Раимжан Марзиков/Марсеков и Бахытжан Каратаев – то об них нет никаких сведений, так как оба они проживают в Уральской обл., которая в круг моего наблюдения не входит.

Просьба по установке Вами лиц, помещенных в статье журнала «Ай-кап» № 11, которая прислана мне при № 1760, прислать мне об них сведения.

[Исполняющий дела губернатора,
вице губернатор **Д.О. Тизенгаузен]**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л. 217, 218, 200. Подлинник*

## № 50
## Справка о медресе Оренбургской губ. [г. Оренбург]

1. В г. Оренбурге:
1) Медресе-и-Хусаинее, основанное известным богачом Хусаиновым. Новометодное.
2) Медресе-и-Захадие.
3) Медресе Хусаинова, старометодное, основанное родственником Хусаинова и в корне различающееся с медресе под № 1 по направлению.
2. В г. Челябинске:
4) Медресе Гадиева, основанное в 1904 г. муллою Муниром Гадиевым. Новометодное (учащихся 200).
3. В Челябинском у.:
5) Медресе Ахуна Губайдулла Курбангалиева в дер. Медняк
4. В г. Троицк:
6) Медресе-и-Мухаммадие, основанное муллой Али-Эфенди Яушовым
7) Медресе-и-Расулие
5. Медресе-Рахманкулова

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.228 и об. Подлинник.*

**№ 51**
**Донесение унтер-офицера Николаева**
**начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу**
**о Байтурсунове, Дулатове, Букейханове и Марсекове**

*г. Оренбург* *1 февраля 1914 г.*
*Секретно*

Доношу Вашему Превосходительству, что киргиз Тургайской обл. Ахмет Байтурсунов, 37 лет, женат, с 5 февраля 1913 г. проживает в доме № 42 – Дмитриевой, по Гришковской улице, 3 часть, имеет паспортную книжку от 6 мая 1901 г. за № 42 [13].

Киргиз 1 аула Сары-Копинской вол. Тургайской обл. Мир Якуб Дулатов [14], 28 лет, холост, с 12 ноября 1913 г. проживает в доме № 10 – Абрамовой по [Цеудевскому] переулку, 3 часть, имеет паспорт от 13 сентября 1913 г. за № 94.

Бывший член Государственной думы Али-Хан Букейханов и присяжный поверенный Раимжан Марсекович Марсеков на жительство в г. Оренбурге мной не обнаружены, а также по адресному оренбургскому столу прописанными не значатся.

Унтер-офицер
**Николаев**

*Приложение:* Справка [15]

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.17–19. Подлинник.*

**№ 52**
**Статья «В экзотической стране»**
**Газета «Русское слово»**

*[г. Санкт-Петербург]* *1 марта 1914 г.*

Сообщая об еще более пламенном взрыве чувств в Семипалатинской обл., по случаю перемещения тамошнего губернатора А.П. Тройницкого в Тулу.

По подсчетам местных людей «в честь ухода начальника» киргизы принесли в жертву богам 600 баранов.

Киргизы – народ экзотический.

На начальство они смотрят, как на силу стихийную. И не на шутку, например, ставят в вину губернатору Тройницкому «страшный» джут 1911–1912 гг. (гололедицу и гибель табунов лошадей). Н.Я. Коншин, член социал-демократической партии, меньшевик [16], полицмейстер Каралышев направляют в Заречную Слободу городовых для агитации («Время наше», «никаких властей» нет и не надо и т. д.) от имени Коншина. («агенты Коншина»). Провокация. Прекращают после телеграммы Коншина в Петербург к Столыпину.

Дошло до Петербурга еще одно преступное известие из Семипалатинской обл. В марте 1910 г. был выслан из края целый ряд лиц за «противоправительственную агитацию», выразившуюся в призыве не подчиняться распоряжение властей, не платить податей, покинуть Россию и переселиться в Китай.

В число высланных попала чуть ли не вся целиком киргизская интеллигенция, начиная с помощника пристава поверенного Я.-М. Акпаева и кончая 15-ним учеником

Сулейменовым, все улики против которого, по словам дознания, исчерпывались тем, что он «знает наизусть басни Ахмеда Байтурсунова».

И на этот раз покойный премьер[1*] по-видимому не нашел ничего страшного в баснях Ахмеда Байтурсунова, потому что отменил высылку всех этих лиц, а высланным разрешил вернуться на родину.

Таковы были отрывочные вести, которые долетели до Петербурга из резиденции г-на Тройницкого.

И тем более казались они странными, что Петербургские чиновники, заезжавшие иногда для ревизии в Семипалатинск, по возвращении рассказывали о Семипалатинском губернаторе как о милейшем человек, далеком от политики и сохранившем всю свежесть юношеских представлений.

Они привозили даже образчики циркуляров г-на Тройницкого, который, например, подписывал киргизам, в аулах которых свирепствовала цынга, почаще освежать избы, так как духота и дурной запах в избах очень скверно отражаются на здоровье.

На основании этого циркуляра, полиция насильно выставляла рамы в избах киргизов в марте, когда стояли страшные холода и свирепствовали снежные вьюги.

Впрочем, все эти странности объясняли в Петербурге «местными особенностями края», требующего при управлении особых приемов.

Эти-то ревизующие чиновники и завезли г-ну Тройницкому в Семипалатинск впервые пробуждающуюся тогда в Петербурге «национальную идею».

Г-н Тройницкий испытал свои силы на этом поприще, но не удачно.

Его проект «национализации края» оказался очень простым и состоял в том, чтобы выдворить из пределов 5 уездов Семипалатинской обл. киргизов и на их место поселить крестьян из Курской губ.

Почему г-н Тройницкий всем губерниям России предпочел Курскую, осталось неизвестным по сию пору, но несколько позднее г-н Тройницкий сам забраковал этот проект. (Значит не такой проект!!!).

Он разочаровался в русском народе после того, как семипалатинские крестьяне на его предложение перейти на отруба [17] ответили категорическим отказом.

Г-н Тройницкий заявил, что крестьяне – «дармоеды», что они, как оказывается, еще хуже киргизов, которые, несмотря на многие недостатки, все-таки подчиняются законным распоряжением начальства.

Таковы в общих чертах сведения о политических и общественных взглядах будущего Тульского губернатора.

Единственное разве, что следует прибавить для сведения тульских журналистов:

Г-н Тройницкий не признает современной литературы. И свои взгляды проводит в жизнь.

Так с 1908 по 1914 г. за время проживания г-н Тройницкого в Семипалатинске, во всей области не издавалось ни одной газеты.

Отношение же г-на Тройницкого к столичной прессе выразилось в том, что по требованию губернатора, киргиз Байтенов был уволен от должности преподавателя аульной школы за то, что у него при обыске нашли литературное приложение к «Биржевым Ведомостям» [18] …

**Вилли**

*ЦГА РК Ф.64. Оп.1. Д.5832. Л.206. Копия*

[1*]Речь идет о П.А. Столыпине, погибшем в результате покушения в конце августа 1911 г. в городском театре г. Киева.

**№ 53**
**Письмо М. Тынышпаева Ю.Я. Солтык[1*]**
**об издании газеты «Қазақ»**

*г. Ташкент, Ниязбековская ул.* *9 марта 1914 г.*
*дом Абдуллова*

В Оренбурге издается киргизская газета поэтами-киргизами Байтурсыновым и Дулатовым, людьми, преданными своему делу, руководит А. Букейханов, конечно, я имею касательство и подписываю. Газета очень распространяется.

Ваш **Мухамеджан**

*ОГА ОО. Ф.21.Оп.9. Д.4. Л.67. Автограф.*

**№ 54**
**Донесение[2*]**
**начальника Туркестанского районного охранного отделения**
**Сизых особому отделу Департамента полиции о М. Тынышпаеве**

*г. Ташкент* *16 марта 1914 г.*
*Сов. секретно*

В дополнение предоставления моего 12 марта с. г. за № 10150 доношу, что автором совершенно секретного документа является инженер путей и сообщения Мухамеджан Тынышпаев, проживающий в г. Ташкенте с 9 января с. г. по Ниязбековской ул., дом Абдуллов, по бессрочной паспортной книжке, выданной приставом 1 участка линейной части С.-Петербурга 26 октября 1906 г. за № 172.

Вид на жительство проверяется. Начальнику Оренбургского жандармского управления сообщено сего числа за № 10161.

Полковник
**Сизых**

*ОГА ОО. Ф.21.Оп.9. Д. 4. Л.69. Подлинник*

**№ 55**
**Просьба начальника Жандармского управления Оренбургской губ. Г.П. Бабича г-ну Оренбургскому губернатору [Н.А. Сухомлинову] о деятельности А. Байтурсунова и газете «Қазақ»**

*г. Оренбург* *17 марта 1914 г.*
*Секретно*

Прошу распоряжение Вашего Превосходительства уведомить меня с какого времени утвержден Вами Ахмет Байтурсунов редактором газеты «Қазақ» и наблюдает ли кто-нибудь за направлением этой газеты.

Генерал-майор
**Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.68. Подлинник.*

[1*]Направлено по адресу: г. Иркутск, Желашниковская улица, 10 Юсуфу Яковлевичу Солтык. Входящий номер 10150.

[2*]На бланке Туркестанского районного охранного отделения.

## № 56
## Донесение начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича господину Директору Департамента полиции об издании газеты «Қазақ» и сотрудниках редакции

*г. Оренбург* *24 марта 1914 г.*
*Сов. секретно*

В дополнение донесения начальника Туркестанского районного охранного отделения от 12 сего марта за № 10150 доношу, что в г. Оренбурге с 5 января 1913 г. действительно издается еженедельная киргизская газета под названием «Қазақ» (Киргиз), которая является единственным краевым органом, освещающим различные стороны обширного Киргизского края, распространяя среди населения полезные сведения из разных областей науки, искусства и техники и знакомит вообще с культурой. Со времени своего существования газета эта не уклонялась от принятой ею программой и особенно резких статей в ней замечено не было. Редактором ее состоит Ахмет Байтурсунов, это бывший заведующий Каркаралинском русско-киргизским училищем, которому в 1910 г. распоряжением г-на министра Внутренних дел воспрещено было жительство в Степном крае, Семиреченской и Тургайской областях в течение 2-х лет. Прибыл он в г. Оренбург 10 марта 1910 г. и вскоре же поступил по вольному найму в Тургайско-Уральскую переселенческую партию конторщиком с платой по 60 руб. в месяц.

Наблюдение за этой газетой поручено губернатором наблюдающему за повременными изданиями на татарском языке переводчику Тургайского областного правления Мухамедьяру Тунганчину.

Из сотрудников газеты известны, кроме самого редактора, Алихан Букейханов, бывший член I Государственной думы, пишет статьи по аграрному вопросу Степных областей, Мир-Якуб Дулатов – известный Д-ту[1*] романист и поэт, Абубакир Бирмухамет Алдияров – врач Троицкой городской больницы, пишет статьи по медицине и др.

Копия настоящего донесения препровождена мною сего числа за № 412р начальнику Туркестанского районного охранного отделения.

Начальник ОГЖУ
Генерал-майор
**Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.71 и об. Подлинник.*

## № 57
## Уведомление Оренбургского губернатора Н.А. Сухомлинова начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о деятельности А. Байтурсунова и газете «Қазақ»

*г. Оренбург* *24 марта 1914 г.*
*Секретно*

Уведомляю Ваше Превосходительство, что киргиз № 5 аула Турсунской вол. Тургайского у. и области Ахмет Байтурсунов редактором издающейся в Оренбурге еженедельной газеты на киргизском языке под названием «Қазақ» («Киргиз») состоит

[1*]Так в тексте.

с 5 января 1913 г. и наблюдение за упомянутым изданием того же числа поручено наблюдающему за повременными изданиями на татарском языке, выходящими в Оренбурге, переводчику Тургайского областного правления г-ну Тунганчину.

Губернатор, генерал-лейтенант
**Сухомлинов**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.70. Подлинник.*

**№ 58**
**Письмо киргиза М. Байгунусова**
**Степному генерал-губернатору Е.О. Шмиту**
**о привлечении к судебной ответственности киргиз за разрушение церкви**

*[Каркаралинский у.]* *2 апреля 1914 г.*

Лет 50 тому назад в ауле № 4 старшинства нашей волости была построена церковь, которая впоследствии по наушению Якуба Акпаева разрушена киргизами Токпергеновым и его братом Ибраем Акпаевым. В настоящее время указанных киргиз, разрушивших церковь, привлекают к судебной ответственности, но Якуб Акпаев убеждает их, что они не будут отвечать за означенное преступление по следующим основаниям: во-первых, ушла десятилетняя (давность), во-вторых, это церковь никем охраняема не была.

**[Мирзатай Байгунусов]**
киргиз № 5 аула Беркаралинской вол. Каркаралинского у.

*ОГА ОО. Ф.21.Оп.2. Д.618.Л.45. Подлинник.*

**№ 59**
**Сообщение**
**начальника Оренбургского губернского жандармского управления**
**Г.П. Бабича директору Департамента полиции [В.А. Брюн де Сент Ипполиту]**
**о газете «Қазақ»**

*г. Оренбург* *[1914 г.]*
*Сов. секретно*

...В Оренбурге действительно издается с 1 февраля с. г. на киргизском языке газета «Қазақ» («Киргиз») еженедельная, со строгим [...][1*] направлением; пока вышел лишь один первый номер и, по всей вероятности, газета вскоре прекратит свое существование за недостатком средств.

**Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.618. Л.44, 49. Подлинник.*

[1*] Слово неразборчиво.

## № 60
## Донесение[1]* унтер-офицера Гирина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления о передвижении М.-Я. Дулатова

*г. Оренбург* *8 мая 1914 г.*

Доношу Вашему Превосходительству, что Мир Якуб Дулатов, киргиз № 1 аула, Сыр-Копинской вол., Тургайской обл. 5 мая с. г. из г. Оренбурга выбыл в г. Томск.

Унтер-офицер
**Гирин**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.598. Л.86. Подлинник.*

## № 61
## Донесение [начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича] начальнику Томского губернского жандармского управления [С.А. Романову][2]* о М.-Я. Дулатове

*г. Оренбург* *8 мая 1914 г.*
*Секретно.*

Состоящий под негласным наблюдением киргиз 1 аула, Сарыкопинской вол., Тургайской обл., Мир-Якуб Дулатов, 28 лет от роду, 5-го сего мая выехал из г. Оренбурга в г. Томск.

Сообщая о вышеизложенном для сведения присовокупляю, что Дулатов будучи письмоводителем мирового судьи 2-го участка, Петропавловского у., Акмолинской обл., 6 июня 1911 г. был арестован в г. Семипалатинске, куда он приехал с целью распространения своей брошюры «Уян, казак!» («Пробуждайся, киргиз!»), и привлечен за это к формальному дознанию по 6 п. по 129 ст. Уг. ул., за что Семипалатинским окружн[ым] судом 23 декабря 1911 г. был приговорен к заключению в крепость на один год, без зачета предварительного заключения. Брошюра его «Пробуждайся, киргиз!» Казанским комитетом по делам печати признана преступной и постановлено наложить на нее арест.

Названный Дулатов проживая около года в Оренбурге состоял сотрудником газеты «Казак», издающейся на киргизском языке в г. Оренбурге.

Генерал-майор
**[Бабич]**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.598. Л.87. Подлинник.*

---

[1]*На бланке унтер-офицер дополнительного штата ОГЖУ № 75

[2]*[Электронный ресурс]. Режим доступа: Сергей Александрович Романов — Товики (towiki.ru) (дата обращения 30.07.2022).

**№ 62**
**Заявление ответственного редактора-издателя газеты «Қазақ» А. Б. Байтурсунова Его Превосходительству г-ну Оренбургскому губернатору [Н.А. Сухомлинову] о временном возложении обязанностей редактора на М.-Я. Дулатова**

*г. Оренбург* *[12 мая 1914 г.]*

По случаю отъезда на 2 месяца в Тургайский у. для лечения болезни, имею честь почтительнейше просить Ваше Превосходительство допустить к обязанностям второго редактора газеты «Қазақ» в полном объеме, по прежней программе, на время моей отлучки, постоянно проживающего в г. Оренбурге по Гришковской ул., в доме Дмитриевой, киргиза №1 аула Сыра-Копинской вол., Тургайского у. и области Мир-Якуба Дулатовича Дулатова, имеющего отроду 28 лет и удовлетворяющий требованиям ст. 4 Временных правил о повременных изданиях 1906 г.

Ответственный редактор-издатель газеты «Қазақ»
**Ахмед Байтурсунович Байтурсунов**

*Помета:* Свидетельство № 2731 16 мая 1914 г. получил М. Дулатов

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.14 об. Подлинник.*

**№ 63**
**Расписки А. Байтурсунова и М.-Я. Дулатова по работе редакции газеты «Қазақ»**

*г. Оренбург* *12 мая 1914 г.*

При сем принимаю свидетельство от 5 декабря 1913 г. за № 7021. Первый сбор оплачен мая 12 дня 1914 г. г. Оренбург

Редактор-издатель
**А. Байтурсунов**

Я, Мир-Якуб Дулатов, принимаю на себя обязанности второго ответственного редактора газеты «Қазақ» в полном объеме и вполне удовлетворён условиями, указанными в статье 4 «Времен[енных] правил о повремен[енных] изданиях 1906 г.» [19].

Киргиз № 1 аула Сарыкопинской вол.,Тургайского у.
**Мир Якуб Дулатов**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.14 об. Подлинник.*

## № 64
## Свидетельство[1*] о разрешении принять обязанности 2-го ответредактора М.-Я. Дулатову

*г. Оренбург* *13 мая 1914 г.*

Дано сие, на основании ст[атей] 15–19 временных правил «О повременных изданиях», приложен[ных] к ст. 114 уст[ава] о цен[зуре] и печати, (Св[од] Зак[онов], т. XIV), по прод[олжению] 1906 г., киргизу № 1 аула Сыр-Копинской вол. Тургайского у. и обл. Мир-Якубу Дулатовичу Дулатову, в том, что ему разрешается принять на себя обязанности 2-го ответственного редактора, полном объеме, издаваемой в г. Оренбурге образованным издательским товариществом «Азамат» под издательством и ответственным редакторством, распорядителя названного товарищества киргиза № 5 аула Турсунской вол. Тургайского у. и обл. Ахмета Байтурсынова, еженедельной газеты на киргизском языке «Қазақ» («Киргиз»), на случай болезни и отсутствия Байтурсынова.

Гербовым сбором оплачен.
Исполняющий дела губернатора,
вице-губернатор
**[Л.А. Пушкин]**

*ОГА ОО. [Ф.10. Оп.2. Д.154.] Л.15. Подлинник.*

## № 65
## Донесение[2*] унтер-офицера Гирина начальнику ОГЖУ Бабичу о прибытии М.-Я. Дулатова из Томска в Оренбург

*г. Оренбург* *17 мая 1914 г.*

Доношу Вашему Превосходительству, что Мир Якуб Дулатов, 17 мая с. г. прибыл из г. Томска в г. Оренбург и остановился на жительство в доме Абрамовой № 10, Поцеудевскому переулку, 3 часть.

Унтер-офицер
**Гирин**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.598. Л.88. Подлинник.*

[1*] Входящий № 4843 на № 2731. В 2-х экземплярах.

[2*] На бланке унтер-офицер дополнительного штата Оренбургского губернского жандармского управления № 79.

**№ 66**
**Уведомление[1*] начальника ТГЖУ А.П. Стацкевича начальнику ОГЖУ Г.П. Бабичу об отсутствии у М.-Я. Дулатову прописки в г. Томске**

*г. Томск* *28 мая 1914 г.*
*Секретно*

Уведомляю, что состоящий под негласным наблюдением киргиз 1 аула, Сыр-Копинской вол., Тургайской обл. Мир Якуб Дулатов на жительство в г. Томске до сего времени прописанным не значится.

Сообщая о сем, прошу в дополнение записки Вашей от 8 сего мая за № 540 сообщить приметы упоминаемого выше Дулатова.

Полковник
**А.П. Стацкевич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.598. Л.94. Подлинник.*

**№ 67**
**Уведомление[2*] начальника ОГЖУ Г.П. Бабича начальнику ТГЖУ А.П. Стацкевичу о прибытии М.-Я. Дулатова в Оренбург**

*г. Оренбург* *2 июня 1914 г.*
*Секретно*

Уведомляю, что киргиз 1 аула, Сыра-Копинской вол., Тургайской обл., Мир-Якуб Дулатов 17 прошлого мая месяца прибыл в г. Оренбург и остановился на жительство в доме № 10 Абрамовой, Поцеудевскому переулку, а потому в розыске его надобности не встречается.

Генерал майор
**Г.П. Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.598. Л. об.94. Подлинник.*

**№ 68**
**Донесение унтер-офицера [Громова] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления [Г.П. Бабичу] о передвижениях А. Байтурсунова**

*г. Оренбург* *14 июня 1914 г.*
*Секретно*

Доношу Вашему Превосходительству, что состоящий под негласным наблюдением киргиз № 5 аула, Турсунской вол., Актюбинского у. Ахмет Байтурсунович Байтурсунов, в первых числах сего июня месяца выбыл из г. Оренбурга в свой аул.

Унтер-офицер
**[Громов]**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.598. Л. 96. Подлинник.*

[1*] На бланке начальника Томского губернского жандармского управления. На № 21124 по розыску № 540.

[2*] № 21124.

**№ 69**
**Донесение унтер-офицера [Громова] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления [Г.П. Бабичу] о возвращении в г. Оренбург А. Байтурсунова**

*г. Оренбург* *24 июля 1914 г.*

Доношу Вашему Превосходительству, что состоящий под негласным наблюдением киргиз аула № 5 Турсунской вол. Актюбинского у. Ахмет Байтурсынович Байтурсынов прибыл 23 сего июля со своей родины в г. Оренбург, остановился на жительство в доме № 41 Дмитриевой по Гришковской улице 3 части.

Унтер-офицер[1*]
**[Громов]**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.598. Л.96, 97. Подлинник. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. ... указ. соч. – Алматы: Алаш, 2004. – Т.1. – С.154.*

**№ 70**
**Сопроводительная записка главноначальствующего Н.А. Сухомлинова начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу[2*] о жалобе киргиз на противоправительственную деятельность А. Байтурсунова и М.-Я. Дулатова – сотрудников газеты «Қазақ»**

*г. Оренбург* *18 сентября 1914 г.*
*Секретно*

Препровождая при этом [прошение] киргиз Калия Нарумова, Досулы Юсупова и др., указывающих на вредную противоправительственную дейтельность редактора газеты «Қазақ» Байтурсунова и его помощника Дулатова, а также и других лиц, прикрывающих их дейтельность, прошу Ваше Превосходительство произвести по содержанию прошения негласное расследование, о результатах которых меня уведомить.

Главноначальствующий
Генерал-лейтенант
**Сухомлинов**

Приложение

**Прошение[3*] киргиз Калия Нурумова и других Его Превосходительству г-ну Оренбургскому губернатору [Н.А. Сухомлинову] о коррупционных и противоправительственных действиях А. Байтурсынова и М.-Я. Дулатова**

*г. Оренбург* *6 сентября 1914 г.*

Редактор киргизской газеты «Қазақ», издаваемой в Оренбурге, А. Байтурсынов и его помощник Мир-Якуб Дулатов, несмотря на то, что оба они преступные люди, отбывшие тюремное заключение, надзор полиции и административную ссылку (по распоряжению Семипалатинского губернатора), призваны злою судьбою быть

[1*]Подпись неразборчива.

[2*]Это прошение начальником ОГЖУ генерал-майором Бабичем было направлено Его превосходительству г-ну министру Внутренних дел. ОГА ОО.Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.125–126 об.

[3*]Входящий номер № 9844.

учителями киргиз. Байтурсунов и Дулатов крепко держат в своих руках цензора Тунганчина – переводчика Тургайского областного правления, незаконные действия которого они прикрывают через своих подписчиков, а взамен этого Тунганчин со своей стороны все более и более увеличивает число подписчиков, делая давление на несчастных киргиз своим авторитетом и не допускает никаких возражений против газеты. Помимо Тунганчина еще в окружном суде есть киргизы, работающие совместно с Байтурсуновым и Дулатовым. Цель всех их нажива, достаточно на самое короткое время поставить караул из честных людей около квартир переводчика Тунганчина, секретаря суда киргиза Кадырбаева и переводчика Балгимбаева, чтобы убедиться в том, что они нагло и негласно обирают киргиз. Мало того, что они обирают, но вместе с редактором Байтурсуновым учат нас теперь, что настоящая война окончится победою немцев, ибо за последних заступились непобедимые турки, а потому молиться за русских, говорят не надо, ибо киргизы приняли русское подданство не добровольно, но что киргизы с их землею были проданны русскому правительству киргизскими дворянами.

Поэтому советуют нам молиться за победу немцев, турок, так как при победе немцев и турок русское правительство вынуждено будет возвратить киргизам отобранную Землю. Нам советуют так же почаще сориться с переселенцами, живущими на киргизской земле. Такой совет дали лично и через подписчиков газеты. Киргизы боятся жаловаться по начальству, так как названные чиновники компаньены Байтурсунова своим влиянием стараются замять дело, заставляя киргиз отказаться от поданых прошений.

Газету раньше издавал сам Байтурсунов в компании с названными чиновниками киргизами, но потом передал издательство другому лицу, своему единомышленнику. Говорят, что это он сделал из боязни перед одним киргизским султаном, возмутившимся статьей Байтурсунова о продаже киргиз русскому правительству, думая, что тот будет его преследовать.

Названные киргизы чиновники постарались многим русским чиновникам зарекомендовать Байтурсунова и Дулатова как поэтов. Пусть же почитают Байтурсунова и Дулатова, слушают этих поэтов сами, но мы не можем. Мы убедились, что редактор вместе со своей шайкой ведет нас к гибели. Покорнейше просим Ваше Превосходительство газету «Қазақ» закрыть, редактора Байтурсунова и помощника его Дулатова из Оренбурга выслать, так как они через своих подписчиков и чиновников-компаньонов хотят погубить нас киргиз. Наша просьба понята: будет, если принять во внимание, что все учреждения, ведающие киргизскими делами, находятся в Оренбурге, а потому постоянно сталкиваются с киргизами.

Одновременно с сим мы подаем жалобы министерствам Внутренних дел, Юстиции и Земледелия, и Землеустройства.

Киргизы с высшим образованием никогда не учили нас такому нехорошему.

**Калия Нурумова, [Досула Юсупова,**
**Иргалия Баятабаева, Сагындыка Бирманова,**
**Жокена Сатыбалдина и Утегена Срымова**[1*]

*Помета:* Установка достоверности написавших это прошение лиц. Начальнику ОрГЖУ, главноначальствующему, генерал-лейтенанту Сухомлинову. 5 октября 1914 г. Начальник ОГЖУ. Губернатор, камергер Высочайшего Двора [Пушкин] и старший чиновник особых поручений. 5 ноября 1914 г.

*ОГА ОО.Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.117–120, 122, 124. Подлинник.*

[1*]Подписи по-киргизски (прим. документа).

## № 71
## Постановление главноначальствующего Оренбургской губ. Н.А. Сухомлинова о штрафовании редактора газеты «Қазақ» А. Байтурсунова

*г. Оренбург* *11 октября 1914 г.*

В № 80 выходящей в г. Оренбурге на киргизском языке газеты «Қазақ», редактором которой состоит киргиз № 5 аула Тусунской вол. Тургайской обл. Ахмет Байтурсунов, помещена статья по поводу выработанного правительством законопроекта взамен существующего ныне Степного положения и объяснительной записки к этому законопроекту. Обсуждая законопроект и записку, которую редакция намерена поместить в газете, «чтобы с ее содержанием ознакомить киргизское население», автор статьи говорит: «Если бы правительство преследовало исключительно интересы киргизского населения, то оно, несомненно, сказало бы этим последним: «Составьте сами новый законопроект и представьте в законодательные учреждения».

Этого правительство не сделало; оно самостоятельно составило законопроект. Объясняя это тем, что правительство составляя законопроект, имело в виду не только интересы киргиз, но преследовало и свою цель, в духе достижения каковой и составлен закон. В заключительных словах в заметке автор ее приходит к следующему выводу: «Зная, во-первых, самый проект нового закона; во-вторых, цель, какую он преследует, в-третьих, направления существовавших ранее законов, таково, что каждый безошибочно может указать на те места нового закона, которые не в пользу народа».

Сопоставляя приведенные выдержки из статьи, надлежит прийти к заключению, что автор ее поставил себе задачей доказать, что цели правительства, поскольку они выражены в законопроекте, противоречат интересам киргизского населения, или по крайней мере, не вполне совпадают с этими интересами. Усматривая в таком утверждении автора статьи явное намерение вызвать среди киргиз враждебное отношение к правительству, главноначальствующий Оренбургской губ., основываясь на пункт 13 обязательного постановления 16 сентября 1913 г. и принимая в соображение, что постановление это, согласно объявлению, опубликованному 20 сентября с. г. сохраняет свою силу и в настоящее время, определил: редактора газеты «Қазақ» Ахмета Байтурсунова, за помещение упомянутой статьи подвергнуть штрафу в тысячу пятьсот рублей (1500 руб.) или аресту на три месяца.

Исполнение настоящего постановления возлагаю на Оренбургского полицмейстера.

Главноначальствующий
**Сухомлинов**

*Верно:* Помощник [... ...][1*]

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.105 и об. Заверенная копия. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж....указ. соч. – С.154–155.*

[1*] Два слова неразборчиво.

**№ 72**

**Уведомление [20] начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича г-ну министру Внутренних дел Н.А. Маклакову о негласном наблюдении за А. Байтурсуновым и М.-Я. Дулатовым**

*г. Оренбург* *1914 г.*

Уведомляю Ваше Превосходительство, что по прошению киргиз Нурумова и других ведется негласное наблюдение за Байтурсуновым и Дулатовым и к охранной переписки пока невозможно приступить, так как не известны адреса заявителей и они никому здесь неизвестны.

Генер-майор
**Бабич**

*ОГА ОО.Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.123. Подлинник*

**№ 73**

**Письмо Оренбургского губернатора Н.А. Сухомлинова начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о необходимости установления негласного наблюдения за А. Байтурсуновым и М.-Я. Дулатовым**

*г. Оренбург* *1914 г.*

Вследствие сообщения от 24 ноября 1914 г. за номером 1306, уведомляю Ваше Превосходительство, что хотя данные произведенного Вами расследования и указывают на то, что поданное г-ну министру Внутренних дел прошение от имени доверенных Нурумова и других, является анонимным, а указанные в нем сведения не вполне отвечают действительности, тем не менее я признавал бы необходимым установить тщательное негласное наблюдение со стороны подведомственных Вам чинов жандармской полиции за деятельностью редактора газеты «Қазақ» Байтурсунова и секретаря редакции Дулатова, по каковому предмету прошу Вас не отказать сделать соответствующие распоряжение.

Губернатор
Генерал-лейтенант
**Сухомлинов**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.156. Подлинник*

**№ 74**

**Заявление редактора газеты «Қазақ» А. Байтурсунова Оренбургскому губернатору [Н.А. Сухомлинову] об изменении периодичности издания газеты**

*г. Оренбург* *8 ноября 1914 г.*

Намереваясь выпускать газету «Қазақ» с 1 января будущего 1915 г. два раза в неделю, имею честь почтительнейше просить Ваше Превосходительство не отказывать в выдаче свидетельства на выпуск названной газеты по прежней программе, под моим издательством и ответственным редакторством, в полном объеме, два раза в неделю, начиная с вышеуказанного 1 января 1915 г. Печататься

газета будет в г. Оренбурге в типографии Торгового дома «А. Хусаинов и К». Подписная плата на газету: на год 4 руб., на полгода 2 руб. 50 коп., на 3 месяца 1 руб.50 коп., отдельный номер 5 коп.

Издатель и редактор газеты «Қазақ»
**А. Байтурсунов**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.2. Д.154. Л.443. Автограф. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж....указ. соч. – С.156.*

## № 75
## Сообщение
## начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича г-ну Тургайскому губернатору [М.М. Эверсману] о газете «Казак» и др.

*г. Оренбург* *24 ноября 1914 г.*

Указывается М.-Я. Дулатов после отбытия наказания в Семипалатинской крепости 12 декабря 1912 г. покинул этот город, после чего прибыл в г. Оренбург на жительство ([…]1* или в конце 1912, или в начале 1913 г.) и с выходом газеты «Қазақ» стал ее сотрудником.

«Қазақ» газета прогрессивная с некоторой тенденциозной окраской расходится в настоящее время в количество 2500 экземпляров. Административным взысканиям была подвергнута только один раз в т. г. Из крупных сотрудников известны: Алихан Букейханов, бывший член Государственной думы, специалист по аграрному вопросу Степных областей, Мир-Якуб Дулатов – молодой романист и Абубакир Алдияров – пишущий по вопросам медицины.

Переходя к содержанию прошения поданного на имя г-на мин[нистра] Вн[утренних] дел, я должен сказать, что сомневаюсь, чтобы это прошение было подано доверенными киргиз Тургайской и Уральской областей, т. к. означенные в прошении доверенные очевидно желая укрыть себя не указывают своих адресов и не говорят из какого они уезда, волости или аула, а также не представляют никакого документа удостоверяющего их полномочия, фамилии же их ничего не говорят, т. к. они ни агентуре, ни кому-либо из местных обывателей не известны. При открытии газеты «Қазақ» издателем ее был Мустафа Уразаев, проживающий в пределах Сыр-Дарьинской обл. Затем издание ее перешло в руки Байтурсунова, а в настоящее время – к товариществу из 20 лиц, имеющих значение в киргизских делах, в числе их некоторое время состоял и переводчик при Тургайском областном Управлении Мухамедияр Тунганчин. Участие же Кадырбаева – сомнительно. Далее в прошлом говорится, что газету поддерживали, пользуясь свои влиянием на киргиз, переводчик Оренбургского окружного суда Балгимбаев и секретарь Темирского уездного съезда крестьянских начальников Балганша Исымханов. Но по поводу первого мне известно, что он должность переводчика при местном суде никогда не занимал, а был в мае с. г., когда из суда ушел присяжный переводчик Шуакаев в университет, а для выездной сессии суда в г. Тургай переводчик был необходим, то суд временно пригласил в качестве переводчика писца Тургайского областного управления Балгимбаева. […]1* во всяком случае Балгимбаев не есть еще авторитетное лицо, которое могло было оказать существенное влияние на киргиз в пользу Байтурсуновых; что же касается Исымханова, то он окончив университет,

1*Слово неразборчиво.

поступил на службу всего около года тому назад, и я сомневаюсь, что он, за такой короткий срок, мог приобрести авторитет среди киргиз и оказывать на них какое-либо влияние.

Что касается землеустройства киргиз, то в печати по этому поводу существуют два течения: издающейся в Троицке журнал «Айкап» в общем пишет, что киргизам лучше получить 15 десятин земли и перейти на оседлый образ жизни, а газета «Қазақ» проводит идею, что киргизам было бы лучше всего по-прежнему вести кочевой образ жизни в пределах земли, которая будет отведена правительством, так как киргизский народ в своем большинстве привык заниматься только скотоводством.

[…][1*] о войне – киргизам они советуют не жертвовать в пользу русских вообще, как мы все отлично знаем, что эта ложь и видели с каким рвением откликнулись киргизы на это доброе дело.

**Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.127–128 и об. Подлинник.*

## № 76
## Свидетельство за № 7911–7912[2*]

*г. Оренбург* *24 декабря 1914 г.*

Дано сие, на основании статей 15–19 временных правил «О повременных изданиях», приложен[ных] к ст. 114 Уст[ава] о цен[зуре] и печати, Св[од] зак[онов] Т. XIV по прод[олжению] 1906 г., образованному в г. Оренбурге издательскому товариществу «Азамат» в том, что ему разрешается издаваемую в г. Оренбурге под издательством и ответственным редакторством в полном объеме, распорядителя этого товарищества киргиза […] «Қазақ» (Киргиз) выпускать с 1 января 1915 г. по той же программе[3*] 2 раза в неделю.

Губернатор
Генерал-лейтенант
**[Н.А. Сухомлинов]**

*Помета:* Свидетельство за № 7911–7912 получил 24 декабря 1914 г. Ахмет Байтурсунов.

*[ОГА ОО. Ф.10. Оп.2. Д.154]. Л.447–448. Подлинник.*

## № 77
## Письмо Оренбургского губернатора [Н.А. Сухомлинова] Главному управлению печати об издании газеты «Қазақ»

*г. Оренбург* *Декабрь 1914 г.*

Согласно циркулярным распоряжениям от 9 декабря 1905 г. и 10 апреля 1906 г. за № 14508 и 3171 и в дополнение к отношению от 8 ноября минувшего года за № 7022, уведомляю Главное управление, что мною одновременно с этим разрешено образованному в г. Оренбурге издательскому товариществу «Азамат» издаваемую в

[1*] Слово неразборчиво.

[2*] Входящий № 12222.

[3*] См. док. от декабря 1914 г.

г. Оренбурге под издательством и ответственным редакторством, в полном объеме, распорядителя этого товарищества киргиза № 5 аула, Тусунской вол., Тургайского у. и области, Ахмеда Байтурсунова еженедельную газету на киргизском языке «Қазақ» (Киргиз) выпускать в свет с 1 января 1915 г. два раза в неделю, по той программе, а именно:

1) узаконения и правительственные распоряжения, касающиеся киргиз;
2) работы Государственной думы и Государственного Совета;
3) внешние и внутренние известия;
4) истории и быт киргиз;
5) этика, история, этнография и культура;
6) экономика, торговля, ремесло, сельское хозяйство, скотоводство;
7) народное образование: мектебе, медресе и школа; знание, искусство, язык и литература;
8) гигиена, медицина и ветеринария;
9) фельетон;
10) корреспонденция и телеграммы
11) местная хроника;
12) иллюстрации;
13) почтовый ящик;
14) *приложения*[1*]
и 15) объявления.

Печататься газета будет в типографии Торгового дома «А.А. Хусаинов и К°». Подписная плата на газету: на год 4 руб., на полгода 2 руб. 50 коп., на 3 месяца 1 руб. 50 коп., отдельный номер 5 коп. Наблюдение за упомянутым изданием поручено Наблюдающему за повременными изданиями, выходящими в Оренбургской губ. на татарском языке, переводчику Тургайского областного правления г-ну Тунганчину.

Губернатор,
генерал-лейтенант **[Н.А. Сухомлинов]**

*[ОГА ОО. Ф.10. Оп.2. Д.154]. Л.446. Подлинник.*

## № 78
## Письмо[2*] Оренбургского вице-губернатора Л.А. Пушкин Главному управлению печати о разрешении принять обязанности второго ответредактора А. Байтурсунову

*г. Оренбург* *Декабрь 1914 г.*

Согласно циркулярному распоряжению от 9 декабря 1905 г. за № 14508 и в дополнение к отношению от 5 декабря минувшего года за № 7022, уведомляю Главное управление, что мною одновременно с этим разрешено обязанности 2-го ответственного редактора в полном объеме от Ахмеда Байтурсынова принять на себя (от 13 до г.)

Исполняющий дела губернатора,
вице-губернатор
**[Л.А. Пушкин]**

*ОГА ОО. [Ф.10. Оп.2. Д.154.] Л.16 и об. Подлинник.*

[1*]Выделенное курсивом вписано от руки.

[2*]Входящий № 2732

## № 79
## Отношение[1]* Оренбургского губернатора Н.А. Сухомлинова военному губернатору Уральской обл. [С.Собалову] о наложении административного взыскания на редактора газеты «Қазақ»

*г. Оренбург* *13 января 1915 г.*

Препровождая при этом № 91 выходящей в г. Оренбурге газеты на киргизском языке под названием «Қазақ» помещенной в газеты «Қазақ» статьи под заглавием «Что это значит?», а так же перевод статьи на русский язык, прошу Ваше Превосходительство […][2]* – возвращении […][3]*, сообщить мне на сколько отвечает действительности помянутые в упомянутой статье сведения относительно того, что киргизы покинули Каратаевский поселок и ввиду сего земельные наделы этого поселка будут переданы крестьянам.

Губернатор
**Сухомлинов Н.А.**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.4. Д.442а. Л.1 и об. Подлинник.*

## № 80
## Письмо[4]* военного губернатора Уральской обл. С.С. Хабалова Его Превосходительству Оренбургскому губернатору Н.А. Сухомлинову о «Каратаевском участке»

*г. Уральск* *9 февраля 1915 г.*

Милостивый государь, Николай Александрович, по поводу отношения Вашего от 13 минувшего января за № 142, имею часть уведомить Ваше Превосходительство, что в 1913 г. при возвращении киргизов Чедыртинской вол. на образованных в этой волости участках, на так называемом «Каратаевском участке» водворены были только 5 домохозяев, которые там и живут, остальные же кибитковладельцы, проживавшие в этом районе до водворения, приписались в другие участки. Что же касается, передаваемого газетой «Қазақ», слуха, о том, что Каратаевский поселок будет передан крестьянам, то вопроса о таковом использовании названного участка пока не возникло.

№ 91 газеты «Қазақ» с переводом при сем возвращается.
Примите уверение в совершенном уважении и преданности.
**С.С. Хабалов**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.4. Д.442а. Л.2. Подлинник.*

---

[1]*Входящий № 142.

[2]*Текст неразборчиво.

[3]*Текст неразборчиво.

[4]*На бланке МВД военного губернатора Уральской обл. № 4102.

## № 81
## Постановление[1*]
## Главноначальствующего Оренбургской губ.[ Н.А. Сухомлинова] о наказании редактора газеты «Қазақ» за формирование у читателей враждебного отношения к правительству

*г. Оренбург* *13 марта 1915 г.*

В № 91 газеты «Қазақ» за 1914 г., издаваемой в г. Оренбурге на киргизском языке, помещена статья под заглавием: «Что это значит?», следующего содержания:

«Мы получили письмо, в котором говорится, что в Каратаевском поселке осталось всего лишь 4–5 домохозяев киргиз. Говорят, что оставленные киргизами наделы в Каратаевском поселке будут переданы крестьянам и таким образом Бахитжан станет аксакалом (аксакал – почетное лицо в роде киргиз) последних. Когда в 1910 г. джамбейтинским и чидертинским киргизам, во главе с Бахитжаном, отводили участки, то писали, что этим киргизам отводилась, преимущественно перед другими, самые лучшие земли.

Если земля была действительно хороша и отведена на преимущественных началах перед другими и если киргизы были земледельцами, то почему последние оставили Каратаевский поселок. Если это правда, то куда же ушли оставившие указанный поселок киргизы. Не может ли кто-нибудь сообщить редакции «Қазақ» какие-либо сведения об этом».

Из полученных по содержанию означенной статьи от Военного губернатора Уральской обл. сведений усматривается, что в 1913 г., при водворении киргиз Чидертинской вол., на Каратаевском участке было водворено пять домохозяев, которые там и живут; остальные же кибитковладельцы киргизы, проживавшие в этом районе до водворения, приписались в другие участки. Что касается помещенных в статье сведений о том, что Каратаевский поселок предполагается передать крестьянам, то вопроса о таковом использовании названного участка не возникало. Сопоставляя содержание упомянутой выше статьи с данными о действительном положении дела об отводе Каратаевского участка в пользование киргиз и о состоявшемся водворении их на этом участке, я прихожу к заключению, что как общий тон статьи, так и отдельные помеченные в ней выражения, например: «осталось всего лишь 4–5 домохозяйств», «оставленные киргизами наделы в Каратаевском поселке будут переданы крестьянам и, таким образом Бахитжан станет аксакалом (почетным лицом) последних» и т. п., указывает на явное стремление возбудить среди киргизов путем распространения ложных и непроверенных слухов враждебное отношение к правительству, каковое деяние воспрещается пункт[ом] 13 изданного для Оренбургской губ. 16 сентября 1913 г. обязательного постановления, действие какового постановления, согласно объявлению моему от 7 марта 1915 г., остается в силе по настоящее время.

Ввиду изложенного, я, главноначальствующий, определяю подвергнуть редактора газеты «Қазақ» Байтурсунова за изложенное выше нарушение аресту на две недели или штрафу в 50 руб.

Исполнение настоящего постановления возлагаю на Оренбургского полицмейстера

Главноначальствующий,
генерал-лейтенант
**[Сухомлинов]**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.4. Д.442 а. Л.6. Подлинник. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж....указ. соч. – С.165–166.*

[1*] № 1481.

## № 82
## Отношение Оренбургского губернатора Н.А. Сухомлинова Главному управлению по делам печати о наложении на редактора газеты «Қазақ» А. Байтурсунова административного взыскания[1*]

*г. Оренбург* *17 марта 1915 г.*

Препровождая при этом № 91 за 1914 г., выходящий в г. Оренбурге газеты на киргизском языке под названием «Қазақ», перевод на русский язык помянутой в этом номере статьи под заглавие «Что это значит?» и копию [постановления] своего от 13 сего марта за № 1481 о наложении на редактора киргизской газеты Байтурсынова административного взыскания за нарушение [за нарушение пункта 13] для Оренбургской губ. обязательного постановления.

[Главноначальствующий,
генерал-лейтенант
**Сухомлинов]**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.4. Д.442а. Л.3 и об.*

## № 83
## Донесение начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича Главноначальствующему Оренбургской губ. Н.А. Сухомлинову о надзоре за редакцией газеты «Қазақ»

*г. Оренбург* *24 апреля 1915 г.*

[…] был самый тщательный надзор за всеми статьями, поступающими в редакцию газеты «Қазақ», при чем до сего времени не прошло ни одной статьи, принадлежащей Батырше Исмханову, из чего можно заключить, что он перестал сотрудничать в этой газете.

Начальник ОГЖУ
**Бабич**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.161. Подлинник.*

## № 84
## Рапорт военного цензора Казанского военного округа в Казанскую военно-цензурную комиссию о мусульманской печати

*г. Оренбург* *8 июня 1915 г.*

За отчетное время в мусульманской печати ничего особенного, обращающего на себя внимание, не было. Из газеты «Қазақ» от 4 сего июня, за № 132 в отделе «Перепечатка из газеты» много не было допущено к печати предисловие автора к перепечатке из «Русских Ведомостей» статьи Е.В. Трубецкого под заглавием «Мы должны победить» следующего содержания: «Хотя немцы и оттеснили русские войска из Карпат, взяли обратно Перемышль и стараются завладеть обратно всей Галицией, но умные люди России говорят, что в конце концов мы должны победить немцев».

Военный цензор
Казанского военного округа

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.2. Д.555. Л.145 и об. Подлинник.*

[1*] Входящий № 1662.

## № 85
## Сообщение[1*] вице-директора Департамента Духовных дел Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину] о материальной поддержке газете «Қазақ»

*[г. Оренбург]* *9 февраля 1916 г.*
*Секретно*

По сообщения газеты «Каспий» (№ 5 от 8 минувшего января) киргизское население различных местностей оказало в прошлом году материальную поддержку киргизской газете «Қазақ», собрав для этой цели в своей среде 1600 руб.

Вследствие сего Департамент считает долгом покорнейше просить Ваше Превосходительство не отказать в выяснении, соответствует ли действительности приведенное газетное сообщение и о последующим уведомить Департамент.

За директора
Вице директор[2*]
Чиновник особых поручений
**Тарановский**

*ОГА ОО. Ф10. Оп.4. Д.449. Л.108. Подлинник*

## № 86
## Письмо начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича г-ну Оренбургскому губернатору М.С.Тюлину[3*] о делегатах от мусульманской фракции А. Байтурсунове и М-Ф. Каримове для участия в совещаниях Государственной думы в Петрограде

*г. Оренбург* *9 февраля 1916 г.*
*Сов. секретно*

Уведомляю Ваше Превосходительство, что передовые элементы мусульманского населения Оренбургской губ. выражают недовольство мусульманской фракцией Государственной думы, находя, что фракция, ничего не делает для мусульман, почему когда председатель мусульманской фракции Тевкелев прислал сюда Байтурсынову и Каримову приглашение с просьбой прибыть в Петроград для участия в совместных совещаниях, то оба они откликнулись на это приглашение и Байтурсынов уже выбыл туда 4 сего февраля, а редактор газеты «Вакт» Мухамет-Фатих Каримов задержался отъездом и по-видимому совсем не поедет, так как ближайший его сотрудник Абдурахман Фахретдинов призывается в этот набор и уходит в действующую армию военным муллой, благодаря чему газеты не на кого будет оставить.

Байтурсынов явится выразителем желаний киргиз и будет поддерживать вопрос о назначении для киргиз отдельного Муфтия; об отбытии киргизами натуральной воинской повинности при неприменном условии назначения их в конные полки, а не в пешие; об урегулировании земельного вопроса и выражения протеста против наплыва переселенцев.

Каримов же определенных директив не имеет и войдет в блок с казанскими и уфимскими представителями.

[1*]На бланке МВД Департамента Духовных дел, входящий номер 848.

[2*]Подпись неразборчива.

[3*]На бланке ОГЖУ № 1601.

Других делегатов от Оренбургской губ. не назначено, но если окажется, что Каримов действительно не поедет, то он может быть заменен другим, но кем пока это не известно, так как замена эта должна произойти по инициативе Председателя мусульманской фракции Тевкелева.

Ахмет Байтурсынов – это бывший заведующий Каркаралинским русско-татарским училищем, которому в 1910 г. распоряжением МВД воспрещено было жительство в Степном Крае, и он прибыл сюда отбывать надзор, по истечении которого и остался здесь на жительство; служил первое время в переселенческом управлении, а затем стал издавать киргизскую газету «Қазақ», в должности редактора коей состоит и в настоящее время; принадлежит к прогрессивным мусульманам.

На Мухамет-Фатих Каримова мною была препровождена Вашему Превосходительству обстоятельная справка 1 февраля 1913 г. за № 153 (о.о. № 151) и с тех пор ничего существенного не произошло.

Генерал майор
**Бабич**

Приложение

**Справка [начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича] о деятельности М.-Ф. Каримова**

*г. Оренбург* *[1 февраля 1913 г.]*

Из дел Оренбургского губернского жандармского управления видно, что Мухамет-Фатих Гильманов Каримов родился в 1870 г. в дер. Миннибаево Чарталовской вол. Бугульминского у. Самарской губ., сначала обучался дома, когда ему исполнилось 10 лет, отец его отдал в медресе в г. Чистополь. Там он продолжал учение 11 лет. В 1891 г. Каримов подвергался экзамену на звание «мударисса» при Оренбургском Духовном Собрании в г. Уфе и по выдержании испытания удостоен означенного звания. Кроме того, он имеет свидетельство в знании курса двухклассного училища Министерства народного просвещения. В 1892 г. Каримов, по воли своего отца Гильмана-Ахуна, был отправлен в Константинополь для продолжения образования. Здесь он обучался еще 4 года арабскому, персидскому, турецкому, французскому и латинскому языкам, алгебре, истории, географии, химии и законоведению. По возвращению из Константинополя в Россию он два года состоял учителем в г. Ялте, в Крыму, а затем возвратился в г. Оренбург. В 1898 г. Каримов в течение 3-х месяцев вместе с Шакиром Рамеевым путешествовал по Германии, Бельгии, Франции, Италии, Австрии, Сербии, Болгарии и Турции (свои впечатления от этих путешествий он написал и издал в брошюре). В 1899 г. он в течение 6 месяцев проживал в Москве и обучался бухгалтерии и отчасти немецкому языку. В 1901 г. он открыл в Оренбурге типографию, а в 1906 г., когда была разрешена к изданию газета «Вакт», он был утвержден ее главным редактором. До сих пор им издано более 30 разных сочинений на разные темы.

Редактируемая им газета «Вакт» первоначально держалась левокадетского направления, а за последнее время эта газета стала значительно умереннее. С первого времени проживания Каримова в Оренбурге магометанское духовенство его сильно не любило, потому что он одевался по-европейски, а также статьи, распространяемые им через свою газету [не] нравились духовенству и большинству магометанскому населению. В женском вопросе, например, он являлся сторонником

свободы для женщин, а этого не позволяет дух ислама. Затем он стал являться противником в вопросе о совершении разных богослужений, например, в мечеть он совсем не ходит, даже по пятницам, работа в его типографии производится всегда, не считаясь с праздничными днями и др.; почему мусульмане считаю его «масоном», то есть принадлежащем к такой же группе, существующей уже давно в Константинополе. По его инициативе открылось несколько обществ: «Оренбургское мусульманское благотворительное общество», где Каримов состоит членом Правления, «Оренбургское общество попечения от учащихся», «Оренбургское мусульманское женское общество». Состоит членом «Особого Попечительского Совета по делам умершего Ахмета Хусаинова», который не был разрешен Министерством. В освободительную эпоху был одним из видных деятелей на мусульманских съездах в Нижнем, состоял членом Центрального комитета «Союз Мусульман», в 1906 г. участвовал в качестве делегата от Оренбурга на II не разрешенном съезде мусульман в Петербурге, в 1911 г. участвовал в Уфе в неразрешенном собрании у Сайдинова; в 1912 г. во всей предвыборной кампании в 4-ю Государственную думу участвовал в неразрешенном собрании у Ахмеджана Шарипова; кроме того, состоит преподавателем в Хусаиновском медресе. На все эти общества, проведенные Каримовым, магометанское духовенство и значительная часть населения смотрят крайне недоброжелательно, так как эти общества, по мнению духовенства, являются «бедгеть», то есть вещью, появившейся после пророка, а потому считаются нарушением Шариата. Хотя по некоторым причинам в эти общества стали записываться и некоторые из духовенства, но побудительной причиной к этому послужило то, что Каримов в некоторых статьях своей газеты, стал упрекать духовенство в том, что оно не принимает никаких мер к пробуждению народа в смысле прогресса. Вследствии этого некоторые из духовенства стали бояться этих его статей.

[…] Вообще, Каримов имел большое значение в последних движениях среди мусульман. Мнения оренбургских мусульман о Каримове разделяется на две части: молодые татары из купеческого общества и приказчики, а также учителя из татар, его уважают, старые же татары и муллы его сильно недолюбливают. Во главе последней части населения стоят редактор и сотрудники журнала «Динь-ва-магишеть». Духовенство и старые татары считают Каримова виновником распространения среди мусульман вольностей по отношению к религии, например, ранее при совершении богослужений в мечетях бывала масса народу, а теперь, кроме пятницы и больших праздников, молодые татары совсем не посещают мечеть.

В общем Каримов человек не далекий, но в разговоре обладает способностью привлечь к себе всякого, благодаря чему пользуется популярностью не только среди местного населения, но и среди других мусульман земного шара. Его газету с удовольствием читают мусульмане разных государств. Газета его издается не на чистом татарском языке, а пишется на литературном турко-татарском языке, для того, чтобы статьи его везде понимали, он является сторонником этого общего литературного турко-татарского языка.

2 ноября 1912 г. Каримов выбыл в Константинополь в качестве военного корреспондента газеты «Вакт» (по прибытии сошёлся с комитетом «Единение и Прогресс»), посещал тюрьмы, где был членом этого комитета.

Восторженные отзывы о младотурках Энверь-баши и Ниаз-бей (сторонники младотурков, статьи о них в номерах 1105, 1106 и т.д.)

[Генерал майор
**Бабич]**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.4. Д.10/9. Л.58. Подлинник; Ф.1. Оп.1. Д.30. Л.10–12. [Подлинник]*

## № 87–89
## Письма и. д. губернатора Оренбургской губ. начальнику ОГЖУ по вопросам газеты «Қазақ»

### № 87
### И. д. губернатора Оренбургской губ. [Л.А. Пушкина] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления [Г.П. Бабичу][1*]

*г. Оренбург* *20 февраля 1916 г.*
*Секретно*

[…] по сему прошу запрос со стороны Министерства Внутренних дел, я обращаюсь к Вашему Превосходительству с просьбою не отказывать в сообщении мне [… …] тому вопросу, если таковые имеются в Вашем распоряжении.

и. д. губ.
камергер Высочайшего Двора
**[Л.А. Пушкин]**

### № 88
### И. д. губернатора Оренбургской губ. [Л.А. Пушкин] – начальнику Оренбургского губернского жандармского управления [Г.П. Бабичу][2*]

*г. Оренбург* *20 февраля 1916 г.*
*Секретно*

По сообщения газеты «Каспий» № 5 от 8 минувшего января киргизское население различных местностей оказало в прошлом году материальную поддержку киргизской газете «Қазақ», собрав для этой цели в своей среде 1600 руб.

Вследствие последовавшего по сему предмету запроса со стороны Министерства Внутренних дел, я обращаюсь к Вашему Превосходительству с просьбою не отказывать в сообщении мне данных по означенному вопросу, если таковые имеются в Вашем распоряжении.

и. д. губернатора,
камергер Высочайшего Двора
**[Л.А. Пушкин]**

### № 89
### И. д. губернатора Оренбургской губ. [Л.А. Пушкин] – Оренбургскому полицмейстеру

*г. Оренбург* *[20 февраля 1916 г.]*
*Секретно*

Сообщая об этом, […] выяснить нелегальным путем, соответствует ли действительности […].

и. д. губернатора
**[Л.А. Пушкин]**

*ОГА ОО. Ф.10.Оп.4. Д.449. Л.108–109, 224–225 об. Подлинник.*

[1*] Входящий номер 1169.

[2*] Входящий номер 1170.

## № 90

## Рапорт[1*] наблюдающего за повременными изданиями Тунганчина Его Превосходительству г-ну Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину]

*г. Оренбург* *22 февраля 1916 г.*

Вследствие предложения № 7 сего февраля за № 832 предоставляя при сем Вашему Превосходительству список выходящих в Оренбургской губ. в данное время повременных изданий на татарском и киргизском языках, с указанием их тиража и направления, докладываю, что сведений о том, пользуются ли из числа указанных в списке изданий материальной поддержкой со стороны частных организаций или отдельных лиц у меня не имеются.

Наблюдающий за повременными изданиями
**Тунганчин**

Приложение

### Список повременных изданий, выходящих в Оренбургской губ. на татарском и киргизском языках

| № | Название повременных изданий | Подписная цена | Тираж | Какого направления |
|---|---|---|---|---|
| 1 | Вакть (ежедневная газета) | 6 | 10 000 | Умеренно-прогрессивного |
| 2 | Қазақ (еженедельная газета) | 4 | 3000 | То же |
| 3 | Шуро (двухнедельный журнал) | 6 | 1700 | Историко-политического |
| 4 | Дин-Ва-Магишат (еженед. журнал) | 5,50 | 1100 | Религиозно-просветительного |
| 5 | Кармак (2-хнедельный, юмор. журнал) | 4 | 1500 | Политико-сатирического |
| 6 | Акмолла (2-хнедельный, юмор. журнал) | 3 | | То же |

Наблюдающий за повременными изданиями
**Тунганчин**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.4. Д.449. Л.225–226. Подлинник.*

[1*]На бланке наблюдающего за повременными изданиями, выходящими в г. Оренбурге на татарском языке. Ответ на запрос губернатора о материальной поддержке от населения газетам, выходящим на татарском и киргизском языках. ОГА ОО. Ф.10. Оп.4. Д.449. Л.221–222.

## № 91
## Письмо начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.Н. Бабича г-ну Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину][1*] о газете «Қазақ»

*г. Оренбург* *1 марта 1916 г.*
*Секретно*

Уведомляю Ваше Превосходительство, что редактор газеты «Қазақ» Ахмет Байтурсунов начал издавать свою газету 2 февраля 1913 г., имея в своем распоряжении капитал лишь в сумме всего 750 руб. В первый год издания газеты подписчиков было свыше 3000, на другой год менее 3000, а на третий – число подписчиков уменьшилось.

Первое время газета выходила один раз в неделю, затем два раза, а за сокращением подписчиков вновь начала выходить один раз в неделю.

В № 151 от 30 сентября 1915 г. редактор Байтурсунов поместил передовую статью, в которой жаловался на малое число подписчиков и выражал надежду, что киргизское население поддержит газету и не даст ей прекратить свое существование. В № 153 той же газеты от 15 октября 1915 г., имеется нижеследующая заметка: «Неожиданные и чрезвычайные расходы, постигшие редакцию газеты, очевидно побудили некоторых лиц идти к ней на помощь, и они оказали денежную поддержку в разное время в разном размере. Список лиц, оказавших денежную помощь, с указанием суммы пожертвований, мы решили опубликовать в своей газете».

Далее приводятся имена лиц, пожертвовавших деньги, с указанием суммы. Всего поступило по 15 октября 1915 г. 1973 руб. 23 коп., затем из различных номеров этой газеты усмотрено о дополнительных пожертвованиях в пользу газеты в сумме 103 руб. 43 коп. Всего в распоряжение редактора поступило 2076 руб. 66 коп.

Издателем газеты состоит товарищество «Азамат», пайщиками в него до 30 сентября 1915 г. входило 31 человек, а после этого числа, число пайщиков немного увеличилось

Генерал-майор
**Бабич**

*ОГА ОО. Ф10. Оп.4. Д.449. Л.110–111. Подлинник.*

## № 92
## Донесение[2*] начальника Оренбургского губернского жандармского управления Кашинцева [г-ну Оренбургскому губернатору М.С.Тюлину] об усилении мусульманской фракции Государственной думы

*г. Оренбург* *22 июня 1916 г.*
*Секретно*

По полученным мною агентурным сведениям, в бюро при мусульманской фракции Государственной думы под председательством члена Думы Тевкелева состоят: Салихов Ахмет-Бек (из Москвы), Жантюрин Салим-Герей (из Петрограда), Мухамедияров Жакир (из Уфы), Курбангалиев Кажиб (из Оренбурга). Кроме того, казанские мусульмане послали в бюро Максутова Садрии и киргизское население – Букейханова Али-Хана.

[1*] На бланке Начальника ОГЖУ, входящий номер 2474.

[2*] На бланке ОГЖУ № 6661.

Названное бюро в 20-х числа апреля с. г. обратилось в редакцию мусульманских газет с циркулярным письмом следующего содержания: «Бюро при мусульманской фракции обращалось со своей стороны к некоторым общественным деятелям с просьбой о том, чтобы они постарались о посылке новых лиц для сотрудничества в нем, ввиду важности для мусульман предстоящих к обсуждению вопросов как-то: Законопроект о волостном земстве, об отмене сословных ограничений для крестьян, о рабочем отдыхе и о реформе мусульманских духовных привилегий. Бюро это во время названного обращения состояло из четырех лиц и если оному будут даны еще новые силы, то от такового можно ожидать более плодотворной работы.

Желательно было бы чтобы эти новые лица прибыли в бюро до возобновления сессии Государственной думы.

Затем в первых числах мая бюро обратилось в редакцию местной газеты «Вакт» с циркулярным письмом, в котором бюро сообщает, что в одном из заседаний бюро под председательством Тевкелева обсуждало следующие вопросы: о волостном Земстве (этот Законопроект был выработан членом бюро Жантюриным), об открываемых земских школах для мусульманских детей и о реформе мусульманских духовных управлений.

При обсуждении последнего вопросы члены бюро пришли к заключению обратиться к более компетентным лицам мусульманского населения о том, как эти лица относятся к проекту, выработанному съездом 15–25 июня 1914 г. в Петрограде, касающегося этого вопроса.

Оба эти циркулярные обращения подписаны членом и секретарем бюро Жакиром Мухамедияровым.

По тем же сведениям, в конце июня или начале июля в г. Уфе предполагается областной съезд Земства, на котором будут рассмотрены вопросы, касающиеся мусульманской жизни. Подготовка к съезду ведется по средствам печати уже давно. Однако еще не установлено будет ли означенный Съезд разрешен правительственной властью.

Инициатором этого съезда являются Уфимское и Оренбургское земство.

Мусульмане возлагают большую надежду на означенный съезд в том предположении, что только Земство может провести реформы в отношении некоторых вопросов мусульманской жизни.

Между прочим, Уфимским Земством приглашены на съезд следующие лица:

а) в г. Оренбурге и Оренбургской губ.:

1) Каримов Фатих – редактор газеты «Вакт»

2) Каримов Камиль – адвокат

3) Адильгиреев Искак – мулла […]

[…] об изложенном в дополнении личного доклада сообщаю Вашему Превосходительству.

Полковник
**Кашинцев**

*ОГА ОО Ф.10. Оп.4. Д.10/9. Л.62–63. Подлинник.*

**№ 93**
**Телеграмма управляющего Уральской обл. Мордвинова Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину] об отказе казахов против мобилизации на тыловые работы согласно Указу российского императора от 25 июня 1916 г.**[1*]

*г. Уральск* *19 июля 1916 г.*

Докладываю, что Лбищенский уездный начальник мне донес [по] собранным сведеням [на] бывшем 7 июля совещании [в] 6 ауле Кызылжарской [при] участие киргизов разных волостей было решено отказаться от призыва и не выдавать властям посемейных списков. Руководящую роль в этом совещании играл мулла Кызылжарский Кажигалим Аулимбердиев, который агитировал в пользу отказа и опираясь [на] письмо, полученное им Галихана Букейханова, сотрудника оренбургской газеты «Қазақ», читал собравшимся письмо. Букейханов [в] письме предлагал киргизам отказаться [от] призыва, так как против [киргиз] не будут применяться решительные меры, результат указов будет отменен. Совещание Оренургских разных волостей Кызылжарского муллы Кажигалим Аулимберды, Бекулов Текенов, Джанибай Бек Сариев, мулла Джумабаев [… ...] Салых Омаров, […] Габас, Айсариев Чалкарский, Мажит Баймурзаев, Корсунский мулла Мекмухамат, Кызыл Кабинский, мулла Хасан и др. [в] разговоре киргиз упоминается фамилия редактора газеты «Казак» Байтурсунова, Дулатова, [к] которым многие отправляются на совещания. Об изложенном одновременно телеграфирую Министру. № 1610.

Управляющей областью
**Мордвинов**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.323 и об. Подлинник.*

**№ 94**
**Письмо[2]* начальника Оренбургского губернского жандармского управления А.Г. Кашинцева начальнику Самарского губернского жандармского управления [М.И. Познанскому] об отказе казахов против мобилизации на тыловые работы согласно Указу российского императора от 25 июня 1916 г.**

*г. Оренбург* *27 июля 1916 г.*
*Срочно*
*Секретно*

Губернатор Уральской обл. телеграммой на имя Оренбургского губернатора сообщил, что по собранным сведениям на бывшем 7 июля совещании в № 6 ауле Кызылжарской станции при участие киргиз разных волостей было решено отказаться от призыва и не выдавать властям посемейных списков.

Руководящую роль в этом совещании играл мулла Кажигалим Аулимбердиев, который агитировал в пользу отказа и опираясь на письмо, полученное им от Галихана

[1*]Тукешева Н.М. События 1916 г. в Уральской обл. и Букеевской орде как часть национально-освободительного движения казахского народа. // Вестник Западно-Казахстанского государственного университета – 2017 – № 3 (67) –С.271–285.

[2*]Входящий номер 8081.

Букейханова – сотрудника Оренбургской газеты «Қазақ», читал собравшимся письмо. Названный Букейханов в письме предлагал киргизам отказаться от призыва, так как против киргиз не будут применены решительные меры и результат призыва будет отменен.

Сообщая об изложенном для разработки и распоряжении в отношении Букейханова, который по имеющимся сведениям проживает постоянно в г. Самаре.

Полковник
**Кашинцев**

*ОГА ОО. Ф.21.Оп.9. Д.4. Л.283 и об. Подлинник.*

## № 95
## Прошение начальника Оренбургского губернского жандармского управления А.Г. Кашинцева о распоряжении на обыск М-Я. Дулатова. Ордер 8194

*г. Оренбург* *29 июля 1916 г.*

Прошу распоряжение произвести сегодня в ч.[1*] обыск, в порядке 21-й статьи Положения [Комитета министров] «О мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия», Высочайше утвержденное в день 14 августа 1881 г. в помещении и в вещах киргиза № 1 аула Сарыкопинской вол. Тургайской обл. Мир-Якуба Дулатова, проживающего в доме № 9 Божевельниковой на уг. Каратавской и Тупого переулка.

Вещественные доказательства, а также переписки и печатные произведения, кроме явно дозволенного, подлежат к приобщению к протоколу обыска.

С Дулатовым поступить по результатам обыска.

Полковник
**Кашинцев**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.325. Подлинник.*

## № 96
## Справка унтер-офицера Мещерякова о М.-Я. Дулатове и А. Байтурсунове

*г. Оренбург* *29 июля 1916 г.*

Дулатов Мир-Якуб Дулатович, киргиз 1 аула Сарыкопинской вол., Тургайской обл., 39 лет, холост, сотрудник газеты «Қазақ», проживает в доме № 9 Божевельниковой на уг. Каратавской ул. и Тупого переулка 2-й части.

Байтурсунов Ахмет Байтурсунович, 42 лет, бывший учитель, киргиз 5 аула, Турсунской вол., Тургайской обл., редактор газеты «Қазақ», проживает в доме № 41 Дмитриевой по Гришковской ул. 3-й части.

28 мая с. г. Байтурсунов выбыл из г. Оренбурга в г. Тургай.

Унтер-офицер
**Мещеряков**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.324. Подлинник*

[1*]Так в тексте.

## № 97
## Протокол обыска в квартире М.-Я. Дулатова и редакции газеты «Қазақ»

*г. Оренбург* *30 июля 1916 г.*

[…][1*] полковник Кащинцев и унтер-офицер Мещеряков произвели обыск в квартире и редакции газеты «Қазақ».

1-я в кибитки близ Карачуях;

2 в конторе редакции «Қазақ»;

и 3 в доме на уг. Тупого [переулка] и Каратавской ул.

Причем в вещах Дулатова и занимаемым им помещениях найдено:

1) 9 экземпляров брошюр на татарском и киргизском языках;
2) 9 рукописей на киргизском языке;
3) 28 заказных писем в распечатанном виде;
4) 6 открыток и вырезки из русских газет;
5) 4 перевод. купона;
6) 4 фотограф. снимка;
7) 2 записные книжки
8) 5 телеграмм
9) 3 газеты на мусульманском языке

Постановили: Записать […][2*] в […][3*] пр. При обыске присутствовало 2 человека киргиз.

Между унтер-офицером Мещеряковым

[…][4*] **А. Бышевольский**
**М. Дулатов**

*Расписка:* изъятые у меня по обыску бумаги 10 августа 1916 г. получил М. Дулатов.

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.328–330. Подлинник.*

## № 98
## Прошение[5*] директора Департамента полиции [Е.К. Климовича] его превосходительству М.С.Тюлину о возбуждении переписки против Байтурсунова, Букейханова и Дулатова

*г. Оренбург* *3 августа 1916 г.*
*Доверительно*

Милостивый Государь, Михаил Степанович.

Ввиду сообщенных Вам в телеграмме Управляющего Уральской обл. от 19 минувшего июля сведений о возбуждающей сомнение в политической благонадежности деятельности редактора издаваемой в г. Оренбурге газеты «Қазақ» Байтурсунова и сотрудников той же газеты Букейханова и Дулатова, подозреваемых

[1*]Слово неразборчиво.

[2*]Слово неразборчиво.

[3*]Слово неразборчиво.

[4*]Слово неразборчиво.

[5*]Входящий номер 108189.

в агитации среди киргизов в пользу отказа от призыва на военную службу, по порученню г-на товарища министра Внутренних дел, действительного статского советника Степанова, имею честь просить Ваше превосходительство не отказать в зависящем распоряжении о возбуждении против названных лиц переписки в порядке Положения о государственной охране и о последующем меня уведомить.

Прошу Ваше Превосходительство принять уверение в совершенном моем почтении и преданности.

директор Департамента полиции
**[Е.К. Климович]**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.2. Д. 242. Л.1. [Подлинник].*

**№ 99**
**Письмо[1]* начальника Самарского губернского жандармского управления [М.И. Познанского] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления А.Г. Кашинцеву о личности А. Букейханова**

*г. Самара* *5 августа 1916 г.*
*Секретно*

Указанным в Вашей записке Букейхановым является ученый-лесовод, бывший член Государственной думы Алихан Нурмухамедов Букейханов – кадет, состоит членом Самарского комитета кадетской партии, в 1912–1913 гг. некоторое время наблюдался в сношениях с местными членами партии социалистов-революционеров.

За корреспонденцией Букейханова ведется наблюдение

Начальник Самарского ГЖУ
**[М.И. Познанский]**

*ОГА ОО. Ф21.Оп.9. Д.4. Л.284. Подлинник.*

**№ 100**
**Ордер на обыск у М.-Я. Дулатова**

*г. Оренбург* *5 августа 1916 г.*

На произведение обыска в помещении и в вещах редактора газеты «Қазақ» Мир-Якуба Дулатова в его присутствии, в помещение редакции по месту его занятий, в его доме – в доме № 41 (Дмитриевой), по Гришковской ул.

Полковник
**Кашинцев**

*ОГА ОО. Ф21. Оп.9. Д.4. Л.326. Подлинник.*

[1]*Входящий номер 15387 ответ на номер 8084.

## № 101
## Протокол допроса М.-Я. Дулатова

*г. Оренбург* *10 августа 1916 г.*

Я, начальник Оренбургского губернского жандармского управления, полковник Кашинцев на основании Положения «О мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия», Высочайше утвержденное в 14 день августа 1881 г., допрашивал в качестве свидетеля, который показал:

Зовут меня *Дулатов Мир-Якуб.*

От роду имею *31 лет, магометанского* вероисповедания.

Звание мое *киргиз Тургайского у. Сары-Копинской вол. №1 аула*

Проживаю в *г. Оренбурге, уг. Каратавской и Тупого переулка, д. № 9.*

На предложенные мне вопросы отвечаю: *Я состою постоянным сотрудником киргизской газеты «Қазақ» и секретарем редакции этой газеты. Редактор Байтурсунов Ахмет отсутствовал с 23 мая с. г. и я был временным редактором газеты.*

*Байтурсунов находился в Тургайском у., куда был командирован переселенческим управлением для переписи скота он возвратился в первых числах сего августа. Никаких писем киргизам с наставлением отказываться от призыва инородцам я не писал, как ровно ничего не знаю о […][1*] киргизах в Уральской обл. и никто и киргиз по этому вопросу ко мне не обращался. Я слыхал, между прочим, что среди киргиз Уральской обл. распространялись слухи, что якобы было какое-то письмо от имени кого-то из редакции газеты антиправительственного содержания, но так как в действительности такого письма ни я, ни мои коллеги не писали, то в опровержении этого слуха, я, Байтурсунов и сотрудник Букейханов поместили в сегодняшнем номере газеты «Қазақ» статью. Я считаю подобный слух нелепостью, так как все мы: редактор и сотрудники в газете проводим идею об исполнении Высочайшего повеления по призыву инородцев на работу в тылу армии.*

**М. Дулатов**
Полковник
**Кашинцев**

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.327 и об. Автограф на типографском бланке.*

## № 102
## Донесение начальника управления жандармерии г. Оренбурга Кашинцева военному губернатору Тургайской обл. М.М. Эверсману об антиправительственной деятельности сотрудников газеты «Қазақ»

*[г. Оренбург]* *12 августа 1916 г.*
*Сов. секретно*

Разработкой изложенных в копии телеграммы губернатора Уральской обл. сведений о противоправительственной деятельности редактора газеты Байтурсунова и сотрудников Букейханова и Дулатова установлено следующее:

Байтурсунов Ахмет Байтурсунович, 42 л[ет], бывший учитель, киргиз № 5 аула Турсунской вол. Тургайской обл., состоит редактором газеты «Қазақ».

[1*] Слово неразборчиво.

В 1909 г. Байтурсунов был арестован в г. Каркаралах, Семипалатинской обл. и привлечен к переписке по охране по обвинению в противоправительственной пропаганде среди киргиз.

Распоряжением г-на министра Внутренних дел Байтурсунову было воспрещено проживание в Степном крае, Семиреченской и Тургайской областях на два года, считая срок с 10 марта 1910 г. Распоряжение это последовало ввиду установленной дознанием противоправительственной деятельности, выразившейся в разное время начиная с 1905 г., т. к. он неоднократно как у себя на квартире, так и при разъездах по аульным школам, неоднократно говорил чтобы не платили податей и чтобы киргизы ни в каком случае не переходили на крестьянское положение; распространял среди киргиз воззвания преступного содержания, также внушал, что в России за крестьянами [стоят] целые миллионы и что им за это ничего не сделают.

Из указанной телеграммы усматривается, что фамилия Байтурсунова упоминается в разговоре киргиз, т. к. Байтурсуновым многие направлялись на совещание в Уральскую обл.

Как установлено Байтурсунов с 23 мая с. г. находился в Тургайском у., куда он командирован Тургайско-Уральским переселенческим управлением для переписи скота и возвратился лишь в первых числа сего августа, причем принимал участие в разрешенном совещании киргиз 7 с. г. августа в здании Тургайского областного правления.

О деятельности названного Байтурсунова в Тургайской обл. никаких неблагоприятных сведений получено не было.

Дулатов Мир-Якуб, киргиз Сары-Копинской вол., Тургайского у., 31 года постоянный сотрудник и секретарь редакции газеты «Қазақ», состоял на время отсутствия Байтурсунова временным редактором названной газеты.

О прошлой деятельности Дулатова имеются следующие сведения: в июне 1911 г. Дулатов был арестован в г. Семипалатинске, куда он, будучи письмоводителем мирового судьи 2-го участка Петропавловского у., приехал с целью распространения своей брошюры «Оян, казак!» («Пробуждайся, киргиз!»), и привлечен к дознанию обвиняемым по 6 п[унктам] 129 ст. Уг[оловного] Улож[ения] [21] приговором Семипалатинского окружного суда 23 декабря 1911 г. осужден к заключению в крепость на 1 год без зачета 7 месяцев предварительного заключения. Брошюра его «Пробуждайся, киргиз!» Казахским комитетом по делам печати признана преступной и постановлено наложить на нее арест.

В силу полученных в указанной телеграмме сведений, за квартирой Дулатова было установлено в течение нескольких дней наблюдение, которое, однако, не отметило ни одного посещения его киргизами.

Принимая, однако, во внимание, что Дулатов действительно мог принимать какое-либо участие в агитации киргизов по поводу отказа от исполнения Высочайшего повеления о призыве на работы в тылу армии, у Дулатова на квартире, равно и в его редакторском столе был произведен 30 июля обыск.

В числе бумаг, взятых для просмотра, имелись запросы от отдельных лиц по разъяснению вопросов, связанных с призывом иногородцев, причем имелись пометки разъяснительного характера в духе правительственных распоряжений о призыве, но никаких данных, указывающих на антиправительственную пропаганду не оказалось.

Принимая также во внимание, что со времени состоявшегося Высочайшего повеления о призыве иногородцев для работы в тылу армии направление газеты «Қазақ» в части, касающейся этого призыва, было самое корректное, я не нашел возможным возбудить против Дулатова и Байтурсунова дела, не имея более конкретных данных, т. к. по сведениям Уральского губернатора указывается лишь

как на упоминание в разговоре киргиз фамилий Байтурсынова и Дулатова коими направлялись киргизами на совещание.

Букейханов Алихан Нурмухамедов, бывший член I Государственной думы, ученый лесовод, состоит сотрудником той же газеты «Қазақ» и проживает в г. Самаре.

По имеющимся сведениям, Букейханов состоит членом Самарского комитета Кадетской партии; в 1912 и 1913 гг. некоторое время наблюдался в сношениях с самарскими членами партии социалистов-революционеров.

Изложенные в телеграмме Уральского губернатора, в части касающейся Букейханова сведения, были сообщены мною начальнику Самарского губернского жандармского управления для разработки и зависящих распоряжений. Ныне названный начальник уведомил, что за Букейхановым ведется наблюдение.

Полковник
**Кашинцев**

*ОГА ОО Ф.10. Оп.4. Д.10/9. Л.60–61. Подлинник. ЦГА РК. Ф.25. Оп.1. Д.419. Л.135–136. Копия. Қаһарлы 1916 жыл – Грозный 1916-й год: құжаттар мен материалдар жинағы.Сост.: Асанова С.А., Жоламанова А.А., Нурмагамбетова Р.К, Мажитов С.Ф., Панфилов А.В., Романов Ю.И. (ответ.), Сапибекова К.И. – Алматы: Қазақстан, 1998 – Т.1. – С.52–54.*

## № 103
## Письмо директора Департамента полиции Российской империи Е.К. Климовича [22] Его Превосходительству А.В. Степанову о противоправительственной деятельности А. Байтурсунова и А. Букейханова

*г. Оренбург* *20 августа 1916 г.*

М[илостивый] г[осударь]
Александр Васильевич [23]

В [тексте] письма от 3 августа за № 108189, имею честь уведомить Ваше превосходительство, что произведенный по моему распоряжению разработкой сведений, сообщенных управляющим Уральской обл. о противоправительственной деятельности редактора, издаваемой в г. Оренбурге газеты «Қазақ» Байтурсынова и сотрудников этой газеты Дулатова и Букейханова установлено следующие:

Ахмет Байтурсынович Байтурсынов, 42 лет, бывший учитель, киргиз № 5 аула, Тургайской обл., в 1909 г. был арестован в г. Каркаралах Семипалатинской обл. и привлечен к дознанию в порядке […][1]*от охраны по обвинению в противоправительственной пропаганде среди киргиз.

Дознанием этим установлено, что Байтурсынов, начиная с 1905 г. как в г. Каркаралах, у себя на квартире, так и при разъездах по аульным школам, внушал киргизам не платить податей и ни в каком случае не переходить на крестьянское положение, распространял среди киргизского населения воззвания преступного содержания, а волостным управителям советовал не собирать недоимки, указывая на том, что в России за крестьянами состоят миллионы, и им за это ничего не делают.

По рассмотрению дознания в особом совещании Байтурсынову распоряжением министра Внутренних дел, было воспрещено жительство в Степном крае, Семиреченской и Тургайской областях на два года, считая срок с 10 марта 1910 г. Избрав местом жительства г. Оренбург, расположенный близ границы Тургайской

[1]* Слово неразборчиво.

обл., Байтурсынов первоначально поступил на службу в переселенческое управление, а затем стал издавать газету «Қазақ» на киргизском языке.

Установленное за Байтурсыновым с первых дней пребывания им в Оренбурге неглавное наблюдение со стороны жандармских чинов не дало положительных результатов […][1] […][1] о […][1] охранной переписке, по […][1] им газеты «Қазақ» помещались статьи, содержание коих указывало на то, что Байтурсынов не оставил своей вредной деятельности, имея явное намерение внушить среди киргиз враждебное отношение к правительству. Показателем такого стремления Байтурсынова может считаться статья его, напечатанная в № 80 газеты за 1914 г. по поводу выработанного правительством закона проекта взамен существующего ныне Степного положения. Обсуждая законопроект и объяснительную записку к этому закону Байтурсынов говорит: «Если бы правительство преследовало исключительно интересы киргизского населения, то оно, несомненно, сказало бы этим последним: «Составьте сами новый законопроект и представьте в законодательные учреждения».

Этого правительство не сделало, что [самостоятельно] каковой и составлен закон».

В заключительных словах в статьи автор выражает надежду, что «каждый безошибочно может указать на те места нового закона, которые не в пользу народа».

За помещение этой статьи в газете Байтурсынов предшественникам мои был подвергнут в административном порядке штрафу в 1500 руб., а при неуплатах аресту на 3 месяца. К сожалению, состоявшееся по сему предмету [решение] бывшего губернатора, по жалобе Байтурсынова, в последствие отменено Правительствующим Сенатом (Указ от 15 марта 1916 г. № 4453), который признал, что указания автора статьи на то, что [постановления] Правительства не всегда совпадают со стремлением киргизского народа не может быть признан достаточным доказательством на личное намерение автора, […] враждебное отношение к Правительству.

В 1915 г. газетою «Қазақ» была напечатана другая статья, под названием «Что это значит?», в которой передается слух о том, что отведенные киргизам земельные наделы в пос. Каратаевском Уральской обл., будучи переданы крестьянам, тогда как по [… признанию] Уральского губернатора, вопроса о таковом [использовании] не возникало.

Усмотрев при этой статье явное стремление возбудить среди киргиз, путем распространения […][1] слухов, враждебное отношение к Правительству бывший губернатор […][1] 13 марта 1915 г. подвергнул Байтурсынова аресту на две недели или штрафу на 50 руб. На это постановление Байтурсыновым точно так же принесена жалоба в Правительствующий Сенат, но до настоящего времени не рассмотрена.

Что касается упомянутой выше телеграммы Уральского губернатора, то в ней говорится лишь о том, что фамилия Байтурсынова упоминается в разговорах киргиз, т. к. Байтурсыновым многие направлялись на совещание в Уральскую обл.

Собранными по этому поводу сведениями выяснено, что Байтурсынов от 23 мая находится в Тургайском у., куда он был командирован Тургайско-Уральским переселенческим управлением для переписи скота, и возвратился в Оренбург лишь в первых числа августа, а 7 августа принимает участие в разрешенном совещании киргиз, состоящимся в здании Тургайского областного правления.

За время пребывания Байтурсынова в Тургайском у. неблагоприятных сведений о нем не имеется, а направлений газеты «Қазақ» со времени объявлений высочайшего повеления о призыве инородцев для работы в тылу армии, в части, касающейся этого призыва, было самое корректное, ввиду чего и не оказалось возможным возбудить против названного лица переписку порядке вовлечений о государственной охране.

[1*] Слово неразборчиво.

В отношении сотрудника газеты «Қазақ» Дулатова имеются следующие сведения, в июне 1911 г. Дулатов был арестован в г. Семипалатинске, куда он, будучи письмоводителем мирового судьи 2-го участка Петропавловского у., приезжал с целью распространения своей брошюры «Оян, казак!» («Просыпайся, киргиз!»), и привлечен к дознанию в качестве обвиняемого по 6 п[унктy] 129 ст. Уг[оловного] Улож[ения] [21], а затем приговором Семипалатинского окружного суда, состоявшемся 23 декабря 1911 г. осужден на заключение в крепость на 1 год.

По получению телеграммы Уральского губернатора, за квартирой Дулатова в течение нескольких лет было установлено наблюдение, которое, однако, не отметило ни одного посещения его киргизами.

Точно так же оказался безрезультатным и произведенный как в квартире его, так и в редакторском столе обыск. В числе бумаг, взятых для просмотра между прочим были запросы от отдельных лиц по разъяснению Высочайшего повеления о призыве инородцев, на которых имеются пометки разъяснительного характера в духе правительственных распоряжений [о призыве, но никаких данных, указывающих на антиправительственную пропаганду не оказалось].

Другой сотрудник газеты «Қазақ» Алихан Нурмухамедович Букейханов, ученый лесовод, бывший член I Государственной думы, проживаемый в г. Самаре. По имеющимся сведениям, он состоит членом Самарского комитета Кадетской партии, в 1912 и 1913 гг. имел сношения с самарскими членами партии социалистов-революционеров. О возникших в отношении его подозрениях сообщено начальником Самарского губернского жандармского управления, каким и установлено за Букейхановым наблюдение

**[Е.К. Климович]**[1*]

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.2. Д.242. Л.2–5. Подлинник.*

## № 104
## Рапорт наблюдающего за повременными изданиями, выходящими в г. Оренбурге на татарском и киргизском языках М.Х. Тунганчина Его Превосходительстве г-ну Оренбургскому губернатору М.С. Тюлину о статье «Политическое положение», № 213 газеты «Қазақ»

*г. Оренбург.* *14 февраля 1917 г.*

Имею честь представить на благоусмотрение Вашего Превосходительства перевод статьи «Политическое положение», помещенной в № 213 газеты «Қазақ».

Наблюдающий за повременными изданиями
**Тунганчин**

Приложение:

### Политическое положение

В настоящее время политическое положение в России не было таким, какое оно сейчас. Правда с 1915 г. смена министров, хотя и была частой, но не в такой степени как теперь: смена эта – почти ежедневна. Нет уверенности в том, что сегодняшний […] политический недуг с каждым днем усиливается. Чем кончится – не известно. В делах правительства нет дальновидности, замечается растерянность и колебания.

[1*]Подпись отсутствует. Авторство предполагается по документу от 3 августа 1916 г.

[…][1*] правительственный механизм испорчен, и видимо, как бы не старались наладить его не представляется возможным дать ему правильный ход. В последние время стали проявляться события, каким раньше не было места.

[…][2*] работоспособность агентов правительства понижается. Разрозненность между правительством и обществом с каждым днем увеличивается. На сближение нет надежды. Правительство и общество представляют два совершенно противоположных лагеря. Как враждующие стороны, Правительства и общество озабочены тем, кто из них выйдет победителем.

Крепится Правительство, но недуг серьезен.

Перевел наблюдающий за повременными изданиями, выходящими в г. Оренбурге на татарском и киргизском языках – переводчик Тургайского областного Правления.

**Тунганчин**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.2. Д.242. Л.6-7 и об. Подлинник.*

[1*]Пропуск документа

[2*]Пропуск документа

## 3.2. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН МӘТІНДЕР. МАТЕРИАЛЫ ИЗ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»

### № 105
### Құрметті оқушылар!

«Заманына қарай амалы» деген сөз бар. Мұның мағынасы: заманының түріне қарап іс істер. Төңірекке қарасақ, түнерген-түнерген бұлттар көрінеді. Түбі қандай белгісіз, не боларын білмейміз. Нұр болып жауып, жерімізді көгертіп, несібемізді молайтар ма? Болмаса, дауыл боп соғып, үйімізді жығып, үй ішімізді шашып тастар ма? Көзіміз бұған жетпейді. Жалаң аяқ, жалаң бас, жеңдеріміз киюсіз, етектеріміз жиюсыз ашылып, шашылып, қамсыз жатқан халықпыз. Күннің не боларына көзіміз жетіп тұр. Дауылды жауын ету қолымыздан келмесе де, үйлеріміз құламай, үй ішіміз шашылмай қалуына амал ету керек емес пе? Сол амалға кіруге жұртқа мұрындық болатын нәрсенің бірі – газета. Халыққа газетаның керегі қандай екендігін айтып өткеніміз ұнамсыз болмас.

Әуелі, газета – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газета сондай керек.

Газетасы жоқ жұрт, басқа газетасы бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мылқау, көзі жоқ соқыр секілді. Дүниеде не болып жатқанын көру жоқ, не сөйленіп жатқанын есту жоқ, өз пікірін айту жоқ. Бүтін дүние жүзіндегі халықтар телеграм, телефон, пошталардың ортасында, бір-бірімен хабарласып, газета арқылы жұртқа қарап, бір үйдегі адамдай сөйлесіп отыр; дүниеде болып жатқан істер, айтылып жатқан сөздер – кімге пайдалылығын, зарарлы екендігін күні бұрын біліп, пайдалы болса шаттанып, зарарлысынан сақтанып тұрады.

Екінші, газета – жұрттың әулет басына қызмет ететін нәрсе. Олай болатын мәнісі: жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп ғалым адамдары газета арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп басшылық етіп тұрады.

Үшінші, газета – халыққа білім таратушы, олай дейтініміз газетадан жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, іс те жеттікпекші.

Төртінші, газета – халықтың даушысы. Жұртым деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтар газета арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шұқытпасқа тырысады.

Халыққа газетаның осындай пайдалы қызметтері бар екендігін білген жұрттар газетаны киетін киімі, ішетін тамағы, үстіндегі үйінен соңғы керек нәрсеге санайды. Газетаның пайдасын білімді, өнерлі халықтар көбірек біледі. Сондықтан неғұрлым білімді, өнерлі халық болса, соғұрлым газета, журналдары көп. Оны мынадан байқауға болады.

1909 ж. санаққа қарағанда, Америкада шығатын газета һәм журналдың есімі – 12 435, Франсияда – 8940, Германияда –8000, Италияда – 3120, Русияда – 2058 екен. Ең білімді һәм һөнерлі халық Америка, сол Америкада газета мен журнал бәрінен де көп. Америкада «Сон» деген газетаның үйі 23 қабат, биіктігі 61 сажен. Ондай үйдің бағасы әлденеше миллион боларға керек. Неге десең, ол үй тұрған қалада үй орнының жері ғана 2-3 млн сом тұрады.

Газетаны жұрт керек қылмаса, миллиондап капитал ол үшін жұмсамас еді. Осылардың бәрі де газета керек нәрсе екендігін көрсетеді.

1907 ж. санаққа қарасақ, Русияда сол жылы 2173 есімді газета һәм журналдар

шыққан екен. Оның 1396 орыс тілінде, 867 басқа тілде. Сол 867 ішінде біздің татар қандастарымыздың 30 шамалы газета, журналдары болды. Бізде біреу де болмады. Онан бері 5 жыл өтті. Сол 5 жылдың ішінде газета, журналдардың саны бұрынғыдан да өсті. Біз де құр қалғанымыз жоқ: «Айқап» журналы шықты. Ол бұрынғыдан гөрі жақсырақ болса, ілгері басқанымыздың белгісі. Бірақ бір адым ілгері басып, сонымен тұрып қалсақ, онымен алысқа ұзай алмаймыз. Ілгері басқанның үстіне ілгері басарға керек. Озғандарға жету керек, жеткендеріміздің озу керек. Дүниенің төріне тырмысқандар төрден орын алып жатыр. Тырмыспағандар есікте қалып жатыр. Есікте қалмай, төрге тырмысалық. Басқалар төрге қалай бара жатқанына қарап, біз де солардың істегенін істейік.

Басқалардың заманға қарай етіп жатқан амалын көруімізге газета-журналдар керек.

«Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар» деген нақыл бар. Бұзуға құдіреті келетін сөздің, түзеуге құдіреті келеді. Сөз – қару, бұны бұзуға жұмсасақ, бұзады, түзеуге жұмсасақ, түзейді. Сөзін жұртты түзеуге жұмсай бастаған жұрттың өзі түзеуге бет алғанын көріп тұрмыз. Алыстан іздемей, жақыннан-ақ алайық. Күні кеше өзімізбен шамалас, қатар халық татар қандастарымыз, сөзін жұртты түзеуге жұмсай бастап еді, түзеліп ілгері зарығып бара жатыр. Орысша оқығаннан басқа, жастарыңды оқытып, көздеріңді ашып отырған татар.

Бұл – татардың бізден ілгері кеткендігі. Олар бізден емес, біз олардан үйреніп жатқанымыз білім дәрежесінде біздің төмендігімізді көрсетті.

Ал Алаштың азаматтары! Ақсақ қойдай басқадан кейін қалғанымыз ба? Жоқ, қалмас амалын іздеп қамданамыз ба? Қалмаймыз десең, қарап жатпалық. Көп істе көп болып жабылайық! Саңлаулы, саналы халық азаматтары көмек етіп, күш қосып демер деген үміт зор. Қолымнан не келеді деп қорынбаңдар! Ұлтыңа қызмет етуге ниет болса, жұмыс табылғандай. Көп жұмыстың ішінде ауыры да, жеңілі де болады. Қазақтың бітіп, тынып тұрған нәрсесі жоқ. Һәркім әлінен келер жұмысын алсын. Жадымызда болсын! Аз нәрсе көпке себеп болмақшы. Сол демеу, зорға сүйеу болады. Ұлыө іс ұсақтан ұлғаяды. Кірпіш зор емес, қаласаң қандай зор үй шығады. Шөпшектеп жиып, шөмеледей илеу істейтін құмырсқаны көрмейміз бе? Ұлығ іс ұсақ істен құралып, зор болатындығын осылардан аңғаруға болады.

Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетамыздың есімін «Қазақ» қойдық. Ұлт үшін деген ұранымыздың ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етемін десеңдер, азаматтар, тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, өмір қысқа, қолдан келгенін өмір жеткенінше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық үшін қам қылмай, қарын тойғанына мәз болып, мал өліміне күлмейік.

Миллет халін ойымызға алып, қызмет етуді мойнымызға алып, талаптанған бір ісіміз. Құдай сәтін салғай, «әмин» деп қол жайып, «әуп» деп күш қосып, «Алла» деп іске кіріселік!

*Қазақ, 1913, № 1.*

## № 106
## Оренбург, 10 феурал

«Қазақтың» бастапқы нөмірінде төңіректе түнерген бұлттар көрінеді дедік. Ол айтқанымыз түнеріп шыққан бұлт секілді «Мынау қалай болар» деп, кісіге ой түсіретін нәрселер еді. Отбасының уайымын қойып, жұрт басының қайғысын ойласақ, ой түсіретін нәрселер һәр тараптан көрінеді. Қалыпты шаруамыз өзгеріліп, қалпымыз да өзгерілейін деп тұр. Қалпымыз өзгеленсе қалай болатынымыз белгісіз, іргеміз тұтас ыдырамай, бірыңғай жатқан халық едік. Енді арамызға бөтендер келіп кірісейін деп тұр.

Бөтендер кіріскенде халіміз қандай болар? Тарих жолына қарағанда келімсек жұрт күшті болса, тұрғын жұрт аяқасты болып, азып-тозып жоғалмақшы. Тұрғын жұрт күшті болса, келімсек жұрт сіңіп, тұрғын жұрттың торына түсіп, бөтендігі жоғалмақшы. Екеуі де тең болса, бір-бірінен кем болмай, біріне-бірі жем болмай қатар тұрып күнелтіп, һәр қайсысы өз алдына ұлт болып тұрмақ.

Қазақ енді бірыңғай, іргесі тұтас қалпында, бұл күйінде тұра алмайды. Егін шығатын жерге егіншілер келіп орнап жатыр, мал бағатын жерге мал өсірушілерді алып келіп орналастырмақшы, балығы бар жерге балықшыларды қондырмақшы. Қысқасы, ол жолмен, бұл жолмен болсын қазақ арасына бөтен жұрттар кірейін деп тұр.

Істің бәрі жалғыз-ақ тамақ асырап, күн көруге қалса, өз бетінен күн көре алмаса, өзге жұрттың есігінде жүріп, малайлықпен тамақ асырап, қазақ тіршілік етер еді ғой. Біз қазақ тіршілігін ойланып, қалай болар деп қам қылатын тіршілігіміз – ол тіршілік емес. Қазақ деген қашаннан өз алдына ұлт болып, Еділден Ертіске, Оралдан Ауғанға шейін тұтас тұрған халық едік. Арамызға һәр түрлі жұрт кіріскенде, солармен қатар, атымыз жоғалмай, қазақ ұлты болып тұра алармыз ба? Осы – бізді төсекте дөңбекшітіп, ұйқымызды бұзатын нәрсе. Басқа жұртпен араласқанда өз алдына ұлт болып, өз алдына тілі бар, өз тілінде жазылған сөзі (әдебиеті) бар жұрттар ғана тұрады. Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы һеш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміз, дін де сақталу қамын қатар ойлау керек. Қазақтың осы күнгі ісінің бетіне қарағанда һәм мұнан былай ісіміздің беті осы болса, қазақ тілі азып, жоғалуға ықтимал. Біз келімсек жұрттан кем болмас үшін оқымай тұра алмаймыз. Оқымасақ басқалармен қатар тіршілік ете алмайтынымыз сүттей ақ, күндей жарық. Оқығанда ісіміз осы халінде болса, тіліміздің азып, жоғалуы да анық.

Қазақтың балалары қалай оқып жүр? Елде оқыса, он жыл оқып хат жазуды білмейтін ескі жолмен оқиды. Шаһарда оқыса иә сарт, иә ноғай медреселерінде оқиды. Орыс оқуында оқитыны орысша кітап үйрену, орысша жазу. Қазақша көбі оқып та, жаза да білмейді. Мұсылман медреселерінде оқығандардың естігені әдеби тілмен жазған кітап, жазғанда да сол кітаптардың тіліне салып еліктеу. Ол әдеби тіл деген қандай тіл? Араб, парсы сөздері көп кіріскен тіл. Неғұрлым араби, парси сөздері көп қосылса, неғұрлым қара халық түсінуге ауыр, хатта тіпті түсінбейтін болса, соғұрлым әдебиірек болады деп тұтынған жолдан шыққан тіл. Бұл тіл халықтан тумаған, жаны жоқ тіл. Мұсылманша оқығандарымыз әдеби тілмен сөйлейміз, әдеби тілмен жазамыз, қазақша жазсақ әдеби болмайды деп қазақ тілімен жазуға ұялады, қорынады. Орысша оқығандарымыз қазақ тілімен пікірімізді

толық айта алмаймыз, жетпейді, орысша жазғанымыз оңай дейді. Қысқасы, орысша, мұсылманша оқығандарымыз қазақ тілімен жазуға қорынып, біреуі орысша жазады, біреуі әдеби тілмен жазады.

Бұлардың өз тілінен қорынып, жерінетін себебі не? Менің ойлауымша, бұл ғадеттенуден, біреуі орысша оқып, бірі әдеби тілмен оқып, қазақша жазу ғадетінде болмағандық. Ғадетте жоқ нәрсе қалыптан тысқары болып, басында ерсі көрінеді. Қазақ тілімен жазу ғадетінде болмаған соң, орысша һәм мұсылманша оқығандарымыз қорынады. Бір-біріне жазған хаттарын да қазақша жазбайды. Бұлай істеулері ұнамды емес. Бірақ қазақ балаларын аталары осы күнгі оқытуына қарағанда «Бұл неге солай?!» деп ғажаптанар да іс емес. Сегіз-тоғыз жасынан оқуға түссе, оқыған тілі басқа болса, оқитын кітабы басқа тілде болса, жазғанда сол кітаптардан үлгі алып жазса, олар қайдан қазақша жазуға ғадеттенер? Мұнан бұлай да осы бетімізбен жүре берсек, ықтисадта қазақ тілі азып-тозып, бірте-бірте тұтынудан шығып, әуелі қазақша жазу ұят көрінер, сонан соң қазақша сөйлеу ұят көрінер, онан әрі не болары белгілі. Оқыған жастарымыз қазақ тілінен жиренсе, қарттарымыз мың жасауға болмаса, қазақ тіліне жан сақтайтын орын жоқ. Сондықтан бұлтақтамай осы бастан істің бетін тура жіберу үшін анықтап ашатын нәрсе мынау: Қазақ тілін сақтау керек пе? Болмаса орысша болсын, басқаша болсын сөйлесуге жараған соң бәрі тіл ғой, қазақ тілі жоғалса жоғала берсін дейміз бе?

Біздің газетамыздың таңбасы «Қазақ», иәғни қазақтығымызды сақтау. Қазақтық, әрине, аты мен тілі жоғалмаса сақталады.

Бұл айтқанымыз орысша иә басқаша оқымасын деген емес, орысша тілді де білу керек, бірақ өз тілінен жиренбеске керек деген сөз. Тұтынбаған нәрсе жоғалады. Он жыл, он бес жыл еңбек етіп, қиналып орыс иәки әдеби тілді үйрендерге өз тілімен жазуды үйрену қиын деп һешкім айта алмас. Орысша білудің де, әдеби тілді білудің де орындары бар: біздің қарауымызша оларды өз орындарына жұмсау тиіс. Ақырында айтатынымыз: әдеби тілді сүйетін бауырларымызға газетаны қазақтың қара тілімен жазғанымыз ұнамсыз көрінсе, ол кемшілігімізге кешу өтінеміз. Жұрт үшін шығарылған нәрсе жұртқа жақын болуы тиіс. Аспандағанмен, жерден алыс кете алмаспыз, артылдық дегенмен, елден алыс кете алмаспыз.

*Қазақ, 1913, № 2.*

## № 107
## Құрметті бас жазушы!

Біздің жұртқа газетаның артықша мұқтаждығы һәманнан тысқары екендігі кімге болса да анық белгілі. Соның үшін Оренбургтағы «Қазақ» атты газета шықпақшы болды деген хабар құлағымызға тиіп, біз, Петербурдағы қазақтар, қуанышымыз қойнымызға сыймай, осы хат арқылы өзіміздің, жұртымыздың ғадеті бойынша «Қазақтың» қадамы қайырлы, бауы берік, өмір жасы ұзақ болып, мақсұтқа жетпегіне тілектестігімізді білдіреміз.

Біздің қазақ халқы ғылым, һөнері аз болған соң дүниенің айласына келгенде басқа, өзінен һөнері артық халықтан күші кем болып, олардай тіршілік амалын істей алмай, олардың айтқанын істеп, айдағанына жүретұғын қара табан құлы сияқты болып жүр.

Жаңа шыққан газета, жылқының жас құлынындай нашар болады, сол құлынды ақыл иесі қандай қылып ауыздандырып, аяқтандырып тәрбиелесе, біз де жаңа туған

«Қазақ» газетамызды қолымыздан келгенінше тәрбиелейік. Құлынды көнген кісі зарар таппаса «Қазақты» күткен біз де пайдадан басқа һешбір зарар таппаспыз.

Біз, Петербургте тұрған 6–7 қазақ баласы, һәр қайсымыз һәр жақтан, һәр рудан екенбіз. Бірақ түп қанымыз бір болған соң ойымыз да, мақсұтымыз да бір болып, біреуіміздің қуаныш, қайғымыз бәріміздікіндегідей көрініп, қолдарымыз азырақ жұмыстан босағандай болса, көрісіп сөйлеспесек көңіліміз орнына түспейді.

Қазақ халқы алтау, жетеу ғана емес, 6-7 млн деп айтылады. Мұндай көп жұрт көзбен көрісіп, ауызба-ауыз сөйлесе алмайды. Бірақ жаңа туған «Қазақты» бір жағадан бас, бір ауыздан сөз шығарып, жас та болса бастай көріп, халық ортасына «Қазақшы» қылып, һәркім шын көңілімен батасын беріп, халінше не көмегі де болса тигізіп тұрса, біздің мұңды жұртымыздың мұңдасып, бірінің хал-жайын бірі біліп тұруына да «Қазақтың» жәрдемі аз тимес еді деп ойлаймыз.

Біздің тағы да айтатұғын бір қолқамыз мынау: «Қазаққа» қаламменен жәрдем беретұғын мұсылманша оқыған құрбыларымыз бір нәрсе жазғанда басқа араб, парсы, ноғай қандастарымыздың сөздерін, орысша оқығандарымыз орыс иәки басқа Еуропа жұртының тілдерін орынсыз көп кірістірмей, өзіміздің қазақтың нағыз қара тілімен жазып тұрса, «Қазақ» қалың жұртымыздың оқып тұруына оңай, түсінімді болар еді. Соның үшін құрметті бас жазушы да мұны һәр қашан назарына алып жүрсе екен деп тілейміз.

**Батырша Сұлтангерей баласы Есімханов,**
**Сейілбек Мейрамұлы Жанайдаров,**
**Ыдырыс Оразалы баласы,**
**Ғұсман Жанабек баласы,**
**Мұқыш Бөштаев,**
**Мұстафа Шоқай баласы**

*Қазақ, 1913, № 5.*

## № 108
## «Қазақ» құтты болсын!

Дүниеге келді бізден бір талапты ұл,
Ер жетсе, бар қазақтың басшысы бұл.
Бөгеттен, ауру-сырқау аман сақтап,
А, Құдай! Құтты өмірлі, бақытты қыл!
Үмітті Орынбордан бала туды,
Қолына жарық сәуле ала туды.
Мақсаты қараңғыда жүрген халқын
Ойлайды тура жолға қаратуды.
Күтіп ем, туа ма деп көзім сүзіп,
Бұл кезде кетіп едім, күдер үзіп.
Хабарын «Уақыт»-тан білгеннен соң,
Тірілді өлген үміт, қаным қызып.
Көп қайғы болды бүгін ұмытылғандай,
Бейнеттен бір зор ауыр құтылғандай.
Жақындап жан шығарға шөлдегенде,
Құмартқан сусын бейне жұтылғандай.
Қайғысыз жас жігіттей бола қалдым,
5–6 подписшикті тауып алдым.

Бір тамшы қарлығаштың суындай ғып,
Алуға жылдық «Қазақ» ақша салдым.
Табармын шамам келсе тағы жолдас,
Қам қылмай қартайдым деп жатып болмас.
Үмітті жаңа туған жас баланы,
Ағайын қырғыз-қазақ түгел қолдас!
Ойлама газет бізге не керек деп,
Газетсіз ел жаны жоқ, өлгенге есеп!
Көл болар, көп түкірсе деген пәни,
Кетпей ме бір тоқтыны қасқыр да жеп? ...

**Ш.Х.**

*Қазақ, 1913, № 5.*

## № 109
## 5 мың десиатина жер

Русияда құрт ауруға қарсы қару ететін жәмиғат (обшество) бар. Құрт аурулыларды дала қымызымен емдеу үшін қазақ жерінен қымызхана ашпақшы болған. Қымызханаға керек 5 мың десиатина жерді хүкімет тарапынан сұрап алмақшы болған. Бұл алатын жері Бершүгір стансасының қасындағы Ырғыз уезінің Шеңгел болысының қарамағындағы қазақтар пайдасындағы жер. Өткен жаз землемер шығып, жерді өлшеп, бороздасын тартып алуға әбден даярлап қойса керек. Бұл 5 мың десиатина жерде 13 үйдің қыстауы бар, басқа қазақтардың жайлауы бар. Ол қазақтар жерін алғанына риза ма, жоқ па, беймәлім. Бұл жер мұжықтарға алынған секілді зорлықпен алынып жатқан шығар. Қазақтың жерін басқалар талап алып жатыр деп біздің де талау жолымен алғанымыз лайықсыз. «Басқалардан қазақтың жері жылдан-жылға тарылып жатқанда біз де бір жағынан жармалап жер аламыз дегеніміз жарамайды» – деп, жәмиғаттың кей ағзалары қазақ жерін алуды мақұл көрмеген. Бұл мақұл көрмеген жағы Мәскеудегі жәмиғаттың бас соуетіне қазақ жерін алу лайық емес дегендігін білдірген. Жерді алу-алмасы талас болған соң, қай жағының сөзі дұрыс екендігін ашу үшін Мәскеудегі бас соует тарапынан Орынборға бір адам келген. Осы марттың 6-да Орынбордағы ағзалардың жиылысы болды. Ішінде Мәскеуден келген адам да болды. Осы жер туралы сөз болатын болған соң мен де барып едім. 5 мың десиатинаны алу-алмас турасында көп сөздер сөйленді. Біреулері бұл жерді алу керек, мұнан қазаққа пайда болмаса зарар жоқ деді. Біреулері алмасқа керек, қазақтың іске асатын жақсы жерлерін мұжыққа беріп құртып жатыр, оның үстіне біз секілді жәмиғаттар келіп тағы алса, қазаққа не қалады деді. Ақырында көптің пікірі жерді алуға айналды. Мәскеуден келген адам бұлардың сөзін тыңдап болып айтты: «Сіздердің пікірлеріңізді естіп болдым. Майдың 13-де бұл турасында айтылған пікірді Мәскеу соуетінің жиылысына саламын. Мен жалғыз-ақ біле алмай тұрғаным, бұл жер турасында қазақ пікірлері. Жері алынатын қазақтардың пікірін білсем екен» –деді. Орынборда «Қазақ» газетасы бар екен, сол арқылы сұрап білуге болмас па екен деді. Газета арқылы сұрау керектігін мен де қуаттап, қазақтардан сұрап, олардың газетамызға жіберген пікірлерін Мәскеу соуетіне жеткізу міндетін мойнына алдым.

13 майға шейін бұл турасындағы пікірлер Мәскеу правлениесіне барып, даяр болып тұрарға керек. Сонда қаралып, һәркімнің пікірі саналып, жерді алар-алмас мәселе бекіп, тәмам болады.

Енді біздің өтінетініміз, сол Бершүгір ыстансиасының жанындағы алуға ыңғайлап қойған жерде 13 үйдің қыстауы болса, қыстап һәм жайлап отырған

қазақтар сол жерді алуға риза ма, жоқ па? Осыны солар бізге білдірсе екен. Білдіргенде сенімді һәм қуатты болуы үшін 13 үйдің адамдары тегіс қол қойып иә таңбаларын салып, ауылнай, би иәки болыс секілді адамдардың бірі мөрін басып жіберсе екен.

Және де пікірлерін жіберетін адамдардың есіне салатындарымыз мынау: бұл қымызхана салынғанда қазаққа болатын пайдасы қанша, зарары қанша екенін салыстырып, өлшеп, жерді беру-бермес пікірді соған тіреп айтарға керек.

Пайдасы, зарары қанша екенін мұнан байқауға болады: қымызхана жүз ауруға шамаланып жасалады. Олай болғанда жүз аурулы адамдар қымыз ішіп жатуы ықтимал.

Жүз ауруды бағатын доктор, фелшерлері болмақшы. Ол қымызхана үйлерін жуып, тазартып тұратын жұмыскерлер болмақшы. Ауруларға һәм оларды бағатындарға қымыз керек. Ет керек. Олардың бәрін қазақтан алмақшы. Олай болғанда биесі барлар 5 мың десиатина жерге биесін бағып, сүтін сатпақшы. Қойқозысы барлар қойын-қозысын сатпақшы. Малы жоқтар жұмыскер болып, жалданып мал таппақшы. Бұл кәсіп жағынан қазаққа боларлық пайдасы. Мұнан басқа пайдасы болуға ықтимал жақын жердегі қазақтардың ауруларына. Құрт аурулы иә басқа аурулы адамдарға жақын жерден дәрігерлер табылып тұрмақшы, мұның бәрі пайдалы жағы.

Енді зарарлы жағын алалық. Қазаққа мұнан зарар болады, егер де қыстауы бар қазақтардың қыстап отырған жері жақсы, шаруаға қолайлы болып, көшіргендегі алатын жері бұрынғы жерінен төмен болса, екінші, бұған кететін жайлаулық жерлер суы тұшшы, шөбі мол жайлауға қымбат жер болса һәм оны жайлап жүрген елдердің мұнан басқа қолайлы жайлаулары болмаса. Үшінші, ақша табуға қызығып құлындарын қатырып, биелерін жүдетіп, қыс күні қырып алып жүрсе. Мұнан басқа қандай зарары болар. Қазақтың өздері шамалап білер. Біз сырттан қараған боларлық зарарларын һәм пайдасын айтамыз.

Және де айтатынымыз бұл жер басқа осындай нәрселерге, болмаса мұжыққа алынбайтын жер. Қазақ риза болмаса, жоғарыда айтылған жәмиғат халықты ренжітіп, зорлықпен жер алмайды. Бұл жәмиғаттың ішінде сендердің ризалығыңды керек қылатын адамдар көп.

**Ахмет Байтұрсынов**

*Қазақ, 1913, № 6.*

## № 110
## Қазақ жайы

Ілгергі нөмірлерде Европа, Азия патшаларының жайынан һәм Русияның ішкі, тысқы істерінің жайынан қысқа-қысқа сөйлеп, аз да болса мәлімет бергеннен кейін, енді қазақ істері жайынан сөйлемекпіз.

Қазақтың кемтігі, керегі көп, кемтігін толтырып, керегін табуға істегені аз болған жоқ. Біздің керегіміздің көбі бұрынғы күйімізде болмаған, осы күнгі жайымызға қарай керек болып тұрған нәрселер. Бұрын бізге ғылым да, һөнер де қажет емес еді. Кең далада еркін жүріп, еркін тұрып, мал бағып, бар керегіміз малдан табылып, басқа нәрселерді керек қыла қоймаушы едік. Заманында сол қалпымыз жайлы да, жақсы да еді. Заман қазір де сол қалыпты болса, қазаққа ғылым, һөнер керек болмас еді. Адам ғылым мен һөнер үшін жаратылған емес, ғылым мен һөнер адам үшін шыққан, адамның өзі тіршілігіне керек болған кезде

ойлап тапқан нәрселер. Не нәрсені де болса адам керегі болса іздеп жоқтайды, қажеті жоқ нәрсені кісі жоқтамайды.

Бұрынғы күйімізде бізге оқудың тіпті керегі жоқ еді. Дүниемізге керек еді деуге – керегіміздің көбі, мәселен, тамақ, киім, үй бәрі малдан табылушы еді. Олай болғанда күнелтуімізге оқудың қажеті жоқ еді.

Басқа жұмыстарға керек болды деуге бұл күнгідей уездни, крестиански нашалниктерге, мировой судиа, окружни сот, губернатор, министр, сенатқа арыз беру қазақта жоқ еді. Ісі бар адам ауыл ақсақалына айтушы еді. Онан асса биге түсуші еді. Биден асса ханға барушы еді. Олардың бәрі де арызыңды қағазға жазбасаң һәм орысша жазбасаң алмаймыз демеуші еді. Һәркім арызын өзі айтып, өзі сөйлесіп, бітіп, айтылғаннан тану-таю жоқ еді. Тану жоқ болған соң, книгаға тіркеудің де қажеті жоқ еді.

Книгасын қолға алып, қай жағынан мол түсер деп, жалақтап біреудің ажарына, біреудің ақшасына сатылып, билік айтатын осы күнгі «Торсық емген топыраш» топас народный судиалар ол заманда жоқ еді. Табынан талассыз озып шыққан һәр елдің білімді көсем һәм шешен билері болушы еді. Олардың билігіне книгаға жазылмаса да жұрт тоқтаушы еді. Жазу-сызусыз жұмыс бітетін болған соң билерге де, биге жүгінушілерге де оқи иә жаза білудің қажеті жоқ еді.

Қазақтың дүниесіне керек емес оқудың ақыретіне де керегі аз еді. Неге десең ол күндегі қазақтар намаздың сабағын білмей: «Ақ қойдың келдесі, қара қойдың келдесі, мен Құдайдың пендесі» деп намаз оқыса да, олардың жүректері осы күнгі он қабат орап басына қазандай сәлде салып, көзін сүзіп, көлгірсіп отырған молдалардың көбінің жүрегінен таза еді. Құлшылық қабыл болуына таза жүректен артық нәрсе жоқ.

Қазаққа оқудың керегі жоқ кезде һөнердің де керегі аз еді. Өздеріне керек һөнерді білетін адамдары араларында болушы еді. Үйшісі, ұстасы, етікшісі, ершісі өзінде еді. Сауық үшін керек һөнерлерден де қазақ құр алақан емес еді. Ақыны, шешені, әншісі, күйшісі өзінде еді.

Қазаққа қыстың қысаңдығы болғанмен, жазы жайлы мейрам есебінде өтуші еді. Қар кетіп, көк шыққан соң, қазақтың ағы молайып, астананың қазаны құрылып, ел тойынып, еңсесі көтеріліп, қыстың қысқаны тез ұмыт болушы еді.

Онан әрі қымыз шығып, ел жайлауға көшіп, мейрам қызығы басталып, түйелері боздап, жылқылары кісінеп, сиырлары мөңіреп, қойлары маңырап, бәрі оркестрше үн қосып, ел музыкалатып келіп қонған секілді болушы еді. Шалғынды жерге үй тігіп, салқын үйде сапырулы сары қымызды ішіп, түк жұмыс жоқ, бейнеттен азат шаһар адамдарына мейрамда іздесе табылмайтын райысты қазақ үйінде отырып көруші еді.

Ол заман қазақтың көбінен өтті. Өтпегендерден енді өтеді. Қазақ сол күйін ғылымды, һөнерлі жұрттың кент қалыбының қандайына да болса, өз еркімен сатпас еді. Ол қалыбынан қазақ амалсыз айырылайын деп тұр. Бұрынғыдай кең даланы қазақ жалғыз меншіктеп отырған жоқ, басқалар да келіп тығылды. Басқалармен араласу енді көбейді һәм жылдан-жылға көбейіп барады. Олармен араласқан соң, біздің бұрын керек қылмаған нәрселеріміз енді керек бола бастады һәм жылдан-жылға керегі білінер. Өзгелерден кем болмай тең боламын деген жұрт қатарынан қалмасқа тырысады. Тең болмағанда адам болсын, жұрт болсын білімі, һөнерімен тең болады, қалыспаймын дегенде осыларымен қалыспасқа тырысады.

Тіршілік – бәсеке, жарыс, дүние – бәйге үлестіруші. Озғанға қарай бәйге береді. Жарыстың алды боп келген бәйгенің алдын алады, ортасы боп келген ортасын алады, соңында қалған бәйгеден тіпті құр қалады. Дүниенің ісі осылай болған соң адамнан адам, жұрттан жұрт, ұлттан ұлт озсам дейді. Озғанның ісі қай орында

да болса, үстін тосып, қалғанның ісін баспақшы. Ғылымы, һөнерімен асқандар білімсіз, һөнерсіздер білімімен жығып, аяғына баспақшы. Малымен асқандар байлығымен қамыттап жұмысына жекпекші.

Біз өзімізбен болып, басылып бара жатқанымызды, батып бара жатқанымызды байқамай, батып болған соң бірақ білетін көрінеміз. Бізде ғылым жоқ, һөнер жоқ, кәсіп жоқ. Бұлардың бұрын жоқтығы керегі болмағаннан еді, енді де керек емес пе? Бұларды енді керек қылмасақ, күн бұрын өзімізді, Құдайға айтқан малды, басқалардың есігіне арнап қою керек. Оқымаған, һөнерсіз, кәсіпке айыбы жоқ адам басқаларға жалданған малайлықтан басқа неге жарайды? Өзінде ғылым жоқ, һөнер жоқ, кәсіп жоқ жұрттың да өзге ғылымды, һөнерді, кәсіпшіл жұртқа малайлыққа жалданғаннан басқа қолынан келері жоқ. Оның шет жағасын байқаған адамдар көріп те отыр. Неге басқалардан қазақ есігінде жүріп малай болушылар аз, басқалардың есігінде қазақтан жалшылықта жүрушілер көп. Бұл басқалардың ісінің үстемдігін көрсетеді. Осыған осы бастан көз салып, ойланарға керек. Бұл жеңіл жылы қарап, көздің қырын салып қана өтетін емес, көп тоқтап қарап, мықтап ойланатын нәрсе. «Басыңның сауында бер садақасын, ұшалмас салсаң бүркіт томағасын» дегендей, бәледен басқа келмей тұрғанда сақтанбасақ, томаға киілген соң, жөн тауып ұшу қиын болар.

Біз осы уақытта тайғақ кешу, тар жолда тұрмыз. Мұнан аман өтсек, жұрт болғанымыз, Алаштың азаматы көптеп-көлемдеп ақылын қосып, білімін біріктіріп, ұлтын кешуден аман өткізуге жол көрсететін жері осы. Білгенін айтып, қолдан келгенін істеп, жұртын сүйемелеп, тар жерден аман өткізуге қайрат қылатын да кез осы.

Бізде негізгі бір зор адасқандық: өз ісімізді өзіміз жай жатып сұрай берерлік дейміз де, сұрай береміз. Сұрағанын алмақ түгіл, қазақ әлі алдырумен келеді. «Жығылған күреске тоймас» деген, алмаса да қазақ сұрауын қоймайды. Сұрауда да фарқ бар екенін есіне де алмайды. Бір сұрау бар, ол есікте тұрып, еңкейіп бас ұрып, жыламсырап, аяныш түсіріп, көңілін жібіту жөнмен сұрау. Бұл қайыршылардың сұрауы, оған ойланбай, қамданбай осал-оңтай нәрсе, тиын-сиын бере салады. Бұл елеусіз сұрау. Екінші түрлі сұрау бар – ол төрде отырып, төбесін тік ұстап, қадіріне сүйеніп сұрау. Бұл елеулі сұрау. Бұлай сұрағанның қолқасы ескерусіз жерде қала қоймайды. Сұрағанын береді, бермесе де ойланып қиналады.

Қазақтың сұрауы бұл екі сұраудың қай түрі екенін өздері біледі. Біздің айтатынымыз: «Қазақтың сұраудан арманы да жоқ, сұрағаннан алғаны да жоқ. Сонда да әлі сұрасақ молығар едің» деп қамдануда.

Сұрағаннан молықса, қайыршылары молығар еді. Қайыршылдықтан байығандар бек сирек. Есіктен есікке жүріп қайыршылықпен күнелткен тіршілік қандай, өз бетінен кәсіп қып, мал жиып, өз еңбегімен күн көрген тіршілік қандай? Қайыршылықпен күн көремін деген оңбайтын адамның ісі, сұраумен молығамыз деген оңбайтын жұрттың ісі.

Біз осы күнге шейін сұраумен келдік, берер деген үмітті бақтық. Сұрағанымыз көп, алғанымыз қанша, есепке салып байқау керек емес пе? Сұрауымыз көп болып, алғанымыз жоқ болса, сұрауда не мағына бар? Өзгеге сенбей, өлмес жағымызды өзіміз көздеп ойланып, қамдану керек емес пе? Жоқ әлде болса сұрауымыз жетпеген жері бар десек, толықтырып сұралық.

Сұрағанымыз қанша, сұрағаннан алғанымыз бар ма, сұралмай тағы қалғанымыз бар ма, білу үшін кейінгі нөмірлерде соның жайын жазып өтпекпіз. Сонан соң сұралмай қалған мынадай нәрсе бар екен десек, сұрау жайын кеңесерміз. Сұралмай қалғанымыз жоқ екен. Сұрасақ та бермейді екен, сұрағаннан һеш нәрсе өнбейді екен десек, өнбейтін істі қуып, өзге жолын қарастырып, ақылдасуымыз тиіс емес пе?

*Қазақ, 1913, № 10.*

## № 111
## Жер мәселесі

Ол күнде қазақтың қажеті һәм кемшілігі қай жағынан болса да көп, солардың арасында ең бірінші – жер мәселесі. Біз бұл туралы мұнан бұрын жазған жоқ едік. Жазбағанда, ұмытып кеткендіктен, иәки керексіз деп білгендіктен емес, һәркім жер деген сөзді жеңіл түсініп жүрген секілді. Бұл терең ойлап, тексере қарайтын іс. Бұл күнде һәркім өз істеген ісін ұнатып жүр. Қала салғандар қала болуды, қала болмағандар көшпелілікті мақтап жүр. Көлденең ақылшылар жай ақылға салып қала болған жұрт қандай, болмаған жұрт қандай, қазақ қала болмаса, бар жақсы жерінен айырылып қалды. Сондықтан осы күні өздері жер кестіріп, қала болу керек деді. Осы айтқандардың бірі де қазақ жері турасында толымды дәлел келтіріп, қазақтың халін һәм жерінің жайын жете білгендігін көрсеткен жоқ. Екі жылдан бері «Айқап» журналы қазақ қала болу керек деп жазды. Қала болған қазақ оған қарап қала болған жоқ. Болмаған жұрт артық қобалжыған жоқ. Егер біздің газетамыз әлгі айтылған екі ақылдың бірін айтқанда, қазақтың сүттей ұйып тыңдай қоюына біздің де көзіміз жетпейді. Сөйтсе де істің асылын түсіндіру, түйінін шешу бір басқа, сол түсіндірген нәрсені орындау басқа. Біздің мақсұтымыз, жер хақындағы ойымызды бастан-аяқ түгел баяндап жазбақ һәм жазылған сөзді бекітетін толымды дәлелдер көрсетпек. Біздің жер хақында жазуға асықпай жатқанымыз да сол, оқушыларымыздың есінде болсын.

Басқарма

*Қазақ, 1913, № 10.*

## № 112
## Білім жарысы

Білімді жұрттарда білім жарысы деген болады. Ол жарыста бәйгеге қосылатындар білімділер, һөнерлілер. Оларға бәйге тігіп, жарыстыратындар бай адамдар иә обшестволар. Бәйге тігу, жарыс істеу біздің қазақтарда да бар. Қазақта бай адамдар иә қуаныш нәрсеге той істеп, ат шаптырады, иә өлген адамына ас беріп, ат шаптырады. Байлығына қарай, адамдығына қарай іс пен тойдың үлкені де, кішісі де болады. Зорлығы бәйгеге тіккен малынан көрі шақырған елдердің санынан, сойылған малынан байқалады.

Тойдан көбіне ас зор болады. Асқа сойылған малды, шай-қантына шығатын пұлды, ішілетін қымызды, тігілетін бәйгені ақшаға аударып есептегенде, зор астарға талай мың жұмсалады. Соның бәрі жұрт жиылып, бір-екі күн ішіп, жеп кету үшін істеледі. Не жұртқа келер онан пайда жоқ, не ас берушіге тиер сауап жоқ, құр далаға кеткен бір мал болады да қалады. Ақылдың әуенімен сынағанда, істің шын мағынасы босқа мал шашу болып шығады. Ат шаптырып, ас берді деген бес-он жылға ат қалады. Қазақ жомарттығының түрі һәм оның ақырғы тиімі осы.

Білімді жұрттардың білім жарысына келсек, оның мағынасы да, көздеген мақсұты да басқа. Ол бірнеше болыс ел жиып, бір-екі күн дуылдап, ет жеп, қымыз ішіп кету үшін ғана жасалмайды, бүтін ұлт иә дүниядағы бүтін жұрт үшін һәм көпке қаларлық іс үшін істеледі. Дүнияда күн көріп, тіршілік етудің ауырын жеңілту үшін, жеңілін рахатқа айналдыру үшін істеледі. Неше түрлі ғылым, һөнер бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рахатын молайту үшін шығарған нәрселер. Ғылым, һөнер артылған сайын дүнияда бейнет кемімекші. Осыған ақылы

жетіп, ісі өнген жұрттар ғылым мен һөнерді бірден-бірге асыруға тырысады. Асыру үшін һәркім істер істейді. Сол істердің бірі – білім жарысы.

Білім жарысы деген мынау: бай адам пәлен мың сом ақшаны бәйгеге тігеді де мәлім етеді: «Осы ақшаны пәлендей іс істеген кісі алады деп. Мысалы, пәлен ауруға ем тапқан, иә пәлен ғылымнан иәки һөнерден жаңа жол тапқан, иә пәлен турасында жазып кітап шығарған адамдарға беріледі» – дейді.

Ал бәйге тігілді. Енді ат жарысы болса, һәркім атын жаратып бәйгеге қосар еді. Білім жарысы болған соң, білімділер бәйгеге қосылады. Бәйгеден дәмесі бар білім жүйріктері бірінен-бірі озуға жүйріктігін аяп қалмайды. Тап дегенді табуға ойланады, істе дегенді істеуге қарманады. Ақырында һәркім істегенін, тапқанын сынға жібереді.

Сыншылары ғылым ордасында тұрған білімді ғалым адамдар болады. Бұлар қарап, сынап бәйге кеседі. Еуропада мысалы Нобелевски білім жарысы бар. Бұл жарыста бәйгені ғылым ауданында иә әдебиет ауданында еңбек етіп озған адам иә соғысқа қарсы һәм халық арасын жақындастыруға пікір жайған адамдар алмақшы.

Жылда Рождество мейрамының алдында швед жұртының астанасы Стокголм шаһарында білім жарысынан озғандарға бәйге аталады. Өткен 1912 ж. Нобел бәйгелерін алған адамдар: 1) инженер Дален ғалым хүкіметтен көрсеткен үздік біліміне алды; 2) Профессор Каррел дәрігерліктен көрсеткен үздік біліміне алды; 3) неміс жұртының атақты драма жазғыш жүйрігі Кауфман әдебиет жүзінде үздік біліміне алды; 4) Сабатие һәм; 5) Гриниер француз ғалымдары ғылым химиядан көрсеткен үздік білімдеріне алды.

Осылардың һәм басқалардың жылда озғанда алатын бәйгелері шведтің Нобел деген бір инженерінің білім бәйгесіне деп шығарған 18 млн ақшасы.

Осындай жұртқа пайдалы үлгі аларлық жақсы істі жұрттың құлағына салып, біздің айтайын деп отырғанымыз мынау: білім жарысын істеу һәр жұрттың қолынан келетін іс. Істейін десе қазақтың да қолынан келеді. Еуропадай зор істеуге болмаса, бойымызға шағындап, «сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі» дегендей етіп істеуге болады. Еуропада ғылым, һөнер толық. Қазақта олардың жұрнағы да жоқ. Олар асқанның үстіне асыру үшін істеп отыр, біздер жұрнағы болу үшін істеу керек. Мың жылқысы бар байлар, оның үстіне мал іздегенде бір аты жоқ жарлы мал іздемей қарап отыруы дұрыс па? Ғылым, һөнер турасында біздің жайымызда сол жарлының халі секілді. Ғылымның жаңа жолын табуға іздемек түгіл, тапқан ғылымға қолымызды жеткізерлік бізде һеш нәрсе жоқ.

Жұртқа ғылым үйренумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ арасына білім жайылуына әуелі оқу үйренетін орындар сайлы болу керек, екінші білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсұтқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі – білім жарысы.

Білім жарысының басқадан артық бір жері мынау: бұған шығарған ақша далаға кетпей, көздеген мақсұтқа тура тиеді. Егін салсаң, шықпай қалып босқа шығындау ықтимал. Мал жисаң, өліп қалып босқа шығындау ықтимал. Білім бәйгесінен пайда болмаса, шығын болмайды. Пайдасы боларлық істі істемей, бәйгеге һешкім қол созбайды. Солай болған соң, бұған шығарған ақша босқа кетуге тіпті орын жоқ.

Еуропа байлары мұндай іске ақшасын басы бүтін қиып, жомарттық етеді. Ақшасын пайда қылып, сонымен малын көбейтуге шығармайды, әуелден-ақ жұрт үшін, көп үшін қайтпас қайыр құрбаным деп шығарады. Біздің қазақ байларында Еуропа байларындай мол байлық жоқ, аз байлықпен халінше жомарттық қылатын байлар қазақта аз-жоқтың қасында. Біреудің малы көп болса да, саңылауы жоқ болады. Жұрт ісіне жаны ашып, жұрт намысына қаны қызатын қазақта адамдар

аз болады. Себебі жұрт жұмысы деген қазақтың ғадетінде болған емес. Өзге жұрттан оңаша жұрт қазақ басқа халықтармен бәсекелесіп жарысқа түскен жоқ. Сондықтан жұрт жұмысы, ұлт намысы деген сөз қазақтың көбіне түсініксіз нәрсе. Отбасына келерлік бәле болмаса, жұрт басына келерлік бәлені ойлап, уайымдамайды. Қуанышы, қайғысы отбасынан аспайды.

Ұлт намысы дегенді қазақтың көбі екі ауылдың, екі таптың, иә екі рудың намысы деп ұғады.

Басқадан кемшілік көрсе намыстанбайды, кектемейді, бір-бірінен кемшілік көрсе, кегін жібермейді: ауылын шауып, адамдарын сабаса, жауын мұқатып, мақсұтына жетіп болғаны. Халықтың көбі сондай болған соң, сол көптің ішіндегі байлар қайда барсын?! Сондықтан қазақ байлары білім бәйгесіне ақшасын Еуропа байларындай басы бүтін бере алмайды. Еуропаша істе деп айтуға аузымыз бара алмайды. Осыны есімізге алып, Еуропа үлгісін, қазақтың мүшесіне лайықтап, артығын мінеп, қазақ байларының алдына саламыз.

Қазақ байлары білім бәйгесіне ақшасын басы бүтін шығармасын, өзіне қайтаратын етіп бәйгеге тіксін. Оны былай етуге болады. Жоғарыда айтылды: білім жарысы қазақ арасына білім тарататын кітаптар шығаруға болсын деп. Білім туралы болады. Білімнің һәр түрін бірдей жақсы білетін адамдар аз болады. Бір түрін жақсы білетіндердің табылуы қиын емес. Докторлық ғылымын оқығандар денсаулық жайынан керек кітаптар жазуға мүмкін нәрсе. Шаруа жайын оқығандар шаруа жайынан қазаққа керек жақсы кітаптар жазуға мүмкін нәрсе. Оқыту жайын жақсы білетіндер мектеп кітаптарын жақсылап шығаруға мүмкін нәрсе. Әдебиет ауданында жүйріктер халықтың қалпын түзетуге керек, бір жақсы романдар уа ғейри сондай сөздер шығаруға мүмкін нәрсе.

Осындай кітаптарға бәйге тігілсе, ол бәйге нағыз жақсы шығарған кітаптарға ғана берілсе, тігілген бәйгеге қарай, бәйге берілген кітапты бір иә екі рет бай бастырып, ақшасын өндіріп алатын болса, сонан кейінгі бастырулары жазушының өз еркіне берілсе, осы шартпен білім жарысы істелсе, әуелі бәйге тігуге жомарттық көп керек болмас еді. Неге десең, сауда өтіп, жақсы деп бәйге берілген кітап өтпей қалады деп қауіптенуге орын жоқ. Екінші, жазушыға да қолайлы. Шығарған кітабы жақсы болса, еңбегіне тиісті даяр ақшаны алып, онан әрі тағы жақсы кітап шығаруға кірісер еді. Еңбегіне ақысы татымды болған соң, ол өзін сол жұмысқа алаңсыз шегер еді. Һәр жерден сондай жазушылар шықса, білім жұмысын айдап, алға бастырмай қоймас еді.

Бәйге тігушіге де, бәйге алушыға да тынышты, жұрттың білім турасындағы істерін алға сүйреуге қолайлы һәм нағыз керек жолдың бірі біздің ойымызша осы. Бұған басқалар һәм байлар, не айтасыздар?

*Қазақ, 1913, № 16.*

## № 113
## Бас қосу турасында

Бас қосу керек деген мәселені жыл басында «Айқап» журналы қозғап еді. Сол «Айқаптың» 10-шы нөмірінде Р. Мәрсеков мырза да бас қосу керек дейді. Темір уезінен үш кісі: Жұбакін Тілеубергенов, Омарғали Хангерейұғлы, Сәуірбай Тоқбайұғлы бас қосу турасындағы пікірлерін жазып «Қазаққа» басуға жіберіпті. Олар да «бас қосу керек» дейді. Біз бұл турадағы басқалардың пікірін басудан бұрын өз пікірімізді айтып өтуді мақұл көрдік.

Бас қосуды біз де керек нәрсе дейміз. Керек болса да «бас қосалық» деп айта

алмаймыз. Кейбір істі істеу керек бола тұра, істеуге болмайды. Бас қосу қазір сондай істің бірі. Істейміз деп бастасақ, онан келтірер пайдамыздан зарарымыз он есе зор болуы ықтимал. Министрдің кешегі бұйрығы естеріңізде бар ма? Қазаққа қандай ілтипат бөлген? Бас қосу жұмысын қалай қарамақшы?

Мұны ескеру керек емес пе? Бас қосудың орнына басымызды сақтарға орын таба алмай жүрмелік. От пен суды қазақ тілсіз жау дейді. Оларға қосарлық үшінші тілсіз жау бар. Оны да ойлау керек.

Біз кірсіз пікір, таза амалмен жұмыс істеу үшін, мысалы, мұң-мұқтаждарымызды кеңесіп, дертімізге ем қарап, ісімізге жөн қарап, жоғымызды іздеуге, барымызды сақтауға ақылдасу үшін жиыламыз дейміз. Басқалар оған не мағына беріп, не көзбен қарар? Өзгелер бас қосуымызға сенімсіз көзбен қарайтын болса, оларға көмекші өзімізден табылар. Ағашты кесетін балта, балтаның сабы ағаш. Соның мысалы басқа нәрселерде де бар. Адал кәсіппен күн көре алмайтын, иә арам жемесе, басы ауыратын иттер қай жерде де болса табылады. Айтпағанды айтты деп, етпегенді етті деп, оттайтын хайуандар әсіресе біздің қазақта көп. Былтыр ноғайларға жұмысымыз түсіп барғанымызда: «Орынборда 5-6 қазақ бар. Оның жартысы шағымшы, тыңшы» – деп бізді ұялтқан. Оны айтқан ноғайдың ортан қолдай адамының бірі. Білмей, сезбей, босқа айтар ма? 1907 ж. Надаров шыққан кеңесте де, онан соң Қарқаралы істерінде иттік қылған қазақтар болмады ма? Осының бәрін көре, біле тұрып, хүкіметтің сенбестік көңілін байқап тұрып, бас қосалық деп едік деп, әуелі сұрап, рұқсат алуымыз қиын. Екінші тыныш отырып, тыңғылықты жұмыс істеп, аман елге қайтуы екіталай. Қайтса да, қарақшылы түйедей болып қайтуында шек жоқ.

Қане! Осыған ерік етіп жиылатын қазақ табыңдаршы. Хәкімдер шақырса, таласып барар. Ол шақыруда қорқыныш жоқ, біздер шақырсақ әлде не істейін деп жүр деп, қорқа соғады. Өзі үркіп тұрған жұртты үркітуге ықтималы бар кезде бас қостырамыз деп әлдеқалай бола қалса, онан соң ондай жұмыстан бездіріп алып жүрмелік. Нақ осы кез бас қосу қанша керек болғанмен бас қосуға қолайлы кез емес.

Біз шаруа кеңесіне жиылсақ та құбыжығы бар шығар деп сенімсіз көзбен қарайтын кез. Солай болған соң, бас қосуға рұқсат берсе де, кеңесті орыс тілінде құру керек деп шарт қоюға ықтимал. Орысша пікірін түгел айта алатын қазақтар жиылса жақсы. Ондай қазақтар келе алмаса, тілсіз кеңес қалай құралмақшы. Орысша білетін қазақтардың әуелде бірі болмаса, көбі қызметте, ат секілді арқандаулы. Қазығынан босанып келе алар ма?

Іске қарасақ, оның түрі әсіресе орысша білетін қазақтарды керек қылатын көрінеді. Жиылғандар құр сан көбейту емес, жұмыс істей білетін, жол айтып, жөн сілтеуге жарайтын білімді көсемдер болмақ керек. Жалғыз қазақ қалпы емес, басқа жұрттардың да жайы-күйімен таныс, басқа жұрттардың ісінен үлгі табарлық мағлұматы мол кісілер болуы тиісті. Ондай адамдар оқыған адамдардан шықпақшы. Білімнің тарауы, саласы көп. Солардың бір тарауын жақсылап жете білген адамдардан сиезде ең аз болғанда бір-бірден адам боларға керек. Мысалы, иурист, дәрігер, мал дәрігері, инженер, агроном, техниктер, ушителдер, мұғалімдер. Бұлардың мұғалімдерден басқалары орысша оқығаннан табылмақшы. Бұлар бас қосуға келе алар ма? Олардың келуіне қазіргі күйде ерік пен жомарттық қабат керек.

Ал бұлар келе алмады. Көбі оқымаған жабайы қазақтан жиылады, ішінде бірен-саран оқығандары, білімділері болды. Олардан оқымағандары істеуге керек жұмыс бар екенін, іздеуге тиісті жоқ бар екенін білді де, бет-бетіне елдеріне

тарасты. Мұнан һеш нәрсе һөнер ме? Жұмыс қолға алып істесе бітпекші, жоқ артынан қалмай іздесе табылмақшы. Айтқан-айтқан жерде қалып, үйлеріне барып тыңқиып-тыңқиып жатып алса, жұмыс өзінен-өзі істеле ме? Сиезге жиылған адамдар елге қайтқанда сиезде керек деген жұмысты қолға алып, тастамай істеп, басқаларға басшылық етіп өнеге көрсететін болса екен. Сонда сиезден мағына шығар.

Ол болмаса құр сиезде жиылып «анау керек, мынау керек, олай ету, былай ету тиісті» дегеннен һеш нәрсе өнбейді. Халықтың ісі машинаның тетігі емес, бұрап қалса басқа жөнге түсетін. Жұрт жұмысы құмырсқаның илеуіндегі жұмыс сияқты. Құмырсқаша жабыла, тынбай істесең өнеді. Бірі оны, бірі мұны істеп, илеуде қарап тұрған құмырсқа болмайды. Жұрт жұмысын да солай істесе алға басады. Һәр құмырсқа бәріне керек илеудің өсуі үшін күші жетіп көтерген шөпшегін апарып салады. Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет етеміз деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенше қарап тұрмай кірісіп істей берсе, ұлт жұмысы ұлғайып толықпақшы. Қазақтың іс қолынан келмейтіндеріне сөз жоқ, іс қолынан келетіндері де қарап жатыр.

Осы күні қазаққа керек нәрсенің көбі һәркімге-ақ мағұлым. Қазаққа не керек екенін білмегеннен істей алмай тұрған адам жоқ. Қазақ керегін айтып жатыр һәм айтылар да. Жұртқа керегін білетіндер көп, істейтіндер аз. Білушілеріміз білгенімен қоймай, істеуге кіріссе екен. Білушілеріміз істеуші болса, оларды көріп өзгелер де істер еді. Сөйтіп көсемдер көбейсе, ерушілер де көбейер еді.

Біреу жұмыс қыламын десем, тұрған жерім жаман дейді, біреу маңайымдағы елім жаман дейді. Бұлардың бәрі де бос сөз. Абақтыдан жайсыз орын жоқ. Онда да отырып жұмыс істеуге болады.

Расын айтқанда, біздің қазақ балаларының жұрт жұмысын істеу ғадетінде жоқ. Карта ойынына жұмсағанымызды қызықтырақ көреміз. Сондықтан ойыншымыз көп, жұмысшымыз аз.

Сөздің қысқарып тынарында айтатыным: бас қосуға бұл күнде қолайсыз шақ. Оны басқа кезге қарата тұру керек. Қазақтың керегін өзге жолмен сөйлесе тұралық бұрынғыдай емес, қазақта қазірінде бір журнал, бір газета бар. Сыйғанынша солар арқылы кеңеселік, сыймағанын хатпен сөйлесуге де болады. Сиезде сөйлесіп кеңескенмен де түбі барып істеушілерге тіреледі. Ісімізді істеушілер, жоғымызды іздеушілер көбейсе ойлаған пікір, көздеген мақсұт жан бітіп тірілмекші. Һәркім қолдан келгенін сұр сақтап, түбінде үйіп-төгіп бір молықтырамын демей, аз-көбіне қарамай істей беруге ғадеттенсе екен. Қазақ керегінің көбі һәркімге-ақ мағлұм ғой. Біз кейін қалған халық алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек.

Менің сиез турасындағы бұл сөзім көбіне құр тартыншақтық, сары уайым болып көрінер. Солай көрінсе де, уайым сол. Айтқанымды тексеріп, адасқанымды көрсетіп, бас қосу мәселесін қайта қорғап басшылық ететіндер болса, қосшылық етіп, көмегінде болуға мен даяр.

*Қазақ, 1913, № 18.*

## № 114
## Көшпелі һәм отырықшы норма

Біздің басқармамызға һәр жақтан хабарлар келеді: «Қай нормамен жер алғанымыз жағымды?» – деп. «Біреулеріміз көшпелі норма көп болған соң, мұны алғанымызды жағымды көреміз. Екіншілеріміз отырықшы норма түпкілікті дегенге оны алғанымызды қолайлаймыз. Соңғыларымыздың сөзін переселен шеноуниктері де қуаттайды» – деген хаттар көптеп-ақ келіп жатыр. Бірақ біз жер сөзін ашып айтарлық қолайлы мезгілге қаратып жүр едік.

Бұл мәселе турасында қазақтың білемін деген адамдарының пікірлері екіге бөлінуші еді. Бірі – отырықшы норманы ұнатушы еді. Отырықшы нормамен де болса жер алып қалғанымыз дұрыс. Жақсы жерді алып кетіп, жаман жерге қамалып қаламыз деген пікір. Бұл пікірді ұнатушылар жұртқа басшы болу үшін әуелі өздері отырықшы норманы қабыл етіп, жер алды. Жұрт тоғытатын қой секілді. Серкесі суға түссе, топырлап бәрі тоғытқа түседі. Атақты, біледі деп жүрген адамдар алып жатқан соң, ол білмей алып жатқан жоқ шығар деп, отырықшы норма сұраушы қазақтар көбейді. Сол жылы-ақ переселен праулениесінің хабарына қарағанда, отырықшы нормамен жер сұраушы қазақтардың саны Торғай мен Орал облыстарында 16 мың 441 үйге толып қалған. Оның 11 мың 490 үйі Орал қазақтары. Осы пікірді қазақтың орысша, мұсылманша оқыған жастарының көбі қуаттады. Бұлар қуаттағанда көбінесе шаруадан бөтен жағын ойлап қуаттады. Мәселен, қазақ отырықшы нормамен жер алып, қала салып отырса, қазақ арасына ғылым, һөнер таралуына жақсы болады деген ой. Бұл пікірдің дұрыс-бұрысы тағы бірде айтылар. Енді екінші пікірге түселік.

Екінші пікір – қазақ отырықшы нормамен күн көре алмайды дейді. Қазақтың жеріне келіп мұжықтар күн көре алмай, көбіне патшалықтың асырауымен ғана жан сақтап отыр. Қазақ жерінде отырықшы норманы алу керек нағыз жері жақсы қазақтар, иә жерді арықпен суаратын қазақтар, иә жаман патшалықтан асырар деп дәме қылатын қазақтар. Ондай жері жоқ қазақтар, иә олай дәмелі болмайтын қазақтар отырықшы нормамен күн көре алмайды. Онымен жер алдым деп жаман атты болғанша, қарап отырған жақсы дейді. Бұл пікірді қуаттаушылар айтушы еді: «Отырықшы норма қазақ сонымен күн көреді деп көзі жеткендіктен шығарған норма емес, қазақтың жерін көбірек алу үшін шығарған һәм көбірек алғанда қазақтың ырзалығымен алдық деп көрсету үшін шығарған норма» – деп.

Осы екі пікірдің бастапқысын көбі қолайлылап, соңғысын әншейін наразылықпен айтатынға санаңқырайтын еді.

Өткен 11 июнде Думада айтылған сөздерден мағлұм болды: қай пікірдің дұрыс-бұрысы. Депутаттар қазақ жерлері жолсыз алынып жатыр дегенде, переселен упраулениесінің бастығы Глинка қазақ жерін жолмен алып жатқандығын көрсетуге отырықшы норманы қазаққа не үшін шығарғандарын жасырмай, ашып айтып берді. Ол айтты: «Біздің қазақ турасында істеп отырған ісіміз жолды. Біздің жолымыз екеу-ақ. Бірі қазақтан артық жерді алу, екіншісі қазаққа тиісті жер беріп, орналастыру. Қазақтың артық жерін алып жатырмыз, артық жерді алсын деген закон бойынша. Қазаққа жер беріп, орналастырып жатырмыз өздерінің тілегі бойынша. Қазаққа істеп отырған жолсыздық емес ебіміз, әдісіміз бар: қазаққа тиісті жер беріп орналастыру турасында Думаға закон жобасын кіргізбей отырмыз. Кіргізбей тұрғанымыздың мәнісі мынау: көшпелі қалпында жер беріп орналастырсақ, қазаққа көп жер тиеді. Артыларлық жер аз болмақшы. Оны Дума арқылы законмен бекітіп, қазаққа берген соң, ала алмаймыз. Қазақ жері қазақтан

көп артылып қалу үшін, иәғни переселендерге қазақтан жерді көбірек алу үшін біз әдіс істеп отырмыз. Әдіс қылу жолсыздық емес, ептілік. Біз министр соуетінен ептілік етуге рұқсат алып, қазақты ебімізге түсіруге қайырмалап едік, топ-тобымен топырлап түсіп жатыр. Ол істеген ебіміз мынау еді. Қазаққа отырықшы болып жер алуға риза болсаңдар, сендерге де мұжықпен қатар 15 десиатинадан еркек басына жер береміз дедік. Айтуымыз-ақ мұң екен, қазақтар отырықшы нормамен жер бер деп жабыла сұрап жатыр. Өткен жылда отырықшы нормамен қазақтарға 700 мың десиатина жер бердік...».

Міне, переселен упраулениесінің министрден соңғы бастығының сөзі. Бұл құпиялап қана досына айтқан сөзі емес, Государственни Думада күллі депутаттардың алдында айтқан сөз. Мұның айтқанын шылғи өтірік деп айта алмаймыз.

Жоғарыдағы сөздің қорытқандағы қысқасы мынау: переселен упраулениесі қазақ жерін жолмен алып жатқан болады. Артық жерді алсын деген закон бар. Қазақтан жер көп алынып жатқаны – ол қазақтың өзінің тілегі бойынша болып жатыр. Қазақтан отырықшы нормамен жер алушы неғұрлым көбірек болса, соғұрлым жер көбірек артылмақшы һәм переселендерге көбірек алынбақшы.

Отырықшы норманы қазаққа не үшін шығарғандығын, отырықшы нормамен қазақтар жер алғанын переселен шеноуниктері не үшін қуаттайтындығын қазақтарға түсіну енді қиын болмас шығар. «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас» деген. Тісі шыққан адамдарға айтылып отырған сөз ғой. Переселен шенеуніктері алушы, қазақтар беруші. Алушыға көп алғаны жағымды, берушіге аз бергені жағымды. Қазақ әуелден осыны ойлау керек еді. Олар өзіне жағымды жағын көздегенде, қазақтар да өзіне жағымды жағын көздеу тиіс. Құр пәленше пәлен етіп жатыр деген дақпыртқа жүгірмей, істің түбінен ойлау керек. Көшпелі һәм отырықшы норма турасында біздің естіген, білгеніміз осы. Ендігісін өздерің білесіңдер. Отырықшы нормамен күн көрерлік болсын, болмасын отандас орыстарымызға қарасалық десеңдер, отырықшы нормамен алып, жерлеріңді орысқа көбірек қалдырыңдар. Жоқ оны алып күн көре алмаспыз десеңдер, көшпелі нормасын алыңдар. Берушіге бес көп, алушыға алты аз. Жағымдысын ойлаңдар.

Біздің мұнан соң айтатынымыз, қазақтың бас адамдары! Әуелі сіздер адаспаңыздар. Адаспас үшін ақылдасып, ойланып, ынтымақпен іс етіңдер.

Екінші, қазақтың байлары, күштілері! Жарлы-жақыбай, нашарларыңды жермен теңгеріңіздер. Бір асауға да болса құлдық дейтіндер көбінесе солардан болады. Үшінші, алашқа аты шыққан адамдар! Көсемдіктеріңді адаспай, түзу істеңдер. Сендер адассаңдар, арттарыңнан Алаш адасады. Арттарыңнан ергендердің обал-сауабына сіздер қаласыздар.

*Қазақ, 1913, № 20.*

## № 115
## Оқыту жайынан

Тahир Жомартбаев сұрайды: «Әуелі қазақша оқытуға керек кітаптар даяр ма? Даяр болмаса, ноғайша кітаптарды аламыз ба? Олардың қайсысы жақсы?» – деп. Екінші: «Ноғайлардың тәртіпті мектептерінде тұтынып жүрген програмаларын сол күйінде аламыз ба? Иәки қазаққа лайықтап ыңғайлаймыз ба?» – деп.

Бұл күнде қазақша оқуда кемшілік көп. Әуелі, оқу құралы, кітаптар жоқ. Ноғайша оқу құралдары қазаққа үйлеспейді. Екінші, қазақ мектебіне түзелген програма жоқ. Онсыз оқу бір жөннен шықпайды. Үшінші, бала оқыту ғылымынан хабардар мұғалімдер аз.

Осы үш кемшіліктің үшеуі де есімізден тастамай, ойлап жүрген нәрселердің ең басы. Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді. Оқу ісін түзеуге көп нәрсе керек. Оның бізде бұл күнде бірі де жоқ. Ай мен күндей һаммаға бірдей, білім – көп ортасындағы мүлік. Онан сыбаға ала алғандар алып жатыр. Ала алмағандар құр қалып жатыр. Сол құр қалып отырғанның бірі – біздің қазақ. Құр қалғанын қазақтың өзі де сезіп, баласын оқытуға, білім үйретуге ықылассыз емес, бірақ жаңадан басталған жұмыс тәртіпке түсе алмай жатыр. «Қос жүре түзелер» деген, түбінде түзелмей қалмас, түзетуге жұрт азаматы қам қылса. Оқуды керек қыла бастағаны, жұртқа ес кіре бастағаны. Халықтың есі енуі баланың есі енуі сияқты бірте-бірте ақырындап болмақшы. Аспанда құстай ұшып жүрген, теңізде балықтай жүзіп жүрген, жылдық жерден сағатта хабар алып, жүз шақырым жерлерден ауызба-ауыз сөйлесіп отырған жұрттар сол күйге бірден емес, бірте-бірте жеткен. Барамын деген жерге бетің түзу болса, тоқтамасаң барасың. Жұрт жұмысы да беті түзу болса аз-аздан ілгері басқызып, оны қозғаушылар болса, көңілдегі жеріне жетеді. Сол жұрт ісінің бірі – оқу. Оқуды керек қылмай жүрген қазақтар оқу керек нәрсе екенін бұл күнде білмей тұрған жоқ, бірақ оқудың жөнді болатын мәнісін, ретін білмейді. Көбіне оқиды деген құр аты болса, соған қанағаттанады. Қалай оқытып, не білдіріп жатқанымен жұмысы жоқ. Екі жыл, үш жыл оқып хат танымаса да, баланың ата-анасы ойына кіріп шықпайды.

Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі: бірі – ақшаға, бірі – құралға, бірі – мұғалім. Осы үш тіреуі бірдей тең болса оқу қисаңдамай, ауытқымай түзу жүреді. Ол үшеуі тең болмағандағы оқу жұмысы аумалы жүк сияқты орнықсыз. Жүгі аумалы көштің жүрісі оңбайды. Орнықты оқу болмаса, қалт-қалт етіп оқытқан оқу-білім үйретіп жарытпайды. Жоғарғы айтылған оқу жұмысының үш тіреуі де біздің қазақта бұл күнде сау емес. Бірақ бірте-бірте сайлы болып жөнделер деп үміт етеміз.

Әуелгі тіреу – ақша. Ол жұрттан шықпақ. Қазақ оқу керек екенін біле бастады. Баласын оқытпайын дейтін қазақ жоқ. Бірақ жұрт баласын жұрттық қылып, жұрт үстінен оқитын дәрежеге қазақ әлі жеткен жоқ. Һәркім өз баласының ғана оқығанын ойлайды. Һәр баланың басын қосып құраса, бәрі жұрт баласы болатындығын, ол жұрт баласын оқыту жұрт міндеті екендігін айыратын ес қазаққа әлі кірген жоқ. Мұны білерлік қазаққа ес кіргенше, оқудың ақша жақ тіреуі орнықты болмайды. Екінші тіреуі – оқуға керек құралдар. Ол құралдардың ішінде ең қымбаты оқу кітаптары. Оқу құралдары сайлы болмаса, оның ішінде оқу кітаптары оңды болмаса оқу да оңды болмайды. Шеберге аспап серік, мұғалімге құрал серік. Аспапсыз шеберлер һеш нәрсе істей алмайды, құралсыз мұғалімдер бала оқыта алмайды.

Сондықтан қазақта оқу құралы кітаптар болмаса, ноғай кітаптарымен оқытпасқа шара жоқ. Қазақ балаларын ноғай кітаптарымен оқытуда қолайсыздық кемшілік көп, бірақ амалсыз ол кемшіліктермен келісеміз. Ноғай кітаптарымен оқытқан соң, олардың програмаларын алмасқа да болмайды. Програмасын қазаққа ыңғайлаумен, қазақша құралдар сай болмаған соң, програма бір жаққа, оқуы екінші жаққа, екеуі екі жаққа кетеді. Програмада керек деген нәрселердің бәрі болмаса да, көбі оқу құралдарынан табыларға керек. Ноғайдың тәртіпті мектебіндегі програмасын ала тұратын болған соң, оқу кітаптарын да сол тәртіпті мектептерінен аларға тиіс.

Оқудың үшінші жағының тіреуі – мұғалім. Жақсы мұғалім мектепке жан кіргізеді. Басқа жағының кемшілігі болса, мұғалімнің жақсылығы жабады, білдірмейді. Мұғалім нашар болса сайлы мектепте отырып сабақ бере алмайды. Мұғалімдік оңай нәрсе емес. Тәртіппен жасалған оқу құралдарымен оқытуға,

тәртіппен оқыта білетін мұғалім керек. Оны білмейтін мұғалімдер тәртіппен жасалған құралдар орнында тұтынады. Усул, усулды құралдарды біз сияқтысы тұтынса, усулды құрал шығаруда не мағына бар. Усулды құралдар балаларға оқуды жеңілдету үшін шығарылады. Оқыту жайын білетін мұғалімдерге тәртіпті құралдармен оқытқанда өзіне де, балаларға да оқыту жұмысы оңай болып, екі жағы да қиналмайды. Оқыта білмейтін мұғалімдер оқу жұмысының салмағын балаға ғана артып, өзі «әй, оқыңдар!» деп тыныш отырады. Ондай оқу мұғалімге тыныш екені рас, бірақ оқудағы мақсұт нәрсе мұғалімнің тыныштығы емес, балалардың білім үйренуі ғой. Оқыта білмейтін мұғалімдердің белгісі осы: «Әй, оқыңдар!». Бұлардан балалар білім үйреніп жарымайды. Бұлардан басқа усул жәдид мұғалімдері бар. Бұлардың өздері де екі түрлі оқытады: біреулері усул мәдие, біреулері усул саутие жолымен, бұл екеуінің жақсысы усул саутие жолы. Оны бірақ жақсы білетін мұғалімдер аз. Сондықтан көбі усул мәдиеменен оқытатындар да оқуы екі түрлі басталды. Біреулері төте хәріптен бастайды. Біреулері дыбыспен жаттықтырғаннан кейін балаларға хәріп көрсетеді. Бұл екеуінің афдалы дыбыспен жаттықтырғаннан соң хәріп көрсету, усул саутие тәртібінің негізі дыбыспен жаттықтыру. Оны дұрыстап, орнықты етіп істегеннен кейін, онан арғы оқу, жазу жұмысының бәріне сол тіреу болады. Бірақ қазіргі бір зор кемшілік мұғалімдердің көбі дыбыспен жаттықтыру жөнін білмейді. Білмеген соң онан қашады. Төтелеп хәріптен бастағанын оңай көреді. Онысы дұрыс емес. Рас, дыбыспен жаттықтыруға білім көбірек керек, ондық оқу, жазу жұмысына онан келетін жеңілдік көп. Мұғалімдердің көбіндегі кемшілік қазақ сөзіндегі дыбысты айыра білмейтіндік. Ол кемшілік түзелместей нәрсе емес. Оны жоғалту оңай. Ол жоғалмай тұрғанда усул саутие жолымен, әсіресе дыбыспен жаттықтырып бала оқыту қиын. Сондықтан мұғалімдер қазақ тіліндегі дыбысты жақсы білерге керек. Оны өздері сөзді айыра-айыра үйренуге болады. Онымен біле алмағандары білетіндерден үйрену. Ол үшін көп болса бірер жеті бөлер.

Сөздің тұрар жері мынау: қазақ мектебінде оқытылатын қазақ тілінде әліпбилерден басқа қазір кітап жоқ. Бірақ олардың бәрі де болады. Қазақ мектебіне оқу үшін жылдық болуы қолайлы. Сол үшін жылға керек кітаптар шығуына талап етіп жатқан адамдар бар. Олар шыққанша мұғалімдер де өз тарапындағы кемістік жерлерін толықтыруға қам қыларға керек. Екінші, мұғалім алатын қазақтар жоғарғы айтылған түріне қарай мұғалім аларға керек. Өзі тыныш отырып, «Әй, оқыңдар!» деген мұғалімдерге жоламасқа керек. Олардан балалар һеш білім үйренбейді. Оқырлық шағы заиғ кетеді. Олардан басқа мұғалімдердің арасында таңдау усул саутие, оның ішінде де дыбыспен жаттықтыра білетін мұғалімдерге түсерге керек. Усул саутиелік табылмаса, усул мәдиеліктерді алу керек. Жақсы мұғалім табылғаннан кейін мектепке керек құралдардың бәрін сайлап беру тиіс. Дүкенсіз ұста һеш нәрсе істей алмайды. Мұғалімдер де қандай жақсы болғанмен, құралсыз балаларды оқыта алмайды.

*Қазақ, 1913, № 29.*

## № 116
## Жауап хат

**Құрметті Жаһаншаһ мырза!**

Сіздің де, біздің де ойлағанымыз қазақтың азып-тозбас қамы. Сіздің де, біздің де ниетіміз қазақ азып-тозбасына қызмет ету. Тілегіміз қазақ халқы басқа халықтармен қатар жұрт қалпында ғұмыр шегуге, басқаларға теңелсе екен деген. Сол үшін һәркім білгенін, қолынан келгенін істеп жатыр. Сіз сиез жасаймын деп жатырсыз. Біздер «домострой»* кәкір-шүкірді қазақшаға аударып, арзан рисалелер жазып, газета-мазета шығарған болып тырбаңдап жатырмыз. Соның бәрін қазақтың көзі ашылып, көкірегіне сәуле кіруіне себепкер бола ма деп істеп жатырмыз. Орыстың мақалы айтқандай, «О жұмаққа барғым келсе де күнәларым жібермейді» деп, қазақ үстіне о жұмақты бір күнде-ақ орнатқым келеді, бірақ қолымнан келмейді. Арзан рисалелермен қазақ жұмысы бітті деп, «гүл жастанып» көсіліп рахаттанып қарап жатқаным жоқ, білгенімше, қолымнан келгенімше істеп жатырмын. Бірақ олақ іс істеп жүргеніміз зор іс істеп жатқан сізге айып көрінетін шығар. Бай жарлының кедейлігін бетіне басады. Іскер жалқаудың жалқаулығын бетіне басады. Өзіңіз қымбат рисале жазған соң, арзан рисале жазғанымды бетіме басып отырсыз. Өзіңіз күндіз дамыл, түнде ұйқы көрмей, жұрт жұмысында жүрген соң, менің «гүл жастанып», көсіліп рахатта жатқанымды бетіме басып отырсыз. Өзіңіз буыныңыз өсіп, бұғанаңыз қатып, ер жетіп, есіңіз кіріп, ақылыңыз толысқан соң, емшек табы ернінен кетпеген шәкірттердің балалығын бетіне басып отырсыз. Өзіңіз шеноуниктің жылтыр түйме, жанқылшын, жұрт үшін құрбан қылып, шеноуниктігін алып отырған адамдардың шеноуниктігін бетіне басып отырсыз. Көкіректі керіп, көкке қарап көпіріп, көпіре һәркім-ақ сөйлер. Бірақ маңызы қанша? Мағынасы не? «Домострой» переводы арзан рисаледе аю маймылға айтқан екен:

«Маймылжан, біразырақ етсең төзім,
Менің бар жалғыз ауыз айтар сөзім.
Әуре боп бәлелерің санағанша,
Абайлап қарашы әуел өзіңе-өзің!» – деп.

Кекесін сөйлеп кеміткендей асқан-тасқан һеш нәрсе жоқ. Қай-қайсымыздың да істеген ісіміз шамалы ғой. Бай кедейді кекетсе, байып отырып етуші еді. Сұм аңлауға күлсе, сұмдығын асырып отырып күлуші еді. Іскер жалқауды кемітсе, ісін асырып отырып кемітуші еді. Олай болғанда арзан рисале жазушыға қымбат рисале жазған адам күлу тиіс еді. Сіздің не жөнмен кекесін сөйлеп, кемітіп отырғаныңыздың мәнісін біле алмадым.

Жұрт алдындағы адамшылық борышымыз: һәркім білгенін, қолдан келгенін істеу емес пе? Жұрттың һәр жұмысының һәр түрлі орыны бар емес пе? Олар үшін һәр нәрсе өз орнында керек емес пе? Рисале-мірсале, газета-мазета, шәкірт-мәкірт – бәрі де өз орнында керек емес пе? Шәкірттерден, біздерден ғали тахсыл алған сіздің біліміңіз көп шығар, бірақ бір кісі қанша білімді болғанымен жұрт жұмысының бәрін істей алмайды ғой. Сіз иурист (адуокат), мен ушител, һәр қайсымыз өз орнымызда керекпіз. Һәр қайсымыз арнап үйренген, иә жаттығып істеген ісімізге шеберміз. Онан басқа іске һәркім ортақ. Сондай істің бірі – сиез. Сиез жалғыз иуристің иәки ушителдің арнаулы жұмысы емес. Көп ортасындағы жұмыс. Ол турада һәркім пікірін айтса, «жермен түстің» деп, иурист те, ушител де айта алмайды. Олай болғанда тарылып, таусылып сөз айтқандай һеш нәрсе жоқ еді.

Мен сиез турасында жазғанда сіздің ойлаған сиезіңіздің үстінен түсе алмадым. Олай болғаны сиездің түрліше болатындығынан. Сиездің бір түрі: жұрт жұмысын

түзеуге қызмет ететін адамдар ақылдасып, бір бағытпен (бір жөнмен) жұмыс істеу үшін бас қосу. Оған жиылған адамдар бас қосқанда ұнатқан жөнмен еліне барып, басқаларына басшылық етіп іс қылмақшы. Екінші түрі: өзін ілтипатқа алмай, сөзіне құлақ салмай қомсынғандарға жұрт қомақты екендігін білдіріп, бейіл көрсетуге бас қосады. Үшінші түрі: жұрт жұмысының кемшілік жағын қалай түзетсе жақсы болатын жайын ойлаған адамдар ақылдасып, ойласып, болашақ іске проекті (жоба) жасап, жұрт алдына салып, ұнатса батасын алып, жолға жіберуге бас қосу. Пәлендей сиез жасаймыз деп жазылмаған соң, менің ойыма келгені сиездің үш түрінің бастапқысы болады. Басқа түрлері болмас деп ойлағаным: серкесі суға түссе серпіле қашатын қойлар зорлап салмаса, тоқтыға түспейді. Сол сияқты күйде тұрғанда бейіл көрсететін сиез жасайды деп ойлауға һешбір орын жоқ. Үшінші түрі болар деп ойламағаным: қазақ ісінің жайынан пәленшелердің даярланып жасап қойған доклад (жұрт алдына салатын) бәрі бар деп естілмеуші еді. Сіздің сиезіңіз хатыңыздың сөзіне қарағанда: қазақтың ысходтары, шрезвышайни сиездері сияқты иәки губернатор, генерал-губернаторлардың жасаған сиездердей болмақшы. Бұлай болады деп сиезді жекілдету үшін айтатын шығарсыз, он облыстың қазағынан болыс басына екеуден шақырған сиез ысход, иә шрезвышайни сиездей болмас. Ең жеңіл болғанда генерал сиездеріндей болар. Генерал сиездері қазақтың не игілігіне болып, не керегі алып, не кемтігі толғанымен білмеймін. Ол заман қазақтың көңілін аулап, ауанына қарап іс ететін заман еді. Крижановски, Кауфман, Колпаковски заманы тай ноқталаған секілді іс қылатын заман. Ноқталағанша һәм ноқталағаннан кейінгі істелетін істер басқа-басқа. Ол кездегі сиезді қазақтың сөзі тыңдаулы, тілегі қабыл шығар, ол заман мен бұл заман бір емес. Сондықтан ертедегі емес, жақындағы болған генерал сиездері қазаққа қанша жағымды-жағымсыз болғанына қарау керек емес пе? 1907 ж. Дала уәлаятының генерал-губернаторы Надаров сиез жасады. Сол сиезде қазақтың осы күнгі керек деп отырған нәрселерінің бәрі болмаса да бірсыпырасы-ақ айтылды. Бірақ бұ күнге шейін қазақтың сұрағанынан қолына тиген һеш нәрсе жоқ. Жұрттың көбі ойлап жүр: қазақ тілегі хүкіметтің құлағына тимей жатыр, хүкімет қазақтың мұңын білмей жатыр деп. Олай ойлау қата. Керегін қазақтың өзі қандай білсе, хүкімет һәм сондай біледі, қазақтың тілегін хүкімет бермей тұрмау білмегеннен емес, беруші мен алушының есебі тура келмегеннен. Алушы да, беруші де һәр қайсысы өзіне жұғымды жағын көздейді, қазақтың ақысы ауысып отырған жалғыз хүкімет бар ма? Қазақты кім жем қылмай отыр? Қазақтың ақысы қазақпен араласқан жұрттың бәріне де ауысып жатыр.

**(Былайғысы бар)**
**Ахмет**

*Қазақ, 1913, № 30.*

## № 117
## Жауап хат

**(Басы 30-ншы нөмірде)**

Қазақ өзі теңеліп ақысын ауыстырмайтын дәрежеге жеткенше қазаққа қай жағынан да болса теңдік жоқ. Жұрт қолы теңдікке теңелсе жетеді. Жұрт азаматының жұмысы жұрты теңеліп теңдікке жетер ме деген үмітпен істеледі. Жұрт теңелуіне көп жұмыс, көп уақыт керек. Жасаймыз деген сиез сол көп жұмыстың бірі. Көбі ойлайды сиез болса қазақтың қажетінің бәрі болмаса да, көбі сонымен табылып, қазақтың қолы дегеніне жетіп қалады деп.

Сиез болатын, жұртқа керек нәрселер сөйленетін, тілегіміз мынау деп

тапсырылатын, керегімізді айтып, тілегімізді сұрап жұмыс істеуге келдік деп, еліне барып сиезшілер жататын, һешкім қозғап әурелемейтін тыныш орын таптым деп, ышкафтың бір бұрышынан орын алып, олардың тілегі жататын. Бұл сөз сиез жасау керек емес, сиез пайдасыз деген емес. Сиез керек жұмыс, пайдалы жұмыс. Бірақ сиездегі тілек ышкафтың бұрышында жатса пайда жоқ. Қазақ – жоқшы, жоғын іздеген қуғыншы. Қуғыншы қандай болса, мал қайтпақшы?

Сиез турасында айрық сөз «Қыр баласы», Бөкейханов һәм менен ғана шығып тұрған көрінеді. Басқалардың бәрі жаны түскен пышақтай жалаңдап, даяр тұрған көрінеді. Біздер сиез пайдасыз жұмыс демейміз һәм дегеніміз жоқ. Бірақ министр бұйрығын көріп қалай болар деп мен әуелі сақтық жағын айттым, екінші – сиезді тоқтата тұрып, сиезде кеңеске түсетін нәрселерді газета, журнал арқылы, оған сыймаса хат арқылы ақылдасалық дедім. Олай болса дегеніміз сиезге шақырған адамдар тойға шақырған секілді болмай, сиездегі жұмысқа күтініп келсін деген ой еді. Қазір де сайланған, күтінген һеш нәрсе жоқтығын «Қыр баласы», Бөкейхан да айтты. Он облыс қазақтан жиылатын сиез ауылнай болыс сайлауындай болады деп сіз жеңіл қарағанмен, ондай жеңіл бола қоймас. Қазақта кемшілігі мол істер толып жатыр. Солардың түзеліп, оңдалуына жасалатын сиез болса, һәр қайсысына жоба жасалып, жол белгіленіп даяр болып келмесе сиездің аз уақыты оның бәріне жетер ме?

Жоба жасап, жол белгілеген докладтарыңыз даяр болса, сақтанарлық қауіп жоқ болса тоқтатып кейінге қалдыруға жөн жоқ. Даяр тұрған нәрсеге не даярлану керек. Ал сиезді жасалық!

Жұбакін мырзаның айтуына қарағанда Орал облысы даяр көрінеді. Басқа жерлер де сондай даяр шығар. Ол мырзаның айтуынша, қисық сөйлеп алауыздық қылып, жұрттың шырқын, ұйымын бұзып тұрған «Қыр баласы», Бөкейханов һәм мен болсам керек. Дәлелсіз, дәнемесіз ол мырзаның қисық дегені қисық болып, дұрыс дегені дұрыс болатын болса, оған айтар не сөз бар?

Біздің сиез турасында айтқан пікіріміз, ойым бұзар сөз болып жорылатын болса, жұрттың бәрі де Жұбакін мырзаның сөзін айтып тұрса, көптің дегенімен болайық. Солай болмағанда жұрт сиез жасап, тілегенін алып, дегеніне жетіп, қарық болып қалатын еді деген түбінде зор өкініш болар. Біздің ойлағанымыз жұрт сиезге күтінусіз шығар, жұрт күтінсін, даярлансын деген еді. Жұрт күтініп даяр тұрса жұрттың біздің ойлаған жеріміздеп шыға алғаны, біз жұрт жайын білмегеніміз. Талпынып тұрған жұртты тартыншақтық етіп тоқтатқан, әрине дұрыс емес. Жұрт даяр болса, сиез басшылары бастаңыздар, біз де қостап, қолдан келген көмегімізді аямаймыз.

Шеттеп жүрген біз болсақ, қосылдық, енді алалық жоқ. Жалғыз-ақ айтатын сөз мынау: құр аты сиез болмай, сиез сияқты болсын. Қазақ сиез жасады деген соң, сиезде сөйлескен сөзімізге хүкімет құлағын сала ма, салмай ма (ол былай тұрсын), қазақ сиезінде не сөйленді екен деп хүкіметтен басқалардың құлақ салатыны болар. Сиезде де білгір сөзі уақыты дәлелсіз құр мынау былай, анау ондай десек, мұның дәлелі қайда демей ме. Сондықтан даярмыз деген мырзалардың дайындығын: ат ерттетіп, киімін киіп тойға жүруге дайындаған даярланыс емес, сиезге алып келіп салатын дәлелді докладтары даяр деп ұғамыз (түсінеміз).

**Ахмет**

**P.S.** Бұл хат Жаһаншаның «Айқаптың» 13,14,15-ші нөмірлерінде жазылған хатына жауап.

*Қазақ, 1913, № 31.*

## № 118
## «Қазақ» газетасына көмек

10-15 ноиабрде Верхни Орал уезінде Наследниски деген қалада жылдық жәрмеңке болды. Мұнда Қостанай уезінен 4-5 болыс елдің қазағы келді. Көзі ашық, ел намысы бар мырзалар бас қосқан жерде «Қазақ» газетасына мына кісілер көмек берді.

Жетіқара болысынан: Мақан Сұлтан баласы – 5 сом, Қажы Өтебай қажы Қондыбай баласы – 10 сом, упрауител Ахмет қажы Қондыбай баласы – 10 сом, Сейітжан қажы Қондыбай баласы – 10 сом, Байғоныс Баймыш баласы – 10 сом, Шора Жақсыбай баласы – 3 сом, Бермұхаммет Баймұхаммет баласы – 3 сом, Әлмен Асан баласы – 3 сом, Тәуке Өтеп баласы – 3 сом, Ғабдулла Айдік баласы – 3 сом, Елеу Өтеп баласы – 2 сом, Тыным Айбат баласы – 1 сом, Бекей Байтақ баласы – 1 сом, Көздібай Есен баласы – 1 сом, Васили Федоровиш Сонин – 1 сом, Жүсіп Бәймен баласы – 3 сом, Садық Сансызбай баласы – 3 сом, Жолмұхаммет Мыңдыбай баласы – 1 сом, Мұхаметшаһ Иаһудин – 3 сом, Құттық Көпжасар баласы – 1 сом, Жолмұхаммет Меңдыбай баласы – 1 сом, Бермұхаммет Мырзабек баласы – 3 сом, Аймұхаммет Машке баласы – 2 сом, Сары Төлебай баласы – 3 сом, Әмірғали Саңқай баласы – 1 сом, Ерғали Қара баласы – жарты сом, Атай Қара баласы – 1 сом, Мұқатай Әмір баласы – 1 сом, Өтеулі Үстемір баласы – 20 тиын. Аққарға болысынан: Сағымбай болыс – 3 сом, Есенбай Сүттібай баласы –5 сом, Қажы Әбдірақым Сарт баласы – 1 сом, Бекназар Рысмұхаммет баласы – 1 сом, Битөлеу Дүйсен баласы – 1 сом, Көбен Боранғұл баласы – жарты сом, Шайман Балқұбай баласы – 2 сом, Ағыбай Байбағыс баласы – 1 сом, Тоқа Дүйсен баласы – 1 сом, тағы да – 2 сом 66 тиын, Жылқора елінен Ақатай болыс арқылы – 7 сом 85 тиын. Бәрі – 115 сом 71 тиын.

**Досмайыл қажы Қашқынбай баласы**

«Қазақ»: басшылық етуші ақсақал Досмайыл қажыға һәм қадірі алхал жұрт ісіне көмек беруші мырзаларға рахмет.

*Қазақ, 1913, № 40.*

## № 119
## Саматовқа жәрдем

Мұхтар Саматовқа Семейдегі Әбдірахман Жүсіпұғлынан – 2 сом келді, бұрынғыларымен бәрі – 114 сом болды.

*Қазақ, 1913, № 42.*

## № 120
## Алаш азаматтарына

Халықтың мәдениет жолында ілгері басып, ел қатарынан қалмасына себепші болатын нәрселердің бірі баспасөз, иәғни газета, журнал, кітаптар екендігі шексіз. Олардың басылып шығып, жұртқа таралуына пұл керектігі де шексіз. Баспасөздің әуелі керектігін түсініп білу қажет, екінші білгеннен кейін баспасөзбен жұрттың пайдалану жағын ойлап іс қылу керек. Басқа жұрттарға қарасақ, олар мұндай істерді екі түрлі жолмен жүргізіп жатыр. Бір жолы – пұл міндетін пұлы барлар

алып, жазу міндетін қалам ұстаушылар алып, істеп жатқан жол. Екінші жолы – баспасөзбен халықтың пайдалануын ойлаған адамдар көп суммасы болмаған соң, аз суммаларын құрастырып жиып, біріктіріп, күштерін қосып, серіктесіп іс қылып жатыр.

Әуелгі жолмен іс жүргізуге пұл міндетін көтерерлік қазақтан байлар шықпайды. Үш жылдан берлі «Айқап» журналы шығып тұр, бір жылға жақын «Қазақ» газетасы шығып тұр. Бұлардың екеуінің басындағы кісілер газета мен журнал ісіне оңашаланып шықпай, бағасы басқа қызметке байлаулы күйінде іс жүргізіп отыр. Газетаға оңашаланып шығайын десе салмақ газетаға түседі, оны көтеретін газетада пұлдылардың салып отырған сомалары жоқ. Байлар жомарттық қылмады деп қарап отыруға бола ма? Екінші жолмен іс жүргізуге ойлап тұрмыз. Қазақта кесек сома шығарарлық байлар аз болғанмен аз сомасымен, адамгершілігімен серіктікке жарайтын азаматтар аз емес. Сондықтан «Азамат серіктігін» ашып, «Қазақ» газетасын мұнан былай Алаш азаматтарының серіктесіп қосылған пұлымен жүргізбекшіміз.

«Азамат серіктігінің» мақсұты жоғарыдағыда айтылған жұртқа керек жұмыстар, иәғни газета, журнал шығармақ, кітаптар бастырмақ. Олардың ішінде қазіргі бас мақсұты «Қазақ» газетасының аяғын нық бастырып, жүргізіп жібермек. Онан басқаларын кезінде шамамызға қарай көрмек. Серіктікке кіретін азаматтарға лайықтағанымыз ер басына жүз сом. Біздің қазіргі істеп тұрған һәм мұнан бұлай істейміз деп ойлап тұрған істеріміздің мәнісін түсінбейтін қара шаруа байлар көп екенін, көңіл жетсе пұлы жетпейтін азаматтар да көп екенін һәм бұл серіктікке олардың біреулері түсінбегендіктен, екіншілері қолы қысқалықтан кіре алмайтындығын білеміз. Бұлардан басқа да түсінікті байлар, жүз сомға қолы қысқалық қылмайтын азаматтар қазақта аз емес. «Азамат серіктігіне» жалғыз байлықпен емес, азаматтықпен көбі кіріседі деп үміт етеміз. Жүз сомын азамат жарнасына қосқанда қолы қалтылдап, осы ақшам қайда кетпекші деп, сенімсіздік қылатын адамдарға кіріспе дейміз. Екінші, осы жүз сомнан пайда болса, жақсы. Олай болмаса, шығын болады ғой деп, ауырсынатын адамдарға кіріспе дейміз. Бұл серіктік сендер осы кәсіпке кіріссеңдер ақшаларың өсіп, жүз сомдарыңмен байып қазақ боласыңдар деп алдарыңа салып отырған серіктік емес, олай түсінетін адамдар да ойланып кірісерге керек. Ондай серіктікті көздеушілерге көпестердің, кәсіпшілердің серіктігі бар.

«Азамат серіктігінің» бас мақсұты – ақша өсіріп серіктестерді байыту емес, істеген істің жұртқа пайдалы болуы. Ақша жағына сол пайдалы істерді істеуге, күш, қуат болуға қажет нәрсе мағынасында қаралады. Жоғарыда айтылған халыққа пайдалы істерді істеп жүргізуге адам керек болса, ақша да керек. Адам да, ақша да бірдей сай болса, іс сайлы күйінде жақсы жүрмекші. Бір жағының кемшілігі істің барша жағына кемшілік келтіреді. Сондықтан «Азамат серіктігі» ақшасының мол болу жағын да ескермекші. Олай болған соң бұл серіктікке жарна салушылар жарнамыз өспейді деп те үмітсіз болмақшы керек. Қысқасынан айтқанда, жарна салушы азаматтар жүз сомын жұрт үшін көп ортасына салып, пайдасы болса пайдасын көппен бірдей алармын деп, залал болса залалға көппен бірдей қалармын деп «Азамат серіктігіне» осылай ойлауға жарайтын адамдар кіреді һәм серіктікке жарамды. Олай ойлай алмайтындар кірмей-ақ қойсын. Бұл серіктіктің купес серіктігі емес, кәсіпші серіктігі емес, «Азамат серіктігі». Бұған кіретін адамдар жұрт жұмысы турасында жалғыз ақшасымен серіктес болмай, көңілмен, ниетімен де серіктес болуы қажет.

Ашушылар:
**Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов**

*Қазақ, 1913, № 42.*

## № 121
## Саматовқа жәрдем

Мұхтар Саматовқа Шалқардағы Ермұхамет Сатыбалдыұғлынан 3 сом келді, бұрынғыларымен бәрі 117 сом болды.

*Қазақ, 1913, № 43.*

## № 122
## Саматовқа жәрдем

Мұхтар Саматовқа Қарқаралыда Ержан Аймановтан 1 сом келді, бұрынғыларымен бәрі 118 сом болды.

*Қазақ, 1913, № 44*

## № 123
## Орынбор. 9-шы ғинуар

«Қазақ» газетасы көздеген мақсұтына жету үшін шыққаннан бері күш-қуатын жұмсады және жұмсамақшы. Бір жылдың ішінде «Қазақта» қаламымен қызмет еткен және мұнан бұлай да пайдалы қызметтері үміт етіліп, Алашқа аты білінген білімді азаматтар: Ахмет Байтұрсынов, Ғалихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, доктор Әбубәкір Алдияров, доктор Арғынғазы Поштаев, доктор Халел Досмұхамедов, доктор Дәулетшаһ Күсепғалиев, доктор Бенъкевеч, присиаженни повереннi Райымжан Мәрсеков, инженер Мұхаметжан Тынышбаев, қазақшыл Хасан Али, студент Есенғали Қасаболатов, шежіре Шаһкәрім Құдайберді, Әбділғазиз Мұса, Ғұмар Қарашев, Жұмағали Тілеулин һәм басқалары.

«Қазақ» газетасын 10 облысқа қараған кигіз туырлықты қазақ байдың баласынан 1913 ж. ішінде алдырып тұрғандардың есебі мынау:

1) Торғай облысы – 694
2) Семей облысы – 612
3) Ақмола облысы – 586
4) Сырдария облысы – 327
5) Орал облысы – 301
6) Жетісу облысы – 157
7) Ішкі ордалық – 136
8) Ферған облысы – 30
9) Самарқан облысы – 8
10) Закаспи облысы – 5

Өзге жерлерден:

1) Орынбор шаһары – 37
2) Уфа шаһары – 14
3) Қазан шаһары – 13
4) Қытай қазағы – 10
5) Петербург шаһары – 9
6) Түркия қазағы – 5
7) Мәскеу шаһары – 3
8) Томскі шаһары – 3

9) және басқа шаһарлар – 57

Бәрі – 3007.

«Қазақ» газетасының мақсұты қазақ-қырғызға қызмет және басшылық ету болғандықтан, Алаштың ардақты азаматтарынан өтінеміз, 1914 ж. қарсы бұрынғы жазылғандардың мезгілі толса жаңадан жазылуларын һәм бұрын тіпті жазылмағандардың газетамызды енді алдырып танысуларын.

Газетаның жылдық бағасы 3 сом. Жарты жылдығы 1 сом 75 тиын.

Адресіміз: Оренбург, Редакция газеты «Казак».

**Басқарма**

*Қазақ, 1914, № 45.*

## № 124
## Жер жұмысына дін жұмысын қыстырмалау

Қазақты отырықшы қылғанда христиан дінін түбінде қабыл етерлік жағы да көзделсін деген сиез жиылысы ұнатып, жер министрі қабылдаған бір істі өткен нөмірде «Уақыт» газетасынан көшіріп бастық.

Сенод мақсұты табылу үшін: әуелі, қазақтарды мұжықтармен біріктіре отырғызу керек, екінші, қазақ саны орыс санының жартысынан аспасқа керек. Солай істесе орыстардың қазақтардан саны басым болмақ. Саны басым болса орыстардың сөзі де, тіршілік ісі де басым болып, қазақтар христиан дінін қабыл етпек.

«Уақыт» газетасы айтады: «Қазақтың отырықшы болғаны хүкіметке пайдалы, қазақтарға зарарсыз іс қой» – деп, бұрын біздер, иәғни ноғай газеталары, «қазақтар, қала болыңдар» деп ақыл беруші едік һәм соңғы жылдарда, әуелі, переселен шенеуніктерінің айтқан ақылы, екінші, ноғай газеталарының берген ақылы, үшінші, қазақ оқығандарының айтқан сөздері қамшы болып, қазақтардың көбі отырықшы болуға сұранып, бірсыпыралары отырықшы боламыз деп мұжық нормасыменен жер кестіріп те алып еді дейді. Мұнан былай біз ноғай газеталары қазақтың жер туралы ісіне тіл қатып, кіріспейміз, өйткені жер жұмысына тиіссіз басқа жұмыс кірісіп тұр – ол миссионерлік жұмысы дейді.

Өлексе табылса, қарғалар, қара құстар табылатыны, ноғай бауырларымыздың газетасының есіне жаңа түскен көрінеді. Сенод айтуынша, қазақ христиан дінін мұжыққа қарап телміргенде қабыл етпек. Оны құр ойларымен бал ашып, айтып отырған жоқ, іс жүзінен көріп айтып отыр. Алтай және қазақ миссиасының 1893 ж. отшетында* айтады: «1893 ж. қазақтан шоқынған еркек-әйелі бар 69 кісі. Христиан дінін оңай қабыл еткіштер жарлылар. Қалың қазақтың ішінен шығып, қалаларға келіп малайлыққа жалданғандар. Бұлар бірте-бірте орыс тілін біліп, орыстың ғұрпымен, дінімен танысады. Сонан соң христиан дініне икемдеп бұрмалаушы әуел бастап тұрған қожалары болады» – деп.

«Новое время» газетасының 643-нші нөмірінде «С.Р.»-да соны жазады. Ол жазады: «Біздің миссионерлеріміздің шоқындыратындары қазақтың сорлылары, жарлылары, өз жұртының ішінде теңдікке қолы жетпей, малайлықта жүріп, жарық сәуле көрмегендер, жаңа дінге кіріп, жаңа дін қарындас тауып жақсылыққа қолымыз жетер ме деп дәмелі болатындар» – деп. 1892-нші жылғы Қоянның ашаршылығында Қостанай уезінде бір ауыл қазақ шоқынып кеткен жоқ па? Бай қазақта бір адам шоқынды деп миссионерлер де, газеталар да жазған емес. Сондықтан Алекторов айтқан: «Миссионерлер пәлен етіп жатыр деп, газеталар жар қылады. Ондағы шоқындырдық деп мәз болатындары өңшең тамағын асырай алмай есікте жүрген

малайлар. Жоқшылықтың зарынан неге де болса, көнетін шарасыздар. Миссионерлер қазақтың ішіндегі қарны тоқ, қадірлі адамдардан шоқындырса екен. Оларды шоқындыру жарлыдан гөрі қиынырақ болар, оның есесіне шоқындырдық деп мақтануға сыйымдырақ болар» – деп.

Осылардың бәрі де жарлы қазақты шоқындыру оңай, бай қазақты шоқындыру қиын екендігін көрсетеді және Сенодтың: қазақ күні мұжыққа түссе, христиан дінін қабыл етеді деп топшылауы құр оймен бал ашу еместігін көрсетеді. Қазаққа мал бағуды тастап, 15 десиатинадан жер алып, қала бол дегендер: әуелі, переселен шенеуніктері, екінші, ноғай бауырларымыздың газеталары, үшінші қазақтың оқығандарының кейбіреулері. Переселен шенеуніктері қазаққа қала бол дегенде, қала болып 15-тен жер алса, жер көбірек артылады, көбірек артса, жерді көбірек алып, жеген нанын ақтамақ үшін қазаққа қала болыңдар деп ақыл берді. Оларға қазақтың күл болғаны, бұл болғаны бір есеп. Ноғай бауырларымыздың газеталары қазақ жерінің жайын жақсы білмегендіктен переселен шенеуніктерінің сөзін қостап кетті, олар ойлады: қазақ 15-тен жер алмаса, құрып жоқ болады да, 15-тен жер алса, мәдениет туын тіккен жұрттың бірі болады деп. Бұл қазақ жерінің жайын жақсы білмегендік. Қазақ жерінде мал бағумен күн көре алмайтын болса, 15-тен жер алып, егін салумен де күн көре алмайды. Жаманнан жақсыға түсуде мағына бар. Жаманнан жаманға түсуде не мағына? 15 десиатинамен күн көреді деушілер иә өздері қазақ жерін білмейтіндер, иә біле тұра басқаларды адастыру ниетіндегілер. Туралығын айтатын адамдардың қазақ жерін білетіндері қазақ даласы малдың жері дейді; «Шудалы түйе, жабағылы қойдың жері», – деп профессор Верпер айтады; «Көктің дымын жерге түсіру амалын тапқанша, қазақ даласы егін жері бола алмайды» – деп профессор Богданов айтады. Оның айтуынша, қазақты алақандай жерге арқандап отырғызамыз деген адасқандық. Қазақты егінші қылып жарытпас, малынан айырып кедей кебін кигізер* дейді. 1910 ж. Гос. Думада Кавказ депутаты Хайдаров та, Петербург депутаты Милиуков та, қазақ жері турасында сөз болғанда екеуі бірдей айтқан: «Қазақты қала қылып отырғызғандар бағып отырған малынан айырар, мал шаруасының төлеуіне тұрарлық heш нәрсе тауып бере алмас» – деп.

Қазаққа 15-тен жер алып, қала бол деп ақыл беретіндер переселен шенеуніктерінің сөзінен басқалардың да айтқанына құлақ салу тиіс еді. Қазақ жерінде малды тастап, жалғыз егінмен күн көруге болады, 15-тен жер алып, қала бол деп, айтуға біздің аузымыз бармайды. Рас, қазақ жерінің жақсысы да бар екені, бірақ ондай жерлер тіпті аз және ондай жерлердің көбін алып та қойды. Бұл күндегі жақсы деп жүрген жерлерінің жақсылығы шамалы. Ол жерлерден 15 десиатинадан жер алып, қала болып күн көру қиын, бұл күнде қазақ жерінде қазағы бар, орысы бар егін салып байып отырса, оған қарап топшылап, егінмен күн көруге болады деп айтуға болмайды. Жердің қазіргі молшылығында жүздеп, екі жүздеп егін салғандар әрине байыр. Қазақтың да мұжықтың күні 15 десиатинаға түскенде байымақ түгілі күн көретініне көзіміз жетсе, біз де қазақтарға қала бол деп ақыл берер едік. Оған көзіміз жетпейді, 15-тен жер алып, қала болса, кедей болатынына көзіміз жетеді. Жердің молшылығында жан-жағындағы қазақтың жерін еркінше жалдап отырып, мұжықтар егіні шықпаған жылы қазынаға қарап, балапандай аузын ашып, асыра деп шулайды. Сол шулауға қазақ та түседі: егін егу жайын қазақ мұжықтан артық білмейді. Өз ауқатымен тамағын асырай алмай, басқаның қолына қарап телмірсе, қазақ жұмысы біткені. Өлімтік аңдыған қара құс пен қарғалар қазақ үстінде тойын сонда тойлайды.

Қала бол деушілердің көбі: қазақ көшуін қойса, қазақ даласына мәдениет туын тігіп орнар еді дейді. Мәдениет деген жақсы. Бірақ жақсы нәрселердің қолға

түсуі оңай болмайды. Мәдениетке жетіскен жұрттар переселен шенеуніктерінің қала-қала қылып отырғызуымен жетіспеген, кеңінен толғанып бірте-бірте жылжумен жетіскен. Оны еволиутсиа жолы дейді. Қазақ та мәдениетке сол жолмен жетіседі. Оған жалғыз тысқы қалыбын өзгерту шарт емес, іші-тысы бірдей өзгере-өзгере барып жетіседі.

Біз қазаққа 15-тен жер алғызып, мал сатқызып, қала салғызып отыртайық. Қазақтың білетіні мал бағу, шала-шарпы егін егу, сауда істеу, онан басқа білетін һөнер иа кәсібі жоқ. 15 десиатинаға мал жайып мәз бола алмайды, сауданы бәрі тегіс істей алмайды. Олай болса, азы саудагер, көбі егінші болмақ. Егін қазақ жерінде жылда шығып тұрмайды. Бір жыл шықса, бір жыл шықпайды. Тіпті екі жыл, үш жыл, ұдайымен егін шықпайтыны бар. Сонда қазақ немен күн көрер? Малдан айрылса, кәсібінің зоры егін болса, ол егін қазақ жерінде бірде шығып, бірде шықпайтын болса, егін шықпағанда күн көрерлік басқа кәсіп һәм һөнерді қазақ білмесе, қазақ кедей болмай кім кедей болмақшы? Кедей болса малайлыққа жалданудан басқа қолынан келер һөнер тағы жоқ. Һәркімнің есігінде қорлықта жүргенде онда не ұлт намысы, не дін намысы қалар? Миссионер отшеттарында айтылған христиан дінін қабыл еткіш кедейлер мен малайлар сонда көбейер.

Қазаққа қала болсаңдар мәдени жұрт боласыңдар деп ақыл берушілер әуелі қала адамына тиісті кәсіпті үйретіп алып, иәки ғылым, һөнер үйреніп, жаман жерді жақсы жер орнына, аз жерді көп жер орнына тұтынарлық дәрежеге жетіп алып, қала бол десе, оған біз де қол қояр едік. Оны айтпай, переселен шенеуніктері 15-тен жер кесіп беріп, қала-қала қылып отырғызса, мәдени жұрт болып дүрілдеп, кетесіңдер деген сөз: қазақ қазір еуропаша киініп ала қойса, Еуропа адамдарының істегенін істеп кетер еді деген сияқты сөз. Һеш нәрсені үйретпей, еуропаша киіндіріп, Лондон иә Парижге қазақты апарып қоя берсе, тапса малай болар, таппаса аштан өліп қалар. Хүкімет біздің 20 ғ. көшіп жүргенімізден ұялса, бізге жаман жерді жақсы жер орнына тұтынарлық ғылымын үйретіп, білдіріп алып, қала бол десін. Сонда қала болмасақ, біз үшін ұялсын. Оны істемеген хүкімет өзінің істемегенінен ұялмаса, қазақ көшіп жүруінен ұялатын жөні жоқ. Қазақ көшіп жүрсе, еріккеннен көшіп жүрген жоқ, мал баққаннан көшіп жүр. Жері малдың жері болған соң, мал бақпасқа шарасы жоқ. Жаман жерді жақсы жер орнына тұтынарлық амалын тапқанша, қазақ жерінде жалғыз егін кәсібі күн көрерлік сенімді кәсіп деп айтуға болмайды. Олай болса қазақ көшпелі болсын, отырықшы болсын малсыз күн көре алмайды. Мәдени боламын деп 15 десиатина жерге қамалып, малдан айрылып, егінмен күн көре алмай, судың бір жиегінен алыс кетіп, екінші жиегіне жете алмай, суға батқандардың күніне түсіп бітіретініміз аз болар. Мәдени болғың келсе, мал бағудың тоқтаушылығы жоқ. Қала боламын десең, мал бағудың тоқтаушылығы жоқ. Мал баққан Швейсарияның мәдениеттігі һәм қалалары һешкімнен кем емес. Переселен шенеуніктерінен бата алып, 15 десиатинадан жер алса, сонда ғана қала салып, отыруға болады деген қата пікір.

Сенодтың айтып отырғаны: бір қазаққа екі мұжық келсе дегені – бір қазақты екі орыс ұстап отырып шоқындырады деген сөз емес. Тіршілік шаруасы жүзінен қазақ мұжықтан төмен болып әлсіреп барып, христиан дінін қабыл алады дейді. Олай болғанда қазақ жарлы болмас жағын көздеу керек. Қазақ телміріп басқалардың қолына қарайтын күйге жетпеске керек. Оған жетпес үшін оқу-һөнер, кәсіп үйренерге керек. Мәдениетке бірте-бірте сол жолмен жетісерге керек. Оны істеуге мал бағу жағынан оралғы болатын һеш нәрсе жоқ.

Қысқасы: біздің қазақ жерінің жұмысына дін жұмысы қосылуы күтілмеген жұмыс емес. Қазақ ісіне миссионерлік қыстырылмайтын орны қашаннан-ақ аз болатын. Қазақ жарлыланып, жасымаса, миссионерлік һеш нәрсе қыла алмас,

жарлылыққа айналса, айналдырушы көбейетіні шексіз. Жұрттың тірілік күйде иә өлімтік күйде өмір шегуі өзінің жігерінен болады. Сол жігердің өзінде барлығын білгенше, өзі істерлік істі өзгеден күтіп жұрт алаңдайды. Өзгелерден оны жұлып алып, ауызға сала қоятын жемістей көреді. Біздің қазақ осы күнде сол күйде тұр: өзі істейтін істі өзгеден күтеді, өзгелер де ол күйін біліп, қазақ жұмысына әкеліп орынсыз нәрселерді қыстырмалай береді.

Ноғай бауырларымыздың газеталары бұрын қазақтың ол жайын білмей, енді ғана байқап, бұрынғы жөнінен бет бұрып, шықтық деп тұр. «Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң».

*Қазақ, 1914, № 45.*

## № 125
## «Аңдаспаған мәселе» турасында

Ноғай бауырларымыздың газеталарының арасында қазақ жайына көбірек көңіл және орын бөлетін «Уақыт» газетасы.

Қазақ туралы естілген хабарлар, істелген істердің көбі «Уақыт» газетасына басылып және олардың ішіндегі маңыздылары турасында газета пікірінде айтып тұрады. Сондықтан «Қазақ» газетасы қазақ мәселесі турасында «Уақыт» газетасымен бір жөннен сөз шығаруға, арадағы аңдаспаған мәселелерді ашып, саралап, анықтауды өзінің міндетінің бірі деп біледі. Қазіргі қазақ мәселелерінің ең зоры жер мәселесі. Бұл қазақтың тірі иә өлі болу мәселесі. Бұл турасында түсініп жетпей қаталасып, қазақты теріс жолға салғанымыз, бес миллион адамның обалын мойнымызға жүктегеніміз. Сондықтан бұл турада қазаққа ақыл айтқанымыз: қазақ та және басқалар да қата ұқпастай етіп, анықтап ашып сөйлегеніміз абзал. «Уақыттың» 1397-ші нөмірінде «Ф.К.» әпендінің жазған сөзінде аңдаспай жүрген нәрселердің көбі анықталды, ашылды. Әлде болса бүркеурек, көмескі тұрған бір сауал бар. Соны ашсақ, арадағы аңдаспаған мәселе аңдалып жетер еді. «Уақыт» қала бол дегенде қай түрлі қала болу жайын ашып айтпайды. Ол ашылмаған соң қазақтар қала болуды 15 десиатинадан жер алып, егін нормасымен қала болу деп ұғады. Егерде «Уақыт» 15 десиатинадан жер сұрап алып, егін нормасымен қала болуды айтса, онда азырақ сөйлесуге қажет болады. Олай болмай жердің түріне қарай мал бағарлық жерде мал бағатын, егінге жақсы жерде егін егетін қала болуды айтса, онда олай қала болуды біз де ұнатамыз және «Айқап» журналының 1911 ж. 4-ші нөмірінен бастап айтып және «Қазақ» газетасы жүзінде тұтынып келе жатқан жолымыз. Біз қазаққа қала болма демейміз. Жақсы жеріңе жиылып қалаңды сал, мешітіңді орнат, мектеп-медресеңді аш, рұқсатсыз неге қала болдың деп hешкім айтпайды дейміз. 15 десиатинамен қала боламын десеңдер, күн көре алмайсыңдар дейміз.

Қазақтар және біздер қата аңдамас үшін «Уақыт» газетасынан өтінеміз: қазаққа қала бол дегенде қай түрлі қала болуды айтады. Мүмкін болса, ашып айтса керек.

**А. Б.**

*Қазақ, 1914, № 48.*

## № 126
## 2-ші феурал

1913 ж. 2 феурал «Қазақ» газетасының 1-ші нөмірі шыққан күні. Биылғы 2-ші феурал газетаның бірге толып, екіге аяқ басқан күні. Бұл күні Орынбордағы қазақ жастары басқармаға келіп, басқа жердегі жастар телеграммен құттықтап, газета өмірлі болып, халыққа пайда келтіруіне тілектес көңілдерін білдірді. Баршаларына тәңірі жарылқасын айтамыз.

«Қазақ» газетасы әуелі тез ойланып, тез дүниеге шыққан істің бірі, екінші, пұлмен емес, тәуекелмен бастаған істің бірі. Шығаруға бел байлағанда қолдағы пұлымыз небары 750 сом еді. Халықта баспасөзге аңсаған адамдардың барлығымен газета жүріп кетті. Әйтпесе, 750 сом қаншаға шыдар еді? Дүниеге шығып көрінуі мұң-ақ екен, жұрт жабылып көтермелеп кетті.

Сондықтан бастауға себепкер біздер болсақ та, жүргізуге себепкер болған жұртқа кірген саңылау және сана, иәғни жұрт ішіндегі саңылаулы саналы адамдар. Жұрт азаматтарының бірсыпыралары пұл жағынан, бірсыпыралары қаламмен білім жағынан, бірсыпыралары екі жағынан да жәрдем етті, баршаларына жұрттың тілі болып тұрған «Қазақ» атынан тәңір жарылқасын айтамыз.

Ел адамы түгіл егіздің сыңары бірдей болмайды, ел ішінде не жан жоқ? Газетамызға қастық ойлап, хүкімет алдында қаралауға ойлаған бауырларымыз да болды. Бірақ «Тәңірі асыраған тоқтыны бөрі жемес» деген, қатын өсек сықылды пыш-пыштаған ұсақ күңкілдер, көптің көмегіндегі жұмысты тоқтатып, елдің ілгері басқан аяғын кейін кетіре алмас. Газета һәм кітап сияқты нәрселер халықтың градуснигі (тамыршысы). Халықтың ішкі сарайы, иәғни сана, саңлауы қандай күйде тұрғанын газета және кітап сияқты нәрселерден байқауға болады. Қазақ жұртын аурулар жайлап, әлін кетірсе де, әрекет аралап, берекесін алса да, жұрт болмай жоғалады деген, ұшқыр философтардың пайғамбарлық дағуалары асығыс қой дейміз. Қазақ тамырын ұстаған газета және кітаптардың айтуына қарағанда, қазақтың тәні азғанмен, жан-жағы үмітсіз еместігі көрініп тұр. Рас, 6 млн қазақтан 3 мың кісі газета алдыруы, иәғни: 2 мың кісіден бір-ақ кісі газета алдырғаны аз. Бірақ аз көбеймекші, кішкене үлкеймекші. Үміт үзіп, қол серпетін күйге қазақ жеткен жоқ. Іс Алаштың азаматтарында. Азаматтар адал көңілмен жұрт жұмысына жабылса, ұлтын лақтырмай тура жолға бастаса, халық өз азаматтарын өз жұмысына керек қылып жұмсауды білсе, қазақ жұрт қатарына кірмей қалмас. Істей білсек, жұрт бізді жұмысына жұмсауды да үйренер. Жұрт жұмыскері болмақта ниеті бар азаматтарға газета мен кітаптардың таралуы анық тәжірибе. Ұнамды істен ұлтымыз қашпайтын сияқты. Жұрттың былай көрінгенін қолымызға қуат, белімізге сүйеу көріп, газетаның екінші жылғы жұмысына екі есе артық жігермен, екі есе жарық үміт сәулесімен қуаныш етіп кірісіп тұрмыз.

*Қазақ, 1914, № 49.*

## № 127
## Емле турасында

Бұл заманда оқу, оқыту жылдан-жыл таррақи етіп, мақсұты ілгері жүру. Һәр жұртта аяғын кере-кере аттап кетіп барады. Һәр жұрт өз тілін, өз емлесін қатарға қосып, өз әдебиетін ілгері жіберуде, ол әдебиеттің ілгері басуы тілдің байлығында. Жалғыз тілдің бай болуы ғана жетпейді, байлығын майданға салып көрсету керек

болады. Біздің қазақ халқы тілі бай, әдебиеті мол болса да, өзіне арнаулы емле, балаларын тәрбие етерлік жөні түзу алифба майданға шыққаны жоқ еді. Заманаңың түрткілеп оятуына да оянушылар аз еді. Ұйқысы сергек Ахмет Байтұрсынов неше жылдан бері ойлап, сынап, жаңа емлемен жазған алифбаны бір жылдан бері майданға қоя бастады. Емле турасында медресе «Ғалиедегі» қазақ шәкірттерінің пікірін білейін деп ойлаған еді. Медреседе қырықтан аса қазақ шәкірттері бар еді, кейбіреулер қабыл етуді қолдап, кейбіреулері бұл емле және алифба мәселесі жеңіл іс емес, біраз мехкеме қылып тексеріп қарайық, не үшін десеңіз заманамызға ұнаулы болып дауам ететін бір іс, ол істің негізді боларлық түрі бар ма, жоқ па? Анықтап көз салу керек, қолдануға лайықты тапсақ, қабыл қылармыз. Кем жері болса, көрсетерміз деген ойда болып қабыл етуге кезінде мойындап жауап бермеген еді. Екі айға жақын талқыға салып, ойлап сынағанның соңында қабыл етуді ұнамды таптық. Бұл Ахмет Байтұрсынов алифбасында кем жері болса болар. Ондай жерлерін тәжірибе иесі елде мұғалім болған шәкірттер өздері бір хатпен жазушыға білдіруге мүмкін. Лайық болған жерде пікірден шығып кетпес. Не үшін десеңіз шәкірттеріміз де, жазушыларымыз да һәр қайсысы ұлт балаларына оқу ісінде ауырлық келтіру, қиын жолға бастау ниетінде емес, бәлки жеңілдік, оңайлату жағында. Аз-маз кем жері болса да, қабыл қылу керек. «Қос жүре түзеледі» деген, бастауында кемдік, қысқалық болса да, жүре жөндігіп кетер. Бірен-саран болса да жолбасшыларымыз көріне бастады. Һәр жерде оқып жүрген азаматтарымыз да бар. Мұнан он жыл бұрынғы шағымыз бен соңғы 4–5 жылды салыстырып қарасақ, арасында көп өзгерістер бар. Бұрын ноғай медреселерінде қазақ шәкірттері жоқ есебінде аз еді, соңғы жылдарда бірте-бірте көбейіп оқу жолына кірісіп жатыр. Жақсы оқып шығып, ұлтына қызмет жолына бел байлап түскендері бар. Сондай талапты азаматтарымыз ұлт баласына қызмет еткелі ниет қылып, оқу құралына ділгір болып шыққанында, жоғын-керегін даярлап қойған Ахмет мырза Байтұрсыновтың оқу құралын қолданып, тәлім жолына кірісуін тілейміз.

Кейбір ұнатпағандар да болар. Бізге әліп, би, ти, си, иәки мұғалім ауал, мұғалім сани жетпей ме деп, үстінен қарағанда жетерлік болса да, терең ойлап қарағанда ұнамсыз талай жерлері бар деп білеміз. Бірнеше миллион қазақ халқы өзімізге белгілі тілде жазылған балаларды тәрбие қыларлық алифба, емле, сарф, тарих, хисаб, жағрафиа секілді өз тілімізде жазылған кітаптың жоқтығы еді. Өздеріміз кемшілік не дәрежеде екендігі ап-ашық көрініп тұр. «Көп жоқтаса, жоқ табылады» деген секілді қазақ ішіне шыққан азаматтар балаларды бір ізбен тәрбие етуге сіздер борыштысыз. Қабыл етуге риза болып қол қойған шәкірттер медресе «Ғалиеде».

**Сәдуақас Жандосов, Ысхақ Заһиров, Абушахме Боқаев,**
**Абдалхамит Молдағалиев, Абдолла Толбаев,**
**Хайралла Ибрахимов, Закир Сералин, Ахмет Маметов,**
**Ерғали Бейсов, Софалла Ғабдолғазизов,**
**Исмаил Тұрсынов, Тажәли Жұмалиев**

**«Қазақ»:** Бұрын «Қазақ» емлесін қабыл еттік деп хат жазған медресе «Ғалиедегі» қазақ шәкірттерінің бұлардан басқа жартысы еді.

*Қазақ, 1914, № 49.*

## № 128
## Губернатор өзгерілуі

Семей губернаторы Тройнитски Тулаға губернатор болып, оның орнына Твер висе-губернаторы Шернитсов деген келмекші.

Тройнитски қазақтың қазақ екендігін ұмыттырмай есіне түсіріп отыратын губернатор еді. С. Сенат пен жер жұмысының бас мехкемесі қазақ пен орыстар ауыл үй қондырып, жақындастырып, дінін, атын жоғалтып, орыс қылып «Сен қазақ, біз орыс» деген сөздер болмас қамын жегенде, губернатор Тройнитски «Сен қазақ, біз орыс, оны ұмытпа деп» қазақтардың есіне салып отыратын еді.

Семей қазақтарының көбіне Тройнитскидің қазақ баласына суық жүзбен қарағаны тынышсыз көрінсе де, бірсыпыраларына жағымсыз да болмап еді. Адал кәсіппен тамағын асырай алмай жүрген бейшаралардың көбіне тамақ асырарлық кәсіп табылып еді. Адал жолмен адамдыққа жете алмай жүргендерге жол табылып еді. Жалған жала, жасырын шағым деген жауыннан соңғы кенедей қаулап, өріп еді. Сондықтан, ойлаймын, Тройнитски сүйінетін де, күйінетін де қазақтар боларға керек деп. Бұл Семей облысының ғана қазақтары туралы айтылған сөз.

Қазақ жұртын түгел алып сөйлегенде, қазақ облыстарына қойылатын губернаторлар туралы екі түрлі пікір бар. Бірі – бүгінгіні ойлағандағы пікір, екіншісі – ертеңгіні ойлағанда айтылатын пікір. Соңғы пікір бойынша, қазақ облыстарында Семейде болған Тройнитски, Торғайда болған Астраховски сияқты губернаторлар бір жағынан қазаққа жайсыз болғанмен, екінші жағынан жағымды болмақшы. Ондай губернаторлар, әуелі, қазақтың қазақ екендігін ұмыттырмай есіне салып отырмақшы, екінші, қазақты қысып, тықсырып, тынышсыз болса, халықтың ұйқысы сергек болмақшы. «Қойға қасқыр шаппаса, қойшы да, қожа да қораға келер қорқынышты ұмытады» дейді. Қазақ жерін мұжыққа бере бастаған соң ғана, қазақ қайда отырғанын біле бастаған. Қазақтың ұйқысы бөлініп, сана түсіп, алдым қалай болар деп, алысқа көз сала бастағаны жерін ала бастағаннан берлі. Сондайдан тәжірибе етіп, бірсыпыра адамдар ойлайды: «Халықты қанша қысқанмен қысылғаннан жаны шықпайды. Қысқан сайын шыныгып халық ширай береді. Ұйықтағандардың ұйқысы ашылып, ой түсуіне ондай губернаторлар себепкер болады. Сондықтан Тройнитски мен Астраховски сықылды губернаторлар қазақ облыстарында болып кеткені де пайдалы» – деп. Бірсыпыралары ол жағының пайдасынан безіп, «ондай губернаторларды көрсетпесін» деп, қолын жайып құдайдан тілек тілейді.

Тройнитски кеткеннен кім сүйініп, кім күйініп жатқанынан хабарым жоқ. Өз басым Тройнитскиге алғыстан басқа һеш нәрсе айтпаймын. Өйткені жалған жала, жасырын шағымға инабат етіп, бұлдаушы болмаса, менің үстімнен жасырын шағым болмас еді. Жасырын шағым болмаса, мен Қарқаралыдан Оренбургқа қуылмас едім. Оренбургқа қуылмасам, Қарқаралыда тұрып, осы істеп отырған ісімді істей алмас едім. Елу-алпыс балаға ғана арнап берген сабақтан алты миллион қазақты алаламай істеп отырған ісімді артығырақ көремін.

**А. Б.**

*Қазақ, 1914, № 50.*

## № 129
## Билік

Қазақ народни сотын құр мазақ үшін сот демесе, сот деп айтарлық емес деп, хүкімет адамдары айтады. Билікті құдай қарғады, билік жұртты бұзды деп, қазақ жамандайды. Екі жақ бірдей жамандап, безерген билік осы күнге шейін жойылмай келе жатқаны, қазақ қалпына қолайлы онан басқа соттың жоқтығынан еді. Мұнан былай хүкімет те қазақ билігін бұл күйінде қоятын емес көрінеді, билікті осы күйінде сақтау керек деп айтарлық бізде де бет жоқ.

Хүкімет тарапынан қазақ билігін өзгерту туралы закон жобасы жасалып, Думаға түспекші деген хабарды газетаға ертерек жазған едік. Ол жоба қазақ сотын өзгерту турасында ма, иә тіпті жою турасында ма? Оншасын анық білмейміз әлі. Бірақ жоба жасалып, қазақ үстінен қарап тұрған мехкемелер пікіріне салуға таратылғаны анық. Хүкімет жасаған жоба қазаққа қолайлы болар-болмасы мәлім емес. Қолайлы болса, құдайдан сұрағанымыз сол. Қолайсыз болса, қазақ соты мынадай болуы тиіс, сонда қолайлы болады деп айтарлық бізде һеш нәрсе жоқ. Бір нәрсені құр ұнамсыз деу аз, оның ұнамдысы мынау деп, бірінің кемшілігін, бірінің артығын көрсету керек қой. Хүкімет жасаған жоба қолайлы-қолайсыз болса да, ризамыз деп отыра береміз бе? Әйтпесе, бұл қолайсыз, қолайлайтынымыз мынау деп көрсетуге қам қылу керек пе? Әрине, қам қылу керек. Неге десеңіз: әуелі, бізге қолайлы сотты өзімізден артық һешкім тауып бере алмас. Екінші, халықтың жол, жора, рәсімінен негіз жасап шығармаған народни сот законы халыққа қонымды, жағымды болмай, пайда орнына зарар келтірмекші. Соның үшін хүкімет жасаған жоба Думаға түсіп, кеңеске салынғанша, біз де жиынып, терініп, өз қолайлағанымыз мынау деп, хүкімет жобасымен қатар кіргізбек тиіс. Бұлай ету үшін, әуелі, қазақ заңында қандай жол, жора, ережелер бар, соларды жию керек. Екінші – соларды қорытып, реттеп, ескіргенін жаңалап, ұнамсызын ажарлап, кем жерлерін толықтырып, өңдеп, тәртіпке салмақ. Үшінші – қандай билер болмақ; олар қалай сайланбақ, жолдан шыққан билерді кім қайырып жолға салмақ. Осы туралы қазақ басқармасына мағлұмат және пікірлер жимақшымыз. Жиылған мағлұмат және пікірлер қорытылғаннан кейін, жұртқа мәлім етіліп, тиісті орнына тапсырылмақшы.

Жол дегеніміз: халықтың қашаннан берлі істеп келе жатқан дағдылы істерінің жолы. Мысалы, қалың беру, үйлендіру, енші алу. Жора дегеніміз: жол бойынша істелетін істің жүйелі қалыбы. Мәселен, ат мінгізу, шапан кигізу, түйе бастаған иә ат бастаған тоғыз тарту.

Ереже дегеніміз: алдағы болашақ іске ынтымақпен жасаған жол-жоба. Жаза – жазықты адамның басына түсетін жаза. Айып – жазықты адамның малына түсетін жаза. Дау-жала екі нәрсе турасына шығады: бірі – адам турасынан, бірі – мал-мүлік турасынан. Би дегеніміз – дау бітіруші. Билік дегеніміз – бидің дауға айтатын бітімі. Бидің айтқан билігі жұрттың тұтынған қалыпты жолына, жорасына дұрыс болса, оған екі жағы да мойын ұсынады, көнеді, дау тынады, бітеді, өшеді. Билік жолсыз болса, дау тынбақ орнына өршиді, өседі. Жолсыз билікті көп көрген жұрттың жолға сүйену, туралық бітім күту иманы жоғалады. Жолсыздыққа көзі де, еті де, беті де үйреніп, жолды мен жолсызды айырмайтын болады. Біздің қазақ билері жолсызбен жүргеніне көп заман болды. Оларды көріп отырған жұрт, жол мен жолсызды айыра алмайтын болып, жол-жорасын жоғалтса, ғажап емес. Сондықтан қазақ жұртының жол-жорасын жиған орыстар қазақта бәрі бірдей тұтынған, қалыпты жол-жора жоқ дейді.

Олай айтатын себептері, соңғы уақытта шариғат, закон қазақ ісіне араласқандықтан және қазақ билері, қазақ жол-жорасына сүйеніп билік айтпағандықтан жораның

көбі ұмытылған, иә һәр жерде һәр түрлі болып өзгерілген. Қазақта тіпті жол-жора болмаған деу қата боларға керек. Қазақта жол-жораны жақсы білетін адамдар жылдан-жылға сиреп барады. Қазақтың орысша, мұсылманша оқыған жастары жол-жора жағын аз біледі. Біздің ойлауымызша, халықтың жол-жорасын жақсы білетіндер және жолдан шығып, жора бұзғандарды тексеріп, билердің айтатын бітім, биліктерін жақсы білетін адамдар бұрынғы билердің билік айтқанын көзімен көрген, иә құлағымен естіген қазақтың қария қарттары, атасы хан болған ханзадалар, атасы би болған бизадалар. Сондықтан бұл туралы толық мағлұмат берер деп, біз білетін адамдардан ойлайтынымыз мыналар: Ахметкерей (Қосуақұғлы), Исмағұл (Төкеұғлы), Еспембет (Зайсандық), Ақтас (Шошақұғлы), Алпысбай (Қалменұғлы), Бірмұхаммед (Қауменұғлы), Бекмұхаммед молла (Сатыпалдыұғлы), Темірәлі (Төрекеұғлы), Қожа Ахмет (Оразайұғлы), Рақымжан (Жайықбайұғлы), Сәдуақас (Мұсаұғлы), Сейіл (Қабақұғлы), Шаһангерей (Бөкеев), Шаһкәрім (Құдайбердіұғлы), Құрбан қажы (Зайсандық), Қорғанбек (Бірімжанұғлы), Камали би (Қызылжарлық), Мұхаммеджан (Ибраһимұғлы), Мағат қажы (Ақайұғлы), Мейрам қажы (Жанайдарұғлы), Нармамбет (Ормамбетұғлы), Жүсіпбек (Басығараұғлы), бұлардан басқа біз білмейтін ақсақалдар да ұлтына керек ұлық іске қариялық білімін айтпай қарап тұрмас деп үміт етеміз.

*Қазақ, 1914, № 52.*

## № 130
## Өлең жыр:
## «Елім-ай!»

Ем табалмай дертіңе мен ертеден,
Сол бір қайғың өзегімді өртеген.
Тырп етпейсің бас көтеріп көрпеден,
Еңсең неге түсті мұнша, елім-ай!

Өткен – сағым, келер алдың – бір мұнар,
Қызылшылсың қызарғанға тым құмар.
Сақтан деген сөзді жан жоқ шын ұғар,
Жемге шапқан, қармақ құрса, елім-ай!

Қандай едің, қара кейін қайрылып!
Қандай едің, тұрсың сонан айрылып.
Мүгедек боп, қос қанатың майрылып,
Өксіп жылап өгей ұлша, елім-ай!

Мұны құр бос өлең десең, өзің біл.
Жұрт болмаймын, өлем десең өзің біл.
Не болса да, көнем десең өзің біл,
Босағада жүрген құлша, елім-ай!

Түзелесің, қашан, жұртым, оңалып?
Тіл алмасаң, кетпеймісің жоғалып.
Қайтер едің, өткен дәурен оралып,
Жылы жүзбен мойнын бұрса, елім-ай!

Сол күніңді көрсем менің арманым,
Жоқтамас ем басқа тілек қалғанын.
Сұм жүрегім селк етпейді жалғанын,
Бұл мінезің бойда тұрса, елім-ай!

**М.Д.**

*Қазақ газеті, 1914, № 52. // «Қазақ» газеті, 1914 ж. 2-басылым. – құрастырушылар С. Смағұлова, Ғ.Анес, Т.Зәмзаева. – Алматы: Арыс, 2018. – 496 б.*

## № 131
## Потанин хаты

**Қымбат досым А.Н.-ұғлы!**

Қарқаралы уезіне менімен жолдас болып барған Уткина ханым қазақ оюларының суретін түсіріп алып келіп еді. Сол ою-өрнектері Томдағы қол һөнері комитетінің мәжілісінде көрсетілді. Комитетте ою музейін иәки хаман ою выстаукасын ашуға сөз бекітілді. Сондай выстаукалармен қазақ халқының, әсіресе қазақ оюларын шығарған қазақ әйелдерінің есіне басқалардың ілтипат назарын сүйкімін түсіруге болар еді деп ойлаймын. Қазақта ою-өрнектер – әйел һөнері, ақындық, домбырашылық – еркек һөнері. Қарқаралыға барғанымнан басымда талай пыландар туып тұр. Мәселен, мұнда қазақ әндерін жиюшы Анухин деген бар. Қазақ әндерін жазып алуға соны Қарқаралыға жіберсек деп тұрмыз. Томскіде қазақ әншілеріне консерт бергізсек (ән салғызсақ) деген де ойымызда бар. Географишеское обшествоның Омскі отделінде қазақ жайынан һәр түрлі мағлұмат жиятын, қазақтың ертегі, өлең және басқа сол сияқты нәрселерін жиятын комиссие ашу мәселесін қозғамақ ойымда бар.

Томскідегі қол һөнерінің комитетінде қазақ музейін ашуға тұрмыз, оған көрсетер көмектерің бар ма деп, музейге керек нәрселерді айтып, сіздің Жақып Ақбаев және Хасен Ақаев достарыңызға хат жаздым. Бұл туралы сізден де көмек болмас па? Көп-көп тәңірі жарылқасын айтар едім, егер де Торғай, Ақмола, Жетісу және басқа облыстардағы көңілдестеріңізге осы іс жайынан хат жазсаңыз және «Қазақ» газетасы арқылы осыны жұртқа жайып, құлақтандырсаңыз. Бұл іс туралы өз пікіріңізді айтып хат жазбағыңызды өтінемін.

**Шын достың Григори Потанин**

**Қазақ:** Мына хатты жұрттың құлағына сал деген соң, жалғыз А. Н.-ұғлына жазған хат болып табылмайды. Қазақ азаматтарының бәріне жазған сөз. Потанин, Михаелис сияқты адамдар таррақи жүзінде бізге пайдалы және бізге сирек келетін адамдар. 79-дағы шал қазақтың ертегісін, өлеңін, әндерін, түрлі ою-өрнектерін жиюды керек қылып жатқаны қазақ жұртын сүйгендіктен істеп жатқан іс. Соның өтінішін орнына келтіруге ниет ете көріңдер деп, көңілдес адамдарының көбіне А. Н.-ұғлы айрықша хаттар жазды және газета арқылы да Алаш азаматтарының құлағына салып отыр.

Ашылмақшы қазақ музейіне керек нәрселер мынау:

**1-ші – ағаш ою.**

Піспектің басы, кереуеттің бет жағы, кебеже, сықырлауық, маңдайша, таяныш.

**2-ші – теріге түр шабу.**

Безеген торсық, шапқан тебінгі, шапқан кісе, оқшантай.

**3-ші – жапсырмалы және бастырмалы ою.**

Сандық қап, туырлық қас, дөдеге, сырмақ, текемет.

**4-ші – тоқу өрнегі.**

Шекпен, тоқыған басқұрлар және басқа құрлар.

**5-ші – кесте өрнектері.**

Жібекпен тіккен жарғақ шалбар кестесі.

Жібек шүберекке тіккен кесте, басқа шүберектерге тіккен кесте, кимешек кестесі, оқа жіппен барқытқа тіккен кесте. Айшық ши.

**6-шы – темірге шапқан ою.**

Ер-тұрман: жүген, құйысқан, өмілдірік, үзеңгі, таралғы тоғалары және басқа сол сияқтылар.

*Қазақ, 1914, № 52.*

## № 132
## Наурыз құтты болсын!

«Наурыз» парсы сөзі. Бұл қазақша айтқанда «жаңа күн» деген сөз. Неліктен бұған жаңа күн деп ат қойған? Һәрбір өткен, кешегі күн, ескі болып, һәрбір үстіміздегі, бүгінгі күн, жаңа болмақшы емес пе? 9-шы март күнін «жаңа күн» деп атаудың мәнісі не? Оның мәнісі мынау:

9-шы мартта түн мен күн теңеледі. Сонан кейін күн ұзарып, жылы бола бастайды. Күн жылыға айналғаны – жазға айналғаны. Сондықтан 9-шы март жаз басы болып табылады. Жаз болса, дүние жаңаланады: ағаш, шөп жасарып, жапырақтанып, гүлденіп, жаңа бұтақтар жаяды, мал, мақлұқтар балалап, төлденіп, жаңа ұрпақтар жаяды. Жылдың төрт тоқсанның ішінде дүниені жасартып, жаңалайтын тоқсаны – жаз.

Сол тоқсанның басы 9-шы март болғандықтан, бұл күн «Наурыз» иәғни «жаңа күн» деп аталады.

Қысқан қыс өтіп, жайлы жаз келгені, адам түгіл қимылдаған, қыбырлаған жанның бәрі мейрам ететін бір мезгіл. Мұны жаңа жылдың басы деп, мейрам ету – дүниедегі нағыз бас ұнамды істердің бірі. Наурызды мейрам етушілер Үндістан, Иран, Ауған, Бұхара, Кауказ, Түркістан һәм біздің қазақ жерінде. Ертерек заманда Наурызды қазақтар тегіс мейрам етуші еді. Бас салып ет асып, бидай көже істеп, атқа мініп ауылдан ауылға жүріп, бірін-бірі құттықтап, көрісіп, асқан еттерін жеп, көжелерін ішіп, Наурыз күнін тәуір шаттықпен өткізуші еді. Бұл заманда Наурызды мейрам етушілер қазақ арасында сиректеп бара жатқан сияқты көрінеді. Басқалар тастамай Наурызды мейрам етіп отырғанда, біздің қазақтың тастайтын жөні жоқ-ақ.

Жаз – қазаққа бір қуанышты шақ. Қыс қайғысын өткізіп, жазға ілініп, көңілдері жадырап, малдары балалап, ірі малға төл қосылып, ауқатының артқаны қазақтың көзіне көрінетін мезгіл – жаз. Қыс бойы көрге қамалғандай, бықырсыған, пысынаған, сасық там үйде тұншыққан қазақ киіз үй тігіп, жазыққа шығып, таза ауаны шөлдегендей құмарланып жұтып, жаны кенеліп, «үһ!» деп, бойын жазатын мезгілі – жаз. Жер көгеріп, мал тойынып, мал тойынса ақ шығып, ел тойынып, қазаққа тоқшылық кіретін мезгіл жаз. Сулар тасып сарқырап, құстар шулап ыңжың болып, түйе боздап, қой маңырап, сиыр мөңіреп, жылқылар шұрқырап кісінеп, қазақтың көңіліне шаттық келтіретін мезгіл – жаз. Сонша сүйінішті, қызықты жақсы мезгілдің басы 9-шы март болса, бұл күнді мейрам етпегенде, қандай күнді қазақ мейрам етер?

Жаңа киім кисе де, жаңа үйге кірсе де құтты болғай деп кірмей ме? Сол «құтты болғайды» жаңа жылға да айтарлық жөні бар емес пе? Жылда 365 күн бар. Ол

бірталай уақыт. Бір айлық сапар шықса да, жолы болып, аман барып, аман қайтқай еді дейміз. Бір жыл адамның өмірі жүзінде – бір жылдық сапар. Бір айлық сапардан бір жылдық сапар кем бе?

Жаңа жыл туған күні бір-бірімізге «құтты болсын» айтуымыз тастарлық ұнамсыз, мағынасыз іс емес.

Жаңа күн, жаңа жыл, жаңа қадам құтты болсын!

*Қазақ, 1914, № 53.*

## № 133
## «Ел» газетасына ыштраф

Петербургта ноғайдың атақты жазушысы Ғыйас Ысхақов шығарып тұрған «Ел» газетасына Петербург шаһар бастығы 16-шы нөмірінде «Бұ да мүмкін бе» деген мақаласы үшін 350 сом ыштраф салып еді, төлей алмаса шығарушысы 9 жұма абақтыға отырғызылады деп. Бұл бұйрықты естірткен соң, Ғыйас әпенді жаңа шығып, әлі әлденбей тұрған газетасының 350 сомын ыштрафқа төлеп күшін кетірмеймін, абақтыға отырып өтеймін деп, «Елдің» 17-ші нөмірінде жазып білдірді. Мұнан кейін иә ақша төлеу, иә отырудың бірін істеуге тақалған соң Ғыйас абақтыға баруға киініп жатқанда, Петербург ноғайлары бір жақтан, Қазан ноғайлары екінші жақтан, Ғыйас отырмасын, ақшасын біз түгел төлейміз деп ақша келтіріп берген. Сонымен Ғыйас абақтыдан құтылды.

Ғыйас ыштраф төлей алмай, абақтыға отырайын деп жатыр деген хабарды естіген соң Финляндияда Таммирфорс шаһарындағы аз ноғайлардың намысы келіп, араларынан шамалары келгенінше 64 сом 25 тиын ақша телеграфпен переуод қылған һәм мынадай бір хат жазған:

«Әдебиетіміздің, тіліміздің атасы ардақты әдип Ғыйас әпенді тағы түрмеге салып шірітуге ұжданымыз разы болмағандықтан һәм оның тірідей қабырда жатқанына жүрегіміз жаралы болатындығын ойлап, аз болса да өзара жәрдем жиып жібердік. Абақтыға асығып кірмесін деп телеграфпен жібердік. Басқа шаһарлардан да аз-көп болса да жәрдем жіберер деп үміт етеміз. Егер жалғыз өзіміздің ғана қолымыздан келсе, һешкімге айтпай-ақ толтырар едік. «Ел» газетасы һәм оның шығарушысы Ғыйастың жолында аянатын һеш нәрсеміз жоқ... Жасасын «Ел!». Жасасын Ғыйас! Жасасын оның жолдастары!...».

Таммирфорс ноғайлары хатының басында «Ғыйас әпендіні тағы түрмеге салып шірітуге ұжданымыз разы болмағандықтан...» деген сөзінің мәнісі: Ғыйас он жылдан бері саяси істерге араласқандығы үшін хүкіметтің суық назарында болып, сонан бергі өмірі абақтыда, айдауда, қашу-пысуда өтті. Соңғы жылдарда ол Архангел губерниасына екі рет айдалды. Былтыр 21-ші феурал манифесті бойынша ғана азат етілді, күзден бері жұмалық «Ел» газетасын шығара бастады. Ғыйас ер жүректі, өткір білімді елші. Ноғайда Исмағұл Ғаспрински мен Ғыйастың аты оқшау тұрады. Ноғай тілін, ноғай әдебиетін көркейткен Ғыйас. Соның үшін ол түрік-татарға ардақты һәм сүйікмді.

Таммирфорс ноғайларының тілектерін біз де текрар етеміз: Жасасын «Ел»! Жасасын Ғыйас! Жасасын оның жолдастары!

**Басқарма**

*Қазақ, 1914, № 53.*

## № 134
## Бұ қалай?

Бақытжан Қаратаев қаласында төрт-бестей-ақ үй қалды, өзге қазақ көшіп кетті деген біз хат алдық. Қаратаевтың тастап кеткен қазақ жері мұжыққа беріліп, енді Бақытжан хахолға ақсақал болады дейді.

Жымпиты, Шілдертіге бас болып Бақытжан 1910-ншы жылы 15-тен жер алғанда бұларға (Бақытжан қаласына) таңдама, жақсы жер, өзгеден артық енші берді деп еді. Жер аяулы жақсы болса, бұл жерден өзгеше енші тисе, халық өзі соқаға құл болса, бұл Бақытжан қаласынан бар қазақ неге үрікті. Бұл хабар рас болса, Бақытжаннан ауған қазақ қайда кетті? Осыны біздің «Қазақ»-қа жазатын тілші табылар ма?

*Қазақ, 1914. // «Қазақ» газеті, 1914 жыл. – Алматы: Арыс, 2018. – 496 бет.*

## № 135
## «Қазақ» һәм жер мәселесі

Газета болған соң оның һәр мәселе турасында ұстаған белгілі жолы болмақшы. Қазақ туралы мәселелердің ең зоры жер, мүфти, билік, мектеп мәселелері. Бұлар туралы «Қазақ» газетасы талай жазса да, әлі тұтынған жолы не екенін түсініп жетпегендер бар көрінеді, мысалы «Айқап» журналы «Қазақ» жер жайынан не істеу керегін ашып жазбайды деп отыр. Біз мүмкін қадарынша ашып жазамыз. Осыған түсінер дейміз. Оған түсінбегендер үшін алысқа кете алмаймыз. Жоғарыда жазылған мәселелердің һәрбірінің жайынан біздің қуаттайтын пікіріміз мынау деп, тағы бір-бір рет айтып өтпекшіміз.

Жер мәселесі туралы «Қазақ» газетасының пікірі қазақ жерін жөнімен, жолымен алу жағында. Жөнімен алу дегеніміз: қазақтың осы күнгі істеп отырған шаруасын, тас-талқан қылып қиратпай алу, иәғни қазақ егінмен күн көріп отырса, егін нормасымен, малмен күн көріп отырса, мал нормасымен қазаққа жер қалдырып, сонан артылғанын алу. Жолымен алу дегеніміз: қазақ жерін алғанда мынадай, мынадай жолмен алу керек деп, переселен шенеуніктері бетімен жайылмас үшін шығарған жаман-жақсы болса да салған жол бар. Переселен шенеуніктері қазақ жерін алғанда сол жолдан шықпай алу тиіс.

Қазақ жерін жөнімен аламыз деп, қазақтың жанын, малын есептеп, норма шығарып отыр. Жолмен аламыз деп 9-шы июннің инструксиасын шығарып отыр. Норма екі түрлі: бірі мал нормасы, екіншісі егін нормасы. Мал нормасы деген: орта ауқатты шаруасы бар қазаққа пәлен десиатина жер керек деп пішкен мөлшер. Орта ауқатты шаруа деген қандай шаруа? Шербина есебінше ондай шаруаның малдан басқа кәсібі жоқ болса, 24 аттық малы боларға керек. 24 аттық мал бар үйлер: кілең жылқы қылып санағанда, 24 ірі жылқысы бар үйлер. Кілең түйе қылып санағанда, 24 ірі түйесі бар үйлер. Кілең сиыр қылып санағанда, 29 ірі сиыры бар үйлер. Кілең қой иә ешкі қылып санағанда, 144 қой иә ешкісі бар үйлер. Ат басына жақсы жерден 6 десиатина, орта жерлерден, нашар жерлерден онан да көп жер керек деп Шербина мөлшер жасап еді.

Ол есеппен қазаққа жер көп қалатын болған соң қайта есеп еткізіп, Шербина нормасын кішірейтіп отыр. Сылтауы: орта шаруасы бар үй 24 аттық малы бар үй емес, 10 ат пен 15 аттың арасындағы шаруасы бар үйлер боларға тиіс. Өйткені қазақ жалғыз ғана мал бағып отырған жоқ. Егін де салып отыр дейді. Осылай есеп етіп, еркегі бар, әйелі бар жан басына нағыз жақсы жерлерден 12 десиатинадан, онан

төменірек жерлерден 15 десиатинадан, 20-дан, 25-тен жер арнап отыр. Бұрынғы Шербина нормасы дұрыс, бұл соңғы жасаған норма дұрыс емес деп, қазақ таласуға жарай ма, жарамай ма, ол басқа сөз. Осы кеміткен аз нормамен егін нормасын, иәғни мұжық нормасын салыстырып қарайық: қазаққа қайсысы қолайлырақ екен. Қазақтың адамдарының санын қосып санап, үйлерінің санына бөлінгенде, иәғни орта санын алғанда үй басына алты жаннан келеді. Оның үшеуі еркек, үшеуі әйел болады. Мал нормасымен жан басына 12 десиатинадан беретін жерден, егін нормасымен ер басына ғана 12 десиатинадан береді, мал нормасы мен жан басына 15 десиатинадан беретін жерден, егін нормасымен ер басына ғана 15 десиатинадан жер береді. Қысқасынан айтқанда, мал нормасының жері егін нормасының жерінен екі есе көп болмақшы. Мысалы, егін нормасымен 3 еркекке 15 десиатинадан санағанда үй басына 45 десиатинадан келсе, мал нормасымен, еркек-әйел, жан басына 15 десиатинадан санағанда, үй басына 15 десиатинадан санағанда, үй басына 90 десиатина келмекші. 45 көп пе, 90 көп пе? Кейбіреулер мал нормасы болса, жаман жер қалдырып, жақсы жерді алмақшы деп біледі. Бұл дұрыс емес. Кілең малға деп шығарған Шербина нормасын, иәғни 24 аттық малды, егін салады деп, 12 аттық малға түсіріп отыр. Ол егінді салуға жақсы жер керек емес пе? Олай болса егін нормасымен жер алмасаң жақсы жеріңді аламыз дегендері жолсыз. Және де осындай малды азайтып норма жасап, қазақты түбінде егіншілікке түсіреміз деп отыр. Олай болса, ер басына 15-тен жақсы жер түпкілігіне деп қалдырулары тиіс һәм солай етіп отырмыз деп жазып та отыр. Егін нормасымен алсақ, жерді оңашалап бір ыңғай аламыз дейтіндер бар. Мұны айтушылар не жөнмен айтатындарын білмейміз. Инструксиа айтылған қазаққа қалдыратын жерлер һәм мұжыққа алынатын жерлер шерез полос болмай, бірыңғай болсын деп. Олай болса, қазақты орынсыз бөліп, орыс арасында қалдыру жолсыз. Ал тіпті қазақ пен орыс жанаспай оңаша жер алады деу, ол да бекер сөз.

Бір болыс елде мың үй болса, үй басына алты адамнан алты мың адамы болады. Алты мың адамға мал нормасы мен 15 десиатинадан 90 мың десиатина жер тиеді. Егін нормасымен 45 мың десиатина жер тиеді. Олай болса, мал нормасымен жер алғанда қазақтан бір жүз үй орысқа жер артылса, егін нормасымен алғанда, қазақтан екі жүз үй орысқа жер артылмақшы. Бұлай болса, егін нормасымен жер алса, қазақ арасына орыс екі есе көп кіріспекші. Переселен шенеуніктері егін нормасымен жер алсаң жеріңді алмаймын, әйтпесе аламын десе, онысы жолсыз. Қазақ һеш нәрсені білмейді деп істеп отырған қиянаты. Законы бар, жолы бар мемлекеттің ішінде отырмыз, жолсыздық істейтін шенеуніктер болса, жолға жүгіну керек демей, зорлығына көн деп қалай айтармыз? Мал нормасын күн көргіш малға есептеп, шығарып отыр. Ол жерден бір қойлық жер ауыстырып жолсыз алса, бір қойын ауыстырып алғанмен бір есеп: бір қойынды біреу ауыстырып алса, іздемейсің бе? Ауысқан малын іздей алмаған адам малға ие бола ала ма? Рас, переселен мехкемесінің бастығы Глинка өткен жаз Думада айтты: «Біз қазақ жері туралы екі жолмен іс қыламыз: бірі закон жолы. Екіншісі еп жолы. Ебімізге көнсе, арамсынбаймыз деп. Ол ебін инструксианың 20-шы пункітін жамылшылап жүргізіп отыр. Бұл пункітте айтқан: қазақ өзі 15-тен жер аламын деп тілесе, тілегін қабыл ету керек деп. Соны жамылшылар қазақтың бәрін де өзі тіледіге келтірмекші. Переселен шенеуніктері қазақтың момын, мұжық басын сол ноқтаға іліктіру үшін: мұжық нормасымен аламын десең жеріңді өзіңе қалдырамын, әйтпесе жеріңді аламын деп, қазақты жарға қамайды. Оларға біздің «Айқап» журналы һәм ноғай бауырларымыздың матбұғаты көмекші болды. Бұлар қазаққа қастық ойлап емес, достық қыламыз деп көмекші болды. «Айқап» істің негізі не екенін түсініп жете алмай қаталасты. Ноғай бауырларымыз қазақтың жер мәселесін жақсы білмегендіктен қаталасты.

Қазақтың жер мәселесін ноғай бауырларымызға жер мәселесі күйінде айтып түсіндіру қиын. Сондықтан қазақ пен ноғай бірдей мәселені мысалға алып айтып көреміз. Алалық, мысалы, транскрипсиа (хәріп) мәселесін. Барша жатқан мұсылман араб хәріпі. Русия мұсылмандарына араб хәріпті тастатып, орыс хәрпін алдырамыз деушілер болды. Оқу министрі инструксиа шығарса, Русиядағы мұсылмандардың мектептерінде оқу араб хәріпімен оқытылсын, өздері тілесе орыс хәріпімен оқуға да рұқсат деп. Оқу министрінің шенеуніктері қазақ һеш нәрсе білмейді деп, қазақтың өзі тіледіге келтірмек үшін сендер орыс хәріпімен оқу үйреніңдер, әйтпесе мектептеріңді жауып, тіпті оқытпай қоямын десе, ноғай бауырларымыз матбұғаты не айтар еді? Қашаннан берлі тұтынып келе жатқан араб хәріпін тастап, орыс хәріпімен болса да оқу үйрену үшін шенеуніктердің айтқанын қылыңдар дер ме еді? Болмаса, мұнысы жолсыз, жолға жүгін дер ме еді. Жер мәселесі хәріп мәселесінен де гөрі салмақтырақ, маңыздырақ мәселе. Хәріп түрін алмастырудан шаруа қалпын алмастыру оңай емес. Салмақты мәселеге салмақпен қарау тиіс шығар дейміз. Қазақ жері туралы «Уақыт», «Тәржіман» газетасы пәлен депті дегенді бізге көрсетеді. Бұл екеуі де мұсылман матбұғаты ғаламында белгілі газеталар. Бұлардың басқа біліміне біздер таласпаймыз, бірақ қазақ жері турасындағы біліміне таласамыз. Ноғай бауырларымыз қазақ жайын қазақтан артық білетін болса, Думада қазақ жайын жақсы білетін депутат жоқ деп біз неге айтып жатырмыз? Думадағы ноғай бауырларымыздың депутаттары қазақ жайын білмейміз деп неге айтып жатыр?

Сөздің қорытуы мынау: осы күні егінмен күн көріп отырған қазақ егін нормасымен жер алсын. Малмен күн көріп отырғандар мал нормасымен жер алу тиіс. Жолсыз бір қойлық жерін ауыстырып алса, бір қойын алғандай іздеу керек. Нормаға ұстап отырған малы сыймайтын болса, инструксианың 7-ші пункітінде айтылған жолға жүгіну керек.

*Қазақ, 1914, № 54.*

## № 136
## «Қазаққа»

2-ші феуралдан бастап қазақтың жалғыз газетасы (журнал мен газета екі басқа нәрсе) «Қазақ» екі жасқа шықты.

«Қазақтың» қайырылып, өткен жасына көз салсақ, үш мыңнан астам оқушы болды. Халықтың һәр түрлі қажеті жазылып, көптің кеңесіне түсті. Һәр түрлі халықтың жайынан мағлұмат берілді. Талай мұң, мүдделеріміздің жөні білінді. Қараңғылық ұйқысынан көз ашып, жылдан-жылға ауырлыққа айналып бара жатқан, тіршілік таласында, қазақ та басқалармен қатар Алаш атын жоғалтпай, тиісті сыбағасын алуға жол сілтелді.

Дәрігерлер ден саулық жайынан білгенін білмейтін бауырларына айтты. Ушителдер оқу, жазу үйрету жұмысын жеңілдету жайынан білгенін айтты. Адуокаттар мәдени қауымдардың қарасына ілігуге білген жөнін сілтеді. Инженерлер қаж жолының ауырлығын кемітуге керек іс жайын айтты. Шаруалар басынан кешірген жақсылық, жамандықтарын, көрген қорлық, зорлықтарын айтып жатты.

Қысқасынан айтқанда: ойдағы, қырдағы, алыстағы, жақындағы қазақтардың бастары құралып, пікірлері қозғалып, ақылдасып, сөйлесіп, кең даланың кеңесі құрылған сияқты болды.

Жетісінде бір шығатын, бір жасар жас «Қазақтың» бетінен осылардың бәріне орын табылды. Осылардың бәрі де ай мен күндей, Алаш ауылына бірдей түсінікті

ана тілмен сөйлейді. Күні кеше, мәдениет заманындағы пікірлерді, істерді, мәдениеттен тысқары жатқан қазақ тілімен айтуға болмайды деп ойлаушы едік. Ойымыз баспасөзіміздің жоқтығының шалығынан болған жаңылыстық екен. Онымыз өзімізді өзіміз білмей нақақ қорлау екен. Олай лақпағызымға себепкер болған нәрсе: қазақтың оқығандарының көбі иә орысша, иә ноғайша оқығандық. Қазақ дыбысын дұрыс жазуға хәріп арнаудың өзі «Қазақ» бетінде қанша сөз болды!

Газета арқасында халқымыздың дағдысында болмаған игі істердің шет-жағасы көріне бастады. Қазақтың қаншасы әлі газета оқымақ түгіл атын да білмейді! Басқа патшалар түгіл, Русиядағы басқа жұрттар түгіл, хатта өз облысы түгіл, өз уезінен басқа жерде қалай тіршілік етіп, қандай өмір кешіріп отырғанын білмейтін бауырларымыз қанша!

Жас «Қазақтың» қадамы қайырлы болып, аяғын тік басып кетуі, газетаның өз сөзіне қарағанда, жұртымыздың көзі ашық, көкірегі саңылаулы адамдарының жеткілікті екендігін көрсетеді. Газета керек деушілер де, ол үшін пұл шығарамыз деушілер де көптен-ақ білінуші еді. Бірақ белсеніп қолға алып, істеп кетуші жоқ еді. Істеуші шығып еді, жолдас та, көмек те табылды: кейі пұлмен, кейі қаламмен, һәркім қолынан келгенінше көтермелеп көмегінде болды. Қазақ баласы «Қазақ» газетасында жазылғанда білмеймін деуге арланатын заманында болмағы көзге елестей бастады.

Мен қазақ әйелі болғандығымнан «Қазақ» газетасының берекелі жұмысын әрі апаруға екінші жылға аяқ басқанына қуаныш етіп, аз ақшамен ауданды ұлтының игілігіне іс бастаушыға, оған жолдас, тілектес болып, көтермелеп көмегінде болған барша бауырларыма, көңіл ризалығын білдіріп, тәңірі жарылқасын айтуды борышым деп білдім. «Қазақтың» шыққан шығысы ұлтын сүйген алаштың ұлына аз ауқатпен зор іске талпынуға өнеге.

Ардақты жас «Қазақ»! Ұйықтағанды оятып, ылаққанның бетін түзеп, мәдени жөн көрсетіп, көсемдік етіп, ұлтының таң жұлдызы, шолпаны болсын деп тілеймін.

Жаңа тума «Азамат серіктігі»: Алаш азаматтарының басын құрап, ұйымдық үлгісі болып, «Қазақты» көркейтуге, онымен бірге қазақ даласын, даланың күллі баласын, үрім-бұтақ, нәсілін көркейтуге себепкер болсын деп тілеймін.

Ал бауырлар! Бүгежектеп, тайсақтауды тастап, жақ-жақ болып таласуды тастап, бір үйлі жандай ұйымдасып, Алаш атына бірігіп, білгеніміз үйретіп, білмегеніміз үйреніп, иін тиесіп, ілгері ұмтылып, ұлтымыздың рухы өсіп, ауқаты артып, күшею жағына күшімізді сарп етелік.

Ескі рәсім салған ауырлықты илеп аз бастан, еркектің серіктігіне жарап, жақсылық, жамандықты бірге атқарып келе жатқан, ақылды, ақ көңіл, көнбіс, кеңшілік, бауырмал қазақ әйелдері, еркекпен қатар білім білсе, ерлер ұлт үшін жүрген жерінде, оларды қалмай қатарында жүріп іс етуге жарар. Сондықтан, жұрттың теңдікке жетуін көздеген ардақты бауырларым, сол жұрттың анасы әйелдердің де ерлерден қалмай, қатарында жұрт ісін етерлік дәрежеге жету жағын да ескерусіз қылмаңыздар!

**Нәзипа**

*Қазақ, 1914, № 56.*

## № 137
## Исмағұл бек Ғаспрински

Русия мұсылмандарының басшысы «Тәржіман» газетасын шығарушы ардақты Исмағұл бек ақсақалдың бұл күнде ауру екендігі өткен жолы жазылып еді. Бұл туралы «Тәржіман» газетасы жазады:

«Бас мұхаririміз Исмағұл Ғаспрински қазір інілерінің халін сұрап бірсыпыра телеграма һәм хаттар келді. Бұлардың һәр қайсысына жауап беріп өту мүмкін болмағандықтан, мұнан кейін жеті сайын газетамызда мағлұмат беріліп тұрады. Бас мұхаririміз Исмағұл бек өткен феурал жұлдызында Петербургта болған бір кешкене жиылыста қатты суық тигізіп алып, Бақшасарайға ауырып қайтқан еді. Келісімен мұндағы докторларға көрінді, бұлар қатты бронхит болған екен деген соң сақтана бастап еді. Жаз жетіп күндер жылына бастаған кезде тіпті жазылып кетер деген үміт бар еді. Бірақ Қырымның жақсы һауасы, шипалы жылылығы пайда бермеді. Иун жұлдызында Петербургта болған мұсылман сиезіне бара алмауы да аурулығынан болған еді. Теңіз һауасымен пайдалану ниетпен иун ақырында Стамбұлға кетті. Мұнан да бір пайдасы болмай Қырымға науқастанып қайтты. Міне сонан, иәғни 7-ші иулден бері сырқаты күшейіп, дауысы қарлығып бітті. Қырымдағы жақсы докторлар шақырылып көрсетілуде кемшілік болмаса да, 40 күннен бері төсек тартып жатыр.

Жаңа арада бірнеше докторлар бірігіп қарағанда, Исмағұл бек душар болған аурудың қорқынышты дәуірі өткендігін білдіріп қуантты. Сөйтсе де бірсыпыра уақыт жатып сақтану тиіс екендігін айтысты. Телеграма һәм хатпен өзінің халін сұраушы достарына һәм тезірек жазылуына тілектес әлеуметке Исмағұл бек «Тәржіман» арқылы тәңірі жарылқасын айтады».

*Қазақ, 1914, № 77.*

## № 138
## Ғаспрински опаты
## 12-ші сентиабр

Қырымда Бақшасарай шаһарынан 12 сентиабрде, «Исмағұл бек Ғаспрински опат, бүгін жамбасы жерге тиеді» деген қайғылы хабар келді. Бұл өкініштi хабар жалғыз Оренбургта ғана емес, бүтін Русия мұсылмандары арасына, онан асса бүтін дүние мұсылмандары арасына тарады. Бұл хабарды естіген адамның көңілі қайғы, көзі жасқа толды. Русиядағы күллі мұсылман халқы бүгін өздерінің мағнауи атасы дәрежесінде болған ұстаздарынан айырылып жетім қалып отыр. Бүгін күллі түрік қауымдары қараңғыда жарық болған жолбасшысынан айырылып дағдарғандай түрі бар. Русия мұсылмандарының басына неше түрлі ауыр күндер туғанда өздеріне тұлға болған бас қалқасын ақырет сапарына жөнелтіп, қабырғасы қайысып отыр.

Исмағұл бек құдіреттері түрік, ұлы түрік еді. Түрік рухының ұлұғ таныса танып, танымаса жоқ, жай құр алақан шығушы еді. Сол кезде Исмағұл бек қолына қалам алып алифба жазды, өзі арнап мектеп ашып, бірнеше балалардың басын құрап тәжірибе-үлгі көрсету үшін мұғалім болды. Сол күннен бастап өршіп көбейген Русия мұсылмандары арасында бес-алты мыңға кісісі еді. Түрік ұранды халықтың бәріне бірдей ұлт көзімен қарап, ол һешбірімізді «атасы басқа, аты қасқа» демеді. Бәріміздің жақсылығымызға сүйінуші, жамандығымызға күйінуші еді, мұқтажымыз болса қайғырып жәрдем қолын созушы еді. «Ғаспрински» деген

атақты, оның 32 жылдан бері тоқтаусыз шығарып тұрған «Тәржіман» газетасын естімеген қазақ баласы аз шығар. Сондықтан біз қазақ баласы түрік ұлтының ұлы адамы дүниядан қайтқанға жалпы жұртпен бірге қайғырамыз, жұрттың бәріне қайырлы болсын айтамыз!

Марқұм Исмағұл бек құдіреттері бүтін түрік ұранды халықтың ең зор тәрбиешісі, ұлы ұстазы еді. Мұнан дәл отыз үш жыл бұрын тәртіпті оқу, тәртіппен оқытудың не екенін білген адам жоқ еді. Бастауыш мектепке төрт-бес жыл жүрген бала ... қағаз жуық тәртібі бастауыш мектептің бәрінің үлгісі Ғаспринski мектебі еді. Бұл күнде төте оқу үшін шығарылған неше түрлі алифба болса, бәрі де үлгіні Ғаспринski шығарған алифбадан алған еді. Бұл күнде он мыңға жуық мұғалімдердің бас ұстазы, жолбасшысы Ғаспринski жанабтары еді.

Исмағұл бек мырза жас өспірім балалар үшін мектеп ашып, алифба шығарса, үлкендер үшін «Тәржіман» шығарушы еді. «Тәржіман» газетасы дәл отыз үш жылдан бері тоқтаусыз шығып, Исмағұл бек жанабтары оның басында тұрып, отыз үш жыл арымай-қажымай үлгі көрсетіп, ақыл беріп, халықтың пікірін ашты. Төрт-бес жылдың ішінде шығып тоқтаған һәм осы күнде шығып тұрған түрікше газета-журналдардың бәрі – «Тәржіманның» балалары. Мұғалім, мектеп, алифба «Тәржіман» арқылы түзу жолға түсіп, Русия мұсылмандарына Ғаспринski жанабтары ұлы ұстаз еді. Сол ұстаз бүгін біздің арамыздан ғайып болды, бірақ оның аты жоғалмас, дүнияда түрік рухы жасағанша жасар.

Ғаспринski жанабтары дүниядан қайтты, бірақ арманда кеткен жоқ, дүнияда айтқаны келіп, айтқаны тиіп тұрды. Еккен еңбегінің жемісі піскенін өз көзімен көріп кетті. Бақытты Ғаспринski!

Ғаспринскидің кім екенін жақындап таныстыру үшін мұнан соң тәржіме халі «Қазақта» жазылады.

*Қазақ, 1914, № 78.*

## № 139
## Көңіл айту

Исмағұл бек Ғаспринski марқұмның опаты турасында Зайсан қазақтарынан басқармаға мынау телеграма келді:

Басшымыз Ғаспринski қайтты деген хабар өзегімізге өрт салды. Алла рахимат етсін!

Қыстаубай Мыңғожин, Шұбар Өтешев, Ақбай, Жайықбай Аманшиндер, Сахари Жабаев, Ғабдізапи Томшин, Құрбанғали Мергенбаев, Әбубәкір Орманбаев, Өмірәлі Өтешев, Лұқман Рахимов, Хитібай Намазов, Тәшен Қиямбеков.

*Қазақ, 1914, № 79.*

## № 140
## Дінмұхамед Әділовке жәрдем

Әділовке деп Халилолла Есімбаев – 1 сом, Қажы Мұкәрім Ширванов – 1 сом 50 тиын берді. Бұрынғыларымен («Қазақ», нөмір 74, 77, 78) бәрі 125 сом 40 тиын болды.

*Қазақ, 1914, № 79.*

## № 141
## Дінмұхамед Әділовке жәрдем

Жаңадан жәрдем берушілер: Есенғали Тұрмұхамедов 3 сом, Досмұхамет Қожабаев 3 сом, Бейсенбай Тыныштықбаев 3 сом, Тілеумұхамет Үмбетов 2 сом, Таймінер Қоқанов 2 сом һәм Жанұзақ Жәнібеков 2 сом. Бұрынғыларымен («Қазақ», нөмір 74, 77, 78, 79) бәрі 140 сом 40 тиын.

*Қазақ, 1914, № 80.*

## № 142
## Исмағұл бек Ғаспрински

*(Опатынан соң)*

Исмағұл мырза Ғаспринскидің опаты бүтін Русия мұсылмандарына жаман әсер етті. Бүтін жұрттың көктегі айы мен күні жоғалғаннан кейін болған жоқ. Естіген жанның бәрі қайғырды. Оның рухына һәр жерде дұғалар оқылды. Дүниенің төрт бұрышынан Бақшасарайға көңіл айту телеграмдары жауды. Мұсылмандар қаламының ұшын көз жасына малып, газета басқармаларына хат жазып, телеграма беріп қайырлы болсын айтысты. Русияға шығатын түрікше газеталардың бәрі де бірнеше күн Ғаспринскиге толы болды. Оның кім екендігі, түрік жұртына қандай іс істеп кеткендігі жазылды. Оның негізгі пікірі, еткен қызметі, қалдырған үлгісі туралы ұзын-ұзын мақалалар басылды һәм қысқаша тәржімә халі жазылды.

«Һәркім өзі шыққан төбесі биік болғанын тілейді» дегендей, мәдени жұрттар өздерінің бас адамын көркейтіп басқа халықтарға таныту үшін һәм өздері мәңгіге шейін ұмытпас үшін дәрежесін көтереді.

Ғаспрински өзінің заманында жалғыз Русия мұсылмандарының ғана емес, бүтін мұсылман дүниесінің ұлы адамы еді. Сөйтсе де опат күніне шейін оның түгел тәржімә халы, түрік рухына еткен қызметтері жазылған кітап жоқ еді. Бұл кемшілік әрине мұсылмандардың ғапілдігінен, мәдениетсіздігінен еді. «Алтынның қолда барда қадірі жоқ» деген. Енді жұрт қадірін білер, толық тәржіме халі кітап болып шығар деп үміт етеміз.

*[Қазақ, 1914]*

## № 143
## Қысқаша тәржіме халі

Исмағұл мырза Мұстафаұғлы Қырымда 1851 ж. «Ғаспара» деген ауылда туған. Ғаспрински деген фамилиа сонан қалған. Ата-анасы бұрынғы Қырым хандары нәсілінен келген ханзада балалары болған.

Исмағұл мырза алғашқы оқуын ауыл мектебінде оқып, онан кейін Мәскеу гимназиасына барып түскен. Надан жұрт: «Баламыз орысша оқыса, орыс дәмін татса, ойбай орыс болды, енді айырылдық, елден, жұрттан безеді» – деп түсінеді. Орысша оқыған «овтар» шаш өстіреді, мұрт баспайды деп надан қажылар орысша оқығандарды кемсіткісі келеді. Мінікей, түрік ұлтының шын баласы ғана түгіл, мағнауи атасы дәрежесіне жеткен Исмағұл мырза кішкентай кезінде Мәскеуде Катков деген орыстың үйінде пәтер тұрған, неше жыл олармен дәмдес болып

жүрген. Исмағұл мырза ұлтына басшы болу пікірін сол үйінде тұрып тапқан. Иван Катков «М. Ведомости» атты газетаның аса ұлтшыл жазушыларынан болып, ылғи түріктерге тиіп, түрікті қорлап жазады екен. «Атаңа кім тисе, дұшпаның сол» дегендей, һәркім өз ұлтын сүю, өз ұлтына қызмет ету керек екендігін Исмағұл мырза сол Катковтың үйінде жүргенде ұққан.

1870 жж. Түркия қолындағы Крит аралдағы гректер Түркия хүкіметіне қарсы соғыс шығарғанда, Исмағұл мырза Түркия ғаскеріне қосылып дұшпанына қарсы тұруға гимназианы тастап сонда кеткен. Ол кезде жасы 19-да екен.

Терең ойлы, кең пікірлі Исмағұл мырза түбінде жұртқа басшы болғандай, үлгі бергендей кісі болу үшін гимназиада алған біліміне қанағаттанбай, ой-пікірін толықтыру, мағлұматын толықтыру үшін Еуропаға сапар шеккен. Бірнеше жыл Франсияның астанасы Париж шаһарында жатып оқыған. Онан шығып Африкада әл-Жазирада (Алжир), Тунисте, Мысырда, Иранда һәм Түркияда кезіп жүрген. Һәр жерде мұсылмандардың нашарлығын, надандық себепті кемдікте қалғанын, бүтін мұсылман дүниесі түріктен мақрұм жатқанын өз көзімен көрген. 1874 ж. Қырымға қайтып, Бақшасарай шаһарында мұғалім-ушител болып балалар оқыта бастаған.

**(Тағы да бар)**
**Түрік баласы**

*Қазақ, 1914, № 79-80.*

## № 144
## Дінмұхамед Әділовке жәрдем

Жаңадан жәрдем берушілер:
Қарқаралыдан Мұхамедия Оспанов арқылы
1. Мұхамедия Оспанов – 4 сом;
2. Садуақас Шәлімбеков – 3 сом;
3. Мансұр Бекметов – 3 сом;
4. Иусуфбек Асанов – 3 сом;
5. Әміре Аспанов – 2 сом;
6. Андас Ташенов – 1 сом;
7. Кәрімжан Баймұратов – 1 сом;
8. Ержан Айманов – 1 сом;
9. Аманбай Шегіров – 1 сом;
10. Әбет Сембаев – 1 сом;
11. Қасым Баязидов – 50 тиын;
12. Мұстафа Шантин – 50 тиын;
13. Ғадамбану Шантина – 50 тиын;
14. Ж. Бабақов – 25 тиын;
15. Келдібек Бердібаев – 20 тиын;

Бәрі 21 сом 95 тиын.
Ақмоладан Нұржан Шегин арқылы
1. Ысхақ Доғалақов – 3 сом;
2. Нұржан Шегин – 1 сом;
3. Мәнтен Бөлеков – 1 сом;
4. Жаңабай Бейсенбаев – 1 сом;
5. Айқым Жанзақов – 1 сом;

6. Баймұхамет Сүйіндіков – 1 сом;
7. Ғұмар Әбілхайыров – 1 сом;
8. Аббас Мақышев – 1 сом;
9. Кәрім Жақсылықов – 1 сом;
10. Бақытжан Тайсарин – 1 сом;

Бәрі 12 сом.
Қызылжардан Салмақбай Күсемесов арқылы
1. Салмақбай Күсемесов – 5 сом;
2. Ахмет Таткин – 3 сом;
3. Әйкен Текжанов – 2 сом;
4. Қосжан Маубиев – 2 сом;
5. Мәйке Боқаев – 2 сом;
6. Ахмет Сейіпеков – 2 сом;
7. Хұсейін Тілеулин – 1 сом;
8. Мұстафа Макин – 1 сом;
9. Нұрмұхамет Жұмабаев – 1 сом;
10. Есенберді Тақамбетов – 1 сом;
11. Ахмет Сауытбеков – 1 сом;
12. Нығметолла Мірахметов – 1 сом;

Бәрі 22 сом.
Оренбургтағы
1. Сейдәзім Кәдірбаев – 2 сом;
2. Тәпіл Кәдірбаева – 3 сом;
3. Елдес Омаров – 2 сом;

Бәрі 7 сом.
Гимназист Дінмұхамед Әділовке жиылған жәрдем бұрынғыларымен бәрі 203 сом 35 тиын.

*Қазақ, 1914, № 74-82.*

## № 145
## Исмағұл бек Ғаспрински

*(Қысқаша тәржіме халі)*

Иапон соғысынан соң Русия хүкіметі біз Еуропа боламыз деп, Еуропа рәсімінше жұртқа бірқатар теңдік ісіне еркіндік берді. Сол ретпен олқы да болса, жаңа закон шығарды. Жаңа закон бойынша Русияда кітап бастыруға, газета, журнал шығаруға жол ашылды. Осы күнде газета иә журнал шығарамын деген адамға хүкімет тарапынан онша қиыншылық жоқ. Бірақ мұнан отыз үш жыл бұрын мұндай емес еді. Ол күнде сайрағыш бұлбұлдар қамауда, қырағы сұңқарлар торда, жүйрік тұлпарлар матауда еді. Ол күнде һәркімнің қолы байлаулы, ауызына құлып салулы еді. Ол күнде аяғын бір қарыс дұрыс басқан адам жазықты, бір ауыз дұрыс сөз айтқан адам жазалы еді. Ол күнде кітап жазған адам кітабын баспас бұрын Петерборға сензурға жіберіп қарату міндет еді.

Ғазиз ерлердің қаламынан аққан есіл сөздер сензурда айлар, жылдар жатып, қайта қайтып, қайтпаса сол бойымен жоғалып кете беруші еді. Ол күнде хүкімет адамдары Русиядағы мұсылмандарды шапшаң орыс қылудың қамын ойлап жүруші

еді. «М. Ведомости» секілді қара жүз газеталар мұсылмандарды орыс қылудың пыландарын жазып тұрушы еді.

Әне сондай кезде Исмағұл мырза ғайрат қылып, жолын, айыбын тауып «Тәржіман» газетасын шығарған. «Тәржіманға» рұқсат шыққанға шейін екі губернатор, үш министр төңірегінде Исмағұл мырза үш жыл әуре болып жүрген, 4–5 рет Петербургқа барған. Исмағұл мырза бай баласы емес.

Өзінде де байлық жоқ, жарлы бір мұғалім еді, сол қалпымен газетаға рұқсат алу үстіне, оған баспахана ашу, хәріп сатып алу да оңай болмаған шығар.

Ол кезде бұл күндегідей тұс-тұсынан сөз, хабар жазып тұратын тілшілер, жазушылар жоқ, Исмағұл мырза «Тәржіманды» өзі жазған, баспаханада хәріпті өзі тізген, машинада өзі басқан, газетаны өзі бүктеген, шаһардағы алушыларға өзі үлестірген. Сөйтіп, бейнеттеніп жүріп «Тәржіманның» бір жағын орысша, бір жағын түркіше толтырып, жеті сайын шығарып, таратып тұрған.

«Тәржіман» газетасы шыға салысыменен жұрт бәрәк Алла деп көмегін беріп, газетаны алып Исмағұл мырзаны мәз қылды дейсіз бе? Жоқ ... Исмағұл мырза «Тәржіманды» шығарып, онда тәртіпті оқуды жұртқа көрсете бастаған соң алдымен моллалар қарсы түсіп, өзі алмағанымен қоймай газета оқу харам, тәртіппен оқу харам деп жұртты азғырған. Онымен қоймай неше түрлі шанышпа тілмен мырзаны сөккен.

Жігерлі Исмағұл мырза оның бәріне де шыдаған, күліп қараған. Исмағұл мырза өзінің керуен жұлдызы екенін білген, жуырда таң атып, күн шығуына көзі жеткен. Сондықтан өзіне қарсы тұрушыларға үндемей жүре берген. Қай жерде «Тәржіманды» сүймеген, ұнатпаған адам болса оған жібере берген. «Тәржіман» он жыл шыққан соң да алушысы бір мың-ақ болған екен. Әрине табысы шығынына жетпеген. Отбасында күл сабап отырып жұрт газета шығарған кісі ақша жию үшін шығарады-ау дейді. Кітап бастырудың, журнал, газета шығарудың талай бейнеті барын қайдан білсін.

Исмағұл мырза ғайрат етіп, отыз үш жыл «Тәржіман» басынан жылжымай жұртқа көсемдік етті. Мұсылмандарды оқуға, жазуға үйретті. Мектеп ашып берді. Мұғалімдер шығарды, һәр түрлі жәмиғат хейриелер аштырды, тіл һәм әдебиет туғызды, мәңгі бітпес пікір, идейе берді. Русия мұсылмандарын тірі бір ұлт халына қойды, кейінгісін ойлағандай, ілгеріге сын болжағандай ой берді.

Сондықтан Исмағұл мырза түрік ұлтының зор тәрбиешісі, ұғлы ұстазы, ардақты атасы болып дүниядан қайтты.

**Түрік баласы**

*Қазақ, 1914, № 82.*

## № 146
## Дінмұхамед Әділовке жәрдем

Жаңадан жәрдем берушілер:

**Ақмоладан Қыздарбек Қарсақбаев арқылы:**

Қыздарбек Қарсақбаев – 2 сом, Шәкір Бұрнашов (ноғай) – 3 сом, Ұса Беков – 2 сом, Матжан Наурызбеков, Сәрсекей Омаров, Балтабай Байсалбаев, Аймағамбет Нөсершин, Өміржан Қасымов, Өмірбай Өтеубаев, Елемес Өтепбергенов, Рахым Досымбеков, Мақай Мамыров, Нұрмұхамет Забиров (ноғай), Мұстафа Дулеткелдин (ноғай), Ғали Бегішев (ноғай) 1 сомнан. Сүлеймен Маймақов, Керейбай Тойжанов, Зікірия Сатыбаев, Сүлеймен Сатыбаев, Асхат Мыңжасаров, Қадір Бекқұлов (ноғай), Шәкір Бегішев (ноғай), Батыр Маматов (ноғай), Хұсейін Ғабидуллин (ноғай) 50 тиыннан.

Абдолла Иусупов 25 тиын, Шаһмардан Қалмұрзин, Ахмет Байшолақов, Нұқай Мұстафин 20 тиыннан, Жұмажан Ермекбаев – 15 тиын, Науан Сатыбалдин, Сыздық Байдосов, Һешім Байболғанов, Асхақ Қуандықов деген төрт тама жігіт берді 1 сом 20 тиын.

Ақмоланың бірінші бай саудагері қазақ Ақымбай Малдыбаев берді екі тиын. Бәрі 26 сом 55 тиын. Пошта расходын шығарғанда, «Қазақ» басқармасына жіберілді 25 сом 55 тиын.

**Паулодардан А. Б. арқылы:**

Исмағұл Бектеміров – 5 сом, Ахмедолла Барлыбаев – 3 сом, Базылбай Сансызбаев, Жалаледдин Темірбеков 3 сомнан, Елубай Машақов, Сәкіжан Сафарбеков, Сүлеймен Ержанов, Мірсәлім Әпсаламов, Балқия Мұстафин, Ысхақ Рахметов 1 сомнан, Сабыж Боштаев, Тәуірбай Некебаев, Нұрғазы Нұрлыбаев, Ысхақ Жүнісов, Хұсейін Қадірбаев, Сапарғали Мағажанов, Мұқан Мұқышев, Өмірзақ Исмағұлов, Нұрхайдар Оразбеков, Ғабдолла Исмағұлов һәм Әбдірахман Мүшекин 50 тиыннан. Бәрі 34 сом 50 тиын.

Дінмұхамед Әділовке келген жәрдем бұрынғыларымен бәрі 253 сом 40 тиын.

*Қазақ, 1914, № 85.*

## № 147
## Дінмұхамед Әділовке жәрдем

Жаңадан жәрдем берушілер:

**Қызылжардан Ж. Т. арқылы:**

Жұмағали Тілеулин – 3 сом, Ахмет Баржақсин – 2 сом, Ысхақ Құдірет – 1 сом, Хұсейін Қожамбердин – 1 сом, бәрі 7 сом.

**Қосағаштан Иса Тоқтарбеков арқылы:**

Мұғалім Иса Тоқтарбеков – 3 сом 25 тиын, Жүсіп Бұқабай баласы, мұғалім Әбділхамит Ахмедов 3 сомнан, мұғалім Нияз Жантеміров – 2 сом, Бұқар Байғожа баласы, Ақы болыс Бидақан баласы, Сағила Ақы баласы, Батал Ақы баласы, Сақаба Ақы баласы, Расул Ақы баласы, Зияда Сағила баласы, мұғалім Мұтиғолла Есенгелдин, Шәкірт қажы Ғабдолла баласы, Сәлімжан Ғабдолла баласы, Мұхамет қажы Ғабдолла баласы, Мәште Жүрімбай баласы, Ислам Әміре баласы, Зәңгір Әміре баласы, Мөді Құмар баласы, Рақымжан Садық баласы, Хасануддин Шарифуддинов, Зариф Мәстек баласы, Қалбабай Қорабай баласы 1 сомнан, Атшабар Қоқаев – 80 тиын, Х.Ғейнуллин – 60 тиын, Қабы Байғожа баласы, Ғайса Бұқар баласы, Хамит Мәште баласы, Зарқұм Ислам баласы, Мандиқа Тұрлыбаев, Әбіш Мандиқа баласы, Әкәмі Мандиқа баласы, (Исм Ағзам, Шейх Ағзам) Зейноллин балалары, Ғали молда Тәжі баласы, Бекмұхамет молла Исмағұл баласы, Ғабдолла қажы Тұрлыбек баласы, Дүйсеке Сәмеков, Қара Оспан Нұролла баласы, Мұхамади Шағиев, Мұрын Бегімбек баласы, Ғайса Темір баласы, Кәдір Ашубаев, Қайсарбай Бұйдаев, Серікбай Сағынаев һәм Қожан Әмірқан баласы 50 тиыннан, Зейнәлі Әкәмі баласы – 45 тиын, Тақырбай Ыспанқұл баласы, Жүніс Мүке баласы 40 тиыннан, Салих Нұраддинов, Ақтоқал Тілеке баласы 35 тиыннан, Иманқұл Ыстыбаев, Байдәулет Босаға баласы 25 тиыннан, Мұғраж Ислам баласы, Бәжен Сүйінбай баласы, Мәт Байыр баласы, Керейбай Байдәулет баласы, Тұяқбай Сәби баласы, Сәмек қажы Бике баласы, Садық Қоқай баласы, Дүйсен Ыспанқұл баласы, Дәулетбай Шоқа баласы, Мұхаметрахым Ғабдолла баласы, Барақ Жанар баласы 20 тиыннан, Мағауия Мандиқа баласы, Жақып Абрам баласы, Омарбек Шоқа баласы, Құрбанғали Әли баласы, Таласбай Рахымбаев, Матай Үзікбай баласы, Сәдуақас

Есет баласы, Тамим Табиті баласы 15 тиыннан, Мандиқа ақсақалдың екі баласы, Әжіман Құмырсқа баласы 10 тиыннан, Күңпай Тобат баласы – 11 тиын, Ақтайлақ Ақтике баласы – 5 тиын. Осы елдің үлкен бай адамы Манат Шам баласы берді 5 тиын. Бәрі 47 сом 66 тиын.

«Қазақ»: Газетамыздың 74-ші нөмірінде гимназист Дінмұхамед Әділовке мұқтаждығын жазып, өз тұсымыздан шамамызша жәрдем көрсетіп едік. Мұны оқып көрген азаматтар һәр жерден осы балаға жәрдем қолын соза бастап, мінекей аз уақыттың ішінде келген ақша 308 сом 6 тиын болып қалды. Бұл ақша, бүтін қазақ жұртын іске алғанда көп сома болмаса да, мұндай іске мал жұмсап көрмегендігіміздің сүйінбестік іс емес. Һәрбір үлкен іс кішкенеден зораяды, инша Алла күннен-күнге мұндай ізгі жолға бастаған істеріміз дәуірлеп көркейер, біреуден-біреу өнеге алып жақсылыққа жол ашылар. Қарап қалмай жігіттік көрсеткен азаматтарымызға Алла риза болсын! Бұл туралы Дінмұхамед бала да басқармаға хат жазып, гимназиада бір жыл тарықпай оқитын көмек берген ағаларына тәңірі жарылқасын айтып тұр.

Бұл ақша туралы тағы бір сөз. Газетамыздың 81-ші нөмірінде жазылып еді, Воронеж қаласындағы с.-х. институтта Орал облысынан Кәрім Жәленов һәм Халилолла Бәсімов деген екі студент өз күшімен оқып жатыр, бұларға қазынадан стипендиа тимей һәм үйлерінің ауқаты шамалы болғандықтан жәрдемге мұқтаж болып тұр деп. Бұл талапкер екі жасқа да аз көмек болсын деп біз жоғарыдағы 308 сом 6 тиын ақшаны бөлдік: 255 сом 51 тиынды Дінмұхамед Әділовке деп, қалған 52 сом 55 тиынды хақ бөліп екі студентке жібердік. Бұл ақшалар түгел Әділовке жіберілсе де, ептеп ұстағанда оған бір жыл оқуына біз лайықтағаны да жетер, қалғанын екі студентке бергенімізді ақша иелері де теріс көрмес. Мақсұттары кім болса да әйтеуір мұқтаж оқушыларға жәрдем беру еді ғой дедік. Әділов үшін енді жәрдем қабыл етуді тоқтаттық, мұнан кейін де оған аталып келген ақша болса, басқа мұқтаж оқушыларға береміз.

Мынау екі студентке жәрдем жіберген кісі болса, қабыл етіп тапсыруды ауырсынбаймыз, кімнің қанша бергендігін жазып тұрамыз.

*Қазақ, 1914, № 86.*

## № 148
## Тіл-құрал

*(Қазақ тілінің сарфы)*
*Шығарушы – Ахмет Байтұрсынов*

Жаңада ғана Ахмет Байтұрсынов шығарған қазақ тілінің сарфы «Тіл-құрал» басылып шықты.

«Тіл-құрал» туралы жазудан бұрын әуелі қазақ тілі жайынан біраз сөз айтып отыруды тиіс көреміз. Қазақ тілі жайынан газетамызда бұрында сан жазылып еді. Қазақ тілі бай, таза, іргелі жұрт тілі деп бәріміз де айтамыз. Мұны іңкәр қылатынымыз жоқ. Бірақ құр бай, таза деумен ғана тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете алар ма? Қай жұрттың тілі болса да, ту басында біздікі секілді таза да, бай да болған, бірақ олар, көрші жұрттардың сөзі қосыла-қосыла, жүре бұзылған. Біздің қазақ тілі бұрын ылғалсыз таза болса да, бұл кезде басқа жұрттармен араласа бастадық. Басқа жұрттардың оқуын оқыдық, бұл кезде шаһар сайын ноғай медреселерінде қанша қазақ баласы оқиды. Бір жағы Бұхар, бір жағы Мекке, Медине, Стамбұлдарда оқып қайтқандарымыз да бар, солардың бәрі елге

ноғайшылап, арабшалап, сартшылап қайтып жүр. Бұлардың сөйлеген сөзінде, жазған хатында шет жұрттардың тілі аңқып тұр. Бұлар елге келіп жас балаларды оқытады сүйтіп шет тілдер елдегі жас балаларға жұғады. Жас балалар келешектегі бір буын халық. Өзімізде жеткілікті оқытушы жоқтықтан, қазақ балаларын оқытып жүрген ноғай мұғалімдер аз ба? Бір ауыз арабша білмейтіндердің көбі осы күнге шейін хатының басына «Һуа[1]* Аллаһ албари, алхату насф ол – малахат...» дарды тізіп қоймай ма. Бұрынғы қазақ арасына тарап жүрген киса-хикайалардың бәрі ноғайша, арабша аралас тілмен жазған. Орысша оқығандарымыздың көбі екі сөздің біріне орысша қатынастыруды үйреніс қылып алған. Осыдан топшылауға болады, таза деген қазақ тілі де күн бұрын сақталуына қам қылмасақ, бірте-бірте бұзылып кететіні. Қазақ тілінің мұндай жолмен бұзылып кетуін көбіміз сезбей де қаламыз. Олай болса, сұралық. Қазақ тілінің таза сақталуына бізде қам қылған кісі бар ма? Болса, ол кім?

Мен өзім медреседе оқымасам да, 1904 ж. бастап ноғай әдебиетін үйренуге әуестендім, сол жылдан бастап «Тәржіман» газетасын, онан кейін шыға бастаған өзге ноғай газеталарын һәм кітаптарын алып, оқитын болдым. Лұғаттан қарап, кісіден сұрап, ноғай тілі, ноғай әдебиетімен таныстым. Бұлар маған сіңді. Бала күнімде оқи-оқи қызығы басылған ескі қисалардан басқа қазақта дәмді, мағыналы кітап болмаған соң, орысшаны бұлай қойғанда мен әлгі үйренген ноғай әдебиетінен ләзат ала бастадым. Ноғай газета, кітаптарында көп ұшырайтын араб, парсыны шын әдеби тіл осы екен деп аңғардым. 1908 ж. «О. қ.» жазып жүргенімде, әлгі «Әдеби тілдерді» неғұрлым көбірек киргізу жағын ескерусіз қалдырмадым. Сол жылдарда Абай кітабы һәм «Қырық мысал» шықты. «Қырық мысалды» көргенімде өзімнен өзім ұялдым. Өзімнің һәм өзім секілділердің адам боп (адасып) жүргенін сонда байқадым.

Мұнан екі жыл бұрын «Қазақ» газетасы шыға бастады. Шын қазақша жазылып, тіл мәселесін қолына алатұғын осы «Қазақ» екенін ешкім бекер дей алмас. Бұл неден? Әрине, шығарушыдан дейміз. Төрт жылдан бері шығып тұрған «Айқап», шығып тоқтаған «Қазақстан» бұл жағын жете ескерген жоқ, кім қалай жазып жіберсе, сол күйінде баса бергенге ұқсайды. Мұны да бекер деушілер көп болмас.

Қазақ тілін қолына қалам ұстағаннан бері шылғи қазақша жаза бастаған Байтұрсынов қазақ емлесін шығарды, оқу құралдарын жазды. Осы екі жылдың ішінде «Қазақ» газетасының тіл, емле туралы қылған қызметі көзге көрінерлік болды. Екі жылдың ішінде орта есеппен 250 мың да «Қазақ» нөмірі тарады, жаңа емлемен 15-тей кітап шықты, бұлар 45 мың данадай бар. Осының бәрі қазақ арасына тарап жатыр. Бұл емлені тосырқап түсінбейміз. Оқи алмадық деген ешкімді естігеніміз жоқ. «Қазақ» емлесін мұсылман медреселерде, орыс школдарындағы шәкірттер, учителдер, мұғалімдер жабыла қабыл еткендігі былтырғы «Қазақ» нөмірлерінің көбінен көрінеді. Бұл екі жылдық қана қызмет. Иншалла, мұнан кейін артпаса, кемімес деген үміт зор.

Әр істің бағыты оң болса ғана ерушісін адастырмайды, өзі қайда бара жатқанын білмейтін адамның етегінен ұстаушылар қайдан жол табады. Жақсыны жақсы, жаманды жаман деу, біреуді асырып мақтаған иа кемсітіп жамандаған болмайды. Олай болса. «қазақ тілінің һәм жазуының таза сақталып, бір белгілі жолға түсуіне бірінші қам қылып қызмет сіңірген, бұл жолда басшылық еткен кім?» деген сұрауға менің жауабым осы жазғандарымнан көрінсе керек. Енді түзу жолға бір түскен соң оқығандарымыздың әрқайсысы таза қазақша сөйлеуге, қазақша жазуға тырыса бастады. Мұның белгісі қазір көп.

[1](Сура Хашур, 24 аят).

Тіл мәселесін бірінші дәрежеге қойған «Қазақ» газетасын өзіміз түгіл, ноғай бауырларымыздың газеталары да байқай бастады. Мысалы, жаңа арада «Тәржіман» газетасы (260 нөмір) «Қайда бара жатырмыз?» деген бір мақаласында: «Қазіргі Русияда шығып жатқан ұлт газеталарымыз, журналдарымыздың бірлі жарымдысын қоспағанда, көбінің қолданып тұрған тілдері татарша ма, түрікше ме, орысша ма, татар эсперантосы ма, не екенін білу қиын, татар-түрік тілінің қағидасына бой сұнбауының үстіне, түрікше-татарша айтуға болатын сөздердің өзін орысшамен айдап кетеді, бұл қайғырарлық хал...» деп ноғай газеталарының әрқайсысынан мысалдар келтіреді. Бұл туралы «Құяш» газетасы (590 нөмір) бір мақала жазып, «Тәржіманның» бұл мақаласы біздің бір жаман жарамыздың аузын ашты, тіл туралы кешілмес зор айыбымызды көрсетті» деп, өз тұсынан тағы мынаны жазады: «Егер орысқа қараған түрік рулары тілдерін орысшамен толтырса, Болғария-Сербиядағыларымыз болғар-серб тілдерімен, Қытайдағыларымыз қытайшамен, Германия, Англия, Франциядағыларымыз неміс, Англия, француз тілімен қатысып бітсе, түбінде бұл түрік тілінен не шықпақшы! «Борышын жасырған төлер, ауруын жасырған өлер» деген мақалды келтіріп, бұл туралы өзінің пікірін айтып келіп, «Құяш»: «Газеталарымыздың көбі таза түрікше жазамыз деп аузы айтса да, мұны істемей жүр, тіл туралы айтқанын орнына келтіруге жиһад қылып тұрған «Тәржіман» мен «Қазақ» газетасы дейді.

Енді «Тіл – құралға» қайталық.

Орысша грамматиканы, арабша наху-сарфты жақсы білетін қазақ баласы жете аңғарып, ақыл таразысына салып, бір-екі рет оқып шықса, бұл кітаптың құнын білер. Үстін қарап, саулатып өте шықса, шытырман тоғайда адасқандай, асылына түсіне алмас деп шамалаймын.

«Тіл – құралдың» артықшылығы: жалпы қағидаларға сүйеніп, белгілі тәртіппен тізіліп, шылғи қазақ тілімен жазылған. Орысша, арабша наху-сарфты жақсы білетіндер тез түсінеді дейтініміз, мұнда наху-сарфта ұшырайтын әр нәрсе қазақша аталып, қазақ тілінің табиғаты сақталып, тура мағынасы өзгерілмей өз атымен аталған. Сөз таба алмай қиналып, мағынасы дөп келмейтін еш нәрсе алынбаған. Мұнда қолданған сөздер алғашқы кезде біраз жат көрінуін көрінер: әрбір жаңа нәрсе басында солай болуы белгілі. Бірақ түсіне, жаттыға, құлақ ауыр бола келе жаттығы болмаса керек.

Қазақ тілін сақтаймыз, балаларымызды қазақша шыққан кітаптарымен оқытамыз һәм әдебиетіміз шын қазақша болсын дегенде, бұлардың бәрінің негізі «Тіл – құрал» (наху-сарф) екенін ұмытпасқа керек. Бұл біздің оқу құралдарымыздың ең қиын, ең керекті мүшесі еді. Міне, бұ да көңілдегідей болып шықты.

«Тіл – құралды» қолданып, іске асыратын, көбінесе, мұғалімдер. Олардың көбі мұны өздері шала түсінсе иа балаларды үйретуге шорқақтық қылса, ғажап емес. Бірақ бұған шығарушы айыпты емес. Қазақтан оқыту жолында жөн-жосық көрген мұғалімдеріміздің кемдігінен. Бұл екінші мәселе.

**М. Д.**

*Қазақ, 1915, № 93.*

## № 149
## Ашық хат

Міне «Қазақ» жеті сайын екі рет шықты. Газета тілегі орнына баруына екі түрлі шарт керек. Мұның бірі қазына, бірі мақала жазатын қалам. Газетаны оқушы көп болса, қазына болғаны. Бұл әліппе сияқты, балаға таныс сөз, мұны қысқартайық. Мұның тетігі газетаның өз мойнында: мақаласы көр-жер болса, бұл газетаны жұрт алмайды. Маңызды, ғұмыр тілегіне тұратын, кестелі сөзді газета баспаса, бұл газетаны ақша шығарып алмаңдар, жоқты оқып арам тер болмаңдар. Бұл түрлі газета болса, адам мұны алмаса, өз обалы өзіне.

Европа газеталарының тарихына көз салсақ, көрінеді: жұрт надан, газета оқушы жоқ болса, бұған Шекспир, Толстой да түк амал қыла алмайды. Бірақ газета шығарудың шарты - оқушының барлығы. Осы күні біздің қазақта оқушы бар десек, газетаның бай-кедейлігі, қазынасы бар-жоғы өз мойнына ауады. Біз газетаға кіріскенде осыны мойынға ала кірістік. Жалынғанда, қазақ аяп алған газета ғұмыры жазғытұрым алашамен жауып қорғаған қар ғұмыры. Бұл қар өзінен-өзі астынан еріп құрымай қоя ма? Газетаның бір түрлі газета жолы осымен тұра тұрсын, енді қаламға келелік.

Қазына газетаның сырты, жабуы, қалам, мақала – жаны. Адам шеберлігі араласып іс қылмаса, таудай алтын бір өлі қазына. Миллион иесі надан, қаламға шорқақ болса, мұның өлі миллионынан газета жүрмейді. Газетаны күйлеп, жаратып, бәйгеге қосуға өз алдына шебер, білгіш, жүйрік керек. Бұл ғұмыр тойына шақырылған көп өз өнеріне тиісті орын алған жоқ. Газетаға басшы болу кім болса соның қолынан келмейді. Газета ісі үй ағаш болса, басқармасы мұның тез болады. Басқармаға басылам деп, тіленіп келген мақала тез басына әкеліп тастаған ағаш. Ағаш бұтақсыз сондай, бесбелден болса, тезші рахаттанып басады, бұтақты қисық ағашты тезге салса, шытырлап жарылып ұзынынан сынатын, тезші сол иінінен асырып лақтыратын. Орынсыз, кестесіз жазылған мақала басқармаға... Тезші ісі жақсы болсын десең, сұлу ағаш әкел, басқарма ісі көркейсің десең көп қылып, басқармаға жақсы жазған мақала жібер. Біз басқармамыз айтулы жақсы деп мақтанбалық, сөйтсе де сабасына қарай піспегі, мінсіз жалғыз құдай, секпілсіз жалғыз күн. Басқарма жайын оқушылар сынар. Үйші қанша шебер болса да, үй ағаш тез қасында болмаса, ісі ойынан шықпас. Басқарма өз әлінше қанша жақсы қызмет қылса, мақала келуі сараң болса, басқарманың діңкесі құрыр.

Газета жазушыға құмар. Тілші, хабаршы газета отыны. Мақала жазу кез-келгеннің қолынан келмейді, бұған үйренген көнбіс шеберлік керек. Мұны газета оқушыларының бәрінен тілемейді. Мақаланы қалам өзі тілегенде жазса, сөз кестелі болады. Бұл басқарма һәм басқармаға жапсарлас газета кісілерінің міндеті. «Керуенге ермек едің көшіп бақ» деген. Газета шығаратын болған соң мақаланы жазып бақ.

Басқрама, мақала жазушы осымен жата тұрсын. Газетаға хабаршы, тілші қайдан болмақ?

Газетаны шығарған Европа, газетаны гүлдендірген Европа. Европада кестелі сөз арасында газета күші ұлық патшалықтың бірі деп сөйлейді. Бұл сипат газетаға қалай біткен? Европада газета – ғұмыр айнасы. Ғұмырда не болса, бәрі газетада көрініп тұрады. Газетаны оқып жұрт өзін-өзі көреді, өзін-өзі біледі. Білім артығы орын тепкен әдіс-тәсіл, бұлар ғұмыр жүзінде талас-тартыс сипаты. Газетаға Европа ғұмырда болғанды жазады, не болғанды әр адам, әр саясат партиясы газетадан көріп, қарсы жақтың амалына қарап әдіс қылады. Біз Европаның газетасын алып, бұған қазақ ғұмырынан не түк жазбадық, не қарымбайдан тілге, хабарға сараң

болдық. Мұнымыз балықты жағаға шығарып, енді жүз деген емес пе! Қырда ел ішінде жүрген хат білетін қазақ біздің газетаға тілші-хабаршы болмаса, кім болады? «Қазақ» газетасы қазақ ғұмырына айна болмаса, қазақ өзін-өзі қалай таниды? Ғұмыр жүзінде газетаны қалайша пайдаланады? «Қуандым түнде жүріп күн шығар деп, болса да бұлт бүркеу жел қуар деп» Нарманбет айтқаны қайда? «Қазаққа» тілші-хабаршы болатын азаматтар бармысың, жоқпысың? Газетаның қашса құтылмайтын бір ісі саясат жолы. Мұнымыз үкімет пен жұрт арасы. Жұрт үкіметпен қасынаспай, арбаспай ғұмыр сүрмес. Бізде жұрт жоқ па, үкімет жоқ па? Қырда болған саясат ісіне біздің «Қазақ» тіпті сараң. Бізде хабаршы жоқ! Бұ қалай, біздің қырда хат білетін кісі жоқ па?

Тоғыз облыс, бір губерния қазақ жайлау қылған жерде неше областной мекеме, неше мировой судья, неше крестьянский, уездний начальник мекемелері бар, осының әрқайсысында тым болмаса бір қазақ переводчик бар, окружной сот переводчиктері ғұмыр бойыр қазақты аралайды. Газетаға - ғұмыр айнасына, әсіресе, керек сот отчеті. Сотта ғұмыр ісі бояусыз көрінеді. Толстойдың сот отчетін зерттеп алып роман жазатыны осы... Қырда қанша учитель, мұғалім, болыс тілмашы бар. Тағы қырда адам, мал дәрігері, фельдшерлер бар. Хат білетін қазақ қанша! Осылар хабаршы-тілші болса, мен мұны жазамын ба?

Сипалап айналама қол сермедім,
Жастардан еріншекті мен көрмедім!
«Қазаққа» бар білгенін жазып тұрса,
Еріншек біздің жастар мен дер ме едім?

**Қыр баласы.**

*Қазақ, 1915, № 94.*

## № 150
## Қазанда қазақ студенттер

Қазан университетінде алты қазақ студенті бар, бұлардың төртеуі юридический факултетте: 1) Әбубәкір Иманбаев – Торғай обл. Қостанай у. – өз күшімен оқиды; 2) Мұқыш Боштаев – Семей обл. Павлодар у. – өз күшімен оқиды; 3) Базарбай Мәметов – Жетісу обл. Лепсі у. – сол уйездің қазақтары 1913 ж. жасаған приговоры бойынша бекітілген земски стипендиа алады; 4) Шафхат Бекмұхамедов – Астрахан губ., екінші округтан, әзір өз күшімен оқиды, келер жыл патша хазреттері таққа мінген құрметіне ашылған қазақ стипендиасын алуына үміттеніп жүр.

Екі студент медицински факултетте оқиды: 1) Ғайса Қашқынбаев – Орал обл. Ілбішін у. – областной қазақ стипендиасын алады (Орал обл. стипендиа жетеу, оқушы студент он еді, екеуі биыл зауриад-враш болып шықты); 2) Ғайса Қисықов – Торғай обл. Ырғыз у. – Крижановски атына ашылған стипендианың біреуін алады.

Бұлардан басқа қазақтағы ветеринарны институтта Орал обл. Ілбішін у. Бижанғали Жанқадамов оқушы еді, қаражаты жоқтықтан оқудан тоқталып қалды.

**Студент Ғайса Қашқынбаев**

*Қазақ, 1915, № 100*

## № 151
## Студентке жәрдем

Томскіде Технологический институтта оқушы студент Әлімхан Әбуұғлы Ермековке мына кісілер жәрдем берді: Жақып Ақбаев – 10 сом, Нұрыш Орнықаев – 10 сом, Әміре Аспанов – 5 сом, А. Аяғанов – 3 сом, Ш. Мұсатов – 3 сом, Әбубәкір Құрманов – 3 сом, К. Қосыбаев – 3 сом, А. Адамбаев – 5 сом, А. Тұрсынов – 5 сом, Ш. Ахмедов – 3 сом, А. Аманбаев – 5 сом, Хайырберлі Оспанов – 1 сом, Т. Тойсарин – 5 сом, Р. Сарбасов – 3 сом, С. Шалымбеков – 5 сом, С. Тұтқышов – 3 сом, Төлеубай Шонтин – 2 сом, Исмағұл Мөнеков – 1 сом, Мұқсин Бекметов – 3 сом, А. Белгібаев – 5 сом, И. Асанус – 3 сом, М. Есебаев – 2 сом, С. Конов – 3 сом, Ж. Байжігітов – 3 сом, Б. Нарбаев – 1 сом 50 тиын, Ғабас Тоқсантаев – 3 сом, Қасым Сәнекин – 5 сом, А. Теміржанов – 2 сом, А. Ақбергенов – 50 тиын, А. Шегіров – 3 сом.

Барлығы 109 сом, 70 тиын пошта расходтарына жұмсалып, бұл ақша студент Ермековке жіберілді.

**И. А.**

*Қазақ, 1915, № 100.*

## № 152
## Тәңір жарылқасын

Өткен жаз елге қайтпай, Сібір жағында мұғалім болып, осы қыс тағы да Уфадағы медресе Ғалияға келіп, оқып жатқанымда 12-ші январда атамның опат хабары келіп, үйге қайтып едім. Елге қайтуға қаражатым кем болып тұрғанда серіктерім, қазақ шәкірттері өз араларынан жолдық ақша жинап берді.

Енді медресеге қайта барудан үміт үзіп тұрғанымда «Қазақ» басқармасынан 25 сом барғанын көріп, баруға жігер еткенімде Лақман Көжеков, Әжікей Жакеев секілді құрбылар Уфаға жетерлік жолдық расходын жинап беріп, тағы қайта бара жатырмын. Бұлардың әрқайсысына тәңір жарылқасын айтамын.

**Ахмет Мәметов**

*Басқарма:* Ахмет Мәметов еліне қайтып кеткен хабары келген соң оған арналған 25 сом 44 тиынды медресе Ғалиядағы мұқтаж үш қазақ шәкірті Жұмағали Бейсенбаев, Садық Төкебаев һәм Ғали Бимұхамедовке бөліп берген едік. Енді Ахмет Мәметов басқарманың жіберген ақшасына сеніп, медресеге қайта келгендігі білінді, соның үшін біз оған басқармада мұқтаж оқушыларға деп жиылған ақшаның қалдығы 20 сом 11 тиынды (осы нөмірде есебі басылған) жібердік.

*Қазақ, 1915, № 103.*

## № 153
## Мұқтаж оқушыларға жәрдем

### I

Зарешни Слободкадан мұғалім Мұстақым Малдыбаев арқылы мұқтаж оқушыларға жәрдем берушілер:

Медеу Оразбаев – 5 сом, ушител Кәрім Дүйсебаев, Ж. Жоленбаев, Айқымбай Тәтібаев, Тоқар Бегімбетов –1 сомнан, Камаладин Оразаев – 50 тиын, және үш кісі берді 50 тиын.

Мұстақым оқытатын мектеп шәкірттері: Ғариф Бұрнашев – 3 сом, Салықбай

Исабек баласы – 70 тиын, Ахмед Иусупов, Тұрсын Ғайса Байзақов, Яқұп Шәкіржанов – 50 тиыннан. Өзге балалардан он тиын-бес тиындап 4 сом 91 тиын, барлығы 20 сом 11 тиын. Бұл ақша «Қазақ» басқармасына тапсырылды.

### III
### Студентке жәрдем

Воронеж С.Х. институтында оқушы студент Кәрім Жәленовке Орал облысынан мына кісілер жәрдем берді: Молдағали Жолдыбаев 5 сом, Ғабдырашид Өтеулин 3 сом, Айтбай Тәуенов, Өтеш Баймұқашев, Рахметжан Сәрсенбеков, Ғабидолла Қазиев, Рақыш мырза Беков 1 сомнан, Әлібек Дүйсалиев, Ақдәулет Шыңғырбаев, Алмақ Қатжанов, Аунашов, Әміре һәм Мұқаш Сидалиновтар, Құрманғали Махмұдов, Алдаберген Иақұпов, Тален Есполатов, Ғали Жантаев, Иманали Елешов һәм Ықылас Мұхамедов 50 тиыннан. Барлығы – 19 сом.

**Ғ.А.**

*Басқарма:* Студент Кәрім Жәленовке бұл 19 сом жіберілді.

*Қазақ, 1915, № 103.*

## № 154
## Жәрдем комитеті

Карс облысында шабыншылыққа ұшырап, ішерге тамағы, киерге киімі, паналарға үйі жоқ – күйсіз хәлға түсіп тұрған мұсылмандардың жәрдемге өте мұқтаж болып жатқаны һәм оларға көмек ету үшін һәр жерде мұсылман жамиғиаттары ашылып, жәрдем беріліп жатқаны «Қазақтың» 103-ші нөмірінде жазылып еді.

Оренбург мұсылмандары да губернатордан рұқсат алып, осы февралдың 21-ші күні жәрдем комитетін ашып, тәртібін түзеп, басқарушыларын сайлап, жұрттан жәрдем жиуға ағзалар арнады. Қазақтан ағзалыққа мен ұйғарылдым.

Басқа мұсылмандар жаны ашып, жәрдем етіп жатқанда, үйі күйгенді жылулайтын, малы өлгенге қызыл көтеретін, тоналғанға киім беріп, ат мінгізетін ағайыншылық жүзінде қайырымы көп біздің қазақ, бұл турада да салтын істемей қарап тұрмас деп, ағзалықты қабыл еттім.

Таланып, шабылып, бар мүлкінен айырылып, аш, жалаңаш отырғандар жері жырақ болғанмен қаны жақын, діні бір қарындастарың. Әлде қайдағыны айтып, айаушылық етіп отыр демеңдер. Аз-көп демей, жәрдем ету, әуелі, адамшылық, екінші, ағайыншылық міндеттерің. Біреуіңіздің берген 5-10 тиыныңыз бір адамды бір күнгі аштықтан құтқармақшы.

Қалай жіберу ретін білмегендер «Қазақ» басқармасына жіберсе, тиісті орнына тапсыруға, көп-көп алғыс айтылып, қабыл етіледі.

**А. Байтұрсынов**

*Қазақ, 1915, № 107.*

## № 155
## Киевте қазақ студенттері

Біздің Киевтен алған хабарымызша, онда қазақтан 4 студент бар.

*Университетте:*

1) Юридишески факултетте Хамза Нұржанұғлы – Сырдария обл. Әулиеата у. қазағы, өз күшімен оқиды. Бұ күнде университет курсын бітіріп, государственни экзаменға қамданып жатыр.

2) Медицински факултетте Юсуфбек Жақыпбайұғлы – Жетісу обл. Үлкен Алматы елінің қазағы. Земски стипендиа алады, жылға 360 сом.

*Политехнишески институтта:*

3-4) агрономишески бөлімінде Орал облысынан қазақ бар, екеуі де земски стипендиа алады, біреуі Шүленбай Оралбайұғлы, екіншісінің өз атын һәм аты жөнін біле алмай тұрмыз, қосымша хабар алсақ, білдірерміз.

**Студент С.С.**

*Қазақ, 1915, № 107.*

## № 156
## Студентке жәрдем

Марқұм Әбілхайыр Жұмашұғлының құрметіне мұқтаж оқушыларға шығарылған 60 сомнан басқармада аманат 39 сом 85 тиын қалып еді[1*]. Бұл ақша Жұмаш отағасының тапсыруы бойынша, жоғарғы һәм орта дәреже мектептерде оқушыларға берілмек еді. Бұл кезде орта мектептерде біздің қазақ балалары бірен-саран болмаса, қазына күшімен оқиды, сондықтан бұларға керек, бұл күнге шейін олардан мұқтаждығын білдіруші болмады, өздігімізден де біле алмадық. Сол себепті Жұмаш отағасынан рұқсат сұрап, әлгі 39 сом 85 тиын ақшаны Воронеж с.-х. институтында оқушы студент Кәрім Жәленовқа беруге қаулы қылдық һәм жібердік.

**Басқарма**

*Қазақ, 1915, № 107.*

## № 157
## Николай Лукич Скалозубов

20-ншы февральда шыққан «Речь» газетасының 49-ншы нөмірінде Қорғанда Николай Лукич Скалозубов опат болғанын оқыдым. Скалозубов Мәскеудегі бұл күнде селькохозяйственный институт болған Петровский-Разумовский академияны бітірген агроном. Орыста аты шулы, ғылымы асқан талай кітап жазған агрономның бірі еді. 1914-нші жылы Тоболға келіп, Сібір мұжықтарының шаруасын ізденіп, тесе қарап оқып, жұртқа пайдалы үлгі-өнеге шашып, кітап шығарып, Сібір мұжығының шаруасын мәдени жолға түсірген Скалозубов болатын. Машинамен сары май алып, оны Лондонға апарып сататын Сібір мұжықтарының игілік ісі Скалозубовтың бастауымен, үйретуімен көгеріп, көркейген іс. Мұндай Сібір шаруасын жақсы білетін һәм жұрт шаруасы ілгері басуға өнегелі, өнерлі іс қылған адам жоқ. Сібір мұжықтарына бірлесіп іс қылуды үйретті. Талай жиып сиез де жасатты.

[1*] «Қазақ» – нөмір 96.

1906-шы жылдың қысында «Сен мұжыққа бас болдың» деп Скалозубовты абақтыға жапты. Сол жылы жазғытұрым мұзы ерімейтін мұхит маңындағы Березов қаласына жер аударды. Тобол мұжықтары екінші һәм үшінші думаға Скалозубовты депутат сайлады. Топта сөйлеуге шешендігі кең, дәлелге мықты білімі көп, кіріскен ісін аударып алатын Скалозубов думаның жалпы мәжілісінде анда-санда ғана шығып сөйлейтін. Істің көбін комиссияда орындайтын. Скалозубов кіріспеген дума комиссиясы жоқ. Сөзі негізді дәлелді болған соң комиссияда мұны тыңдамасқа болмайды.

Үшінші думада қазақ жері үшін қазақтың өз депутатындай қызмет атқарды. Бюджет мәжілісі болғанда қазақты қорғап, сөйлемей қоймайтын. Комиссияда қазақ шаруасы, қазақ халі туралы істеген ісін кітап қылып шығарды. Қазақ жайынан сөйлеген сөздері дума комиссиясының 1909-ншы жылғы отчетында бар. Қазақ 15-тен жер алғанмен аз уақытта егінші бола ма? Мал шаруасы егін шаруасына қанша уақытта аяңдап айналмақшы. Қазақ жерінде мұжық та мал бағуға құл. Жердің түріне қараған Сібір мұжығы да малды көп ұстайды. Жұрт шаруасын саясат ісіне көгендеп, жәбір қылып отырсыңдар дейтін.

Төртінші думаға өзі сайланбады. Аз кісі Г.Думада бүктемеде қалып құр әуре болады. Мұнан да жұрт ішінде тұрып қылған қызмет артық деп. Сонда да еті қызып «Речьте» саясат ісін жиі жазатын.

Және де Скалозубов айтатын бір пікір мынау еді: қазақ жайын орыс обществосы білмейді; қазақ ісі, қазақ шаруасы біздің жұртқа басшы саясат жолындағы кісілерімізге қараңғы. Думада жетекшіл көп депутат бәрі қара көңіл жәбіршіл, біле тұра қазаққа жәбір істі қуаттайды деп айтуға ауыз бармайды, білмеген соң басқаның адастыруымен қазаққа зарарлы іске қол қойып отыр. Сондықтан қазақ тұрмысы, қазақ салты, шаруасы турасынан орыс тілінде кітап шығарып, газета, журналдарға жазып орыс жұртының саясаттағы адамдарының көзін ашу зор мақсұт іс дейтін.

Былтыр «Қазаққа» жазылған Өскемен уезі Қошанай жерін мұжықтан айырып, қазаққа қалдырған Скалозубов болатын. Осында талай қазаққа үшінші думаға депутат болған кезінде Скалозубовтың пайдасы тиген. Қазақ жері үшін байлар апармаса бармайтын жерлерге барып, көрмейтін есіктерді көрген.

Бірігіп іс қылған есіл ер Николай Лукич кезегің мезгілсіз келіп кеткенің да! Сен кеткен соң қазақ ісінің көбі жесірсірер! Қош, Николай Лукич! дегеннен басқа қолымыздан келер жоқ.

**Ғалихан**

*Қазақ, 1915, № 109.*

## № 158
## Карс мұсылмандарына жәрдем

«Қазақ» басқармасына Ж. Жәнібеков арқылы Оренбургтағы мұсылман комитетіне тапсыру үшін жәрдем берушілер: Ж. Жәнібеков – 3 сом, Х. Досмұхамедов – 1 сом, Ғабдолхамид Алмуснлами – 1 сом 50 тиыннан, барлығы – 6 сом 50 тиын.

*Қазақ, 1915, № 109.*

## № 159
## Н.Л. Сколозубов

Екінші Г. Думада Сібір депутаттары өз алдына саясат қауымы жасады. Осы Сібір депутаттары бірлігін жарыққа шығарып іс қылған аз депутаттың бірі Н.Л. болатын. Петроградта оқу оқып жүрген жастарды біріктіріп, «жаз Сібірге қайтқанда қарап жүріп ғұмыр өткізбеңдер» деп, әрқайсысының өзінің сүйген ғылым жолымен Сібірді ізденіп, оқып, рухани міндет жолына тартыңдар деп, лексия оқып, программа жазып беріп, жастарға жоғалмас жол көрсетті. 1911-нші жылы академияның зор залында Сібір студенттері, курсисткалары жұртқа Сібірден алып келген заттарды көрсетіп, ғылым жолымен доклад қылды. Бір жылда жастар жиған нәрсе 800 екен. Осы жастар жиған нәрселер сондай толымды болып, академия бір бөлмесін босатып беріп, Сібір музейі басталды. Н.Л. сонда доклад оқып, осы доклад та кітап болып басылып шықты.

1910-ншы жылы біздің Қарқаралыдан Хасен, Ыбырай, Смахан, Бұдаубек, Ахмет Райымбек баласы, Сүлеймен екі жылға жер аударылды. Жазықтары: бірі менімен бір туысқан, бірі Жақыппен бір туысқан, бірі Ахмет Байтұрсынұлының өлеңін айтқан, өзгелері осылармен таныс. Осы жігіттер күні толмай үйлеріне қайтты. Столыпинге неше қайтара барып, байды сөзге түсіріп, осы алты жігіттің қайтуына көп қызметін өткізген Г. Совет шлені Л.Н. Толстой досты, Михайл Александревиш пен Н.Л. Сколозубов болатын. Осындай қызмет қаруы жұртқа, жұрт азаматына тиген асыл ер Н.Л-ді біздің «Қазақ» жоқтамасқа бола ма?

**Ғалихан**

*Қазақ, 1915, № 111*

## № 160
## Әдебиет кеші

*(Томскіден)*

Өткен февралдің 19-да Томда «Таркиун ислам» жамғиаты[1*] әдебиет кеші жасады. Әуелгі бөлімі қазақ тұрмысынан алынған: қазақ үйінің іші, адамдарының келбеті, киім реті, қазақ салтанаты. Төр алдында қонақтар малдас құрып, қымыз үстінде үй отағасымен қызық әңгімеге кіріп, дуласып отырғаны. Ақ жаулықты, келбетті, жүріс-тұрысы маңызды бәйбішесі сары тегенедей сары айақпен қымыз құйып беріп отыр. Төсек алдында жаңа түскен жас келіншек, сәукелесі басында, қайын сіңілісі қасында. Ұзындығы кез сәукеле, етегінен төгілген маржандар алтын-күміс жарқыраған теңгелер, қатар-қатар ойу салып тізген меруерттер қызылды-жасылды болып алыстан қараған кісінің көзіне шағылысын таңырқарлық тамаша көрінді. Қонақтың қасындағы ақыны домбыра шертіп, күй тартып сүйсініп тыңдайтын қазақтың белгілі әндерін шырқап салды. Мұның артынан төрт жігіт скрипка, гитара, мандалинаға қосылып ән салды, қазақша салынған өлең-әндер: «Мақпал, Балқадиша, Әлди бөпем», күйлер: «Шырмаулат, Жайау Мұса» болды.

Бұл көріністер таңырқарлық тамаша демесең де, шамалы көңілдегідей өтті.

Ойынның екінші һәм үшінші бөлімдерінде біздің қазақ тұрмысынан алған секілді, башқұрт, шеркеш жұрттарының тұрмысынан үлгі көрсетеді. Ноғай тілінде камедиа ойналды – «Күйеу іздеу» деген. Ноғайша жалғыз шығып, өлең айтқан ақын да болды, қосылып та әнге салысты.

[1*] Бұл жамиғиаты жаңада хүкімет жапкалы газеталардан көрінді. Бес-алты жылдан бері халыққа һәр жаһаттан пайдалы болып тұрған бір игілік қауымы еді. **Басқарма.**

Жиылған халықтың көбі ноғай: еркек, әйел аралас. Бар түсімнің 20% Карс мұсылмандары пайдасына беріліп, өзгесі жамиғат тәрбиесіндегі русша-мұсылманша мектеп пайдасына қалды. Расходын шығарғанда таза пайда 317 сом 38 тиын болды. Әдебиет кешінің бұл көргеннен өзге қанша пайдасы барлығын ойланған адам білер.

Осыларды көріп отырып, бізде неге жоқ деп арман қыласың.

**Студент Ғ.А.**

*Қазақ, 1915, № 112.*

## № 161
## Карс мұсылмандарына жәрдем

Соғыс әлегінен шабылған Русияға қараған Карс мұсылмандарына «Қазақ» арқылы жәрдем берген адамдар: Қосыбаев 50 тиын, Сарыбаев 50 тиын, Айдарбек 50 тиын, Есмұхамед Оразбаев 1 сом, Елжан Оразбаев 3 сом, Бәдрисафа Байтұрсынова 3 сом, барлығы 8 сом 50 тиын.

**II**

Карс мұсылмандары пайдасына тағы да мына кісілерден басқармаға тапсырылған ақша: Елтай Қаналыұғлы һәм А. ұғлы 5 сомнан, Сейітмұхамет Құлыншақ баласы 3 сом, Айсұлтан Досмұхамедұғлы һәм Мұхамедғали Нәренұғлы 2 сомнан, Нұрмұхамед Қалменұғлы 1 сом 25 тиын. Мұхамедғали Баймаған ұғлы, Сұлтанкерей Күшікұғлы, Күзенбай Ақиықұғлы, Ишан Ордабайұғлы, Бірім Түркенұғлы, Сәрсембі Сейсембіұғлы, Құрманиаз Көтібасұғлы, Мұңайтпас Дүйсенбіұғлы, Елібай Жұмықұғлы, Бүркіт Өтегенұғлы, Алдамейір Кеншауғарұғлы, Хасенғали Андабайұғлы, Тыныш Жолбатыр-қызы, Әлипа Тұпарқызы, Әндіжан Мұрғам-Сейітұғлы, Құлриза Доржанұғлы, Ізбасар Қожабайұғлы, Дәулетғали Жәнікейұғлы, Нұрғазы Шақанұғлы һәм Жанысбай Жаршыұғлы 1 сомнан, Ермұхан Топайұғлы 70 тиын, Ақбай Тәңірбергенұғлы, Мұхамед Мамайұғлы, Замандин Имансейітұғлы, Аташ Сәкенұғлы, Алла Нуатова, Қартжан Қойшекенұғлы, Ғабдолла Таутенұғлы, Тәжібек Боранбайұғлы, Түзелбай Қалбаұғлы 50 тиыннан, Бәсен Сәнкібайұғлы 35 тиын, Жаңылша Досмұхамедова 34 тиын, Ақзер һәм Нұржамал Досмұхамедова 33 тиыннан, Ғабдолла Топайұғлы 30 тиын, Сапарбай, Сафа, Салжан, Ізбасар Ишан Жаманша балалары 1 сом, Бибі Қамартопаева, Шаймұрат Жұбайұғлы, Жәркейқызы, Тастемір Дилманұғлы, Айтжан Ишманұғлы, Қалдыбай Артынтайұғлы, Жұмағали Сүлейменұғлы, Бирай Батаниазұғлы, Исен Айтуаруғлы 20 тиыннан. Барлығы (25 тиын расходын шегергенде) 49 сом 65 тиын.

*Басқарма:* Шабылған Карс мұсылмандарының пайдасына деген ақша басқармада. Осымен барлығы 64 сом 65 тиын болып еді, комитетке тапсырдық, мұнан кейін келгендері де осылай кезінде тапсырылып тұрады.

*Қазақ, 1915, № 112.*

## № 162
## Жаңа кітаптар

Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Выпуск VIII, 1914 г. цена 1 руб.

Бұл кітап Евгений Петрович Михайлеске аталған. Михайлес Абай ұстазы. Мұны 44-нші нөмір «Қазақ»-тан қара. Михайлес 1871 ж. 1913 ж. шейін біздің қазақ жерінде тұрып, қазақ жерімен, суымен, мұны жайлаған аңмен, өзге жануармен Европа ғылымын таныстырған. Қазақ үшін көп аралап, қазақ ресім-жолын ізденіп жиып, қазақ билігі атты кітап жазған кісіні байытқан[1*]. Мұнда біздің Абай Михайлеске айтқан көп сөзі болуға лайық. Михайлес тәржіма халін жазған Г.Б. «Қырда жоғалатын қазақ алтыны Абайды тапқан Михайлес» дейді. Ол рас қой. Михайлес болмаса, бұған Абай шимайлы ғұмыр жолында жолықпаса, Абай ана Қозы Көрпеш, Баянды, Тарғынды, Қышпақ Қобыланды батырды, Едігені шығарған ақындар айағын құшар еді. Неше жыл Михайлес Семейде тұрғанда Абай әрқашан декабрден мартқа шейін қалада жатып, кеш сайын Михайлеспен көріседі екен. Сонда Абайды Михайлес Пушкин, Лермантов, Толстой өнері жолына сілтеген. Мұны біліп, қымбат бағалап, Абайды Михайлеске өлгенше риза болып кетті. Қазақта Михайлес жоқтады деп Михайлес тәжірибе халын жазған Г.Б. «Қазақты» көрсеткен.

Мұндай жүйрік топта бел көрсетпей жоғалама. Михайлес әуел баста жұртқа көз, көсем болуға туған. Айдалып Сібір кетпесе, ғылым жолында Михайлис екінші Менделеев болар еді. (Д.И. Менделеев жұрт оған дүниаға орыс атын жайған, химиа ғылымында Л.Н. Толстой). Бұл көпірткен емес, Михайлис өнері осы. Амал бар ма, алмас Михайлис ұстайтын қол таппады. Мұхит жүзетін зор кеме қазақ шөлінде қайрандады» деді Г.Б.

Біздің қазақ алмасы Абайды Михайлеске кез келтірген құдырет бізді де бос қалдырмайын дегені.

Бұл жоғарғы жазылған кітапты Михайлес хаттары, жазған мақалалары бар. Бәрінде біздің қазақ жері, суы, жануары, Алтай, Тарбағатай тауларының ғұмырлары туралы ғылым жолы жазылған. Бұл кітапты біздің талапкер жастар алып оқу дұрыс. Бұл кітаптан білімнен бөлек, ғылым сүрінді жолын байқауға болады. Қай түрмен, не қызметпен жер, су, мұның жануары ғылымға кірісетіні көріледі.

Уай, жаным! Сен денеде аз күн қонақ,
Заман жоқ көп тұруға, өмір шолақ.
Жас мезгіл екі айналмас, мойнын бұрмас,
Жұмыс ет оқтай зырлап, қардай борап[2*].

**Қыр баласы**

*Қазақ, 1915, № 112.*

---

[1*]Юридические обычаи киргиз П.Е. Маковецкого. [Электронный ресурс]. Режим доступа: Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право. Публикация 1888 года — История Актюбинской области (myaktobe.kz) (дата обращения 31.07.2022).

[2*]Сәбит, «Қазақ» нөмір 103.

## № 163
## Потанин тарихы хақында

Императорски географишески обшестваның Сібір бөлімі 21 сентиабр 1915 ж. Григорий Николаевиш Потаниннің 80-ге толған күнінде істеген қызметтерін құрметтеп той қылмақшы. Онда докладтар оқылмақшы һәм бөлімнің кезекті бір кітабын («Хабарлар» атты) Потанинге бағыстамақшы.

Бұл құрмет-тойға кірісемін дегендер һәм әлгі шығатын кітапқа Сібір жайынан, халықтың тұрмыс, ғұрып, ғадеті туралы мақала жазуда талабы барлар мынау адрес бойынша хабарлассын:

Омскъ, здание Географического Музея, правителю делъ Отдела В.П. Балиеву.

Бөлім бастығы генерал-майор Н.Д. Павлов.

Іс басқарушы: В.П. Балиев.

*Қазақ, 1915, № 141.*

## № 164
## Г. Дума һәм солдаттық мәселесі

Бүгін 9 февральда Г. Дума ашылады. Думаның ашылуы көптен күтілсе де, түскен бас министр Горемыкин ұзын-сонарға салып, кешіктіріп келіп еді.

Думаның қаншаға созылуы әлі белгісіз. Сүйтсе де, бұрын ойлағандай, жалғыз бюджетті ғана қарап тарқамай, соғысқа қатысты бар мәселелерді һәм ішкі саясат істерін де тексеріп, закон шығарумен де шұғылданар деп жорылады. Бұлай болу-болмау тетігі хүкіметпен дума көпшілігінің келісуінде. Келісуге бола ма, жоқ па? – қазір білінбейді. Дума ашылуы жария болғаннан бері түрлі партиялар өзара кеңесіп, думада қандай ереже қолдануды сөз қылысты. Партия көсемдері һәм депутат ақсақалдарының қара жарысында сол жақ партиялардың ережесі, қорытып айтқанда мыналар:

1) Земство, 2) Кооперация, 3) 1890 жылғы земский положениені өзгерту, 4) Арақ ішуді түпкілікті жоғалту, 5) Земство һәм шаһар ұйымдарының сиезі, 6) бұратана жұрттардың правосын теңгеру, 7) 1907 жылы 3 июнь законы бойынша депутаттықтан махұрм етілген жұрттардан депутат алу, 8) түрлі бостандықтар, 9) саяси айыпкерлерге азаттық, 10) мәтбуғатқа бостандық, 11) жиылыстар, қауымдар жасауға еркіншілік, 12) Финляндия конститутциясын қайтару, 13) жер билігі мәселесін әділшілікке тура шешіп, 9 ноябрь законын өзгерту, 14) дінде еркіншілік, 15) Г. Думаның хүкіметке запрос жасау хұқығын күшейту... һәм басқалар.

Бұл жобалар түгелімен думада қарала ма, жоқ па, күн бұрын тамақ ісірмей, кезінде көретін нәрсе. Думадан ойлағандай пайда күту жалғыз хүкімет бастығының аты өзгеруде ғана емес, хүкімет саясаты халық тілегіне муафиқ түрде өзгеруде. Қазір кісі аты өзгергенмен, саясат өзгерген белгісі көрінбейді.

Хүкімет думаның бұл мәжілістеріне соғысқа қатысы бар бірсыпыра закон жобасын кіргізбекші. Бұлардың ішінде қазақтан солдат алу жобасы болуы да ықтимал.

«Қазақтан солдат алады» деген сыбыс күзден бері естіліп келеді. Қазақтан қазір, осы соғыс үстінде солдат алу мүмкін еместігі, қазақ халқы қамсыз жатқандығы, анық жасын білерлік метірке жоқтығы һәм басқа себептері де газетімізде кезінде жазылған еді. Думада өзімізден депутат жоқтығы, солдаттық мәселесі секілді зор мәселені қатесіз шешетін қазақ жайын білетін депутаттардың кемдігі де айтылған еді. Бірақ газет жүзінде ғана жазылған сөз, айтылған тілек тиісті орындарға

өздігінен жетпейтіндігі белгілі. Бұл тілектерге ие болып, жалпы жұрт қара көрсетіп, қам қылғандығы білінбейді: тағдырға тапсырылып жай жатқан түрі бар. Солдаттық туралы қазақ халқының пікірін, тілегін хүкіметке, думаға жеткізу үшін олармен сөйлесіп, жәй-жапсарды түсіндіру үшін әр облыстан бірер өкіл бару тиіс еді. Бұл істі қалың қазақтан күту, қашпаған қашардың аузына қарағандай болатын болған соң, дума ашылуға қарсы Самардан Әлихан Бөкейханов, Орынбордан Ахмет Байтұрсынов, Ақтөбе үйезінен Нысанғали Бегімбетов 3 февральда Петроградқа жүріп кетті.

Солдаттық мәселесі туралы қазақ даласының әр тұсынан жиналған пікір, тілек бір ізден шығып тұр. Мысалы:

1) Қазақтан осы соғыс үстінде солдат алынбау.

2) Солдат алудан бұрын метірке түзеу үшін муфтилікке қарау.

3) Лажысыздан алынатын болғанда, жаяу солдат болмай, атты әскер болу, казак-орыспен жер-су һәм правада теңгерілу.

Қазақ атынан сөйленетін тілек, берілетін докладтың негізді дәлелдері осыларға құрылып, баяндалмақшы.

**М.Д.**

*Қазақ, 1916, № 168.*

## № 165
## Газеттерден. «Қазақ» ісі Сенатта

«Б.У» газеті жазады:

«Сенаттың бірінші департаментінің соңғы жиылысында «Қазақ» газетінің бір ісі қаралды. Істің жайы бұлайша:

Орынборда шығатын «Қазақ» газетінде хүкіметтің қазақ жері туралы бір закон жобасы көшірілген һәм ол туралы жазылған Сенатта: «Егер хүкімет жалғыз қазақ пайдасын ғана ескерсе, оларға «өздерің жоба түзеп, закон шығаратын мекемелерге тапсырыңыз» дер еді. Хүкімет олай етпеді, қазақ керегінен бұрын өз мақсатын көздеді» делінген еді.

Орынбор губернаторы, генерал-лейтенант Сухомлинов: «Бұл мақала мен газет қазақ халқын көрінеу хүкіметке қарсы дұшпандыққа үндемекші» деп, төтенше жарлығы бойынша газет шағарушы Ахмет Байтұрсыновқа 1500 сом штраф салған. Төлемесе, үш ай абақты бұйырған. Байтұрсынов бұған риза болмай, Сенатқа шаққан, арызында: «Біздің ниетіміз халықты құтырту емес, сынау, бұл мақаланы әскери цензура да қарап өткерген», – деп жоғарғы хүкімді бұзуын өтінген. Сенат бұл арызды һәм губернатордың рапортын тексеріп, жазушының «хүкімет мақсаттарына қазақ халқының тілектері жанаспайды» деген пікірі хүкіметке қарсы дұшпандыққа бару деп түсіну теріс деп тапты һәм губернатордың хүкімін дәлелсіз тауып, бұзбақ болды».

«Қазақ» – біз Сенатқа арыз бергелі 15 ай өтсе де, бұл күнге шейін іс қаралмай, кешігіп келіп еді. Әлі де Сенаттың не үшін хүкім еткендігі бізге естіртілген жоқ. «Б.У»-дың мынау хабары дұрыс-терісі тез арада көрілер.

*Қазақ, 1916, №168*

## № 166
## Петроград хаты

### Тағы не істеуге?

Россияда мәдениеттің қырқасында тұрған түрлі жұрттар бар. Солардың біреулері Саясат жағынан көзі ашылып жетілген жұрттар. Екіншілері көзін жаңа ғана тырнап ашып келе жатқан жұрттар. Үшіншілері саясат сәулесі кірмеген, ол жағынан әлі қараңғы жұрттар. Саяси көзі ашылған жұрттардың істеп отырған істерінің жетілмеген жұрттардың ісінен басқалығы думаның тысында да, ішінде де көрініп тұр. Олардың думадағы депутаттары топтан озған шешен, көргені көп көсемдер, білгіштер бола тұрса да, оған да қанағат етпей, сан адамды думаның сыртынан ұстап отыр. Олай айтуының мәнісі мынау: «Білімнің нұры толып жатыр, біреу білімнің бір түріне жетік болса, екінші біреу екінші түріне жетік болмақ. Білімнің әр түріне бірдей жетік адам дүниеде табылмайды, иә болса да аз болады. Думаға барған депутаттар да солай. Біреу жер мәселесіне жетік болса, екінші біреуі заң мәселесіне жетік, үшінші біреу ол екеуінен де басқа бір мәселеге жетік. Сондай мәселелердің бәрін бірдей жақсы білетін депутаттар болмаған соң, әр мәселенің өз білгіші депутат араларынан табыла қоймайды.

Ондай адамдардың бірі бір себеппен, екіншісі екінші түрлі себеппен думаға бара алмай қалады. Дума закон шығаратын орын. Закон халық үшін салынатын жол. Жол жақсы болса, халыққа тыныштық болады. Жақсы жол салуға жақсы білім керек. Ал білгіштердің көбі түрлі себептермен депутат болмай қалғанда, ондай адамдардың білімдерін депутаттар думаның тысында алып, ішінде пайдаланады. Сол үшін саясат жағынан көзі ашық жұрттар думаның ішіндегі депутаттарының үстіне думаның тысында да білгіштерін ұстап отыр.

Думада әр мәселе қаралар алдында әр халықтың, әр партияның депутаттары өзді-өзі болып, кеңес құрады. Сол кеңесте әлгі білгіштер де болады. Олардың әрқайсысы өзінің жақсы білетін мәселесі туралы пікірін айтады. Керек мағлуматтарды береді. Думада сөйлейтін депутат думаның тысында естіген пікірлерін, мағлуматтарын думаның ішінде сөйлейді. Сөйтіп көзі ашық жұрттардың депутаттарының думада сөйлейтін сөздері білімдінің басынан, шешендердің тілінен шыққан, данышпандардың сынынан сымқан сымнан өткендей мінсіз болып барып думада сөйленеді. Орыстың тәуір партияларының көбі осыны істеп отыр. Поляк, еврей, армен сияқты жұрттардың да көбі осыны істеп отыр. Ішіндегі депутаттарға білімімен көмек берушілердің басы құралған орнын еуропа тілінде «бюро» дейді.

Осындай «бюро» мұсылман фракциясының қасында да болса екен деген мақсат мұсылмандардың көңілінде көптен бар. 3-інші думаның тұсында Әлімардан бек әпенді Тойшыбаевты мұсылман мұсылман фракциясының жанында секретар есебінде бір-екі жыл ұстап, онан әрі ұстауға ақша табылмай, Тойшыбаев еліне кеткен. Біздің қазақтардың да осындай сөз аузында болғылап, сол сөз күйінде іске аспай қалған. Міне, саясат жағынан көзі ашық жұрт пен қараңғы жұрттың арасындағы айырмасы. 5 миллион еврейлердің, 1 миллион армендердің депутаттарының қасында бюросы бар. Жылына 50 мың, 100 мың сом расходын ауырламай, ақша тауып, талай адамды ұстау қолдарынан келіп отыр. 20 миллион мұсылманнан бір ғана Тойшыбаевты ұстауға ақша табылмаған. Бұл мұсылмандардың саясат жағынан соқырлығының сипаты емес пе?

Россияда 20 миллион мұсылман бармыз дегенде яки 6 миллион қазақпыз деп аузымызды толтырып сөйлегенде топ-толық сияқты көрінеміз. Іске келгенде

пештей болып сынып, ол толықтығымыз жоғалады. 5 миллион еврей түгіл, 1 миллион армендердің істеп отырғанын істей алмаймыз. Мұсылмандардың бюро аша алмай отырғаны санының аздығынан, ауқаты жетпей ауырлағаннан емес, саяси саңлауының жоқтығынан. «Тентекті тентек десең, бөркі қара қазандай болады» деген бар. Біз қараңғымыз, біз саңлаусызбыз деп қараңғылыққа сүйене берсек, сол қараңғылықпен қалыптасып қатып қалармыз. Қараңғылық Құдайдың арқамызға таңып қойған нәрсесі емес қой. Баяғыдан бері қараңғылық, қараңғылық деп келдік, енді жарыққа жармассақ қараңғылық өкпелей қоймас.

Міне, мұсылман фракциясының жанында бюро ашу мәселесі қозғалып, қолға алынып тұр. Татар бауырларымыздың зор-зор шаһарлары бір-бір адамнан бюроға кісі жібермек. Мәселе, Уфа шаһары ақшасын шығарып адамын жіберіп те қойды. Бюрода ең аз болса төрт кісі болмақ. Қазақстан, Түркістан халқы ол төртеуден басқа қанша адам жібереміз десе өздері біледі. Бұл өз қамын өзі жесін деген сөз болды. Біз кеңес үстінде пәлен айта қоямыз деп аузымыз бара алмады. «Аузы күйген үріп ішер» деген, арқамызды сүйеген алты миллион алашымыз әлде қалай түсінеріне көзіміз жете алмады. Сондықтан халыққа айтып көреміз дегенге ғана тіліміз келді. Сол айтып көреміз деген халқымыз сендер, сол айтамыз деген сөзіміз осы сөз. Думада депутаты бар көп жұрт та бюро ашып отыр, аз жұрт та бюро ашып отыр. Думаға ірі депутат жіберген жұрт та бюроны керек қылып отыр. Думаға ұсақ депутат жіберген жұрт та керек қылып отыр.

Думада тіпті депутаты жоқ біздің қазаққа бюро керек дейсіңдер ме, керек емес дейсіңдер ме? Біздің ойлауымызша, депутаты бар жұрттарға бюро бір есе керек болса, депутаты жоқ жұрттарға бюро екі есе керек. Думадан бізді қалдырып қойды деп үкіметке өкпелеген боламыз. Думаны шын крек қылып отырсақ, думаға депутатымыз бармаса да, сөзімізді жеткізетін жол табар едік. Есігін жауып қойса, басқа тесігінен дауысымызды естіртер едік. Еврей мен армен жұртынан депутат бармайтын қылып қойсыншы, сонда да думаға солар депутаты барған жұрттардан сөзін кем жеткізбес еді. Сондықтан олар саны аз болса да санаттан қалмай отыр. Думаның есігін жапса, басқа тесігін табатынын біліп те оларға жол беріп отыр. Біз де солардай саяси көзіміз ашық жұрт болсақ, дума есігі жабық болса да, басқа жағынан дауысымыз думада естіле берсе, есігін жапқанымен халықтың аузын жабуға болмайды екен деп, әлдеқашан есігін де ашып жіберер еді. Онда да ашық тұрған есіктен әлдеқалай кіріп қалғанымызды біліп істеп отыр ғой.

Біздің қазақта бір зор адасқандық бар. Мұсылман депутаттары дін һәм қан қарындасымыз ғой, қазаққа да қарасар, сөзімізді сөйлер депті. Олардың біздің өзімізді, жайымызды біліп отырса сөйлер, білмесе несін сөйлер. Қарасуда шарт бар. Суға кетіп бара жатқанға қол созу үшін жайын сұрап білу қажет емес. Жаяу келе жатқанды мінгестіру үшін неге жаяу келе жатқан жайын сұрап мінгестірмей ме? Жаяудың да жайын сұрап қарасатын болғанда, тұрмысымыз басқа, біздің жайымызды сұрап біліп алмақшы мұсылман депутаттары бізге қалай қарасар? Олар бізге қарасады. Суға кетіп бара жатқан сияқты кімге де түсінікті мәселелер қаралған жерлерде.

Мұсылман фракциясында қазақ жайын білетін депутат жоқ екенін көбен көрдік. Думада қай мәселе болса да айтысқа түсіп, екі жағы айтып түсіндіріп, көбінің көңілі ұйыған шақта барып үкім айтылады. Өзі білмейтін мәселе жайынан сөйлеп, өзгелерді өзіне ұйытуға болмайды. Қазақ жайына қанық, қазақ сөзін сөйлеп ұйытқандай думада депутат жоқ. Солай болған соң, біздің қазақ иә думаға қарап алаңдап, дәмелі болуын қойып, бір нәрсе болар деген үмітті үзерге көбірек, әйтпесе думаның тұсында отырып, ішіне қазақ үнін жеткізіп отыруға мұсылман фракциясының жанында ашылатын бұйыруға адам жіберуі керек.

Онда барған адам думаға тас салуға бармайды. Сондықтан бұйыруға жіберетін адамдардың құр қара көбейтуге жарайтын ғана адамдар болмай, іс істей білетін, қазақтың қай жайына болса да қанық һәм депутаттарды қазақ жайына қандырарлық адам боларға керек. Қазақтың қай жағынан да болса депутаттардың керек қылған мағлұматтарын тауып бере алатын адамдар барарға керек. Міне, қазақтың осы күнгі істейтін ісінің бір зоры осы. Бұйыруға баратын адамдарыңды, расходына жарайтын ақшаларыңды шығару. Онда барған адамның алатыны депутат жалуениясы – күніне 10 сомнан, жылына 3600 сом пәтер һәм канцелярия 8-7 жүз сом, барлығы 4 мың 500 сомдай ақша керек. Бұл бір адамға. Екі адамға екі есе көбірек керек, шығыны 9 мың сом. Қазіргі қымбатшылықта Петроградта күніне 10 сомнан кем ақшамен тұруға мүмкін емес. Кісі басына алып барғанымыз 200 сом еді. Сол 200 сом 20 күнге шақ жетті. Екеу-үшеу жіберуді ауырсынсаңдар, барша қазақ болып, бір адам жіберіңдер. Жолда ұстап тұруға жарамаймыз дейсіңдер тым болмаса, биылғы сияқты қылыштың қырында тұрған шақта дума маңайында бір адам ұстау керек. Онан арғысын тағы күнінде көрерміз. Петроградқа барып, бұйыру керектігін көзімен көріп қайтқан Оразайовтар 2 мың тауып береміз деп отыр. Басқада басшылық қылатын адамдар шықса, облыс басына бір адамнан жіберу халыққа ауыр іс емес. Ең болмағанда бүкіл қазақ болып бір адам жібере алмауымыз масқаралық болар. Мұны істеуге жарамай, мұсылман депутаттарына болсын, басқа депутаттарға болсын, біз үшін пәлен істе дегенімізден һеш нәрсе өнбейді, құр бас ауырту болады. Қазақ жайына қандырмайынша, сөзіңді сөйлеп думаға жеткізе алатын депутат жоқ деп біліңдер.

*Қазақ, 1916, № 173.*

## № 167
## Қазаққа ашық хат
## (мал есебі туралы)

4-мартта Министрлер кеңесі келер 1-майға шейін патша қол астындағы елдердің малы жазылсын деп қаулы қылып, мұның шығынына 1 миллион 760 мың сом ақша шығарылсын деді.

Мына 20 ай созылған дүние соғысы көп етті жем қылды. Бұрын ел аман, жұрт тыныштa бір мұжық бір жылда 50 қадақ ет жейтін еді. Соғысқа барған салдат күніне бір қадақ ет жейтін болды. Әскер, қасына ерген қосшы-қолаңымен 20 миллионнан артса керек. Күннен-күнге бұлардың саны артып барады. Мал бүйтіп жылдам өспейді. Біздің патшалықта қаладағы жұрт 15%, яғни әр бір жүзден 15 еді; соғыстан бұрын біздің патшалық жұрты 160 миллионнан астам болатын. Қала адамы бұрынғы ет сыбағасын жеп отыр. Арақ тоқталғаннан соң, мұжық қалтасында жылына 700 мың сом ақша аққұла қалды. Қалтада ақша болған соң, мұжық та күнде ет жейтін болды. Қолымда ақша бар деп мұжық қалаға мал салуын сараңдатты. Базарға салатын мал елде әскерге алынатын болды. Қала базары сататын малсыз қалды. Осы себептермен қалада ет, май 2, 3, 4 есе қымбаттады. Қала адамының кедейі еттен қалатын болды. Ет туралы бізбен соғысып жатқан неміс көргені бізден неше қайтара қиыншылық. Онда жыл асты, жетіде екі күн жұрт етке тегіс ораза. Енді бір жетіде 4 күн ораза қылады неміс деген қауесет бар. Бірер күн етке ораза болады деген бізде де естіледі. Мұнан басқа жас малды союдан тиятын закон шықпақ дегенде еміс-еміс естіледі. Осымен біздің патшалықтағы мал есебін білмек. Бұлай болған соң, біздің қазақ малы да жазылады. Мал жазғанда қашаннан біздің қазақ малын жасыруды үйреніс қылған. Жаңа заман

тарқи заманы, бұл кезде ұрланып жүріп 5 миллион жұрт күн көрмейді. Ұрлық түбі – қорлық. 240 миллион десиетина жерде 5 миллион жұрт отырып құп-ку болса, «жер пайда қыла білетін ерге берілсін» деген де сөз болмай қалмайды. Келешек уақыт қатын, бала, тұқым қамын саясат жолында қазақ жұрты іске алса, мына жазған малды жасырмасын!

Ауылдағы абирсыз жаяу жамандық, арамзалықты тоқтатыңдар! Қазақта бар малы жазылса, біздің патшалық байлығы қуатты болып көруіне себеп болады. Бұл да жауға бел көрсеткеннің белгісі, бұл да көмек болады.

**Қыр баласы**
**Ахмет, Мирақұп**

*Қазақ, 1916, № 174.*

## № 168
## Алаштың азаматына

Міне, дүние жүзіндегі халықтардың көбі соғысқа кірісіп, қанға боялып, шаруасы күйзелгеніне екі жыл толып, үшіншіге айналды. Бұл сұрапыл соғыстың жуан ортасында, өзіміз қараған Россия мемлекеті тұрғандығын білесіңдер. Россияда әскерлік қызметін өтейтін халықтардың үй басы неше адамнан майданда қару ұстап, қан төгіп, біреу жалғызынан, біреу аяулысынан айырылып, шаруа болса күйзеліп, қатын-бала, кемпір-шалдың көз жасы көлдей болып отыр. Бірақ «Жаудан жеңілсек, көретін күніміз онан да қараң» деп, Отанын қорғауға амалсыз көніп отыр. Сол екі жылдан бері біздің халық мал шығыны болмаса, бас шығынын көрген жоқ еді. Бірақ бір шырпыдан тұтанған от өртке айналып, маңайын шарпып, шалығын бізге де тигізді. Отан қорғау ісіне көмегі тиер деп бізді жұмысқа шақырған жарлық шықты. Бұл соғыстың лаңын ешкім тілеп алмаған шығар, біздің де көрейік деген күніміз бұл емес еді. Бірақ, «басқа келген пәледен бастан құлақ садақа», елден ала бөтен аман қаламыз деуге бола ма?! Отандастарымыз орыс халқы, діндес-қандастарымыз, ноғай халқы һәм сондай сыбайлас жұрттар отына күйіп жатқанда, жалынына біздің шарпылмай қалуымыз қиын көрінеді. Біз бас аман қыламыз десек, «Сенің жаның кімнен аяулы еді, мемлекет басына келген жақсылық-жамандық бәрімізге бірдей ортақ емес пе?» – деп басқалар айтпай ма? Бұған біз не дейміз, мұнан біз қайтып құтыламыз?

Ал ойламаған жерден жұрт басына мұндай іс, мұндай ауырмалдық түсті. Мұны қалай қыламыз, қалай атқарамыз, ендігі ойлайтын нәрсе осы.

Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбеске болмайды, мұны бұрын да сан рет айттық. Көнбейміз деушінің сүйенгені жан тәттілік болса, салыстырып қаралық: көнгенде жұрт қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде шаруаға кемшілік те келер, барған жігіт қысаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас. (Қысаға ұшырар деп, ауру-сырқаудан болған қысаны айтамыз, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді). Көнбегенде көретін ауырлық: бағынып тұрған хүкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесең, хүкімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер. Мұндай мысалдар болып тұрған жоқ па: бірлі-жарым болыс, писірлері өлген елдерге әскер шығарылды, басшы кісілері абақтыға жабылды, сотқа байланды. Мысалы, Торғай, Орал облыстарында. Арыз айтқан адамдар таяқ жеді, тұтқын болды, қорлық көрді. Мысалы, Ақмола, Жетісу облысында. Хәкімдер қайда қарсылық қылды деген

елдердің адамдарын атты қазақ айбынымен қорқытып ала бастады. Мысалы, Қостанай үйезінде. Қазақ шын қарсылық қылатын болса, ел-елге отряд шығады. Отряд шықса, елдің берекесі кетеді, бас пен малға әлегі бірдей тиеді, елдің іргесі бұзылады. «Айтқанға тез көне қоймадың, қарсылық қылдың» деп, Түркістан уәллаятына военное положение иғлан (хабар) етілді. Военное положениені жұртқа келген бір апат деп білу керек. Военное положение иғлан (тізім) етілген жерде түймедей жазыққа түйедей жаза болады. Қарсылық белгісін көрсетсек, Түркістанға болған военное положение өзге елге де болмай қалмайды.

Міне, біздің екі ауырлық дейтініміз осы. Бірі барса, шаруаға кемшілік келіп, алынған жігіттер аз қысаға, бейнетке ұшырағаны. Екіншісі «бармаймын» деп қарсылық қылса, елге келетін зор бүліншілік. Осы екі ауырлықтың жұрт қай жеңілін таңдау керек. Біздің білуімізше жеңілі – көнген.

Ал ел көнді, көнгенде не істеу керек? Ел басшысы адамдар әділдікпен списокты өздері түзеп беру керек. «Мынау жақсы, мынау жаман, мынау бай, мынау кедей» деп бұрылмай, сатылмай, дұрыстықпен іс қылу керек. Бұл іске қулық-сұмдық кіргізу, алалықты, партиялықты қосу зияннан басқа түк пайда бермейді. Ерікті өздеріңе бергенде дұрыстап іс қыла алмасаңдар, хүкіметке соңынан өкпелеуге болмайды. Список шатақ екеніне көзі жетіп отырған хәкімдер, қазақ өзі дұрыстықпен список түзеп тапсырамын десе, рұқсат берер.

Екінші істейтін нәрсе, көніп отырып сұрайтын кеңшілік, льгота. Бұларды толымды, сенімді дәлелмен хүкіметтен сұрау керек. Бірақ мұндайда біздің қазақ петербуршыл болатын әдеті. Бұл іс туралы Петерборға шабудан пайда жоқ, онда барып сөз тыңдату қиын. «Бүлінген елден бүлдіргі алма» деген. Ел басына мұндай ауыр іс түскенде, кімде-кім жырым-жегендік қылмау керек, өз пайдасын қою керек. Бұл іске ақшаның, адвокаттың түк пайдасы жоқ.

Біз естиміз, «елдің көбі бұл істің жаласын ауылнай, болыстарға аударып, список бермей отыр» дейді, бұлары қата. Болыс пен ауылнайда ерік жоқ: бұйырды, орындады. Бірақ болыс, ауылнайларда орынсыз басып, жаншып кетем демей, халықты шиелендірмей, ақша алып біреуді құтқарам, біреуді жіберем демей, дұрыстықпен қызмет атқару керек. Бұл жұмыстан ақшамен сатылып қаламын деушілер де болмасын, жұрттың бәрі ақшамен қалуға болмайды, бұл елге жақсы үлгі емес, не көрсе де елмен бірдей көру лайық.

Міне, жұртқа тегіс кеңшілік берілді: 15 сентябрьге дейін қазақтан кісі алынбайтын болды. Енді жұрт шошынбай, желікпей, шаруаға қайтып, егін-пішенін, басқа тіршілік жабдығын үлгіртіп алу керек. Ат үстінде сенделіп жүргеннен пайда жоқ. Қатын, баланың да қамын ойлаңдар.

Ал енді дүние бұл күйде тұрмас, бұл соғыс та бітер. Сол кезде әркім қызметін бағалар. Сонда еккен де жоқ, сепкен де жоқтар сыбағаға ортақ бола алмас. Теңдікке, хақыға ортақ болайық десек, осы бастан түбін ойлауымыз керек. Алмақтың да салмағы бар.

**Әлихан, Ахмет, Міржақып**

*Қазақ, 1916, № 192.*

## № 169
## Қазақ жұртына

Біз естідік, «Мына қазақтан соғыс майданына жұмыскер алады» деген хабар шыққаннан бері ел арасында кейбіреулер біздің атымызды сатып, «Ахмет, Әлихан, Міржақып хат жазыпты, солар соғысқа кісі берме дейді» деп, жұртқа сөз таратып жүр дейді. Бұл бекер. Біз ешкімге ондай хат жазғанымыз жоқ. Осындай өсектің барлығынан болса керек, 30 июльде жандармский управлениянің бұйрығы бойынша Міржақыптың пәтерінде һәм «Қазақ» басқармасында тінту болды, хаттар, телеграмдар алынды. Жоқ нәрсе бар болмайды, істемеген ісіміз істелген болып шықпайды. Жазбаған хат жазылған болып табылмайды, шын орнын таппай қоймайды. Бірақ өтіріктен қазаққа келер пайда жоқ. Қазаққа бұл туралы не қылу керектігін 8 июльде шыққан «Қазақтың» 188-нөмірінде жазғанбыз һәм сонан бері, патша жарлығына қарсылық қылмай, орнына келтіру керектігін газетіміз арқылы алты алашқа жариялау жолындамыз. Біздің мұнан басқа бүгіп отырған сырымыз, ақылымыз жоқ. Хатпен кісі пікірін жұртқа тегіс жая алмайды. Жұртқа тарайтын, неше мың болып жұмасына басылып шығатын газеттегі сөз ендігі әркімге таныс болған шығар. Сондықтан газеттегіден басқаға сенбеңдер һәм көнбе деп біз жазды деген хатқа екі бастан сенбеңдер. Біз ондай сөзді айтпаймыз.

**Ахмет, Әлихан, Міржақып**

*Қазақ, 1916, № 192.*

## № 170
## Запрос

25 июнь жарлығы тақырыпты хәкімдер жағынан қандай жолсыздықтар болғанын айтып, Г. Дума ағзаларынан 30 кісі қол қойып Думаның 19 ноябрь мәжілісіне мынадай запрос кіргізді.

«Бұратана жұрттардың еркектерінен соғыс жұмыстарына жұмысшылар алу туралы шыққан 25 июнь жарлығын военный министр «закон собраниесінің» 182-нөмірінде 6 июльде иғлан еткен.

Дала уаллаятының генерал-губернаторы Сухомлинов 25 июнь жарлығын Омбы шаһарында халыққа 30 июньде естірткен. Яғни, «Закон собраниесіне» басылып шығудан 5 күн бұрын иғлан еткен. Петроградта 6 июльде шыққан «Закон собраниесінің» 182-нөмірі 30 июньде Омбыда бола алмағандығы шексіз.

Дала уаллаятының генерал-губернаторы да, басқа облыстардың бастықтары да 25 июнь жарлығын һәм кей жерде 19–43 жастағылар, кей жерде 19–31 жастағылар жұмысқа еріксіз тығыз шақырылсын деген бас министрдің бұйрығын телеграф арқылы алған.

Патша жарлығындағы сөз айырылып екі бөлім болып айтылған: бірінде бұратана жұрттардан жұмысшылар алынатындығын айтқан, екіншісінде «соғыс министрі мен ішкі іс министрі екеуі бірлесіп, қай жастағыларды алу мәселесін ашсын һәм 1914 жылы 3 августте патша бекіткен военный совет положениесіне үйлестіріп, жұмысшыларды қалай алу турасында тәртіптер түзеп шығарсын» деген.

Бұл сөздерден патша жарлығының нақ өзінде хүкімет жұмысқа алынатын адамдардың жасын тағайындасын, 19–43 жастағылар кешікпей тығыз шақырылсын демегендігі, және әуелі алу тәртібін жасап алып, сонан соң сол тәртіп бойынша жұмысшылар алынсын дегендігі көрінеді.

Оның бірін де қылмай, бас министр мен ішкі іс министрі жұмысшыларды тығыздап ала бастау бұйрығын өздері шығарған һәм 25 июнь жарлығында алудан бұрын тәртіп жасау керектігін айтып тұрса да, жол, тәртіп дегеннен еш нәрсе шығармай, құр елге таяу хәкімдерге тапсырып қарап отырған.

Негізгі законның 71-статьясында: «Россия қол астындағы жұрттар закон бойынша түскен салық һәм зекеттерді закон бойынша атқаруға міндетті» деген.

Сол законның 86-статьясында: «Г. Совет пен Г. Дума ұнатпайынша һәм патша бекітпейінше, ешбір жаңа закон заң қуатына кірмейді» деген.

Және де сол законның 96-статьясында: «Әскер құралы һәм басқа соғыс жабдықтары турасында жасалған ережелер, положениелер, соғыс һәм теңіз министерствосының қарамағындағы мекемелерге, қызмет басындағы адамдарға берген наказдар әуелі, өз министерстволарында қаралып, егер де сол жасалған ережелер, положениелер һәм наказдар жалпы законға қатыспайтын болып, өз мекемелері үшін ғана жасалған болса, сонда ғана тұп-тура патша қарауына беріледі» деген.

«Закон собраниесінің» жоғарыда айтылған 182-нөмірінен көрінеді: 25 июнь жарлығы военный министрдің сұрауымен шыққан. Мұнысымен военный министр негізгі законның жоғарыда айтылған статьяларындағы жолдарын бұзып отыр.

Сүйткені емей не, 25 июнь жарлығы жұмыскер беруді бұратана жұрттардың мойнына міндет етті. Негізгі законның 71-статьясы: «Россия қол астындағы жұрттардың мойнына салынған міндеттер закон бойынша атқарылады» дейді. Және де жалпы законға тиісті істер туралы 96-статья бойынша военный закон ретімен тадбир айту жолсыз болмақ.

25 июнь жарлығы тәртіп жасап барып алсын дегеніне қарамай, бас министр мен ішкі іс министрі, соғыс министрі бірлесіп, тәртіп жасамайынша, өз беттерінен бұратаналарды жұмысқа тығыз алу туралы тадбир етіп, парасаттарынан асыра іс қылып отыр.

Негізгі законның жолын бұзып жазып шығарған бұйрық болса, жарлықтағы жолдарға қарамастан орнына келтірмек болған болса, нағып тып-тыныш орнына келе қоймады деп таң қаларлық па? Іске асырам деген жерде шикі бұйрық шикілігін қылып, көп былапыттық шығарды. Түрлі қиянаттар жүргізіп, халық пен хәкімдер арасын жауластырды, талай көңілсіз оқиғалар туғызды, әскерлер шығартып, халықты жерлеп, асқызып, атқызып, жатқызып, сотқа бергізіп, жұртты лаңға салды, сергелдең қылды. Алыс аламайымызда жатқан жұрттарға қадірімізді кемітті. Сібір, Түркістан, Кавказ, Дала болыстарындағы һәм Астрахань губерниясындағы бұратаналар арасында орыс атымыздың да абыройына шілтелік келтірді.

Осы айтылғандар тақырыпты бас министрге, военный министрге һәм ішкі іс министріне мынау запрос жасалса екен:

«Негізгі законның бұзылған жолдарын түзетуге нендей жабдық етіліп жатыр, яғни, жолсыз, законнан шыға жайылып, істелген істерді түзету үшін еткен қам бар ма? 25 июнь жарлығын орнына келтіру жолында парасатынан асыра іс қылғандар туралы не істеліп жатыр. Запроска қол қоюшылар осының тез сұралуын өтінеміз» деген.

Запрос мұсылман фракциясы һәм кадет партиясы атынан кірген.

*Қазақ, 1916, № 209.*

## № 171
## Жұмысшылар жайынан

### Мәскеу

Г. Дума ауысуына қарсы Әлихан Петроград кетіп, 25 июнь жарлығы тақырыпты қазақ арасында болған көңілсіз оқиғалар жайынан мағлұмат жинап соларды депутаттарға қорытып беріп, запрос киргізу ыждағатында жүрген еді. Бұл запросы 19 ноябрьде Г. Думаға түскендігі «Қазақтың» 209-нөмірінде жазылды. Біздің қазақ запросы Г. Думаның жабық мәжілісінде тексерілгендіктен, онда депутаттардың сөйлеген сөздерін газетке басуға болмайды. Ол жұмыстан қолы босағаннан кейін декабрь басында Әлихан Мәскеу барған еді. Ондағы мақсаты земский союз басшыларымен сөйлесіп, олардың қол астына көбірек қазақ жігітін киргізу һәм жігіттердің киім, тамақ, жай-күйін жақсылау еді. Бұл туралы қолдан келер іс істеліп жатқан көрінеді.

Әлихан басқармаға 17 декабрьде жазған хатында:

«2-3 күнде біз Әлихан, Мырзағазы, Тел, Муса, Хасен бесеуміз западный фронтқа жүреміз, онда барып қазақ жігіттерін көреміз, земский союзға көмек көрсетпек боламыз. Земский союз қазаққа не қыл десең соны орнына келтіреміз деп қуантып тұр. Өзге фронтқа да барармыз.

Әлихан.

Мұнан кейін 21 декабрьде Мәскеуден телеграм алды: «Әлихан, Тел, Муса, Мырзағазы, Хасен западный фронтқа (күнбатыс майданы) жүрдік» деген.

26 декабрьде соғыс майданына Әлихан басқармаға мынадай телеграм соқты:

«Майдандағы Қостанай, Ақтөбе жігіттерін аралап жүрміз» деген.

Жоғарғы Әлиханмен жолдас болып жүрген жігіттер: Мырзағазы Есполов, қостанайлық, учитель Тел Жаманмұрынов, Муса Сейдалин һәм Хасен Бекетаев Мәскеуде оқып жүрген Торғай облысының студенттері.

Мәскеуде жұмыс қылып жатқан жігіттерді аралап Тел, Мырзағазы, Муса үшеуі жинаған мағлұматтар:

**I**

Мәскеуде Брянский вокзалда қызмет қылатын 100 қазақ. Бұл бөкейліктен. Бұлар Мәскеуге 21 ноябрьде келген. Елден шыққанда бұлар 1 мың 170 жігіт екен. 770-і Мәскеуден 10-15 шақырым жерде қалыпты. Бұлардың адресі әзір белгісіз. Николаевский вокзалда 300 жігіт бар. Оларға әлі жолыққанымыз жоқ. Брянский вокзалдағы жігіттердің қылатын жұмыстары: жүк салып, жүк алады. Қызмет 10 сағат. Ішінде жас балалар бар. Осыларға жүк тасыған қиын болып жүрсе керек. 14 декабрьде Нарын бөлімі 5-болыс қазағы 17 жасар Нәби Әлмұхамет баласы жүктің астында қалып, ауырып жүр. Сабыр Хасен баласы 17 жаста, Халел Ғабдолла баласы 18-де, Нәбимен болыстас, жұмысқа нашар көрінеді. Бұлардың тұрған үйі, ішкен тамағы нашар. Тұрған баракторын жаңа балшықпен салуға кіріскен. Сылауға балшықты жігіттер тұрған үйде істейді. Мұнысы обал. Бұлардың киімдері тозған, етіктері жыртылған, қолғап жоқ. Іштерінде 2 тілмаш, бір молла бар. Бұлар не қызмет атқарып жүргенін білмедік. Молдекем бараста ұйқыдан кек алып жатса керек.

Жұмысқа жарамайды деп доктор мына 4 жігітке куәлік қағаз берген: Дәулетияр Сартай баласы (Соналы болысы), Қуанышбай Жүзбатыр баласы (Нарын бөлімі 5-болыс), Анас Өтепберген баласы (Нарын бөлімі 3-болыс) һәм Нығмет Қапай баласы (Нарын 5-болыс).

Бұл Брянский вокзалдағы 100 бөкейлік жайы земский союз, Мәскеу городской главасы Челноков һәм Мәскеу градоначальнигі Шиепкоға айтылды. Бұлардың бәрі бұл жігіттердің тұрмысын жақсылыққа аудармақ болды.

Мұнда земский, городской союз бұратана жігітіне болысуға мекеме жасамақ болып жатыр. Майданда болсын, темір жолда болсын, зауытта болсын, осы айтылған мекеме бола қалса, жігіттерге жақсылық көмек көрсетпек. Бұл мекемеге елден тұрып көмек көрсетпек. Қызмет көрсету - қазақ азаматының борышы. Елде киім, жылқы еті, құрт, бауырсақ жиған оң. Мұның бәрін қазына ақшаға сатып алып, біздің қазақ жігітіне береді.

**II**

Басшымыз Әлихан болып біздер 25 июнь жарлығы бойынша соғыс қызметіне алынған жігіттердің хал-жайын білуге кірістік. Бұл жігіттерге тегіс жәрдем беруге, кейінгі елдің хабарын жігіттерге, жігіттердің амандық хабарын туған-туысқандарына білдіріп тұру үшін бәріне хат жазып отыру қиын жұмыс. Сондықтан әркім бұрынғыдай салақтықты, аз нәрсені шығынсынғанды қойып, «Қазақ» газетін алдырып тұру керек. Елдің хабарын білу үшін жігіттер де газет алады.

**III**

Ақтөбе үйезінен август айында өз ықтиярымен қазынаның атын бағуға 36 жігіт жалданған екен. Бұлардың күні 1 сом 50 тиын, тамағынан 57 тиын, барлығы 2 сом 25 тиын. Бұлар земский союзға кірген. Жұмыстары: отарбамен келген аттарды бағады, асауын үйретеді, отарбаға салып жөнелтіп тұрады. Елден әкелген киім-кешек, азық-түлігі таусылып, Мәскеудің қымбатшылығында алған ақшалары жетпей тұр екен. Қазір бұлардың хал-жайын біліп, Әлихан союздың бастығына жеткізген соң, ол бұрынғы кемшіліктің бәрін де жоғалтып реттейміз деген. Іштерінде бірлі-жарым аурулары да бар екен, оларды да докторға қаратпақ болды. Қарабұтақ болысы 2-ауылдан Жұбаназар Сәрсенбай баласы ауру екен, оны доктор қарап, «жұмысқа жарамайсың» деп, елінен келген бір адаммен қайтармақ болды. Хасеналдин Құрмаш баласының бас бармағын балтамен шауып алған екен, оны да қайтарады. Бұл жігіттердің адресі:

Москва, Плющиха. Большой трубный пер. Д. Гвоздева, № 20.

**IV**

Александровский вокзалда отарба қызметінде 209 қазақ бар. Бұлар Орал үйезі, Бөрілі болысынан. Қылатын жұмыстары: отарба жолын тазарту, вагоннан жүк түсіру һәм арту. Барлық бастықтары: онбасы, елубасы. Бәрінің үстінен прапорщик қарайды екен. Мұнда келген соң бұларды 2 жүзге бөліп, араларынан 2 жүзбасы сайлаған: Әбубәкір Бапай баласын һәм Сапарғали Есқабыл баласын, бұлар орыс тілін шала біледі. Тілмаш Қазы Ысқақ баласы. Жүзбасыға айға 600 сом тамағынан басқа, тілмашқа 30 сом береді екен. Басқа жұмысшыларға айға 30 сом береді, тамақ қазынадан.

Жақсы қызмет еткендерге хақы арттырамыз деген. Күндік жұмыс 9 сағат. Бұларға беретін ет өте аз: күніне 10 мысқалдан. Нан қара, ақ нанды өздері сатып алады. Қазірге киімдері бүтін, жылы. Моншаға айына 4 рет барады. Тұратын үйлері жылы, бірақ қараңғылау. Екі жігіт сүзектен ауырыпты. Таңатар Есенғали баласының қояншық ауруы бар екен, оны жұмыстан босатыпты. Жұма күн мейрам, жұмыс қылмайды, мешітке баруға рұқсат. Бұл жігіттер жүдеу емес. бұлардың адресі:

Москва. Александровский вокзал (Брестский), барак №71, рабочая партия № 255.

*Қазақ, 1916, № 211.*

## № 172
## Адасқан жігіттер

Мен Павлодар үйезі Алтыбай болысы 4-ауыл жігіті көзім ауырып, 29 октябрьде Псков қаласындағы ауруханада қалып едім. Ауруханада жатқанымда алдағы жолдастарымның адресі келіп, жазылған соң 14 декабрьде жолдастарыма қосылдым. Псков ауруханасында менімен бірге қалған 5 жолдасымның үшеуі менен 10 күн бұрын кеткен еді. Солар мен келсем, партияға әлі келген жоқ. Бұл үшеудің екеуі Павлодар болысының қазақтары Жамалдин һәм Хамза дейтін жігіттер. Бұлар адасып жүр ме деп ойлаймыз. Себебі, партиямыздың адресі олардың қолында жоқ еді. Кімде-кім осыларға жолықса, адреспен жолға салып жіберуін өтінемін.

Действующая армия, Управления инженеров, 1-я армия, 2-я партия Біләл Маңсаұлы.

*Тағы адасқан жігіт*

Ақтөбе үйезі Томарөткел болысының жігіттері Оршаға барғанда комиссия қарап, «Шалабай Тасыбай баласын жұмысқа жарамсыз тауып, қайтарды» деп жолдастарынан хат келіп еді. Сол жігіт елге әлі келген жоқ. Осы Шалабайды көрген-білген адам болса төмендегі адреспен хабарландыруын өтінемін. Шалабайдың көзі шегір, мойны бір жағына қыңыр, жасы 20 шамасында. Біздің адресіміз: Илецкая защита, Оренб, губ. Бр. Хабибуллиевам, пер Тажману Намазбаеву.

*Темір үйезінің жігіттері*

Темір үйезінен әуелгі жөнелген 39391-нөмірлі эшелон Пензада 13 кісі науқас қалдырып, Витебск қаласына келіп 2 күн тұрдық. Мұнда 2 науқас һәм 185 жігіт мұнда қалдырдық. Қалған 900 жігіт Дно станциясына, 100 жігіт Валдай станциясына һәм 200 Петроградқа тағайын етіліп, біздер 8 декабрьде Дноға келгенімізде ішімізден науқас шығып, карантинда қамауда тұрмыз. Қанша уақыт жататынымыз белгісіз. Артымыздан келе жатқан басқа үйездің екі эшелоны Пензада қалып қойды. Олардың қандай күйде екендігінен хабарымыз жоқ.

**Басшы Ерғали Бейсенұлы**

*Бөкейлік жігіттер*

1-округтен алынған 1500 жігіттер Рязань губерниясындағы Белинский станциясында аман-есен жұмыс қылып жатыр. Жұмыстары ағаш кесу һәм жер қазу. Араларынан басшы, молла сайланды.

Адрес: Действу. армия 5-я инжен, стройт. дружина, 214 инор, раб, партия.

*Ақтөбе үйезі 2-Бөрте жігіттері*

Елден шыққан жігіттер аман-есен Минск губерниясына келіп, 22 ноябрьде жұмысқа кірістік. Арамыздан басшы, молла сайланды. Әзір қауіп-қатерден аманбыз. Бұл жақта азық-түлік орасан қымбат. Амандық хабарымызды «Қазақ» арқылы елге білдіріп тұрамыз. Ел-жұртқа бізден сәлем. Адресіміз: Действ[ующая]. армия, 219 инород, рабочая партия, 3 участок. Молла: Төлеубай Дәрібаев. Писарь: Әкімкерей Тасжанов.

*Әулие-ата үйезінің жігіттері*

30 ноябрьде Гомель шаһарына келдік, 15 декабрьде Луцкийге жөнелтілді. Гомельде 5-6 жігіт ауырып қалды. Басқамыз аманбыз. Бұл келген мың жігітті екіге бөлді. Елден сайланып келген мыңбасымызды түсіріп, 500 кісіге бір прапорщик бастық сайлады. Бұл закон дейді.

**Сыдық Абланұлы**

*Павлодар жігіттері*

Омбыда 15 күн карантин болып, жүрейін деп жатқанымызда ауруханадағы бір жолдасымыз опат болды деген хабар келді. Бұл жігіт Степь болысы 1-ауылының қазағы Тоқтай Әбділдаұлы. Тағы да сол елден екі жігіт Омбы ауруханасында қалды. Олардың хал-жайын біле алмай кеттік, таршылық деген осы.

**М. Әлібаев**

*Темірорқаш жігіттері*

Сызраньда карантинде жатқанымызды бұрын жазып едік, бұрынғы ауырғандардан 8-ауыл жігіті Есен Боқыш баласы опат болды. Мархұмның топырағы жеңіл болсын. Арамыздан жаңадан ауырып, ауруханаға тапсырылған жігіттер: Баймұхамет Үмбетұлы, Қазанғап Жамансарыұлы, Ителгі Бүркітбайұлы, Ескендір Тайтілеуұлы, Ахон Төлемісұлы, Битілеу Есмырзаұлы, Мұхаметғали Ізтілеуұлы, Жамаш Қонайұлы, Тілеумұхамет Бәдуақұлы, Құлмұхамет Мыршанұлы, Атыраубай Жездібайұлы, Ғабділрахман Елеусізұлы, Бірімжар Бөпелекұлы, Ғабдолла Меңдәліұлы, Қалқожа Жанқожаұлы, барлығы 15 жігіт. Көбі шешек.

**Басшылар: Қарасай Қодаров. Ғабдолла Беркінов. Құлмұхамет Айымбетов**

*Қазақ, 1916, № 211.*

## № 173
## Жұмысшылар жайынан.

### Мәскеу.

Г. дума ашылуына қарсы Ғалихан Астроград кетіп, 25 июнь жарлығы тақырыпты қазақ арасында болған көңілсіз уақиғалар жайынан мағлұмат жинап соларды депутаттарға қорытып беріп, заңды кіргізу ыждаһатында жүрген еді. Бұл заңды 19-ншы ноябрьда Г. думаға түскендігі «Қазақтың» 209-ншы номерінде жазылды. Біздің қазақ запросы Г. думаның жабық (құпия) мәжілісінде тексерілгендіктен онда депутаттардың сөйлеген сөздерін газетке басуға болмайды, ол жұмыстан қолы босағаннан кейін декабрь басында Ғалихан Мәскеу барған еді. Ондағы мақсаты Земскі союз басшыларымен сөйлесіп, олардың қол астына көбірек қазақ жігітін кіргізу һәм жігіттердің киім, тамақ, жай-күйін жақсылау еді. Бұл туралы қолдан келер іс істеп жатқан көрінеді. Ғалихан басқармаға 17-нші декабрьда жазған хатында: «2-3 күнде біз Ғалихан, Мырзағазы, Телі, Мұса, Хасен, бесеуіміз Западный фронтқа жүреміз, онда барып қазақ жігіттерін көреміз, Земскі союзға көмек көрсеткен боламыз. Земскі союз қазаққа неқыл десең соны орнына келтіреміз деп қуантып тұр. Өзге фронтқа да барармыз».

*Ғалихан*

Мұнан кейін 21-нші декбрьде Мәскеуден телеграм алдық: «Ғалихан, Телі, Мұса, Мырзағазы, Хасен Западный фронтқа (күнбағыс майданы) жүрдік» деген. 26-ншы декабрьде соғыс майданынан Ғалихан басқармаға мынадай телеграм соқты: «Майдандағы Қостанай, Ақтөбе жігіттерін аралап жүрміз» деген. Жоғарғы Ғалиханмен жолдас болып жүрген жігіттер: Мырзағазы Есполов Қостанайлық, учитель. Телі Жаманмұрынов, Мұса Сидалин һәм Хасен Бекетаев Мәскеуде оқып жүрген Торғай облысының студенттері.

*Қазақ, 1916, 31 декабрь. № 211.*

## № 174
## Мемлекет кеңесі

Русияға[1*] ортақ бір үкімет жасау һәм ол үкіметтің жол-жобасын түзеу туралы мемлекет кеңесі бір ауыздан төменгі қаулыны қабыл етті:

Бес кісіден директория (үкімет ұйымы) сайлансын. Үкімет тізгіні бесеуіне берілсін. Бұл бес кісі, ана партия, мына партия демей, халық алдында беделі, сенімі артқандардан болсын.

Бұл бес кісілік үкімет ұйымы январь басына шейін мемлекетті өздігінен билеп тұрсын, онан кейін құрылтай кеңесіне есеп берсін.

Құрылтай 1919-ыншы жыл, 1-нші январьда жиналсын. Кеңеске келген мүшелері 250-ге толса, құрылтай мәжілісі ашылсын. Егер 250-ге толмаса, екі айдан соң қайтадан шақырылсын, бірақ бұл жолы жиналған мүшелер 170-ке толса да, мәжіліс ашылатын болсын.

Жаңа үкіметтің қолданатын ережесі мынадай болсын.

1) Мемлекет құрылтайына мойынсұну;

2) Русияны большевиктерден құтқару;

3) Большевик үкіметі мен Германия арасында жасалған бітімді бітім демей, одақтас мемлекеттермен қосылып, өз жерімізді құтқарғанша Германиямен соғысу;

4) Тәртіпке құл, айбынды, күшті әскер жасау;

5) Автономия болатын халықтардың құқықтарын танып, Русияны ұйымдасқан бір мемлекет күйіне келтіру;

6) Мекенденген жері жоқ елдерге мәдени-ұлт автономия болуға ерік беру;

Мемлекет кеңесінде бірауыздан қабыл алынған ереженің негізі осылар.

Орыс халқының надандығынан, намыссыздығынан былтырғы февральдан бері Русия тоқсан тоғыз күйге ұшырады. Еуропа соғысы себепті толғағы жетпей тұрған бостандық Русияны көркейтудің орнына жоғалтуға таяды. Бостандық қадірін білушілер аз болды. Жұрттың көбі бостандықты өзінше түсініп кетті. Неше жүз жылдан бері ерлердің еңбегі сіңген есіл бостандық құлдыққа, қамшыға үйренген көкмиларға қор болды.

Былтырдан бері Русия халқы үкімет өзгерісінің қызығын көрді. Социалист те, капиталист те, аралас та үкіметтер болды. Ең соңында большевик үкіметі мемлекет тізгінін қолына алғанда халық қандай күйге ұшырағаны һәм ұшырап тұрғаны көз алдымызда.

Уақытша үкімет жоғалып, большевикті жұрт үкімет демей, бірнеше ай үкіметсіз тұрып едік. Не болды?

Үкімет болмаса, закон болмаса, халық бетімен жайылып, большевикше бірін-бірі талап, қырып-жойып жоқ болады.

Міне, осы хәлді ойлап Уфада 8-нші сентябрьден бері болып жатқан мемлекет кеңесі ортақ үкімет жасау тақырыпты келісіп отыр. Бұл кеңесте неше түрлі халықтың, партияның, үкіметтің уәкілдері бар. Бұлардың пікірлері де, тілектері де басқа-басқа. Сөйтсе де жыл жарымдық тәжірибе алалықтан[2*] пайда жоқтығын көрсеткен, қазіргі Русияның басына келіп тұрған ауырмалдық[3*] Русиядағы халықтардың бәріне бірдей екендігіне көздері жеткен, әр таптың[4*] өз алдына жұрт болуы үшін де осындай бірлік қажет екендігі білінген. Соның үшін мемлекет кеңесі екі-үш жұмадай толғанып бір қаулыға келіп отыр.

[1*] Русия араб сөзі, қазіргі қолданыстағы «Ресей» мағынасында.

[2*] Алауыздықтан.

[3*] Ауыртпалық.

[4*] Әр ұлт өкілінің.

Жаңа үкіметті құттықтап, жолың болсын дейміз. Бірақ үкіметтің жолы болып ойлаған мақсатына жету үшін халықтың күш-көмегі қажет. Үкіметтің соңынан еруші халық болмаса, ондай үкіметтің жолы болмақ емес. Үкіметтің жолы болмаса, халықтың да жолы болмақ емес.

**Мадияр**

Жоғарыда бес кісілік директория[4]* сайланбақ болды деген едік. Директорияға кімдер сайланғандығы туралы Ғалиханнан телеграм алынды.

Директорияға сайланғандар: Астров, Авксентьев, Чайковский, Болдырев һәм Вологодский [24].

Бұлардың кандидаттары: Виноградов, Аргунов, Зензинов, Алексеев һәм Сапожников [25].

## № 175
## Тарихи жыл

Дүние тарихында Европа соғысы адам баласы көрмеген қанды оқиға болса, біздің қазақ жұрты үшін өткен 1916-ншы жыл айрықша терең із қалдырған бір тарихи жыл екендігінде шүбә жоқ.

Қазақ халқының өткен дәуіріне айналып қарасақ түрлі тарихи зор оқиғалар, өзгерістер бастан кешіргенін көреміз:

- қазақ-қалмақтың жауласқан заманы;
- ақтабан шұбырынды;
- Россияға бағынған шағымыз;
- Кенесары заманы;
- Қоқан заманы;
- 1868-нші жылғы жаңа заңның шығуы.

Бұлардың әрқайсысы өз тұсында толқынсыз өтпеген болса да, ала бұлттай бір тап ел жаман болса, екіншісі аман болып, үш жүздің баласына шалығын тегіс тигізе алған емес. 1916-ншы жылдың оқиғасы өзгеше болды.

Айдап өзгеріп, иіріп жусатып күнелткен төрт түлік малына қатерлі он екі жылда бір айналып, көбінесе тегін кетпейтін сұм қоянды аман өткізіп, өткен жаз қазақ байдың баласы пейілі кеңіп, байға жарлы теңеліп, жайлауында жадырап, өзінше өзінен бақытты жұртты білмей рахат ғұмыр өткізіп тып-тыныш жатқанда өрттен шошынып оянғандай бір күйге ұшырады.

Бұл шошыну ойласа өңіне, ұйықтаса түсіне кірмеген, 25-нші июнь жарлығы себептік екені белгілі. О жақ, бұ жағы неше мың шақырымды белдер бір-біріне ат шаптырып, киіз туырлықты қазақ аз күннің ішінде, бастарына келген ала қайғы ма, алашқа бірдей келген апат па, соны біліп, не қыларын білмей дағдарды. Шошынған елдердің бір сыпырасы, мал-мүлкін тастап, беті ауған жаққа көшті. Аз күннің ішінде рахатта толықсыған қазақ даласы қиямет күні туғандай күңіренді. Тәтті ұйқыдан шошынып оянған, ұйқысын аша алмады. Қорқыныш бойын билеп, ақылынан билік кетті. Істеген ісі дұрыс па, теріс пе, өзіне-өзі есеп бере алмады.

- Солдат! Осы жалғыз суық сөз қазақ халқын бір уыс қылды, кең дүниесін тарылтты. Жүрегіне найзадай тиді. «Солдатқа алмайды, жұмысқа шақырады» деушілерді жау көрді, ешкімге сенбеді. «Солдатқа алмаймыз деген ақ патшамыздың уағдасы бар» дегеннен басқаны білмеді. «25-нші июнь жарлығы патшанікі емес, бер жағындағылардың қулығы» десіп шүбәланды. «Бізді сатып жүрген осылар» деп бірлі-жарымды болыстарын өлтіріп жібергендер де болды.

Ел арасына қысқа күнде қырық түрлі хабар тарады. Қорқыныш күннен-күнге

ұлғайды. Әулиеге ат айтты, қорасанға қой айтты. Сауысқан-қарға тойынды. «Солдат алмайтын болды» деп сүйінші сұрағандар олжаға батты. «Сенің де балаң алынады» дегенді естіген шал-кемпірдің жүрегі жарылып өлгендер болды.

Жұрт сеңдей соғылды. Түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айрылды. «Әне келеді, міне әкетеді» деп, өлім жазасына бұйырылған үкімнің орнына келуін күткен тұтқындай болып тұрды.

Патша жарлығы хақ. Бұл сұрапыл соғыста басына ауырлық келген жалғыз біздің қазақ халқы емес. Жұрт ұйлығып, дағдарып, ойға-қырға шабуылдап жүргенде 25-нші июнь жарлығы орындалып, жұрттың көбі ерікті-еріксіз көніп балаларын бере бастады.

Надандыққа сүйеніп көне қоймаймыз деген Түркістан уәлаятында зор оқиғалар болды, бүтін шаһар, ауылдар жермен-жексен болды. Жазықты-жазықсыз қандар төгілді. Өлгені өліп, тірі қалғандары баспанасыз, ішерге ас, киерге киім таппай, қол ұстасып тентіреп, босып кетті. Солардың ішінде Жетісуға қараған біздің қырғыз бауырларымыз көп қырғынға ұшырады. Олар да мал-мүліктен айрылды, жерлері қазынаға кетті. Қырған адамның саны белгісіз болса да, шамасы отыз мыңнан асқандығы білінеді. Осындай бүліншілік себепті Түркістан уәлаятына военная положение иғлан етіліп, көп адам военный сотқа берілді, бірсыпыралары асылды, бірсыпыралары атылды. Мұндай күйге ұшыраған Түркістан халқының бақытына қарай Куропаткин жанаблары Түркістанға генерал-губернатор болып сайланып, әділдікпен іс етіп, бүліншіліктің басылуына себепкер болды. Бұл күнде Жетісу жанжалы басылды дерлік.

Қазақ облыстарының кейбір уездерінде де, Жетісудай болмаса да, шетпұшпақтап көңілсіз оқиғалар болды. Егін-пішен орусыз, жиюсыз, мал бағусыз қалды. Ит пен құсқа жем болды. Қостанай, Орал, Өскемен елдерінде болыс өлтіру, список тартып алуда көп қазақ айыпталып, уезний сотқа тартылды, бірсыпыралары дарға асылды. Біразы айдалды. Абақтыға қазақ толмаған қала қалмады. Кейбір уездерде (Торғай, Ырғыз секілді) әлі күнге шейін тыныштық болмай, халық надандықпен өзін-өзі қорлыққа, бүліншілікке ұшыратып тұр. ...күн туған заманда айтуға ауыз бармайтын, жазуға қалам жүрмейтін нашар істер пайда болды. Бақытсыздығымызға қарай бұл жамандықты басқадан бетер, өзімізден көрдік. Жұрт бүлініп, босып, қырылып, көзінен қанды жас ағызып тұрған кезде, өзіміздің қазақтан, өртеніп жатқан үйдің жасауын ұрлағандай, өлгелі жатқан адамның киімін тонағандай, халықтың дағдаруынан пайдаланып, «кәсіпке» кірушілер болды. Бұлар, тағы да бақытсыздығымызға, қазақтың оқығандарынан, ел билеген жақсыларынан шықты.

25-нші июнь жарлығын бетке ұстап, дағдарған елді олжалану, ескі кекті қоздырып, партиялықты қолға алып, өтірік шағыммен бірін-бірі жаптыру, тініттіру, әр елде, әр жерде болды. Мұны істеушілер қарапайым адамдар емес «бас адамдарымыздан» болуы қазақ халқының жаман жағын көрсеткендей сүйегімізден кетпес қара таңба болды. Ғұмырында халықтың басына келмеген апаттың кезінде «жақсы» дегендерімізден мұндай хайуандық табиғи көрінуі һәм жиі көрінуі жұрт қатарына біздің қосылсақ та барып-барып қосыларымызды көрсетеді. Бұл жаман белгі. Алла қайырымын берсін!

Ізденушілердің бәрі болмаса да көбі таза ниетпен емес, хайуани нәпсімен шабуылдады. Бұл сырлары бұл күнде халыққа анық білінді. Олардың қандай «қамқор» екенін көңілінде сәулесі бар қазақ сезді.

Екінші, халықтың берекесін кетіргендер прием уақытында «алып қаламын, құтқарамын» деп қамқорсыған қырда атқа мінгендер, қалада орысша оқығандар. Бұлардың олжасында есеп жоқ.

Енді соңғы кезде кеткен жігіттердің хал-жайын біліп қайтуды сылтау қылып, «кәсіпке» кіріскендер барлығы білініп тұр.

Қазақты қазақтан басқа жем қылғандарды қазір сөз қыларлық кез емес. Қазақ халқының осынша бүліншілікке ұшырауының бас себебі – надандығы. Әскерлік қызметіне, солдат болсын, жұмысшы болсын, бірте-бірте бойы үйреніп көп жылдар көндігіп барып алынбағандығы. Мұнан өзге себеп жоқ. Патшаға қарсылықтан емес, яки қазақ жайын білмейтін кейбіреулер ойлағанша, басқа халықтардың қотыр тууынан да емес.

***

Бұл күнде алынар жігіт алынды, күйзелер шаура күйзелді. Құдайдан қорықпаған, адамнан ұялмаған имансыздар қазақты тойғанынша жем қылды. Ақырында олардан халық опа көрмеді. Ұл жеп жайына, қыз жеп байына кетті. Енді жалғыз-ақ келешегімізді ойлау ғана қалды. Өткен жыл бізге ұмытпастай сабақ берді. Сырымызды ашты. Бұл күйде тұра берсек, мұнан кейінгі заманда тағы да осындай оқиғалар болмасына ешкім кепіл емес. Сондай заманға даярланып, тағы да осындай надандықтан бүліншілікке ұшырамас жағымызды ойлап, көрінгенге жем болмасына қам қылу қалды. Күні кеше бүліншілікке ұшырап, айрылуға қимаған аяулы балалардың осы күні жұмысқа алынып, орыстың тілін, ғылымын білмегеннен кемшілік көріп жүргені анау.

Ендігі істейтін іс: «ізденуші», «құтқарушы»-ларға мұнан кейін күніміз түспейтін күнге жету үшін былайғы жасты оқыту. Өткен жылдың оқиғасы оқудың керектігін енді еске түсірмесе, қазақ халқы жұрттықтан кеткені. Бұрын «біл, оқы» деген сөздер құрғақ насихат болып желге кетуіші еді. Қазақ баласы енді оянбасаң, мәңгуге шейін ұйқың ашылмай қараңғыда, құлдықта, тістегеннің аузында, ұстағаның қолында кеткенің.

**Мадияр**

*Қазақ, 1917, № 212.*

## № 176
## Алаш ұлына

*г. Петроград* *20 марта 1917 г.*

Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұ күн теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі үкіметпен алысып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға, малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасымай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында Россия қол астындағы халықтардың бәріне дін, ұлт, тіл айырмасына қарамай азаттық әперді. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде көріп төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкірлік! Бұл бостаншылық кілтін ашқан ерлерге сансыз рахмет!

Сүйікті Алаштың Азаматы! Бізді бұл қуанышқа бұл бостаншылыққа жеткізген кім? Біз кімге борыштымыз? – Соны ойлалық. «Жамандықты ұмыт, жақсылықты ұмытпа» деген нақыл бар. Еккенде жоқ, сепкенде жоқ қазақ халқы бостаншылыққа ортақ болып отырмыз. Бізге осындай теңдік әперіп отырған орыс халқының ақ жүрек-адал ниетті көсемдері, орыс халқының жұмысшылары һәм әскері. Бұлар бостандықты қан төгіп, жеңіп алды. Олардың бұл жақсылығын қалай қайтарамыз?

Ескі үкімет заманында қазақ халқы Россияға өгей едік, бізге үкіметтің жаны ашымайтын еді, біздің жанымыз үкіметке ашымайтын еді, оның арын аралап, намысын намыстамайтын едік. Мұның зор белгісі былтыр көрінді. 25-нші июнь жарлығы шыққанда, қазақ халқы қандай болды! Егер ескі үкімет бізді тең ұстап отырған болса, қазақ бүлінер ме еді, қарсыласып қан төгер ме еді. Біз қазаққа «көн, қарсы келме» дегенде рақымсыз үкімет жай-күйіне қарамай, қырып-жойып жұрттың берекесін кетірерін біліп амалсыздан көн деуші едік. Біздің жоруымыз расталғанын халық көрді. Енді ол жауыз үкімет жоқ: бастығы патшасы болып, қанішер қара жүректер қазір тұтқында. Бұл күнде жұрттың бәріне туысқандай тең қарайтын, ешкімді алаламайтын жаңа үкімет сайланды. Бұл үкімет күшейсе, біздің де күшейгеніміз, бұл үкіметтің күші кемісе, біздің де тілегіміз босқа кеткені. Жаңа үкіметтің күші кеміп, халыққа беріп тұрған бостандықтан айырылуына ескі жауыз үкімет бас көтеріп, бұрыңғы таз кебімізге түсіруіне екі түрлі ықтимал бар: бірі – немістен жеңілуі, екіншісі – ішкі астыртын дұшмандардан жеңілуі. Орыс немістен жеңілсе, бұрынғы үкімет орнына қайтып, Николай қайтадан таққа мініп, жұрттың сорын бұрынғыдан жаман қайнатуында сөз жоқ. Жаңа үкіметтің ішкі дұшмандарының тілегі осы. Иншалла, бұл болмас!

Біз қазіргі әділ үкімет, азат Россиямен бір тілекте, бір кемедеміз, кемедегінің жаны бір. Россияға бұрын жанымыз ашымайтын еді, қабырғамыз қайыспатйын еді, енді орыс халқының өзімен тереземіз тең болған соң, жақсылығына сүйенеміз, жамандығына күйінеміз. Тілек бірге болған соң, тірі болсақ бір төбеде, өлсек бір шұқырда болуымыз керек. Жұрттың бәрі осылай бірігіп, тізе қосып, қайрат қылғанда ғана азат халық бола аламыз. Соның үшін жаңа үкіметке қолдан келген көмегімізді аямауымыз керек.

Соның үшін жаңа үкіметке қолдан келген көмегімізді аямауымыз керек.

25-июнь жарлығы бойынша соғыс желкесіндегі қызметке енді алынатын бұратаналарды, халықтың шаруасы күйзелмесін деп, жаңа үкімет алуды тоқтатты. Бұрынғы алынған жігіттер осы күні жұмыс қылып жатыр. Біздің қолымыздан келер көмегіміздің зоры сол бұрынғы жұмысшылар ерлік көрсетіп, аянбай жұмыс қылу. Олардың жай-күйін жаңа үкімет жеңілдетеді, қазақ та қарап тұрмауы керек. Біздің жігіттер соғыс қызметіне әуелде зорлықпен келсе де, енді орыс халқының жақсылары һәм әскері арқасында бостаншылық алған соң, соғыс біткенше аянбай қызмет етсе, алған бостаншылығымыздың қолқасын түгел қайтара алмасақ та, орыс халқының алдында ұялмас едік. Міне біздің көмегіміз осы болуы керек. Мұны жігіттер де, жұрт та ойласын!

Ескі үкіметті аударып тастадық деп, орыс әскері һәм жұмысшылары қарап отырған жоқ, бұрынғыдан артық көңілденіп ендігі қызмет өзіміз үшін, алған азаттықтан айрылып қалмалық деп, он есе қайрат көрсетіп отыр. Алмақтың да салмағы бар. Жақсылығыңа ортақпыз, жамандығыңнан аулақпыз десек құдайға қас болармыз, жұрттығымызға таңба болар. Орыс халқы бостаншылық жолында жанын құрбан қылғанда, біз терімізді қиялық. Ескі үкіметті қуаттаушы жауыз ниетті жансыздар жоқ емес. Олар халық арасына әскер арасына сөз жүргізіп, азғыру ықтималы бар. Сондайлардың сөзіне алданып, ғұмыр бойы естен кетпес өкінішке ұшыраудан сақтаныңдар. Ұйымдасып, жаңа үкіметтің күшеюіне қызмет қылалық, кешікпей ашылатын Учредительни Собраниеде һәм Г. думада бәйгеге қосылып, жүлде алып, халқымыздың бақ-берекесіне жол ашалық!

**Ғалихан, Мұстафа, Мир-Якуб**

*Қазақ, 1917, № 225.*

## № 177
## Құттықтау[1*]

Маған құтты болсын айтып телеграмма берген, хат жазған, өзі келген аға, іні, дос, жолдастарға телеграмма, хат арқылы жауап қайыра алатын емеспін, уақытым жоқ. Бауырым, қазақ баласы, сендер айтқан құтты болсынды мен ұғындым: қазақ баласы бостандық, құрдастық, туысқандық гүлін көріп, жемісін жесін, бірлік, бүтіндік, әділдік жолына түссін деген деп!

Менің бұл ұғынғаным адасқан болмасын. Аға, іні, кәрі, жас, Алаштың баласы бостандық, құрдастық, туысқандық құтты болсын!

**Ғалихан**

*Қазақ, 1917, 15 апрель.*

## № 178
## Сайлау құқығы

Сайлау турасындағы құқық екі қырлы болады. Бір құқық кісіге беретін, кісіні сайлайтын, мұны Европа «активнее право» дейді. Бұл кісіге беретін, кісіні сайлаушы құқық сипаты мынадан байқалар.

Бұрын, жоғалған саяси тұрмыста қалада өкіл-гласный, Г. Думаға депутат, қазақ ауылной, елубасы сайлағанда әйелдер өкілхат арқылы баласына, байына берген, қазақ қатыны өзі сайлауға кіріп тас салатын. Бұл турада әйелдер ерлерменен құрдас. Сайлау ақысы бір дәрежеде еді. Әйелдер өздері қала өкілі де – гласный, Г. Дума депутаты да, қазақтың ауылной елубасысы да бола алмайтын.

Осындай кісіге беретін, кісіні сайлаушы құқық саяси тілде «активнее право» дейді.

Бұрын қазақтың 25 дегі еркегі болыстыққа, 35 дегі еркегі билікке сайлануға жол бар еді. Мұны осылардың елубасылардан алатын күткен құқығы «пассивное право» болады. 25 дегі қазақ болыс болуға, 35 дегі қазақ би болуға кісіден алатын – кісіден күтетін құқы болған, бұларды сайлаған елубасыларда кісіге беретін – кісіні сайлаушы құқы болған.

Елубасы 25 де, 35 де болса, бұл екі ақыға бірдей ие болған.

Енді жұрт бостандық, құрдастық, туысқандық заманына кез болды. Мына алдымыздағы учредительное собрание сайлауында жалпы жұрт осы екі қырлы сайлау ақысын бірдей пайдаланар: әркімде кісіге беретін де, кісіден алатын да құқы болмақ. Әркімге депутат болуға да, депутат сайлауға да болады. Англияның Австралия деген колониясында әйел депутат бар, өзінде палата общинада, Г. Думасында әйел депутат жоқ. Бізде әйел депутат болмайтын болса, әйелдің кісіден алатын – кісіден күтетін құқы жоқ болғаны.

Саяси іс құрдастық тезін құрдым десе де, тұрмыс құрсауы құдайдан соңғы күшті, болмай бұрынғыменен айдап жатыр: қазақ әйел-ер болып тас алуға кірісіп, кісіге беретін, кісіні сайлаушы ақыменен пайдаланып, әйелді комитетке сайламай, кісіден алатын, кісіден күтетін құқы әйелге жоқ қылып отыр. Тұрмыс кемшілік көрмесе, әйел тілемейді. Бақыт тілегенде алған менен болады. Негіз құр құрдастықта емес, бақыт сүйіспеншілікте.

**Қыр баласы**

*Қазақ, 1917, № 229.*

[1*]Бұл арада сөз Әлекеңнің Уақытша үкіметтің Торғай облысы бойынша комиссары және Түркістан Комитетінің мүшесі болып бекітілуіне байланысты қазақ қоғамынан «Қазақ» газеті редакциясына келіп түскен құттықтаулар нөпірі жөнінде болып отыр.

## № 179
## Майданнан хат

Бұратана жұмысшылары келісімен военное ведомство бұратана мекемесін ашқан. Бұратана жігіттерінің бар жұмысы сол мекемеге берілген. Жұмыс қылатындар сол мекемеден алған. Енді жігіттерді қайтару реті де сол мекемеде. Земгордың қарауындағы бұратана жігіттерін қайтаруы жөнін бізден сұрап, толық мағлұмат алды. Біз өзіміз майданның әр жерінде, әр қалаларда, теміржол бойларында жүрген жігіттерді аралап, есебін біліп, қайтаруға жеңіл болуы жағын көздеп, әр қайсымыз әр жаққа барып келіп шабуылдап жатырмыз.

Қолымызға ставкадан жігіттерді қайтару туралы жасалған план тиді. Ол план бойынша күнбатыс майдандағы жігіттер бәрі 35 эшалон болып қайтарылмақшы. Қайтатын жолы екі: бірі оңтүстік Текеге (Уралскіге) һәм Ішкі Ордаға баратындар жолы; екінші – Вязьма – Сызран, Самарлатып жүретіндер жолы. Күніне әр жолға бір эшалоннан шықпақшы, мүмкін болса екі эшалон да жүргізілмекші; қалай қайтарса да бір айсыз бітетін көрінбейді. Уралскіге, Астраханға баратындар 5-6-ақ эшалон. Қалғандары Самар арқылы қайтады.

Алдымен сарттарды жүргізбекші болған себебі: елге қайтарады деген хабар келгеннен бері майдандағы сарттар жұмысты тастап, «арба бер» деп қиғылық салған. Онымен қоймай өзді-өзі жанжалдасып, байыздасып өлгендері де аз болмаған. Өйткенмен оларды дереу қайыра қойған жоқ һәм мүмкін де емес. Басқа бұратаналар, әсіресе, біздің қазақ, бұл күнге шейін тыныш, дүрліккен жоқ, ақылмен аңдап, жұмысты тоқтатқан жоқ. Бірен-саран тентегі болса, жүйелі сөзге түсініп, сартшылаған жоқ.

**Елдес, Мырзағазы**

*Қазақ, 1917, 19 май. № 230.*

## № 180
## Көңілсіз күй

Ерік жұрттың өзіне тиген соң, жұрт өз ісін өзі меңгеріп, өзі басқарып алып жүрмек. Өз ісін өзі алып жүргізе білген жұрт, жұрттыққа жеткендігін көрсетпек; жүргізе алмаған жұрт балиғалыққа жетпеген, балалығын көрсетпек.

1. Бұрын не берсе хакім береді, не істесе хакім істетеді деп хакімге қарап өз бетінен еш нәрсе істей алмай жаман үйреніп қалған жұрт, ерік өзіне тигенде ақырайып адасқан сияқты не істерін біле алмай дал болып дағдарып ия жоғарыдан жөн көрсетуін күтіп, ия болмаса бұрынғы ескі үкіметтің жүрген ізі бойынша тартты. Сөйтіп, бостандық жұртқа ұмытқан есебінде болып, өз ісін өзі меңгеріп, өз ісін өзі басқарып алып жүруге кім жетіп, кім жетпегендігін көзге көрсетті.

Бостандық болған бір сыпыра заман өтті. Сонан бері істеліп жатқан істерге көз салып шолып қарасақ, жетілген жұрттар бостандық болысымен комитеттерін сайлап алып, өз ісін өзі басқарып жатыр. Жетілмеген жұрттар сонан бері ауылни һәм волосной комитеттерін жөндеп сайлап шығара алмай арам тер болып босқа бүлініп жатыр, ия болмаса ескі үкіметтің исі мұрнынан кетпесін дегендей старшын, болыс, стражник, урядник, становой пристав, крестьянский начальниктердің орындарын жоғалтпай орналастырумен болып жатыр.

Урядник пристав, крестьянский начальниктер халыққа керегі бар хакімдер ме еді? Халық керек қылған соң қойылған хакімдер ме еді, болмаса бұрынғы үкімет

керек қылып қойған хакімдер ме еді? Енді ескі үкіметтің қарасы өшкен соң оның тұсында болған әкімшілік орындардың қайсысы халыққа керек, қайсысы керек емес, ол жағын ойлауы тиіс еді. Өзгерістің мағнасы істің атын емес, асылын да өзгерту емес пе еді. Олай болса бұрынғы үкімет тұсындағы әкімшілік орындардың халыққа керектісін сақтап, керексізінің қарасын өшіруге тиіс. Урядник, пристав, крестьянский начальник – бұлар қазаққа қанша керегі бар хакімдер? Ұрысып, ұрып, сөккенін жұрт өгейсімесе, жұрт қимастай олардың не қызметі бар еді?

Семей облысы жағынан алған хабарларға қарағанда, ол жақта ескі үкіметтен босаған орындарды халыққа керек-керек емесіне қарамай қалдырмастан үлесіп орындасып жатқан көрінеді. Жұртқа қызмет қылғысы келген азаматтарға өнер-білімін жұмсарлық орын керек-ақ шығар, бірақ ол орынның жұртқа керегі бар, жоқ жағын да ойлау керек шығар дейміз. Ескі үкіметтен босаған орындардың жұртқа көріне керек еместері бар. Соларды бұрынғы үкімет керек қылған екен деп енді де керек қылудың жөні болар ма? Мысалы, жандармский (охранное отделение) сияқты орындарға босаған екен деп жалп етіп отыра қалса, жөн болар ма? Жұртқа қызмет етемін деген адамдарға жұртқа түк керегі жоқ орындардан басқа да қызмет етерлік орын табылғандай ғой. Істерлік адам жетсе іс жетерлік.

Неғұрлым хакімдерді көп қойып, ел ішінде хакімдер көзін көбейтіп, жұртты хакімшілік күшімен билеу ол ескі жол. Бұ күнгі жол неғұрлым хакімдерді азайтып, халықтың өз ісін өзіне меңгертіп, өз жұмысын өзіне атқарту, халық азаматтары жұртқа қызмет ету ниеті шын болса, жұрттың өзі істейтін істерін басшылық қылып, дұрыстап алып жүргізсе, хакімдер керек болатын орын аз қалмақ. Қазір осы жөн, осы бағдармен жұрт азаматтары іс қылу керек. Семей жағының хабарлары ол жақта хакімдер бұрынғыдан көбеймесе, азаймағандығын көрсетеді.

Ол жақ ондай болса, бұл жақтағы қазақтардың істеп отырғандарында да көңіл сүйінерлік көзге түспей тұр. Бостандық толғалы үш айға таятып келеді. Комитет сайлауына талас шығарып, әуреленіп ауылни, волосной комитеттерін де жұрт жасай алмай жатыр. Біреу барып жасамаса, өздігінен дұрыстап жасар дерлік үміт күннен-күнге жоғалып бара жатыр. Өмірі бірнеше айлық, көп болса бір жылдық уақытша комитеттердің сайлауына мұнша уақыт кетіріп, мұнша арам тер болғанда, басқа жұмыстарды қалай басқарып, қалай атқаратынын біле алмай тұрмыз.

Ауылни комитет сайланбай волосной комитет сайлануы жоқ, волосной комитет сайланбай уезни комитет сайлануы жоқ. Талас алаңы мен қазақ жерінде әлі ауылни комитет сайланып болмаған жерлер көп. Май өтіп июнь туған соң мұжықтар пішен жұмысына кірісе бастайды. Онан әрі егін жұмысы келеді. Пішен мен егін кезінде мұжықтар мойнына арқан салып сүйретсең де жұмысын тастап сайлауға келмейді. Солай болған соң уезни комитет сайлауы июнь болмай істеліп қалмаса, күзге қалмақ. Күзге дейін уезни комитетсіз тұру көп іске кемшілік келтірмек, сондықтан уезни комитет сайлауын пішен жұмысынан бұрын істемей болмайды.

Әлі күнге дейін ауылни комитеттерін сайлай алмай отырған қазақтар, оған дейін волосной комитеттерін сайлап, уезни комитет сайлауына ағзаларын тегіс жетістіре алады деп айтуға үміт жоқ. Мұжықтар да талас жоқ болған себепті комитеттері жасалып дайын болатыны шексіз. Сөйтіп, уезни комитет сайлауына мұжық түгел келіп, қазақ кем келетін түрі бар. Уезни комитет ел жұмысы жиі түсіп тұратын комитет. Екі жақтың ағзасы тең болса, жұмыс теңдікпен істелмек, бұл жағын қазақ ескеруі керек.

Және де жер министрі жер комитеттерін жасау керек деген телеграм жіберіп отыр. Ол уезни жер комитетіне волосной гражданский комиттерден бір-бір ағза керек. Қазақ комитеттерінің жасалып бітпегендігі бұған да кенжелік қылмақ. Басқадан кейін қалу, шаңына ере алмау деген осы болады.

Қазақтан мұжықтың мәдениеті жоғары дегенде, осы мұжықтың қазақтан қай жері артық деуші едік. Онымыз қата екен. Қатар жіберген жерде мұжық қазақтан оқ бойы оздық кететіндігін көзге көрсетіп отыр. Қазақтар комитеттерін сайлай алмай таласып, қалаға-далаға шабуылдап, Орынборға үсті-үстіне телеграм жаудырып, арам тер болып әуреленіп жүргенде, мұжықтар үн-түн жоқ комитеттерін жасап, шаруасын істеп тып-тыныш отыр. Оларда талас болмайтын себебі тұтқан жолдары сара: рулас-аталасым, құда-құрмаласым демейді, жұртқа пайда келтірерлік адам кім болса, соны сайлайды. Тұтқан жолы сара болған соң, сайлау да сара, даусыз болады. Біздің қазақта ондай саралық жоқ. Саралық болмаған соң талас дауының шыны-шеті жоқ. Мұжықтың артық жері кім болса, ол болсын, елге пайда келтіретін адам болсын дегені. Халық ол қалға жетуге көп тәрбие керек. Қазақ ол дәрежеге жеткенше көп заман өтпек. Біздің мұжықтан кейін қалғандығымызды көрсететін сипаттың бірі осы.

Қазақ мұндай мұжықтан кем болып шыққаны қайғылы ойлар туғызады: қазақ пен мұжық сыбайлас отырған екі жұрт. Қайсысы артық болса, артықтығын, қайсысы оздық болса, оздықтығын әр іс жүзінде де көрсетіп отырмақ. Мұжық оздық жүріп дүниенің төрінен орын алғанда, қазақ ере алмай есіктен орын алып, аяқ астында қалмақ. Елдің сана-саңлауы бар адамдары ел пайдасын шын көздеп, шын жаны ашитын адамдар комитет сайлауына таласып бірін-бірі жеңіп шығуын әлде қандай мақсат көрмей, онан көрі зорырақ, онан көрі негіздірек мақсаттарды көздерлік заман емес пе?

Комитет жасаудағы мақсат Асанды ия Досанды қуу емес, жұртқа пайдалы іс қылу, пайдалы іс қылырлық адамдарды қою. Елді екі бөліп, бүлдіріп жатқан адамдар ел пайдасын шын көздеп, елге пайдалы іс қылайын деген адамдар деп айтуға болар ма? Елдің бірлігін кетіріп, берекесін алып жүрген адамдар елдің досы емес, қасы. Ел-ел болып, өз ісін өзі игілігіне істейін десе, жұрттың бірлігін кетіріп, берекесін алып жүрген адамдарды жұрт жұмысына жолатпасқа керек. Сайлау ісін анау мұжықтың істеп отырған сара жолға салмасаң, қай орында да болса, кеш қалу, кенжелеуден құтылмайсың.

**«Қазақтың» бас мақаласы есебінде**

*Қазақ, 1917, 19 май. № 230.*

## № 181
## Тәңір жарылқасын айту

Сіздерге барша Қарқаралы жігіттерінен кішілік сәлем. Еткен істеріңіз баянды болсын, жұрт жемісін жесін деп тілейміз.

Қазақ жұрты! Жұмысқа алғанда «Қазақ» газетінің айтқанын істегендердің пайдасы ұмытпастай болды. Алып шық деген киім кешек аса жайлы болды. Бұрын аралап, мәнісін біліп қойғандай-ақ қылып сақтандырды.

Барша қазақ жігіттері үшін Минскі келіп, мекеме ашып, күн-түні демей ұйқыдан безіп, көлік таппаған жерде жаяу да жүріп, қазақтың қамын іздеп, оттан-судан қорықпай, аз-көп демей, таудай талап пен газет басып отырған ағаларының жолдастарының тілін алып, елдің шеті, жаудың беті жерге қазақ бауырлары үшін жанын қиып, жат жерде қыстай бағып-қағып, қорлық, зорлық көрсетпей, жөн танытып, жол көрсеткен жас студенттерге, учительдерге қайта-қайта бас иіп, тәңір жарылқасын айтамыз.

Оқыған жас қазақтарға ұран шақырып, жұмысқа алынған бауырларына бас-көз болуға басшы болған Ғалихан мырзаның атына бір белгі қалдыруға жәрдем жиып, бір сенімді кісінің қолына тапсырып жатырмыз. Жасасын Ғалихан! Жасасын қазақ жастары! Жасасын қазақ халқы!

Қарқаралы жігіттері атынан қол қоюшы: Азанбай Сәбекұлы.

*Қазақ, 1917, 3 июнь. № 232.*

## № 182
## Алаштың талапты азаматына!

1-нші июльден басталып адам-мал, егін һәм шаруаның есебі алынады.

Бұл есеп біздің Россияның қол астындағы тамам жұртқа болады.

Есепті атқаратын қызметші үш дәрежеде болады: регистратор – хатшы, мұның алатыны 150 сом хатшылардың жөндеушісі – инструктор, мұның хақысы 200 сом; бұларды өндеуші бастық хақысы 300 сом.

Болып тұрған бостандық, теңдік, туысқандық, біздің қазақ баласына жоқ жерден аспаннан түсті. Бұл жақсылыққа бізді кездестірген біздің мемлекеттің тұрмыс тарихы, орыс жұртының ерлерінің жүз жылғы сарф еткен қызметі.

Надан біз түгіл, жалпы орыстың көп жұрты мұжыққа да аспаннан түскен, ойда жоқ жақсылық. Мұжық болсын, татар болсын, қазақ болсын жақсылық қадірін біліп жатқан жоқ.

Сабасына қарай піспегі болмады. Жұртқа бостандық, теңдік, туысқандық болған соң, жұрт бостандықты бұлданып, өз тізгінін өзі алып, қағушы, соғушы, күзетуші енді өлді деп күшеюі керек еді; жұрт теңдікті бұлданып, ер-әйел, бай-кедей, мырза-бұқара, төре-қара, ақсақал-жас деп бөлмей бәрін тең ұстау керек еді; жұрт туысқандықты бұлданып, бір туған ағайын, құда-тамыр, деп қарындас, көрші демей барша адам баласы мен ағайындық, туысқандық жолына тарту керек еді.

Бостандық, теңдік, туысқандық 18-нші ғасырдан бері жарыққа шыққан таза пікір. Мұны майданға салған Франция жұртының саяси ерлері осы үш түрдің бәрі біздің шариғаттан, инжилиден, будда оқуынан, Лев Николаич Толстой философиясынан табылады, көзі ашық талапты ер іздесе.

Бұл үш ұраннан бөлек адам баласының бақыт, махаббатына жол жоқ. Бұл жолдан шыға жайылған хайуандыққа қайтқан болады.

Бірін бірі жеген, бірін бірі алдаған, бірін бірі аңдыған, бірінен бірі кек алған хайуан тұрмыс салты. Қағушы, соғушы, күзетші хайуандық жолда адасқан адам баласына ғана керек.

Бостандық, теңдік, туысқандық қазақ баласына олжа болды. Қазақ баласының істеп отырған ісіне қарасақ, бүркітті қоянға, сұңқарды торғайға салған көрінеді. Қазақты бастаған ақсақал, мырза, хазреті бұрынғы ескі ауруға салып бетпақ аяғын астауға салған құлын болып жүр. Жалпы жұрт надан болады, бұзық болмайды, жұрт тұрмысында әділ жоқ болса, жұрт болмақ емес. Бір қора қойды жалғыз қотыр лақ былғайды. Жалпы жұртты қатар қылатын жалғыз-жарым адасқан атқа мінген бүкірді көр түзетеді. Бұлар түзеліп бостандық, теңдік, туысқандық жолына түспес, бұларға Николай өшсе, мұның көлеңкесі ферзы ғой.

Мұның комитетін сайлап алды. Бізге ерік болса, біз жұртқа пайдалы кісіні сайлаймыз деп, партиясыз, талассыз істі бітіріп, шаруасын жүргізіп жатыр.

Көрші қазақ бұрынғы партия – таласқа салып, шабуылда жүр. Бостандық деп ұрлықты қоздатты. Қазақ жеріне земства болғалы тұр, алдымызда учредителни собрание сайлауы бар.

Біздің адасқан надан жұртқа мұрындық болып, көз болып, бостандық, теңдік, туысқандық жолын ұғындыру зор борыш.

Ал, қазақтың бастары, талапкер азаматтары, мына есепке кірісіп, қазақ жерін аралап, жұртқа үгіт айтыңдар!

Орыстың саяси партияларының ақшасы бар, жұртқа қызмет қылатын кісісі бар, мұжыққа үгіт айтуға әдейі арнап кісі шығарып жатыр.

Бізде ақша жоқ, бізде кісі аз.

Есепті жамылып жүріп, жұрт ісін істеп қалған оң. Июнде майданға барған жігіттер қайтып болады. Бұратана бөлімінде жігіттерге қызмет қылып жүрген жастар босайды. Бұлар тағы қызметін жұрт үшін сарп етер. Бұларға енді елдегі учитлдер, мұғалімдер, өзге жастар қосылар деген үміт көп.

Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық саяси ісін ұғынбаса, тезек теріп тарқы жолында артта қалады. Бақыт, махаббаттан тысқары болады.

Бұл екеуі жоқ жұртқа тіршілік неге керек?!

**Қыр баласы**

*Қазақ, 1917, № 234.*

## № 183
## Алаш партиясының негіздері туралы

«Россияда осы күнде түрлі саяси партиялар бар. Олардың көздеген мақсаттары программасында жазылған. Оны білетін адамдарға мағлұм: қай партияның болса да программасы түй-түгел қазақ мақсаттарына үйлеспейді. Сондықтан, біздің қазақ мақсаттарын түгел көздейтін, өз алдына партия жасамайынша болмайды».

**М. Дулатов**
**Бас мақала**

*Қазақ, 1917, 24 июнь. № 234.*

## № 184
## Қазақ депутаттары

Мұнан бұрын «Қазаққа» жазылған еді: Учредительное собрание Құдайдан соңғы күшті, мұның ісін бұзатын мәжіліс, үкімет жоқ деп. Бұл барша Россия мемлекетінің законын басқарады деп, мұнда барша қазақтың ісі қаралады деп.

Біздің алаштың баласы Уч. Собр. партия жасамай, барша алаштың шешенін, білгішін, таза пікірлісін сайлағаны алаштың пайдасы болады. Осы ақыл жұрт пайдасы ау деп, біз Жалпы қазақ сиезінің бюросы қазақ жұртынан депутат болатын жігіттердің атын атамақ болдық. Бұл жігіттер Жалпы қазақ сиезіне салынады. Сиез ұнатқан жігіттерді тамам қазақ болып алып сайлайды. Енді депутат сайлауға облыс, уез, волос, туған жер арасы жоқ. Мысалы: Торғай уезі, Торғай облысының қазағы Ахмет Байтұрсын баласын, Мир Якуб Дулат баласын Семей, Орал, Жетісу һәм өзге қазақ облыстары сайласа ерік.

Енді біздің Алаш баласынан қанша депутат сайланатынына келелік. Депутат саны адам санына байлаулы: екі жүз мыңнан бір депутат сайланбақ.

1897-нші жылғы есепте қазақ тілін ана тілім деген адам 4 миллион 84 мың еді. Бір жылдағы адам баласының таза өсімі екі жүзге 3 адам болады. Осы есепке салса, біздің 9 облыс, бір губерниядағы қазақ биыл 5 миллион 400 мың болса керек. Бұлай болса, біздің жұрт бір жерде иін тіресіп отырған болса, қазақ депутаты 27 болмақ. Бұларға 13–14 кандидат сайланбақ. Сонда біздің бар депутатымыз 40–41 болмақ.

Бұл ұзын ғылым есебі. Тұрмысымыз тегі басқа жұрттармен аралас. Жұрт саны әр облыста әр түрлі. Әр облыста қазақтан сайланатын депутат ана ғылым жолына тура келмейді.

Бұл мынадан көрініп тұр:

| Облыс | қазағы | депутаты |
|---|---|---|
| Семей | 754 мың | 3-4 |
| Ақмола | 557 - // - | 2-3 |
| Торғай | 486 - // - | 2-2½ |
| Орал | 536 - // - | 2-3 |
| Закаспи | 82 - // - | ½ |
| Сырдария | 1021 - // - | 5 – |
| Жетісу | 971 - // - | 4-5 |
| Ферғана | 431 - // - | 2 – |
| Самарқанд | 91 - // - | ½ |
| Астрахан | 320 - // - | 1-2 |
| | 5,249 - // - | 22-26 |

Бұған қарағанда, көптен көпше, аздан азша болса, қазақ жұртының депутаты һәм кандидаты 33–40 болады.

Біздің бюроның лайықтаған депутаттары мыналар: Ахмет Байтұрсын боласы, Мир Якуб Дулат баласы, Сейдазым Кәдірбай баласы, Омар Алмас баласы, Ахмед Бірімжан баласы, Ғалихан Бөкейхан, Уалидхан Танаш баласы, Халел Досмұхамед баласы, Ғаиса Қашқымбай баласы, Ғабидолла Әлібек баласы, Асфандияр Кенже баласы, Молдағали Жолдыбай баласы, Айдархан Тұрлыбай баласы, Сейілбек Жанайдар баласы, Ережеп Итбай баласы, Асылбек Сеиіт баласы, Сұлтанмұхамед Аблай баласы, Жұмағали Тілеулі баласы, Мағжан Жұмабай баласы, Жақып Ақбай баласы, Райымжан Марсек баласы, Мұқыш Божтай баласы, Ғабдолла Темір баласы, Халел Ғаббас баласы, Тұрағұл Құнанбай баласы, Отыншы Әлжан баласы, Биахмед Сәрсен баласы, Мұхамеджан Тынышбай баласы, Мырзахан Төлебай баласы, Сатылған Сабатай баласы, Ибраһим Жайнақ баласы, Мұстафа Шоқай баласы, Серікбай Ақай баласы, Садық Өтеген баласы, Нәзір Төреқұл баласы, Әлімхан Ермек баласы, Ахметжан Қозыбағар баласы, Шангерей Бөкей баласы, Санжар Асфандияр баласы, Әбубәкір Алдияр баласы, Нұрғали Бимұхамед баласы, Есенғали Қасаболат баласы, Халид Шолтыров.

Жалпы қазақ сиезіне келетін өкілдер мына жоғарыда көрсетілген депутаттардың қайсысын қай облыс сайлауға ұйғарды, жерінде жұрт мәжілісіне салып, біз мыналарды сайламақ болып келдік десе, жақсы болар еді. Біз білмеген депутат болатын адамдар көрсетілмеген болса, бұларды күні бұрын жұртқа жария қылып, ашқан оң.

Біз осы қазақ жұртына депутат болатын жігіттердің мұнан бұрын не қылғанын, қай жолда жүргенін, «Қазаққа» басып оқушыларды таныстырамыз. Бұлар өздері де сайлау алдында ел аралап, пікірлерімен жұртты таныстырар, ошақ майлар қара жарыста озғанды жұрт қалап бәйгеге қосар. Біздің іздегеніміз Алашқа аты бәйгеден келгені.

Тірі болсақ, алдымыз үлкен той. Алаштың баласы бұл жолы болмаса, жақын арада өз тізгіні өзінде бөлек мемлекет болар.

Бұл болып тұрған заман Алаштың азаматына зор жүк. Бізде бірлік болып, іс қыла білетін шебер табылса, Алаштың баласы бақыт – махаббат жолына түсті. Кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере-бере жүретін алдымызда зор шарттар бар! Осыны аңғар, жұртым қазақ!

**Қыр баласы**

*Қазақ, 1917, 4 июль. № 235.*

## № 185
## Сана қайда? (Қысқартылған нұсқасы)

...Болыстық қалып еді. Жақсыларымыз болыстықтың тонын Комитетке кигізді. Комитетке председатель, ағза болу бұрынғыдай болыс, би болып, «ел билеу», момынға тізе көрсету екен деп адасты. Комитет ашу – бостандықты күшейту жолында халыққа қызмет ету екенін ойламады. Ойласа да, дерт кернеп шыдатпады. Ауру қалса да, әдет қалмайды. Бостандық туғалы төрт айдан асты, қазақ арасында комитеттен де өзге зор істер бар екенінен хабары жоқ.

– Енді біз қашан жұрт боламыз?

– Адасуды әлі де қоймасақ істің түбі неге соғар?

Алаштың азаматы осыны ойламақ!

...Ауылнай комиттерге таласып төрт айда жұмыстың төрттен бірін бітіре алмағанда, дүниені қанға бояған соғыс мынау!

...Мынау әлі бұғанасы бекімеген, буыны қатпаған бостандық!

Мұның бәрін ойлаған адам ішкен асын жерге қояды, шырт ұйқыдан шошып оянады.

...Бұл бостандықтан айрылсақ, көрген күніміз не болар?! Сана қайда!?! Ардақты ақсақалдар! Атқа мінген ағалар! Ел билеген жақсылар!

– Талас-тартысты енді қойыңдар!

– Мынау болғалы тұрған зор істерге қамданыңдар!

(Учредительное Собрание, Земство сайлауы).

– Ынсафқа қайтыңдар!

– Құдайдан қорқыңдар!

– Жұртты ойлаңдар!...

**Мадияр**

*Қазақ, 1917, 17 июль. № 236.*

## № 186
## Мемлекет халі

25-нші февральда бұрынғы үкіметті аударғанда саяси партиялар, Г. дума сүйенгені Петроград әскері еді. Уақытша үкімет Г. дума комитеті қойғанымен, әскер һәм қызметшілер мәжілісінен бата алған еді. Министрлердің көбі һәм аға министр кадет партиясынан сайланған еді. Бұл партияда саясат ісіне шебер, жүйрік көп.

Бостандық жалпы жұртқа сыбаға болды. Әскер һәм жұмысшылар бірігіп қауым жасады. Петроградтағы бұлардың бас мәжілісі күннен күнге күшейеді.

Жаңа уақытша үкімет 27-нші мартта жұртқа жария қылды: біздің Россия соғыс туралы одақтас мемлекеттер мен бір өліп, бір тұрамыз деп. Мұның мағнасы: жауды

жықпай соғысты қоймаймыз, еді. Әскер һәм жұмысшы мәжілісі уақытша үкіметтің бұл пікіріне қарсы келді.

Бұлардың бәрі саяси тілде кеше түрлі социалист партиясы. Бұл партиялардың түпкілік пікірі жер болсын, үй болсын һәм өзге қазна болсын, менікі-сенікі жоқ, тамам-жалпы жұрттікі болсын.

Мұжықты шырғаға шақырсаң текке жер берем деп, жұмысшыны баймен теңгерем деп.

Қараңғы, надан жұрт бұл беремнің тұрмыста қалай іске айналатынын тесе қарап тексереме, беремге еріп әскер һәм жұмысшы мәжілісі, мұжық қауымы зор еді. Бұлардың бастаушысы соғысты тоқтатпақ болды.

Уақытша үкімет соғысам деп, әскер һәм жұмысшы мәжілісі соғысты тоқтатам деп, біздің мемлекетті басқарған екі мәжіліс тартысты.

Бұл зор соғысқа жер үстіндегі бар мемлекет кіріскені біздің оқушыларға белгілі. Әскер һәм жұмысшы мәжілісі жер үстіндегі жұртқа деп қаулы баян етті: соғыс қойылсын, біздің шартымыз еш жұрттан бір сүйем жер алынбайды, ешкім жығылған жоқ бір тиын төлемейді, әр жұрттың өз тізгіні өзінде болсын, деп.

Бұған жалпы жер үстіндегі соғысқа кіріскен жұрт қосыла алса, соғыс бітімге айналатыны шексіз. Бұл болатын іс емес, бұл болмайды. Біз Николайды жыққанмен, өзге жұрттың Николайы қаз қалпында. Біздің социалистердің сенгені Германиядағы социалист пікіріндегі партиялар еді. Бұлар өз Николайы Вильгельм уысынан шықпады.

20-ншы апрельде қару-жарағын асынып, неше бөлім әскер Маринскі дворецке келді, Милюков, Гучков, бірі тысқы іс, бірі әскер министрі, жоғалсын, деп, ұран шақырып, осы екеуі соғыс жақта деп.

Май басында бұл екеуі түсіп, уақытша үкімет жаңарып, кадет партиясы жаққа ауған жүк басылып, социалист министрлерден қолағаш байланып, көш тағы біраз уақытқа жүріп кетті.

Құдайдан соңғы күшті ғұмыр-тұрмыс ісі. Жұмысшылар һәм әскер мәжілісі қойған министрлер ішінде жаңа түзелген үкімет соғысты қоздыруға кірісті. Жазған ер Керенский майданды аралап әскерге үгіт айтып, 18-нші июльде біздің қыбладағы әскер жауға шауып, қырып-жойып қанша жер алды.

Англия, Франция, Америка сен орыс жаңа адам болдық деп, көп шаттанды.

Бұл қуаныш көпке бармады. Бұл басынан бері жау біздің қыбладан әскерді қуып келеді, біз бекіткен қорғанды, қару-жарақты, азықты тастап, қашып келеміз.

Біздің бостандық, теңдік, туысқандық соғыс қалай бітуіне байлаулы. Бізді неміс жықса, бізге Николай қайтпақ, бұл шексіз.

Біздің соғыстағы әскер төбелеспей қашып жатыр. Бостандық болған соң әскерге ерік берілген: бұлар бастығын өздері сайлап алатын қылып. Надан, қараңғы солдат Николайдың таяғын сағынып, маған ерік болса, мен соғыспаймын деп, майданнан түйдек-түйдек қашып жатыр.

Мартта жаңа үкімет атып, асып жаралы кісіні өлтіруді жоқ қылған еді. Енді майданда қайтадан жазалыны асып-атып өлтіретін болды.

Надандық, қараңғылық арқасында амалсыз қайта жайылдық!

Мемлекет халі зор қатерге айналды. Үкімет күшке салатын жолға бет алды. Біздің мемлекетте зор, 30 миллион, ана-хахол тарихта, «Окраина» хахолдар өз алдына мемлекет боламға кірісіп, мемлекетті аяқтан алды. Қолағашы мықты болса, киіз қазық жерге кіреді. Хахол жері қыбла һәм оңтүстікте, соғыста әскері көп. Үкімет хахолдың айтқанына көнді. Хахолға өз тізгінің өзіңде болсын деді.

Мұндай зор мемлекет болатын, автономия беретін іс үкімет қолында болмайтын,

мұндай істі шешетін Учредительное собрание еді. Осыны сылтау қылып кадет партиясының министрлері орнын тастап шықты.

Кадеттің министрлікті тастаған ішкі себебі үкімет болып отырып өз пікірін жүргізе алмағаны. Май басынан бері, социалист министрлерден қолағаш байлап барғаннан бері, әскер һәм жұмысшы мәжілісінің қақпалауымен отырды. Бұл мәжілісті сол жаққа аудара басып тұрған жұмысшы партиясының «большевик» атты бөлімі еді. Бұлардың көсемі – серкесі, жазушы Ульянов, жұртқа мәшһур аты «Ленин».

3–4-нші июльде Петроград көшесіне қанша әскер қару-жарағын асынып шығып, соғыс жасады. Үкіметті социалистке алып береміз дегенді бетіне ұстап.

Үкіметке жақ әскер, әсіресе, атты казак азар жығып, қанша кісі өлімі болып, бүліншілік тоқтады.

Ленин жолдастарымен неміс жолдаған жүзі қара болып шықты, өзі қолға түспей Германияға қашып кетсе керек. Бірнеше жолдастары абақтыға алынды, сотқа берілді. Майданнан қашқан әскерде большевик – Ленин шәкірттері. Неміс жолдаған большевиктер «ең алдыңғы оқ Керенскиге» деп те ұран шақырған еді.

Енді большевиктердің жұрт үшін қанша қимыл қылғаны жарыққа шықты. Мемлекет халы қатерде болғаны анықталды. Бұрын үкімет әскер һәм жұмысшы қақпалауына жүрсін, министрлер әлгі социалистер болсын деген ұранды тот басайын деді. Үкімет болсын неше саяси партия болсын отан баласы болып бірлік қылайық деп тұр. Министрлер қай партия демей, мемлекетті қорғау қауліге (?) байланып, еті қызған, қабырғасы қайысқан ұлты үшін жанын пида қылған болатын болып тұр.

Кадет партиясы біз мынадай шартпен үкіметке министр береміз дейді: 1) үкімет қолында бар күш, мұнысы енді қақпалауға жүрмейміз, ана әскер һәм жұмыскер мәжілісі үкімет ісіне кіріспесін.

2) Министрлер қай партиядан болса да өзінің ақ жүрегіне, учредительное собраниеге ғана құл, жауапты осыларға береді, бұ да ана әскер һәм жұмыскерлер мәжілісі үкімет ісіне қол сұқпасын.

3) Әскер бастығына көнбіс болсын, соғыс ісіне ешкім қол сұқпасын. Бұ да большевик Ленініңді аулақ тарт дегені.

4) Соғыс һәм бітім жолдас мемлекеттермен бір болады.

5) Жергілікті әкім ісіне ешкім қол сұқпайды, әкім мықты болады. Земства түзулікпен тез уақыт жұртқа пайдаланатын болсын.

6) Николайға қайтыс жоқ, мұны қайтарам деген законнен тысқары іс қылғанда қиратып, жаншып тастау.

7) Түзу шапқан жолмен Учр-ое собр-ие шақыру.

8) Учредительное собраниеден басқа шешпейтін іске кіріспес.

Бұл істер жер мәселесі, ана жоғарыда айтылған кохол ісі.

Кадеттен шыққан орын босатқан министрлер:

князь Львов, Маниулов, Шингарев, Некрасов, князь Шаковский, министр жолдастары Шепкин, Леоньтев, князь Урусов, Верюбов, Д.Д. Грим.

Бұл мақала оқушылардың қолына тигенде үкімет қайта сайланып болар, ауғанды басып, социалист пен өзгені теңгеріп, жүкті жүргізіп кетер. Бостандықты бетіне ұстап бұзық іске жақын жүргендердің маңдайына тас тиер.

Біздің қазақ жұртының зор саяси жабдығы жоқ. Болысып, біз істі ілгері жүргізбейміз, қарсы тұрып тоқтатпаймыз. Россия мемлекеті біздің ұлтымыз, кір жуып, кіндік кескен жеріміз, өлгенде кіретін көріміз, келер уақытқа Алаш баласының бақыты мемлекет ісімен байлаулы, матаулы. Мұндай мемлекет басына күн туғанда біздің Алаш баласының қылатын ісі бірлік қылып, бостандық, теңдік,

туысқандықты, пайдаланған, жұрттың бүтіндігін ойлаған жергілікті үкімет кісісіне соғыс туралы болысқан мал беріп, астық беріп, пішен беріп, Земства, Учредительное Собрание сайлауы келе жатыр. Осыларды адамшылықпен дрыстап өткізген.

**Қыр баласы**

*Қазақ, 1917, 20 июль. № 237.*

## № 187
## Ғалихан атына стипендия

Қарқаралы уезі, Ақсары, Қу, Кент, Дегелек болыстарының соғыс майданынан қайтқан 640 жігіттен бастығы Азнабай мырза Сабеков арқылы жиылған 207 сом.

Ырғыз уезі, Қабырға болысының 8-нші ауыл Гражданский Комитеті мәжілісінде Тележан мырза Шонанов арқылы жиылған 103 сом 70 тиын. Сол уез, сол болыс 5-нші ауылдың адамдарынан Тележан мырза арқылы тағы 97 сом. Қабырға болысының волосный Комитеті ашыларда жиылған 66 сом 80 тиын.

Барлығы 474 сом 50 тиын.

Бұрынғылары мен 2474 сом 50 тиын.

*Қазақ, 1917, 24 июль. № 237.*

## № 188
## Съездің программасы

1) Мемлекет билеу түрі.
2) Қазақ облыстарында автономия.
3) Жер мәселесі.
4) Халық милициясы.
5) Земство.
6) Оқу мәселесі.
7) Сот мәселесі.
8) Дін мәселесі.
9) Әйел мәселесі.
10) Учредительное собрание сайлауына даярлану һәм қазақ облыстарынан депутаттар.
11) Бүкіл Россия мұсылмандарының кеңесі (Шура-и-ислам).
12) Қазақ саяси партиясы.
13) Жетісу облысының оқиғасы.
14) Киев шаһарында болатын бүкіл Россия федералистерінің съезіне һәм Петроградта болатын оқу комиссиясына қазақтан өкіл жіберу.

Съезд 21–26 июньде болып өтті.

*Қаулы*

Қазақ саяси партиясы.

Қазақ халқының өз алдына саяси партиясы болуды көріп, бұл партияның жобасын жасауды съез Шура-и-исламға сайланған қазақ өкілдеріне тапсырды. Партияның негізі демократическая федеративная парламентарная республикаға құрылмақ.

Партия жобасын жасап болған соң өкілдер қазақ облосной комитеттерінің қарауына жібереді, онан кейін учредительное собраниеге жиналған қазақ депутаттары қарап бекітеді.

Қазақ саяси партиясының жобасы жасалғанша осы сьездің қаулылары учредительное собраниеға баратын қазақ депутаттарына наказ – аманат болады.

*Қазақ, 1917, 31 июнь. № 238.*

## № 189
## Алаш партиясы

21–26-ншы июльде Орынбор шаһарында болған жалпы қазақ сиезінде қазақ өз алдына саяси партия болу мәселесі қаралып, жасауға қаулы етілген еді. Партия программасын жасау жұмысы Петроградтағы шораи ислам комитетіндегі қазақ өлкелеріне тапсырылған еді. Ол комитетке әр облыстан бір-бір өкіл жіберілмек болған еді. Төменде басылған Жаһанша Досмұхамедовтан 15-нші сентябрьде келген хат сөзіне қарағанда, әр облыстан жіберілмек болған өкілдер әлі бармаған көрінеді. Жолдасы Уалидхан Танашев та елі шақырған соң кетіп қалып, Жаһанша Досмұхамедов толып жатқан комиссияларда жмыс қылушы жалғыз өзі болғандықтан программаға қолы тиіп тез арада жасап шығара алатын көрінбейді. Оның арасында сайлау мезгілі болса таянып қалды. Әр саяси партия өз ұранын шақырып, өз ұраны атынан список түзеп, сайлау ісіне кірісіп бастады. Қазақ партиясының программасы жасалмағанмен жалпы қазақ сиезінің қаулысы жас алашқа программаның негізі болсын делінген еді. Сиез қаулысы халыққа мағлұм. Партия ұраны десек, бабамыздың «Алаш» ұранынан артық ұранды іздесек таба алмаймыз. Сөйтіп, қазақ саяси партиясының атын «Алаш» қою ойлап әуре болмастан ауызға түсіп жүр. Жалпы қазақ сиезінің қаулысын қабыл етіп, қазақ өз алдына саяси партия болуын қостайтындар, сайлауда кандидат списогын «Алаш» партиясының списогы деп жүргізулері керек.

15–10 сентябрьде Орынбор шаһарында Торғай қазақ-қарашекпен советінің өкілдерінің сиезі болды. Сиез программасына қойылған мәселелер қаралып болғаннан кейін учредительное собраниеге депутат ұйғаруы мәселесі келді. Біз жалпы қазақ сиезіндегі қаулыны қуаттаушылар орыстарға айттық: Торғай облысының қазағы, орысы болып, ынтымақтасып, бір список жүргізгенін мақұл көреміз. Торғай облысына тиісті депутаттық орындарды қазақ пен орыс болып, бөліп алайық, біздің депутат һәм кандидаттарымыз ұйғарулы, сендер бізбен бірге список жүргізетін болсаңдар, бірігуден біз қашпаймыз; депутаттарыңды ұйғарыңдар дедік. Сиезге келген мұжықтар өздері ынтымаққа келе алмай, депутат ұйғаруы меселесін шешпей, 3-нші октябрьде жиылып, шешпек болып тарады. Біз «Алаш» партиясындағылар айттық: қазақ енді қайтадан сиез жасап әуре болмайды. Орыстар жасаймыз десе, жасай берсін. Қазақпен бірігіп список жасаймыз десеңдер, Орынборда тұратын адамдардан үш кісіні қазақтар орталарынан сайлап кетеді, солармен сөйлесіп, ынтымақтасыңдар дедік. Сөйтіп, орыстармен бірігу-бірікпеу мәселесі 3-нші октябрьде ашылмақ. Түбінде орыстар бізбен біріксе, оны көреміз, бірікпесе оңаша «Алаш» партиясының списогын жүргізбек болдық.

Қай облыста болса да қазақ орыспен қосыла алмағанда, өз списоктарының атын «Алаш» партиясы – Кригизская партия «Алаш» деп жүргізулері тиіс. Газетіміздің бұл нөмірі, баспахана жұмысшылары Забастовка қылып, мезгілінен кеш шыққандықтан, қазақ облыстарына партиямыздың атын «Алаш» болсын деп телеграм бердік. Сыбағамыз кетпейтіндей қылып, орыспен біріксек, бірігерміз. Бірікпеген орында, өз списоктеріміздің ұраны осы болар деп қаулы қылдық.

*Қазақ, 1917, 5 октябрь. № 244.*

## № 190
## Алаш бірлігі

5–13 декабрьде болған Орынбордағы жалпы қазақ-қырғыз съезіне жиылған өкілдер автономия туралы тоғыз күн толғанып, жүрегі дірілдеп, буындары қалтырап бір айдан соң Автономияны жариялауға әрең қаулы қылысты.

Бұлар неге мұнша көп толғанды? Алаш – Алаш болғанда, Алаша хан болғанда қандай едік деген қазақтың арманды-сағынышты сөзін естімеген бе? Өзі өлтірмес, жат жарылқамас деген мақалша қазақтың өзінен сайлаған үкімет қазақтың ұрпағының көгеріп дүние жүзіне көрінбегіне өз атасындай махаббат көрсетуіне нанбағаны ма? Мұжық һәр істің өнгенде берерлік жемісіне қарай, бер жағында етерлік еңбегі қатар тұрғаны сықылды, қызықты өмірдің қорқынышты қаупі де қатар тұрады.

Автономия – ешкімнен жәрдем сұрамайтын, һәм ешкімге жалтаң болмайтын өз алдына бір патшалық болады.

Бөлек патша болатын әр жұртқа алдымен үш таяныш болмақ: қазына, әскер һәм үкімет. Бас-басына би болған, қарындастан басқа қасы жоқ болып, қайғысы қара басынан аспай қалып алған, әскер десе, қатын баласын тастай қашатын қараңғы халық әлде қайтеді деп толғанды. Ақыры сан қайғыны салыстырып келгенде Алаш ұлының басы құралмай, торғайдай тозып, һәркімнің көшіне тіркеліп кеткенінен зор қайғы болмас. Алашқа қаны бірге Алаш ұлынан артық жаны ашыр бауыр табылмас. Алаштап ұран салып, Алаштың туын тіксек, сүйегінде шақпақтың қуындай жігер, намысы бар Алаштың ұлының шыққан шығын, тартқан бейнетке еті ауырмас деп Аллаға тәуекел қылды.

Тозғандықтың белгісі – бірсыпыра Алаштың баласы, қалың Алаштың баласы бабасының атын атап, туын тікпеген соң Түркістан автономиясына қосылып отыр. Енді біз Алаш Ордасын құрған соң Алаш аруағын жерге көміп, сарт болып кетемін деп, бір Алаштың баласын қалмасына нанамыз.

5-нші ғинуарда Түркістан қаласында болатын Сырдария қазақтарының сиезіне үш кісі жіберілді. Сол сиезде Түркістанға қосылған елдің адамдарымен сөйлесіп, бабасы Алаштың Ақ Орда, Алтын бесігіне қол ұстасып бірге қызмет етпекке шақырады. Олар құшағын жайып, қойнын ашқан бауырын кеудеге итермес[1*].

*Қазақ, 1917, 31 декабрь № 257.*

[1*] авторының аты жөні оқылмады.

## № 191
## Өткен жыл қазақа қандай болды?

Торғай және Орал облыстық қазақ сиездері туралы: бас қосып, қазақ жұртының бостандық болғанынан кейін ұстайтын жолының бағыты белгіленді. Сонан кейін қазақ облыстарының қай жерінде де болса істелген іс тұтынылған жол бәрі бір жөнінен шығып отырды. Бостандық қосындағы қазақ жұртының ауызбірлігі басқа жұрттан артық болмаса, кем болған жоқ.

Бостандықты өзіміз алғандай өкіректемей әлімізді біліп, әлімізге қарап, алғашқы болған сиездерде автономияны қазақ ауызға да алған жоқ. Мән автономия деген атында емес, істелетін ісінде. Біз автономия алып жүруге жеткен халық болсақ, ерік қолымызға тиген кездегі істеген ісімізден белгілі болар; Комитеттерімізді жасайық, земстволарымызды ашайық, соларды көңілдегідей етіп шығарсақ, автономияны алып жүрерге жарарлық болғанымыз деп, әлімізге һәм заман аңызына қарап бағыт тұтып, қолымыздан келген жұмысымызды істеп бердік. Аптықпай, оптықпай ойланып о жақ, бұ жаққа қарап сабыр салмақпен отырып іс еткенімізден қайсымыздағы көршілерімізбен арамызда араздық болмай, жақсы өтті. Алдыңғы жылғы бүліншіліктің шалығы кетпеген Жетісу облысы болмаса, басқа жерлерде қазақ пен мұжық арасы шиеленіспей тыныш болды.

*Қазақ, 1918, 5 январь. № 258.*

## 4. 1917–1918 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР ТҰСЫНДА. В ПЕРИОД ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПЕРЕМЕН 1917–1918 гг.

### № 192
### Агентурная записка по мусульманскому движению

*г. Оренбург* *3 января 1917 г.*

Сотрудник «Ахмет»

| Сущность сведения | Что сделано на месте |
|---|---|
| Фатих Каримов редактор газеты «Вакт» в Оренбурге в ноябре месяце минувшего года ездил в Петроград с целью хлопотать о предоставлении отсрочек служащим в редакциях мусульманских газет и журналов. Туда же ездил редактор мусульманской газеты «Юлдус» в г. Казани [Ахметхади Низамутдинович] Максудов, который имеет родного брата Садри Максудова, состоящего в бюро мусульманской фракции при Государственной думе. Перед отъездом в Петроград Каримов предлагал редакторам местных мусульманских газет внести ему деньги на означенную поездку, причем редактор журнала «Дин-Ва-Магишат» […] – Исламов дал 300 руб. – редактор же газеты «Қазақ» Байтурсунов отказался на том основании, что он киргиз и не подлежит призыву даже на тыловые работы, так как ему 47 лет.<br>По возвращении своем в 20-х числах декабря Каримов объявил, что служащие в редакциях газет получат отсрочку и что вопрос этот должен был разрешиться 17 декабря. Служащие редакции журналов указанной отсрочки не получили.<br>Каримов и Максудов ездили из Петрограда в Финляндию с целью ознакомиться с условиями быта проживающих там татар. | |

*ОГА ОО. Ф.21. Оп.9. Д.4. Л.415 и об. Подлинник*

### № 193
### Постановление Сената Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину] об оправдании редактора газеты «Қазақ» А. Байтурсунова

*[г. Санкт-Петербург]* *17 января 1917 г.*

По указу Его Императорского Величества правительствующий Сенат слушал: дело по жалобе редактора газеты на киргизском языке «Қазақ» Ахмета Байтурсынова[1*] на распоряжение Оренбургского губернатора от 13 марта 1915 г. за № 1481, коим проситель подвергнут в административном порядке аресту на две недели или штрафу в 50 руб. за нарушение обязательного постановления. Приказал: рассмотрев настоящее дело, правительствующий Сенат находит, что редактор газеты «Қазақ» Ахмет Байтурсынов жалуется на распоряжение Оренбургского губернатора от 13 марта 1916 г. за № 1481, коим проситель подвергнут в

[1*]В тексте фамилия выделена автором док.

административном порядке аресту на две недели или штрафу в 50 руб. за нарушение п. 13 обязательного постановления от 16 сентября 1913 г., допущенное им в статье «Что это значит?» в № 91 газеты «Қазақ» за 1914 г. Принимая во внимание, что п. 13 обязательного постановления, изданного Оренбургским губернатором 16 сентября 1913 г., в порядке ст. 15 и 16 положения об охр. (прил. 1 к ст. 1 Уст. пред. преступ. Т. XIV Св[ода] Зак[онов]) воспрещалось оглашение или публичное распространение каких-либо статей или иных сообщений, возбуждающих враждебное отношение к правительству, что помещенная в № 91 газеты «Қазақ» за 1914 г. статья под названием «Что это значит?» ни по содержанию своему, ни по наложению не заключала в себе признаков нарушения упомянутого обязательного постановления Правительствующий Сенат находит обжалованное распоряжение Оренбургского губернатора от 13 марта 1916 г. лишенным […][1*] оснований, а потому определяет: таковое постановление отменить, о чем для исполнения, объявления просителю и на рапорт от 16 мая 1916 г. за 2908, Оренбургскому губернатору послать указ.

**За обер-секретаря**[2*]
**За помощника обер-секретаря**[3*]

Приложения

**№ 1**
**Заявление редактора газеты «Қазақ» А.Б. Байтурсынова Его Превосходительству г-ну главноначальствующему Оренбургской губ. Н.А. Сухомлинову о выдаче копии постановления от 13 марта 1915 г.**

*г. Оренбург* *15 апреля 1915 г.*

Имею честь почтительнейше просить Ваше Превосходительство не отказать выдать мне копию с постановления от 13 марта с. г. за № 1481, апреля 10-го дня 1915 г. г. Оренбург.

Заявление гербовым сбором оплачено.

Редактор газеты «Қазақ»
**А. Байтурсынов**

*Помета:* Копия с постановления от 13 марта 1915 г. за № 1481 получена 15 апреля 1915 г.

Редактор газеты «Қазақ»
**А. Байтурсынов**

[1*]В тексте неразборчиво.

[2*]Подпись неразборчива.

[3*]Подпись неразборчива.

## № 2
## Постановление[1*]
## Главноначальствующего Оренбургской губ.[ Н.А. Сухомлинова] о наказании редактора газеты «Қазақ» за формирование у читателей враждебного отношения к правительству

*г. Оренбург* *13 марта 1915 г.*

В № 91 газеты «Қазақ» за 1914 г., издаваемой в г. Оренбурге на киргизском языке, помещена статья под заглавием: «Что это значит?», следующего содержания:

«Мы получили письмо, в котором говорится, что в Каратаевском поселке осталось всего лишь 4–5 домохозяев киргиз. Говорят, что оставленные киргизами наделы в Каратаевском поселке будут переданы крестьянам и таким образом Бахитжан станет аксакалом (аксакал – почетное лицо в роде киргиз) последних. Когда в 1910 г. джамбейтинским и чидертинским киргизам, во главе с Бахитжаном, отводили участки, то писали, что этим киргизам отводились, преимущественно перед другими, самые лучшие земли.

Если земля была действительно хороша и отведена на преимущественных началах перед другими и если киргизы были земледельцами, то почему последние оставили Каратаевский поселок. Если это правда, то куда же ушли оставившие указанный поселок киргизы. Не может ли кто-нибудь сообщить редакции «Қазақ» какие-либо сведения об этом».

Из полученных по содержанию означенной статьи от Военного губернатора Уральской обл. сведений усматривается, что в 1913 г., при водворении киргиз Чидертинской вол., на Каратаевском участке было водворено пять домохозяев, которые там и живут; остальные же кибитковладельцы киргизы, проживавшие в этом районе до водворения, приписались в другие участки. Что касается помещенных в статье сведений о том, что Каратаевский поселок предполагается передать крестьянам, то вопроса о таковом использовании названного участка не возникало. Сопоставляя содержание упомянутой выше статьи с данными о действительном положении дела об отводе Каратаевского участка в пользование киргиз и о состоявшемся водворении их на этом участке, я прихожу к заключению, что как общий тон статьи, так и отдельные помещенные в ней выражения, например: «осталось всего лишь 4–5 домохозяйств», «оставленные киргизами наделы в Каратаевском поселке будут переданы крестьянам и, таким образом Бахитжан станет аксакалом (почетным лицом) последних» и т. п., указывает на явное стремление возбудить среди киргиз путем распространения ложных и непроверенных слухов враждебное отношение к правительству, каковое деяние воспрощается пункт[ом] 13 изданного для Оренбургской губ. 16 сентября 1913 г. обязательного постановления, действие какового постановления, согласно объявлению моему от 7 марта 1915 г., остается в силе по настоящее время.

Ввиду изложенного, я, главноначальствующий, определяю подвергнуть редактора газеты «Қазақ» Байтурсынова за изложенное выше нарушение аресту на две недели или штрафу в 50 руб.

Исполнение настоящего постановления возлагаю на Оренбургского полицмейстера

---

[1*]Копия с настоящего постановления послана оренбургскому полицмейстеру за № 1481 13 марта 1915 г.

Главноначальствующий,
генерал-лейтенант
**[Сухомлинов]**

*ОГА ОО. Ф.10. Оп.4. Д.442 а. Л.6–7. Подлинник. Л.21 и об. Заверенная копия. В извлечении опубликовано: Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж – Т.1. ... указ. соч. – Алматы: Алаш, 2004. – С.165–166, С.185–186.*

## № 194
## Телеграмма комиссара народной охраны Тургайской обл. Актюбинскому исполкому об аресте А. Букейханова, А. Байтурсунова и [...] Омарова

*г. Оренбург* *25 января 1918 г.*

Прошу именем Совета Народных Комиссаров подвергнуть аресту, в случае появления в пределах Актюбинского у. скрывшихся от революционного суда из Оренбурга Букейханова, Байтурсунова и Омарова, также о времени ареста сообщите.

Тургайской области народный комиссар
**Джангильдин**

Со своей стороны, предлагаю строго следить за вышеупомянутыми лицами и, если таковые окажутся, немедленно арестовать, в случае же достоверного слуха может быть между гражданами киргизами, не проживают ли они где-либо в Актюбинском у., в окрестности Актюбинска и в самом Актюбинске, немедленно сообщить мне для принятия энергичных мер.

Комиссар народной охраны
**[Тургайской области]**[1*]

*ЦГА РК. Ф.544. Оп.1б. Д.63. Л.115. Копия.*

## № 195
## Протокол Тургайского областного киргизского съезда с участием представителей областей Уральской, Акмолинской, Семипалатинской, Сыр-Дарьинской и Букеевской орды

*г. Оренбург* *2–8 апреля 1917 г.*

На съезде участвовало более 300 человек, в т. ч. и представители от Казанского мусульманского комитета – Наджиб Хальфин, Уфимского комитета – Абдрахман Фахреддинов, Оренбургского мусульманского бюро – Т. Соловьев и А.Г. Хусаинов, актюбинских мусульман – имам Г. Абдульбаниев и С. Алюков и Актюбинского гражданского комитета – г. Николаев.

Съезд был открыт речью редактора киргизской газеты «Қазақ» Ахмета Байтурсынова, который приветствовал собрание и указал на необходимость объединения в настоящий момент, поддержания Временного[2*] правительства и сохранения порядка и спокойствия на местах в целях упрочения нового строя и завоеванных свобод.

[1*] Подпись неразборчива.

[2*] В тексте «нового».

За сим Байтурсыновым было предложено собранию избрать президиум.

В президиум избраны: председателем – Ахмет Байтурсынов, товарищами председателя – член I Гос[ударственной] думы Алпысбай Кальменев и пом[ощник] присяжного поверенного Валид-Хан Танашев; секретарями – Сейдазым Кадирбаев, Омар Алмасов и Шафкат Бекмухамедов.

Явившийся на съезд редактор газ[еты] «Вакт» Ф. Каримов, приветствовал от имени оренбургских татар собрание.

К открытию заседания Тургайский губернатор Эверсман обратился к председателю съезда с просьбою разрешить ему сказать приветственное слово съезду, но ввиду бурных протестов со стороны участников съезда, основанных на недоверии к Эверсману как к представителю свергнутой власти, Эверсман принужден был покинуть зал собрания.

Прежде чем приступить к очередным делам, сотрудник газеты «Қазақ» М.-Я. Дулатов с разрешения съезда охарактеризовал прошлую деятельность вероучителя средних учебных заведений г. Оренбурга Абдрахмана Мачиева и переводчика Тургайского областного правления Мухамед-Яра Тунгачина, состоявших на службе в качестве агентов местного жандармского управления. О Тунгачине, кроме того, было доложено, что он по должности переводчика областного правления брал крупные взятки.

По выслушании заявления Дулатова съезд постановил: Мачиева и Тунгачина, как лиц вредных обществу, исключить из собрания.

После этого председателем была оглашена программа съезда. В программу съезда были поставлены следующие вопросы:

1. Организация гражданских комитетов общественной безопасности на местах.
2. Съезды: общекиргизский и общемусульманский.
3. Форма государственного управления и Учредительное собрание.
4. Духовное правление.
5. Народное образование.
6. Аграрный вопрос.
7. Суд.
8. Земство.
9. Печать.
10. Почта.
11. Общественные суммы.
12. Институт крестьянских начальников и вредные чиновники.
13. Отношение к войне.
14. События, вызванные в Тургайской обл. призывом киргиз на тыловые работы.

Для разработки перечисленных вопросов было образовано 5 секций.

По детальном обсуждении поставленных вопросов и по выслушании секционных докладов по отдельным вопросам и прений съезд вынес следующие резолюции.

### *1. Гражданские комитеты*

В целях содействия Временному правительству в укреплении нового строя, сохранении спокойствия и порядка, в разрешении вопроса об обеспечении населения и армии продовольствием и подготовке населения к сознательному участию в выборах в Учредительное собрание организовать на местах гражданские комитеты общественной безопасности: аульные, волостные, уездные и областные на нижеследующих основаниях.

I. Аульные гражданские комитеты. Аульные гражданские комитеты составляются:

а) из лиц, избираемых общим собранием всех проживающих в данном ауле

лиц обоего пола, достигших полного гражданского совершеннолетия (21 года), независимо от того, имеют ли они вместе своего проживания какое-либо имущество, по одному от каждых 10-ти избирателей;

б) из представителей потребительских[1*] и кредитных кооперативов и иных общественных организаций, правление коих находится в данном ауле, избираемых правлениями или общими собраниями по одному от каждого.

Аульные гражданские комитеты избирают из своей среды исполнительный комитет в следующем составе: председателя, товарища его, секретаря, его помощника и казначея и двух кандидатов к ним.

С образованием аульных комитетов все права и обязанности существующих аульных старшин переходят в исполнительные комитеты. В случае надобности аульные комитеты могут образовать милицию. Вопросы, касающиеся аульного общества, подлежат обсуждению и разрешению общего собрания членов аульных комитетов. Общее собрание считается состоявшимся при наличности не менее 2/3 всех членов комитета.

II. Волостные гражданские комитеты. Волостные гражданские комитеты составляются:

а) из уполномоченных от аульных гражданских комитетов, избранных этими последними в числе не более одного от 10-ти членов;

б) из представителей потребительских[2*] и кредитных кооперативов или иных общественных организаций, действующих в данной волости, избираемых общими собраниями этих последних в числе не более одного от каждого.

Волостные гражданские комитеты избирают из своей среды исполнительные комитеты в следующем составе: председателя, товарища его, секретаря и его помощника, казначея, двух членов и двух кандидатов к ним.

С образованием волостных комитетов все права и обязанности существующих волостных управителей переходят к исполнительным комитетам. В случае надобности волостные комитеты могут образовать милицию. Вопросы, касающиеся всех аульных обществ, подлежат обсуждению и разрешению общего собрания членов волостных комитетов. Общее собрание считается состоявшимся при наличности не менее 2/3 всех членов комитета.

III. Уездные гражданские комитеты. Уездные гражданские комитеты составляются:

а) из уполномоченных от волостных гражданских комитетов, избираемых этими последними из своей среды по одному от 10-ти членов;

б) из представителей от потребительских[3*] или кредитных кооперативов, а равно и иных общественных организаций, действующих на территории всего уезда в числе не более одного от каждой;

в) из представителей уездных Советов солдатских и рабочих депутатов в числе не более одного от каждого;

г) из представителей ведомств по одному от каждого;

д) из уполномоченных городского гражданского комитета, избираемых последним из своей среды по расчету не более одного от каждых 1000 лиц, имеющих право участвовать в выборах в городской гражданский комитет.

Уездные гражданские комитеты избирают из своей среды исполнительные комитеты в следующем составе; председателя, двух товарищей, секретаря и двух помощников, казначея и четырех членов, в уездах со смешанным населением уездные комитеты должны быть общие.

[1*]В тексте «потребительных».

[2*]В тексте «потребительных».

[3*]В тексте «потребительных».

IV. Областные гражданские комитеты. Областные гражданские комитеты составляются:

а) из уполномоченных от уездных комитетов в числе не более одного от 10-ти членов уездных гражданских комитетов;

б) из представителей городских гражданских комитетов;

в) из представителей ведомств по одному от каждого.

Примечание 1-е: уездный комитет имеет право уполномочивать на участие в областном комитете не только членов уездного комитета, но и иных лиц, проживающих вне пределов уезда.

Примечание 2-е: уполномоченные поселковых, аульных, волостных гражданских комитетов, а также [представители] от общественных организаций и правительственных учреждений могут принимать участие в заседаниях областного комитета с правом совещательного голоса.

Областной гражданский комитет избирает из своей среды исполнительный комитет.

Областной гражданский комитет объединяет деятельность всех поселковых, аульных, волостных, городских и уездных комитетов, как по существу поставленных Временным правительством задач, так и по надзору за деятельностью должностных лиц, служащих в области, непосредственно же контролирует деятельность областных учреждений, имеющих свое пребывание в г. Оренбурге.

Областной комиссар, согласуя свою деятельность с областным комитетом, является уполномоченным лицом и исполнительным органом Временного правительства. Все разногласия между областным комитетом и комиссаром разрешаются окончательно Временным правительством.

Примечание [3-е]: все выборы, как в аульные, так и волостные и уездные комитеты, должны производиться на основе пропорционального представительства (без различия пола) с гарантией прав меньшинства.

Инициатива организации комитетов предоставляется самому населению. В целях наблюдения за правильностью выборов и организаций комитетов образовать в каждом уезде комиссию в составе по три лица от каждого участка крестьянских начальников. В местности, где население само не может правильно организоваться, комиссия командирует своих членов. В этих командировках не может участвовать член комиссии, избранный из тех местностей. В состав комиссии по уездам избраны следующие лица:

По Актюбинскому у.: Иржан Утемисов, Аталык Кенесарин, Мурзагул Журумов, Акдаулет Кулчуков, Сагындык Дощанов, Бахит-Гирей Кейкин, Альмухамед Лекеров, Нурум Ирмухамедов, Жакуб Кенжебаев.

По Иргизскому у.: Абдулкадир Алматов, Шайхул Хасенов, Турмухамед Кийсыков, Мухамед Таскарин, Жумакан Чотин, Хайрулла Толебаев, Утегуманов, Ризабай Байдосов, Кожаберген Тштыбаев.

По Кустанайскому у.: Салмухамед Дандыбаев, Сейдахмед Кошанов, Мухамеджан Ордабаев, Ильджан Уразов, Файзулла Темирбаев, Абубакир Имамбаев, Жангаска Утепбергенов, Сеильхан Карманов, Ахмед Зильгарин, Бржеке Мурзабеков, Сафар Джанобеков, Илеусиз Бектуров.

По Тургайскому у.: Жакуб Дауренбеков, Дощан Токтабаев, Аскар Дулатов, Миргалий Козанов, Айткул Баймуратов, Тоймухамед Котибаров.

*2. Съезды: общекиргизский [26] и общемусульманский*

1. В целях объединения всего киргизского народа, выяснения и обсуждения его нужд, находя созыв общекиргизского съезда необходимым, образовать особое

организационное бюро, которому поручить выработать программу и определить место и время созыва съезда.

В состав бюро избраны: Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Мир-Якуб Дулатов, Сейдазым Кадирбаев, Омар Исенгулов, Имам Алимбеков, Исен Турмухамедов, Керей Турумов.

2. Для участия в разрешении общемусульманских вопросов [командировать] от Тургайской обл. на общемусульманский съезд, имеющий быть 1–8 мая в г. Москве, 4-х делегатов: Ураза Татиева, Сейдазыма Кадирбаева, Ак-Кагаз Дощанову [27] и Султангази Исхакова. Расходы по поездке делегатов на съезд принимают на себя посылавшие.

*3. Учредительное собрание*

1. В Учредительном собрании должны быть депутаты от киргизского народа, так как по местным и бытовым условиям в киргизской степи производство выборов не представляет никаких особенных трудностей.

2. Обсудить вопрос о форме правления в Российском государственном съезде, высказаться за демократическую, парламентарную и децентралистическую республику.

3. Депутаты в Учредительное собрание должны быть избраны на основе прямого, тайного, равного и всеобщего (без различия пола) голосования с гарантией прав меньшинства (национальное пропорциональное представительство).

*4. Духовно-религиозные вопросы*

1. Церковь должна быть отделена от государства.

2. Киргизы Тургайской обл. временно должны присоединиться к Оренбургскому муфтиату.

3. При выборах муфтия и казиев в Духовное собрание должно быть пропорциональное представительство от татар и киргизов.

4. Новое положение Оренбургского духовного правления вырабатывается при участии представителей киргизского народа.

5. Киргизские имамы и муэдзины избираются прямым голосованием всех прихожан. Имамы же выбирают ахунов, а казиев выбирают ахуны. Имамы, муэдзины и ахуны должны иметь соответствующий образовательный ценз.

6. Число мечетей определяется желанием населения.

*5. Начальное образование*

1. Признавая введение всеобщего обязательного обучения необходимым, пока увеличить количество начальных школ, мектебов с тем расчётом, чтобы на 100 семей приходилось не менее одного мектеба. Языком преподавания в первые три года должен быть материнский. Мальчики и девочки должны обучаться в мектебах совместно.

2. Мектебы должны содержаться на земские и государственные средства.

*6. Аграрный вопрос*

1. Киргизы считают справедливым изъятие земель из их владения [на] государственные надобности после землеустройства их самих на основаниях, которые установит Учредительное собрание.

2. Незаселенные участки, отруба, оборочные статьи, скотоводческие и монастырские, а также незаконно отчужденные под курорты участки немедленно должны быть возвращены их прежним владельцам впредь до разрешения

аграрного вопроса в Учредительном собрании, а также оставленные за негодностью старожилами-переселенцами участки переходят прежним владельцам. Незаконно сданные в долгосрочную аренду скотоводческие участки тоже должны быть возвращены владельцам. Должна быть приостановлена запись переселенцев на принятые временной комиссией, но не заселенные участки.

3. Должны быть приостановлены землеустроительные работы в степных областях и Туркестане. Должно быть приостановлено выселение киргиз, усадебные места которых сейчас находятся на незаселенных участках. В дачах единственного владения казны, куда были замежеваны киргизские усадебные места, покосы, пашни и пастбища, должно быть новое размежевание с возвращением киргизам незаконно замежеванных киргизских усадеб и угодий. В этих дачах должно быть допущено бесплатное сенокошение и пастьба скота зимою. Выращенные киргизами лесные насаждения должны быть возвращены старым владельцам. Бедным киргизам, живущим вблизи лесных дач, должен быть отпущен лес на домообзаводство.

*7. Суд*

1. Существующие киргизские народные суды остаются и действуют пока на прежних основаниях впредь до коренной реформы их, но народные суды, как избранные таким же способом, как волостные управителя, которые теперь упраздняются, должны быть переизбраны вновь, если они не пользуются доверием населения. Народные судьи избираются аульным гражданским комитетом. Для этого члены аульных гражданских комитетов одновременно с образованием исполнительных комитетов намечают двух кандидатов, один из которых по жребию должен быть народным судьей, а другой кандидатом. В случае возникновения споров один из кандидатов должен быть из той партии, число членов которой превышает 1/4 общего количества всех членов аульных комитетов. Все делопроизводство единоличных народных судей должны вести бесплатно секретари аульных комитетов на киргизском языке. Калям-хачные деньги взиматься не должны.

Делопроизводство же волостных съездов народных судей должны вести также бесплатно, не взимая калям-хачных денег (производить сборы), секретари волостных гражданских комитетов. Что же касается чрезвычайных съездов народных судей, то они пока до полной организации комитетов на местах не должны быть созываемы. В дальнейшем созыв чрезвычайных съездов должен быть предоставлен уездным комиссарам, к которым должны перейти права и обязанности крестьянских начальников. Делопроизводство на чрезвычайных съездах должны вести командированные для сего уездным комиссаром лица особо, причем калям-хачные деньги также не должны взиматься.

2. В степных областях следственные дела должны быть изъяты из компетенции мировых судей и переданы особо для того назначенным лицам – судебным следователям.

3. Что же касается общих судебных установлений, то на Тургайскую обл. необходимо распространить действие суда с участием присяжных заседателей.

*8. Земство*

Необходимо в Тургайской обл. ввести земское самоуправление на общих основаниях.

*9. Печать*

1. Ввиду важного значения периодической печати в настоящее переходное время необходимо почаще выпускать издающуюся в г. Оренбурге газету «Қазақ», а равно издавать популярные брошюры для населения.

2. В целях своевременного получения на местах газет, брошюр и других корреспонденций волостные и аульные комитеты должны принять возможные меры к тому, чтобы получать и отправлять почту не менее двух раз в неделю.

*10. Киргизские общественные суммы*

1. Имея в виду, что с киргизского населения в разное время были собраны большие суммы денег, где и в каком положении эти суммы находятся, съезду неизвестно, что подробные сведения об этих суммах имеются в Тургайском областном правлении и у крестьянских начальников, просить комиссара Тургайской обл. Выяснить, [где] эти суммы и все не израсходованные до сего времени по назначению суммы в дальнейшем не расходовать без особого постановления со стороны населения.

2. При обсуждении вопроса об общественных суммах участники съезда единогласно высказались за необходимость принести посильную лепту в пользу борцов за свободу и все пожертвования в этом отношении направлять в редакцию газеты «Қазақ».

*11. Институт крестьянских начальников и вредные чиновники*

1. Имея в виду, [что] указом Временного правительства институт земских начальников повсеместно упразднен, что между тем институт крестьянских начальников в степных областях до сих пор функционирует, возбудить ходатайство перед Временным правительством о немедленном упразднении этого института, как отжившего свой век и совершенно бесполезного и вредного для киргиз, с передачей их обязанностей уездным комиссарам, которые при приеме дел от крестьянских начальников предварительно должны обревизовать денежную часть.

2. Переходя за сим к чиновникам, съезд остановился на следующих лицах: старшем советнике Тургайского областного правления П.А. Агапове, крестьянских начальниках Шубине, Витмане, Куфтине, Прыткове, Кустанайском уездном начальнике Кочергине, помощниках уездных начальников Ткаченко и Лекторском, приставах Прокопове, Данковцеве, Тургайском уездном воинском начальнике Загайнове, Тургайском ветеринарном враче Штанге и подрайонном начальнике Батманове.

*Об Агапове*

Съезд получил сведения о деятельности Агапова по приему киргиз на тыловые [работы] в двух вол. Кустанайского у. и в одной вол. Иргизского у.

По Сарайской вол. Агапов, по окончании первого приема по аксакальским спискам, произвел вторичный прием по старым спискам, причем в этот раз отдал распоряжение созвать киргиз в возрасте от 17 до 35 лет, что противоречит распоряжению правительства о призыве киргиз в возрасте от 19 до 31 года. Вследствие такого распоряжения Агапова оказались принятыми 70 лишних человек в возрасте моложе 17 лет и старше 31 года.

Посетив Дамбарскую вол. с отрядом казаков в 136 чел., он распорядился, чтобы для надобностей отряда население волости представило ему 625 руб. за 25 телег, 1000 руб. за 500 п. овса, 125 руб. за 50 фун[тов] чая, 200 руб. за 5 п. сахару,

900 руб. за хлеб за 6 дней, 2250 руб. за мясо, считая, 90 баранов за 6 дней и 500 руб. за наем подвод. Итого 5600 руб.

Оштрафовал аксакалов и аульных старшин на 1500 руб. под тем предлогом, что они явились без лиц, подлежащих призыву, тогда как сам он предписал явиться одним аксакалам и старшинам. Сверх 1500 руб. еще были штрафы, уплаченные непосредственно Агапову, но съезд не мог установить суммы. С киргиза Абильхая Жумабаева, 37 лет, под угрозой набора его потребовал 1000 руб., каковые тот отдал ввиду наведенного Агаповым ужаса на население и этим избавился от незаконного приема.

Следуя далее в Бистюбинскую вол., Агапов с отрядом заехал в пределы Иргизского у.. Окружив встретившихся ему 98 человек киргиз, он арестовал их и привел в один киргизский аул. Здесь между киргизами и казаками произошли недоразумения, и было убито 7 человек из числа арестованных 98 человек и 4 человека из аула. Остальных 91 человек Агапов увел в г. Кустанай и заключил в тюрьму, откуда они вышли после амнистии. Причем, ни в чем неповинный аул был предан разграблению. Один седельный прибор, стоивший 800 руб. владельцу, по слухам взял себе. 7 марта 1917 г. Агапов говорил аманкарагайскому киргизу Мукату Тойгужину, что царь снова водворится, и тогда начальство перевернет все по-старому.

Изложенные сведения сообщены киргизами Кустанайского у. Сарайской вол. Алтынбаем Актановым, Карабалыкской вол. Сыдыком Туякбаевым, Аятской вол. Курбангалием Кенембаевым и Карабалыкской вол. Бекмухамедом Сандыбаевым и др.

Оценив изложенное, съезд признает, что Агапов, командированный в степь для производства набора рабочих-киргиз, допустил явное нарушение порядков, установленных для набора рабочих; он не имел право требовать явки лиц, не достигших 19-ти лет и перешедших 31-й год. Между тем из лиц непризывного возраста он по одной вол. набрал 70 человек. Начав с беззакония, он продолжал в том же духе и этим вызвал смуту в умах киргизов, без того напуганных присылкой войска. Он придал своей поездке характер карательной экспедиции, чем извратил смысл своей миссии, и характерная деятельность его ударила как раз по мирному населению, без того покорному; он не поймал ни одного вожака непокорных киргизов, да и не задавался такой целью, ограничившись наведением террора на мирное население. Подобная деятельность Агапова является лишь местью населению, проводимой им сознательно и последовательно. Венцом деятельности Агапова является арест 98 киргиз Иргизского у., которых он бросил в темницу в г. Кустанае, и которые, просидев 4 месяца, вышли оттуда лишь по амнистии, и разграбление имущества того аула, куда он первоначально привел этих киргизов. Описанная деятельность Агапова может быть названа лишь развратом власти и провокацией.

Явно провокационную деятельность Агапов продолжал и после переворота, когда 7 марта 1917 г. пугал киргиз реставрацией [старого] и смятением нового строя.

По сим соображениям Агапов должен быть арестован немедленно с назначением расследования его деятельности по Кустанайскому у. в целях предания его суду и с увольнением его со службы.

*О Прокопове*

Пристав 3-го стана Кустанайского у. Прокопов совершил ряд вопиющих беззаконий. Выехав в Аккаргинскую вол., он потребовал для отряда неслыханное количество провизии, уезжая из волости, изрезал на мелкие части шкуры

зарезанных для войска баранов и принадлежности 10–15 кибиток, а постель этих кибиток одеяла и ковры – увез с собой на трех подводах. Издевательство его над киргизами дошло до того, что некоторых бедных киргиз за недоставку лошадей погнал с собой за 40 верст от их аулов. Уже после переворота 10 марта с. г. Прокопов потребовал для Агапова 10 кобыл у киргиза аула № 8 Джетыгаринской вол. Кустанайского у. Байтака Суюнтаева. За 8 кобыл уплатил по 110 руб., а две увел без денег. Описанная деятельность Прокопова есть провокация, и он должен быть арестован и уволен со службы.

*О крестьянских начальниках*

Крестьянские начальники 3-го уч[астка] Иргизского у. Шубин, 3-го уч[астка] Актюбинского у. Витман, Кустанайского у. Куфтин и Прытков, Кустанайский уездный начальник Кочергин, помощник Тургайского уездного начальника Ткаченко, пристав Кустанайского у. Данговцев и подрайонный начальник Кустанайского у. Батманов, как не пользующиеся доверием населения и причинившие населению по прошлой деятельности много злоупотреблений, немедленно должны [быть] удалены от занимаемых ими должностей.

*О Штанге и Лекторском*

Тургайский ветеринарный врач Штанге и помощник Актюбинского уездного начальника Лекторский, ныне находящийся в командировке в Иргизе, как враждебно настроенные против киргизского населения, должны быть удалены из пределов Тургайской обл.

*О Загайнове*

О Тургайском уездном воинском начальнике Загайнове представителями Тургайского у. Омаром Алмасовым, Каримом Токтабаевым, Альмухамедом Касымовым, Тоймухамедом Котибаровым были сообщены следующие сведения:

1. 22 октября 1916 г. Загайнов сделал распоряжение, чтобы все киргизы, не проживающие в городе, в течение 2 часов выехали из города (приехавшие на прием), и с того дня киргизы не могли иметь никакого сношения с городом.

2. Приезжавшие в город немедленно задерживались патрулями казаков и без всякой причины заключались в военную гауптвахту, в т. ч. и должностные лица, и аксакалы (по приказу Загайнова).

3. 24 октября, объявив своей властью город «на военном положении», Загайнов вместе с помощником Тургайского уездного начальника Ткаченко стал производить обыски среди киргиз-учащихся и аресты мирных жителей города без всякого допроса.

4. 6–7 ноября, после нападения киргиз на город, Загайнов сделал распоряжение о поголовном аресте киргизского населения города, не исключая учеников, учителей, чиновников, жен и детей.

5. Оставшееся без надзора имущество арестованных, как движимое, так и недвижимое, было передано в распоряжение казаков, солдат и жителей города.

6. Притеснения, жестокости и насилия по отношению к заключенным ужасны и неописуемы. Арестованные беременные киргизки разрешались [от бремени] в тюрьме. Арестанты-киргизы покупали ведро воды по 7 руб.; для удовлетворения естествен[ной] надобности ходили в собственные сапоги, что могут подтвердить все заключенные лица, списки которых находятся в арестной книге (голод, невозможная духота, угрозы и ругательства). Из заключенных в гауптвахту умерло трое: Абдильда Сыпсынбаев, Жансары Танбаев и Касубаев.

7. Арестованными киргизами Загайнов распоряжался очень жестоко. Несмотря на их болезнь и отсутствие одежды, велел гнать на всевозможные работы, даже жителям стал продавать рабочую силу по 50 коп. в сутки в свою пользу.

8. Бесчеловечное отношение Загайнова к киргизскому населению высказалось в день освобождения аксакалов, некоторых должностных лиц, женщин и детей. Несмотря на то, что некоторые лица были почти голые, не были допущены в город и насильно под конвоем были выброшены из города в степь. Когда прапорщик Павпертов из арестного дома выделял освобожденных, пришел фельдфебель Кузнецов и передал ему слова Загайнова: «Чтобы в 5 минут киргизского духа не было на улице, и чтобы они больше не показывались на мои глаза».

9. При освобождении арестованных им не были возвращены деньги, которые были взяты в день ареста и переданы Загайнову.

10. При дальнейшем освобождении арестованных Загайнов брал взятки, например, от Хабия Давренбекова одну сивую лошадь, от Ахмеда Утетлеова 2 кобылы, 30 баранов, 1000 возов куги – топлива, за которые деньги не уплатил, и пр.

11. Во время доставки киргизами для гарнизона топлива – куги, сена Загайнов отбирал насильно под угрозой арестовать, расстрелять расписки в получении денег за доставленное, причем денег не платил, и пр.

12. Когда, некоторые лица заявляли ему лично о незаконности таких действий, он применял самые крутые меры, наносил оскорбления и побои, грозил арестом и расстрелом. Учителю Касымову нанес собственноручно побои и оскорбления в присутствии многих лиц, в числе коих были: киргиз аула № 3 Майкаринской вол. Абдрахман Иманкулов, аула № 4 той же вол. Илькей Бекмурзин и Бегалы Шакшакбаев и аула № 5 Балдик Байтугаев и учителя Ахмед-Сафа Юсупов и Сабыр Сарбасов и др.

Обсудив сообщенные сведения, съезд постановил о незаконных действиях Тургайского уездного воинского начальника Загайнова в связи с призывом киргиз на тыловые работы сообщить командующему войсками Казанского военного округа на предмет предания его суду.

Кроме того, просить командующего войсками немедленно арестовать Зайганова, т. к. он может скрыться и скрыть следы преступления, а на имущество его наложить арест.

### *12. Отношение к войне*

I. Помочь делу обороны родины всеми возможными средствами и тем содействовать доведению войны до победного конца; увеличить посевную площадь, оказывать всякое содействие продовольственным комитетам по продовольствию, регулярно доставлять скот на нужды армии и приложить все силы к поддержанию мирной жизни в тылу.

Ознакомившись с положением реквизированных рабочих-киргиз, находящихся на фронте – в тылу, городах, железных дорогах, на заводах, на частновладельческих экономиях, в пути следования – съезд единогласно вынес пожелание просить надлежащую власть: немедленно эвакуировать больных, назначить медицинскую комиссию; разрешить отпуск 10% рабочих; возвратить единственных работников в семье для весенних работ и всех рабочих, находящихся в экономиях; урегулировать выдачу заработной платы и дать казенное пособие бедным семьям, лишенным единственных работников; дать пропуск представителям инородческого отдела Земсоюза для ознакомления с положением рабочих северного и юго-западного фронта, а также тыла, передать всех киргиз-рабочих в ведение Земсоюза.

*13. События в Тургайской обл.,*
*вызванные реквизицией киргиз на тыловые работы*

Для расследования незаконных действий всех должностных лиц, как по приему киргиз на тыловые работы, так и по усмирению восставших киргиз Тургайской обл., просить Временное правительство назначить особую следственную комиссию (сенаторская ревизия).

В Тургайский военно-промышленный комитет избрать членами Амедгирея Косвакова, Сейдазыма Кадирбаева, Мурзапулла Куйайдарова, Сырлыбая Бекбаева и в ревизионную комиссию при комитете: Мир-Якуба Дулатова, Сагындыка Дощанова, Галия Ибрагимова и Исена Турмухамедова. В заключение съезд постановил послать приветственные телеграммы Временному правительству и киргизским интеллигентам, служащим в инородческом отделе Земсоюза и самим рабочим.

Затем съезд был закрыт.

Председатель съезда
**А.Б. Байтурсынов**
Секретари:
**С.К. Кадирбаев, О.А. Алмасов,**
**Ш.Б. Бекмухамедов**

*РГИА. Ф.1291. Оп.84. Д.50. Л.1–4 об. Типогр. экз. Алаш-Орда: Сборник документов. Мартыненко Н. (сост.) – Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992 г. – С.27–36.*[1*]

## № 196
## Телеграмма
## и. о. управляющего Министерством внутренних дел И.Г. Церетели комиссару Временного правительства по Тургайской обл. А. Букейханову о борьбе против анархии и контрреволюции

*г. Петроград* *23 июля [19]17 г.*

Решительная борьба против всякой анархии и контрреволюции, как единственный выход из критического положения страны при объединенном действии всех живых сил народа, указана в программе Временного правительства от 8 июля и моих руководящих телеграммах от 17 июля. Сообщаю в развитие данных указаний нижеследующее.

Комиссар, опираясь в своей деятельности на объединенные демократические организации, является прежде всего представителем власти центрального правительства и проводит его политику, не допуская никаких отклонений от неё в пользу каких-либо местных или партийных влияний комиссара, пагубных в переживаемые дни великих испытаний, я буду считать достаточным и неизбежным основанием для увольнения несоответствующего назначению представителя государственной власти. За попытки проводить какие бы то ни было противоречащие политике Временного правительства течения, а тем более, за содействие или попустительство захватам и самочинным действиям каких-либо

[1*]Также см. Мартыненко Н. И. Алаш-Орда: [Сборник документов] / Мартыненко. [С предисл. Ураза Исаева]. – Кзыл-Орда: [Казиздат], 1929. – 169 с. [Электронный ресурс] Российская государственная библиотека. Режим доступа: Мартыненко Н.И. – Алаш-Орда [Текст]: [Сборник документов] - Search RSL (дата обращения 07.05.2022).

групп или контрреволюционным начинаниям, я буду предавать виновных в том комиссаров суду. Нет места колебаниям и разрозненным действиям, спасти страну от распада может только сильная, объединенная власть, Вышеизложенные указания немедленно преподайте к неуклонному руководству всем уездным комиссарам, надзор и руководство за деятельностью которых возложены на Вас.

Управляющий Министерством внутренних дел
**Церетели**

*Известия Тургайского областного гражданского комитета. 1917. – № 9. АП РК. Ф.811. Оп.20. Д.98. Л.4. Заверенная копия. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж....указ. соч. – С.378.*

## № 197
## Резолюции общеказахского съезда

*г. Оренбург* *21–26 июля 1917 г.*

На съезде присутствовали представители от киргиз Акмолинской, Семипалатинской, Тургайской, Уральской, Семиреченской, Сыр-Дарьинской, Ферганской обл. и Внутренней Букеевской Орды.

Президиум съезда: председатель Халел Досмухамедов, товарищи его Ахмет Байтурсынов и Альмухамед Кутебаров, секретари Асылбек Сейтов и Мир-Якуб Дулатов.

Программа съезда:

1. Форма государственного управления.
2. Автономия киргизских областей.
3. Земельный вопрос.
4. Организация народной милиции.
5. Земство.
6. Народное образование.
7. Суд.
8. Духовно-религиозные вопросы.
9. Женский вопрос.
10. Подготовка к выборам в Учредительное собрание и депутаты от киргизских областей.
11. Всероссийский мусульманский совет.
12. Образование киргизской политической партии.
13. События в Семиреченской обл.
14. Участие киргиз во Всероссийском съезде федералистов в г. Киеве и в комиссии по народному образованию в г. Петрограде.

*I. Форма государственного управления*

В России должна быть демократическая парламентарная республика.

*II. Автономия киргизских областей*

Киргизские области должны получить областную территориально-национальную автономию.

*III. Земельный вопрос*

1. До окончательного поземельного устройства самих киргиз изъятие киргизских земель должно быть немедленно приостановлено.

2. Ввиду недостатка удобных земель в киргизской степи немедленно должны быть возвращены киргизам изъятые из их пользования участки: дворянские, скотоводческие, торгово-промышленные, курортные, монастырские, незасеянные переселенческие, отруба, оброчные статьи, участки, отданные частным лицам под названиями показательных полей, в действительности не существующих, и земли, отведенные гарнизонам и теперь освободившиеся с уходом или уменьшением количества гарнизонов.

3. Немедленно должна быть прекращена запись зачисления в свободные участки.

4. В заселенных участках незаполненные доли должны быть возвращены киргизам.

5. Зимовки, изъятые из пользования киргиз, но еще не оставленные их владельцами, должны остаться за киргизами; переселившимся крестьянам могут быть нарезаны недостающие доли из других участков путем нового размежевания.

6. Должны быть возвращены также киргизские покосы, находящиеся в дачах единственного владения казны. Киргизам должна быть разрешена пастьба скота на опушках казенных лесных дач.

7. Дачи единственного владения казны, не имеющие общегосударственного значения, должны перейти в ведение земства.

8. По земельному вопросу киргизы должны выработать свою программу.

9. Соглашение с разными партиями по аграрному вопросу предоставляется депутатам в Учредительном собрании.

10. За основание землеустройства киргиз должна быть принята норма, выработанная для киргиз степных областей экспедицией Щербины, скотоводческого и скотоводческо-земледельческого хозяйства соответственно районам.

11. Киргизы Букеевской Орды должны получить наделы по месту жительства по норме, одинаковой с киргизами соседних областей.

12. В Туркестане киргизы должны быть наделены не только землей, но и достаточным количеством воды.

13. Землепользование среди киргизов должно быть на общинных началах. (Два представителя Ферганской обл. голосовали за подворное владение).

14. Величина земельной общины должна быть по возможности мелка и должна определяться местными землеустроительными учреждениями.

*IV. Организация народной милиции*

Вместо постоянной армии должно быть создано народное ополчение.

*V. Земство*

1. По закону, выработанному Временным правительством, в степных областях волостное земство вводится только в оседлых волостях, а в кочевых – по усмотрению будущего областного земского собрания. Под словами «кочевые волости» съезд признает те киргизские волости, большинство населения которых перекочевывает из одного уезда в другой. Съезд находит необходимым, чтобы волостное земство в кочевых волостях вводилось немедленно, как в оседлых волостях.

2. Выборы волостных и уездных гласных должны проводиться одновременно.

3. В волостной земской управе число членов должно быть не больше пяти.

4. Уездные и областные земства у киргиз должны быть общие с русскими.

5. Для руководства выборами на местах областные комитеты должны командировать особых инструкторов.

*VI. Народное образование*

1. Всеобщее обязательное начальное обучение необходимо.

2. В первые два года дети должны обучаться только на родном языке.

3. Все учебники, а также другие печатные произведения на киргизском языке должны печататься с соблюдением киргизского правописания, принятого газетой «Қазақ».

### *VII. Суд*

1. Существующий киргизский народный суд должен быть упразднен.

2. Взамен упраздняемого суда должен быть создан особый суд, соответствующий условиям киргизской жизни.

3. Для выработки проекта нового суда должна быть организована в каждой области судебная комиссия из компетентных лиц; проекты областных комиссий должны быть переданы на рассмотрение общекиргизской судебной комиссии, составленной из представителей всех киргизских областей, по одному члену от каждой областной судебной комиссии. Общекиргизская судебная комиссия должна закончить свои работы к 1 февраля 1918 г. Проект киргизского суда должен быть рассмотрен общекиргизской комиссией совместно с киргизскими депутатами и передан в законодательное учреждение для его санкции.

4. До выработки положения о новом суде в киргизской степи должен действовать существующий народный суд в реформированном областными съездами виде.

5. Уголовные дела, возникающие между киргизами двух уездов или областей, разрешаются народным судом по месту совершения проступка, а гражданские дела разбираются народным судом той местности, где живет ответчик.

### *VIII. Духовно-религиозные вопросы*

1. Киргизы Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Тургайской, Уральской и Закаспийской (Мангышлакский у.) областей временно присоединяются к Оренбургскому муфтиату.

2. Вопросы, подлежащие ведению Духовного собрания, должна определить общекиргизская судебная комиссия (см. пункт 7).

3. До выработки этого положения компетенция Оренбургского Духовного собрания остается по отношению к киргизским религиозным делам такою же, какова она по отношению к делам татар.

4. При Духовном собрании должен быть киргизский отдел, и все киргизские дела должны рассматриваться только киргизским отделом совместно с муфтием, а дела общего характера – совместно с татарскими казиями и муфтием.

5. Каждая область (кроме Мангышлакского у.) избирает одного казия.

6. Все делопроизводство киргизского отдела должно вестись на киргизском языке.

7. Штат и содержание киргизского отдела при Духовном собрании должны быть временно следующими: пять казиев с жалованием по 4800 руб., один секретарь 4800 руб., канцелярские расходы 10 000 руб.

8. Каждая область должна дать на содержание казия 4800 руб., секретаря 1000 руб., канцелярии – 2000 руб., всего 7800 руб.

9. Секретаря назначает общее собрание киргизских казиев.

10. Все духовные лица, занимающие должности ниже казиев, должны содержаться на местные средства.

11. Съезд одобрил выбор казиями от Уральской обл. и Букеевской Орды Хайршы Ахметжанова и Гумара Карашева, а выбор остальных киргизских казиев предоставил каждой области.

12. Величина приходов должна быть определяема местными областными съездами.

13. Приведение в исполнение резолюций общекиргизского съезда по этому вопросу возлагается на областные комитеты.

### *IX. Женский вопрос*

1. В политических правах женщины должны быть равноправны с мужчинами.

2. Женщине должна быть предоставлена полная свобода в выборе жениха или мужа.

3. Калым (выкуп) за невесту должен быть уничтожен.

4. Сватать можно только девицу, достигшую 16 лет.

5. Мулла может венчать невесту не моложе 16 лет и жениха не моложе 18.

6. Обряд венчания должен совершаться муллой только в личном присутствии жениха и невесты.

7. Вдова может выходить замуж по своему желанию за кого угодно.

8. Вторую жену можно брать только с согласия первой жены, в случае ее несогласия муж должен дать ей развод и содержать ее до выхода замуж.

9. Не должно быть браков между родственниками ближе 7-го колена.

### *X. Подготовка к выборам в Учредительное собрание и депутаты от киргизских областей*

1. Съезд наметил по каждой области депутатов и кандидатов к ним с указанием порядка внесения их в списки.

Намечены в депутаты и кандидаты к ним:

От Акмолинской обл.: Айдархан Турлубаев, Асыл-Бек Сеитов, Ережеп Итбаев, Сеильбек Джанайдаров, Джумагалий Тлеулин, Рахимжан Дюйсембаев, Магжан Джумабаев, Султан-Мухамед Аблаев, Сыздык Меченбаев, Салмакпай Кусемисов, Хайретдин Болганбаев, Садвакас Сейфуллин.

От Семипалатинской обл.: Григорий Николаевич Потанин, Алихан Букейханов, Алимхан Ермеков, Халел Габбасов, Мукуч Бочтаев, Якуб Акпаев, Бий-Ахмед Сарсенев, Ахмеджан Козбагаров.

От Тургайской обл.: Ахмет Байтурсынов, Мир-Якуб Дулатов, Ахмед Беремжанов, Исенгалий Турмухамедов, Ильжан Уразов, Тель Жаманмурунов, Сейдазым Кадирбаев.

От Уральской обл. и Мангышлакского у.: Халел Досмухамедов, Жаханша Досмухамедов, Нургалий Ипмагамбетов, Салимгерей Каратлеуов, Губайдулла Алибеков, Губайдулла Бердиев, Омар Исенгулов.

От Семиреченской обл.: Мухамеджан Тынышпаев, Ибрагим Джайнаков, Абдикарим Сыдыков, Отунчи Альжанов, Базарбай Маметов, Мурзахан Толебаев, Тубек Исенгулов, Садык Аманжолов, Дур Сауранбаев, Сатаркул Джанкарачев, Сулеймен Келгенбаев.

От Сыр-Дарьинской обл.: Мустафа Чокаев, Санжар Асфандияров, Азимхан Кенесарин, Садык Утегенов, Альмухамед Кутебаров, Хусаин Ибрагимов, Зулкарнайн Сейдалин, Ибрай Касимов, Пашабек Булатханов, Сегизбай Айзонов, Емберген Табынбаев, Султанбек Ходжанов, Убайдулла Ходжаев, Омар Жангалинов.

От Ферганской обл.: Конур-Ходжа Ходжиков, Абдрахман Уразаев, Жамшид Карбеков, Иргулан Агаев, Серикбай Акаев, Вадим Чайкин, Ташбулат-Бек Нарбутабеков, Алимхан Тюре, Назир Тюрякулов, Шаймардан Капсалямов, Захретдин Мурза-Касимов, Шакир Дивеев, Уразбай Кишкинбаев, Кулназар Калбиев, Жанибек Сагимбаев.

От Самаркандской обл.: Алдабек Мангельдин.

От Аму-Дарьинского отдела: Мустафа Чокаев, Абдурасил Мамбеев, Иса Кашкимбаев.

От Букеевской Орды: Бахитгирей Кулманов, Валидхан Танашев, Батырхайр Ниязов.

2. Для киргизских областей, кроме Внутренней орды и Аму-Дарьинского отдела, принята пропорциональная система выборов в Учредительное собрание. Большее число избирательных голосов при этой системе дает и большее число депутатских мест в Учредительном собрании. Ввиду этого общекиргизский съезд постановил, чтобы все правомочные киргизы приняли непременное участие в предстоящих выборах в Учредительное собрание. В интересах проведения при выборах большого числа своих кандидатов съезд постановил также, чтобы в каждой области был только один список киргизских кандидатов, указанный для каждой области общекиргизским съездом.

3. Предвыборное соглашение с другими партиями и вхождение с ними в блок при выборах предоставляется усмотрению каждой области.

*XI. Всероссийский мусульманский совет*

1. Участие киргиз во Всероссийском мусульманском совете необходимо.

2. Все мусульманские народности должны быть представлены во Всероссийском мусульманском совете пропорционально их действительной численности.

3. Киргизы временно посылают представителей в числе, намеченном I Всероссийским мусульманским съездом. Вопрос об увеличении числа представителей от киргизов в мусульманском совете и комитете должен быть предметом ближайшего рассмотрения мусульманского совета.

4. Съезд выбрал представителями от киргиз во Всероссийский мусульманский совет: от Акмолинской обл. – Айдархана Турлубаева, от Семипалатинской обл. – Абикея Сатбаева, от Тургайской обл. – Альжана Байгурина, от Уральской обл. – Джаншу Досмухамедова, от Внутренней Орды – Валидхана Танашева, от Семиреченской обл. – Базарбая Маметова, от Сыр-Дарьинской обл. – Мустафу Чокаева, от Ферганской обл. – Абдрахмана Уразаева.

5. В случае выбытия кого-либо из них соответствующий областной комитет должен выбрать заместителя.

6. Содержание членов-киргизов Всероссийского мусульманского совета должно быть отнесено на средства киргизских организаций. Помимо этого, киргизские организации должны оказать материальную поддержку исполнительному комитету Всероссийского мусульманского совета.

7. Представители от всех областей должны явиться в г. Петроград теперь же и принять участие в работе мусульманского совета.

8. Собрание всех киргизских представителей избирает членов исполнительного комитета от киргизов.

9. Временно, до приезда представителей от других областей, в исполнительный комитет Всероссийского мусульманского совета съезд назначил Джаншу Досмухамедова и Валидхана Танашева [28].

*XII. Образование киргизской политической партии*

Признавая образование киргизской политической партии необходимым, съезд поручил представителям от киргиз во Всероссийском мусульманском совете выработать программу этой партии, причем в основу политической программы должно быть принято требование демократической федеративной парламентарной республики.

Проект программы должен быть передан на рассмотрение областных киргизских комитетов и утвержден собранием киргизских депутатов в Учредительном собрании.

До выработки программы киргизской политической партии резолюции

настоящего съезда признаются наказом для киргизских депутатов в Учредительном собрании.

*XIII. События в Семиреченской обл.*

1. Съезд постановил послать срочные телеграммы министрам военному и внутренних дел о прекращении убийства киргиз Семиреченской обл., путем разоружения местных крестьян и возвращающихся в отпуск солдат. Съезд ручается, что со стороны киргиз никаких насилий не будет.

2. Вынесено пожелание, чтобы киргизы всех областей оказали скорую и действительную помощь гибнущим от голода киргизам Семиречья [29].

*XIV. Участие киргиз во Всероссийском съезде федералистов в г. Киеве и в государственном комитете по народному образованию*

1. Представителями от киргиз во Всероссийский съезд федералистов, имеющий быть в г. Киеве в начале сего августа, съезд избрал Алихана Букейханова, Джаншу Досмухамедова и Валидхана Танашева и предоставил им право в случае необходимости заменить себя киргизами – членами Всероссийского мусульманского совета.

2. В Государственный комитет по народному образованию съезд избрал представителем от киргизов Асфендияра Кенжина.

Председатель съезда
**Х. Досмухамедов**
Товарищи председателя:
**А. Байтурсынов, А. Кутебаров**
Секретари:
**М. Дулатов, А. Сеитов**

*РГИА. Ф.1291. Оп.84. Д.50. Л.5–7 об. Алаш-Орда: Сб. документов…указ. соч. – Алматы, 1992. – С.46–53.*

## № 198
## Протокол заседания общекиргизского съезда

*г. Оренбург* *5–13 декабря 1917 г.*

На съезде присутствовали:

от Букеевской Орды: Габдулла Мукашев, Мауби Жумалиев, Ижан Кумеков, Ибрагим Молкашев и Сейдхан Ажигиреев;

от Уральской обл.: Давлетша Кусябгалиев, Нургали Ипмагамбетов, Хасен Нурмухамедов, Тагберген Жамашев, Кирей Исенгулов, Габдулла Дощанов, Асфендияр Кенжин, Нурмухамед Кальменов, Губайдулла Алибеков и Даулетияр Айсарин;

от Тургайской обл.: Сейдазым Кадирбаев, Омар Алмасов, Намазбай Шауменев, Сагнай Ильшин, Султангазы Исхаков, Карим Батишев, Хусейн Бекентаев и Абубакир Алдияров;

от Акмолинской обл.: Жаналы Мырзалин, Жанибек Гайсин, Иса Малдыбаев, Балга Курлеутов, Магжан Жумабаев, Сейджан Жаканов, Исет Жанбаев, Камалетдин Габдуллин и Кул Бауенев;

от Семипалатинской обл.: Жумеке Уразалин, Турагул Ибраев, Алихан Ермеков, Халел Габбасов, Ахмед Чигиров, Кабыш Бердалин и Ахмедулла Барлыбаев;

от Семиреченской обл.: Умралы Айдабосынов, Жарылгасын Отарбаев, Манке

Исмаилов, Иса Тергеусызов, Сатылган Сабатаев, Нажиб Хамидов и Носуфбек Джакуббаев;

от Сыр-Дарьинской обл.: Газымхан Кенесарин, Имамбек Сарымсаков, Имамберды Иржигитов, Серкул Алдабергенов и Маулемкул Байзаков;

от Самаркандской обл.: Исет Акжолов;

от Алтайской губ.: Сагадат Шагимарданов;

от различных киргизских организаций: Муртаза Нурсеитов, Габдрахман Муртазин, Габдулгазиз Улькешев, Бирниаз Кулеев, Габдулхамид Жундубаев, Габдулгазиз Мусин, Хошмухамед Кеменгеров и Хайретдин Болганбаев.

Организаторы съезда:

Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Ильдес Омаров, Сагындык Дощанов и Мир-Якуб Дулатов.

По особому приглашению:

Бахиткирей Кулманов, Жаханша Досмухамедов, Омар-Казий Карашев, Губайдулла-Казий Ишмухамедов, Магдий-Казий Макулов, Хайрша-Казий Ахметжанов, Халел Досмухамедов, Ишангали Арабаев, Ахметгирей Косваков, Валидхан Танашев, Жангожа Мергенов, Салих Карпыков, Отарбай-хажи Кондыбаев, Мустафа Чокаев и Ильяс Жанкарин.

По проверке мандатов в президиум съезда избраны председателем Бахиткирей Кулманов, товарищами Алихан Букейханов, Халел Досмухамедов, Газымхан Кенесарин, Омар Карашев; секретарями Давлетша Кусябгалиев, Мир-Якуб Дулатов, Сейдазым Кадирбаев.

По избрании президиума под председательством Букейханова собрание по магометанскому обряду почтило память недавно скончавшегося популярного аксакала, участника многих съездов Ураза Татиева, приглашенного в качестве делегата и на этот съезд.

По открытии съезда делегатами были сделаны сообщения с места и оглашены поступившие на имя съезда телеграммы и приветственное письмо Оренбургского муфтия Барудий. Из этих сообщений выяснилось следующее: киргизы с большим интересом относятся к выборам в земство и Учредительное собрание. Выборы в уездные земства во многих местах уже окончены, а в некоторых уездах закончены выборы в Учредительное собрание. Киргизы Сыр-Дарьинской обл. по выборам в Учредительное собрание не могли прийти к соглашению: разбились на партии, заявлено несколько кандидатских списков, благодаря чему от киргиз этой области в Учредительное собрание может пройти лишь один депутат. Киргизы Семиреченской обл., восставшие против старого правительства по поводу призыва на тыловые работы и разоренные в 1916 г. карательной экспедицией, находятся в крайне бедственном положении, умирают с голода, продают женщин и детей. Охвачены голодом и киргизы Аулиеатинского и Пишпекского у. (пуд муки стоит 125 руб.). Хлеб они получают из ближайших уездов Акмолинской обл., но доставка закупленного хлеба на места за недостаточностью подвод сопряжена с большими трудностями. Киргизы, кочующие в пределах Хивинского ханства, разоренные и ограбленные туркменами, тоже голодающие, переселились в Темирский и Актюбинский у. и нуждаются в помощи.

В Джизакском у. идут беспорядки: киргизы нападают друг на друга, отбирая скот. Местные власти не в силах водворить порядок. Киргизы Джизакского у. из рода аргын имеют сильное желание выделиться из автономного Туркестана и присоединиться к Казак-киргизской автономии, если таковая будет объявлена.

Представитель башкир Ахмед-Заки Валидов, делегат местного мусульманского военного Шуро прапорщик Баширов, редактор газеты «Янги-Вакх» Фатих Каримов,

делегаты Оренбургского войскового круга Т.И. Седельников, Абдрауар Богданов и другие приветствовали съезд, призывая киргизский народ к единению.

Обсудив сообщение с мест, съезд вынес следующие резолюции:

I. Обратиться к населению с особым воззванием, призывая к прекращению партийной борьбы, к единению; составление воззвания поручить Мир-Якубу и Ахмету.

II. Предложить киргизам всех областей произвести в пользу разоренного населения Семиречья и киргизов, разоренных туркменами, самообложение по расчету по 1 руб. с души со справедливым распределением этой суммы по благосостоянию и просить местные управы собрать эти деньги.

III. Предложить киргизам Каркаралинского, Акмолинского, Кокчетавского, Петропавловского уездов дать киргизам Пишпекского и Аулиеатинского уездов верблюдов за плату по соглашению для вывоза продовольственного хлеба, закупленного в Акмолинской обл.

IV. Просить Правительство автономного Туркестана немедленно принять меры для прекращения анархии в Джизакском у.

V. Просить телеграфно население Сыр-Дарьинской обл. голосовать за один областной список на выборах в Учредительное собрание.

VI. Одобрить желание родов аргын войти в единую Казак-киргизскую автономию и поручить Казак-киргизскому совету войти по этому поводу в соответственное сношение с властью Туркестанской обл.

VII. Приветствовать автономию Туркестана и послать телеграмму Оренбургскому муфтию в ответ на его приветствие съезда.

В программу съезда поставлены следующие вопросы: отношение к автономии Сибири, Туркестана и Юго-Восточному союзу; автономия киргизских областей; милиция; Национальный совет; образование; Национальный фонд; муфтиат; народный суд; аульное управление; продовольственный вопрос.

***

Алихан Букейханов сделал доклад об автономии Сибири, Туркестана и Юго-Восточном союзе.

Обсудив доклад Букейханова и выслушав прения выступающих ораторов, съезд постановил:

Доклад Букейханова и вопрос о Киргизской автономии, об организации милиции и Национального Совета передать на рассмотрение в Особую комиссию из 7 лиц с правом кооптации сведущих лиц и перейти к рассмотрению вопроса о народном образовании.

С докладом по этому вопросу выступил Дулатов, который отметив отсутствие у киргиз медресе и мектебов, мугалимов и учебников на киргизском языке, указал на необходимость создания национальных школ.

Обсудив по пунктам доклад Дулатова и принимая во внимание, что необходимость создания национальных школ никем не оспаривается, что для создания национальных школ прежде всего нужны учебники на киргизском языке, что поэтому является необходимым образовать Особую комиссию из специалистов, которым поручить составление учебников для начальных средних школ на киргизском языке. Съезд по выслушании мнений выступавших ораторов постановил:

Образовать из 5 лиц комиссию по составлению для киргизских начальных и средних школ учебников на киргизском языке, предоставив комиссии право кооптации сведущих лиц. Комиссия же должна находиться в месте пребывания

Центрального национального совета. Помимо учебников комиссия должна составлять: программы для национальных школ; руководства для мугалимов; книги о воспитании детей; правила о постановке дела народного образования во всех казак-киргизских школах; выработать правописание киргизского языка; переводить на киргизский язык полезные книги и брошюры.

Комиссия должна приступить к делу с начала 1918 г. и в первую очередь опубликовать в газетах программу своей деятельности. Комиссия со дня приступа к делу через каждые шесть месяцев должна давать перед населением отчет о своей деятельности через печать. Составленные комиссией книги должны быть немедленно издаваемы. Количество экземпляров подлежащих изданию книг, а равно и сумм, потребных для издания книги, предоставляется определить комиссии. Определенная комиссией сумма денег должны быть немедленно представлена в комиссию областным земством или эта сумма должна быть отпускаема из Национального фонда. Учебники, составленные посторонними лицами, не входящими в состав комиссии, должны быть допущены в школах с одобрения комиссии, причем одобренные комиссией учебники должны быть приобретены комиссией в собственность народа по соглашению с авторами. В случае неодобрения учебников посторонних лиц комиссия свои соображения должна печатать в газетах. При рассмотрении комиссией учебников посторонних лиц последние должны участвовать в заседаниях комиссии с правом решающего голоса. Книги, составленные комиссией в течение первых трех лет, должны быть народным достоянием, а по истечении 3-х лет собственностью авторов. Комиссия по окончании своей работы, указанной в программе, обязана дать отчет, а находящиеся на руках книги и деньги сдать подлежащему учреждению по указанию высшего органа по Управлению делами казак-киргизов. Утвердить расходную смету комиссии на 1918 г. в следующем размере: на вознаграждение пяти членов комиссии по 800 руб. в месяц каждому, 48 000 руб. в год, на наем помещения для занятий комиссии 1800 руб. в год, на приобретение материалов 6000 руб. в год, на канцелярские расходы 2400 руб. в год. Итого 58 200 руб. Эту сумму распределить по областям по количеству населения следующим образом:

| | |
|---|---|
| Сыр-Дарьинская обл. | 13 050 руб. |
| Семиреченская обл. | 8700 руб. |
| Семипалатинская обл. | 8700 руб. |
| Уральская обл. (с Мангышлаком) | 7250 руб. |
| Акмолинская обл. | 5800 руб. |
| Тургайская обл. | 5800 руб. |
| Ферганская обл. | 4350 руб. |
| Букеевская Орда | 3100 руб. |
| Самаркандская обл. | 1450 руб. |

Половину указанных выше 58 200 руб. областные земства должна представить в «Алаш-Орду» в январе месяце.

Член правительства автономного Туркестана Чокаев сделал доклад о Туркестанской автономии, причем выяснилось, что киргизское население Семиреченской и Сыр-Дарьинской обл. к Туркестанской автономии пока не присоединилось.

Делегаты Туркестанского края в своих речах отметили необходимость объединения киргиз в настоящий момент и высказали желание присоединиться к Казак-киргизской автономии, если таковая будет объявлена.

Делегат 3-го округа Оренбургского казачьего войска Меньшенин приветствовал съезд и предложил присоединиться к Юго-Восточному союзу, чтобы спастись от анархии.

От лица комиссии Халел Габбасов сделал доклад об автономии, о создании милиции и Народного совета.

Обсудив доклад Габбасова об автономии и имея в виду, что в конце октября пало Временное правительство, что Российская Республика лишилась власти, пользующейся доверием народа и моральным авторитетом, что при отсутствии всякой власти в стране возможно возникновение гражданской войны, что анархия волна за волной заметает большие города и деревни по всему государству, что анархия растет с каждым днем и угрожает распространиться на территорию тех обл., где живут казак-киргизы, что волна анархии угрожает опасностью жизни и имуществу населения обл. казак-киргизского народа, что единственным выходом из создавшегося трудного положения является организация твердой власти, которую признало бы все население казак-киргизских областей, съезд единогласно постановил:

I. Образовать территориально-национальную автономию обл. Букеевской Орды, Уральской, Тургайской, Семипалатинской, Семиреченской, Сыр-Дарьинской, киргизских уездов Ферганской, Самаркандской, Аму-Дарьинского отдела, Закаспийской обл., смежных киргизских волостей Алтайской губ., представляющих сплошную территорию с господствующим населением казак-киргизским единого происхождения, единой культуры, истории и единого языка.

II. Автономии казак-киргизских областей присвоить название Алаш.

Ш. Территория автономных областей Алаш со всеми богатствами, находящимися на поверхности земли, водами, их богатствами, а также недрами земли составляет собственность Алаш.

IV. Конституция автономии Алаш утверждается Всероссийским Учредительным собранием.

V. Всем, кто живет среди казак-киргиз, гарантируются права меньшинства. Во всех учреждениях автономии Алаш представители всех наций должны быть представлены пропорционально. Предоставляется также экстерриториальная и культурная автономия тем, кто без территории окажется в пределах автономии Алаш.

VI. В целях спасения области Алаш от общего развала и анархии организовать Временный народный совет «Алаш-Орда», состоящий из 25 членов, 10 мест из которых предоставить русским и другим народам, живущим среди казак-киргиз. Местом пребывания совета «Алаш-Орда» временно избрать г. Семипалатинск. «Алаш-Орда» должна немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть над казак-киргизским населением.

VII. [Временный народный совет] «Алаш-Орда» обязуется принять энергичные меры созданию народной милиции.

VII. [Временный народный совет] «Алаш-Орда» обязан в ближайшее время созвать Учредительное собрание автономии Алаш на началах, выработанных им применительно к существующим правилам о производстве выборов в общее Российское Учредительное собрание.

IX. [Временный народный совет] «Алаш-Орда» уполномочивается съездом: заключать займы; вести переговоры о блоках с другими автономными соседями,

причем, самое заключение договора представляется Учредительному собранию Алаш.

X. К Учредительному собранию Алаш Народный совет обязан представить выработанный им проект Конституции автономии Алаш.

По вопросу о времени объявления автономии съезд разбился на два течения. Представители Уральской, отчасти Сыр-Дарьинской обл. и Букеевской Орды доказывали необходимость объявления автономии. Делегаты других областей полагали объявление предоставить Центральному народному совету, по организации милиции и по окончании переговоров с киргизским населением Туркестанского края и с другими народностями, живущими в киргизских областях. Вопрос этот был поставлен на поименное голосование, причем за немедленное объявление автономии голосовали следующие делегаты: Габдулгазиз Мусин, Габдулхамид Жундубаев, Габдулгазиз Улкешев, Габдрахман Муртазин, Сейдхан Ажигиреев, Ибрагим Молкашев, Ижан Кошеков, Мауби Жумалиев, Габдулла Мукашев, Маулемкул Байзаков, Серкул Алдабергенов, Имамберды Иржигитов, Даулетяр Айсарин, Нурмухамед Кальменов, Асфендияр Кенжин, Абдулла Дощанов, Кирей Исенгулов, Тагберген Жамашев, Хасен Нурмухамедов, Нургалий Ипмагамбетов, Давлетша Кусябгалиев, Сагнай Ильшин, Намазбай Шауменев, Жангожа Мергенев, Валидхан Танашев, Ахметгирей Косваков, Халел Досмухамедов, Губайдулла Асилбеков, Омар Карашев, Губайдулла Ишмухамедов, Жаханша Досмухамедов, Бахитгирей Кулманов, Сагындык Дощанов.

Против немедленного объявления автономии голосовали ниже поименованные делегаты, которые стояли за объявление автономии по выяснении отношения некиргизского населения степных областей к Казак-киргизской автономии и по создании народной милиции: Носуфбек Джакуббаев, Хайретдин Болгамбаев, Хошмухамед Кеменгеров, Муртаза Нурсаитов, Ахметулла Барлыбаев, Кабыш Бердалин, Халел Габбасов, Алимхан Ермеков, Турагул Ибраев, Жумеке Уразалин, Сагадат Шаймарданов, Исет Акжолов, Нажиб Хамидов, Сатылган Сабатаев, Иса Тергеусызов, Манке Исмаилов, Жарылгасын Утарбаев, Умиралы Айдабосынов, Кул Бауенов, Камалетдин Габдуллин, Исем Жанбаев, Сейджан Жаканов, Магжан Джумабаев, Балга Курлеутов, Иса Молдыбаев, Жанибек Гайсин, Жаналы Мурзалин, Абубакир Алдияров, Хусейн Бекентаев, Карим Батишев, Султангазы Исхаков, Омар Алмасов, Сейдазым Кадирбаев, Ильяс Жанкарин, Утарбай Кондубаев, Салих Карпыков, Ишангалий Арабаев, Магдий Макулов, Мирякуб Дулатов, Ильдес Омаров, Ахмет Байтурсынов, Алихан Букейханов.

Мустафа Чокаев, Азимхан Кенесарин и Ахмед Чегиров воздержались от голосования.

Делегаты, оставшиеся в меньшинстве, не подчинились решению большинства, потребовали немедленного объявления автономии, заявив, что в противном случае они намерены присоединиться к Туркестанской автономии. Ввиду этого съезд, признавая объединение всех киргиз в настоящий момент необходимым, а отделение некоторых киргизских областей и присоединение их к Туркестанской автономии недопустимым, вынес следующую резолюцию, которая была единогласно принята всеми участниками съезда:

I. Общекиргизский народный совет «Алаш-Орда» обязуется в месячный срок со дня своего формирования выяснить возможность присоединения всех казак-киргиз Туркестанского края к автономии Алаш.

II. Если в месячный срок туркестанские казак-киргизы не присоединятся к автономии Алаш, Народный совет «Алаш-Орда» обязуется официально объявить автономию Алаш от имени всех остальных киргизских областей.

Ш. В случае неприсоединения Туркестанских казак-киргиз к автономии Алаш в месячный срок и не объявления «Алаш-Ордой» автономии населению каждой области предоставляется право действовать по своему усмотрению.

IV. В случае присоединения туркестанских казак-киргиз в течение месяца к автономии Алаш Народному совету «Алаш-Орда» предоставляется право объявить автономию Алаш при первой возможности.

Выслушав доклад о милиции и приняв во внимание, что государство переживает исключительно трудное время, повсюду идут убийства и грабежи, как проявление всеобщего развала и анархии, что от анархии не гарантированы и казак-киргизские области, что в переживаемое исключительное время казак-киргизы не могут оставаться равнодушными к окружающей анархии, которая в случае проявления в степных областях, может уничтожить казак-киргизский народ как совершенно беззащитный, и что поэтому во имя спасения казак-киргизского народа от надвигающейся анархии представляется необходимым организовать народную милицию, съезд постановил: немедленно приступить к организации народной милиции согласно нижеследующим правилам.

1. В милиционеры принимаются лица мужского пола в возрасте от 30 до 35 лет, годные для несения службы.

2. В милицию принимаются лица по вольному найму, а там, где не представляется возможным набрать определенный комплект по найму, применяется жребий.

3. Всем милиционерам, принятым на службу, выдается жалование из Национального фонда, причем, определение размера жалования, сообразно с местными условиями, предоставляется местным организациям, заведующим делом организации милиции.

4. Распределение определенного для каждой области количества милиционеров по уездам предоставляется в каждой области областным организациям, а распределение по волостям и аулам уездным организациям.

5. Организация милиции в количестве, указанном областной организацией для каждого уезда, лежит на обязанности уездных организаций.

6. Принятый в милиционеры по жребию может вместо себя нанять другого в возрасте 20–35 лет.

7. В случае падения жребия на несколько человек в одном семействе, принимается на службу лишь один член семейства. Предоставление льгот по семейным и другим обстоятельствам лежит на обязанности местных организаций.

8. На первых порах каждое аульное общество обязано снабдить своих милиционеров лошадьми, седельным прибором и одеждой.

9. Необходимые для милиционеров ружья, патроны и шашки приобретаются на средства Национального фонда «Алаш-Ордой», который и рассылает их на места.

10. Для обучения милиционеров приглашаются офицеры и инструктора по расчету 1 офицер на 100 милиционеров и инструктор на 50 милиционеров.

11. Для создания кадров офицерства теперь же поместить в Оренбургское казачье юнкерское училище лиц, изъявивших на то желание.

12. Общее количество милиционеров в областях Букеевской, Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской должно быть 13 500, а по областям: Букеевской – 1000, Уральской – 2000, Тургайской – 3000, Акмолинской – 4000, Семипалатинской – 1500 и Семиреченской – 2000.

13. Расходы по организации милиции составляются следующим образом:

На приобретение ружей, патронов и шашек 16 300 000 руб. Жалования в год: офицерам 810 000 руб., инструкторам 810 000 руб. На наем помещения для милиционеров 1 620 000 руб. На содержание органов заведующих милицией

720 000 руб. На обучение юнкеров в три приема по 24 чел. 100 000 руб. Итого 68 960 000 руб.

Каковая сумма должна быть собрана с киргизского населения указанных выше шести областей. Эта сумма по областям распределяется пропорционально количеству населения следующим образом:

| | |
|---|---|
| Букеевская Орда | 5 600 000 руб. |
| Уральская обл. | 11 900 000 руб. |
| Тургайская обл. | 9 750 000 руб. |
| Акмолинская обл. | 9 750 000 руб. |
| Семипалатинская обл. | 15 980 000 руб. |
| Семиреченская обл. | 15 980 000 руб. |

Указанные суммы должны быть разложены на уезды пропорционально населено областными организациями, а на волости также пропорционально населено уездными организациям, а на местах эти суммы должны быть разложены на население по благосостоянию.

Обращаясь далее к определению вознаграждения членам Всекиргизского народного совета «Алаш-Орда», съезд находит целесообразным назначить по 800 руб. каждому в месяц. Составление подробной сметы расходов «Алаш-Орды», как-то: по найму помещения для занятий, по содержанию канцелярии и прочее лежит на обязанности Народного совета «Алаш-Орда».

В члены Всекиргизского народного совета «Алаш-Орды» съездом избраны: от Букеевской Орды Валидхан Танашев, от Уральской обл. Халел Досмухамедов, от Акмолинской обл. Айдархан Турлубаев, от Тургайской обл. Ахмет Беремжанов, от Семипалатинской обл. Халел Габбасов, от Семиреченской обл. Садык Аманжолов, от Сыр-Дарьинской обл. Мустафа Чокаев, независимо от областей: Алихан Букейханов, Жаханша Досмухамедов, Алимхан Ирменов, Мухамеджан Тынышпаев, Бахытгирей Кулманов, Жусуп Акбаев, Базарбай Маметов, Отынши Альжанов.

Кандидатами к ним избраны: Иса Кашкинбаев, Носуфбек Якуббаев, Ережеп Итбаев, Сатылган Сабатаев, Исенгалий Касабулатов, Батырхаир Ниязов, Мукуш Бошtаев, Сеильбек Жанайдаров, Салим-Гирей Нуралиханов, Омар Алмасов, Сейдазым Кадирбаев, Асфендияр Кенжин, штабс-капитан Бекимов, Исен Турмухамедов, Жанек Солтанаев.

В председатели Народного совета «Алаш-Орда» баллотировались Алихан Букейханов, Бахитгерей Кулманов и Айдархан Турлубаев, причем, Букейханов получил 40 избирательных и 18 неизбирательных голосов, Кулманов — 19 избирательных и 39 неизбирательных голосов, Турлубаев 20 избирательных и 38 неизбирательных голосов; таким образом, избранным председателем Всекиргизского народного совета «Алаш-Орда» оказался Алихан Букейханов.

В комиссию по составлению учебников избраны: Ахмет Байтурсынов, Магжан Жумабаев, Ильдес Омаров, Биахмет Сарсенов и Тельжан Шонанов.

Рассмотрев вопрос о создании Национального фонда, съезд признал, что Национальный фонд пока должен состоять из суммы, которая будет собрана с населения на организацию милиции, на содержание комиссии по составлению учебников и Всекиргизского народного совета «Алаш-Орда». Подробная разработка этого вопроса в дальнейшем войдет в обязанности «Алаш-Орды».

Переходя затем к продовольственному вопросу и обсудив сообщения делегатов по этому вопросу, съезд постановил:

продовольственное дело на местах земства должно немедленно взять в свои руки; выяснение количества имеющегося в каждой области хлеба и равномерное распределение находящихся в казак-киргизских областях хлебных запасов по областям, получающим хлеб извне, входит в обязанности Народного совета «Алаш-Орда»;

«Алаш-Орда» обязывается принять меры, чтобы хлеб, закупленный для голодающих казак-киргиз, не был конфискован продовольственными комитетами.

Ввиду предстоящего объявления автономии Алаш съезд постановил: вопросы о муфтияте, народном суде и аульном управлении снять с очереди, причем, духовное правление казак-киргиз должно оставаться без всякого изменения впредь до объявления автономии и созыва Учредительного собрания Алаш, куда состоящие при Оренбургском магометанском духовном правлении казии казак-киргизских областей обязаны представить проект реформы казак-киргизского духовного правления.

Так как существующие народные суды совершенно не действуют и никаким авторитетом не пользуются, а между тем конокрадство в казак-киргизских областях усиливается с каждым днем, то Всекиргизский народный совет обязывается немедленно разработать и составить временное положение об организации суда по борьбе с конокрадством.

Председатель съезда
**Кулманов**
Товарищи его:
**Букейханов, Карашев, Досмухамедов,**
**Кенесарин, Дулатов**
Секретари:
**Кадирбаев, Кусябгалиев**

*ГА РФ. Ф.667. Оп.1. Д.16. Л.67–70. Алаш-Орда: Сб. документов. – С.62–75.*

## № 199
## Листовка А. Букейханова с призывом не доверять большевикам[1*]

*г. Тургай,* *1 декабря 1917 г.*
*Николаевская, д. 10*

Ульянов-Ленин, Председатель Народных Комиссаров, распоряжается единолично, как царь Николай, не желает давать отчета ни перед кем, [он считает] контроль народа над распоряжениями правителей буржуазным предрассудком.

Безответственность правителей мы видали при царе Николае. Большевистский председатель Ульянов-Ленин, как Николай, распоряжается самодержавно. Ульянов-Ленин, как Николай, считает народ за бессловесное животное.

Большевики разогнали Московскую и Петроградскую городские думы. Они были избраны всеобщим прямым, тайным голосованием всем населением[2*] гг. Москвы и Петрограда.

Демократия слово иностранное, она означает народовластие – власть народа. Большевики власть народа считают буржуазным предрассудком.

[1*] Авторский заголовок «Памятка крестьянам, рабочим и солдатам».

[2*] Слова «всем населением» вписаны над строкой черными чернилами.

Большевики закрывают газеты, разгоняют собрания. Комиссар большевиков Ованесов, раньше собиравший объявления для буржуазных газет, свободу собрания и свободу слова назвал буржуазным предрассудком.

Большевик, никому неведомый раньше, Володарский объявил, что большевики не страдают парламентским кретинизмом.

Преклонение народа перед решением народной святыни – Учредительным собранием, которому должна принадлежать власть народа, Володарский считает глупостью, буржуазным предрассудком.

Большевики заявили, что они разгонят само Учредительное собрание, избранное всеобщим прямым, тайным голосованием народа. 28 ноября, в день открытия Учредительного собрания, большевистские депутаты не явились на заседание.

Большевики само Учредительное собрание считают буржуазным предрассудком.

Большевики арестовали членов собрания Шингарева, Кокошкина, Долгорукова, Панину. Большевики считают свободу граждан и членов Учредительного собрания буржуазным предрассудком.

Запомните, крестьяне, рабочие и солдаты, большевики считают ответственность перед народом правительства, свободу слова, свободу печати, свободу собрания, всеобщее прямое, тайное голосование, неприкосновенность граждан и депутатов, власть народа буржуазными предрассудками.

Большевики освободили из тюрьмы главу «Союза русского народа» Дубровина, черносотенца, слугу Николая, организатора убийства члена I Государственной думы М.Я. Герценштейна, павшего в борьбе за землю для народа.

Запомните, крестьяне, рабочие и солдаты, с лица большевика спала красная маска революционера и обнажила его сущность черносотенца.

Тургайский областной комиссар
**А. Букей-хан**

*Помета:* В Известия Областного Тургайского Управления.

*ЦГА РК. Ф.17. Оп.1. Д.21. Л.1–2. Подлинник. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. указ. соч. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2. – С.13–14.*

## № 200
## Жетісу облысындағы босқын қырғыз - қазақ жайы

*9 желтоқсан 1917 ж.*

«Қазақтың» 237-ші нөмірінде Қытайға босқан қырғыз - қазақтың саны 164 мың, қырылғаны 83 мың, Қытайда қалғаны 12 мың деп көрсетіліп еді. Енді бұл туралы анығырақ есеп-қисап көрсетпекшіміз. Бұл төменгі көрсетілген есеп шын мөлшерден аз болмаса, көп емес. Піспек, Пржевал уездерінен қашқанның бәрі қырғыз; Жаркент, Алматы уездерінен қашқанның бәрі қазақ (үйсіннің албаны).

Қай үйез Қай облыс Барлық Қашқан Қырылған

*«Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» 2 том. 251–253 бб*

Жоғарғы 44 болыс елде барлығы 47 мың 759 түтін бар, сонан қашқаны 40 мың 250 түтін, қырылғаны 95 мың 200 жан болады. Бұл есепке қарағанда бұл елдердің босқандарынан жартыға таяу адамы қырылған.

Қатты жәбір көріп, құруға жақындаған елдер жоғарғы есепке кіреді Олардан гөрі тәуірірек деп есепке қоспағанымыз: Піспек уезінен 1) Жаныс, Чеміч елдің қазағы. Бұлар ағұста Сарыбағыш, Атеке қырғыздарына қарай ауып, солармен бірге қашып, Қошқар қоқтысында шабыншылыққа ұшырап, екі жағынан келген екі отряд мылтықтың астына алып, сонан соң тау айналып Мерке (Әулиеата үйезі) қашып, ноябрьде өз еліне жеткен. Қашқындар малдан жұрдай айрылып, кемпір - шал, жас баласының жартысын жоғалтқан; 2) Тоқпақ пен Піспектің ортасындағы қырғыздар һәм тау учаскесіндегі 10 болыс қырғыз. Бұлардың 4–3 - тен бірі қашып, жарым - жартысы Қытай шекарасына жетпей кайтқан, жарым-жартысы Ферғанадан күншығыс жақта Қытай жерінде Күнгейде отырып, қыстай көктемге шейін қайта тасынып, жеріне келді. Бұлардың арасында көктемде егін салғандары да бар, өзгелермен салыстырғанда бұлар аман дерлік; 3) Ақсу учаскесіндегі ағұс айында бір күнде 700–600 қырғыз қырылған (бұл туралы бұрынғы пристав болған Грибановскийдің ісі сотта); 4) Пржевал үйезінен – Маринка поселкесіндегі дүнген һәм бөлек болыс (500 шамалы үй) сарт - қалмақ деген ел. Бұлар үлкен қиыншылыққа түсіп қырылған, бұл күнде Қытай жерінде отыр; 5) Нарын учаскесіндегі 5 болыс қырғыз. Бұлардың арасынан 500–400 түтін қашқан, көбі жазғытұрым келіп, көп елдің арасына тарап кіріп кетті; 6) Алмалы үйезінен ботпай, Күнбатыс Қастек һәм өзге елдерден 80–50 үйдей қашқан, көбі қайтып келді; 7) Лепсі үйезінен - Қарақол, Еміл һәм өзге елдерден бірен-саран қашқандар. Бұлар малдарын тауысып, бірсыпырасы қиыншылық көріп келді, бірақ бастары аман десті.

**Мұхаметжан Тынышбаев**

*Қазақ, № 254.*

## № 201
## Протокольная запись постановления казахской фракции Тургайского областного съезда Советов об алашордынской типографии и газете «Қазақ»

*г. Тургай* *25 марта 1918 г.*

На своем заседании частное совещание киргиз решило объявить газету «Қазақ» и типографию при ней достоянием трудящихся киргиз Тургайской обл. Оратор просит съезд утвердить это постановление.

Съезд единогласно утверждает постановление киргизской фракции.

*ЦГА РК. Ф.19. Оп.1. Д.1. Л.8. Копия. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Декабрь 1917 г. – май 1920 г. / Е.М. Грибанова, С.О. Смағұлова (жауапты құрастырушылар), Қ.С. Алдажуманов, Р.Қ. Кангужиева, М. Қойгельдиев, С.Қ. Рустемов, Е. Сайлаубай, У. Томохико, Е.В. Чиликова – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2. – 496 с. (С.127).*

## № 202
## Телеграмма «Алаш-Орды» Совнаркому РСФСР с предложением об объявлении автономии Алаш

*[г. Семипалатинск]* *3 апреля 1918 г.*[1*]

3 апреля 1918 г. члены Всекиргизского народного совета «Алаш-Орда», обсудив переданное по прямому переводу предложение народного комиссара по национальным делам Сталина, заявившего, что постановление Общекиргизского съезда 5–13 декабря в г. Оренбурге целиком вмещается в рамки декрета Совнаркома об автономии и что необходимо, чтобы «Алаш-Орда» признала власть Совнаркома и приступила к организации Комиссии по созыву Учредительного съезда депутатов, постановили признать центральную власть Федеративной Советской Республики [30].

Сообщ[аем] Совнаркому следующее:

1. Согласно постановлению Общекиргизского съезда 5–13 декабря необходимо немедленно объявить территориально-национальную автономию Алаш, в состав которой должны войти области Семипалатинская, Акмолинская, Тургайская, Уральская, Сыр-Дарьинская, Ферганская, Семиреченская, Букеевская Орда, Мангышлакский у. Закаспийской обл., Джизакский у. Самаркандской обл., Аму-Дарьинский отдел Сыр-Дарьинской обл., киргизы Бийского, Славгородского, Змеиногородского уездов Алтайской губ.

2. Состав «Алаш-Орды» должен быть пополнен 10 представителями от других национальностей, населяющих автономный Алаш с соблюдением национального представительства.

3. Высшая законодательная и административная власть автономного Алаша впредь до созыва Учредительного съезда делегатов принадлежит «Алаш-Орде».

4. Инициатива созыва Учредительного съезда депутатов принадлежит «Алаш-Орде» при тесном сотрудничестве его с местными Советами.

5. Вся административная власть областей и уездов должна принадлежать областным и уездным Советам киргизских и крестьянских депутатов, а в городах – городским Советам депутатов от горожан, рабочих и солдат организованным на демократических началах с соблюдением пропорционального представительства от национальностей.

6. Впредь до организации местных Советов, избранных на демократических началах с соблюдением национального представительства, все областные и уездные киргизские комитеты, и другие киргизские организации должны быть оставлены в силе. Так же должны быть оставлены земские и городские самоуправления, которые должны ведать хозяйственными и культурно-просветительными делами.

7. Областные и уездные киргизские съезды должны функционировать для решения дел между киргизскими и [...][2*].

8. Согласно постановлению Общекиргизского съезда организуется народная милиция.

9. «Алаш-Орда» просит распоряжения Совнаркома о немедленном освобождении арестованных местными Советами членов «Алаш-Орды», Комиссии по народному образованию, областных и уездных киргизских комитетов, и земских управ и о прекращении преследования членов указанных организаций на основании провокационных слухов и ложных доносов.

---

[1*] Датируется по содержанию.

[2*] В тексте неразборчиво.

10. Уполномочивает представительством при Совнаркоме от имени Всекиргизского совета членов его Джаганшу Досмухамедова, [Халела] Досмухамедова, Алаш-Орда [настаивает перед] Совнаркомом на этом предложении и [просит] сообщить ответ по прямому проводу.

Прошу Вас не отказывать передать копию сего определения нашим представителям Досмухамедовым.

За председателя
Всекиргизского Народного совета[1*]

*ГА РФ. Ф.1318. Оп.1. Д.23. Л.36–36 об. Телеграфная лента. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. ... указ. соч. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2. – С.130–132.*

## № 203
## Телеграмма заместителя председателя «Алаш-Орды» Х.А. Габбасова председателю СНК В.И. Ленину, наркому Наркомнаца И.В. Сталину о нерешенности вопроса о Казахской автономии

*г. Семипалатинск* *21 апреля 1918 г.*
*Срочная*

Вопрос автономии киргизских областей является вопросом жизни [или] смерти киргизского народа. Точка зрения Совнаркома, переданная комиссаром Сталиным по прямому проводу второго апреля, внесла было некоторое успокоение среди киргизского населения. Но пренебрежение к естественному праву народа со стороны местных Совдепов не прекращается. Гонения киргизских организаций, аресты членов их восстанавливают киргизскую массу и углубляют национальный антагонизм. Необходимо вовремя потушить этот огонь и приступить немедленно к организационным работам, чтобы предупредить назревающую смуту и волнение. Весь Киргизский народный совет, выполняя непреклонную волю киргизского народа, считает за долг принять все меры к возможно скорому осуществлению идеи автономии, ждет срочного ответа. Официальное свое представление по прямому проводу [передали] третьего апреля с. г.

Заместитель председателя Алаш-Орды
**Габбасов**

*ГА РФ. Ф.1318. Оп.1. Д.47. Л.111. Копия. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. ... указ. соч. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2. – С.141–142.*

[1*] Подпись неразборчива.

## № 204
## Редакционная заметка
## «Киргизский добровольческий отряд»

*[г. Омск]* *31 июля 1918 г.*

Киргизским национальным советом «Алаш-Орда» организуются добровольческие отряды из киргизов для борьбы с большевиками. Некоторые из этих отрядов уже принимают активное участие в боевых операциях на Южном фронте.

О действиях киргизских добровольцев управление «Алаш-Орды» постоянно извещает находящегося в настоящее время в г. Омске киргизского премьер-министра А.Н. Букейханова. Так, им недавно получена из Арката следующая телеграмма: «Муса присутствовал при взятии г. Сергиополя, приехал и лично отрубил головы девяти красным [31]. Большевики убежали в Урджар. За ними послан отряд Габдиханова. Управляющий делами «Алаш-Орды» С. Акаев»

*Сибирская речь. – 1918 г. – № 32. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. ... указ. соч. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2. – С.210.*

## № 205
## «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы
*Мемлекет қалпы*

Русия демократический федеративный республика болу / Демократия мағынасы мемлекетті жұрт билеу. Федерация мағынасы құрдас мемлекеттер бірлесуі. Федерационный республика әр мемлекеттің іргесі бөлек, ынтымағы бір болады. Әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүреді.

Үкімет басында Учредительное Собрание мен Г. Дума қалауынша кесімді жылға сайланатын президент болу. Президент халықты министрлер арқылы бағу, ол министрлер Учредительное собрание мен Г.Дума алдында жауаптар болу.

Депутаттар тегіс, тең, төте һәм құпия сайлаумен болады. Сайлау құқында қан, дін, еркек-әйел талғаусыз болу.

Законды жалғыз ғана Г. Дума шығару һәм Г. Дума үкімет үстінен қарап, ісін тексеру, запрос (сұрау) жасау құқы да Г. Думада болу. Мемлекет салығы Г. Думасыз салынбау.

*II. Жергілікті бостандық*

Қазақ жүрген облыстардың бәрі бір байланып, өз тізгіні өзінде болып, Русия республикасының федерациялық бір ағзасы болу. Реті келсе, қазақ автономиясы сыбайлас жұрттармен әзірге бірлесе болу, реті келмесе, бірден-ақ өз алдына жеке болу. Қайткенде де осы күнгі земстволықты қабыл алу.

«Алаш» партиясы қазақтың би, болыс, аулнайлары сияқты орындарында қызмет ететін адамдар жұртқа пайдалы, жұрт үшін қызмет етерге көңілді адамдар болуына жаһид қылады. Земствалардың управаларында, милицияларында таза қызметші боларлық адамдардың атын халық қалауына салады.

«Алаш» партиясы ғаділдікке жақ, нашарларға жолдас, жебірлерге жау болады. Күш-қуатын игілік жолына жұмсап, жұрт тарқы ету жағына бастайды.

*III. Негізгі құқық*

Русия республикасында дінге, қанға қарамай, еркек-әйел демей адам баласы тең болу. Жиылыс жасауға, қауым ашуға, жария сөйлерге, газет шығаруға, кітап бастыруға – еркіншілік. Үкімет қызметшілері иесінен рұқсатсыз ешкім табалдырығын аттамаушылық. Законсыз жолмен ешкімді үкімет адамдары ұстамаушылық. Сот сұрамай, билік етілмей, тұтқын қылмаушылық. Қылмысты болған адам судья бар жерде 24 сағат ішінде, судьясыз жерде бір жетіден қалмай судьяға тапсырып жауап алса, судья үкімімен жабылу.

Кісі хатын ашқанға айып, оқығанға жаза болу.

*IV. Дін ісі*

Дін ісі мемлекет ісінен айырулы болу. Дін біткенге тең құқық. Дін жаюға ерік. Кіру – шығу жағынан бостандық.

Муфтилік қазақта өз алдына болу. Неке, талақ, жаназа, балаға ат қою сияқты істер молдада болу, жесір дауы сотта қаралу.

*V. Билік һәм сот*

Әр жұрттың билік пен соты тұрмыс жағдайына қарай болу. Би һәм судья жергілікті жұрттың тілін білу. Аралас жерде соттың тергеу-тексеру һәм үкімі жергілікті жұрттың қай көбінің тілінде айтылу. Би һәм судья орнынан тергеусіз түспеу. Билік һәм сот жүзінде жұрт біткен тең болу. Құдайдан соңғы күшті би һәм судья болып, кім де болса олардың үкіміне мойынсұну. Айтылған үкім тез орнына келу. Зор жазалы қылмыстар присяжный сотпен қаралу. Қазақ көп жерде сот тілі қазақ тілі болу. Присяжныйлар қазақтан алыну. Қырдағы ауыл, болыс ішіндегі билік пен сот жұрт ұйғарған ереже жолымен атқарылу.

*VI. Ел қорғау*

Ел қорғау үшін әскер осы күнгі түрде ұсталмау. Әскерлік жасына жеткен жастар жерінде үйретіліп, жерінде қызмет ету. Әскер табына бөлгенде туысқан табына қарай бөлу. Әскерлік міндетін қазақ атты милиция түрінде атқару.

*VII. Салық*

Салық мал-ауқат, табысқа қарай байға – байша, кедейге кедейше әділ жолмен таратылу.

*VIII. Жұмысшылар*

Жұмысшылар закон панасында болу. (Қазақ жерінде завод-фабрика аз, сондықтан қазақтың жұмысшылары да аз. «Алаш» партиясы жұмысшылар турасында социал-демократиялардың меньшевик табының программасын жақтайды).

*IX. Ғылым – білім үйрету*

Оқу орындарының есігі кімге де болса ашық һәм ақшасыз болу. Жұртқа жалпы оқу жайылу. Бастауыш мектептерінде ана тілінде оқу. Қазақ өз тілінде орта мектеп, университет ашу. Оқу жолы өз алды автономия түрінде болу, үкімет оқу ісіне кіріспеу. Мұғалімдер-профессорлар өзара сайлаумен қойылу. Ел ішінде кітапханалар ашылу.

*X. Жер мәселесі*

Учредительное собрание негізгі закон жасағанда жер сыбағасын алдымен жергілікті жұртқа берілсін деу. Қазақ Жер сыбағасын отырған жерлерден алып

орналасқанша қазақ жеріне оған мұжық келмеу. Бұрын алынған жерлердің мұжық отырмағандары қазаққа қайту. Қазаққа тиетін жер сыбағасын жергілікті комитеттер кесу. Сыбаға өлшеу норма – жердің топырағы мен шаруашылық түріне қарай жасалу. Сыбағадан артылған жер земство қолында болу. Артық тұрған жерден ел өскенде ауық-ауық сыбаға кесіліп берілу. Түркістанда жермен бірге су сыбағасы да кесілу. Жерді қазақ үй басына иеленбей, ауыл-аймақ, туысқан табына меншіктеп алу. Өзара әділдік жолмен пайдалану.

Жер законында жер сату деген болмау, әркім өзі пайдалану. Пайдасынан артық жер сатылмай, земстваға алыну. Жердің кені, астығы, байлығы қазынанікі болып, билігі земства қолында болу.

Аса зор ағаш, зор өзендер мемлекеттікі болып, аз ағаш һәм көл байлықтары земства мүлкіне саналу.

Жоба жасаушылар:

**Ғалихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов,**
**Міржақып Дулатов, Елдес Ғұмаров,**
**Есенғали Тұрмұхамедов, Ғабдулхамид Жүндібаев,**
**Ғазымбек Бірімжанов.**

*«Қазақ». 1917. № 251.*

## № 206
## Программа партии Алаш

*I. Государственный строй*

Россия должна стать демократической, федеративной республикой (демократия – власть принадлежит народу, федерация – союз равноправных государств. В федеративной республике каждое государство имеет свою территорию, суверенно решает свои задачи, между собой связаны узами дружбы).

Во главе правительства стоит президент, избранный Учредительным собранием и Государственной Думой на известный срок, определяемый ими. Президент управляет страной через министров, а министры подотчетны перед Учредительным собранием и Государственной Думой.

Депутаты избираются путем всеобщего, равноправного, прямого и тайного голосования. Избирательное право предоставляется всем, независимо от происхождения, вероисповедания и пола.

Законодательная власть принадлежит только Государственной Думе. Государственная Дума осуществляет контроль над правительством, слушает его отчеты, предъявляет запрос по интересующим ее вопросам. Государственный налог вводится лишь после утверждения Государственной Думой.

*II. Местное самоурпавление*

Все казахские земли объединяются в единое целое, обладают суверенитетом и входят в Российскую Республику на федеративных началах. В первое время Казахская автономия может составить единое образование вместе с другими заинтересованными в этом народами, а если нет, то с самого начала может стать самостоятельной единицей. Необходимо принять современную земскую форму местного самоуправления.

Партия «Алаш» добивается, чтобы в таких должностях как бии, волостные управители и аульные, работали люди, радеющие о народном благе. Предполагаемые

кандидатуры для работы в земских управах и милиции предлагаются на обсуждение народу.

Партия «Алаш» отстаивает справедливость, поддерживает бедных, борется против насильников, мироедов. Свою силу и энергию направляет на достижение народного благосостояния, ведет народ по пути прогресса.

*III. Основные права*

В Российской Республике все граждане независимо от вероисповедания, национального и расового происхождения, полового различия равны.

Предоставляется право на собрания, организацию союзов, свободу слова и печати; охраняется неприкосновенность жилища, гарантируется неприкосновенность личности, без судебного решения или санкции прокурора никто не может быть подвергнут аресту; дело обвиняемого в преступлении там, где есть судьи, передается в суд в течение 24 часов, а там, где нет судьи, не позднее недели; уголовному наказанию подвергается по приговору суда.

Тайна переписки охраняется Законом.

*IV. Вероисповедание*

Религия (церковь) отделяется от государства. Все религии равны. Пропаганда религиозного верования не запрещается. Предоставляется свобода исповедовать или не исповедовать религию.

Казахское общество имеет самостоятельное муфтийство. Бракосочетание, разводы, причитание, именование новорожденных и тому подобные дела передаются муллам, спорные дела, связанные с вдовством (жесір дауы) рассматриваются на суде.

*V. Судимость и суд*

Судимость и суд в каждом обществе должны быть сообразны жизненным условиям этого общества. Судьи должны знать язык коренного народа. В местностях со смешанным составом населения допросы и решения суда должны происходить на языке тех, кто составляет в данной местности большинство. Бии и судьи не отстраняются от должности без следствия. Все народы перед судом равноправны; после бога самыми сильными являются бии и судьи, решению их подчиняются все без исключения. Решение суда приводится в исполнение немедленно. Крупные преступления рассматриваются судом присяжных заседателей. В местностях, где казахи составляют большинство, судопроизводство осуществляется на казахском языке. Присяжные набираются из казахов. Суд в степи осуществляется на основе норм, установленных народом.

*VI. Оборона страны*

Для защиты страны должна быть армия, созданная на иных началах. Молодежь, достигшая соответствующего возраста, проходит обучение и службу на местах: разделение по войсковым частям производится на основе родственных связей. Казахи отбывают службу в виде конной милиции.

*VII. Налоги*

Взимание налогов осуществляется справедливо, в зависимости от имущественного состояния и дохода, т.е. богатый платит больше, бедный – меньше.

*VIII. Рабочие*

Рабочие должны быть защищены законом. (На казахской земле заводов и фабрик мало, соответственно и казахских рабочих немного. В вопросе о рабочих партия «Алаш» одобряет программу социал-демократов меньшевиков).

*IX. Обучение науке и знаниям*

Двери учебных заведений открыты для всех и обучение бесплатное; обязательное образование распространяется на всех. В начальных классах преподавание ведется на родном языке; казахи создают средние школы и университет на их родном языке; система образования самостоятельна в виде автономии: власти не вмешиваются в дела образования; преподаватели и профессора назначаются на конкурсной основе; в народной среде открываются библиотеки.

*X. О земельном вопросе*

При выработке Учредительным собранием Основного Закона должно быть указано первоочередное право коренного народа на земельные наделы; до удовлетворения земельными наделами казахов по месту проживания переселение в казахские земли прекращается; ранее отобранные и ныне еще не заселенные крестьянами земли возвращаются казахам; раздел земельных наделов, отводимых казахам, осуществляют местные комитеты; размеры наделов определяются в зависимости от качества почв и вида хозяйств; оставшиеся после наделения населения земли переходят в распоряжение земств; по ходу роста населения от этих земель выделяются новые наделы. В Туркестане одновременно с земельными наделами отводятся и наделы водой; казахи землей пользуются не отдельными семьями, а в качестве собственного аула, на основе родственных связей, руководствуясь принципами справедливости.

В Законе о земле не должно быть статьи о продаже земли. Излишки земли не продаются, а переходят в земство. Полезные ископаемые, все богатства земли принадлежат казне, а распоряжается землей земство.

Большие леса и реки составляют государственную собственность, а леса и озера местного значения являются имуществом земств.

Проект составили:

**Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов,**
**Мир-Якуб Дулатов, Елдес Омаров,**
**Есенгали Турмухамедов, Абдул-Хамид Жундибаев,**
**Азимбек Биримжанов.**

*Газета «Казах», 1917, 21 ноября, № 251. Перевод с казахского М. Койгелдиева.*

## № 207
## Түрік-татар қауымдарының баяндамасы

Русияға ортақ бас үкімет сайлау туралы мұсылмандар кеңесіп, бір ынтымаққа келгендігі жазылып еді. Мемлекет кеңесінде мұсылманнан сайланған құрылтай мүшелерінің, Башқұртстан, Түркістан, Алаш Орда, Ішкі Русия һәм Сібір түрік-татарларының милли идаресі[1]* атынан Ғалихан[2]* шығып мынаны сөйлеген:

Біз – бұратаналар әр уақыт демоктария (жалпы жұрт) тарапында болып келдік

[1]*Ұлттық басқармасы.

[2]*Әлихан Бөкейхановты меңзеп тұр. Бұдан бұлай «Әлихан» атауымен береміз. Барша істерін.

һәм сол демократия негізіне құрылған республика болады деп тұрғанымызда большевиктер құрылтайды қуды.

Большевиктер жалпы жұрт арасындағы бірлікті жоғалтты. Сонымен бірге біздің жаңа Русия туажағына байланған зор үмітімізді де жоққа шығарды.

Қазір Русияның түрлі өлкелері большевиктен құтылып келеді. Сондықтан большевиктен арылған орындарда жергілікті үкіметтер құрылып тұр. Бұл бір табиғи хал. Неге десеңіз ондай үкіметтер болмаса, бірімен бірі байлаусыз Русияның бөлімдерін басқару ешбір мүмкін болмас еді. Бірақ бұған кейбіреулер Русиядан бір жола бөліну яки бөлінуге қам қылу деп қарайды. Бұл пікір қате. Мұндай пікірде болушылар әлі біреуді қолдану жолынан басы айналып шығалмай жүргендер. Ондайлардың пікірінше, біздер (бұратаналар) құл да, өздері қожа. Бұл жолдан қайту керек. Біз Русиядан бір жола айырылуға тілемейміз.

Біз таралмаған, бөлінбеген, бірақ әр жұрттың өз тізгіні өзінде болып автономиялардан құралған Русия тарапындамыз. Біздің пікірімізше қазір барлық билік Русияның қожасы болған құрылтайда болуға тиіс. Құрылтай жиналғанша әкімшілік жаңадан түзілетін коллегиямен (әр таптан сайланған бірнеше кісі) құрылтай мүшелерінің қолында болуға тиіс. Біз келісу, түсінісу жағындамыз. Һәм айтамыз: Русияда әр бір ұлтын сүюші адам осы пікірде болуға керек. Осындай бірігу, түсінісу, келісу арқасында ғана Русия қазіргі қиын халдан аман шыға алар.

Қазір сайланатын әкімшілік келісу негізінде құрылып, құрылтай мүшелері мен бірлікте закон шығара алатын коллегия тарапынан құрылтай алдында жауапты министерствалар құрылсын.

Сайланатын жаңа үкіметке осы мемлекет кеңесіне қатынасқан әр таптан уәкілдер кірсін. Олардың саны мынадай болсын:

Құрылтай комитетінінен 4 кісі, казашылардан 1 кісі, милли идаре, Башқұртстан, Түркістан, һәм Алаш Ордадан 1 кісі.

Барлығы 7 кісілік коллегия болып, бұл коллегия өзінің һәм құрған министерствасының уакалаттарын[1*] құрылтай жиналысы мен соған тапсыратын болсын.

**Аяғы бар**

*Қазақ, 1918, № 266*

## № 208
## Таланған қазақтар

Ақтөбе уезінің қазақтары большевик заманында қанша қорлық көрсе де, қанша шығынға ұшыраса да, июнь айында Орынбордан һәм Ақтөбе уезінің біраз жерінен большевик кеткен соң зорлық-зомбылықтан құтылды я деп қуанысып еді. Бірақ большевиктен басқа да дүнияда бұзақылар бар екен. Ел аралаған атты қазақтың[2*] бұзақылары Ақтөбе еліне большевиктен кем зиян келтірген жоқ.

27-нші августе Ақбұлақта 7 болыс елдің съезі болғанда, қазақтар атты-казактан көрген зиянын айтты. Съез қазақтың көрген жәбірін Орынбор атты-казагының әскер үкіметіне білдіруге қаулы қылды.

Съезд қаулысы бойынша құрылтай комитетінің Торғай облысына сайлаған уәкілі Сайдазим Кәдірбайұлы қазақтардың көрген жәбірін айтып, Орынбор әскери үкіметіне мынадай қағаз жазып отыр:

---

[1*] Барша істерін.

[2*] Казактарды меңзеп тұр. Сондықтан бұл атауды бұдан бұлай «атты-казак» деп жазатын боламыз.

Қанша заманнан бері біздің қазақ атты казакпен тату көрші еді. Большевик дәуірі басталып, атты-казактар большевикке қарсы халықты қорғап, соғыс ашқаннан бері бұрыңғы татулық достыққа айналып еді. Атты-казактар халықты қорғаушы, большевиктен құтқарушы екенін көріп қазақтар қолынан келген жәрдемін аяған жоқ. Атты-казакқа не керек болса, соны беріп тұрды: Ат берді, азық берді, ақша берді. Елек майданында үй мүліктері өртеліп зияншылық көрген атты казактарға мол-мол жылу да берді.

Бірақ атты-казак арасынан шыққан сотқарлар өз бетімен іс қылып, осы жаз қазақтың мал-мүлкіне көп зорлық қылды.

27-нші августе Ақбұлақ съезінде уәкілдердің баяндауынша қазақтың көрген жәбірі мынадай болған:

1) Елек болысының қазағы Ақдәулет Құлшықұлының атты казактар 47 атын тартып алған;
2) Бірінші Бөрте болысы, 7-ші ауыл қазағы Ешім Түгелұлынан бір айғыр, бір ат, бір бие алған;
3) Тұзтөбе болысының қазағы Мұхамедали Өтепғали ұлынан бір ат, бір қамыт;
4) Тұзтөбе қазағы Төлеген Шоқанияр ұлынан 19 ат, 70 кез матасын талап алған, бұл ауылда атты казактар әйел зорлаған;
5) Тұзтөбе қазағы Мұхаммедғали Тілеуліұлынан бір айғыр;
6) Сол елден Темірғали Елемес ұлынан бес ат;
7) Сол елден Оқаш Сағыданұлынан екі бие, бір айғыр;
8) Сол елден Жұма Қарашаұлынан бір айғыр, төрт ат, үш бие;
9) Сол елден Әмір Айғожаұлынан екі бие, бір ат;
10) Сол елден Баныш Мұхамедұлынан бір ат;
11) Құрмағали Аймырзаұлынан бір айғыр, бір бие;
12) Қапақ Емашұлынан бір айғыр, бір тоқым;
13) Қажығали Жарылқасынұлынан бір ер-тоқым;
14) Менгеш Нұрбайұлынан бір тарантас;
15) Мұстафа Тумағазыұлынан бір ат;
16) Сәйдғали Ешмұқамедұлынан екі бие, бір айғыр;
17) Құлмұхаммед Есенбайұлынан бір бие;
18) Таналы Қазанбайұлынан бір ат;
19) Сүлеймен Өркенұлынан бір ат;
20) Жұмағали Аймырзаұлынан күміс сағат;
21) Әлғазы Сайдұлынан үш айғыр, бір бие, бір ат;
22) Тәжі Теміруұлынан бір айғыр;
23) Сатай Темірбайұлынан бір ат;
24) Дәрібай Теміруұлынан бір ат;
25) Рахметқұл Молдашұлынан бір ат;
26) Елжан Тастеміруұлынан бір айғыр;
27) Мұстафа Қалмашұлынан бір ат жегулі арбасымен;
28) Иман Досұлынан бір ат жегулі арбасымен;
29) Ысқақ Тәжібан ұлынан 40 көлік пішен;
30) Жарымыш Шынымұлынан бір қой;
31) Қанаш Иманғазыұлынан бір қой;
32) Қозы Шалабайұлынан екі қой, 25 сом ақша;
33) Иманғазы Елжанұлынан бір қой;
34) Дүйсенғали Шарманұлынан бір қой;
35) Иманғазы Өнерашұлынан бір қой;

36) Бажықай Тастеміpұлынан бір айғыр;
37) Арыстан Есетұлынан бір ат;
38) Қуанышқұл Есіргепұлынан бір ер-тоқым, бір кесек қар киіз;
39) Бегалы Намазбайұлынан бір ат, бір ер-тоқым;
40) Қойбақ Құмарбекұлынан ат;
41) Тәжмұхан Жайсаңбайұлынан бір ат;
42) Тәуке Медубайұлынан бір ат;
43) Кәрке Құрманғазыұлынан бір ат;
44) Сәрсен Манапұлынан бір ат;
45) Қалесан Игенұлынан ... ат[1*];
46) Есім Әбілұлынан үш ат;
47) Тұрмұхаммед Сарықұлұлынан бір бие;
48) Сәйдқұлан Бектеміpұлынан бір бие;
49) Молдағазы Тегешұлынан екі мылтық;
50) Тілеубай Мәктүпбайұлынан бір ат;
51) Бейсенбай Тыныштқыбайұлынан екі ат;
52) Мырзағали Дәулетұлынан бір ат;
53) Ермұқан Мешітбайұлынан бір ат;
54) Бүркіт Күмбекбайұлынан бес ат;
55) Қазжан Қартжанұлынан бір ат;
56) Екінші Бөрте болысының 7-нші ауылына қару-жарақ асынған бір топ атты казак келіп, мылтық атып қазақты қорқытып «контрибуция» деп сол ауылдан 3157 сом ақша жинап алды.

Жоғарыда аталған адамдардан мал-мүлікті қалай талап алғандығы һәм уақыты қағазда түгел жазылған.

*Қазақ, 1918, № 266.*

[1*]Газеттің осы тұсы жыртылуына байланысты қанша ат екені белгісіз.

## 5. ҰЛТТЫҚ ДАМУ ЖОЛЫ ҮШІН КҮРЕСТЕ. БОРЬБА ЗА СВОБОДУ ВЫБОРА ПУТИ

### № 209
### Народный комиссариат по просвещению КССР: отдел Казинститут. Послужной список

*Алма-Ата* *8 марта 1929 г.*

| | |
|---|---|
| Фамилия, имя и отчество | Байтурсунов Ахмет |
| Когда и где родился | 5 сентября 1872 Актюбинской губ. Тургайского у. Тусунской вол., № 5 аула |
| Где и какое получил образование | В Оренбургской учительской школе |
| Отношение к воинской повинности | не отбывает и не отбывал |
| Последнее место службы до поступления в … | Кирвоенревком |
| Семейное положение | женат |

**Дети**

| Имена | родился |
|---|---|
| Кази-хан | 1910 |
| Аумат | 1915 |
| Шолпан | 1918 |

| | |
|---|---|
| Фамилия, имя и отчество лица, представляемого к утверждению в должности научного работника | Байтурсунов, Ахмет Байтурсунович |
| Год рождения | 1872 |
| Какое высшее учебное заведение окончил | Окончил среднее учебное заведение – Оренбургскую Учительскую школу |
| Время окончания | 1895 |
| Был ли зачислен аспирантом и время окончания аспирантуры | Не был |
| Специальность | Казахское языкознание |
| Начало научной деятельности, учреждение или учебное заведение | С 1910 года до 1918 г. самостоятельно, а с 1920 г. при Казнаркомпросе |
| Общая продолжительность научной деятельности в Вузах | С 1926 года по 1929 г. |
| Указать в каких Вузах в настоящее время ведет научную и педагогическую работу, в какой должности и в течение какого времени | В Казахском Государственном Университете, с 1-го октября 1928 г., в должности профессора по кафедре казахского языка |

| | |
|---|---|
| В каких учреждениях, кроме Вузов состоит на службе | Преподавателем казахского языка на рабфаке при Казгу |
| Перечень научных трудов | 1) Грамматика казахского языка: ч.I. Фонетика, ч. II. Морфология и ч. III. Синтаксис и<br>2) Теория казахской литературы. |
| Партийность | Беспартийный |
| Был ли допущен правлением Вуза к замещению данной должности и когда | Допущен с 1-го октября 1928 г. |
| Точный перечень поручаемых работ с указанием числа часов и размера вознаграждения | Преподавание казахского языкознания казахам 6 часов – по ставке. Преподавание казахского языка европейцам – 4 часа – по ставке |
| С какого времени Вуз ходатайствует об утверждении в данной должности представляемого лица | С 1 октября 1928 г. |
| Если замещение должности происходит в порядке перевода из другого вуза, имеется ли согласие этого вуза (приложить официальную справку) | Казпедвуз, где служил [….] Казнаркомпросом […..] Каз[…] |
| К данному листу прилагается подробное жизнеописание, а также отзыв и рекомендации | Прилагается жизнеописание по главным …. деятельности и жизни |
| Адрес лица, представляемого к утверждению | г. Алма-Ата, … ул., д. № 83 |

**А. Байтурсунов**

*Фонд Дома-музея Ахмета Байтурсунова. Подлинник [1].*

## № 210
## Телеграмма военкома Тургайской обл. Н. Токарева Председателю Совнаркома т. Ленину[1*] о признании алашордынцами советской власти

*г. Актюбинск* *28 марта 1919 г.*

Благодаря организованным по личному указанию т. Джангильдина [в г.] Тургае [и] Иргизе киргизским военным отрядам, смешанным [с] местным знающим военное дело населением, после трехмесячных усилий удалось достигнуть следующих результатов: в [г.] Тургае сторонники кадета Алихана Букейханова – Байтурсунов и др., все время боровшиеся против советской власти при поддержке казаков, обессиленные действиями Джангильдина, вынуждены, безусловно, признать советскую власть и оставить прежние идеи Алаш-Орды и в доказательство искренности этого, по моему требованию самый главный из них Байтурсунов

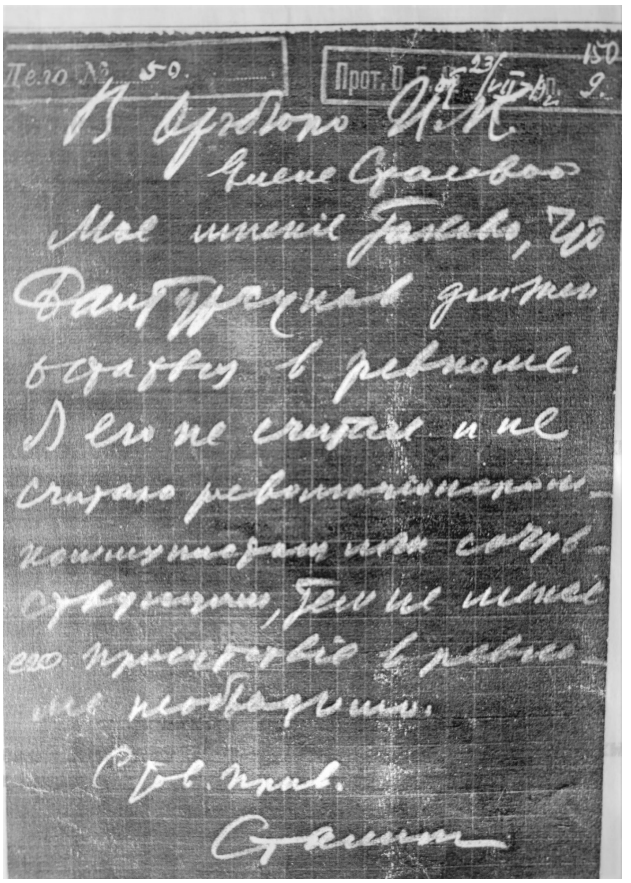
[1*] Копия ЦИКу и в Наркомат по военным делам РСФСР Т. Л.Д. Троцкому, К.К. Юреневу.

подчинился, выехал уже из г. Тургая в сопровождении председателя Тургайского уездного Совдепа Каралдина, в пос. Челкар лично явится т. Джангильдину на его усмотрение. Довожу до Вашего сведения о таких успехах, испрашиваю указания как поступить вообще [с] главарями названной шайки в случае их полного искреннего раскаяния. Причем многие из них люди интеллигентные, пользующиеся популярностью среди киргизов.

Полагаю, необходимо привлечь их в Центре, путем [выступлений в] печати заслужить[1*] прежние ошибки против советской власти. Джангильдину одновременно телеграфирую.

Военком Тургайской губ.
**Токарев**

*ГА РФ. Ф. 130. Оп. 3. Д.601. Л.33–34. Телеграфный бланк. АП РК. Ф.811. Оп.23. Л.81. Копия. Амангельды Иманов. Статьи, документы и материалы. Под ред. С.Б. Бейсембаева. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – С.102.*



**Записка И.В. Сталина в Оргбюро ЦК РКП(б) Е.Д. Стасовой о необходимости оставления в Ревкоме А. Байтурсунова**

*РГАСПИ. Ф.558. Оп.1. Д.5057, Л.9. Подлинник*

[1*]Вероятно, следует читать «исправить».

## № 211
## Записка И.В. Сталина в Оргбюро ЦК РКП(б) Е.Д. Стасовой о необходимости оставления в Ревкоме А. Байтурсунова

*г. Москва* *23 июля 1919 г.*

Мое мнение таково, что Байтурсунов должен остаться в Ревкоме. Я его не считал и не считаю революционером-коммунистом или сочувствующим, тем не менее его присутствие в ревкоме необходимо.

С тов. прив. **Сталин.**

*РГАСПИ. Ф.558. Оп.1. Д.5057, Л.9. Подлинник*

## № 212
## «Революция и киргизы»

*г. Москва* *3 августа 1919 г.*

Насколько понятна была киргизам Февральская революция, настолько непонятной показалась им Октябрьская (социалистическая революция).

С какой радостью встретили они первую революцию, с отношением киргизов к той и другой революции весьма с таким же ужасом пришлось им встретить вторую. Такое отношение киргизов к той и другой революции весьма естественно и понятно тем, кто знаком с киргизским народом. Первая революция понятно и с радостью встречена киргизами потому что, во-первых, она освободила их от гнета и насилия царского правительства и, во-вторых, подкрепила у них надежду осуществить свою заветную мечту – управляться самостоятельно. То, что вторая революция показалась киргизам непонятной, объясняется просто: у киргиз нет ни капитализма, ни классовой дифференциации; даже собственность у них не так резко разграничена, как у других народов: многие предметы потребления считаются у них общественным достоянием. Наводила же на киргизов ужас Октябрьская революция своими внешними проявлениями. Как происходило большевистское движение в центральных частях России – киргизам было неизвестно. На окраинах же она сопровождалось повсюду насилиями, грабежом, злоупотреблениями и своеобразной диктаторской властью. Говоря короче, движение на окраинах часто представляло собою ту же анархию. 5–13 декабря в г. Оренбурге был созван Общекиргизский съезд, объявивший Киргизский край автономным и организовавший народную милицию. Тогда же было выбрано временное правительство, под названием «Алаш-Орда», из 15-ти киргизов, с председателем Букейхановым (известный всему Киргизскому краю общественный деятель). Местом пребывания временного правительства был указан г. Семипалатинск. Члены «Алаш-Орды» на первом своем заседании в г. Оренбурге, постановив собраться вновь в г. Семипалатинске к 10 января 1918 г., разъехались.

В назначенный срок члены правительства «Алаш-Орда» по разным причинам съехаться не могли. Между тем, во всех городах Киргизского края, в т. ч. и в г. Семипалатинске, власть взяли в свои руки советские организации, куда под видом большевиков проникли разные авантюристы из киргизов, которые именем советской власти творили безобразие. Например, киргизские деятели публично объявлялись вне закона, причем за голову каждого из них назначалось до 25-ти тыс. руб. При таком положении группа киргизской интеллигенции, которая стояла близко к «Алаш-

Орде», лишена была возможности непосредственно сноситься с центральной советской властью, а попытки ее вступить в переговоры через посредников не привели ни к чему. Так, члены «Алаш-Орды», в марте 1918 г. по прямому проводу вступили было в переговоры с центральной властью, но переговоры эти были вскоре прерваны полным молчанием в ответ на предложенный «Алаш-Ордой» проект условий соглашения. Так как в этом проекте соглашения не было ничего, выходящего из пределов основных положений объявленных советской властью в Декларации прав народов России [32], то прекращение переговоров полнейшим молчанием советской власти показалось правительству «Алаш-Орды», по меньшей мере, непонятным и сделало дальнейшие попытки в этом направлении совершенно безнадежными.

С наступлением весны началось движение против большевиков, и образовалось сперва Сибирское правительство, затем Самарский комитет членов Всероссийского Учредительного собрания. Оставаясь верным основным началам, принятым на Общекиргизском съезде, правительство «Алаш-Орды» обратилось к вновь образовавшемуся Сибирскому правительству с предложением о взаимном признании автономии Сибири и Киргизского края. Так как у Сибирского правительства с самого начала его была лишь буржуазно-империалистическая тенденция, т. е. тенденция возродить Россию в том самом виде, в каком она была до Октябрьской революции, то ему нелегко было согласиться на предложение «Алаш-Орды», и, благодаря этому, переговоры между двумя правительствами тянулись очень долго. Между тем, появилось новое правительство – Самарский комитет – с демократическим направлением и с претензией на всероссийскую власть. После выяснения физиономии и направления нового правительства представители «Алаш-Орды» прервали переговоры с Сибирским правительством и вступили о переговоры с Самарским правительством, предложив ему признать автономию Киргизского края, на что комитет охотно согласился. Вскоре после этого состоялось Уфимское совещание, избравшее директорию из 5-ти лиц. На совещании представители мусульман, в т. ч. и киргизы, шли вместе с эсдеками-меньшевиками [33]. Директория перед самой своей смертью упразднила центральное правительство «Алаш-Орды», оставив действующими местные, т. е. областные и уездные его организации [34].

Упразднение автономного правительства «Алаш-Орды» и появление вслед за тем «верховного правителя» Колчака ясно показало киргизам к чему клонится все. Вчерашний царский слуга Колчак предстал перед киргизами во всем своем величии Военного диктатора и со всеми прелестями царизма, которые еще не изгладились из памяти народа.

Я, пишущий эти строки, являюсь представителем той группы киргизов-интеллигентов, которые как сказано выше, руководили киргизской национальной политикой при царском правительстве и боролись с последним. Что пережили киргизы при царизме, известно нам более чем кому бы то ни было. Благодаря существованию у киргизов своеобразного социализма и коммунизма, вызванных жизненными условиями и благодаря отсутствию у киргизов классовой дифференциации и строгой разграниченности в предметах собственности, киргизский народ еще не ощущал особенной нужды в социалистическом строе. Об идеально-теоретическом же социализме и коммунизме думать и мечтать им не приходилось, ибо они фактически не удостоились еще и тех гражданских прав, которыми даже при царском правительстве пользовались рабочие и трудовое крестьянство русского происхождения. Хотя за киргизами декларативно признаны все права гражданства, но на деле они не освобождены еще от гнета и насилия старых поработителей. Если раньше кучка людей, под именем царских чиновников,

безответственно угнетала и чинила над киргизами всякого рода насилия, то такую же деятельность проявляла на окраинах кучка тех же и других людей, прикрываясь именем большевиков-коммунистов. Я и мои единомышленники, не мирившиеся с таким положением раньше при царской власти, не могли мириться и теперь, и, думая, что подобные дела творятся повсюду в Советской России, были против признания советской власти. Однако появление Колчака с тенденцией монархической власти заставило нас подумать о той и другой власти, и мы, как убежденные в том, что заветная мечта киргизского народа может получить свое осуществление откуда бы то ни было – слева, а не справа, предпочли перейти на сторону советской власти, хотя последнюю мы по действиям местных большевиков представляли себе не в очень привлекательном виде.

Прибыв в центральную Советскую Россию в качестве делегата от тургайской группы алашордынцев, пославших меня для переговоров с центральной властью, увидев государственный порядок во всем и соответствующее провозглашенным в Декларации прав народов России началам, внимательное отношение к киргизскому национальному вопросу, я могу от чистого сердца сказать и успокоить моих товарищей, что, предпочитая советскую власть колчаковской, мы не ошиблись. То, что делают на окраинах поддельные большевики, противно к духу и целям, преследуемым большевиками в центре. Ввиду этого, я и другие, находящиеся в настоящее время в г. Москве киргизы, признали правильным начать работу по осуществлению автономии Киргизского края с центра, образовав киргизский Ревком (революционный комитет) из представителей киргизов в центральной власти. Таким образом, до созыва Общекиргизского съезда, где киргизы, согласно объявленной советской властью Декларации прав народов России, вольны решать свою судьбу как им желательно, представители киргизов в центральной власти будут работать вместе – братски помогая друг другу в деле освобождения трудового киргизского народа от его угнетателей, привыкших чувствовать себя в отношении киргизов безответственными.

**А. Байтурсынов**

*Жизнь национальностей. – 1919. – № 27(39). К. Нұрпейісов. Алаш һәм алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.*

## № 213
## Протокол № 5
## Об оставлении Кустанайского у. в ведении Казревкома
## Об избрании А. Байтурсунова зампредом, заведующим отделом внутренних дел Казревкома

*г. Оренбург* *12 сентября 1919 г.*[1*]

1. *Слушали:* Постановление Президиума ВЦИК о Сибирском ревкоме («Известия» № 194), из которого усматривается, что Кустанайский у., находящийся в ведении Ревкома Киргизского края, включен в состав Челябинского районного управления, подчиненного Сибирскому ревкому [35].

*Постановили:* Ходатайствовать теперь же по телеграфу пред центральной властью об оставлении Кустанайского у. в ведении Киргизского ревкома. Составление телеграммы об этом поручить председателю т. Пестковскому и члену Ревкома

[1*]Протокол подписали: Пестковский (председатель), Лукашев, Байтурсынов, Тунганчин, Мендешев, Каралдин (секретарь).

т. Байтурсынову. Независимо от сего поручить т. Байтурсынову составить в течение трех дней подробный доклад о необходимости оставления Кустанайского у. в пределах Киргизского края, каковой доклад представить в дополнение ходатайству по телеграфу.

*Отметка об исполнении:* Телеграмма послана 13 сентября 1919 г. за № 514 по трем адресам: ВЦИК, Ленину и Бекентаеву. Составленный доклад Байтурсынова представлен 16 сентября 1919 г. за № 557 [36].

[…] 3. *Слушали:* Предложение о распределении функций между членами Ревкома.

Ревком поставил разделившиеся мнения на голосование, в результате которого оказалось следующее:

*Постановили:* Заместителем председателя 4 голосами, при 1 воздержавшемся, избран т. Байтурсынов.

Секретарем Ревкома единогласно избран временно т. Каралдин.

На должность военного комиссара были выдвинуты кандидатуры т. Тунганчина и Пестковского. При голосовании за Тунганчина поданы 2 голоса, против 2 и 1 – воздержавшийся; за Пестковского – 1, против – 3 и 1 – воздержавшийся. В результате оказался избранным т. Тунганчин.

Заведующими отделами избраны: внутренних дел – 4 голосами, при 1 воздержавшемся т. Байтурсынов; финансового отдела – единогласно т. Алексеев; народного образования – 4 голосами, при 1 воздержавшемся т. Мендешев; продовольственного отдела – временно т. Князев и социального обеспечения впредь до возвращения т. Петрова из отпуска временно возлагается заведывание на т. Лукашева.

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.19. Л.4 и об. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.): сборник документов. /Состав.: А.В. Бучнева, В.К. Григорьев, Н.К. Майчекенова, Т.Б. Митропольская (ответ.). – Алматы: Ғылым, 1993. – С.21–22.*

## № 214
## Письмо председателя Ревкома Штабу I Армии о возвращении имущества типографии газеты «Қазақ»

*г. Оренбург* *Сентябрь 1919 г.*
*Секретно*

Из типографии газеты «Қазақ» штабом армии были взяты для временного пользования […].

Имея в виду, что типография «Қазақ» в настоящее время [ее участие] необходимо для Военревкома по изданию газеты и других неотложных работ, Военно-Революционный Комитет по Управлению Киргизским краем просит штаб армии вернуть перечисленные предметы, взятые в упомянутой типографии.

О последующем Ревком уведомить.

Председатель Ревкома

приложение
*15 февраля 1919 г.*

1. Реввоенсовет I Армии постановил реквизиционной комиссии выдать для штаба I Армии из типографии газеты «Қазақ» (ряд принадлежностей – всего 12 перечней, значимую часть оборудования).

2. Согласно мандату Реввоенсовета за № 289, выданы из типографии газеты «Қазақ» ряд принадлежностей (12 перечень).

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.1. Д.20. Л.1 и об., 3–4 об.*

## № 215
## Доклад заведующего полиграф. отделом при Военревкоме К.Г. Акулова председателю Военревкома о состоянии типографии газеты «Қазақ»

*г. Оренбург* *2 октября 1919 г.*

В настоящее время в моем распоряжении состоит пока одна типография, бывшая «Қазақ», принадлежащая товариществу «Азамат». Из которой до моего приема председателем реквизиционной комиссии г. Оренбурга часть типографии была выдана во временное пользование Штабу I армии Восточного фронта.

[…] типография эта вполне оборудована и может быть пущена в ход, если найдутся рабочие руки (которые находятся в настоящее время на фронте в разных частях) […]

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.1. Д.20. Л.13 и об.*

## № 216
## Письмо Военревкома начальнику административного отдела штаба I революционной армии о возврате машины и типографских материалов, взятых из типографии «Қазақ»

*г. Оренбург* *7 октября 1919 г.*[1*]

В распоряжении Военно-революционного комитета по Управлению Киргизским краем имеется лишь одна типография с одной только машиной. Между тем по восстановлению волостных и сельских Советов, а также по распоряжению среди киргизского и русского населения воззваний, брошюр и тому подобной литературы требуется много типографической работы, которую при одной машине выполнить невозможно.

Ввиду этого Военревком убедительно просит срочно возвратить взятую штабом из типографии «Қазақ» машину и типографские материалы.

За председателя Военревкома[2*]

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.1. Д.20. Л.6 и об. Подлинник.*

[1*] № 974.

[2*] Подпись неразборчива.

**№ 217**
**Выписка**
**из протокола № 62 заседания Президиума ВЦИК от 7 октября 1919 г.**
**о протесте Военревкома по управлению Киргизским краем**
**по поводу присоединения Кустанайского у. к Челябинскому р-ну**

*г. Оренбург* *[10 октября 1919 г.].*

19. Слушали: Председателя Военревкома комиссара по управлению Киргизским краем по поводу присоединения Кустанайского у. к Челябинскому р-ну.

В постановлении Президиума ВЦИК от 27 августа 1919 г., отпечатанном в № 194 газеты «Известия», говорится об утверждении Челябинского р-на в составе уездов: Челябинского, Троицкого, Курганского и Кустанайского.

Таким образом Кустанайский у. отрывается от других киргизских областей.

Военно-революционный комитет по управлению киргизским краем протестует против этого отторжения по формальным, политическим и экономическим соображениям:

1. По формальным соображениям – так как декретом Совнаркома от 10 июня 1919 г. Кустанайский у., как входящий в Тургайскую обл., отдали в управление Военревкома Киргизского края;

2. По политическим – так как Кустанайский у. в значительной части населен киргизами, интересы которых могут защищаться успешно только Военревкомом Киргизского края. Наша же национальная политика на Востоке требует бережного отношения ко всем восточным национальностям;

3. По экономическим соображения – так как скотоводческое хозяйство 4 уездах Тургайской обл. и даже 2-х уездов Сырдарьинской находится в тесной связи в отношении пользования летними и зимними пастбищами и так как существование скотоводства особенно южных уездов находится в равной зависимости от Кустанайского у., то отторжение последнего может иметь роковое последствие для скотоводческого хозяйства южных уездов, на развитие которого, имеющего общегосударственное значение, в данный момент должно быть обращено особенное внимание.

*Постановили:* Вопрос о Кустанайском у. теперь на заключении комиссии крестьянского […][1*]

*Приложение:* Доклад члена Байтурсунова

Председатель Военревкома, ч[лен] ЦИК
**Пестковский**
Члены Военревкома
**Байтурсунов, Мендешев**

*Верно:* Секретарь **Каралдин**

[1*]Текст документа утрачен.

Приложение

## Доклад члена Военревкома по управлению Киргизским краем А. Байтурсунова по поводу включения Кустанайского у. Тургайской обл. в Челябинский р-н [37]

*[г. Оренбург]* *[7 апреля 1920 г.] [38].*

Лицам, незнакомым с киргизской жизнью, непонятно, каким образом обитатели степей, часто безводных, бесплодных, находят возможность прокармливать свои многочисленные стада скота и табуны лошадей и каким образом они находят возможность использовать в известные периоды года такие безводные пустынные места, каковые при других владениях представляли бы собою совершенно необитаемую и не проездную территорию.

Все дело заключается в самом обитателе – киргизе, его образе жизни и своеобразном скотоводстве. Жизнь киргизов по своей оригинальности не подходит ни под одну форму европейской жизни, что приводит европейцев к самым разнообразным заключениям, которые бывают тем резче и смелее, чем поверхностнее знакомство со степью и кочеванием. Для европейцев кочевая жизнь киргизов представляется не сложной, не стоящей внимания. Многие смотрят на кочевания киргиза, как на явление произвольное, бесцельное, похожее на бродяжничество. Согласно их мнению, ничего не стоит воспретить бестолковое шатание по степи и прикрепить их к земле. Тогда киргизы будто бы привыкнут к оседлой жизни, разбогатеют и станут способными к восприятию современных культурных форм. На самом деле это мнение от начала до конца не основательно и показывает незнакомство думающих так лиц с киргизской жизнью, находящийся в полной зависимости от климатических и почвенных условий степи. Ходячее выражение: «Степь кормит скот, а скот кормит киргиза» – очень метко характеризует сказанную зависимость киргизской жизни. Киргиз живет для скота – для главного источника своего существования. Известно, чем пустыннее и не производительнее страна и чем больше скота пасется в стаде, тем скорее истребляется корм на данном месте и тем большая площадь земли требуется для пропитания скота. Именно от этих условий и зависит необходимость кочевания киргизов. В тех местностях, где степь богата растительностью, там и кочевание утратило свой первоначальный характер. Киргизы Актюбинского и Кустанайского уездов в настоящее время, за небольшими исключениями, кочуют не далее 40–50 верст от своих зимовок, т. е. редко выкочевывают за пределы территории своего административного аула и еще реже за пределы своей волости.

Напротив, киргизы южных уездов Иргизского и Тургайского, за недостаточностью хороших пастбищ, должны кочевать на далекие расстояния, нередко делая 200–400 верст. Киргизы же Сыр-Дарьинской (Казалинского и Перовского уездов), вкочевывающие на лето в Тургайскую обл., в Актюбинский и Кустанайский уезды, проходят 800–1000 верст и даже более. В общем дальность кочевания от зимнего пастбища до летнего находится в строгой зависимости от обилия растительности и водопоя на территории. Чем скуднее растительность, чем меньше воды и чем жарче лето, тем дальше приходится идти на летние пастбища, где скот накапливает жир, дающий ему возможность переносить зимнюю стужу и бескормицу. Кочевники не считаются ни с какими административными границами, ибо киргизы по обычному праву, принадлежащему разным родам, могут переходить границы не только волостей и уездов, но и областей. Кочевание происходит не как попало, и никто как

хочет, а по строго определенным для каждого хозяйственного аула направлениям и на определенные места. Здесь нет случайностей, а все урегулировано обычаями, приобретшими значение права, и все приноровлено к особенностям территории.

Тургайская обл. делится на две резко отличающиеся друг от друга части: северную и южную. Северную часть занимают уезды Актюбинский и Кустанайский, а южную – Иргизский и Тургайский. Северная часть с прекрасным орошением, имеет прекрасные ковыльные степи, заливные луга и пастбища, словом, совмещает в себе естественные особенности, выгодные и для земледельческого и для скотоводческого хозяйства. Южная часть представляет территорию сыпучих песков и солонцеватой глины, покрытых чахлой растительностью. Скотоводческое хозяйство южных уездов без летних пастбищ в северных уездах существовать не может, и, наоборот, северные уезды – Актюбинский и Кустанайский в неблагоприятные зимы спасают свои конские табуны в южных уездах – Иргизском и Тургайском, где для тебеневки снегу бывает меньше, чем на севере области. Словом, северные и южные уезды Тургайской обл. взаимно тесно связаны в отношении климатических и почвенных условий.

Если кочевание в богатой растительностью северной части с развитием земледелия сокращается, то в южной части кочевое хозяйство есть единственно возможная форма, позволяющая с успехом эксплуатировать огромные территории полупустынного характера, которые без кочевой формы хозяйства оставались бы необитаемыми. Запереть северные летовки, т. е. северные уезды, для южан равносильно лишению их скотоводческого хозяйства возможности существовать, что в свою очередь, лишая киргизов возможности существовать, осуществило бы желание Маркова Второго [39], предлагавшего в Государственной думе «поступить с киргизами, как в Америке с индейцами», т. е. сконцентрировать их на одной территории до вымирания, «на законном основании». Мы уверены, что предложенная Марковым Вторым при Царском правительстве «политично-законная» мера, способствующая к вымиранию киргизов, при советской власти применяться не будет, следовательно, можем быть уверены и в том, что включение Кустанайского у. в Челябинский р-н является ошибкой, вызванной каким-нибудь недоразумением.

Как сказано выше, что в Актюбинский и Кустанайский уезды вкочевывают киргизы также Перовского и Казалинского уездов Сыр-Дарьинской обл. По данным областной администрации количество кибиток, вкочевающих в Тургайскую обл. в 1878 г. определялась в 60 000–70 000 семейств. Несомненно, колонизация Актюбинского и Кустанайского уездов не могла не сократить количество вкочевывающих туда киргизов других уездов и областей. Однако, судя по тем данным, по которым лишь через Тургайский у. проходит до 5000 кибиток киргизов Сыр-Дарьинской обл., количество вкочевывающих из Перовского и Казалинского уездов должно быть в настоящее время очень велико.

Кроме сказанного не следует упускать из виду ещё одну важную сторону экономической зависимости южных уездов от северных – это снабжение хлебом населения бесхлебных уездов Тургайской обл. и всех вкочевывающих из Сыр-Дарьинской обл.; они либо покупают, либо сеют хлеб в северных уездах. По данным переписи, произведённой Переселенческим управлением в 1918 г. в Тургайском у. и в 1911 г. в Иргизском, потребление хлеба населением названных уездов выражается в 869 826 пудов в Тургайском у. и в 1 030 449 пудов в Иргизском.

В заключении считаю нужным упомянуть, что Съезд ветеринарных врачей Тургайской обл. и Оренбургской губ., происходивший в 1912 г. в г. Оренбурге [40], при рассмотрении вопроса об улучшении животноводства в области высказался в смысле необходимости сохранить на местах летних стойбищ необходимую площадь

пастбищ; затем, считаю нужным упомянуть также о том, что при разработке Степного положения 1891 г., ввиду вышеизложенного зависимости между вышеназванными уездами, Государственный совет отклонил мнение комиссии сенатора Плеве, предлагавшей присоединить Актюбинский и Кустанайский уезды в порядке управления к Оренбургской губ.

Когда бюрократический Государственный совет не мог решиться на шаг, гибельный для кочевого населения целого района и его скотоводческого хозяйства, которое в данное время вследствие уменьшения вообще количества скота в России, имеет весьма важное государственное значение, не думаю, чтобы сознательно решились на то народные избранники советской власти.

**А. Байтурсынов,**
член Военревкома

*ГАРФ. Ф.1235 (ВЦИК РСФСР). Оп.1. Д.17. Л.5. Заверенная копия. ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.24–27. Отпуск. Декреты Советской власти. – М., 1973. – Т.V – С.73–74.*

## № 218
## Из протокола Кирревкома о мерах по объединению казахов

*г. Оренбург* *27 октября 1919 г.*

*Слушали:* Мнения тт. Байтурсунов, Элиавы и Бройдо, касающиеся объединения киргизского народа и склонения его на сторону советской власти

Тов. Байтурсунов предложил:

1. Проявить самостоятельные действия Киргизского ревкома так, чтобы киргизы ясно видели, что советская власть дала киргизскому народу действительное автономное самоуправление, а не фиктивное.

2. Объявить всем киргизам, в том числе тургайским и уральским группам алашордынцев, борющимся против советской власти на стороне белых, амнистию на случай перехода их на сторону советской власти.

3. Принять меры к тому, чтобы советская власть на местах проявляла самые благоразумные действия, обеспечивающие доверие народа и тем самым способствовала переходу на сторону советской власти тех, которые находятся на стороне белых и относятся к советской власти с недоверием.

Тов. Элиава предложил:

1. Поспешить с созывом всекиргизского съезда.

2. Помимо военной разведки установить гражданскую разведку и установить связь с белокиргизами [41] для склонения их на сторону советской власти.

Тов. Бройдо предложил:

1. Ускорить отвоевание г. Тургая от казаков.

2. Созвать на 15 ноября с. г. конференцию киргизов.

Постановили: 1. В целях объединения киргизского народа и обсуждения дел, касающихся его интересов, созвать в г. Актюбинске не позднее 1 декабря с. г. конференцию из активных работников-киргизов, советских и несоветских, с приглашением представителей от Башкирской республики и с участием активных работников: киргизов Семиреченской и Сыр-Дарьинской обл. Туркестанской республики.

Именем Реввоенсовета Туркфронта и 1-й армии обеспечить безопасность конференции и прибывших на конференцию несоветских деятелей-киргизов.

Расходы по созыву конференции, а также все путевые расходы вперед и обратно участников се принять на счет Казны.

Установить гражданскую разведку в составе и формах, какие будут выработаны по общему соглашению Ревкома, Киркома и Реввоенсовета 1-й армии.

**Пестковский, Байтурсунов, Тунганчин,**
**Бегимбетов, Букейханов, Каралдин**

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.19. Л.20 и об. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.): Сборник документов. / Сост. А.В. Бучнева, В.К. Григорьев, Н.К. Майчекенова, Т.Б. Митропольская (ответ.) – Алматы: Ғылым,1993. – С.32–33.*

## № 219
## Из протокола № 20
## Об объединении киргизского народа и склонении его на сторону советской власти [42]

*г. Оренбург* *27 октября 1919 г.*

1. *Слушали:* Мнения тт. Байтурсынова, Элиавы и Бройдо, касающиеся объединения киргизского народа и склонения его на сторону советской власти.

Тов. Байтурсынов предложил:

1. Проявить самостоятельные действия Киргизского ревкома так, чтобы киргизы ясно видели, что советская власть дала киргизскому народу действительное автономное самоуправление, а не фиктивное.

2. Объявить всем киргизам, в том числе тургайским и уральским группам алашордынцев, борющимся против советской власти на стороне белых, амнистию на случай перехода их на сторону советской власти.

3. Принять меры к тому, чтобы советская власть на местах проявляла самые благоразумные действия, обеспечивающие доверие народа, и тем самым способствовала переходу на сторону советской власти тех, которые находятся на стороне белых и относятся к советской власти с недоверием.

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.19. Л.20 и об., 23–24. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.) ... указ. соч. – Алматы: Ғылым, 1993. – С.32.*

## № 220
## Из протоколов Кирревкома
## об инциденте между Лукашевым и Байтурсуновым

*г. Оренбург* *28 октября 1919 г.*

Мы, нижеподписавшиеся, члены Военревкома: Мендешев, Бегимбетов, Букейханов, Тунганчин, секретарь ревкома Каралдин и краевой киргизский военный комиссар Сидоров во главе с председателем Ревкома Пестковским, составили настоящий протокол в нижеследующем: После окончания соединенного заседания Туркестанской комиссии, Ренвоенсовета Туркфронта с Қирвоенревкомом около 4-х часов дня член ревкома Лукашев обратился к члену Ревкома Байтурсунову с требованием взять обратно свои слова, сказанные по адресу Лукашева во время вышеназначенного соединенного заседания о том, что «доставленные им,

Лукашевым, сведения ложные». Когда же Байтурсунов ответил отказом и заявил, что он продолжает оставаться при мнении, что сведения ложны, то Лукашев схватился рукой за бывший при нем револьвер системы «Браунинг», намереваясь перевести на огонь, и подойдя вплотную к Байтурсунову, повышенным тоном сказал: «Так я заставлю Вас взять слова обратно, у меня есть на это средство», и этими словами стал вынимать из кармана пальто приготовленный к бою револьвер. Видя, что поведение Лукашева принимает в этот момент явно угрожающий характер, к Лукашеву тотчас же подошли члены ревкома Мендешев и военный комиссар Сидоров с председателем ревкома Пестковским и схватили его за руки, стараясь удержать от выстрела, и тут же Сидоров вывел Лукашева в смежную комнату, где и обезоружил его. Но и после обезоружения Лукашев продолжал себя вести настолько угрожающе, что военный комиссар Сидоров счел необходимым вывести его на улицу, для чего обнял его и в такой позе их видели на улице садившиеся в автомобиль члены Туркестанской комиссии, которые впоследствии подтвердили это обстоятельство. Об изложенном Военревком Киргизского края, находя дальнейшее после описанного инцидента пребывание Лукашева в составе Ревкома недопустимым, постановил составить настоящий протокол и копию его препроводить Центральному Комитету партии коммунистов для наложения на Лукашева дисциплинарного взыскания и для привлечения к уголовной ответственности за покушение на убийство, а также копию сего протокола направить в Совет Народных Комиссаров, независимо от сего немедленно же сообщить о вышеизложенном в Центральный Комитет партии коммунистов по телеграфу.

1. *Слушали:* Предложение членов Ревкома о составлении протокола о действиях члена ревкома т. Лукашева, покушавшегося с револьвером в руках 27 сего октября в здании Ревкома на жизнь члена Ревкома т. Байтурсунова.

*Постановили:* Составить протокол о действиях т. Лукашева и составление такового поручить т. Каралдину. Копию протокола по его подписании представить в Совет Народных Комиссаров и в Центральный Комитет Коммунистической партии (большевиков), сообщив последнему о случившемся по телеграфу.

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.19. Л.21 и об., 23–24. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг. ... указ. соч. – Алматы: Гылым,1993. – С.34, 144–145.*

## № 221
## Телеграмма казахской интеллигенции[1*] Казревкому с просьбой о прекращении преследований

*г. Семипалатинск* *13 марта 1920 г.[2*]*

Двухсотлет[ний] гнет царского режима, нагаек, нагаечной системы Колчака убедили киргизское население, интеллигенцию, что практическое разрешение национальных задач [они] могут получить только от рук соввласти. [В] феврале 1919 г. на совместном совещании представителей Всекиргизского национального совета с участием представителей Башкирии решено было перейти на сторону соввласти. В марте был откомандирован в г. Москву Ахмет Байтурсынов для

[1*] Телеграмма была также направлена в г. Омск в Сибирский революционный комитет.

[2*] Дата отправления.

переговоров с Совнаркомом. В настоящее время Байтурсынов член Военревкома Киркрая. Результатом переговоров Байтурсынова совместно с другими представителями киргиз было известное постановление ЦИКа от 6 апреля № 79 «Известий» и декрет Совнаркома от 10 июля № 344 об учреждении Военревкома по управлению Киркраем 13 февраля 1920 г.

Интеллигенты органически связаны со своим народом. Вождей национального движения, революционеров, нельзя сравнивать с русской интеллигенцией, привыкшей властвовать совместно с буржуазией. Киргизская интеллигенция стоит на национальной платформе, поскольку это ведет к поднятию культурного уровня массы, для приобщения к семье мирового пролетариата. Преследование интеллигенции может общему делу грандиозного строительства принести непоправимый ущерб. Укреплению соввласти в киргизской степи [может помочь] мобилизация киргизской интеллигенции согласно циркулярному распоряжению военревкома Киркрая. Учитывая политическое настроение киргизского народа, его интеллигенции, мы просим согласно постановлению ЦИКа и ввиду состоявшегося соглашения представителей киргизского народа центрально соввластью сделать распоряжение о прекращении преследования киргизских общественных деятелей за прошлую политическую деятельность применительно шестнадцатому пункту соглашения Башкирии.

Киргизы члены губревкома
**Тюленов, Ермеков**
Секция тюркских народов при губбюро РКП (б)
**Ауэзов, Аймаутов**

*ЦГА РК. Ф.Р-14. Оп.1. Д.104. Л.5–7. Телеграфная лента. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. … указ. соч. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2. – С.414–415.*

## № 222
## Письмо Военноревкома по управлению Киргизским краем Западному отделу Алаш-Орды по вопросу о слиянии Алаш-Орды с Кирревкомом

*г. Оренбург* *21 января 1920 г.*

В ответ на Ваше отношение от 5 января с. г. из Кзыл-Куги Военно-революционный Комитет по управлению Киргизским краем доводит до Вашего сведения следующее:

По возбужденному Вами вопросу о слиянии Алаш-Орды с Киргизским ревкомом возможно только единственное разрешение: впредь, до Общекиргизского съезда, который созывается в июле м-це с. г. и который единственно может выбрать законное советское правительство всей Киргизии, киргизские области управляются Военревкомом, назначаемым Советом народных комиссаров РСФСР, и потому слияние Алаш-Орды с Ревкомом возможно только таким образом, что Совет народных комиссаров включит некоторых членов Алаш-Орды в состав Военревкома Киргизии.

Практически этот вопрос может получить разрешение только после обсуждения в г. Оренбурге и после совещания в центре – в г. Москве, поэтому Кирревком настаивает на скорейшем прибытии ответственных руководителей Западной Алаш-Орды в г. Оренбург.

Военревком Киргизского края еще раз гарантирует настоящим личную неприкосновенность и безопасность всем тем членам западной Алаш-Орды, которые до 20 декабря 1919 г. перешли на сторону советской власти.

Что же касается остальных возбуждаемых Западной Алаш-Ордой вопросов, Военревком Киркрая заявляет:

Вопросы 1) о планомерной реорганизации местных киргизских учреждений по типу советских, 2) о распределении киргизских интеллигентных сил для активной работы на местах и в центре могут быть разрешены только практически в самом ходе дальнейшей советской работы.

Для разрешения вопросов: 3) о дальнейшем участии существующих киргизских частей, 4) о делах и имуществах Алаш-Орды и пр. Военревкомом и Военсоветом Киргизии отправляется в г. Кзылкуги Комиссия в составе тт. члена ВЦИК Мендешева, Мюрата-Лежавы, Бегимбетова и одного военного специалиста с полномочиями для разрешения на месте этих вопросов.

Дальше Военревком Киркрая заявляет, что по соглашению с соответствующими военными властями можно уже считать вполне установленным, что упоминаемое Вами военное и другое имущество останется в распоряжении Киргизского Военревкома и Киргизского Военсовета.

Еще раз выражаем надежду на то, что ответственные руководители Алаш-Орды не замедлят прибыть в г. Оренбург для разрешения срочных вопросов.

Подлинник подписали:
Председатель Кирвоенревкома, член ВЦИК
**Пестковский**
Член ВЦИК
**Байтурсунов**
Члены Кирревкома:
Член ВЦИК
**Мендешев**
**Айтиев**
**Каратаев**

С подлинным верно: секретарь **А. Зимулин**

*АП РК. Ф.811. Оп.20. Д.783. Л.9 и об. Заверенная копия.*

## № 223
## Из протокола № 17
## По поводу включения Кустанайского у. в Киркрай. О принятии мер к прекращению преследования киргизской интеллигенции за прошлую политическую деятельность

*г. Оренбург* *27 марта 1920 г.*

Присутствовали: Айтиев (врид председателя), Байтурсынов, Каратаев, А. Алибеков, Седельников, Бегимбетов, а также Кулаков, Мюрат, Терегулов, Штыб, Сидоров, представитель Закаспийской обл. Туркестанской АССР Алышазов,[1*] Мюльман (технический секретарь).

[…] 2. *Слушали:* Доклад т. Байтурсынова о его командировке в Кустанайский у. по поводу включения Кустанайского у. в Киркрай.

[1*] Так в тексте.

*Постановили:* Командировать представителя Ревкома в Центр для освещения этого вопроса и указать на ненормальное постановление, во-вторых, представить в Центр свое мотивированное предложение по поводу включения Кустанайского у. в Киркрай, в-третьих, заручиться гарантией, чтобы в будущем без соглашения Кирвоенревкома территориальные изменения не происходили. […]

4. *Слушали:* Ходатайство семипалатинских киргизских организаций о принятии мер к прекращению преследования киргизской интеллигенции[1*] за ее прошлую политическую деятельность.

*Постановили:* Ввиду того, что положение о киргизской амнистии [43] не применяется к киргизской интеллигенции, обвиняемой за ее прошлую политическую деятельность, Кирревком постановил телеграфировать в центр, копии – т. Пестковскому, в г. Семипалатинск и Омск, с просьбой, чтобы центр со своей стороны подтвердил бы положение о киргизской амнистии и проведение этой амнистии в жизнь.

Во-вторых, чтобы все дела об алашордынцах представлялись бы через ВЧК предварительно на рассмотрение Киркрай ЧК. Поручить текст телеграммы выработать комиссии в составе т. Штыба, Байтурсынова. […]

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.17 и об., 23–24. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем… указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.74–75.*

## № 224
## Из протокола № 18
## О формах взаимоотношений Казахстана и Туркестана. Об отношении к идее слияния двух республик

*г. Оренбург* *29 марта 1920 г.*

*Присутствовали:* Айтиев (врид председателя), Байтурсынов, Каратаев, Седельников, Г. Алибеков, А. Алибеков, а также Алексеев, Кулаков, Штыб, Мюрат, Сидоров, Терегулов, Мюльман (технический секретарь).

5. *Слушали:* Телеграмма ТурЦИКа [44].

*Постановили:* Послать на имя председателя ТурЦИКа телеграмму следующего содержания:

1. Киркрайревком наилучшей формой взаимоотношений считает полное объединение обеих соседних республик, что с нашей стороны возможно было бы разрешить на первом Всекиргизском съезде, если от Вас последует согласие. В случае невозможности сделать это в ближайшее время Киркрайревком, согласно постановлению Актюбинской конференции[2*], по предложению присутствовавших там киргизских делегатов Туркестана будет настаивать на включении в состав Кирреспублики всех Амударьинских и Закаспийских с преобладающим киргизским населением [территорий] входящих сейчас в состав Туркреспублики областей Сырдарьинской, Семиреченской и Ферганской по особому соглашению с Туркреспубликой по этому вопросу.

3[3*]. Ревком мог бы переехать в Ташкент в случае благоприятного разрешения первого вопроса в целях скорейшего осуществления объединения обеих республик, но при настоящих условиях переезд неосуществим.

[1*]Имеется в виду часть интеллигенции, связанная с Алаш-Ордой.

[2*]Речь идет о I всеказахской советской конференции (Актюбинск, 8–11 января 1920 г.).

[3*]Так в тексте.

4. Ревком целиком соглашается на обмен представителями и просит делегировать такового в Ревком. Время созыва краевого съезда будет точно определено по приезде из Москвы Пестковского и прочих уехавших туда товарищей не раньше августа. Порядок еще не выработан, но первыми вопросами, несомненно, будут:

а) самоопределение киргизов;

б) провозглашение Кирреспублики;

в) определение границ и форм власти.

Соображения об экономических взаимоотношениях будут сообщены особо. […]

6. *Слушали:* Ходатайство адаевцев.

*Постановили:* Обратиться к адаевцам с особым воззванием от имени Кирревкома. […]

7. Принять все меры к разоружению адаевцев, с тем чтобы обеспечить их от нападения туркменов и белогвардейцев, о чем войти в сношение с Реввоенсоветом Туркфронта, и просить его, чтобы помимо военных мер были приняты меры к примирению адаевцев с туркменами.

Вопрос о военной экспедиции из Оренбурга оставить открытым до возвращения комиссии, поручив Военному комиссариату приступить к формированию частей из адаевцев.

7.[1*] Прибывших делегатов отпустить обратно, выдав им на руки необходимые документы, воззвание к адаевцам (хотя бы копии) с целью подготовки благоприятных условий [для работы] комиссии Ревкома среди адаевцев.

8. Воззвание поручается выработать коллегии в составе тт. Байтурсынова, Седельникова, Мюрата.

[…] 9. *Слушали:* Утверждение временного положения о единой редакционной коллегии при Кирревкоме.

*Постановили:* Ввиду почти полного отсутствия советской и вообще политической литературы на киргизском языке и вообще по киргизским вопросам, неудовлетворительной постановки этого дела в настоящее время и при крайней необходимости организации этого дела учреждается единая редакционная коллегия Киркрайвоенревкома.

На редакционную коллегию возлагается:

1) идейное и политическое руководство [делом] издательства Ревкома и всех его отделов;

2) организация с ведома и согласия Ревкома и заинтересованных отделов отдельных издательств, назначение редакционных коллегий и отдельных редакторов, деятельностью которых она руководит.

3) [редколлегия] рассматривает штаты редакционных коллегий, планы издательства и т. д.;

4) разрабатывает планы и программу в области организации и расширения издательства;

5) наблюдает и направляет деятельность местных издательств.

Утвердить ближайшую программу деятельности редакционной коллегии:

I. Организация и руководство официальными органами Ревкома:

«Известия Киргизского края» на русском языке с переводом на киргизский.

[…] II. [Издание] «Бюллетеня Киргизского краевого ревкома» [45].

[…] III. Издание периодического научного журнала «Вестник Киргизского края».

[…] IV. Издание серии плакатов и воззваний на киргизском и русском языках. […]

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.18–21. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем… указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.76–79.*

[1*] Так в тексте.

## № 225
## Из протокола № 19
## «Вопросы о фактическом присоединении к Казахстану Кустанайского у. и других территорий, населенных казахами решаются успешно»

*г. Оренбург* *31 марта 1920 г.*

*Присутствовали:* Айтиев (врид председателя), Байтурсынов, А. Алибеков, Седельников, а также Сидоров, Каратаев, Г. Алибеков, Мюрат, Штыба, Алексеев, Мюльман (технический секретарь).

1. *Слушали:* О взаимоотношениях с оренбургскими организациями.

Слово берет т. Мюрат, говорит об острых взаимоотношениях с оренбургскими организациями и предлагает ввиду предстоящего расширенного совещания по этому вопросу с оренбургскими [46] организациями Ревкому проводить курс [в области определения границ] территории Киркрая с тем, чтобы в территорию Киркрая вошли бы [такие] промышленные центры, как Омск, Уральск, Оренбург и др.

*Постановили:* Признав присоединение Оренбургской губ. к Кирреспублике весьма важным, проводить эту линию на расширенном совещании о взаимоотношениях с оренбургскими организациями и сговориться с оренбургскими организациями о мерах практического слияния.

Докладчиками на совещании о взаимоотношениях с оренбургскими организациями выступают Алибеков старший, Байтурсынов и Мюрат.

2. *Слушали:* Поездка в Москву.

*Постановили:* Ввиду того, что поездка в Москву является поездкой первой очереди, 1) откомандировать туда т. Байтурсынова после выяснения вопроса о взаимоотношениях с оренбургскими организациями;

2) подробно информировать т. Пестковского о взаимоотношениях с Оренбургом и о положении Кустанайского у. [47].

[…] 4. *Слушали:* Акмолинский вопрос [48].

*Постановили:* Поручить т. Байтурсынову возбудить акмолинский вопрос в центре, а комиссию в Акмолинск отложить до приезда т. Пестковского.

5. *Слушали:* Привлечение киргизских интеллигентных работников к работе.

*Постановили:* Принимая во внимание то обстоятельство, что в отделах Кирвоенревкома большинство служащих русские, а киргизов почти нет, а те, которые работают, – преимущественно из Уральской и Тургайской обл., стараться, чтобы во всех отделах были бы киргизы, которые в будущем самостоятельно могли бы вести дело по разным отделам, а из восточной части Киркрая вызвать кого-нибудь из более видных активных работников-киргизов.

Поручить военкому с участием КирЧК провести мобилизацию из интеллигентных сил.

Кроме того, произвести персональный вызов через местные киргизские организации. Персональный вызов поручить отделу управления, т. Байтурсынову – члену президиума Ревкома.

Разослать циркулярно приказ по отношению неявившихся по предыдущей мобилизации и предъявить к ним[1*] мобилизацию через КирЧК и военкомат.

9. *Слушали:* Заявление т. Седельникова о выступлении на казачьем съезде.

Тов. Седельников заявляет о некорректности президиума съезда по отношению

[1*] Так в тексте.

к нему как представителю Кирревкома [49] и просит временно освободить его от всякого рода соприкосновения с оренбургскими организациями.

*Постановили:* Просьбу т. Седельникова удовлетворить и освободить его временно от занимаемой должности в Совнархозе с возложением обязанностей на т. Кулакова, а также освободить т. Седельникова из экономического совета.

Послать письменный протест от имени Ревкома президиуму казачьего съезда.

Поручить выработать протест к 1 апреля т. Байтурсынову, Кулакову и Мюрату […]

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.22–23. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем… указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.80–82.*

## № 226
## Заявление А. Байтурсунова в Оренбургский комитет РКП(б) о вступлении в РКП (б)

*г. Оренбург* *4 апреля 1920 г.*

После долговременного искания путей освобождения киргизского народа, находившегося в многовековом угнетении, я пришел к следующему убеждению:

1. Освобожденный киргизский народ может получить счастье только вместе со всей остальной угнетенной частью человечества, т. е. в мировой революции, в мировой федерации.

2. Никакая другая, кроме интернациональной коммунистической партии большевиков, ставящей своей прямой целью и отчасти осуществившей на деле полное освобождение классов и наций, не может сделать этого.

3. Необходимой переходной ступенью к истинному трудовому демократизму является диктатура трудового слоя человечества в смысле полного политического и экономического господства пролетариата и полупролетариата.

4. Диктатура эта может утвердиться и действовать в интересах всего человечества только при том условии, если громадное большинство организованного трудового слоя человечества сознательно будет поддерживать ее, почему необходимо сплотить и киргизский трудовой народ под знаменем этой программы.

5. Программа РКП в области национальных отношений, а равно взгляд т. Ленина на самоопределение наций, изложенный в итогах дискуссии по самоопределению и тактических соображениях, высказанных Центральным Комитетом РКП по отношению работы среди народов Востока, при правильном применении и проведении в жизнь может вполне обеспечить интересы киргизского народа как нации угнетенной.[1*]

Ввиду вышесказанного я решил вступить в Российскую коммунистическую партию большевиков, чтобы помочь ей в деле осуществления ее программы вообще и в частности по восточному вопросу, почему прошу Комитет принять меня в число членов РКП.

**А. Байтурсунов**

*Известия Киргизского края. – 1920. — 15 апреля. Мысль. – Алматы, 1996. – № 8. – С.86.*

[1*] В.И. Ленину.

## № 227
## Из протокола № 20[1*]
## о докладе А. Байтурсунова об оставлении Кустанайского у. в Тургайской обл.

*г. Оренбург* *7 апреля 1920 г.*

*Присутствовали:* Айтиев (врид председателя), Седельников, А. Алибеков, Байтурсынов, а также Мюрат, Кулаков, Г. Алибеков, Алексеев, Сидоров, Каратаев, Мюльман (технический секретарь).

2. *Слушали:* Постановление о землепользовании.

*Постановили:* Впредь до установления предстоящим Всекиргизским съездом форм управления Киргизским краем и последующего за сим установления форм землепользования и землеустройства в Киргизском крае Кирвоенревком постановил:

На всей территории со смешанным русско-киргизским населением в Киргизском крае в границах, определенных Временным положением о Кирвоенревкоме, принятым Советом Народных Комиссаров 10 июля 1919 г. (киргизская часть Астраханской губ., области Уральская, Тургайская, Семипалатинская и Акмолинская), предложить местным органам советской власти к неуклонному руководству следующие положения:

1. Чтобы дать возможность киргизскому народу, издавна угнетавшемуся и лишенному забот старой власти, спокойно подготовиться к проведению земельной реформы на занимаемых им территориях, до выработки подробного плана землеустройства воспрещается всякое неорганизованное переселение оседлого земледельческого населения, как русского, так и киргизского, вне пределов своей волости, исключая узаконенные обычным правом переходы, кочевания на летовки киргизского населения края.

2. За кочевым скотоводческим киргизским населением сохраняется право кочевания на основании обычного права во всей его неприкосновенности, не стесняя его ни волостными, ни уездными, ни даже областными (губернскими) границами.

3. До проведения земельной реформы земли, находящиеся в общинном пользовании киргизского и казачьего населения, остаются в его пользовании с сохранением прежних форм землепользования, основанных на обычном праве, с предоставлением лишь права пользования землей всем постоянно проживающим в данном обществе без различия сословий и национальностей.

В пользовании переселенческого населения остаются отведенные при переселении земельные наделы, и до разрешения общего вопроса о краевом землеустройстве, дабы не сократилась посевная площадь, за ним сохраняется право на пользование в течение 1920 г. арендованными лишь в течение последних двух лет как оброчными статьями, так и землями, арендованными у киргизских обществ.

4. Всякому произвольному и беспорядочному использованию земель, в том числе и предназначенных для колонизации участков, и свободных оброчных статей, посредством захвата их по праву сильного должен быть самыми решительными способами положен конец. Земли, захваченные в революционный период, должны быть возвращены прежде владевшим ими обществам[2*] […]

10. *Слушали:* Командировка т. Байтурсынова в Москву.

---

[1*]По этому документу можно сделать вывод, что чем дальше, тем больше проявлялся отход советской власти от исходных своих позиций в земельном вопросе (прим. М.К. Койгелдиева).

[2*]В тексте документа три последних слова ошибочно исправлены карандашом: владевшими лишь обществами.

*Постановили:* Командировать т. Байтурсынова как уполномоченного Ревкома в Москву, отменив прежнее постановление Ревкома о постоянном представительстве в Москве т. Байтурсынова.

Поручить т. Байтурсынову за время своего пребывания в Москве возглавить и пополнить представительство и поставить его на должную высоту, о чем сделать доклад в Ревком. С места представительство будет пополнено теми силами, которые будут вызваны из Киркрая.

11. *Слушали:* Доклад т. Байтурсынова об оставлении Кустанайского у. в Тургайской обл.

*Постановили:* Принять мотивированный доклад т. Байтурсынова (в приложении)[1*]

[Заслушав доклад о результатах переговоров представителей Кирвоенкома т. Байтурсынова и т. Сералина с Челябинским губревкомом по вопросу об оставлении Кустанайского у. в составе Тургайской обл.; признавая вполне правильными все доводы и основания, приведенные представителями Кирвоенревкома в переговорах с челябинской властью, Кирвоенревком находит:

Зная, 1) что вся северная часть Киркрая, имея прекрасное орошение, ковыльные степи, заливные луга и пастбища, совмещает в себе все качества, выгодные для земледелия и для скотоводства, тогда как южная часть его, представляя собой территорию сыпучих песков и солонцовой глины, покрытая чахлой растительностью, не обеспечивает даже скотоводческого хозяйства, и что вследствие этого обе части являются неразрывно связанными между собой в экономическом отношении, т. е. как население, так и скотоводческое хозяйство южной части без хлеба и пастбищ северной части существовать не может, 2) что при такой особенности края и особенности быта и условий жизни его коренного киргизского населения, взаимные отношения которого основываются на обычном праве, отторжение какой-либо части края без взвешивания всех особенностей его только допустимо либо по недоразумению, либо при совершенном игнорировании интересов коренного киргизского населения, чего никакая власть, а тем более советская власть, себе не позволит, 3) что благодаря колонизационной политике самодержавного правительства заселение края происходило не естественным, а искусственным путем, с отводом на выбор переселенцам лучших участков земли, вследствие чего пришлые элементы населения оказались вкрапленными среди коренного населения, и землевладения их среди основной территории – островками, отчего изменение границ края нельзя произвести одним росчерком пера без ущерба для коренного населения, 4) изменение границ центром без ведома местной власти, хорошо знающей особенности края, вызывает всякого рода недоразумения, трения между властями на местах, отнимая без всякой пользы массу времени, энергии у местных работников при недостатке и без того интеллигентных сил в крае, 5) при отторжении от Киркрая самых культурных частей его, вроде Кустанайского у. или северных уездов Акмолинской обл. (Петропавлоского, Омского, Кокчетавского), о чем ходатайствует Сибревком, никаких разговоров о Киргизской Республике быть не может, ибо на полупустынной территории не только процветание, но и существование невозможно - по всем сказанным соображениям Кирвоенревком постановил командировать т. Байтурсынова со всем материалом по данному вопросу и настоятельно ходатайствовать перед Президиумом ВЦИК об отмене своего постановления от 27 августа 1919 г. в части, касающейся Кустанайского у. 122, и о недопущении в дальнейшем никаких изменений границ в областях, подлежащих ведению Кирвоенревкома по декрету Совнаркома от 10 июля 1919 г., до созыва

[1*]К протоколу приложен текст не доклада, а развернутого постановления, который публикуется в квадратных скобках после протокольной записи.

общекиргизского съезда, где представители киргизов и других народов, которые, как хорошо знающие край, сообразуясь со всеми особенностями его, более или менее правильно смогут определить границу Киргизской республики

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.24–26, 27. Отпуск. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.) … указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.82–86.*

**№ 228**
**Телеграмма председателя Кирвоенревкома С. Пестковского наркому Внутренних дел СССР Владимирскому Фрубниковский 10 Бекетаеву**

*г. Оренбург* *[7 апреля 1920 г.].*

Поторопитесь с решением о принадлежности Кустанайского у., так как … смогут из-за неопределенности положения уезда. Положением необходимо оставить Кустанай за Киргизией.

Пред. Кирвоенревкама
**С. Пестковского**

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17.Л.8.*

**№ 229**
**Из протокола № 21**
**О поездке А. Байтурсунова в Москву**

*г. Оренбург* *10 апреля 1920 г.*

*Присутствовали:* Айтиев (врид председателя), Байтурсынов, Каратаев, Авдеев, Седельников, а также Г. Алибеков, Мюрат (технический секретарь), Кулаков, Штыб, Пиковский.

1. *[Слушали:]* Информационный доклад т. Авдеева.

Тов. Авдеев сообщает, что был назначен членом Ревкома совершенно неожиданно[1*] и только с приездом т. Пестковского в Москву ему удалось познакомиться с положением дел там. Представительство Ревкома совершенно не организовано. Букейханов, не зная своих прав и полномочий, не знает, что делать. Работников нет, отчетность и делопроизводство не поставлены. Очевидно, представительство плохо обслуживает отделы, так как там по месяцам сидят представители отделов, приехавшие по пустякам и ничего не делающие. Никакого учета и контроля приезжающих нет, почему и предлагает выработать положение и реорганизовать представительство путем включения туда представителей отделов. Пестковский занят выяснением ряда вопросов и усиленно работает. По вопросу о границах состоялось заседание в административном отделе ВЦИКа. На Кустанайский у. претендуют челябинцы и уфимцы, вопрос перешел на разрешение в малый Совнарком. Сибиряки сильно заинтересованы киргизским вопросом и предлагали дать Кирревкому окраинные центры, без которых ему будет трудно работать, и

[1*]Телеграмма из Москвы от 28 марта 1920 г. о назначении А.Д. Авдеева членом Казревкома. ЦГА РК. Ф.14. Оп.1. Д.51. Л.8

настаивали на перенесении Кирревкома в Семипалатинск или образование там отдела ввиду полной оторванности от Оренбурга. Сибирские ревкомы созданы фронтом на время и независимо от границ, и только сейчас этот вопрос перед ними встал. Вопрос о резиденции не был решен, но Пестковский настаивал на решении вопросов о границах и резиденции. Букейханов предлагает перевести Ревком в Уральск, об Оренбурге вопрос не возникал, и я только здесь узнал, что подготовляется почва о включении Оренбурга в Кирреспублику. Совнархоз согласился утвердить наш Совнархоз, отпускает 200 млн средств и имел переговоры об отделах […]

2. *[Слушали:]* о поездке в Москву делегации Ревкома.

Мюрат предлагает отменить поездку т. Байтурсынова и Штыба с товарищами до приезда Пестковского, с которым они, несомненно, разойдутся и не будут знать, что сделал, о чем договорился т. Пестковский в Москве, что затруднит работу делегации.

Седельников настаивает на немедленной поездке. На Пестковского, который неоднократно ездил в Москву и ничего не сделал, рассчитывать нечего. Вопросов много. В представительстве приехавшие узнают, что сделано Пестковским и будут продолжать работу. Кроме того, нужно реорганизовать представительство, что поручено т. Байтурсынову. Работы хватит, иначе поездка затянется опять на месяц, отчего будет страдать дело [48].

Штыб затрудняется ехать в Москву после того, как Пестковский уже договорился с ВЧК.

Тов. Авдеев констатирует, что Пестковский работает без отдыха и категорически заявил, что не выедет, не разрешив все вопросы, почему считает, что нет основания, критически относиться к его работе.

Мюрат, кроме необходимости дождаться Пестковского и узнать результаты его работы, считает необходимым, чтобы Ревком хоть раз собрался в полном своем составе рассмотрел все накопившиеся важные вопросы, которые решаются от случая к случаю, и чтобы вслед за Байтурсыновым не пришлось послать опять новую делегацию, которая будет все изменять.

Седельников считает последний довод основательным и предлагает попытаться связаться с Москвой.

[Ревком постановил поездку делегации отложить…].

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.28–29. Отпуск. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.) … указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.87–89.*

## № 230
## Из протокола № 23
## О поездке А. Байтурсунова в Москву

*г. Оренбург* *20 апреля 1920 г.*

Присутствовали: Айтиев (врид председателя), Г. Алибеков, Седельников, Байтурсынов, Каратаев, А. Алибеков (секретарь), Бегимбетов, Авдеев, а также Дьяконов, Алексеев, Мюрат, Кулаков.

[…] 5 *[Слушали:]* О поездке в Москву т. Байтурсынова.

Тов. Айтиев говорит, что из центра от Пестковского поступило предложение ускорить поездку т. Байтурсынова.

Постановили: Предложено т. Байтурсынову немедленно выехать в Москву, как того требует Пестковский. Вопрос о поездке в Москву Штыба […] отложить до его приезда.

6. *[Слушали:]* Внеочередное заявление т. Каратаева с запросом о положении в Ревкоме Каратаева и Бегимбетова.

Тов. Каратаев просит выяснить являются ли он и Бегимбетов членами Ревкама.

*Постановили:* Так как пока официального извещения по этому вопросу еще не имеется, считать тт. Каратаева и Бегимбетова полноправными членами Ревкома.

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.36. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.) … указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.95.*

## № 231
## Из протокола № 24-1
## [Конфликт Седельникова и Байтурсунова с членами Кирревкома по вопросу «Утверждение положения о созыве Всекиргизского съезда»]

*г. Оренбург* *27 апреля 1920 г.*[1*]

*Присутствовали:* Айтиев (врид председателя), А. Алибеков, Каратаев, Седельников, Бегимбетов, Авдеев, Байтурсынов, а также Сидоров, Г. Алибеков, Алексеев, заведующий земотделом Кулаков, заместитель пред. КрайЧК Пиковский, уполномоченный Ревкома Каратаев,[2*] представитель Управления нефти Мюрат.

Седельников и Байтурсынов покинули заседание во время обсуждения второго вопроса повестки.

[…] [При обсуждении второго вопроса] «Утверждение положения о созыве Всекиргизского съезда» […] Каратаев [просит] […] оградить его от постоянных нападок Седельникова.

[…] Седельников заявляет, что по постановлению ВЦИК Каратаев и Бегимбетов членами Ревкома не состоят, что Каратаев должен быть арестован, судим и сослан [49], почему не имеет права участвовать в заседаниях Ревкома, и требует немедленно определить состав Ревкома.

Авдеев, Кулаков предлагают ввиду того, что вопрос этот неоднократно обсуждался и имеются принятые решения, вопроса сейчас не обсуждать и не ломать

[1*] В ряде документов фигурирует дата 26 апреля. На документе помета: «начато 7 ч. 30 мин., окончено в 1 ч. ночи».

[2*] Так в тексте.

порядка дня, принятого при участии самого Седельникова. Призвать Седельникова к порядку и в крайнем случае поднятый им вне очереди вопрос поставить отдельно, не дав ему сорвать обсуждение стоящего на очереди вопроса.

Седельников возражает.

[…]

Седельников отказывается огласить проект положения до выяснения состава Ревкома и заявляет, что считает состав Ревкома незаконным, почему считает невозможным принять участие в деятельности Ревкома, пока этот вопрос не будет разрешен, и уходит из заседания.

Вносится предложение запротоколировать заявление Седельникова, что и делается.

Байтурсынов заявляет, что также считает невозможным оставаться в Ревкоме, пока вопрос о Каратаеве и Бегимбетове не будет разрешен, и также покидает заседание Ревкома.

Заседание решено продолжать, рассматривая выступление Седельникова как очередную обструкцию.

Мюрат: имеются два предложения проекта, не принятые предыдущим собранием. Утверждают, что проект Седельникова принадлежит комиссии, специально избранной Ревкомом. Но это не верно. Месяца два с половиной тому назад была избрана комиссия по созыву съезда в составе Седельникова, Алибекова и Айтиева без определения прав и полномочий, но комиссия абсолютно ничего не сделала, несмотря на продолжительное существование. Когда возник вопрос о переизбрании комиссии, Седельников заявил, что работает над положением о созыве Всекиргизского съезда, привлекая к делу знающих товарищей, почему просил до выработки положения новой комиссии не избирать и дать ему хотя бы недельный срок, что и было сделано. Оказалось, что Седельников привлек делу Алибекова, Айтиева и Байтурсынова, называя это специальной комиссией по созыву съезда. Но представленный проект оказался неприемлемым, почему предлагает прочесть оба проекта и приступить к обсуждению.

Сидоров поддерживает предложение, после чего оглашаются оба положения.

Тов. Алибеков старший отказывается участвовать в обсуждении.

Мюрат указывает на бездеятельность так называемой комиссии. Последняя фактически олицетворялась в лице Седельникова. Между обоими проектами огромная разница. Нужна точность, определенность, ясность в положении о выборах, ибо предстоит большая борьба выборная. В проекте положения комиссии нет ясности, определенности. Уравнительный способ выбора, предлагаемый проектом комиссии, чужд духу советской власти, власти пролетарской диктатуры. Проект Седельникова, влекущий в думу советскую власть, превращает съезд в представительство всех граждан, в ту же учредилку [50] почему и предлагает взять в основу проект, предложенный т. Кулаковым, поддерживаемый группой коммунистов.

Кулаков указывает на сумбурность, сырой вид проекта положения, выработанного комиссией, и, помимо этого, в проекте имеются места, прямо противоречащие Конституции РСФСР.

Сидоров предлагает избрать новую комиссию, отдать ей оба проекта и предложить представить выработанный новый или один из предлагаемых проектов к ближайшему заседанию, решать же вопрос наспех нельзя. Айтиев – за создание новой, деловой, комиссии.

*Каратаев:* Никакой комиссии не было, работал один Седельников, остальные лишь ему добровольно помогали. Проект, выработанный комиссией, ненормален,

он носит националистический характер, не соответствующий задачам советской власти. Предлагает принять в основу второй проект.

*Авдеев:* Несомненно, предложенный комиссией проект противоречит духу пролетарской власти, а поэтому Седельников пытался сорвать обсуждение, так как видел неминуемый провал своего неудачного проекта.

Считает необходимым не затягивать прения, ибо вопрос обсуждается довольно достаточное время, тогда как еще предстоит большая работа по выборам. Необходимо немедленно принять в основу предложенный Кулаковым проект и приступить к его обсуждению по пунктам.

Алибеков утверждает, что комиссия существует по постановлению Ревкома, а не по приглашению Седельникова.

Айтиев разъясняет, что комиссия настоящая Ревкомом после распада предыдущей комиссии не утверждалась.

*Ревком постановил:* Принимается четырьмя голосами предложение т. Кулакова принять его проект положения в основу, немедленно обсудить проект по пунктам и с внесенными поправками передать для окончательной обработки в редакционную комиссию.

Принимается предложение Мюрата: обсудить сперва необходимость существования комиссии по созыву съезда, а также о порядке дня съезда.

Постановлено организацию избирательной комиссии признать необходимой. Проект порядка дня выделить из положения и разослать отдельно.

Собрание приступает к постатейному чтению проекта.

*Постановили:* Проект [51] принимается единогласно со следующими поправками: поправка к статье 9 об оседлости [52] – расшифровать, при определении трудящихся [53] – расшифровать. Пункт о муллах исключается тремя голосами [54]. Включить в пункт «д» ст. 20: «активные» проводники старого режима» [55]. Добавление к п. «з», ст. 20: «не исключая агентов советской власти» [56]. Вопрос по примечанию к п. «з» ст. 20 поставить отдельным вопросом на заседании Ревкома. Принимается поправка к ст. 26: вставить «административный» [57]. Состав редакционной комиссии утверждается в составе: Авдеев, Кулаков, Алибеков.

Порядок дня изменяется, оставшиеся вопросы переносятся на следующее заседание.

*[3. Слушали:]* Возникает вопрос о правомочности членов Ревкома Каратаева и Бегимбетова.

Мюрат: Из ВЦИК была получена выписка для всех членов Ревкома, за исключением Каратаева и Бегимбетова. По этому вопросу был запрошен Пестковский и ВЦИК, пока же было постановлено Каратаева и Бегимбетова считать членами Ревкома. Но Седельников, несмотря на это, неоднократно пытался поднять вопрос вновь. Также фракция коммунистов при Ревкоме постановила считать пока Каратаева и Бегимбетова членами Ревкома, а организационному бюро РКП [58] предложено выяснить дело по поводу выдвигаемого обвинения Седельниковым к Каратаеву.

Предлагает продолжать Каратаеву и Бегимбетову до расследования быть членами Ревкома, а организационное бюро просить в срочном порядке расследовать дело.

Авдеев считает, что заявление Седельникова является пощечиной Ревкому, так как [такое] поведение членов Ревкома, тем более коммунистов, на официальном заседании недопустимо. Ревком должен немедленно же реагировать на подобные выходки в центре, дабы в будущем прекратить подобные явления, тормозящие всякую работу.

*Кулаков:* Необходимо также обратить внимание и на поведение Байтурсынова, нового члена партии, который поддержал обструкцию, устроенную Седельниковым.

*Ревком постановил:*

1. Составить особый акт о поступке Седельникова и Байтурсынова.

2. Поручить организационному бюро срочно расследовать дело, считая, что обвинение Каратаева в бесчестных поступках – дело партийного суда.

3. Информировать ВЦИК о происшедшем, до получения же ответа из ВЦИК Бегимбетова и Каратаева считать членами Ревкома.

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.37–38 и об. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.) ... указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.97–101.*

## № 232
## Письмо члена Кирревкома А. Авдеева и заведующего отделом Н. Кулакова председателю Кирревкома по Управлению Киргизским краем С. Пестковскому о противоречиях во взаимоотношениях с Т. Седельниковым

*[г. Оренбург]* *После 27 апреля 1920 г.*

Уважаемый товарищ.

На днях мы Вам телеграфно сообщали о тяжелой атмосфере в Ревкоме в связи с резкими разногласиями между нами и т. Седельниковым. Считаем необходимым подробнее информировать Вас о создавшемся положении и посылаем копии настоящего письма тт. Крестинскому[1*] и Енукидзе[2*] в случае, если письмо Вас не застанет в Москве.

Корень наших разногласий заключается в том, что Седельников стал официальным вождем киргизских националистов и ведет открытую шовинистическую борьбу против коммунистов, прибегая в этой борьбе к самым нечестным мерам. Отчаянная демагогия, натравливание киргиз на коммунистов стали обычным явлением.

Все это время он ведет на общих собраниях открытую агитацию, утверждая, что Оренбургские коммунисты и члены губкома считают [киргиз] вымирающей нацией, стремятся присвоить целые киргизские уезды и призывал всех бороться против засилья шовинистически настроенных русских коммунистов на окраинах. Все это говорилось открыто, систематически, часто на собраниях служащих и беспартийных и, естественно, что националисты подняли голову и сплошной стеной стали вокруг него. В лице Седельникова они нашли вождя, которого у них до сих пор не было. Он основал киргизскую националистическую идеологию, и все это преподносится под высокой маркой марксизма и коммунизма: мало этого, Седельников каждый раз пространно объясняет, что все это он делает по поручению Ленина, Сталина, ЦК, что он специально послан защищать киргиз от засилья великороссов-коммунистов и т. д. Нам авансом приписываются все грехи коммунистов в Башкирии, Туркестане, все их ошибки и погрешности, и все это сопровождается самой злостной демагогией и закулисной игрой, извращением фактов и мнений противной стороны. По известной Вам телеграмме в ЦК, где все это нашло очень слабое, нужно сказать, отражение, Вы можете судить о занимаемой им позиции. И в результате не только Байтурсунов и его сторонники, с которыми

[1*] В 1919–1921 гг. – секретарь ЦК РКП (б).

[2*] В 1918–1922 гг. – секретарь Президиума ВЦИК.

у нас отношения налаживались, но и некоторые молодые киргизы-коммунисты на нас смотрят, как на своих заклятых врагов, а наиболее стойкие коммунисты-киргизы, как Алибеков младший, Каратаев, объявлены изменниками киргизского народа, их же участь грозит Арганчееву, Мурзагалиеву, Мендешеву, которых здесь нет, и Айтиеву, который начинает освобождаться от влияния Седельникова. Ежедневно почти происходят у Седельникова совещания сторонников Байтурсунова и Бегимбетова, где предварительно обсуждаются все вопросы по борьбе с нами.

В степи среди киргиз уже распространяются слухи, что в Ревкоме образовалось две партии: одна – коммунистическая, стремящаяся захватить власть в Киргизии, и другая – националистическая, борющаяся с коммунистами, отстаивающая права киргизского народа и стремящаяся передать власть киргизам и алашордынцам.

Нам стоило больших усилий наладить обострение их отношений с местными организациями. Взаимоотношения настолько улучшились, что, как Вам известно, Оренбургский губком и губисполком высказались за включение г. Оренбурга в состав Киргизского края. Личные отношения Седельникова с оренбуржцами за последнее время еще больше ухудшились.

После скандала на губернском съезде Советов, откуда он был изгнан присутствовавшими казаками-депутатами, Седельников отказался от всякой деловой работы в отделах под предлогом нежелания соприкасаться с местными работниками, и в то же время он усиленно посещает собрания служащих и ячейки коммунистов Киркрайревкома, по-прежнему разжигая национальные страсти. Мы несколько раз пытались путем товарищеского воздействия уладить дело, но безрезультатно.

По его требованию, в связи с инцидентом, на губернском съезде Советов назначена следственная комиссия от представителей губкома, Реввоенсовета 1 и от нас, чувствуя сейчас, что расследование даст неблагоприятные результаты, он торопится, чтобы в Москву скорее выехал Байтурсунов с доносами на всех местных работников. Мы сочли необходимым предупредить Вас обо всем этом. Он начинает терять голову и прибегать в борьбе с нами к самым крайним и бесчестным мерам. Отношения настолько обострились, что понадобится вмешательство ЦК в качестве особо уполномоченного лица, который разобрался бы во всем этом и дал бы свое заключение, ибо на примирение и улучшение отношений надежды нет. Боимся, что даже Ваш приезд не улучшит значительно положения.

С товарищеским приветом

Член Кирревкома
**Авдеев**
Заведующий Краевым земельным отделом
**Н. Кулаков**

*АП РК. Ф.811. Оп.20. Д.568. Л.90 и об. Подлинник*

**№ 233**
**Протокол № 25**
**О созыве съезда Всекиргизского**

*г. Оренбург* *4 мая 1920 г.*

Присутствовали: Айтиев (врид председателя), Авдеев, А. Алибеков (секретарь), а также Бегимбетов, Мюрат, Кулаков, Алексеев.

1. *Слушали:* Утверждение Положения о созыве съезда Всекиргизского [59].

*Постановили:* Съезд созывается 15 августа в г. Оренбурге. В случае изменения срока последует телеграфное оповещение.

Порядок дня съезда опубликовать отдельно и разослать вместе с Положением о созыве.

Положение утверждается с дополнением т. Кулакова.

2. *Слушали:* Порядок дня съезда.

*Постановили:* Первым вопросом поставить установление форм правления Киркраем:

1) провозглашение автономии Кирреспублики;

2) избрание центральной краевой власти;

2-м вопросом – определение границ территории Кирреспублики и установление местопребывания ее центральных учреждений;

3-м вопросом – доклады и отчеты Крайревкома;

4-м вопросом – хозяйственная и земельная политика в Киркрае;

5-м вопросом – продовольственный вопрос;

6-м вопросом – военная политика Кирреспублики;

7-м вопросом – установление форм судопроизводства;

8-м вопросом – народное образование;

9-м вопросом – административное деление края;

10-м вопросом – финансовая политика.

П. 3. Назначена комиссия по выработке инструкции о выборах на Всекиргизский съезд для кошкилинцев[1*]: Бегимбетов, Кулаков, Каратаев.

П. 4. Назначена временная комиссия по созыву съезда: Айтиев (председатель), Кулаков.

П. 5. Поручено управделами Кирревкома ведать учетом и распределением интеллигенции, прибывшей в Оренбург.

П. 6. Принят порядок работы управления делами Кирревкома.

П. 8. Передана в отдел управления Кирревкома телеграмма Акмолинского ревкома о взаимоотношениях с Кирревкомом[2*].

П. 9. Принято к сведению сообщение Авдеева о составе и работе коллегии СНХ.

П. 7, 10. Вопросы ревтрибунала и хозяйственной части.

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.40 и об. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.) ... указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.102–103.*

[1*] Имеется в виду кочевое население.

[2*] Телеграмма не обнаружена.

## № 234
## Из протокола № 27
## О комиссии по определению границ Киргизской республики

*г. Оренбург* *16 мая 1920 г.*

*Присутствовали:* Пестковский (председатель), Арганчеев, Авдеев, Айтиев (за секретаря), а также Сидоров, заведующий земотделом Кулаков и замкомпрода Филатов.

6. *Слушали:* О комиссии по определению границ Киргизской республики.

*Постановили:* Для выяснения всех вопросов, связанных с определением границ имеющей быть образованной Киргизской республики, при Военно-революционном комитете учреждается комиссия по определению границ Киргизской республики в составе трех членов, персонально назначаемых Военревкомом.

На обязанности комиссии лежит:

а) выяснение территорий, подлежащих включению в Киргизскую республику в силу этнографических, политических и экономических условий;

б) точное установление границ республики и составление по сему проекта для представления в Совнарком и доклада Всеобщему съезду Киргизского края;

в) дача заключений по всем возникающим спорным вопросам о границах и территориях с соседними губерниями и непосредственное разрешение споров;

г) разработка проекта внутреннего административного деления республики.

Необходимые для работы средства комиссия получает из кредитов отдела внутреннего управления и пользуется его аппаратом.

Все отделы Военревкома оказывают комиссии необходимое содействие. Комиссии предоставляется право кооптации и привлечения, необходимых работников с мест[1*].

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.42 и об. Подлинник. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.) ... указ. соч. – Алматы: Ғылым,1993. – С.105.*

## № 235
## Письмо А. Байтурсунова В. Ленину
## о преодолении недоверия советской власти к казахской интеллигенции

*г. Москва* *17 мая 1920 г.*

Со времени учреждения Киргизского ревкома прошло 10 месяцев. Подводя итоги десятимесячным работам Ревкома, приходится сказать, что за время своего существования им не сделано ничего. Непроизводительность работы Ревкома можно объяснить многими причинами, но основных причин две:

1) у представителя центра, поставленного во главе правления Киркраем, не было определенного взгляда и, вследствие чего, определенного плана работ, что, быть может, объясняется тем, что у самого центра, ввиду особенности социальных условий Киркрая, не было определенного взгляда насчет Киргизского вопроса, кроме принципиального указания в «Декларации прав народов России» и в программе РКП (б) и 2) не было взаимного доверия между представителями центра и населения.

[1*]Отпуск постановления опубликован в сб.: Образование Казахской АССР. – С.209.

При царском правительстве едва ли кто из инородцев испытал на себе национальный гнет и порабощение более киргизов. Национальный гнет не может не вызвать национальных чувств. Если у угнетенной нации против угнетавшей не всегда развивается чувство ненависти и злобы, то чувство недоверия бывает всегда. До тех пор, пока киргизы не увидят иного отношения к себе со стороны русских, они иного чувства, кроме недоверия, без различия классов питать не могут. Пролетариат русской нации, веками грабившей и угнетавшей киргизов, должен доказать и показать на деле, что они являются освободителями угнетенных народов, а не новыми господами, поработителями их, желающими сесть на их шею вместо царских чиновников. Между тем, местные товарищи коммунисты, думая, что киргизы ничего не понимают, и, пускаясь в хитроумную политику, предлагают киргизскому трудовому народу не братскую помощь в строительстве их жизни на советских началах, а навязывают им свое господство под различным соусом.

Одним лишь переименованием себя в коммунистов-интернационалистов русские не могут возбудить к себе доверия нерусской нации, имеющей вековое знакомство с хитроумной политикой царского правительства. У киргизов есть поговорка: «Сары орыстын бары орыс», что по-русски означает «Русский, кто бы он ни был, есть русский (грабитель, угнетатель)». Всякая хитроумная политика, рассчитанная на обман киргизского народа, кроме внешней призрачности ничего существенного достигнуть не может. Народ, с затаенной злобой и ненавистью молчаливо переносивший многовековой гнет царизма, может и теперь молчать, но это терпеливое молчание может продолжаться до тех пор, пока не представится случая так или иначе выражать свое недовольство.

Русскому пролетариату по отношению киргизов остается выбрать одно из двух: либо насильственно навязать свое господство и требовать беспрекословного подчинения, заняв положение повелителя и назначив повсюду вместо царских губернаторов и генерал-губернаторов диктаторов, либо завоевать доверие киргизского трудового населения. Первый путь ясен и понятен, он достаточно испытан разными царями повелителями. Второй же путь несколько сложен и требует некоторых объяснений. Зато, при выборе первого всякое советское строительство может оказаться на песке, а при выборе второго фундамент строительства будет заложен на прочной почве.

Дело в том, что у киргизов имеется известная часть интеллигентов, которым народ вполне доверяет, и которые ошибаться и заблуждаться могут, но сознательно своего народа ни за какие личные блага и выгоды не продадут.

Кратчайший путь для русского пролетариата, желающего завоевать к себе доверие у киргизов, лежит через этих интеллигентов. Но для этого нужно чтобы эти интеллигенты вошли в доверие советской власти. Вся трудность в киргизском вопросе заключается в том, что киргизы не могут доверять вчерашним угнетателям, советская власть не может доверять вчерашним противникам.

Чтобы разубедить киргизов и убедить их в обратном, коммунисты должны доказать и показать киргизам на деле, что они без различия нации являются не угнетателями слабых, наоборот, освободителями угнетенных. Для этого, во-первых, интернационалистов чистой воды на окраинах нет, или совсем мало.

Многие, из называющих себя интернационалистами, на самом деле националисты-империалисты; во-вторых, современные условия для этого не подходящие. Ввиду промышленного кризиса в республике, центру приходится на первое время больше брать с населения, меньше давать ему, что может быть истолковано киргизами неправильно, и может получиться представление у них, что царское правительство грабило их, ничего не давая, то же самое делает советское.

И выходит, если разбираться с практической стороны дела, то недоверие с обеих сторон неизбежно; если же разбираться с теоретической стороны, то недоверию не должно быть места.

В самом деле, недоверию со стороны киргизского населения не должно быть места потому, что теперь у власти не националисты-империалисты, грабившие и угнетавшие киргизов, а коммунисты-интернационалисты, ставящие целью не угнетение и эксплуатацию слабых народов сильными, напротив – их освобождение. Точно так же недоверию со стороны советской власти к интеллигентам киргизам не должно быть места потому, что если интеллигенты во время революции не пошли за большевиками, то не потому, что они были против освобождения своего народа, а потому, что они вследствие неподготовленности к революции, не могли решиться на риск, думая достигнуть цели мирным путем, т. е. ошиблись в выборе пути к освобождению народа. Теперь, когда правильный путь найден и не только теоретически, но и практически доказан, киргизские интеллигенты, искренно желающие освобождения своего народа, не могут выбрать иного пути, кроме Интернационала. Если такие интеллигенты киргизы имеются, то, хотя бы они были не коммунистами, а честными националистами, советская власть может доверять им вполне, ибо интересы народа, которого они искренно любят, заставят их ухватиться за советскую власть.

Итак, есть два пути достижения взаимного доверия: один из них долгий, требующий продолжительного времени и многолетних методических работ это на деле доказать и показать киргизам, что коммунисты не империалисты, грабившие и угнетавшие киргизский народ. Второй же путь более легкий и скорый. Из данных делать логические выводы для народной массы непосильно, а для лиц, стоящих у советской власти, легко; почему первый шаг к подлинному доверию может сделать советская власть. Без взаимного доверия работа в Киргизском крае наладиться не может, что показало 10-месячное существование Киргизского Ревкома. Основной вопрос, что хотят киргизы и чего от них желает советская власть, остается все еще не определенным, что вызывает на местах массу недоразумений. То, что хотят киргизы, понятно и вполне естественно. Народ, находившийся под многовековым гнетом империализма, прежде всего, может думать об освобождении от этого гнета, почему киргизы стремятся к самоопределению. Чего желает советская власть от киргизов пока для нас неясно, и день ото дня становится все более непонятным. При учреждении Ревкома каждый из нас, киргизов, участвовавших в выработке положения о Ревкоме, был уверен, что учреждаемый особый орган по управлению Киргизским краем есть преддверие автономии; так думали до сего времени все те, которые знают лишь о существовании Ревкома, но с положением дела в нем незнакомы. Мы, работавшие в Ревкоме, все думали, думали, и додуматься не могли, для чего он существует. Все, именующие себя коммунистами, лезут туда со своими уставами, не понятными для простых смертных не коммунистов, и члены Кирревкома разыгрывают басню Крылова «Лебедь, рак и щука».

Мы уверены, что лица, стоящие во главе советской власти, не думают шутить или играть с судьбою многомиллионной нации и признают как бесспорный факт то, что царская политика была националистическая и империалистическая, что русским, по отношению других народностей, так называемых инородцев, позволялось все, наоборот инородцам не позволялось ничего, что русские, совершившие преступление по отношению инородцев, часто не преследовались, если преследовались, то для видимости, напротив, с инородцами, совершившими преступление по отношению русских, расправлялись жестоко. Признав это, думаю, должны признать, как бесспорный факт и то, что русский народ веками

воспитывался в этом духе, т. е. в духе господствующей нации, считавшей много себе позволительным по отношению к инородцам. По признанию этого, будучи последовательными, должны признать бесспорным также то, что народная масса не сразу откажется от своих преимущественных прав, ибо психологию массы переделать можно путем долголетнего воспитания. В настоящее время всякий встречный называет себя коммунистом. Не приглядевшись к ним поближе, подумаешь, что совершилось чудо – все превратились в коммунистов. Но чудеса бывают в сказках, а в мире действительности их нет, поэтому коммунизм у многих не простирается дальше ярлычка. И выходит, что коммунистов в России много, но настоящих идейных коммунистов очень мало, тем более, их должно быть мало или совсем не быть на окраинах.

Ввиду изложенного, представляется необходимость поставить во главе управления Киргизским краем настоящих идейных коммунистов и испытанных честных идейных работников из киргизских интеллигентов, которым народ вполне доверяет, но ни коим образом коммунистов по названию. Настоящие идейные коммунисты и идейные работники из киргизов, хотя бы последние были не коммунистами, скорее могут найти общий язык для понимания друг друга и общие точки зрения на дела, чем поверхностные коммунисты, как из киргизов, так и из других; во всех органах власти, введении коих подлежат районы со смешанным населением, представителей угнетенной нации должно быть не менее 2/3; управление хозяйственно-экономическими учреждениями Киркрая, независимо от централизации или децентрализации, должно находиться в руках киргизов, без всякого раздробления и подчинения другим губерниям или областям под разными предлогами экономического тяготения; вся политически культурная работа киргизских коммунистов и революционной интеллигенции должна основываться на началах советской социалистической хозяйственной политики; создать военный округ, объединяющий Киргизию с управлением в г. Оренбурге; гарнизоны в городах должны быть обязательно из киргизов; в отношении границы Киркрая не должно допускаться никаких изменений, кроме ниже указанных: гг. Оренбург и Орск с узкой полосой казачьей территории между ними передать Киргизии, а территория к востоку от линии деревни Имангулова, Сейтовский Посад до устья [р.] Сакмары войти в состав Башкирии; казачьи территории на левом берегу [р.] Урал ниже г. Оренбурга до устья р. Илек в состав Киргизии не включать; от устья р. Илек границей Киргизии должна служить р. Урал до северной границы Кожехаровской и Сломихинской станиц Лбищеского у.; киргизское население Астраханского, Красноярского и Янотаевского уездов Астраханской губ. должно войти в состав Киргизии; гг. Петропавловск, Омск и казачья территория по линии жел[езной] дор[оги] в пределах Акмолинской обл. отторгаются от Киркрая; г. Оренбург должен быть резиденцией Киргизии и утвердить основное положение о созыве Всеобщего съезда Киркрая.

При сем прилагаются: тезисы по киргизскому вопросу тт. Седельникова и Мюрата, выписка из постановления Кирвоенревкома от 7 апреля 1920 г., копия письма т. Седельникова к т. Ленину и проект основного положения о созыве Всеобщего съезда Киркрая.

Член Кирвоенревкома и ВЦИКа
**А. Байтурсунов**

*АП РК. Ф.811. Оп.20. Д.568. Л.46–48. Подлинник. История Казахстана. Хрестоматия. Сост.: И. Козыбаев, М. Козыбаев. – Алматы: Атамура – Казахстан, 1994. – С.103–107.*

## № 236
## Из протокола № 28
## О комиссии по определению границ Киргизского края

*г. Оренбург* *20 мая 1920 г.*

*Присутствовали:* Пестковский (председатель), Авдеев, Арганчеев, Айтиев (секретарь).

[…] [5. Слушали: О Седельникове].

*Постановили:* Решено не считать членом Ревкома Седельникова, не утвержденного на заседании Совнаркома 4 мая [60].

[7. *Слушали:* Об использовании бывших сотрудников Алаш-Орды].

Постановили: Поручено Пестковскому и Айтиеву подготовить вопрос об использовании бывших сотрудников Алаш-Орды.

[8. *Слушали:* О комиссии по определению границ Киргизского краевого управления].

*Постановили:* Поручено Кулакову организовать комиссию по определению границ края.[1*]

[…] [10. *Слушали:* Наблюдение за работой ЧК среди киргизов].

*Постановили:* Поручено Айтиеву наблюдение за работой ЧК среди киргизов.

*ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.45. Копия. Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.) … указ. соч. – Алматы: Гылым, 1993. – С.106.*

## № 237
## Записка А. Байтурсунова
## к тезисам по «Национальному и колониальному вопросам» В. Ленина

*г. Оренбург* *[Июнь 1920 г.]*

1. Вопрос о восточных народах не может быть правильно поставлен и разрешен без связи с общим вопросом о Востоке и без правильного определения значения и роли Востока в мировой революции, а равно без идеально беспристрастного разрешения колониального и национального вопросов коммунистическими партиями господствовавших наций и метрополии. Дело в том, что весь Восток, за немногими исключениями, находится в кабале у Европы и служит объектом хищнической эксплуатации европейского капитализма и бесчеловечного порабощения европейским империализмом. На Восток, который до сих пор служил колонией для усиления капитализма в Европе, не должны смотреть теперь как на колонию, могущую быть лишь использованной для создания ими усилением революции в Европе, а освобождение его от ига европейского капитализма и империализма должно стать самостоятельной задачей и целью коммунистических организаций.

2. Российская Коммунистическая партия, как организатор мировой революции и III Интернационал, призванный руководить мировой революцией, должны правильно учесть всю особенность, сложность и разнообразность социальных условий Востока и применительно к ним вести свою политику и тактику в отношении работ на Востоке. Как РКП, так и Коминтерну следует обратить должное внимание

[1*]В данном случае речь идет о формировании персонального состава комиссии.

на начинающееся пробуждение и революционное движение восточных народов, стремящихся к свержению ига европейского капитализма и империализма, ибо движение это, как вызванное самой жизнью, будет продолжаться и расти не по дням, а по часам, давая отростки в разные стороны, привлечением к освободительному движению все более и более новых элементов трудящихся, задыхающихся под гнетом европейского капитализма и империализма, и никакая сила Европы, при создавшихся внутри последней условиях, остановить этого движения не может. Дело РКП и Коминтерна не ставить палки в спицы этому движению, напротив, поддержать его всеми средствами, наблюдая и руководя им, чтобы оно не приобрело характер чисто национальный или буржуазный. Сколько бы ни говорили об отсталости восточных народов, насколько бы ни умаляли значение Востока в мировой революции, в конечном результате не приходится отрицать того, что успех мировой революции даже при полной победе ее в Европе и мирное сотрудничество в строительстве жизни на новых началах нельзя будет считать прочно обеспеченным, пока не примут в революции активного участия и не добьются полного освобождения трудящиеся массы угнетенного Востока, составляющие ¾ трудящейся массы человечества.

3. Признать бесспорным следующее: во-первых, вековое угнетение колониальных и слабых народностей империалистическими державами оставило в массах угнетенных не только озлобление и ненависть, но и глубокое недоверие к угнетавшим нациям, в том числе и пролетариату этих наций; во-вторых, большинство пролетариата и прилегающие к нему полупролетарские элементы, пропитанные насквозь запахом великодержавности в прошлом и бонапартистского высокомерия в настоящем, относятся либо с пренебрежением, либо с недоверием к освободительному движению колоний, и, выявляя тенденцию господства над ними, вместо руководительства[1*] и содействия никак не могут понять, что они своим новым господствованием[2*] не смогут завоевать к себе доверия трудящихся туземных масс, как угнетенных к угнетателям, а напротив, противодействуя самостоятельному политическому, культурно-экономическому развитию туземных сил и тем, парализуя инициативу и самодеятельность их в работах, подрывают почву для работы революционных организаций колоний; и, в-третьих, высокомерное и пренебрежительное, а равно недоверчивое отношение представителей пролетариата господствовавших наций к революционным организациям угнетенных наций, парализующим инициативу и волю туземных сил господством новых властителей, могут быть приняты за препятствование к освободительному движению колоний от метрополии и, вновь растравляя только что зажившие было раны, нанесенные капиталистическим строем, будут вселять в трудящиеся массы угнетенных наций сомнение и еще более недоверие к пролетариату угнетавших наций.

4. Исходя из сказанного, помощь со стороны РКП и Коминтерна освободительному движению на Востоке должна выразиться во всякого рода содействии и поддержке стремления восточных народов освободиться от ига европейского империализма и в направлении этого освободительного движения в желательную для мировой революции сторону дачи руководящих указаний туземным революционным силам, проводя в жизнь все задания социальной революции, как в области хозяйственно-экономической и культурно-просветительной, так и в области классового дифференцирования населения и военной организации для борьбы с внутренними и внешними эксплуататорами; но помощь эта отнюдь не должна носить характер господства и насилия, а должна быть оказана в виде содействия, поддержки и указания.

[1*] Так в тексте.

[2*] Так в тексте.

В частности, коренным образом должно быть изменено отношение к уже образованным на территории бывшей Российской империи восточным республикам, которые явятся без сомнения живой пропагандой в деле развития мировой революции на Востоке в смысле расширения их прав и создания условия проявления инициативы туземцев не только в области культурно-просветительной, как было до ныне, но и в области политико-экономической, так как стремление проводить те или иные принципы коммунистического строительства на восточных окраинах исключительно руками пролетариата господствовавшей до революции великорусской нации неизбежно влечет за собой проявления последними впитавшегося веками высокомерного презрения и отталкивает последних, как новое проявление великорусского империализма. Только снятие всякого подозрительного отношения к туземной бедноте, живейшим образом заинтересованной в развитии мировой революции, массовое привлечение их к хозяйственной работе своей страны и возложения ответственности за нее выработает из туземца практического работника и равноправного члена будущего мирового коммунистического общества.

**Байтурсунов**

*АП РК. Ф.811. Оп.20. Д.568. Л.69 и об. Подлинник.*

## № 238
## Постановление Кироблбюро РКП (б) «О бывших членах и активных работниках бывшей западной (уральской) группы правительства Алаш-Орды»

*г. Оренбург* *2 июня 1920 г.*

Заслушав телеграмму ЦК секретаря т. Преображенского об использовании для работы членов правительства Алаш-Орды во главе с Досмухамедовым, подтвердить, что Военревком всеми силами стремится привлечь к работе всех беспартийных, но честных киргиз и высказывается лишь за изолирование бывших работников Алаш-Орды известных как контрреволюционеров, замешанных в злоупотреблениях и преступлениях с этой точки зрения, поручить рассмотреть список указанных в телеграмме лиц, так и других, с целью извлечения из них всех годных для работы, остальных же настаивать совершенно изолировать на известное время.

Председатель
**Пестковский**
Секретарь
**Авдеев**

*АП РК. Ф.140. Оп.1. Д.4б. Л.8. Подлинник.*

## № 239
## Письмо коммунистов Башкирии, Туркестана и Казахстана В.И. Ленину с предложением по пересмотру некоторых пунктов его тезисов по национальному вопросу?[1*]

*г. Москва* *16 июня 1920 г.*

Дорогой товарищ Ленин!

11-й и, 12-й пункты Ваших тезисов по национальному и колониальному 1 вопросам мы изменили и прибавили 13-й пункт. Не можем отнять у Вас много времени, доказывая правильность изложенных в наших изменениях и дополнениях положений. Ваши тезисы доказывают лишний раз тот неоспоримый для нас факт, что передовые вожди коммунистической революции, взявшие себе задачей не формально, не компромиссно, а кардинально разрешить национальный вопрос, еще не могут выяснить себе, какие трудности приходится преодолевать не только при решении, но и при изучении национальных взаимоотношений и колониального вопроса в то время, когда еще революция из национальной русской не превратилась в интернациональную, когда носители идеи мировой революции должны вести свою работу в атмосфере «уединенного государства» с отвратительным империалистическим прошлым и с населением, состоящим на 70% из европейцев (включая и украинцев), сильных и безнаказанных за свои грабежи и убийства и с малым процентом инородцев-туземцев, привыкших покорно переносить всякие циничные издевательства и насилие над личностью, в государстве, где грабеж и насилие инородцев в глазах как угнетателей, так и угнетенных получили характер вполне нормального, обычного и законного явления.

Весь дух тех мест тезисов, которые касаются отсталых стран, подчеркивание особым пунктом недоверия и национальной ограниченности отсталых, в необходимости ничего неговорящей «снисходительной осторожности» пролетария угнетавших по отношению к «национальным чувствам слабых», полное отсутствие указания на различия пролетариев угнетавших и угнетенных, и на пути, реально обеспечивающие солидарную работу этих двух типов пролетариев в борьбе против общего врага – капитала, указание на панисламизм, не имеющий никакой реальной почвы не только среди народной массы, но даже среди буржуазно-демократической интеллигенции, – все это в совокупности показывает полную безрезультатность тех воплей, которыми пропитаны насквозь доклады туркестанских, киргизских, башкирских и туркменских коммунистов, которые на местах получили прозвище «мелкой буржуазии», «национально-ограниченных людей» и людей, стремящихся создать «китайскую стену» между колониями и метрополией.

Есть общетюркская пословица: «Бокты сідік білен жуып булмайды»,[2*] т. е., нечистоту нельзя чистить нечистотой. Точно также нельзя освобождать туземную бедноту от кабалы колонистов руками тех же колонистов или рукою местной власти, опирающейся на колонистов. Допускать возможность такого освобождения – значит, допускать освобождение рабочего рукою капиталиста. Посылать чистейшей воды коммунистов Европы, например, в Туркестан, чтобы освобождать туземную бедноту с помощью европейских переселенцев – значит портить этих коммунистов. Такие коммунисты, ввиду этого, неизбежно должны уклониться от прямых линий и задач партии и заниматься под влиянием колонистов местных борьбой против

[1*] Авторский заголовок «Добавления к тезисам тов. В. И. Ленина по колониальному и национальному вопросам».

[2*] По некоторым данным это выражение внес в текст А. Байтурсунов.

панисламизма, перессорить туземную бедноту между собой, разложить туземных коммунистов, поддержать национальную рознь вместо классовой и призвать для «коммунистической работы» специалистов-миссионеров – знатоков панисламизма: лыкошиных, янковских, малецких, самойловичей [61] и т. п.

При таких условиях не к чему разоблачать II Интернационал, так как даже европейски непросвещенные туземцы очень быстро ориентируются в событиях и видят, что III Интернационал отличается от II только в словах и лозунгах, пока не применяемых в жизни.

Беспочвенный панисламизм, этот абдулгамидовский [62] бред, широко популяризированный в колониальной миссионерской литературе европейскими империалистами, трепещущими перед каждым движением угнетенных, предчувствуя свою гибель, известен Азии только через Европу. Пусть не придет Вам мысль, что мы защищаем панисламизм, пишущие эти строки даже при царском строе разоблачали его (газеты «Юлдуз», «Иль», «Қазақ» за 1913 г.), ибо не религия является вершителем судеб человечества, а материализм. Всякие походы военные в истории были на экономической почве, религия являлась в этом случае одним из средств достижения экономических целей, поэтому никогда в истории «джихад» – священная война, объявляемая духовенством, не дала тех результатов, которые ожидались. Материально не заинтересованный мусульманин никогда не присоединялся к войне, объявленной муллами и богачами. Если теперь такими вещами будет заниматься III Интернационал, если ли [в] Туркестанской, Киргизской и Башкирской ЧК будет открыт особый отдел по борьбе с панисламизмом, если в целях борьбы с панисламизмом Киргизия и Башкирия будут отделены пятиверстной русской царской казачьей полосой, которое на деле уже осуществлено, теперь и Туркестан будет искусственно разделен на различные «республики», если все переселенцы, царские чиновники, миссионеры (как делается отчасти и теперь) будут помогать III Интернационалу в «борьбе с панисламизмом», конечно, этим можно будет вызвать общее антирусское движение, которое, присоединившись к антианглийскому, получит характер резни европейцев, желающих поработить экономически слабых туземцев, могущий с другой стороны вызвать общеевропейский патриотизм, т. е. боязнь за судьбы своих колоний и источников сырья, и тем положить конец социальной революции, но опять здесь ни при чем будет Аллах, борьба будет экономическая: не по приказу Бога, а по приказу земли.

Если III Интернационал будет опираться исключительно на «снисходительно и осторожно относящихся к слабым» переселенческих «коммунистов», то всякое сближение туземной и европейской бедноты не перейдет дальше дипломатических сближений, каковой характер имеет теперь наша работа в Туркестане, Киргизии и Башкирии. В конце концов, нам горько, обидно и стыдно вести дипломатические, неискренние разговоры с лучшими, иной раз, коммунистами, которые прибывают к нам для помощи путем борьбы с «сидящими в нашей душе» мелкобуржуазными предрассудками, национальным эгоизмом.

Ведь мы тоже верим, что человечество постепенно шло и идет от патриархального к мировой коммуне, мы тоже ходим, чтобы эксплуатация человека человеком, нации нацией не уничтожалась половинчато, хотим, чтобы мы («Восток»), вместо того, чтобы служить яблоком раздора между различными хищниками империалистами, сильными мира сего, быть членом мировой федерации коммун и обменивать без пошлины свое сырье за европейские фабрикаты через мировой совнархоз. Сознательные восточные коммунисты достойны быть равноправными членами, хотя бы пока (до мировой революции) Российской коммуны и достойны того, чтобы нам верили наши товарищи европейские коммунисты – наши учителя.

Вся эта трагедия может быть разрешена только при одном условии, если тем кукольным республикам (как выразился однажды секретарь ВЦИК Лутовинов), которые созданы на Востоке России, будут приданы более серьезный характер и значение, если трудящимся туземцам этих республик будет представлена возможность проявить свою инициативу в области партийной, хозяйственной и военной организации. Нечего бояться нас, «самостийников», как выражаются здесь в г. Москве некоторые из наших видных вождей по отношению к нам. Сколько бы мы ни были невежественны, все равно мы не можем даже при желании никого из туземцев (без различия классов) убедить в необходимости в целях избавления от европейского гнета немедленного разрушения хлопко-очистительных, железо-литейных заводов, железных дорог и телеграфа и перейти к средневековому состоянию. Значит, мы никого не сможем убедить в необходимости окончательного отказа от помощи русских, особенно коммунистов, показавших нам как отрубить голову городовому, а потом русскому помещику и капиталисту. Но нужна помощь, а не насилие.

Извиняемся заранее, что мы перед Вами так откровенно излагаем свои мысли, но если не Вам, то кому же? Будьте уверены, что мы все, что здесь пишем, не выкидываем на улицу.

При сем, хотя не изменили, но мы никак не могли понять смысла того места тезисов (№ 11, п. 1), где говорится, что «в первую голову обязанность оказывать самую активную помощь ложится на рабочих той страны, от которой отсталая нация зависит в колониальном или финансовом отношениях», т. е, как будто колонии и отсталые нации заранее «справедливо» распределяются между пролетариями тех наций, которые при капиталистическом строе угнетали их. Русский рабочий ограничится Туркестаном и не перешагнет через Афганистан и Индию и наоборот. Это может быть вызвано дипломатическими соображениями, что Россия не будет посягать на поместье Лойд-Джорджа. Мы со своей стороны наоборот думали, что Индия должна быть освобождена мусульманским пролетариатом при помощи советской России и обязательно до революции в Лондоне. Но если Вы, т. Ленин, с этим обращаетесь к английскому рабочему, то почему? Разве он может просить III Интернационал, чтобы русские рабочие не распоряжались в его владениях? Разве он (английский рабочий) еще претендует на угнетение других? Если он претендует, то почему не допускаются такие же претензии со стороны русских рабочих по отношению к Туркестану, Уренхою, Азербайджану и почему тогда, когда говорится об освобождении угнетенных отсталых колоний, не предупреждается возможное трение между пролетариатом метрополии и колонии.

Может быть, думается, что если колониям будут помогать пролетарии всех стран, от которых эти колонии зависели, то это поможет сближению туземцев с пролетарием Европы, что, если пролетариат и буржуазия России – две вещи различные. Нет, этого не будет. Если революция в Индии будет после революции в Лондоне, то назначаемые английским ЦИК комиссары будут рассматриваться, как новые заместители вице-королей. Никаких делений помощи по старым признакам – надо делать так, как потребует мировая революция.

Мы возлагаем большие надежды на второй Конгресс III Коминтерна и просим обратить серьезное внимание на наше предложение допустить наших представителей на Конгресс и там, где потребуется, выступить в защиту высказанных положений.

1. Почему нет указания на давш[ее] более сильное течение – панславянизм [63]
2. Восточн[ые] коммунисты недоверия не заслуживают со стороны европейских

коммунистов (если у последних нет задних мыслей, допуская господство сильных над слабыми), ибо они – искренно идут с европ [ейскими] коммунистами.

Представители туземных коммунистов
Туркестана:
**Рыскулов, А. Ходжаев**
Башкирии
**[Валидов, Юмагулов][1*]**
Киргизии:
**А. Байтурсунов**

*АП РК. Ф.141. Оп.18. Д.165. Л.23–28. Копия. ЦГА РК. Ф.5. Оп.5. Д.67а. Л.97–99. Копия. «Социалистік Қазақстан», – 1991, 1 января. Рыскулов Т. Собрание сочинений в трех томах. / Состав.: М.-А. Х. Асылбеков, Л.Т. Балакаева, С.Т. Казиев, К.Т. Тогубаев (часть 1), И.Н. Бухонова, Т.Б. Митропольская, Ю.И. Романов, Ж.Б. Сулейменов, Е.В. Чиликова (часть»). – Т.3. – Алматы: Қазақстан, 1998. – С.182–187.*

## № 240
## Тезисы партийно-советских руководителей Казахстана по национальному вопросу[2*]

*1 июля 1920 г.[3*]*

1. Опыт партийного и советского строительства в национальных советских республиках Российской Социалистической Федерации показывает, что основой этого строительства должно быть последовательное осуществление советской национальной автономии во всех областях, населенных ранее угнетавшимися национальностями. Советская автономия с одной стороны обеспечивает трудящихся угнетенных национальностей свободу национального самоопределения, с другой стороны даст возможность опереться в своей борьбе против пережитков национального гнета и собственных эксплуататорских верхов на организованную силу пролетариата передовых стран при посредстве рабоче-крестьянских Советов. Рабоче-крестьянские Советы являются такой формой организации трудящихся масс, которая служит прямым орудием их освобождения от всякого национального и классового гнета, как в странах высокоразвитого капитализма, так и в остальных колониальных и полуколониальных странах.

2. Первейшей задачей пролетарской революции в отношении угнетенных национальностей является решительная и беспощадная ликвидация всех видов колониального и национального гнета. Особенность национальной формы классового гнета и классовой эксплуатации составляет то, что здесь помещик и крестьянин, землевладелец и батрак, капиталист и рабочий, организатор и исполнитель, чиновник и подданный (угнетенной национальности), «власть» и народ противостоят друг другу, как враждебные нации. Экономическое, политическое, военное и культурное превосходство является непосредственной причиной захвата

[1*]Подпись отсутствует.

[2*]Адресовано: «Тов. Садвокасову, Досову и др. Общежитие Центральной гостиницы. Копию послать т. Сталину. Подлинник – На тексте дата: 1 июля 1929 г. Вероятно, опечатка, т. к. копирование производилось ИМЭЛ в 1932 г. по запросу Истпарта Казкрайкома ВКП (б). Институт Ленина, Яросл[авскому]».

[3*]На тексте дата: 1 июля 1929 г. Вероятно, опечатка, т. к. копирование производилось ИМЭЛ в 1932 г. по запросу Истпарта Казкрайкома ВКП (б).

и насилия. Уничтожение национального гнета и неравноправия есть длительный процесс, требующий упорной и настойчивой борьбы со всеми пережитками национального гнета и колониального рабства. Национальное неравноправие проявляется в захвате господствующей нацией лучших участков земли (русское переселенческое и казачье кулачье в Туркестане, Киргизстане, Сибири и на Кавказе), всех наиболее выгодных экономических позиций, торговли, промышленности, в отсутствии у угнетенных наций необходимых культурных сил, своего подготовленного кадра, специалистов, администраторов, учителей, инженеров, телеграфистов, наборщиков, мастеров, квалифицированных рабочих, литературы до букварей включительно, шрифтов, например, мусульманских и пр. С этим препятствием сталкивается и пролетарская революция. Это ведет к тому, что зачастую на первых порах и под ее фирмой продолжается колонизаторская политика, выражающаяся в захвате всех органов новой власти над ранее господствующим национальным меньшинством,[1*] в приспособлении этих органов, к исключительной защите интересов этого меньшинства, в сознательном и бессознательном отталкивании трудящихся масс угнетенных национальностей от советской организации. Это влечет за собой вспышки контрреволюционного и буржуазного или феодального сепаратизма в среде угнетенных (Туркестан, Киргизстан, Башкирия, Кавказ). Колонизаторство, будучи реакционной попыткой буржуазного влияния на пролетариат, пытается обосновать свои претензии на «идейное» господство командующих наций над угнетенными, по необходимости твердого проведения диктатуры пролетариата. С точки зрения научного коммунизма – это чудовищное заблуждение, отсутствие или малочисленность сознательных кадров фабрично-заводского пролетариата в среде угнетенных есть следствие национального гнета, а отнюдь не врожденной «контрреволюционности» трудящихся угнетенных наций. С точки зрения революционной политики эта измена принципам коммунистического интернационала, плохо прикрытая «левой» фразеологией. Необходима беспощадная борьба с колонизаторством, как в рядах коммунистической партии, так и в органах советской власти и во всей советской политике. Только такая борьба за восстановление трудовых прав на землю коренного населения (Туркестан, Кавказ), за промышленную колонизацию, привлечение широких масс коренного населения в органы советской власти и в ряды коммунистической партии, подготовку национальной интеллигенции из среды трудящихся, угнетенных наций и т. п. может обеспечить пролетариат передовых стран, доверие трудящихся угнетенных национальностей. Успешная борьба пролетариата с мировым империализмом возможно только тогда, когда пролетариату передовых наций удастся показать и доказать, что в интересах своего собственного освобождения он ведет неуклонную и последовательную борьбу за национально-культурное и экономическое самоопределение трудящихся угнетенных национальностей, отнюдь не навязывая им своей воли, помогая им всеми средствами обеспечить за собой свободу национального самоопределения на пути к коммунизму. Необходима величайшая осторожность в подходе к местным национально-бытовым условиям. Необходимо умение разбить программу революционных преобразований на неизбежные исторические этапы.

3. Не может быть классовой организации трудящихся угнетенных наций без их национального самоопределения. Поэтому коммунистическая партия и советская власть должны ставить своей непосредственной задачей, прежде всего, национально-культурное самоопределение угнетенных и эксплуатируемых. Только через такое национальное культурное самоопределение лежит путь освобождения

[1*] Так в тексте.

трудящихся угнетенных наций от их духовного порабощения эксплуататорскими верхами – беками, баями и другими, муллами на Востоке, путь борьбы против панисламизма, пантюркизма и других реакционно-буржуазных и феодально-буржуазных империалистических утопий. Проведение на деле официальным языком языка местного населения, внедрения в органы власти большинство представителей трудящихся коренных наций, развитие школьной сети, широкая постановка издательства на местных языках, усиленная подготовка кадров квалифицированных работников из среды местного населения, в организации Красной армии, одним словом, национально-культурное самоопределение угнетенных является руководящей линией советской и партийной политики в областях, населенных ранее угнетавшимися национальностями. В особенности в среде отсталых народов коммунистическая партия играет роль важнейшего фактора национально-культурного самоопределения трудящихся. Поэтому там планомерные организации национальных секций при агитпропагандистских отделах, как для национального меньшинства, так и национального большинства необходимо. До сих пор этого нет. На деле во многих восточных окраинах партия представляет собой все еще партию ранее господствующего национального меньшинства. Если организуется агитпропагандистская работа среди народов Востока, то она проводится по признаку смешения всех их вообще в мусульманское целое, что является водой на мельницу панисламизма. Между тем, комм[унистический] интер[национал], решительно враждебный всему, что задерживает рост национальной культуры угнетенных. Работа агитпропагандистских отделов должна быть организована действительно по национальному признаку и в соответствии с национальным составом местного населения в смысле ее ударности.

4. Империалистические хищники всегда искали себе опору в среде эксплуататорских элементов угнетенных наций, превращая их в проводников своей классовой политики национального гнета. Такую роль, например, в Туркестане среди узбеков, сартов играл слой туземных торговцев, ростовщиков и землевладельцев-баев, быстро возвысившийся с расширением влияния русского хлопчатобумажного капитала. Такую роль всюду в колониях играли и играют туземные имущие верхи на низших ступенях административной мельницы. Такую роль играло и играет все полубуржуазное полуфеодальное правительство, возникающее и живущее милостью империалистической дипломатии. Изоляция этих элементов от влияния на массы, разоблачение их буржуазно-националистического обмана есть первый шаг к классовому самоопределению трудящихся. Вторым шагом должна быть экономическая организация бедноты профессионального кооперативного типа (союз трудового дехканства, киргизской бедноты), связанные с переходом к более высоко культурным формам. Самое серьезное внимание с этой целью необходимо обратить на формирование красноармейских частей из бедноты угнетенных национальностей. Реальное улучшение экономического положения угнетенной бедноты, укрепление ее классовой организации – таков путь революционного преобразования остальных общественных отношений и ликвидации остатков феодально-буржуазного быта. Этот путь самым кратчайшим образом ведет к опор. отрав. хозяйства, капитал комм. системой мирового на основе товарищества русского сотрудничества между равноправными нациями.

*Помета:* К сведению. Не редактировано.

**Тюрякулов, Сафаров, Джандосов,**
**Ходжанов, Асфандияров, Авдеев,**
**Саматов, Алманов, Киров,**
**Садвакасов, Букейханов Габдул,**
**Досов, Омаров и Байтурсунов.**

*АП РК. Ф.141. Оп.18. Д.165. Л.2–7. Заверенная копия.*

## № 241
## Из доклада наркома просвещения КАССР А. Байтурсунова[1*] СНК КАССР о состоянии народного просвещения

*г. Оренбург* *[После 10 октября] 1920 г.[2*]*

Работа в области народного просвещения, как всякая работа, зависит от времени, места и обстоятельств. Время – революционное, требующее быстроты, натиска, стремительности в работах. Место – Киргизский край, необъятный по своей обширности, застывший в культурно-просветительных работах. Основною задачею Комиссариата по всем отраслям его деятельности является социалистическое воспитание молодого поколения и перевоспитание индивидуалистических навыков взрослых.

Ненормальность времени, не благоустроенность места, необычайность обстоятельств создает сумму условий, неблагоприятных для правильного планомерного ведения дела в области просвещения. При данных условиях задаваться какими-нибудь широкими планами работ по просвещению было бы по меньшей мере непрактично. Поэтому план ближайших работ Комиссариата просвещения намечается в пределах возможного в условиях данного времени и выражается в следующем.

1. В области школьного дела предполагает открыть в 1921 г. целый ряд школ. С этой целью в первой половине 1921 г. будут открыты краткосрочные педагогические курсы (4-х месячные), примерно в каждом уезде и районе. На курсы должны быть привлечены путем мобилизации по 2–3 человека от каждого населенного пункта, выдвинутые самим населением из своей среды из наиболее грамотных. По прослушиванию курсов слушатели отправятся на места, как школьные работники. Возвратившись в свои поселки, аулы, новые работники просвещения народных масс откроют в них школы 1-й ступени, под которые должны быть заняты, впредь до постройки школьных зданий, лучшие дома в поселках и аулах. Таким путем получаемые учителя хотя не будут квалифицированными школьными работниками, но все же лицами, способными нести светоч знания среди населения, где […][3*] темнота и невежество. Кроме этих краткосрочных курсов Школьный отдел комиссариата намерен открыть постоянные педагогические курсы во всех губернских и уездных городах, за исключением тех, где уже имеются таковые курсы. В настоящее время открыты и функционируют постоянные педагогические[4*] в гг. Оренбурге, Уральске и Семипалатинске.

[…] 2. В области внешкольного дела Комиссариат просвещения ставит своей целью поднятие умственного развития широких масс населения для сознания всего того, что происходит вокруг него, дабы оно могло действовать активно для закрепления великих завоеваний пролетарской революции. С этой целью на первый план работы Комиссариата поставлена широкая упорная борьба с массовой темнотой, невежеством, безграмотностью.

Еще 18 сентября с. г. в Наркомпрос РСФСР представлена докладная записка и смета на сумму 1 721 651 450 руб. на расходы по ликвидации безграмотности.

[1*] С октября 1920 г. по октябрь 1921 г. нарком, с октября 1921 г. по июнь 1922 г. заместитель наркома просвещения. Наркомы Казахстана. 1920–1946 гг. Биографический справочник / Сост. М.Х. Жакыпов, А.С. Зулкашева, А.Н. Ипмагамбетова, Е.В. Чиликова. – Алматы: Арыс, 2007. – С.75–76.

[2*] Датируется по содержанию.

[3*] В тексте два слова утрачены.

[4*] Выделенное курсивом вписано чернилами над строкой.

Предположено открыть для взрослых 3050 школ при существующих школах 1-й и 2-й ступеней с тем, чтобы в них занимались школьные работники по ликвидации безграмотности. Кроме того, в том же проекте предположено открыть при учреждениях внешкольного образования, партийных организациях и местах, где нет школ, 3050 школ, где должен заниматься контингент мобилизованных для этой цели лиц с образовательным цензом не ниже бывших начальных училищ, мектебе, словом хорошо грамотных. Проект приказа о мобилизации таких лиц Кирвоенревкомом утвержден и отделом внешкольного образования разослан уже на места для исполнения (28 сентября с. г.). Тем же приказом предусмотрен проект организации краткосрочных курсов по подготовке работников по борьбе с безграмотностью. Таких курсов предложено в первое время открыть 32, с расчетом на 100 человек каждые курсы, а именно: в Семипалатинской обл. 7, Акмолинской 8, Тургайской 5, Уральской 7, Букеевской и Волго-Каспийской 5. В смете предусмотрено также снабжение всех школ для взрослых. По представленному в центральный Наркомпрос плану безграмотность среди взрослого населения в возрасте от 14–50 лет должна быть ликвидирована в 3 года.

[…] Что же касается культурно-просветительных учреждений среди широких слоев трудового населения, то Комиссариат приступит к составлению сети читален-библиотек, разных типов и других внешкольных учреждений повышенного типа, как-то: Народных домов, клубов и прочего по получении необходимых статистических сведений с мест. При этом Комиссариат полагает организацию начать с сети простейших типов. Виду отсутствия работников на местах по внешкольному образованию признается необходимым открывать избы-читальни при школах, дабы для заведования ими использовать школьных работников. Расчет – по одной избе-читальне на каждый аул или село. Точно также организовать библиотеки-читальни, для чего необходимо взять на учет все библиотеки вообще, библиотеки при школах, в частности, расширить существующие при школах библиотеки на столько, чтобы они смогли обслуживать не только детей школьного возраста, [но] и население.

Открыть клубы, Народные дома значительно труднее, чем открыть избы-читальни или библиотеки, ибо для них нужны [более] квалифицированные работники, чем для указанных учреждений, нужны большие помещения, в большем количестве предметы снабжения. Считаясь с отсутствием работников на местах, отсутствием подходящих помещений, отсутствием связи с другими современными условиями, Комиссариат полагает открыть по одному Народному дому на уезд, сверх существующих.

В целях упорядочения музейного дела Комиссариат считает необходимым централизовать его, для чего нужно передать музей Оренбургского края со всеми связанными с ним учреждениями в ведение Кирнаркомпроса. На местах в крупных центрах, где не имеется музеев, открыть областные отделения. К открытию музеев в уездных и других более населенных пунктах, приступить по подлежащее приведение в порядок музейного дела в крупных центрах.

В отношении кочевого населения Комиссариат предполагает открывать передвижные школы при кочевании и постоянные школы на местах зимних и летних продолжительных стоянок. При тех и других будут открыты школы по ликвидации безграмотности.

В таком же порядке будут организованы кибитки-читальни, избы-читальни, передвижные библиотеки-ящики.

Для организации всего сказанного на местах требуется большое количество работников, которых можно получить организацией курсов.

Составлена смета на открытие 8 месячных курсов в г. Оренбурге. Принимаются меры к подысканию помещений для курсов, оборудованию их и обеспечению лекторами. В дальнейшем, с начала 1921/1922 уч. г. Комиссариат полагает обратить эти курсы в постоянное учебное заведение по типу Коммунистического университета им. Я.М. Свердлова. Кроме того, ввиду крайнего недостатка работников по внешкольному образованию Комиссариат предполагает открывать ряд краткосрочных курсов.

Что же касается политико-просветительных работ, Комиссариат полагает вести совместно с партийными и другими преследующими однородную цель организациями.

Учитывая местные особенности края и психологию населяющих его народностей, Комиссариат считает весьма важным вопрос о подготовке работников, знающих местный край, киргизский язык, а потому полагает покрыть Кирреспублику сетью упрощенного типа краткосрочных съездов – курсов по различным вопросам. Как-то: по прохождению азбуки коммунизма, по продовольственному вопросу, по текущему моменту и пр. На каковых курсах беседы, дискуссии, лекции должны вестись на родном языке.

Для создания такового кадра летучих агитаторов-пропагандистов, лекторов в областных центрах и г. Оренбурге необходимо открыть политико-просветительные курсы, продолжительностью от 3 до 6 месяцев. Так как при данных объективных условиях рассчитывать на контингент слушателей из киргизов трудно, но открывать подобные курсы возможно только при школах, чтобы набрать слушателей из старших классов.

Намеченный план работы по внешкольному образованию может быть осуществлен при достаточном количестве работников по внешкольному делу. Штат отдела по внешкольному образованию 133 человека, а на лицо – 10 человек.

3. Пред Комиссариатом стоит огромная задача воспитать нового человека, члена социалистического общества. Для того, чтобы создать нового человека, необходимо, чтобы воспитание охватило весь возраст ребенка, начиная с колыбели и кончая совершеннолетием, необходимо, чтобы каждый возраст имел соответствующие условия для своего правильного развития. Условия жизни, в которых находятся большинство детей, не только не способствуют воспитанию нового человека, но и губят в них с малых лет все человеческое. Очень много детей в настоящее время не только лишены семьи, влияния школы, но лишены самого необходимого крова, пищи, одежды и влачат жалкое существование детей-улицы, занимаясь спекуляцией, воровством и пр. Очень часто можно встретить детей дошкольного и школьного возрастов, торгующими папиросами в казармах, среди солдат, слоняющимися без цели по вокзалам и притонам. Казарменная обстановка, притоны и улицы являются плохими воспитателями подобных ребят и, большинство, последних заранее осуждены на скамью подсудимых. Дети-улицы, растущие паразиты, являются угрозой трудовому обществу. Необходимо создать для подобного рода детей условия благоприятствующие их правильному воспитанию, широкой организации сети детских учреждений. Подобного рода детей и в РСФСР немало. Необходимо уделить большое внимание детям улицы, продукту капиталистического строя, создать необходимые условия для правильного воспитания и широко организовать сеть детских учреждений.

Забота о всех детях улицы и детях дошкольного возраста возлагается на отдел Охраны детства Комиссариата.

Отдел Охраны детства, приступая к выполнению стоящей перед [ним] задачи в области социалистического воспитания детей, намечает следующий план работы:

1. Теоретическая разработка вопросов социального воспитания.

2. Общее заведывание всеми приютами.

3. Реорганизация их в детские дома повозрастно: дошкольные и школьные.

4. Подготовка работников по дошкольному воспитанию.

5. Развитие сети дошкольных учреждений.

6. Организация снабжения детских учреждений всеми необходимыми предметами необходимости.

7. Показательная организация детских учреждений (по одному для всех возрастов от 3-х до 17 лет включительно).

В г. Оренбурге, чтобы они могли служить образцами для общей реорганизации, существующих детских учреждений.

Практическое осуществление намеченного плана отдел Охраны детства предполагает следующим путем:

1. При каждом отнаробе (губернском, уездном, районном) организовать административные органы:

1. Отделы Охраны детства.

2. При каждом отделе Охраны детства и крупных центрах организовать наблюдательно-распределительные пункты, двери которых, должны быть широко открыты днем и ночью для каждого ребенка, имеющего в нем нужду.

3. При каждом пункте находится врачебно-педагогическая комиссия из врача и педагога, а также комиссия для несовершеннолетних правонарушителей из врача, педагога и юриста. В наблюдательном пункте ребенок находится некоторое время, необходимое для определения его психического и физического состояния, а [из] наблюдательно-распределительного пункта ребенок поступает в соответствующий детский дом: дошкольный, школьный, дошкольно-деффективный, школьно-деффективный, больные – в санатории, колонии.

Отдел Охраны детства уже приступил к организации курсов для подготовки работников по дошкольному воспитанию (составлена смета, приглашен персонал). Курсы рассчитаны на 100 человек, предположено открыть с 1 декабря 1920 г.

Через каждые 4 месяца будут происходить выпуски. Для осуществления данного мероприятия нужно помещение в 15 комнат под общежитие.

Являясь идейным руководителем по вопросам социального воспитания, отдел Охраны детства намерен приступить к немедленному открытию ряда показательных учреждений, где сосредоточатся лучшие педагогические и врачебные силы г. Оренбурга. Для чего предполагается выделить из существующих детских учреждений г. Оренбурга лучшие, обслуживающие ребенка от колыбели до 18 лет, пополнить их оборудование, организовать их педагогическую работу и, таким образом, реорганизовать их в опытно-показательные учреждения, предполагается также приступить к организации наблюдательно-распорядительного пункта дня. Для осуществления необходимо только помещение в 30 комнат.

Кроме сказанного отдел предполагает открыть с 1 января 1921 г. месячные курсы ручного труда для руководителей Детских домов.

Если первый опыт пройдет удачно, то, к лету отдел соорганизует такие же курсы в краевом масштабе. Потребность на местах в детских учреждениях так велика, что рост их во много раз превзошел сметные предположения Охраны детства. Так например, отделом Охраны детства предполагалось открыть 1 января 1920 г. по 5 детских учреждений в каждом уезде: а тогда же, как в Кустанайском у. уже функционирует 18 детских учреждений, в Илецком – 14 и т. д.

Выполнить весь намеченный план и развернуть работу в краевом масштабе возможно будет только при достаточном количестве работников в отделе Охраны детства.

Штат отдела 77 человек, а на лицо 8 человек.

Для киргизского населения отдел Охраны детства предполагает открыть соответствующие детские учреждения: дома, сады для школьного возраста и дома для школьников, где проводилось бы воспитание киргизскими воспитателями на родном языке.

1. Кроме намеченного плана работ по 3 важным, хотя слабым, но все-таки функционирующим отделам Комиссариата, признается необходимым принять следующие меры: во-первых, для установления тесных связей с местами и однообразием в работе, а также для получения ясного представления о положении дела на местах созвать на 15 января 1921 г. совещание заведующих губ[ернскими] и у[ездными] отнаробами. С предложением явиться с подобными сведениями, детально освещающими положение дела народного образования в губернии, уезде, волостях, аулах или селах.

2. Для изучения постановки дела народного образования в Центре командировать 2–3 работников в г. Москву.

3. Для усиления дела снабжения иметь при Представительстве КЦИК в г. Москве постоянного уполномоченного Комиссариата просвещения и 2-х агентов при нем.

4. Для создания лучших условий для работы по просвещению немедленно провести в жизнь постановление ВЦИК, опубликованное в «Известиях» от 10 октября 1920 г. № 226.

5. Для осуществления намеченного плана работы необходимо прежде всего наладить аппарат самого Комиссариата.

Существующий его аппарат в настоящем его составе служащих не в состоянии обслуживать не только Кирреспублики, состоящей из нескольких губерний, но и бедного уезда. В то время, когда служащим Кирвоенкомата и его отделам выдавались пайки, работников было достаточно, работа шла нормальным темпом. С прекращением выдачи пайков служащие стали постоянно убывать, исчезать и осталось несколько ответственных работников и несколько сотрудников, которым некуда было идти.

В настоящее время отдел народного образования, переименованный теперь в Комиссариат просвещения, с жалким остатком служащих с необставленным и необорудованным помещением, с холодными комнатами, с дымящими печами имеет такой жалкий вид, какой может иметь только Комиссариат Киргизской республики. Для того, чтобы набрать людей и наладить аппарат Комиссариата, необходимо, во-первых, немедленно возобновить выдачу пайков и обеспечить служащих одеждой, обувью, квартирой, дровами; во-вторых, мобилизовать мастеров, печников и пр. для ремонтирования помещения; в-третьих, мобилизовать людей и подводы для снабжения дровами или имеющие дрова распределить между учреждениями равномерно; в-четвертых, распределить имеющуюся в г. Оренбурге мебель и другие предметы обстановки равномерно и между учреждениями и, в-пятых, имеющиеся в г. Оренбурге силы также распределить равномерно. Кроме того, Комиссариат находит нужным особо, а говорить, что план намеченных работ в области школьного дела по отношению киргизского населения и может быть осуществлен при создании учебников на киргизском языке, при освобождении зданий учебных заведений от пользования учреждениями первой необходимости и при беспрепятственном отпуске материала для ремонта школьных помещений. Работу же в области внешкольного образования по отношению киргизского населения нельзя вести без усиления печатного слова на киргизском языке, ибо нельзя открывать клубы, избы-читальни, библиотеки-читальни и пр. без литературы. Составление учебников и усиление печатного слово возможно только в том случае,

если для этого будут мобилизованы лица, умеющие писать литературно, и если будет организованно издательство на киргизском языке. Для последнего недостаточно иметь только типографии, а нужно иметь словолитни, ибо готовых киргизских шрифтов нигде нет, а заказанные в 1917 г. казахские словолитные шрифты до сего времени не получены.

Народный комиссар просвещения
Кирреспублики

*АП РК. Ф.140. Оп.1. Д.74. Л.6–9 об. Копия.*

## № 242
## Из протокола заседания Киробкома РКП (б) о праздновании юбилея А. Байтурсунова

*г. Оренбург* *23 января 1923 г.*

*Присутствовали:* члены Президиума тт. Коростелев, Полозов, Мендешев и Горкин. Члены Киробкома – Нурмаков, Вайнштейн, Кенжин и Джангильдин. Обкомол – Белов, Кирбюро ВЦСПС – Журевский, Обл. контр. комиссии РКП (б) – Каулин, Орготдела Киробкома – Дунаев, Наркомзема – Темиралиев, пред. Кирпромбюро – Нестеров, Наркомпроса – Аристамбеков. […]

3. *Слушали:* Постановление коллегии Кирнаркомпроса за №…[1*] об организации празднования 50-летия Байтурсунова.

*Постановили:* 1. Считать недопустимым организацию советскими органами празднования данного юбилея.

2. Против проведения празднества частными лицами не возражать.

3. Возложить персональную ответственность за содержание речей, выступающих на празднестве товарищей от имени соворганов на т. Сейфуллина. […]

Секретарь Киробкома РКП (б)
**Коростелев**
Управделами Киробкома РКП (б)
**Раевский**

*АП РК. Ф.139. Оп.1. Д.543. Л.9 и об. Подлинник. Алаш Қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920–1928 жж. ...указ. соч. . – Т.3. – Кн.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – С.126–127.*

[1*]Пропуск текста.

## № 243

## Из «Переченя и характеристик ряда главнейших деятелей из бывшей Алаш-Орды и «Бирлик туы», играющих сейчас политическую роль в киргизской части населения Туркестана к докладу об Алаш-Орде»[1*]

*г. Москва* *Между 18 и 29 апреля 1924 г.*

*1. Беспартийные*

[...] Мир-Якуб Дулатов. Тоже один из видных идейных руководителей Алаш-Орды, бывший редактор газеты «Қазақ», издававшейся до революции, бывший видный поэт, теперь неспособный по взглядам своим это призвание применять к революционной обстановке.

Он, пожалуй, является слишком тесным другом Ходжанова, работал с ним прежде, и они связаны идейно и практически, и теперь.

В 1921 г. этот Дулатов был вызван в г. Ташкент и назначен руководителем газеты «Ак жол». За этот год все почти передовицы и основные статьи «Ак жола» написаны Дулатовым. Проводится неприкрыто идея Алаш-Орды. Дулатов в своих статьях, советуя «не жалеть» русских крестьян во время земреформы в 1920–1922 гг., одновременно предлагает партии сотрудничать только с бывшими идейными киргизскими националистами (т. е. сними), а остальных заделавшихся коммунистами киргиз, которые не являлись прежде идейными националистами, вычистить как авантюристов (см. его статью «Киргизская интеллигенция» «Ак жол» за 1921 г. № 55). Дулатов, не скрывая говорит, что они добились у русских большевиков необходимости земреформы для киргиз, поэтому землю дают они, а не кто-нибудь другой и т. д. Много статей этого Дулатова печаталось на страницах «Ак жол» и в последние 1922–1924 гг., где кроме буржуазного национализма, ничего больше нельзя встретить. Как создателя «Ак жола» портрет Дулатова дважды печатался рядом с портретом Ходжанова на страницах юбилейных номеров «Ак жол» (в 1922–1923 гг.). Портрет Дулатова висит в киргизском Инпросе в г. Алма-Ата (Верный). Всемерно популяризируется. Имеет полную связь с Ходжановым и узнает через него секреты партии.

3. Ахмед Байтурсунов тоже видный деятель Алаш-Орды. Одно время состоял в партии, но был потом вычищен. Один из видных литераторов и поэтов-киргиз, но связан по идее со всеми своими прежними сотрудниками. Когда Байтурсунов приезжал как-то в г. Ташкент в Киринпросе ему был устроен большой банкет, где все старались уверить его, что они его последователи, поднимали на руки, оказывали всякие почести и т. д. Исправлен[2*] был в 1923 г. его юбилей, когда целый номер «Ак жола» был посвящен ему, писали его биографию и перечисляли заслуги. Ходжанов пользуется всяким случаем, чтобы популяризировать Байтурсунова и теперь. Так, совсем недавно, в «Ак жоле» № 421 от 3 апреля 1924 г. в своей полемике с оренбургскими коммунистами в защиту алашордынских писателей о культуре в одном из пунктов своих поставленных вопросов (пункт 5) Ходжанов пишет подлинно следующее: «Кто главой дела должен быть, тот, кто дело это сделал или тот, кто это дело только дополнил?» Если заслуга должна быть за тем, кто сделал дело, то почему тогда Ахмет Байтурсунов, являющийся первым деятелем киргизской национальной культуры, работающий по очистке

[1*]Из приложения к докладу Т. Рыскулова И. Сталину о создателях газет «Бирлик Туы» и «Ак жол». Алаш Қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920–1928 жж. ...указ. соч. – Т.3. – Кн.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – С.144–167.

[2*]Следует читать «отмечен».

языка, написавший киргизскую грамматику, положивший незыблемую основу киргизской национальной культуре – почему должен быть сравним с Омар Карач Муфти. Много и других случаев, когда восхваляется Ахмед Байтурсунов. По мысли Ходжанова киргизы должны пройти сперва расцвет национальной культуры и потом уже приобщаться к новой культуре. [...]

**Т. Рыскулов**

*РГАСПИ. Ф.17. Оп.85. Д.77. Л.204–244. Подлинник. Алаш Қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920–1928 жж. ...указ. соч. – Т.3. – Кн.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – С.164–167.*

## № 244
## Из закрытого письма секретаря Киробкома РКП (б) Г.А. Коростелева ЦК РКП (б) об отношении представителей казахской интеллигенции к введению нового алфавита

*г. Оренбург* *1 августа 1924 г.*
*Секретно*

[...] Съезд киргизских научных литературных работников

В половине июня состоялся съезд научных работников киргизов из представителей Киргизии, Туркестана и Бухары в присутствии 19 чел., из которых [7] чел. было коммунистов. Среди делегатов были бывшие руководители Алаш-Орды Букейханов Алихан, Досмухамедов Халел и др.

На повестке дня стояли два вопроса:

1. О дополнении фонетики киргизского языка.
2. О киргизской азбуке.

После приветствий была предложена резолюция, одобряющая деятельность соввласти и осуждающая, в частности, националистическое движение Алаш-Орды. Враждебных вступлений не было, ибо уже в течение нескольких лет все наружно подчеркивают свою лояльность соввласти. Трений по предложенной резолюции тоже не было, а принята она была без возражений.

Особенно остро обсуждался вопрос второй, по которому т. Тюрякуловым выдвинул предложение о введении латинского алфавита вместо арабского. Прения тут разгорелись между представителями молодого поколения киргизов, стремящегося освободиться от фактора, задерживающего развитие культуры Востока, и поколения старого, лелеющего свои охранительно-самобытнические мечты, обособляясь от влияния западной культуры. Большинством, 11 чел., было принято предложение Байтурсунова, принадлежащего ко второй группе.

Упорство отстаивания арабского алфавита второй группой объясняется желанием удержать за собой последнюю цитадель, где они основательно засели в Научном совете Кирнаркомпроса.

[...]

Ответственный
секретарь Киробкома РКП (б)
**[Г. Коростелев]**[1*]

*АП РК. Ф.139. Оп.1. Д.820. Л.16 об. Отпуск. Алаш Қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920–1928 жж. ...указ. соч. – Т.3. – Кн.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – С.167–168.*

[1*] Подпись отсутствует.

## № 245
## Речь А. Байтурсунова на открытии университета [64]

*г. Алма-Ата* *Октябрь 1928 г.*

От имени научных работников казахов приветствую открытие первого Казахского государственного университета. Университет – создание высшей культуры, а высшая культура – сумма максимальных достижений человечества в отношении науки и техники. Поэтому открытие Казахского университета должно являться либо подтверждением восхождения казахского народа к высотам культуры, либо показателем стимула назревших у народа потребностей к достижению высшей культуры. Открытие Казахского университета мы отнесем, конечно, к показателю второго рода. Мы бы отнесли его открытие к показателю первого рода, если бы он был организован и обставлен исключительно казахской силой. Этого нет. Следовательно, он открывается не по достижении казахами высшей культуры, а для достижения ими её. На наших глазах, на бесчисленных примерах видно подтверждение того, что силу и богатство народа представляет сумма научных и практических знаний, которыми он располагает. В наше время высшая культура есть глубокая жизненная потребность. Не основанная на высшей культуре жизнь подвержена всяким случайностям. За примерами далеко не придется идти. Какой страх наводила, какое бедствие учинила населению минувшая зима «коян», и всегда всякая засуха подвергая наших земледельцев голодовке, всякая неблагоприятная зима ввергая наших скотоводов в нищету. Это со всей очевидностью говорит о слабости культуры в нашей стране, а вследствие этого о слабости борьбы со стихийной силой природы. При высокой культуре этого не было бы. Нет надобности после этого распространяться мне о том, какое значение имеет открытие университета в Казахстане для культуры и экономики этого края. Это одна сторона важности сегодняшнего события. Еще есть и другая сторона, о которой необходимо сказать тоже несколько слов.

Все мы знаем, что в мире, как в мире природы, так и в мире человечества господствует сила, при чем в одном господствует природная сила, в другом культурная и в том и в другом мире обладающие большей силой эксплуатируют обладающих меньшей силой. Этим порядком одинаково пользуется человечество как по отношению к природе, так и по отношению людей между собой.

Если взять современную положительную науку и усовершенствованную технику, представляющие собой высшие достижения и высшую силу в человечестве, то они служат для наибольшего и наилучшего эксплуатирования природы, вместе с тем служат и для эксплуатирования в такой же степени человеком человека. В современном человечестве господствует, как я сказал, сила культуры, для уравновешивания культурной силы необходима равная ей же культурная сила, иначе стоящие на высшей ступени культуры, несомненно будут эксплуатировать стоящих на низшей ступени культуры. Если мы признаем, что как в природе, так и в человечестве господствует сила, то вместе с тем должны признать также, что при неравенстве этой силы не может быть справедливости. Справедливость создается не милостью божьей и не добродушием людей, а уравновешиванием силой и действительная справедливость не означает лишь признание права на равное существование, а означает равное существование в действительности.

Из этого ясно, что право на равное существование не есть еще равное существование в действительности. За примерами опять-таки далеко не приходится идти. Каждый год в разные вузы отправляется масса казахов, но поступающих

бывает очень мало. За исключением немногих, двери вузов казахам закрыты. В чем же дело? Разве они не имеют права поступать в вузы? Вовсе нет. Они имеют право поступать в какие угодно вузы, но не имеют соответствующей подготовки для поступления. А почему не имеют? Потому, что в казахских школах нет педагогов, могущих дать учащимся необходимой подготовки. Оставить ли школы в таком положении. Нет, нельзя оставить в таком положении. Строящийся у нас в Союзе социализм требует уравнение народов Советского Союза в культуре, без чего социализм неосуществим. Это, во-первых. Во-вторых, ежегодный наплыв казахской молодежи в города свидетельствует о назревшей потребности казахов приобщиться к высшей культуре. И вот, требование социалистического строя, с одной стороны, и требования назревшей потребности у народа приобщаться к высшей культуре, с другой стороны, открещиваясь они между собой вызвали на свет Казахский университет, являющийся первым рассадником работников высшей квалификации в Казахстане. Нам остается теперь лишь пожелать и помогать всеми силами, чтобы университет этот оправдал свое назначение и значение.

Да здравствует этот рассадник высшей культуры в такой отсталой стране, как Казахстан.

*АП РК. Д.46578. Арх. н. 124. Т.7. Л.190–191. Копия. Егемен Қазақстан – 1992, 7 мамыр.*

## № 246-247
## А. Байтұрсынұлының «Қалам қайраткерлері жайынан» атты мақаласы және қысқаша анықтама

### № 246
### Қалам қайраткерлері жайынан

Қазақ қалам қайраткерлері қайдан туған, қашан шыққан деп сұрау қойылса, жауап қиын емес.

1). Қазақ қалам қайраткерлері орыстың қорлық көрген, тайақ жеген, орыстың табанында езілген жұрттан туған.

2) Қазақ қалам қайраткерлері қазақ басына қиын-қыстау зар заман түсіп, үстін торлап, қайғы бұлты қаптаған шақта шыққан.

Құл болған халықтан туып, құлдықтың қорлық, зорлығын көріп отырып, қазақ қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілту, ауырын азайту жолына жұмсамасқа мүмкін емес; кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қазақ қалам қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, йағни, халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда жаны бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес. Олай болмаған болмаса, онда табиғат заңының тысқары, адамнан шошқа, шошқадан күшік туған сықылды болып шығады.

Қазақ баласы ұлтым, жұртым, бауырым деп үйреніп қалған қазақтың бауырмал қалам қайраткерлері өктәбір өзгерісі болғанда бірден иінтернатсійанал (бейбауырмал) болып өзгере алмады, өзгелердей «алымсақтан бері» кәммүнійст, иінтернатсійаналист едім деп айтуға аузы бармады. Сондықтан бейбауырмалдық жолға қызмет қылып, басшылық қыла алмады. Бауырмалдық жолында қаламмен қайрат етуін бейбауырмалдық жолындағы үкімет қош көрмейтін болды. Сөйтіп, қазақ қалам қайраткердерінің халінде дағдарыс болып, өзгерістен бұрынғы қарқындары қайтып, тартыңқырап қалды. Сол қайтқан қарқын әлі күнге қайта келіп жеткен жоқ. Бұрынғы қалам қайраткерлерінің бәрі де өзгерістен кейін қалам қайратына әлі белсеніп онша кіріскен жоқ.

Бұл айтылған себептің үстіне жамалған екінші себеп болды. Ол Қазақстанға ұлық болған адамдардың лағу-төңкеріс болса істің бәрін өзінен өзі істеліп, өзінен өзі өзгеріп кететіндей көруі. Қалыпты өзгертетін адамның ісі, йағни, жұмсайтын күші, қайраты, ісі, білімі екендігін ойламады. Төңкеріс болды, патша үкіметінің орнына саует үкіметі орнықты: қазақты билеген, патшаның оң қолы болып кәммүнійстер қазақты билейтін болды. Елдің төбесі өзгерді, төресі өзгерді. Онан былайғысын өзгертуге көп күш, көп іс, түрлі еңбек, қайрат керек, йағни, істей білетін түрлі адамдар керек.

Қазақтың оқығаны аз, оның ішінде халық ісіне қатысып, жұрт үшін жұмыс қылғандар өте аз. Бірақ, аз да болса, қазақта қызмет қылып ысылған, төселген адамдар, қазақтың ісіне қатыспақ түгіл қарасын көрмеген, атын есітпеген жат жұрттың адамдарынан гөрі, қазаққа көбірек пайда келтіретіні шексіз.

Ескі үкімет тұсында, қазақтың басына қаптаған қара бұлттай қалың пәле торлаған заманда, жұрт үшін, ұлт үшін қызмет қылған, қиналған адамдарға «жұртшыл», «ұлтшыл» деген таңба басылып, олар қораға жолатпайтын қотыр мал сықылды шетке шығарылып, әлеумет жұмысынан аулақ ұсталды. Қазаққа жаны ашып, қазақ сөзін сөйлеген адам болса, оны ұлтшыл деп әдепсіздік еткен сиырдай қылатын болды.

Төбелеске шығатын адам сиақты, төсін ұрып, тұлданып «Жасасын бейбауырмалдық!» деген қазақ болса, қошемет айтып, қол шапалақтап, төбесіне көтеретін болды. Қазақтың көрген қорлығын, зорлығын айтатын адам болса, ауызға қағып сөйлетпейтін болды. Қазақ өзгеріс үшін құрбан болса, несі құрайды деуші болса, арқаға қағып, дұрыс пікір осы дейді. Солай болып тұрғанда қазақтың жұртшыл, ұлтшыл, бауырмал қалам қайраткерлері қалайша белсеніп, қалам қайратына кіріспек? Қалайша қаламды қолға алуға көңілі шауып, ықыласы түспек?

Қалам қайраткері – жолын тастап, көрінген жолаушыға ере беретін бұралқы ит емес. Бауырмал болып қалған қазақ қалам қайраткерлері, йа бойаумен түсін өзгертіп, йа түленмен түгін өзгертіп бейбауырмал болмаса, нақ ішін өзгертіп бейбауырмал бола алмайды. Жалғыз қалам қайраткерлері емес қазаққа жаны ашитын, басқа азаматтар да қазақтың басқалардан көрген кемшілігін айтпай тұра алмайды. Оны айтып отырса, бауырмал деген сөзден құтыла алмайды. Солай болған соң, иа бауырмал деген сөзден қашып, бейбауырмал үкіметтің ыңғайымен болып, қазақты басқалар пісіріп жесін, шикі жесін үндемей қарап отыру керек: не бауырмал деген сөзді басқалар ауыр мағынада айтса да, қазақ азаматтары ауырламай, қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеуі керек. Енді осыған жеттік.

Қазақ деп ауызға алмай, не болса о болсын, қараға қостық, не көрсе көппен бірге көрер деп отыруға болар еді, егерде қазақ мәдениеті қасындағы халықтармен бірдей болса. Қазақ қасындағы халықтар: орыс, неміс, ноғай, жәуіт, ғайрилар.

Бұлардың бәрінің де мәдениеті қазақ мәдениетінен жоғары. Мәдениеті жоғары халық – мәдениеті төмен халықты аз-көбіне қарамай жем қылатыны айдай анық, күндей жарық ақиқат. 200 мілійон (бұдан әрі – миллион) үнді халқын 50 миллион ағылшын жем қылып отырғаны, 500 миллион Қытайды өзінен он есе аз жұрттар әжуалап отырғаны – адам баласының теңдігі – кемдігі мәдениетіне қарай екендігін сыпаттайды.

Қазақ мәдениеті жәуіт, неміс, орыс, қатта ноғай мәдениетіндей болса да, «қазақ» «қазақ» деп айыра сөйлеп, ауыз ауыртып, әуре болмай-ақ, көппен бірдей көрер деп қойар едік. Қазақ айрықша сөз болатын қалі айырықша болғандықтан.

Қазақ мәдениеті қасындағы жұрттардан кем екенін біле тұра, мәдениеті зор халыққа жем екенін біле тұра, қазақты жемтік есебінде жей бер деп қазақ азаматтары тастай ала ма? Оны қазақ азаматтары істей алмайды. Олай болса, бауырмал десін, қазақшыл десін, ұлтшыл десін, оған құлақ ауыртып ауырламасқа керек.

Қазақ қасындағы жұрттардың қатарына жетіп теңелуіне керек ісімізді қолға

алып, қанаттамасақ, қазақ күнін қараң қылатын бейбауырмалдық адам арасына жік салады, бауыр керек емес, «жасасын бейбауырмалдық!» деп айқайлағанмен адам баласының арасындағы құр айқаймен жоғалатын көрінбейді. Мәдениет жігін жоғалтпай өз жігін жоғалту оңай жұмыс емес. Бұл айқайдың қолынан келмейтін іс екендігіне көз жетті.

Алдымен бауырмалдық жігін жоғалту керек деп адасқандар адаса берсін, қазақ азаматтары мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін, сарп ету керек. Басқалармен мәдениеті теңеліп, жарыса, жармаса күнелтуге қазақ жеткен күні, қазақты қасындағылар қыңсылатуын қойады, қазақ азаматтарының қазақ үшін айырықша қайғыруы, қаны қызуы жоғалады, бауырмалдық өзінен өзі жоғалады.

Мәдениет алға басуы тірнек ісі шеберленуімен, санасаңылау күшейуімен болады. Тірнек ісінен шыққан шеберлікті өнер дейміз, сана-саңылау күшінен шыққан білімді ғылым дейміз. Бұл екеуі де іштен адаммен бірге туатын нәрсе емес, үйренумен табылатын нәрсе. Үйрену дегеніміз – оқу. Сөйтіп, мәдениет жүзінде халықтың алға басуы, алдағы жұрт пен арттағы жұрт арасындағы мәдениет жігі жоғалуы оқуға келіп тіреледі.

Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе, кеміген жоқ. Жеуге жеңіл тұрғанды жеу – табиғи іс. Тіске жұмсақ болған соң, қай уақытта да жеуге қазақ жеңіл болып тұратыны мағлұм. Қазақты бұрын жегендер әлі жеп отыр, бұрын зорлық қылғандары әлі де зорлық қылып отыр. Өзгеріс кімге жағымды, кімге жағымсыз болып шыққаны көзі бар адамдар көрерлік, есі бар адамдар білерлік болды. Өзгерістің негізі тартыс, талас болған соң тіршілікке қайым біткен қайраттыларға, күн көругеептілерге, дүние жыйыуға құмар адамдарға жағымды болғанымен, момындарға, ақ көңіл, анайы, аңқауларға жағымсыз болғаны шексіз.

Аққөңілділік, анайылық, аңқаулық табиғаттан да болады, тәрбиеден де болады, йағни мәдениет жоғары-төмендігінен де болады. Көбінесе мәдениеті төмен жұрт аққөңіл, анайы, аңқау келеді. Сондықтан да мәдениет жоғары жұртпен араласқан жерде алдауына, арбауына түсіп жем болады. Қазақ жеріндегі халық көбіне қазақ пен орыс. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны шексіз. Ол жем болудан мәдениеті жетілгенше құтылмайды. Қазақ жем болудан түбінде декірет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады.

Үкімет тарапынан қазақтың кәзіргі күтетін көмегі – мәдениеті жетілгенше басқалардың зорлығынан қорғау, мәдениеті көтерілуіне қолдан келген жәрдемін айамау. Солай болған соң қазақ үкіметі құр декіретін көбейтумен бола бермей, қазақтың мәдениетін күшейту жағына көз салып, көбірек күшін жұмсау керек.

Мәдениет күшейеді өнер-білім күшімен, өнер-білім күшейеді оқумен. Оқу ісі сабақтас әдебиетпен. Оқу әдебиетті күшейтеді, әдебиет оқуды күшейтеді. Оқу мен әдебиет бірін-бірі қолдап, бірін-бірі көтермелеп, бірін-бірін сүйрейді. Оқусыз әдебиеттің күні жоқ, әдебиетсіз оқудың күні жоқ, қазақта оқу да, әдебиет те жаңа ғана көктеп көзге ілінген күйде тұр. Оның өсіп, үлкейіп, гүлденуі үшін көп іс, көп күш керек. Сол көп істі қолынан келгенше істейтін, сол көп күш шамасынан келгенше сарп ететін қазақ қалам қайраткерлері.

Ол қалам қайраткерлері бұл күнде өз жұмысында емес, өзге жұмыста жүр. Оларды өзге жұмыстан алып, өз жұмысына салу қазақ үкіметінің міндеті: қалам қайраткерлерінің жұмысы – әдебиет, әдебиетсіз оқу қуаттану жоқ, оқусыз мәдениет қуаттану жоқ, мәдениет қуаттанбай қазақ қорлықтан, зорлықтан құтылу жоқ. Орыстан қазақтың көріп отырған отаршылығы, омыраулығы қазақ мәдениеті орыс мәдениетінен төмен болғандықтан. Азаттық асылы мәдениетте, мәдениет күшейуінің тетігі – оқу мен әдебиетте.

*1922 жыл*

*Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Елшежіре», – 2013. Т. V. 182–187 б.*

## № 247
## Қалам қайраткерлері жайынан

Мақала 1922 ж. шілденің 8-і күні «Еңбекші қазақ» газетінің 29-санында жарық көрген. Мақала авторы сол тұстағы сауатты, көзі ашық «қазақ оқымыстылары» деп танылған қазақ қаламгерлерінің әлеуметтік ортадағы атқаратын рөлі мен оның хал-ахуалына талдау жасайды. Қаламгерлер қауымының қайдан шыққаны, қалай шыққаны, келешекте ұлт жұмысы үшін не істеу керектігін саралайды. Бұл мақаланы әдебиетші-ғалым, профессор Тұрсынбек Кәкішев «Егемен Қазақстан» газетінің 2000 ж. 5-ақпандағы кезекті нөміріне бүгінгі қазақ әрпіне түсіріп, тұңғыш рет оқырман назарына ұсынған болатын. Араға жыл салып мақала 2001 ж. ҚР БҒМ, ОҒК тарапынан дайындалған «Ұлы тұлғалар» атты ғылыми-библиографиялық сериясымен жарық көрген «Ұлттың ұлы ұстазы» деген жинаққа әдебиетші ғалым Т.Кәкішевтің дайындауымен енді (Б. 75-80). Бір өкініштісі, жинақтың таратылу тиражы – 200 дана. Сол себепті мақала қайта жарияланып отыр.

Мақалада өзге тілден енген сөздердің қазақы дыбысталуын мәселен, «сиез» – съезд, «иіуін» – июнь, «өктәбір» – октябрь, «иінтернатсійанал» – интернационал (бейбауырмал), «кәммүнійст» – коммунист, «иінтернатсійаналист» – интернационалист, «декірет» – декрет, «мілійөн» – миллион» сынды тіркестер сол қалпында сақталды. Бұл сөздер 2000 ж. жарияланымында бүгінгі әріпке түсіру барысында қазіргі қолданыстағы қазақ тілі емле ережесі негізінде түзетілген екен.

Сонымен қатар, «сиақты – сияқты, тайақ – таяқ, йағни – яғни, йа – я, қойар – қояр, қойыу – қою, жыйыуға – жиюға, айамау – аямау» деген сөздердің де жазылу ережесі сол қалпымен берілді.

Мақсат Байтұрсынұлы әліпбиіндегі дыбыстық ерекшеліктерді жаңғырта отырып, бүгінгі өзге тілден қисапсыз енген халықаралық терминдермен шұбарланған қойыртпақ тілімізге ескерту жасау. Халықаралық қатынас тілі дәрежесіне жеткен ағылшын, латын, орыс харіптерінің тасасында жүріп тұншығып, булыға бермей, өзіңнің үніңдегі сөзіңді шығар! Қазақ үні, қазақ сөзі қазаққа ғана керек. Ендеше «сөзімізді түзейік» дегенді бүгінгі ұрпаққа Ахаңша аңдату.

*Емле туралы.* А. Байтұрсынұлының мақаласы 1929 ж. жазылып, «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған. Мақала тұлғаның кейінгі жинақтарда жарияланбағандықтан, тың мұра ретінде соны туындылардың бірі болып есептеледі. Бұл мақала 2000 жылы ҚР БҒМ ҰҒА А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИның ғылыми қызметкері О. Жұбаеваның дайындауымен осы мекеменің «Тіл, әдебиет сериясы» хабаршысында алғаш рет бүгінгі әріппен 2000 жылы жарық көрді. Келесі жылы «Ұлы тұлғалар» сериясымен жарық көрген «Ұлттың ұлы ұстазы» атты ғылыми-библиографиялық жинаққа енді (Б. 128-137). Жинақтың таралымы «200» дана ғана екендігін ескеріп, мақала қаз-қалпында қайта жарияланып отыр.

«МОПР һәм Күншығыс елдерінің еңбекшілері» атты кітапша 1924 ж. Мәскеуде жарық көрген. Бұл кітапшаны А. Байтұрсынұлы аударды деп айтуға негіз болып отырған мәлімет, жинақша соңында берілген: «МОПР комитетінің құралдарынан тізуші – А.Б.» (8-бет) деген ақпар. А. Байтұрсынұлы қазақ жұртына «Мопр-дың не екенін» түсіндіреді. Ол өзінің мағлұматын осы атаудың шығу төркінін баяндаудан бастайды: «Международная организация помощи борцам революции деген орысша сөздердің бас әріптерінен құралған сөз. Мұны қазақшаға аударсақ, «реуолүтсиа жолында күресушілерге жәрдем беретін ұйым» деген болып шығады» (1-бет) деп ұйымның аталу тарихына тоқталады.

Автор МОПР-дың бүкіл жер жүзінің еңбекшілеріне керек ұйым екенін түсіндіріп тарата отырып, қазақ халқының бұқара еңбекшілері мен жұмысшыларына да ел ішінде ашылып жатқан бұл ұйымнан қалыс қалмай, мүшелікке кіруі, «өзінің болашағына» керекті іс екенін айтады.

*Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Елшежіре», – 2013. Т. V. 373–374 б.*

*Ескерту: Қысқартылған нұсқасы.*

## № 248
## Партияны тазалау жөніндегі Губерниялық комиссияға (аудандық комиссия арқылы) РКП мүшесі Ахмет Байтұрсынұлынан өтініш

*Орынбор қ-сы* *1921 ж. 15 қараша*

Қырғыз-қазақ халық ағарту комиссариатының коммунистік ұясының хатшысы партияны тазалау жөніндегі аудандық комиссияның қаулысы бойынша менің партиядан шығарылғанымды мәлімдеді. Маған жеткізілген хабарға қарағанда, менің шығарылуыма, біріншіден, партия жиылыстарына қатыспағандығым, екіншіден, мүшелік жарнаны уақытысымен төлемегендігім және үшіншіден, менің Алашорда ұйымына қатысқандығым болса керек.

Маған қойылып отырған бұл айыптардың қайсысынан болсын мен бас тартпаймын.

Қазақстандағы Кеңес үкіметі өмірінің үш жылы ішінде РКП ұйымдарының қазақтар арасында жүргізген жұмысының қай саласын алсақ та ешқандай алға жылжушылық болмады. Неге осылай болды? Жұмысқа кедергі жасаған не? Бұл сауалды ешкім де өзіне қоймады және ешкім де бұл туралы байыппен ой жүгіртіп көрген емес.

Жаңа шындықты түсіну үшін секунд де жетіп жатады, ал оған бой үйретуге, оны игеріп кетуге ондаған жылдар аздық етеді. Жеке адамның немесе қоғам тіршілігі қағидаларының орташа дәрежесіне азды-көпті сай келетін ақиқаттар мен идеялар ғана біршама жеңіл қабылданып, меңгеріліп кете алады. Көптеген утопистердің экономикалық жоспарларының іске асыру үстінде сәтсіздікке ұшырауы – олардың мән-мағынасының жоқтығынан емес, өз заманының жағдайына сәйкес келмегендігінен жүзеге аспай қалды, өйткені адамдар санасында айтарлықтай даярлығы бар негіз таба алмауының салдары болды.

Қашан да болса теория жедел түрде алға басады да, практика болса баяу жылжиды, өмір жалқаулана сүйретіліп, үнемі артта қалады да, алысқа ұзап озып кеткен ғылым сәулесін әрең сезінеді. Адам еркіне ұзақ уақыт бойы әсер еткен сезімдер оның жанына өте терең еніп, дағдыға, салтқа айналады да, содан соң іргетасын қиратып, тірегін шайқаса да өзінің орнын қорғай береді.

Біздің алдымызда білім жағынан артта қалған, сезім тұрғысынан қарағанда өзінің әдет-ғұрпына берік батқан, сонымен бірге жедел түрде даму қажеттігін сезінген, әр кезеңде прогресс (өрлеу) дөңгелегіне жармасатын қазақ халқы тұр. Бұл халықта әдеби кітаптар ғана емес, өзінің ана тіліндегі оқулықтары да жоқ, яғни қандай болса да мәдени-ағарту жұмысын бастауға негіз боларлық басты құралдың өзі жоқ...

Негізінде қазақтар арасында саяси-ағартушылық, үгіт-насихаттық, партиялық және әр түрлі басқа да жұмыстарды жүргізу қажеттілігі мойындалып, бұл үшін

бірқатар ұйымдар мен мекемелер құрылған болатын. Аталған жұмыстар қазақ арасында жүргізіліп отыр ма? – Жоқ. Қазақтар ортасындағы жұмыстың ең қарапайым түрі – кітапханалар мен оқу үйлерін ашудың өзі мүмкін болмай отыр. Қазақ тілінде әдеби кітаптарды шығармай тұрып, қазақтарға кітапханалар мен оқу үйлерін ашамыз деудің өзі күлкілі жайт болып табылады.

Қазақтар үшін де, жалпы алғанда қараңғы қалың бұқара үшін де коммунизм идеясы, Гейненің сөзімен айтқанда «шақырылмаған бөтен қонақ». Халық бұқарасының саналылық жағынан алғанда мешеулігі, ал сезім жағынан түрлі тереңірек өзгерістерге деген бейімсіздігі көпке белгілі шындық. Коммунизм идеясы қазақтарға тез арада қонбайды. Біз оны «атты әскер шабуылымен» енгізе алмаймыз, біз оны ұзаққа созылатын қатаң жүйелі ісіміз арқылы орнықтыра аламыз. Ал бұл үшін ешқандай қолайлы алғы шарттары болмаса да, шапшаң түрде табысқа жетеміз деп сенетін жолдастар қатты қателеседі. Қазақ өлкесінің кең байтақтығы, тұрғын халықтың шашыранды орналасуы себепті, темір жолдардың жоқтығы және басқа да қатынас құралдары мен байланыстың қиыншылықтары, қазақтар арасында қандай да болмасын жұмысты тез қарқынмен жүргіземін деп, әсіресе үгіт-насихат және мәдени-ағарту жұмыстарын жүргіземін деп армандаудың артық екендігін көрсетеді.

Аталған салалар бойынша жұмыс жоспары ұзақ мерзімге арналып жасалынып, айқын жетістіктерге жететіндей болуы керек. Біз қазақтар ортасында коммунизм идеясын тарату жұмысын қазақ халқына қызмет етуге даярланған үгітшілер мен насихатшыларды Қазақстанға толтыру арқылы, не болмағанда қазақ тілінде әдебиетті мол етіп шығару арқылы, ал дұрысында, осы екі тәсілдің екеуімен де жолға қоя аламыз. Бірақ мұның алғашқысы немесе соңғысы болсын, ең басты негіз – қазақ тілінде оқулықтар жасалмайынша бос қиял болып қала береді.

Қандай болмасын тілде дұрыс оқып, жазу үшін алдымен осы тілдің ережелерін білу қажет, ал тілдің ережелері осы тілдің өзінен, оның қасиеттері мен заңдылықтарынан келіп шығады. Қазақ тілі жеткілікті түрде танылып, зерттелген жоқ. Тіліміздің өзіне тән ерекшеліктері мен қағидаларын игере отырып, зерттеу үстінде оның ережелерін тұжырымдауға тура келеді. Ереженің әрқайсысы оның дұрыстығын растайтын халықтың ауыз әдебиетінен алынған көптеген үгіт-нұсқаларын зерделеп түйіндеуден келіп шығады. Бір сөзбен айтқанда, бұл жұмыс қиындығы мол, еңбекті көп керек ететін іс, көп уақыт пен орнықтылықты қажет етеді.

Мен қазақтар арасында жүргізілетін мәдени істердің ішінде қазақ тілінде оқулықтар жазу жөніндегі жұмысымды өзімнің басты қызметім санай отырып, өзге жұмыстарға тек аса қажеттілік туғанда ғана белгілі мөлшерде уақыт бөліп отырдым. Мен РКП программасын (бағдарламасын) ұзақ уақыт бойы қазақ халқын азат етудің жолдарын іздестіруден соң барып қабылдаған едім. Өтінішімнің 3, 4 және 5 баптарында мен неліктен партияға кіретінімді айқын жазған едім. Партияның бағдарламасын ешқандай жеңіл ойсыз және өзімді өзім алдаусыратпастан саналы түрде қабылдай отырып, мен өзімнің пікірімді айтуға құқым бар деп есептеймін, қазақтар арасындағы жұмыстардың бағыттары мен әдіс-тәсілдері жайында өзіндік ой-пайымдауларымды білдіруге еркінмін деп санаймын.

Халық ағарту комиссары бола отырып, КЦИК (ҚОАК) төралқасының мүшесі әрі қазақ оқулықтарын жасау жөніндегі редакциялық алқаның төрағасы ретінде мен екінің бірін таңдауға: не қазақ тілінің оқулықтарын даярлау ісімен айналысуды, немесе шынын айтатын болсақ, мен сияқты басқа да қазақ жолдастарға ешқандай пайдасы жоқ партиялық жиналыстарға қатысуды қалауға мәжбүр ететін жағдайға

тап болдым. Мен мұның алғашқысын қаладым, неге десеңіз, өзімді қазақ тілі турасындағы еңбекке икемдірек және пайдалырақпын деп ойлаймын. Бұл саладағы менің қызметім партиялық жиналыстардағы отырыстармен салыстырғанда анағұрлым нәтижелірек болатындығына еш шүбәм жоқ.

Партия жиналыстарына жұмсалуға тиісті уақытты мен босқа (ойын-сауыққа) йаки партия қызметіне еш пайдасыз істерге жұмсаған болсам ғана, жиналысқа қатыспауым туралы айыпталуымның мән-мағынасы болар еді. Дәл осы сияқты жарнаны уақытысында төлемеуім жөніндегі кінәлауды да баспа станогы РКП қолында болмаған жағдайда орынды болар ма еді, ал станок партия қолында тұрғанда мүшелік жарнаның төлену мезгілі партиялық істерде айтарлықтай маңызды рөл ойнамайды.

Менің Алашорда ұйымына қатысуым туралы айыпталуыма келсек, бұл жөнінде мені партияға алған партия ұйымы жақсы білді. Менің өтінішімді және партияға кіргенімді хабарлап, өлкелік басылымда жария еткен де солар еді. Мен «Алашорданы» алғашқы құрушылардың бірімін және осы ұйымның ішінен Кеңес өкіметін бірінші болып мойындаған да мен едім. Кеңес үкіметі жағына шығуға мәжбүр етілдім дейтіндер жаңылысады. Бұған аса қажеттілік ол кезде болған жоқ, өйткені мен Кеңес үкіметі жағына 1919 ж. басында, Колчак әскері Самара маңында тұрғанда өткенмін.

Осы айтқанымды ескере келе, менің іс-қимылдарымның маңызы кемдеу жағын көріп, жұмысымның маңыздырақ тұстарын көрмеген партияны тазалау жөніндегі аудандық комиссияға мүше жолдастардың бұл іске қатынасында жеткілікті дәрежеде байыптылық таныта алмаған деп түйемін. Егер де мені коммунистік идеяға қайшы келетін әрекеттерім үшін партиядан шығаратын болса, жұмған аузымды ашпас едім. Ондай қадамдар мен қылықтарға мен барғаным жоқ, сондықтан мені партиядан шығару туралы комиссияның қаулысын қанағаттандырарлық негізі жоқ деп есептеп, оны өзгертуді өтінемін.

**Ахмет Байтұрсынұлы**

// Алаш ақиықтары: мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар. — Алматы: Алаш, 2006. – 288 б. 221-224 бб.

*Ескерту:* Бұл маңызы зор құжатты 1996 ж. қазақ тіліне тәржімалап, «Ақиқат» журналының 9-санына (Б.80-81) жариялаған – Ж. Сүлейменов, ҚР Президенті мұрағатының қызметкері.

2006 ж. жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбайдың құрастыруымен «Алаш» баспасынан жарық көрген «Алаш ақиықтары». Мақалалар, деректі құжаттар аудармалар» атты жинақтың екінші бөлімі осы ресми құжатпен ашылған. Қазақ тіліне аударылған нұсқасы еніп отыр. Өтініштің түснұсқасы ҚР Президентінің мұрағат қорында сақтаулы.

*Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А. Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: «Елшежіре», – 2013. Т. VI. 28–32 б.*

## № 249
## Из стенографического отчета Первого Всесоюзного тюркологического съезда

*г. Баку* *26 февраля – 5 марта 1926 г.*

*Байтурсун.* Товарищи, здесь на этом Съезде мы видели настоящее пробуждение тюркских народов. Здесь обсуждались вопросы научные и практические с участием представителей тюркских народов. Назначение науки, знания – это облегчение человеческих страданий, увеличение жизненных благ и удобств. Человечество, стремясь все больше к увеличению жизненных благ и удобств, все больше и больше увеличивало эти блага и удобства, человек научился переплывать моря, человек научился перелетать воздушные пространства. Все это есть культурные достижения, хотя эти культурные достижения являются плодом усилий всего человечества, но эти культурные достижения в одинаковой мере не обслуживали все человечество потому, что этими культурными достижениями завладели империалисты, капиталисты, колонизаторы. Современная положительная наука и усовершенствованная техника служили для наибольшей и наилучшей эксплоатации природы и вместе с тем служат для наилучшей и наибольшей эксплоатации человеком человека, являющегося тоже частью природы. Современное человечество так кичливо называющее себя высоко культурным, во многом хотя ушло далеко от первобытного человечества, например, умножились его познания, расширились его идеи, совершенной стала его техника, но внутренняя природа человека осталась неизменной. Напротив, культура во многих отношениях усилила низменные чувства человека, прикрывая их благообразием культуры. С развитием культуры – это благообразие уплотнилось, а с уплотнением благообразия культуры увеличилось лицемерие потому, что за уплотненной ширмой благообразия не видно было низменных инстинктов и чувств: самое низменное чувство прикрывалось самыми высокими словами. Теория преуспевала в одном, а практика делала другое, и в результате получилось, что жизнь стала сплошной несправедливостью и организованным лицемерием. Все чувствовали, что на свете творится что-то неладное, требующее лечения. Самые великие умы искали исцеления для этого и искали средств для исцеления, и не могли найти этого. От этого возникали разные учения и существуют разногласия в одном и том же учении для изменения существующего строя. Одной из попыток является Великая Русская Революция, ставящая целью осуществление социализма. Социализм – это высшая форма общественного устроения и требует высшей культуры. Мы, тюркские народности, в этом великом деле могли первое время, конечно, оказать мало помощи, но достаточно сейчас с нас того, что взоры наши обращены именно в эту сторону, а не в другую. Пройденные нами пути тернисты, нам не зачем оглядываться назад. Назад могут оглядываться только те, у которых было светлое прошлое, а у нас этого светлого прошлого не было, и мы естественно должны стремиться вперед. Наш лозунг вперед, а не назад. (Аплодисменты). Нашими идеалами должны быть не вороны, слетающиеся на готовую добычу, а нашими идеалами должны быть соколы, совместными усилиями добывающиеся себе добычу. Великий русский писатель Максим Горький ставит перед лицом жизни двух людей. Один ее умоляет, униженно просит дать ему счастье, свет, и беспристрастная жизнь ему говорит: просишь, как нищий, подаяния, но знай, мой друг, жизнь милостыни не дает. Когда выступает другой и грубым голосом говорит: я не прошу, я требую. И на вопрос жизни, чего он требует, отвечает: «Справедливости, все остальное я возьму сам,

мне теперь нужна только справедливость, я ждал долго, терпеливо ждал, ждал в лишениях без отдыха, довольна! Где справедливость?» И беспристрастная ему ответила: «Возьми».

Но справедливость не есть нечто подобное готовому столу с разными явствами, к которому каждый может подойти и брать, что ему нужно. Справедливости не берут потому, что справедливости нет. Справедливость создается только людьми, как всякое человеческое создание. Справедливость не знает уважения к чужому праву, а в природе господствует сила. Где господствует сила, там справедливости нет, но есть другая сила, которая, умеряет, регулирует до некоторой степени природную силу, эта сила есть сила культуры. Человек может добится справедливости только уровнением в культуре. Равенство культуры это не покупается и не получается в подарок, а собирается своими усилиями. Жизнь милостыни не дает и жизнь не подбирает и не дожидается отстающих (Аплодисменты).

*Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. – Баку 2011. «Нагыл Еви». – 552 с. 510–511 с.*

## № 250
## [Речь А. Байтурсунова на Первом научном учительском съезде]

[…] Байтурсунов переводит свою речь:

Мое первое приветствие молодой Кара-Киргизской автономной области и первому научному учительскому съезду. Дальше я говорил, человек является частью общества, а потому он подчиняется общим законам природы. Законы природы – это, прежде всего, борьба за существование, где сильные эксплуатируют слабых. Люди, оставаясь зверьями, поедают друг-друга, т.к. ничего не имеют кроме своего тела. Борясь за свое существование человек эксплуатировал человека, его тело. В культурном обществе человек тоже не может избежать законов борьбы за существование, культура – есть видоизменение эксплуатации. Это видно из того, что и теперь Англия и Америка, как самые культурные страны, эксплуатируют отсталые нации. Это общий закон природы, и в отношении развития они идут впереди.

Народность, которая могла бороться, идет вперед, может создать высокую культуру. Мы же не могли этого сделать и отстали. Законы природы в развитии способствуют созданию культуры, конкуренции. Москва, Компартия конкурируют с другими странами, но мы всегда остаемся в хвосте. Победителями в борьбе могут выходить те, кто способен совершенствоваться, а для того чтобы быть способным, нужно быть культурным, технически вооруженным. Этот съезд есть основа для возрождения знаний и освоения техники.

Навыки борьбы приобретаются практикой, чем совершенной техника, тем сильнее борьба за существование. Народ оценивается суммой своих знаний, вот почему съезду нужно обсуждать свои вопросы очень серьезно, т.к. только при Советской власти возможна борьба за существование некультурных наций. В основу необходимо положить решение таких вопросов, как язык, книга и школа.

К нам беспартийным, Советская власть относится с недоверием, но мы не дураки, чтобы не оценить значения Советской власти, дающей нам возможность проявить себя. Да здавствует Советская власть и учительский съезд!

*ЦГА ОПД КР (города Бишкек/Фрунзе) Ф.647. Оп.1. Д.40. Л.46. Подлинник.*

*// Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б. 221–222 бб.*

**№ 251**
**Черновик стихотворений А. Байтурсунова**

**«Әлди-әлди!»**

Еркіншілік заманың жоқ,
Таршылыққа амалың жоқ.
Еркін дала еркің кетті,
Еркіндегі көркің кетті,
Паналы ну жерің кетті,
Сулы айдын көлің кетті.
Қаптай көшкен елің де жоқ,
Ел қорғайтын ерің де жоқ,
Төресі әділ биің де жоқ,
Би бардағы күйің де жоқ.
Адал ниет ақтықта жоқ
Жан беруге сақтықта жоқ
Бауыр тартқан жүрек қайда?
Намыс қызған сүйек қайда?
Малыңды алып сырт жеп жатыр,
Тәніңе орнап құрт жеп жатыр.
Аяғыңды тұсау кесті,
Жақтарыңды құрсау кесті!
Ер орнына еркең қалды,
Көлеңкеден үркек қалды.
Би орнына бұйрық қалды,
Белден жазық қия қалды,
Қараларды жақтау боп тұр,
Қаралы жан ақтау боп тұр,
Бауыр, жүрек талас боп тұр,
Намыс сүйек қалач боп тұр.
Көрмесіңе пердең мықты,
Өтпесіңе кірмең мықты.
Енді жатып ұйықтау қалды,
Ұйықтағанды мақтау қалды.
Әлди-әлди деп тербеткен,
Ұйықтасын деп көп тербеткен,
Қарның ашса ұлықтарың
Жілік шағып май бермекші,
Тоңсаң түлкі құйрықтарын,
Жіпке тағып бай бермекші,
Әлди-әлди!
Еркіншілік
Заманың жоқ!

**Перевод стихотворения А. Байтурсунова «Альдей-Альдей» (Баюшки-баю)**

Нет теперь вольных времен,
В тесноте ничего не поделаешь...
И нет той красоты (вид), которую имели в вольные времена.
Отошла от тебя кормилица земля
И полные водой озера.
Нет у тебя богатырей, охранявших тебя
И нет справедливых баев.
Потеряла ты все хорошее и нет теперь

Правоты и справедливости.
Скажи, где сердце, впитавшее чувство родственности
Где кости, горевшие жаждой чести.
Твое добро съедается чужими,
которые поражают тебя, как язва.
Заковали твои ноги крепкими кандалами и
Надели красный обруч
вместо богатырей у тебя теперь ерке (ласкаемый);
Вместо баев есть и баи, но трудно тебе назвать их баями.
Теперь дело: защищать темных, оправдать черных душой.
Братские сердца вспоре,
А честь превратились в калач.
Всего того не видно тебе, через непроницаемый зановес.
и непробиваемые стены
Теперь осталось лишь спать и восхвалять сны...
Качающий твою колыбель и много пели баюшки-баю, чтобы ты заснул
Если захочешь есть, то дадут тебе жира из ляжек,
А если замерзнешь, то шубу из лисьего хвоста...
И я говорю баюшки-баю,
Но я говорю, не верь этим баюканиям.

Перевел: Пом.Упо.ВО
**Джилкибаев**

*СГА ДП г. Алматы. Д.011494. Т.7а. Л.Л. 167–168 об. Подлинник.*

**№ 252**
**Перевод наброска А. Байтурсунова.**
**Обращение к терпящим, якобы, варварство**

*11 ноября 1929 г.*

«Пускай проливают слезы рекою,
Пускай проводят власти обманом зладейством,
Пускай побеждает черная сотня
Здравый смысл и верный путь,
Но не уставайте от мученья
Кем бы Вы не были не унывайте,
Не теряйте надежду на будущее,
Ибо есть заря; с восходом ее разлетится зло
и установится братство – что недалеко.[1*]

*Верно: Джилкибаев*

*СГА ДП г. Алматы. Д.011494. Т.7а. Л.169. Подлинник.*

[1*]Данный набросок написан А. Байтурсыновым на странице «Грамматики» карандашом.

## 6. АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС БАСШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗАРА ХАТ АЛЫСУЛАРЫ. ПЕРЕПИСКА РУКОВОДИТЕЛЕЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

### № 253–259
### Переписка

*1 маусым 1925 ж.*

*Қадірлі Әли!*

Орталықты Қызылордаға көшіру жөніндегі мәселенің түпкілікті шешілмеуіне байланысты сенің көп хаттарыңа дер кезінде жауап қайыра алмадым. Енді Қазақ-қырғыз институты көшпейтін болса да, шәкірттердің оған қарамай астанаға барамыз деп шешкенін көріп, мен де Қызылордаға қоныс өзгертуді жөн санадым. Сондықтан ол жаққа пәтер қарау мен іздестіруге әйелімді жібердім. Биылғы жыл орталықтың көшуіне байланысты елге бара да алмадым. Енді көші-қоным біткен соң, тамыз бен қыркүйек айларында баруды ойлап жүрмін. Егер сенің профессорың Торғай мен Ырғызға қарай шығатын болса, маған да онымен бірге шығу қажет шығар. Оның өлең-ән жинауы, суретке түсіруі – менің де ежелден ойластырып жүрген дүниелерім еді. Егерде профессордан үйрену жазса, маған үлкен олжа болары хақ. Қазақ мемлекеттік баспасымен келісілген шартқа сәйкес, мен жаңа емле бойынша үш грамматика және қазақ әліппесін қайта жасауым керек. Аяқталу мерзімі: біріншісі – 15-ші маусым, екіншісі – 1-ші шілде, үшіншісі – 1-ші тамыз, төртіншісі – 20-шы тамыз. Міне, сол уақытқа шейін басқа жұмыстарға қарауға мұршам жоқ, оның үстіне Қазақ-қырғыз институтында оқу басталса, тағы да уақыт болмай қалады. Сол себепті де 20-шы тамызға дейін Ибраһимнің (Абай) ғұмырбаянын жаза алмайтынымды анық айтамын. 20-шы тамыздан соң уақыт бола ма, жоқ па – оны білмеймін. Сендерге өз суретімді жібермекпін. Бірақ байқа, менің бейнем енгізілген дәптеріңді алмай қойып жүрмесін. Біздің коммунистер Мәскеу коммунистері секілді жартыкеш емес, нағыз 96-шы пробалы.

Алтынсары баласының суретін «Шолпан» журналының № 6, 7, 8 кітап жинағынан табасыңдар. Одан басқа менде суреті жоқ.

Міржақып Қостанай үйезіне кетті. Кеше одан алған телеғырамның мазмұны мынадай: «Гая ерледі: ұл туды».

Мен Пішпекте өткен қырғыз мұғалімдерінің сиезінде болып келдім. Күн тәртібіне қойылған мәселелер мыналар: тіл, әріп, емле, ғылыми пән сөздері, ескі сөздерді жинау, мектеп түрі.

Латын әліпбиі жөнінде оларда бұған дейін бір жиналыс болып, шешім шығарған екен. Сиез соны мақұлдады. Ол шешім төмендегідей: «Латын әліпбиін қырғыздың болашағы үшін пайдалы деп табу. Алайда оған араб әліпбиіне кейбір өзгерістер ендіру». Олар Нәзірдің латын әліпбиін арабшадан нашар дейді.

Бізде үлкен және кіші әріп болмауы қажет, сонымен бірге тасқа түсетін әріп және жазбаша әріптің айырмашылығы байқалмағаны жөн.

Орысша жағырапияны Академиалық орталық баса алмайды. Оны Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының талқысына салып, сонан соң хабарлармын. Соңғылар бастыртады деп ойлаймын, өйткені оларға қазақ жағырапиясы өте қажет.

*Құшақтап сүйдім. Ақымет.*

## № 254

*Мәскеу қ-сы* *25 маусым 1925 г.*

*Бауырым Ақымет!*

11 маусымда жазған хатыңды алдым. Профессор тамыз және қыркүйек айларында Ырғыз бен Торғайға барып, сол жақтан Қызылордаға соғатын боп уәде беріп, Берлин қаласына қайтып кетті. Мен оған Қостанайдан бастауын өтіндім. Ол бұған келісті. «Егер осы өңірлерге барсаңыз, Ақымет Байтұрсынұлын ұшырастыруға тиіссіз», – дедім мен тағы да.

Егер сенің келісіміңді біліп, оған хат жазып, хабарласып, ақпарымды Мәскеудегі неміс өкілдігіне тастап кетпекшімін. Ол өзі біздің қазақ өкілеттілігіне соғып, анықтап сұрап алатын шығар.

Тамыз айында өзің қайда болмақсың? Мырзағалиевті неміспен ұшырастыруға жіберерсің. Еуропа сүзектің микробын әлдеқашан тапқан. Лизажанның профессоры дәріс үстінде айтатын көрінеді: «Макс па (менің немісім), жоқ мен бе, бұл микробты тапқан сияқтымыз», – деп.

Макс бұл жөнінде ештеңе демеп еді. Бәлкім, оның зерттеуінің нысанасы да сол шығар. Егер сен оған қосылсаң, тіпті жақсы болар еді.

Біздің Орталық баспада көрнекті құралдар шеберханасы бар. Олардың қаржысы жеткілікті. Жұмыс жоспары ауқымды. Бүкіл КСРО бойынша халық ағарту ісіне қажетті нәрселер әрбір ұлттың жағдайы мен ерекшелігіне қарай жасалынбақшы. Мен оларға «Қазақ Академиялық орталығымен байланысыңдар» деп кеңес айттым. Академиялық орталық енді қазақ мектебі мен көшпелі оқу үйлеріне келеді-ау деген ережелерін көрсетіп, арнайы жұмысымен қоса осы мүмкіндікті пайдаланып, өз бағасын берсін.

Академиялық орталық, осыны орындауға тырысыңыздар.

Әміре Қашаубайұлын Парижге жібермекші. Ол бірде бір ән сөзін білмейді ғой. Болмайтын нәрсені айтады. Мен оны бірыңғай әншілердің үйіне апарып ән салғыздырттым. Дауысын мақтастық, бірақ ән салған кезде, мен қатты ұялдым. Айтқан әнінің сөзінде мән болсайшы.

Парижде мәнді әнді талап етеді. Әншіні Парижге жібере отырып, бір әннің сөзін болса да жаттатқызуға болады ғой. Әміремен бірге баратын басқа халықтардың әншілері ұлттық киімдерін киген, ал біздің Әміре орыс мещандарынша киініпті. Бұл соншалықты қиын ба?

Абай мен Алтынсары баласы жөніндегі жазуыңды күзге дейін бітірсең кеш емес. Нәзір де Абай туралы жазбақшы. Мейлі жазсын. Алтынсары баласы Ыбырай хақында өзің жазсаң, жақсы болар еді. Ол сенің ағаң емес пе. Егер ол қазір өмір сүрсе, сендей болар еді, ал сен ертерек дүниеге келгенде, оның ісін жасарың хақ.

Сенің ересек сауатсыздарға арналған кітабыңда «бізге» керексіз қазақ хандары мен билерінің сөздері бар екен. «Еңбекші қазақтың» 30-санындағы №19 қосымшасында Ғаббас: «Кітапта бір коммунист жоқ» деп жазыпты. Оған жолдас Мардан «Ақ жол» бетінде жауап қайтарды. Мардан жақсы айтыпты. Мен Марданның мұны неге жазғанын білдім: біздің «жазушы» қазақ коммунистер саған риза емес әрі араз көрінеді. Сен кітабыңда Мағрифаның інісінің мақаласына дейін орын беріп, мына «жазушылардың» еңбектерін кіргізбепсің. Орыстың мұндай кітаптарында Ленин мақалалары толы болады екен. Қазақ кітаптарында ондай сүрең байғұс Сәкеннен өзгеде жоқ. Мұны жақында маған соққан коммунистің бірі айтты. Мен оның есіне мынадай мысалды түсірдім: Көктем шығып, күн аспанға жоғары көтеріліп, тіршілік атаулы ояна бастағанда, Юпитер бұқа кейпінде жерге

төмен түсіп, сиырлардың арасында ұрпақ өндіру қамымен жүреді екен. Бірде жай ғана кәдімгі бұқа – Юпитер Құдай болуды ойлапты. Сонда біреулер айтыпты: «Бұқаның Юпитер боламын деп армандауы – бос қиял» деп.

Қазақ коммунистері Ленин болуды қаласа, жол ашық. Әлгі бұқаның кебін құшып жүрген қазақ коммунистері Ленин бола ала ма дегенімде, мына «төрем» көңілсізденіп әрі өкпелеп қалды.

Келініне барды деп, Күрден әкесі Едігеге қол жұмсағанда, Едіге айтқан екен: «Егер арғымақты қорласаң, жақсы ат қайдан келмек? Қара сұңқарды қорласаң, ондай құсқа қолың қайта жете ме? Егер жерді өртесең, азықты қайдан алмақсың? Шашымды ақ шалып, көзімді шел басып, қартайған шағымда өз атаң – мені сынасаң, қайдан жақсы боласың» деп («Көксілдер»). «Көксілдер» мен «Шайырда» осындай өлеңдер бар. Осыны жазуға болады ғой.

Орталық баспаның тапсырмасы бойынша Мағжан Жұмабайұлы әліппе мен өз бетімен оқитындарға арнап кіріспелік жазған-ды. Кеше Нәзір айтады: «Мағжан Жұмабайұлының жазған кітабы Байтұрсынұлының кітабынан жақсы» деп. Ол кітаптар әлі басыла қойған жоқ. Маған көрсетпеді де. Бірақ Нәзір сыншы емес.

Меңдешұлы жолдас «Бөкейханұлы «Еңбекші Қазаққа» мақала жазады» деп шағымданыпты. Бұл шағымы 15 маусымда Орталық комитет жанындағы Баспа бөліміне түсіпті. Мен әлгі шағым бойынша онда отырған татарлар тиісінше тезден өткізді. Мәскеу коммунистері: «Қазақтар – ұлтшылдар» деп жалпыға жар салып айқайлап жүр. Мен олардан: «Айтып жүргендерің не?» деп сұрасам, олар: «Өздерің өздеріңе шағым жасап жүрсіңдер, яғни оны жазған – өз қазақтарың» деп айтады.

Жазғандарымызды аяқтадық. 30 маусымда елге қарай шығамын.

Мадиярдың балалы болуымен құттықтайын деп едім, бірақ мекенжайын білмеймін. Осы жөнінде Мадиярға жазып жіберші. «Еңбекші Қазақ» маған тиесілі ақшамды бөлер ме екен, соны Жолдыбайұлынан білші...

*Хат жаз. Әлихан.*

## № 255

*31 желтоқсан 1932 ж.*

*Міржақып, Мырзағазы, Ғазымбек қарақтарым!*

Мен Арқангелға 30 ноябрде келдім. Келген күні демалыс күні болғандықтан, ешкімді тауып алуға болмай, далаға түнегендей болып, түнімен жатпай, көшеде қыдырып жүрумен болдым. Таңертең барған адамды келесі таңға дейін таба алмадым. Жанымда бірге барған 4-5 адам, олар да солай болды. Түнді солай өткізіп, ертеңіне Абдолланы тауып алып, 17 декабрге дейін соның үйінде болдым. Онан кейін пәтер тауып алып, бөлек шықтым. Мұнда пәтер табу деген өте қиын жұмыс екен. Таныс арқылы болмаса, өз бетіңе пәтер табу деген болмайды. Абдолла өзінің таныстары арқылы әрең тауып берді. Келгеннен бері орын іздеудемін. Әлі табылған жоқ, тұяқ ілікпей қалды. Бос орындарға – біріне әуелі профсоюз мүшесін аламыз дейді; біреулеріне – үшекеңнің ұлықсатын сұраймыз деп, сұрағаннан кейін болмайды дейді. Орынсыз адамға нан картешкесін, ысталобый картешкесін бермейді. Ол картешкелер болмаса, нанды, тамақты базар бағасымен алып ішесің. Базар қымбат, нанның килесі – 5-6 сом. Бөлкені 25-30 сом, сүттің литрі – 4-5 сом. Майдың килесі – 45-50 сом. Оған қалай ақшаң шыдасын. Алып келген аз ауқатым әлдеқашан бітіп қалды. Абдолла мен Қыр баласы екеуінің атсалысуымен жан сақтап тұрған жай бар. Қыр баласы орында болып, бұрынғы адресімен тез хабарластым. Сендерге орын тауып жайғасып, жазайын деп едім, орын болмағасын көңілді хабар жаза алмай тұрған жай бар.

*Құшақтап сүйем. Ақымет.*

**№ 256**
**Келесі хат:**

*26 ақпан 1933 ж.*

Дендерің сау, аман жүрсіңдер ме? 31 декабрде бір хат жазған едім, оны алған-алмағандарыңнан дерек жоқ. Мен әлі орынға кіре алмай жүрмін. Мекемелерді ықшамдау мен жер аударғандарды алмау деген ағын тұсына кез келіп, еш жерге орналаса алмай тұрғаным. Орын болмаған соң қай жағынан да болса хал нашар болатыны белгілі. Бір жағынан ауру, екінші жағынан суық, үшінші жағынан аштық – үш жақтан қысып, әркімнің ат салысқан көмегі арқасында күнелтіп келе жатқан жай бар. Бұл қалыппен көпке бармай, бір шегіне барып тынатын шығармын. Қыр баласы қолдан келген көмегін істепақ жатыр. Бірақ көмекпен күнелту мұнда өте қиын. Қара нан килосы 12 сомға жетті, ол не шыдатар, жұмыста болмаған соң, нан картешкесі, ысталобай картешкесіз нанды базардан алып жемеске шараң жоқ. Базар бағасы анау, онымен қанша нан сатып алуға, тойынып тұруға болар. Кәзір әбден арықтап, жүдеп болдым. Жылы киім жоқ. Күн мұнда Аралдағыдай емес, өте суық. Суық тағы бір жағынан айналдырған соң қалай күнелтпек. Елдің қабаты өздеріңе мәлім күйде, мәнісі кеткен. Қыр баласының ел жайынан жазған хаты қолды болып, қолыма тиген жоқ. Қу жақ екі жолдасымен орнынан түскен. Жолдастары кім екенін жазбайды. Қазақ – соқырға көрінген, саңырауға естілген болса керек. Әлімхан, Әуезұлы екеуі тәуба қылып шыққан. Басқалары: Сейдәзім, Мұқамеджан Т., екі дос, Ақбай ақсақ інісімен, Әшім, ұзын Мұхтар – бұлар Воронеж қаласында; аудандарында – Қошке, Жұмағали, Мұстафа Б., Әбдірахмен, Нәшір, Күдері баласы – бәрі де қызметте – қатын-балаларымен тұрған көрінеді. Мен де қатын-балаларым мұнда келуге, мен де онда баруға рұқсат ет деп, Мәскеуге арыз беріп едім хабар жоқ. Жақын арада жазушының бұрынғы қатыны бастық болып тұрған мекеме арқылы арыз бердім. Мұнда қазіргі жай-күйім бәрін айтып, өлсін демесеңдер мені не жылы жаққа жіберіңдер, не қатын-балам тұрған жерге жіберіңдер. Мен бұл күйде тұрғанда өлетінмін деп жазып отырмын. Мұнан анау қатын арқылы бірдеме болар деген үміт бар. Мұнан ешнәрсе шықпаса, шынында өлу ғана қалады. Мұнда срогы біткендерді де босата қоймай, бәрін осында ұстап отыр екен. Соңғы күндерде босатулары сұрапыл, күн-түні қағаздарын беріп, қойша ағып жатыр. Күн біткендерден ешкім қалмайтындай көрінеді. Өздері қалам деп тілесе ғана қалдырады. Мұнда Абдолла қатын-баласымен тұрады. Олар да мекеме ықшамдауына ілігіп еді, қатыны басқа орын тауып кірді де, өзі бұрынғы орнына 10 күннен соң қайта кірді. Жақын арада Алматы жағынан үй-іштерімен көп қазақ келді деп еді. Оларға әлі жолыққаным жоқ.

*Қош, Ақымет.*

**№ 257**
**Келесі хат:**

*8 наурыз 1934 ж.*

*Қарақтарым, Міржақып, Мырзағазы! Сондамысыңдар!*

Дендерің сау ма! Ғазымбек қайда? Мен қатын, баламның қасына жібер деп сұранып, мұнда келдім. Өткен сентябрден бері осындамын. Айына 150 сом жалақысы бар, бір орынға ілініп едім, онан осы марттан бастап шығарып тұр. Қазір жұмыссыз тұрмын. Қыр баласынан хат алып тұрамын, аман. Соңғы бір-екі хатында Смағұлдан басқамыз аманбыз деп жазған екен, онысы немене екенін анық білмеймін. Елдос

Алматыда, оқыту жұмысында деп жазады. Оның өзіне әлденеше рет жазып, жауап ала алмай-ақ қойдым. Сендерге жазып, жауап қайтпаған соң тағы да жазып отырмын. Қолдарыңа тиісімен хабар берерсіңдер.

Б. С.-дан сәлем. Ол қояншық ауруы болып біткен. Шолпан мен мұнда келгенше Алматыға кетіп қалыпты. Ағайындардың бәріне сәлем.

*Сүйем. Ақымет.*

## № 258-259
## «Ахметтің елге сәлемі» өлеңі және оның жарық көруі туралы қысқаша анықтама

## № 258
## «Ахметтің елге сәлемі» туралы

Ахметтің елге сәлемі. Бұл өлең-хат Серікбай Мамырқанов арқылы жеткен. Өлең-хат бірнеше дүркін БАҚ-та жарияланым көрді. Алғаш 1989 ж. «Біздің Отан» еларалық айлық газетте қаңтарда. Сол жылы «Қазақ әдебиеті» апталығының маусымдағы санында жарық көрді. Осы өлең-хатты жеткізуші жөнінде және айдаудан келген аманаттың ұзақ жылдар сақталуы туралы мәліметтер берілген: «С. Мамырқанов Шығыс Қазақстан облысы, Қатонқарағай ауылының тұрғыны. 1929 ж. ел ішінде Кеңес төрағасы болып жүрген тұста жазаға ұшырап, Ақ теңізге айдауға жіберілген. 1932 ж. Ақ теңіз бен Балтықты жалғастырған Беломор каналы ашылғанда сол аймақта айдауда жүрген А. Байтұрсынұлына кез болған» – деп, олардың тағдыр тәлкегінде дәм-тұздас болған тұста осы он шумақты өлеңмен А.Байтұрсынұлы туған еліне сәлем жолдағаны айтылады. «...Өлең Серікбайдың өзі жазған және ел аузынан жинаған шежірелері топталған дәптерінен алынды» деген мәлімет береді.

Күрескер ақын Ахмет ту-у тозақта жүріп те қайраты мұқалмай, сағы сынбастан, ойлағаны тағы елінің қамы болып, сүргінге салған жұртына кінә артпастан, «...Ел-жұртты бізден бұрын көре қалсаң, Сәлем айт алты арысқа бізден тегіс» деп, айдауда тағдырдың тезімен бірге болған жерлесі арқылы туған елге сәлем-хат ретінде өзегін жарып шыққан өлеңін арнайды. Бір ғажабы, елден «баз біреулердің» қасақана көрсетуімен айдалып кетсе де сол жұртына деген сағынышын жасыра алмайды. Ақынның: «...Кеттік деп сенен алыс қамығады. Сарыарқа сайран еткен, қайран мекен, Ерте-кеш соны ойлап, сағынады» деген өлеңінде «өзектен тепкен Отанына» өкпесін артпай, керісінше «өз ошағы, өлең төсегі – Қазақ еліне» шексіз махаббатын арнайды.

## № 259
## Ахметтің елге сәлемі
*(хат арқылы)*

Талапты жастың бірі – сен бір балам,
Келіпсің дәмің айдап Қарағайдан.
Қаңбақтай жел аударған ажырапсың,
Ел-жұрттан, туысқаннан кейін қалған.
Басынан ер жігіттің нелер кетпес,
Қажыма, қайратты бол, еш нәрсе етпес.
Бейнетің көрген түстей болар ұмыт,
Шығарсың азаттыққа ерте иә кеш.

Басың жас, қызығың көп көрер алда,
Мұңайма бақсызбын деп бүгін таңда.
«Ұлы той көппен көрген» деген бар ғой,
Байқасаң аман қалған адам бар ма?
Не білгір, не данышпан – бәрі келген,
Жас та көп бұл арада кәріменен.
Танысып, талай жұрттың жайын біліп,
Жолдас боп жүрсің міне, бәріменен.
Осының үлкен олжа өзі саған,
Не көрді елде қалған басқа адам.
Өкінбей мұндағы өткен өміріңе,
Өрге жүз, өрнек алып осылардан.
Күн туар есен-аман елге қайтар,
Қызықтың бастан кешкен бәрін айтар.
Ысылып тең-құрбының алды болсаң,
Көргендер көріскенде басын шайқар.
Ақыры сергелдеңнің болмай теріс,
Өзіңе қайырлы боп мұнда келіс,
Ел-жұртты бізден бұрын көре қалсаң,
Сәлем айт алты арысқа бізден тегіс.
Айтарсың, Ақ теңіздің аралында,
Айдалған ағаларым қамауында,
Баяғы көксегені сенің бағың,
Жүрсе де бақташының қарауында.
Кеш жатып, ерте тұрып жабығады,
Кеттік деп сенен алыс қамығады.
Сарыарқа сайран еткен, қайран мекен,
Ерте-кеш соны ойлап, сағынады.
Ызғарлы Ақ теңіздің күні тұман,
Бар екен ағаларда үлкен шыдам.
Бел байлап тәуекелге жүріп жатыр,
Басқа сөз айтқаны жоқ дерсің бұдан!

*Ескерту:* хаттар мен өлең-хат бұрын жарық көрген А. Байтұрсынұлының бес томдығына енбеген. Бірақ филология, тарих саласы мамандарының зерттеу нысаны болып, дерек көзі ретінде қарастырылып, ғылыми айналымға (эпостолярлық жанр) түсті. Көптомдықтың 6-томына топтастырылып берілді.

*Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А.Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: «Елшежіре», – 2013. Т. VI. 42–52 б.*

## № 260
## Перевод письма А. Байтурсынова А. Букейханову о переносе столицы в Кзыл-Орду и о работе над учебниками

*г. Оренбург* *11 июня 1925 г.*

*Уважаемый Али…*

Не многие твои письма своевременно я не мог ответа дать по поводу окончательного не разрешения вопроса о переводе центра в Кзыл-Орду. Теперь

видя, что учащиеся несмотря даже на то, что не переводится Киринститут – решили поехать – я тоже самое решился перекочевать в Кзыл-Орду, поэтому для осмотра и подыскания квартиры послал туда свою жену. В нынешнем году благодаря переводу центра даже не мог поехать на родину. Теперь думаю поехать после перекочевки в августе и сентябре месяце. Если твой профессор выедет в Тургайский и Иргизский уезды, то возможно выехать и мне с ним. Если бы мне научиться у профессора, то для меня было бы очень полезно.

Согласно заключенного мною договора с Киргосиздатом я должен по новому правописанию пересоставить три грамматики и киргизскую азбуку сроком одну к 15 июня, другую к 1 июля, третью к 1 августа и четвертую к 20 августа. Вот до этого времени не могу оглянуться на другие работы и заметь, если начнется занятие Киринститута, опять будет мало свободного времени. Почему могу сказать определенно, что до 20 августа будет время ли, не могу сказать. Вышлю вам свою фотографическую карточку, но смотри что твои тетради, где будет помещена моя карточка, кабы не принимались. Наши коммунисты не такие половинчатые коммунисты как московские, а настоящей 96 пробы.

Фотографический снимок сына Алтысары можете найти в книге – сборника № 6, 7, 8 журнала «Чулпан». Кроме того, у меня нет его карточки.

Мир-Жакуп поехал в Кустанайский у. Вчера получена телеграмма следующего содержания: «Гая разрешилась, родила сына». Я вернулся со съезда Киргизских мугаллимов, состоявшегося в г. Пишпеке. Вопросы, стоявшие в порядке дня, следующие: язык, буква, правописание, научные терминологии, сборы старинных слов и характер мектебе.

По сведению латинской транскрипции, у них до этого [прошло] одно собрание, где было вынесена резолюция. Съезд одобрил ее. Резолюция эта следующая: латинскую транскрипцию для будущности киргиз считать полезною, однако, отмечается нецелессообразно есть введение ее сразу, до этого ввести некоторые изменения арабской транскрипции. Они говорят, что латинская транскрипция Назира хуже арабской. Не должно быть у нас больших и малых букв, а также не должно быть разницы между печатными и письменными буквами. Географию по-русски Акцентр не может издавать.

Вношу ее на обсуждение общества изучения Киркрая и затем сообщу. Надеюсь, что последнее издаст ее, потому что им киргизская география очень нужна.

Обнявшись, целую.

**Ахмет**

Перевел: уполномоченный 2-го отд. **Джакупов**

*СГА ДП г. Алматы. Д.011494. Т.7. Л.198. Копия.*

## № 261
## Перевод с казахского языка письма А. Букейханова А. Байтурсунову[1*]

*г. Москва* *4 января 1925 г.*
*[ул.] Воздвиженская, бывш. Кисловский пер., № 4, кв. 15*

Душа, Ахмет.

Альмакан приехал, от него слышал, что заболел и изменился. Больше не хворай. Пер[…][2*] отдела в киргизскую секцию. Оставил у Саид-Ахметова. Хотя

[1*] Адресовано А. Байтурсынову по адресу: г. Оренбург, ул. Атаманская 11.

[2*] Текст неразборчив.

стихотворение хорошее, но много повторений. Если ты поправишь, а потом можно печатать, это повторение  может портить стихотворение. Наш ЦИ кажется, что будет печатать чистую литературу. Стихотворение Саид-Ахметова поправь. Осенью, возможно, будет печататься. ЦИ до 1 октября будет печатать только учебные пособия. Все силы издательства направлены к этому. Если у вас имеются школьные книги, которые Оренбург не в состоянии печатать, то попробуйте […].[1*] Шангирей говорит, что выпустит Шуканова,[2*] Брая […][3*] (Алтынсары) сделав книгой, я сказал ладно. Я буду писать Шангерея; Брая тебе хотят дать. Я сказал, Шукана дать Мадьяру, он подпал под […][4*] май еду домой. Я решил Шангерея выслать из деревни, все равно до осени не печатается. Ты тоже бери Брай, с условием готовить к осени. Шукана еще увидим. Который пишет Абая, кто он знаешь? Если дам писать Турашеву, тебе мало будет, боюсь, что воз в одну сторону валится. Наш ЦИ выпускает для школ тетради и на углу тетради будут портреты Абая, Шукана, Брая (Алтынсары), поэта Ахмета и Шангерея. Мне ты высылай свой портрет. Я его отдам в ЦИ. На […][5*] пока денег не получил. С получением пришло тебе. Скажи-ка т. Мадъяру о том, что я получаю двойной экземпляр «Энбекши-Казак». Мне хватит и один экз. Четыре раза уже писал о том, чтобы послать в Каркаралу Бажикаю. […][6*] не сказал. Знает посылать свою газету в Москву. Еще […][7*] сказал т. Мадьяру газету вот так распространить среди населения. Газета в Москву приходит на 8 день, последние выпуски с перерывом приходят. После должны быть даны Саид-Азыму, еще не готовы. Если не кончится до моего отъезда, то оставляю в секции. Они ведь также до осени не печатающиеся рукописи. Хотел писать рецензию на физику т. Ильдеса, для газеты – большая, для журнала – мала, ни туда, ни сюда. Ильдес – хороший парень. Раньше был хорошим, теперь еще симпатичнее стал.

На днях Шангирей мне сказал: «тебя уважаю, знаешь». Я сказал ему «нет». Шангирей мне: «ты действительный казак /киргиз/ и говорит: тебя уважаю как казака».

Когда прочитал физику Ильдеса, оказывается действительный казак.

Всех обнимаю и целую

**Галихан**

Перевел: Типеев

*СГА ДП г. Алматы. Д.011494. Т.7. Л.199. Копия.*

---

[1*]Пропуск текста

[2*]Возможно «Муканова».

[3*]Пропуск текста

[4*]Пропуск текста.

[5*]Пропуск текста

[6*]Пропуск текста.

[7*]Пропуск текста.

## № 262
## Перевод с казахского языка письма А. Букейханова А. Байтурсунову

*г. Москва* *23 июня 1925 г.*

Родной мой, Ахмет.

Письмо твое написанное 11 июня получил, профессор уехал обратно в г. Берлин, дав обещание в августе и сентябре выехать в Иргиз и Тургай и оттуда поехать в Кзыл-Орду. Я просил его начать с Кустаная. Он на это согласился, я также сказал ему, если Вы поедете в эти местности, то Вы найдете Ахмета Байтурсынова и он будет вместе с Вами.

Теперь хочу написать ему письмо, сообщив ему твое согласие и его оставить у немецкого полномочного в г. Москве. Он придет к нашему казакскому представительству, там спросит и сам найдет. Ты где будешь августе, пришли Мурзагалиеву для передачи немцу. Европа до сего времени могла найти микробы тифа. Найти это признак высокой учености.

Профессор Лизы во время преподавания сказал: «Макс (мой немец) или я, кажется, нашли этого микроба».

Макс об этом мне не говорил. Быть может его цель исследования и это. Если ты присоединишься к нему, то было бы лучше.

У нас в ЦИЗе есть мастерская наглядных пособий. У них имеются и деньги. План работы обширный. Во всей СССР необходимые к делу народного образования хотят создать сообразно особенностям и условиям каждой национальности.

Я им дал совет связаться с киргизскими АКЦ. Теперь пусть тем самым параллельно с работою воспользуется и сам, и покажет свою оценку.

АКЦ, постарайтесь сделать это. Кашаубаев Амрена посылают в Париж. Он не знает и заставил его петь. Хвалили его голос, а когда он пел, то для меня стало стыдно. Ни в одной песне не было смысла.

В Париже будут требовать песни. Посылая в Париж певца, неужели не заставят его выучить наизусть, хотя бы одну песню.

Певцы других народов, едущих с Амреном, одеты в национальные костюмы, а наш Амрен одет по русски-мещански. Неужели было трудно. Если написать Абая и сына Алтынсары к осени, и то не поздно.

Назыр тоже хочет написать Абая. Пусть напишет. Если сына Алтынсары Ибрая написал ты сам, то было бы хорошо. Ведь, он твой брат. Если он был в твое время, стал бы так, как ты. Если ты раньше родился, то сделал бы его дело ты.

В твоей книге для неграмотных взрослых есть слова киргизских ханов и биев, не нужных для «нас». Габбас в книгоноше № 19 «Энбекши-Казак» № 30 написал, что нет там коммуниста. Ему в газете «Ак-жол» т. Мардан дал ответ. Мардан написал хорошо. Я узнал, зачем написал это Мардан, оказывается, наши «писатели» казакские коммунисты недовольны тобой и сердятся на тебя. Ты, поместив в своей книге даже статью брата Магрифы, не помещал статьи этих писателей.

У русских такие книги оказывается полны статьями Ленина.

В наших киргизских книгах кроме бедняжки Сакена, нет никого. Это мне говорил один из недавних коммунистов. Я ему говорил следующий рассказ лапинцев: «Весною, когда солнце высоко поднимается на небо, когда все существо оживится, Юпитер низспускается на землю под видом бога, бывает среди коров и рассеивает семя. Однажды обыкновенный бугай задумался быть юпитером-богом, одни говорят: «Не быть никому бугаем-Юпитером». Киргизским коммунистом, если они желают быть Лениным, дорога открыта. Когда я говорил, могут-ли быть

киргизские коммунисты похожие на бычков Лениным, тогда мой торе остался мной недоволен и сердитым.

Курден отца своего Едиге, ударив метлою, вышиб глаз за то, что он ходил к своей снохе. Тогда Едиге говорил: «Если измучишь карего аргамака, то откуда найти коня, если лишишься сокола черного, то откуда найти такой птицы. Если сделать пожар на поле, то откуда найти корма. Если вырвешь смешанную с водою кровь, то откуда найти воды. Несмотря на седину моих волос и испорченность моего зрения, при старости лет, стал критиковать своего дедушку – где тебе быть хорошим «коксылде». В «коксиле» и «Шаире» есть такие стихи». Можно ли это не писать.

По поручению Центрального издательства Магжаном Джумабаевым была написана азбука и ключ к самообразованию. Назир вчера мне сказал, что написанные книги Магжана Джумабаева лучше, чем книга Байтурсынова. Пока эти книги не изданы. Мне не показал. Я не знаю. Однако, этому Назир не критик.

Тов. Мендешев жаловался на то, что Букейханов в «Энбекши-Казаке» пишет статьи. Эта жалоба от 15 июня в отделе издательства при ЦК. Меня по этой жалобе таможенные татары, как следует, очистили. Московские коммунисты шумят во всю, говоря, что киргизы националисты. Когда я спрашиваю, что это такое они говорят, что вы сами написали жалобу, т. е. написал ваш киргиз. Кончилась написанная нами бумага. Я 30 июня 1925 г. выезжаю на родину.

*СГА ДП г. Алматы. Д.011494. Т.7. Л.200. Копия.*

## 7. РЕПРЕССИЯ ЖӘНЕ АҚТАУ.
## РЕПРЕССИЯ И РЕАБИЛИТАЦИЯ

### № 263
### Справка Востотдела ПП ОГПУ по КССР Казкрайкому ВКП (б) о документе, обнаруженном при обыске квартиры А. Байтурсунова

*г. Алма-Ата* *13 июня 1929 г.*

Настоящий документ обнаружен при обыске в квартире Байтурсунова 3 июня 1929 г. в г. Алма-Ате. По показанию Байтурсунова документ был составлен к X партийному съезду, вручен он Байтурсунову Тюрякуловым и Сафаровым в г. Оренбурге во время проезда их из г. Ташкента в г. Москву якобы для редактирования. Байтурсунов в данное время арестован и привлечен к ответственности по делу подпольной организации казахских националистов, в которой он играл руководящую роль, являясь одним из организаторов этой организации, находившейся в блоке с Валидовым и имевшей связь с басмачеством.

Организация являлась частью Средне-Азиатской организации, возглавлявшейся Валидовым.

Байтурсуновым посылались представители в Средне-Азиатский центр, и был выдан одному по уполномочию мандат от имени правительства Алаш-Орды для переговоров с иностранными государствами на предмет снабжения организации оружием и военным снаряжением. Позднее и до настоящего времени Байтурсунов руководил антисоветской работой на культурном фронте.

Помощник начальника Востотдела ПП ОГПУ по КССР
**Саенко**

*АП РК. Ф.141. Оп.18. Д.165. Л.8. Заверенная копия.*

### № 264
### Показания А. Байтурсунова начальнику Востотдела ПП ОГПУ по КАССР о найденных у него тезисах по национальному вопросу

*г. Алма-Ата* *13 июня 1929 г.*

Дополнительно опрошенный Байтурсынов Ахмет Байтурсынович показал: предъявленные мне, Байтурсынову, подлинные тезисы по национальному вопросу, подписанные Садвокасовым, Букейхановым Габдуллой, Досовым, А. Омаровым и мной, Байтурсыновым, обнаруженные у меня при обыске, составленные туркестанскими работниками, в том числе и казахами, работавшими в ТурЦИКе в 1920 или 1921 гг., точно не помню. Помню, что эти тезисы были рассчитаны на X или XII партийный съезд. Кто персонально принимал участие в составлении их мне не известно, вручены они лично мне, Байтурсынову, для согласования и, по всей вероятности, для редактирования в г. Оренбурге Сафаровым и Тюрякуловым во время проезда их из г. Ташкента в г. Москву. Хорошо помню, как тезисы Сафаровым и Тюрякуловым были доложены совещанию казахских работников в г. Оренбурге в здании Совнаркома.

Были ли совещанием внесены какие-либо коррективы, я не помню. Кто

персонально представлял тезисы ЦК ВКП (б) и были ли они в самом деле представлены, мне не известно. Тезисы, подписанные вышеперечисленными казахскими работниками, хранил я лично у себя как исторический документ. Помню, что на совещании во время обсуждения тезисов присутствовали только члены ВКП (б).

Показание записано с моих слов правильно,
**Ахмет Байтурсынов**
Допросил:
Начальник Восточного отдела
**ЛОПАТИН**

*Архив КНБ. Д.011494. Т.2. Л.9. Подлинник. Алаш Қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Қаңтар 1929 – шілде 1938 жж. – Т.3. – Кн.2. ... указ. соч. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – С.45–46.*

## № 265
## Из списка изданий, подлежащих изъятию из библиотек общественного пользования и книготорговой сети[1*]

*г. Алма-Ата* *До 5 сентября 1937 г.*

Только для служебного пользования
[…] 44. Байтурсынов А. Жак-тау. Москва: Центроиздат. Народов СССР, 1926.
45. « Учебник казахского языка для 1 кл[асса]. Все издания.
46. « То же, для II, V, VI классов. Все издания.
47. « Тиль жумсатар. Все издания.
48. « Оку куралы. Оренбург, 1913.
49. « Крык мисал (Сорок примеров). Казань, Татиздат. 1922 и все другие издания.
50. « Маса. Все издания.
51. « Практическая грамматика, ч. 1-я. Все издания.
52. « Практическая грамматика, ч. 2-я. Все издания.
53. « Тил курал III. Все издания.
54. « Сельское хозяйство Каркаралинской области. Кзыл-Орда, 1929.
55. « Адабиет Таниткыш. Все издания.
56. « Тиль куралы. 1-й год обучения. Оренбург, 1914.
57. « Тиль куралы. 1-й год обучения. Ташкент, 1918.
58. « Тиль куралы. 2-й год обучения. Ташкент, 1922.
59. « Тиль куралы (дыбыс заны жана турлеры). Оренбург, 1927.
60. « Тиль куралы (суз жуеси мен турлери). Оренбург, 1927.
61. « Тиль куралы (дыбыс жуеси мен турлеры). Кзыл-Орда: КазИздат, 1927.
Подлежат к изъятию также все остальные книги и брошюры Байтурсынова А.

*АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.604. Л.101–106. Алаш Қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Қаңтар 1929 – шілде 1938 жж. – Т.3. – Кн.2...указ. соч. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – С.237–238.*

[1*]Полность список смотри Алаш Қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Қаңтар 1929 – шілде 1938 жж.– Т.3. – Кн.2...указ. соч. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – С.233–235.

## № 266
## Письмо ученого секретаря КазФАН А.А. Савченко и заведующего сектором языка С. Аманжолова секретарю ЦК КП (б) К Н.А. Скворцова об использовании материалов устного народного творчества, изъятых у А. Байтурсунова и других органами НКВД

*г. Алма-Ата* *25 января 1939 г.*

Национал-фашистская банда, долго орудовавшая на культурном фронте, много навредила и в области литературы, в частности, в деле обнародования устного народного творчества (фольклора). […] (1923–1928 гг.) непрерывно поступали в Наркомпрос многочисленные фольклорные материалы. В эти годы Казнаркомпрос буквально был завален различными жанрами народного творчества и рукописями.

Вопросом собирания фольклора занималось и существовавшее во время Общество краеведения. В это Общество также поступала масса ценных фольклорных и этнографических материалов на казахском языке.

Все это народное достояние – труды многих честных тружеников – присвоено и расхищено казахскими националистами во главе с Байтурсыновым. В 1929 г., после ареста последнего, эти материалы были присвоены С. Сейфуллиным, Шонановым, Жолдыбаевым, Асфендиаровым, Жубановым и др. Майлин, Жансугуров, Лекеров, Тогжанов и другие расхитили рукописный фонд бывшего Общества краеведения. Кроме того, эти национал-фашистские элементы, пользуясь своим служебным положением, без всякой расписки получали и присвоили много книг из библиотек КазГУ, КазПИ, Г[осударственной] П[убличной] Б[иблиотеки], Центрального музея и др. Эти книги являются редчайшими экземплярами по востоковедению и тюркологии. Из-за вредительской их (национал-фашистов) деятельности и в этой области, ни одна наша библиотека по ряду вопросов не отвечает требованиям научных работников (историков, языковедов, литераторов), желающих заниматься глубоким изучением той или иной проблемы по своей специальности. В то же время еще не существовало ни Института национальной культуры, ни сектора языка и литературы КФАН.

Сектор языка и литературы Каз. филиала Академии наук Союза ССР вплотную приступил к собиранию, исследованию, публикации фольклора казахского народа, с одной стороны, учету и фиксации лексического богатства казахского языка – с другой, испытывает большую нужду во всех этих материалах.

В целях исследования и опубликования казахского фольклора, нам необходимо исследовать фонды, преступно присвоенные ныне разоблаченными врагами народа Асфендиаровым, Жубановым, Лекеровым, Тогжановым, Жолдыбаевым, Шонановым, Сейфуллиным, Жургеновым, Майлиным, Джандосовым, Кабуловым, Алибаевым, Турманжановым и Есенжановым.

Каз. Филиал Академии наук Союза ССР просит Вас оказать содействие в предоставлении нам возможности использования всех этих материалов, изъятых у вышеуказанных лиц органами НКВД».

[…] попытке вернуть бесценные реликвии. 25 января 1939 г. датируется письмо ученого секретаря КазФАН А.А. Савченко и заведующего сектором языка С. Аманжолова секретарю ЦК КП (б) К Н.А. Скворцову. Вот его текст: «Национал-фашистская банда, долго орудовавшая на культурном фронте, много навредила и в области литературы, в частности, в деле обнародования устного народного творчества (фольклора).

*АП РК. Ф.708. Оп.3/1. Д.37. Л.74–76. Подлинник*

## № 267
## Мәлімдемелер

*Бірінші нұсқа:*

«Әдеби еңбекті ешкім мақтаныш үшін жазбайды, ол мінезден туады. Ұлтының қажетін өтейді сөйтіп. Менің ақ патша тұсында басылып, халыққа кең тараған әдеби еңбектерімнің ішінен Крылов мысалдарының қазақша аудармасын, «Маса» деген атпен топтасқан өлеңдерімді бірегей бөлектеп атар едім. Совет үкіметі тұсында шығармашылық шаруадан қашықтай бердім. Ғылыммен айналыстым, қасиетті тілдің түп төркінін ақтарып, ғылым жасадым. Көркем әдебиетке деген көзқарасым: оның құндылығы сонда – нендей идеяны көтерген шығарма болмасын егер адам әлемінің сезіміне, жан дүниесіне қалай, қайтіп әсер ете алады дегеннен шығып жатады. Әсерге бөлей алса ғана ол әдебиет. Ой-тұжырым мәселесі екінші кезекте тұрғаны жөн, ал адамды өз әлеміне баурай тартып еліктіріп әкетер күші жоқ шығарма әдебиет емес, идеология ғана деп ойлаймын.

Қазақстандағы әр қилы әдеби ағымдармен таныспын, әйтсе де олардың ешқайсысына енген емеспін, өз басым әдеби өмірде жұмысшы табының мүддесі жоғары ма, әлде ұлттың мүддесі жоғары ма деген тұжырымға елп ете қоймаймын. Ең әуелі кәсіп емес, мұң, шер, адам жаны бірінші көрінуге тиіс қой. Өзімнің жоғарғы оқу орындарында жастарды тәрбиелеу ісіндегі сындарымда, әдебиет мәселелері туралы жазған мақалаларымда осы қағидадан табан аударғаным жоқ. Сосын «Мәдениет тарихы» деген еңбек жазып, сол бойынша Қазақ оқу-ағарту наркомында, Орынборда, Қызылордада дәріс оқып, адамзат қауымын ілгерілетер демеуші күш ғылым мен техникада жатқанын қадап айттым.

Есімде қалғаны, бірде 1927 ж. Қызылордада шетел бөлімінде лекция оқып тұрғанымда маған «келешекте басқарушы үкімет сақтала ма?» деген сауал қойылды. Бұл сауал менің сол кездегі мемлекет басшылығы туралы дәрісіме орай, адамзат өзінің арғы-бергі тарихында басқару үкіметінсіз өмір сүрген емес деген тұжырымнан туып кетті. Ойлы сұрақ. Мен жауапты былай бердім: қай ғылым болмасын тәжірибеге табан тірейді, ендеше тарих тәжірибесіне зер салсақ адамзат ешқашан басқару үкіметінсіз тіршілік етпепті. Осыған сенер болсақ, болашақ туралы жеткілікті түрде тәжірибе жинақтай алмай жүрген уағымызда келешекте билеуші үкімет бола ма, болмай ма? дегенге жауап беру әлі ертерек.

«Табалдырық» деп аталатын әдеби ұйымның платформасын жіліктеп шағып берердей көз жеткізіп біле бермеймін. Газет бетінен, қолжазба күйінен оқыған шығармын, әйтсе де әдебиет мәселесін жоспарлауға, тиянақтауға келетін болсақ, керісінше, шығармашылық шаруасы ешқашан талқыланып, жоспарлауға көнбейтін, кісінің ерік құқына байланыссыз қасиетті іс деп тұжырамын.

Мұстафа Шоқайұлының Парижде тұратынымен ғана хабардармын. 1924 ж. Парижде өткен өнер шығармаларының дүниежүзілік көрмесіне қатынасып абырой алған қазақ әншісі Әміре Қашаубаев елге қайтып оралған соң Шоқайұлы өзі аянышты тіршілікте жүріп елін, жұртын аяған жүрегі жылы азамат деп ойлаймын.

*29 ж. 18 маусым.*

*Байтұрсынұлының қолы.*

*(«Абақты», 187–188 б.)*

**Екінші нұсқа:**

«Менің әдеби шығармаларымның ішінде самодержавие тұсында басылып шыққандары: Крылов мысалдарының аудармасын және «Маса» деген атпен шыққан өзімнің өлеңдерім мен аудармаларым. Кеңес үкіметі тұсында мен әдеби іспен

айналысқаным жоқ. Көркем шығарма туралы мәселеге келетін болсақ, мен көркем дүниенің құндылығын оның қандай идеяны негізге алғандығымен емес, адамның жан дүниесіне, сезіміне қалай әсер етуіне байланысты бағалануы керек, деген көзқарастарын жақтаймын.

Қазақстандағы ағымдармен таныспын, бірақ та олардың ешқайсысына іш тартпаймын, себебі, мен үшін әдеби бағыттардың – пролетарлық немесе ұлтшылдық сарынның қайсысы басымдық танытса да бәрібір. Оқу орындарында жастарды тәрбиелеу жолындағы ұстаздық қызметімде әдебиет жөніндегі дәрістерімді жоғарыда айтқан пікірімнің негізінде жүргіземін. Ал Орынбор мен Қызылорда қаласындағы Қазақ ағарту институтында дәріс берген «Мәдениет тарихы» пәнінің бағытына келетін болсақ, онда мен өзімнің негізгі арнамды – адамзаттың дамуының қозғаушы күші мен қуаты – ғылым мен техника деген пікірді жетекшілікке алдым.

Бірде 1927 ж. Қызылорданың Қазақ ағарту институтында тарих пәнінен дәріс беріп тұрған кезімде маған: болашақта өкімет бола ма? – деген сұрақ қойылды. Бұл сұрақ мемлекет билігі туралы оқылған дәрістегі адам баласы барлық заманда да биліксіз өмір сүрмеген деген сөзден туындады. Мен ол сауалға ғылым – тәжірибеге негізделеді, ал өткен тәжірибеге жүгінсек, адамзат биліксіз өмір сүріп көрмепті. Сондықтан да тәжірибеден өткізіп алмай, болашақта үкімет билігі бола ма, жоқ, оған ғылыми тұрғыдан баға беруге болмайды, – деп жауап бердім.

Егерде ұмытып қалмасам, менің жауабым сонымен тәмамдалған сияқты болатын. Ал социализм құрылысының даму болашағы мен содан келіп туындайтын мемлекеттік биліктің тағдыры жөніндегі сұрақтар маған берілген емес.

Қазақ әдебиетінің ағымдары туралы мәселені мен ешкіммен де бірігіп талдағам жоқ. Оның ішінде Мағжан Жұмабаев жасаған әдеби платформаны Бөкейхановпен бірігіп оқыған емеспін. Қалай болған күннің өзінде, мен Мәскеуге барған кезімде Мағжан Жұмабаевты Бөкейхановтың пәтерінен көрмегенім анық, сондай-ақ Жұмабаевтың пәтерінде болғаным жоқ.

Нақтысын айта алмаймын. Жұмабаев пен Бөкейханов мен орналасқан жатақханаға (ол РСФСР-дің Халық ағарту комиссариатының Мәскеудегі жатақханасы болатын, 1924 ж. күзде мен өлкетанушылардың өлкелік құрылтайына қатысу үшін барғанмын) келді ме, әлде бәрімізде өлкетанушылардың құрылтайының мәжілісінде кездестік пе, әйтеуір, бір жүздескеніміз рас. Сондай-ақ, «Табалдырық» әдеби үйірмесінің бағдарын оқығаным да есімде жоқ. Әрине, әдеби шығармаларды оқыған болармыз, алайда ешқандай қолжазбаның болғаны жадымда сақталмапты, ал Сәрсенбиннің газетте жарияланған мақаласы есімде. Мен Мәскеуде болған кезімде оны Жұмабаевпен көріп қалғаным бар.

Орынбор қаласында тұрғанымда Сәрсенбин менің үйіме келген емес. Әйтеуір, менің жадымда қалмапты. Тіпті, өлкетанушылардың құрылтайынан кейін соның өзін көрдім бе, жоқ па, білмеймін.

Жұмабаевтың әдеби бағдарын талқылауға арналып, Алдыоңғаровтың үйіне бір рет бас сұққан жоқпын.

Шоқаевқа қатысты білетінім, оның Парижде тұратындығы ғана. Тек 1924 ж. Парижде өткен дүниежүзілік өнер мерекесіне барған қазақ әншісі Әміре Қашаубаев ол жақтан қайтып келген соң Шоқаевты көргенін айтқан болатын. Бұдан басқа ол туралы ештеңе деген жоқ. Бұл сөзді Әміре менің үйіме әдейі келіп айтты ма, жоқ, көшеде кездейсоқ кездесіп қалғанда айтты ма, ол жағы есімде қалмапты.

Менің берген жауабым өзіме оқылды, менің айтқан сөздерім дұрыс қағазға түсірілген, сол үшін қол қоямын.

**А. Байтұрсынұлы**

Жауап алған: **Саенко**
*«Алаш ақиықтары», 7–8 б.*

*Ескерту:* Бұл ресми мәлімдеме орыс тілінде жазылған ҚР ҰКК-нің мұрағатында тіркеулі. Мәлімдемені 1992 ж. жазушы Дүкенбай Досжанов «Абақты» атты кітабының А.Байтұрсынұлына қатысты тақырыбында жариялаған.

2006 ж. ғалым Тұрсын Жұртбай «Алаш ақиықтары» деген жинақтың сөзбасы ретінде берілген «Талант талқысы» аңдатпасының беташары етіп берген.

Екі нұсқа да «Ғасыр саңлағы: А. Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны» атты зерттеу еңбекте түпнұсқамен салыстырылып, талданды. А. Байтұрсынұлының көптомдығына бірінші рет енгізіліп отыр.

Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А. Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: «Елшежіре», – 2013. Т. VI. 33–36 б.

## № 268–269
## Переписка Б. Байтурсуновой с Е. Пешковой о содействии в поиске А. Байтурсунова

### № 268
### Байтурсунова Б. – Пешковой Е.П.

*г. Алма-Ата* *10 января 1931 г.*

Муж мой Байтурсынов Ахмет Байтурсынович (казах), находящийся под стражей в Бут[ы]рской тюрьме с июня 1930 г. до сентября с. г. перестал написать мне и детям письмо. А потому прошу Вашего содействия не отказать сообщить мне: где находится муж мой Байтурсынов Ахметов в настоящее время.

Адрес мой: Алма-Ата, Нарынская, 83.

**Байтурсынова Бадрисафа**

### № 269
### Пешкова Е.П. – Байтурсуновой Б.

*г. Москва* *21 марта 1931 г.*

В ответ на Ваше обращение сообщаю, что согласно справке, полученной из ОГПУ, постановлением от 13 января [19]31 г. муж Ваш, Байтурсынов Ахмет Байтурсынович, приговорен к заключению в к[онцентрационный] лагерь сроком на 10 лет и направлен в Соловецкий лагерь. Писать ему можно по адресу: Кемь, Мурман[ское] управление лагерей заключенному…

**[Е. Пешкова]**

*ГАРФ. Ф. 8409. Оп. 1. Д.591. Л.38, 39. Подлинник.*
*Г. Тогжанов «О Байтурсынове и байтурсыновщине // «Большевик Казахстана», 1932. № 2–3.*
*Жас Алаш, 29 қыркүйек 2016. № 78.*

## № 270–271
## Письма А. Байтурсунова Е.П. Пешковой об оказании содействия в переводе из Севкрая, устройстве на канцелярскую работу и материальной помощи

### № 270
### А. Байтурсунов – Е.П. Пешковой

*г. Архангельск* *16 февраля 1933 г.*

Уважаемая Екатерина Павловна!

По указанию одного лица, я подал заявление в ОГПУ через организацию, которую Вы возглавляете.[1*] Мое критическое положение вынуждает просить Вас оторвать клочек дорогого Вашего времени и уделить его на прочтение настоящего моего послания. Хотя положение свое описал в заявлении, которое должно пройти через Вас, но все же в официальном заявлении от некоторых подробностей пришлось воздержаться.

Вот в чем заключаются подробности. Я педагог, работавший 34 года по просвещению киргиз-казахского народа и работавший не как педагоги других культурных наций, создававш[ие] веками все необходимое для работы по просвещению. До революции 1905 г. на казахском языке ни писать, ни читать, ни учиться не разрешалось; поэтому на этом языке не было даже и того основного, без которого невозможно вести какую-либо просветительскую работу, т. е., не было ни алфавита, ни орфографии, ни грамматики языка, ни теории словесности, ни учебников, ни печатной литературы, ни газеты. Все это пришлось создавать и основать мне, так как раскрепощение языка, после революции 1905 г. совпало с творческой порой моей жизни.

Я педагог, связавший с работой просветительной общественно-культурную, публицистическую, литературную, и как сын порабощенной нации, проводивший в своей работе определенную политическую идею – идею освобождения казакского народа через борьбу против существовавшего режима, через культурное развитие и через углубление сознания народа; за что приходилось сидеть в тюрьме, побывать в ссылке при царском режиме. Я как сын отсталой нации, работал с самоотверженным энтузиазмом, отдавая все свои силы и способности, даже и здоровье своё, на дело просвещения казакского народа. И вот волею судеб, в благодарность за всё это от казакского народа пришлось мне при старости лет (62 года) побывать 20 месяцев в тюрьме, 22 месяца в концлагере и очутиться, наконец, в таком положении, где старость атакует меня с трех сторон.

Во-первых, атакует она со стороны болезней: в числе двенадцати недугов, которыми я страдаю. Грудная жаба с периодическими припадками, бронхит с удушливым кашлем, начинающимся с наступлением холодов и кончающимся с наступлением тепла, изнуряющий тем, что по ночам не даёт спокойно спать, подагрические боли от холодного и ревматические боли от сырого климата, не говоря уже о других болезнях, ведут усиленную подготовительную работу для окончательного расчета с жизнью.

Во-вторых, атакует со стороны холода: я был арестован; 2 июня [19]29 г., т. е., в летнее время; отправлен был 8 июля того же года, т. е. тоже в летнее время, когда в тёплой одежде надобности не бывает.

[1*] Пешкова Е.П. в 1922–1937 гг. возглавляла единственную правозащитную организацию в СССР – Помощь политическим заключенным.

Находясь в тюрьме в особенно тёплой одежде и обуви надобности тоже не встречал, поэтому не выписывал тёплой одежды и обуви из дома. Вдруг объявление приговора и отправление в концлагерь в пожарном порядке и я в чём был, в том и поехал в концлагерь. В концлагере даётся казенное обмундирование и я, скомбинируя свою одежду с казенной, острой нужды в тёплой одежде не ощущал. При освобождении всё казённое отбирается, и я оказался теперь совершенно не вооружённым против холода. То, что осталось тёплого дома, конфисковано, а то что взято было с собой, частью продано, частью успело износиться за время пребывания в тюрьме и концлагере. Изношенная одежда и обувь не в состоянии защитить меня от здешнего холода, доходящего часто до 40 и более градусов.

В-третьих, смерть атакует меня со стороны голода: во время нахождения в тюрьме вплоть до конфискации имущества я получал помощь из дома, в виде посылок и денег; с конфискацией имущества, помощь это прекратилась, ибо жена, 56 летн[яя] старуха, страдающая серьезной болезнью, выражающейся в [приступах] помрачения сознания, повторяющихся [по] 4–5 раз, не только помогать мне, но и не в состоянии прокормить себя. При ней 14-летняя племянница, окончившая только 7-летку; она служит и кое-как кормит себя и мою больную жену.

Находясь в концлагере, хотя нуждался в улучшенном питании, но голодным не бывал, ибо работал либо в конторе, либо в канцелярии, но большею частью на производстве, в качестве маляра-игрушечника и получал производственный паёк. Прибыв в Архангельск, я оказался и без средств к существованию, и без работы, и приходится испытать голод до полного истощения. Безработный не получает ни продовольственной, ни столовой карточек – это значит покупать продукты питания на рынке по вольным ценам. Вольная цена на хлеб в настоящее время дошла до 10 руб. за килограмм.

Для поступления на физическую работу мешает моя инвалидность, а на конторские и канцелярские работы не принимают меня как админ[истративно]-высланного: в-первую очередь, принимают членов профсоюза, во-вторую, вообще вольные и только в-третью очередь, т. е., при недостатке вольных принимают админ[истративно]-высланных и только до известного процента, поэтому найти себе работу не можешь. Два с половиной месяца живу без работы и поддерживаю свою жизнь, продавая последние пожитки из белья, постельных принадлежностей. Но так существовать долго не придется. Покупая по 10 [руб.] кило хлеба, долго продержаться не можешь. Посудите сами, как может существовать кто-бы-то не был при таком положении, при каком нахожусь я. Я поставлен в такие условия при которых придется либо совсем махнуть рукой на жизнь, либо прибегать к крайним мерам для спасения её, одной из таких крайних мер является моё настоящее обращение к Вам, утруждающее Вас своей заключительной частью. Изнуренный болезнями, истощенный от скудного питания и невооруженный против здешнего холода продержаться в настоящем положении долго не могу и с нетерпением жду результата своего ходатайства. Поэтому просил бы Вас, Екатерина Павловна, не отказать в Вашем содействии к ускорению решения вопроса, являющегося в точном смысле вопросом жизни и смерти для меня.

С совершенным почтением
**А. Байтурсынов**

Адрес: Архангельск, Соломбала, 1 деревня, 1 линия, дом 9. Байтурсынову Ахмету Байтурсыновичу.

*Помета:* Уважаемая Екатерина Павловна, 16 февраля 1933 г. на Ваше имя сдал на почту просьбу о переводе его в другое место из Архангельска Байтурсынов Ахмет. Просьба его направлена в ОГПУ.

## № 271
## А. Байтурсунов – Е.П. Пешковой

*г. Архангельск* *20 апреля 1933 г.*

Уважаемая Екатерина Павловна! Крайне критическое положение моё вынуждает меня вторично обратиться к Вам с повторением своей просьбы об оказании возможного с Вашей стороны содействия к ускорению решения моего дела о переводе. В заявление на имя ОГПУ от 15 февраля [19]33 г., посланном через возглавляемую Вами организацию, я просил:

1) о переводе меня из Севкрая в какой-либо другой край с тёплым климатом;

2) в снятии с меня ограничений в праве по отношению поступления на конторские или канцелярские работы, а в случае невозможности удовлетворения изложенных ходатайств, перевести меня к семье, находящейся так же в ссылке в западной Сибири в Томском окр., Кривошеинском р-не, в дер. Могочино (последнее место пребывания).

Я, как инвалид физического труда, не способен ни на какие работы, кроме конторской или канцелярской, а на последнюю работу, в настоящее время админ[нистративно]-высланных совсем не принимают, не только [не] принимают новых, но даже снимают с работы работающих по 3–4 [года]. При таком отношении власти к админ[истративно]-высланным, рассчитывать мне, где бы то я не был, на поступление в контору или канцелярию уже не придется.

Доведенный безработным, голодным существованием, доведенный до полного истощения и обессиления […][1*] и лишённый, вследствие указанных причин, возможности к самостоятельному существованию я могу просить теперь [о переводе] мене только к семье, находящейся в ссылке в вышеуказанной местности.

С совершенным почтением

**А. Байтурсынов**

Адрес: Архангельск, Соломбала, 1-я деревня, 1-я линия, дом 1.

*ГАРФ. Ф. 8409. Оп. 1. Д.591. Л.14–17; Д.994. Л.50 и об. Подлинник.*
*Жас Алаш, 29 қыркүйек 2016. № 78.*

## № 272
## Письмо А. Букейханова Е.П. Пешковой с просьбой об оказании помощи А. Байтурсунову

*г. Москва* *29 апреля 1933 г.*

После 10 марта [1933 г.] по делу Байтурсынова Ахмета у Вас был четыре раза, не мог дождаться приёма. Не было времени, всё доставались последние очереди. Байтурсынов А. (Архангельск, Соломбала, 1-я деревня, 1-я линия, д. 9) 16 февраля через Ваше учреждение посылал заявление в ОГПУ. 10 марта – мне сказали, Ваш тов[арищ] [Л.М. Винаров?], что оно с Вашим препроводительным письмом послано в ОГПУ. Нам нужно знать его ответ. Байтурсынов голодает.

Он просветитель казахского [киргизского] народа. Байтурсынов – Кирилл и Мефодий, Новиков и Радищев своего народа. Он создал азбуку, которая по мнению проф[ессора] Молло, лучшая из азбук, если требовать от них соответствия знаков фонетике языка; он популяризовал эту азбуку напечатав на ней сатирические свои

[1*] Слово неразборчиво.

стихи и перевод 40 басен Крылова. При этом он с последним поступил так же, как дедушка Крылов с Эзопом. Эзопо-крыловские басни сделал киргизскими. По меткости сатиры, красоте стиха, по краткости изложения темы-переводы Байтурсынова представляют высокохудожественные творения свыше отмеченного таланта. Крылова в степи знал каждый казак. Байтурсынов А. автор грамматики, синтаксиса, букваря, хрестоматий на казахском языке. Он наркомпрос Казакской АССР, многолетний в 1920–1928 гг. до ареста его председатель учёной при НКпросе комиссии. Он, Б.А., первоклассный поэт, сатирик.

Он Б[айтурсынов] А[хмет], патриот, националист. При старом режиме сидел в тюрьме 10 месяцев и выслан за пределы Степного края на 5 лет.

Он Б[айтурсынов] А[хмет], редактор, издатель и создатель единственной тогда казакской газеты «Қазақ». 1913–1918 гг., в старое время, не было казака, который не читал и не знал этой газеты. Когда в 1916 г. Оренбургский губернатор трижды оштрафовал «Қазақ» на 4500 руб., то эти деньги переводились читателями по телеграфу долями по 5, 10, 50, 100 рублей и спасали от тюрьмы редактора Ахана (ласкательное от Ахмета)

Судьба Б[айтурсынова]А[хмета]., сходная судьбой Н.Г. Ч[ернышевского] как он Б[айтурсынов] А[хмет], бесстрашный пророк своих убеждений, как он кабинетный работник, как он – страх власти. Я знаю Н.Г. Ч[ернышевского] и не боюсь с ним сравнивать Б[айтурсунова] А[хмета], так как его так же знаю. Всё это я мог бы написать в ОГПУ, если б[ы] не состоял в его попечении с 1925 г. ОГПУ мои слова примут в обратном значение. Б[айтурсунову] 61 год, но он мог бы ещё поработать в пользу каз[ахского] языка.

**А. Букейханов**

*Помета:* адрес: Б.[ольшой] Кисловодский пер[еулок], 4/15, тел[ефон] 3 56 77. Он безраб[отный]
**Букейханов.** 25 февраля 1933 г.
*ГАРФ. Ф. 8409. Оп. 1. Д.994. Л.49 об. Подлинник.*
*Жас Алаш, 29 қыркүйек 2016. № 78.*

## № 273–277
## Переписка А. Байтурсунова с Е. Пешковой об оказании помощи

### № 273
### А. Байтурсунов – Е.П. Пешковой

*г. Архангельск* *15 мая 1933 г.*

Уважаемая Екатерина Павловна!

Очень, очень благодарен Вам за Ваш ответ на мое обращение и за помощь, оказываемую мне Вами.19 руб. 42 коп., высланные 11 марта 1933 г. и Ваш ответ от 11 мая 1933 г. за № 3408 – получены сегодня, то есть 15 мая 1933 г. Ответ получен скоро; деньги же, где-то по-видимому, где-то задерживаются.

С совершенным почтением

**А. Байтурсынов**

## № 274
## А.Б. Байтурсунов – Е.П. Пешковой

*г. Архангельск* *6 июня 1933 г.*

Настоящим с благодарностью подтверждаю получение 5 июня [19]33 г. 10 руб., высланных мне на Торгсин в Архангельске

**А. Байтурсынов**

## № 275
## Е.П. Пешкова – А.Б. Байтурсунову

*г. Москва* *22 июня 1933 г.*

В ответ на В[аше] обращение сообщаю, что о Вашем переводе к семье хлопочем, надеемся в скором времени иметь ответ.

Просьба сообщить получены ли Вами 19 р[ублей] 42 к[опейки], высланные Вам на Торгсин г. Архангельск. 11 сентября 1933 г. На днях высылаем еще перевод на Торгсин на 10 руб.

**[Е. Пешкова]**

## № 276
## А.Б. Байтурсунов – Е.П. Пешковой

*г. Архангельск* *4 августа 1933 г.*

Уважаемая Екатерина Павловна!

Как ни совестно и тяжело мне беспокоить Вас и отрывать минуты от важной Вашей работы, но положение мое властно требует подчиниться себе.

Сознавая прекрасно, что повторение своего обращения естественно может приобрести неприятно, надоедливую форму, я всей силой своей воли старался было обойтись без повторного напоминания Вам о своем нищенски жалком существовании, и в этом нашел было подмогу в новом постановлении ОГПУ относительно ссыльных инвалидов, к числу которых принадлежу и я. 21 апреля в комендатуре ПП ОГПУ Севкрая было объявлено, что есть постановление, по которому ссыльные инвалиды, как по старости, так и по болезни могут быть взяты на поруки своими родственниками или знакомыми, для чего требуется представить заявления и подписки поручителей о желании их взять на поруки и справки от врача о степени инвалидности.

По всюду и во всем сопутствующему мне несчастью, я, оказывается не имею никого из родных, которые могли бы взять меня на поруки: жена в ссылке – она не может; племянница при ней несовершеннолетняя – она тоже не может: остальные родственники либо тоже в ссылке, либо неизвестно где они находятся (По случаю неурожая в Казахстане, бросив свои насиженные места, разошлись, куда – неизвестно) и, в силу этого я мог представить заявление своего знакомого, изъявившего желание взять меня под свое поручительство, человека, могущего во всех отношениях быть надежным поручителем, как персональный пенсионер, имеющий постоянное жительство в Москве, получивший паспорт до 12 апреля 1936 г. казалось бы чего же больше? Но комендатура ПП ОГПУ Севкрая не приняла этого заявления, говоря,

что поручитель не является моим родственником (видимо требование претерпело изменения в сторону обязательности поручительства от родственников).

Хотя через прокурора Севкрая удалось добиться направления заявления своего поручителя в спец[иальную] комиссию по досрочному освобождению, но эта комиссия по-видимому тоже отклонит это поручительство на том же самом основании, что поручитель не родственник. Начиная с 3 июля стали объявлять списки освобождающихся на поруки; многие, получив документы, уже уехали, а меня в этих списках нет, и судьба моего ходатайства, как и всех моих ходатайств перед органами ОГПУ, остается неизвестной. Со времени прибытия в Архангельск обращений было немало, но ни на одно из них ответа не последовало. По одному только вопросу о переводе меня к семье было шесть обращений: два к ОГПУ Республики (одно непосредственно, другое через Вашу организацию), два – к ПП ОГПУ Севкрая, одно – к Прокурору Республики и одно – к прокурору Севкрая.

Ответа нет. По всему видно, что и последнюю попытку мою освободиться на поруки постигнет такая же участь неизвестности и неопределенности. Я мог бы терпеливо выжидать конечных результатов всей этой неизвестности и неопределенности, если бы имел работу для поддержания жизни. На работу не принимают, а без работы, без заработка как жить? Каким терпением вооружить себя? До сего времени я мог кое-как продержаться поддержкой со стороны. Но такого рода поддержка, во-первых, случайная, а во-вторых, временная, т. е. временно могущая ослабить только сильные натиски голода, настойчиво наступающего все время на безработного. Как быть? Как спасти себя от голода и от голодной смерти? Этот проклятый вопрос не дает мне покоя. Удрученный неудачей во всевозможных своих попытках и безвыходностью положения, находящегося под постоянной угрозой голодной смерти и угнетенным сознанием своего бессилия и беспомощности, не позволяющих самому предпринять что-либо для спасения себя от гибели, я при сложившихся обстоятельствах чувствую себя совершенно парализованным в своих действиях и в отчаянии могу обращать лишь взоры на Вас и Вашу организацию в надежде найти возможный выход из положения только при Вашем содействии и спасении от гибели только при поддержки Вашей организации.

С совершенным почтением

**А. Байтурсынов**

## № 277
## А.Б. Байтурсунов – Е.П. Пешковой

*г. Архангельск* *12 августа 1933 г.*

Уважаемая Екатерина Павловна!

12 августа выезжаю к семье. Постановлением ПП ОГПУ от 4 июля [1933] мне разрешено соединиться с семьей. Премного благодарен Вам, Екатерина Павловна, за оказанное Вами содействие и помощь, которым обязан своим спасением от гибели.

С совершенным почтением и благодарностью от всей души пребываю

**А. Байтурсынов**

*ГАРФ. Ф. 8409. Оп. 1. Д.904. Л.17, 20, 22, 23, 25. Подлинник.*

## № 278
## Справка об обнаружении показаний Байтурсунова А.

*г. Алма-Ата* *20 февраля 1956 г.*
*Секретно*

При пересмотре архивных материалов секретного делопроизводства были обнаружены собственноручные показания *Байтурсунова Ахмета, 1875 года рождения.*[1*] Ранее арестованного органами НКВД КССР, которые необходимо приобщить к имеющемуся на него следственному делу *№ 25903. Ф.1, в 1 т.*[2*]

Нач. 3 отделения УАО КГБ
при СМ КССР капитан **Гранкин**
оперуполномоченный
лейтенант **Майтанов**

«Согласен» зам. нач. УАО КГБ при СМ КазССР майор **Васильев**

*АПРК. Д.09797. Т.2. Л.Без нумерации. Подлинник.*

## № 279
## Справка о контрреволюционной деятельности Байтурсунова Ахмета

*г. Алма-Ата* *Август 1937 г.*

Байтурсунов Ахмет, 1875 года рождения, казах, уроженец Тургайского р-на, Кустанайской обл., с низшим образованием, беспартийный, быв. член контрреволюционной партии «Алаш» без определенных занятий, женатый.

В 1929 г. был судим за контрреволюционную националистическую деятельность.

Изобличается в участии в контрреволюционной националистической организации и ведении, по ее заданиям, активной контрреволюционной работы.

Пом. нач. 3 отдела УГБ НКВД
Ст. лейтенант Госуд. безопасности **Марсельский**

*АПРК. Д.09797. Т.2. Л.1. Подлинник.*

## № 280
## Постановление
## «Об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения»[3*]

*г. Алма-Ата* *Август 1937 г.*

Пом. нач. 3 отделения 3 отдела УГБ НКВД КССР – Латыпов рассмотрев следственный материал по делу № […][4*] и приняв во внимание, что гр-н Байтурсунов Ахмет 1875 года рождения, казах, уроженец Тургайского р-на, Кустанайской обл., с низшим образованием, беспартийный, быв. член контрреволюционной партии «Алаш», женатый, в 1929 г. был судим за контрреволюционную националистическую деятельность.

[1*]Выделенное курсивом вписано от руки.

[2*]Выделенное курсивом вписано от руки.

[3*]Утверждено пом. наркомвнудел КССР, майором Гос. безопасности Гильман. Август 1937 г.

[4*]Пропуск документа.

Достаточно изобличается в том, что участие в контрреволюционной националистической организации и ведения, по ее заданиям, активной контрреволюционной работы.

*Постановил:* Гр-на Байтурсунова А. привлечь в качестве обвиняемого по ст. 58-10 и 11 УК, мерой пресечения способов уклонения от следствия и суда избрать содержание под стражей в следственной тюрьме НКВД КССР.

пом. нач. 3 отд. 3 отдела УГБ
лейтенант Госуд. безопасности **Латыпов**[1*]
пом. нач. 3 отдела УГБ НКВД
Ст. лейтенант Госуд. безопасности **Марсельский**[2*]

Настоящее постановление мне объявлено.[3*] Подпись обвиняемого[4*]

*Верно:* [Ш. Кабылбаев]

*АПРК. Д.09797.Т 2.Л.1. Подлинник.*

## № 281
## Постановление о продлении срока ведения следствия[5*]

*г. Алма-Ата* *13 октября 1937 г.*

Я, пом. нач. отделения 3 Отдела УГБ НКВД – лейтенант Гос. безопасности – Латыпов, рассмотрев следственное дело на Байтурсунова Ахмета в совершении им преступных деяний, предусмотренных ст. 58-10, 58-11 УК, нашел:

что в процессе следствия по делу вскрытой в Казахстане контрреволюционной националистической организации установлено, что Байтурсунов Ахмет является членом центра контрреволюционной организации, и что по делу требуется производство целого ряда следственных действий.

Принимая во внимание изложенное, и то, что срок содержания под стражей обвиняемого Байтурсунова сего числа истекает, *постановил:*

Возбудить ходатайство перед прокурором КазССР, о продлении срока ведения следствия и содержания обвиняемого под стражей до 13 декабря 1937 г.

пом. нач. отделения 3 отдела УГБ
лейтенант Госуд. безопасности **Латыпов**

Согласен: пом. нач. 3 отдела УГБ НКВД – ст. лейтенант Госуд. безопасности Марсельский.
*Резолюция:* Продлить до 13 декабря 1937 г. 14 октября[6*]

*АПРК. Д.09797. Т.2. Л.3. Подлинник.*

---

[1*]Подпись отсутствует.

[2*]Подпись отсутствует.

[3*]Подпись отсутствует.

[4*]Подпись отсутствует.

[5*]Утверждено: пом. наркомвнудел КССР, майором Гос. безопасности Гильман. 14 октября 1937 г.

[6*]Подпись неразборчива.

## № 282
## Справка о Байтурсунове Ахмете[1*]

*г. Алма-Ата* *Апрель 1937 г.*

Байтурсунов Ахмет, казах, рождения 1875 года, уроженец Тургайского р-на, Кустанайского окр., женат, образование низшее по профессии педагог, бывш. член националистической контрреволюционной партии «Алаш». После Февральской революции до 1920 г. возглавлял контрреволюционное алашордынское движение, стоял во главе Тургайского отделения Алаш-Орды. В 1919 г. был амнистирован ВЦИКом.

В 1921 г. состоял на государственной службе, и являясь непримиримым противником соввласти и диктатуры пролетариата, совместно с другими быв. лидерами Алаш-Орды Дулатовым и др., создал контрреволюционную подпольную организацию в целях свержения советской власти и реставрации буржуазно-демократической автономии, для чего связались со среднеазиатской к-р организацией, руководившей басмаческим движением в Средней Азии, введя в Средне-Азиатский центр своего представителя, который впоследствии был послан для непосредственного руководства басмаческим движением, пытались получить поддержку со стороны иностранных держав и поднять басмаческое движение в Казахстане.

В 1928 г., будучи уличен, как член к-р организации был арестован и решением Коллегии бывш. ОГПУ приговорен к ВМН с заменой 10-ю годами заключения в к/лагерь.

В 1934 г. вернувшись по освобождении из лагеря в Казахстан и обосновавшись жить в г. Алма-Ата, восстановил старые контрреволюционные связи и оживил деятельность ликвидированной контрреволюционной организации, направив ее деятельность на подготовку к-р повстанчества в период войны Японии с СССР.

Действия Байтурсунова предусмотрены ст. 58-10 и 58-11 УК. Байтурсунов подлежит аресту и привлечению к уголовной ответственности.

пом. нач. 3 отдела УГБ НКВД
лейтенант Госуд. безопасности **Марсельский**

*АПРК. Д.09797. Т.2. Л.7. Подлинник.*

[1*]Байтурсунов Ахмет: по показ[аниям]: Каратлеуова от 27 апреля 1937 (187–192), Сарымулдаева от 10 июня 1937 (195), Тусупбаева от 16 февраля 1937 ([неразборчиво] 18), Нурумова от 15 марта 1937 (116, 118, 120), Тусупбаева от 21 марта 1937 (132), Ержомова от 13 апреля 1937 (144, 149), Султанбекова от 19 июля 1937 г. (433, 434), Рыскулова от 3 июля 1937 г., Кенжина от 22 июля 1937 г. (464, 467, 468). Л.6. *Рукопись.*

## № 283
## Заявление Байтурсунова Ахмета Народному Комиссару Внутренних Дел КССР [Залину Л.][1*] о своей деятельности и деятельности алашордынской организации

*г. Алма-Ата* *16 августа 1937 г.*

Как один из организаторов контрреволюционной алашордынской организации в Казахстане, до последнего времени я вел активную борьбу с соввластью и коммунистической партией. Теперь я решил рассказать о своей контрреволюционной деятельности и рассказать следствию о всей известной мне контрреволюционной деятельности алашордынской организации в целом, а равно о своей руководящей роли контрреволюционной деятельности в этой организации. Подробное показание поэтому поводу дам дополнительно.

**Байтурсунов А.**

*Продолжение*

Чтобы ответить на вопрос, как я стал против советской власти в самом начале, мне приходится начать с основных элементов моего убеждения. Я не столько политический деятель, сколько работник культуры. Политикой занимался по стольку, поскольку это было необходимо для создания условий для осуществления своей основной цели. Таковой целью была поднятие культурного уровня казахского народа. Я видел, что как в природе господствует сила, так и в человечестве, являющемся частью природы, господствует сила. Как в природе сильнейшие живут за счет слабейших или беззащитных, так и в человеческом обществе сильные живут за счет слабых и беззащитных. Но разница в том, что в человеческом обществе господствует не только сила физическая как в природе, а сила культуры, под которой подразумевают науку, технику и искусство. Не трудно было видеть, как народы, стоящие культурой выше, господствовали, порабощали, эксплуатировали нижестоящие себе по культуре нации, независимо от величины этих наций.

Отсюда выбор был ясен: для освобождения порабощенной или эксплуатируемой части человечества от порабощающей и эксплуатирующей части необходимо уравнение их в культуре. Иначе в каком-бы обществе ни находились люди, вышестоящие по культуре будут эксплуатировать нижестоящих, не защищенных силой культуры. Культуру я считал орудием защиты во многих отношениях: от эксплуатации человека человеком, от порабощения нации нацией. Исходным пунктом направления моей деятельности было это убеждение; а до поднятия культурного уровня народа до необходимой высоты стоять на страже его интересов. Для проведения своей идеи в жизнь я организовал издание газеты «Казак», вокруг которого собралась вся казахская интеллигентная сила, за исключением чиновников – карьеристов казахов. Газета «Казах» служила умственным центром казахского народа и руководителем культурной общественной жизнью его. Все, что делалось в Казахских областях было известно всем через газету «Казах», и что нужно было делать передавалась народу через газету «Казах». В таком положении казахов застает их Февральская революция.

Как мы, руководители, так и весь казахский народ, как угнетенная нация царизмом, приветствовали свержение царского правительства и появление Временного правительства.

[1*] С января 1937 г. по январь 1938 г. должность наркома НКВД КазССР занимал Залин Лев Борисович. Наркомы Казахстана. Биографический справочник…указ.соч. – Алматы: Арыс, 2007. – С.18.

Устраивали съезды, организовали местные органы Временного правительства – Комитеты. По обнародовании положения об Учредительном собрании и избирательного закона, проводили выборы в Учредительное собрание. Когда произведена была Октябрьская революция, мы были против этой социалистической революции, потому что при преобладающей скотоводческой форме хозяйства и при низком уровне культуры, переход к социалистическому строю считали невозможным. С этого момента я и другие мои единомышленники стали против советской власти.

В декабре 1917 г. был созван съезд для принятия меры против большевиков. Организовано было на этом съезде правительство Алаш-Орда. Для защиты казахских областей от большевиков необходимо было организовать вооруженную силу. Но у нас не было ни вооружений, ни людей, получивших военную подготовку, потому что царское правительство по политическим соображениям не привлекало казахов к отбыванию воинской повинности. Хотя алашордынское правительство избрано было в декабре 1917, но до весны 1918 г., приступить к исполнению возложенных на него съездом обязанностей не могло, потому что все крупные города, в том числе и Семипалатинск, намеченный съездом резиденцией правительства, были захвачены большевиками. Находясь же в степи организовать никакой вооруженной силы было невозможно за отсутствием вооружений и военно-подготовленных людей. Весной 1918 г., когда территория и города казахских областей чехословаками была очищена от большевиков, тогда только члены алашордынского правительства начали съезжаться в Семипалатинск и приступать к делу. Съездом я был назначен председателем Научно-литературной комиссии при алашордынском правительстве, но заниматься подобного рода работой не было условий, я поехал в Оренбург для организации вооруженной силы в Тургайской обл., отдаленной как от Восточного, так и Западного отделов Алаш-Орды. По приезде в Оренбург я узнал, что в Самаре образован Комитет учредительного собрания, представляющий собою центральный правительственный орган, чехословаками очищенной от большевиков территории.

Так как вооруженной силы без вооружений невозможно было создать, я поехал в Самару за получением вооружений от Комитета учредительного собрания. Там же находился и председатель Западного отдела Алаш-Орды Досмухамедов Халил, приехавший туда за получением тоже вооружений. Мне дали вооружений на 3000 человек, а сколько получено Досмухамедовым, не знаю, но полагаю, что им получено вооружений на гораздо большее количество. По доставлении вооружений в Оренбург, я вместе с Дулатовым Мир-Якубом и Испуловым Мирзагазы приступили к набору джигитов, так как для командно-учебного состава у нас не было людей; то взяли таковые у Дутова (одного генерала, одного полковника и несколько офицеров). Набрав небольшое количество джигитов под Оренбургом, мы переехали в Орск, где, тогда набрано и обучено было несколько сотен джигитов, получилось известие, что алашордынское правительство Колчаком упразднено, что поставило перед нами задачу: либо Колчаковское правительство, либо советская власть, выбрать одну из двух. Колчаковское правительство – это известное правительство, это романовское правительство, веками угнетавшее, порабощавшее казахскую нацию. Идти туда – идти опять на угнетение и порабощение народа, а советское правительство – правительство новое, неизвестное, но во всяком случае оно не должно быть хуже царского правительства. По этим соображениям решили признать советскую власть.

*АПРК. Д.09797. Т.2. Л.7-11. Автограф.*

## № 284
## Показания Ахмета Байтурсунова

*г. Алма-Ата* *19 августа 1937 г.*

1. Вступление в партию, повод вступления
2. Первый вопрос, по которому возникло расхождение
3. Исключение из партии и борьба вне партии; группы, боровшиеся в Оренбурге.

Список алашордынцев, активно боровшихся в советских органах по национальным вопросам: я, Байтурсунов Ахмет, Досмухамедов Халил, Букейханов Алихан, Дулатов Мирякуб, Магжан Жумабаев, Ауезов Мухтар, Омаров Ильдес, Беремжанов Газымбек, Испулов Мирзагазы, Кенжин Аспандиар

И коммунисты, боровшиеся в партийных органах: Садвакасов Смагул, Ходжанов Султанбек.

**А. Байтурсунов**

*Продолжение*

*г. Алма-Ата* *17 августа 1937 г.*

В конце 1917 г. организовалось алашордынское правительство, имевшее основной целью защиту казахского населения от нападения большевиков. Это правительство, под названием Алаш-Орда в силу обширности территории Казахского края разделилось на два отдела – Восточного и Западного.

Между этими двумя главными отделами опять-таки в силу обширности территории образовался третий отдел Тургайский областной. Во главе этого отдела был и я вместе с другими – Дулатовым, Кадырбаевым и др. Мы начали собирать жигитов под г. Оренбургом; потом переехали в Орск, где также занимались сбором жигитов для создания силы для борьбы с большевиками. Когда наша организация находилась в Орске, получили известие, что Колчаком упразднена Восточная Алаш-Орда, как правительство. Перед нами стал вопрос – либо признать советскую власть, либо власть – Колчака; мы решили вступить в переговоры с представителями соввласти в Тургае; на пути к Тургаю к нам приехали из Иргизского у. Тельжан Шонанов и Кырымгерей Сейдалин, которые сообщили, что в Иргизском у. большевики грабят казахов. Мы отправили туда сотню жигитов под начальством Дулатова Мир-Якуба. После этого через несколько дней, приехали из Тургая Карим Токтабаев и еще один казах с предложением Джангильдина Али-бея о признании нами советской власти. После этого мы отозвали сотню, посланную в Иргизский у., и двинулись к Тургаю. Не доезжая до Тургая (120 верст), оставив нашу организацию на уроч. Коныраулы, я и Дулатов выехали в Туругай для переговоров с представителями соввласти. Джангильдина в Тургае не было, он находился в Ташкенте. Мы вступили с ним в переговоры по прямому проводу. Он разрешил нашей организации выехать в Туругай, а мне предложил приехать на ст. Чалкар, чтобы вместе с ним оттуда поехать в Москву. Я с Каралдиным, как с одним представителем соввласти в Тургае, поехал на ст. Челкар, где Джангильдин собирался поехать в Москву, и вместе с ним мы приехали в Москву. В Москве были сперва у Ленина, который после объяснения положения дел в Тургайской обл., предложил заместителю Наркома по нац. делам т. Пестковскому создать Комиссию для выработки положения о Военно-революционном комитете по управлению Киркраем. После составления проекта положения о Комитете, мы (Джангильдин, я, Каралдин) были у т. Сталина,

находившегося в то время в Ленинграде. Сталин одобрил проект положения; после того через некоторое время, назначены были члены Комитета, одним из коих был и я. По прибытии в Оренбург Кирвоенревком начал действовать и существовал до 1-го Всекиргизского съезда. В 1920 г., отрекшись от программы партии «Алаш», я вступил в кандидаты ВКП, но по многим вопросам, при обсуждении их имели место большие расхождения мнения мои с мнениями членов коммунистов, что объяснялось тем, что моя психология националистическая не могла перестроиться на коммунистическую интернациональную, и я через год был вычищен из партии за свою националистическую идеологию, ставящего интересы своей нации выше всего. С этих расхождений началась моя борьба с коммунистической партией и руководимой ею властью. Сперва эта борьба велась в открытых моих выступлениях при обсуждении разных вопросов, в печати; когда этих возможностей был лишен просто высказыванием своих мнений отдельным личностям. Казахская масса привыкла прислушиваться к моим мнениям в отношении национального вопроса еще при царском режиме. Что продолжалось и при советской власти, с той разницей, что при этой власти казахи – коммунисты, старавшиеся показать себя хорошими коммунистами, всегда выступали против меня. Пользуясь своим авторитетом в массе, я боролся против мероприятий, проводившихся советской властью по отношению казахов. Против каких мероприятий, конкретно сказать не могу, но в общем характеризовать можно их как крутых перемен в жизни или быту, и равно в хозяйстве казахов. В основном я не верил в осуществление социализма крутыми мерами, полагая, что переработать психологию собственников в психологию коллективистов в короткий срок нельзя. Вот эта есть моя главная вина перед советской властью. Эта деятельность моя продолжалось до первого моего ареста в 1929 г. Подобной деятельностью могли заниматься и все те, которые получали от меня указания или находились под моим влиянием.

Алашордынская организация прекратила свое существование к 1920 г. Люди, состоявшие в этой организации, сгруппировались в двух городах – в Оренбурге и Ташкенте, держа между собой связь через посыльных людей. Но насколько мне известно и насколько помню, кроме вышеназванных работ антисоветского характера, никакой активной деятельностью не занимались как в Оренбурге, так и в Ташкенте.

Кроме контрреволюционной деятельности в казахском национальном вопросе, могу рассказать о связи своей с контрреволюционером Закием Валидовым, с которым виделся в 1919 г. в бытность свою в Москве, тогда он был коммунистом и организованные им башкирские части воевали с белыми на разных фронтах вместе с Красной армией. В 1920 г. он оказался недовольным советской властью, в чем состояло у него недовольство я сейчас, не помню, но он собирался уехать заграницу, и когда мы с Алимханом Ермековым были у него, он говорил о каких-то своих планах, которые мне показались несбыточной мечтой, но содержание плана сейчас не помню. Потом слышал, что он скрылся и скрытно жил в Ташкенте. В 1924 г. или 1925 г., не помню теперь, он прислал из Германии через Битлеуова Дамоллы шифр с ключом. После этого связь с ним прекратилась. Когда сидел в Москве в тюрьме, татарский поэт Чунчалиев говорил мне, что он видел его в Стамбуле. Вот все, что знаю о Валидове. Относительно связи с Султангалиевым могу сказать, что однажды встретился с ним где-то в Москве; он, дав мне свой адрес, просил зайти к нему, но я не ходил к нему. Этим заканчивается моя связь с контрреволюционерами других народностей.

Я вступил в партию в ряды ВКП (б) для [поддержания] казахских интеллигентных сил в партийных органах для проведения казахских вопросов, так как все

вопросы могли решаться только в партийных органах. По следуя моему примеру, действительно стали вступать в партию казахские интеллигентные силы в разных местах, где только могли, и они расставлялись советской властью по специальностям на разных участках работы. Беспартийные кадры алашордынцев тоже расставлялись не нами, соввластью, так как аппараты власти нуждались в кадрах, а таковыми были только алашордынцы. Букейханов Алихан работал в Наркомземе в качестве специалиста по земельным вопросам, главным спорным пунктом в земельном вопросе была порядок обеспечения землей сперва коренного казахского населения; такого же принципа держались мы и при царском режиме, но царское правительство, согнав с насиженного места казахов, лучшие участки предоставляло другим.

На культурном фронте, как сказано выше, работал я. На этом фронте спорными вопросами были методические приемы обучения и переход казахов на латинский шрифт. По этим методическим вопросам я держался метода смешанного: словесно-лабораторного и предметного. В отношении перехода на латинский шрифт я был против этого перехода, находя, что латинский шрифт не имеет никакого преимущества перед существовавшим арабским ни с какой стороны, ни со стороны удобства читать и писать, ни со стороны других качеств, а переход на другой шрифт сделает многих грамотных казахов неграмотными. Кроме этих названных, споры вызывали вопросы терминологии и орфографии.

В вопросе о терминологии я держался принципа по возможности брать казахские слова, при отсутствии подходящих брать подходящие слова из других тюркских языков, про отсутствие же и у них, брать общеевропейские термины. В вопросе о терминологии об остальных пунктах особенных споров не было. Частично большой спор вызвал вопрос: в каком произношении брать европейские термины. В моих учебниках и газете «Казак» я брал европейские термины в произношении русском. Против такого принципа были против Назир Турякулов и Ильдес Омаров, защищавшие принцип измененного произношения терминов применительно казахского произношения (кемесер вместо комиссар, универсет вместо университет). Тогда был принят принцип моих оппонентов, а в настоящее время вернулись опять к моему принципу. В вопросе о переходе на латинский шрифт главными оппонентами моими были: Шонанов Тельжан, Мурзин Мухтар и Ермеков Алимхан.

На идеологическом фронте работали: Дулатов Мир-Якуб, Жумабаев Магжан, Аймауытов Юсупбек, Майлин Беимбет, Ауезов Мухтар.

К конфискации баев я относился безразлично, так как эти верхушки баев составляли незначительный процент казахского населения. К усилению же налогов на скот имел отрицательное отношение, находя его мерой, могущей повести скотоводческое хозяйство по пути своего истощения.

На фронте по подготовке кадров, работали: я, Досмухамедов Халил, Ермеков Алимхан, Омаров Ильдес, Аймаутов Юсупбек, Шонанов Тельжан.

Консолидация сил алашордынцев для борьбы с советской властью и коммунистической партией была в Оренбурге (затем в Кзыл-Орде), в Ташкенте и Семипалатинске.

Кроме алашордынцев я имел связь с Рыскуловым, но эта связь, кроме разговоров, не вылилась во что-либо определенное. С Садвакасовым Смагулом имел определенную связь и определенную идею. Он был того мнения, что многие вопросы национального характера требуют борьбы, а борьбу вести, находясь вне партии бесполезно, она не дает никаких результатов; останется разговорами или агитацией самое большее. Связь с Ходжановым тоже не вылились во что-либо определенное. С ним я имел мало связи; имели-ли с ним связь алашордынцы в Ташкенте, этого в достоверности не знаю.

Остается сказать несколько слов о том, что занимался ли я политикой по прибытии из ссылки. На это я отвечаю, что нет. Потому что, во-первых, надобности не было, во-вторых, я дал слово не заниматься политикой. Надобности не было потому, что по прибытии я видел три факта налицо: первый факт последствие руководительства Голощекина. Имея сильнейшее желание заниматься антисоветской политикой и имея для этого острейшее орудие агитации в руках, я не сделал бы не только сотой, но и тысячной части того вреда, который принесен делу советской власти по отношению казахов руководительством Голощекина, потому что где факты, там слова бессильны; самые сильнейшие слова капитулируют перед фактами, а тем более перед яркими. Поэтому Ленин придавал фактам, большое значение, говоря, что, факты – это упрямая вещь. Второй факт – восстанавливающееся казахское хозяйство, тут как говорят – от хорошего лучшего не ищешь. Третий факт – упрочившийся установившийся социалистический строй, от которого образное движение не может быть и не даст ничего лучшего.

**А. Байтурсунов**
*Продолжение*

*г. Алма-Ата* *19 августа 1937 г.*

В Оренбурге в Казинпросе из алашордынцев были преподавателями: я, Шонанов Тельжан, Омаров Ильдес, Кадырбаев Сейдазим. В Кзыл-Орде в том же Институте преподавателями были: я, Шонанов, Кадырбаев Сейдазим.

В Ташкенте в Педвузе преподавателями были: я, Ильдес Омаров, Халиль Досмухамедов.

Связь с Ташкентской группой алашордынцев держали через посыльных людей, когда понадобились, но постоянных курьеров не было: помню, что раз посыльным таким был Болганбаев, другие не помню.

Конкретных заданий преподавателям алашордынцам не было. С районами связи не имели.

По приезде в Алма-Ата я был в гостях у Нурумова Габбаса, Касимова Альмухамеда, по приглашению, больше ни у кого, а материальной помощи ни от кого не получал; кроме 300 руб., которые мне даны в Наркомпросе, Жургеневым.

Я был у Ермекова Алимхана, у Ильдеса Омарова, у Дулатовой Гайны Джамал, Джангильдина Али-бея. Адилова Диншу я видел первый раз в Оренбурге. Он тогда, по его словам, вернулся с фронта на востоке, где воевал с белыми партизаном. Потом он, когда был членом КирЦИКа, по его выступлениям и заочно знаю его давно по следующим обстоятельствам: до революции, когда я был редактором газеты «Казак», мы на страницах газеты организовали помощь бедным учащимся через пожертвование среди подписчиков газеты и других, кто может, и тем давали возможность им продолжать свое учение. В числе которых был Динше Адилев, Кроме него помню Саматова Мухтара, как продолжительно пользовавшихся такой помощью. Лично познакомился с ним, как сказано выше в Оренбурге; знаю его, когда он был в Оренбурге членом КирЦИКа, затем директором Казтеатра. Когда он ушел на нелегальное [положение], не знаю, по поводу ухода его на нелегальное положение рассказывали мне, что брат его, Адилев Байсеит, замешен в каком-то убийстве и бежал из тюрьмы, и, опасаясь, что, за брата может пострадать, и Динше скрылся. Байсеита Адилева знаю по выступлению его на 1-м Всекиргизском съезде против моей кандидатуры на должность Наркома по просвещению. Находясь на нелегальном положении чем занимался, я не знаю. О том, как он был пойман, рассказал мне молодой казах, который ехал со мной вместе в одном вагоне, когда

меня вызвали из Алма-Аты в Кзыл-Орду. В Казотделении ОГПУ в 1929 г., между прочим, этот молодой человек сказал мне, что в числе бумаг переписки у него нашлось письмо Аймаутова Юсупбека. Наконец, видел Адилева Динше в Кзыл-Орде, Алма-Ата и в Москве, в заключении. Аймаутов в каком учебном заведении работал не знаю, а знаю только то, что работал в Чимкенте.

В 1928 г. когда я переехал из Кзыл-Орды в Алма-Ата в первое время до отремонтривания квартиры жил в одном доме с Байзаковым Иса. Он пригласил в гости меня и др., в т. ч. и Джандосова Ораза. При разговоре о конфискации баев я сказал, что конфискация верхушек баев, составляющих незначительный процент населения, для казахского хозяйства не имеет никакого значения, усиление же налогов на скот, может повести скотоводческое хозяйство по пути истощения своего.

**А. Байтурсунов**

*Продолжение*

*г. Алма-Ата* *28 августа 1937 г.*

Работая в Кирвоенревкоме, я видел, что при решении вопросов, я не мог проводить свою точку зрения по многим вопросам, не основным, мелочным, встречавшимся в текущих делах Ревкома. Что убедило меня, что такое же положение может быть по основным вопросам. Зная жизнь и быт казахского народа, участие свое в решении вопросов, касающихся казахов, считал важным. Для этого требовалось быть партийным, ибо все вопросы решались в партийных органах, и я решился вступить в партию. Хотя я вступил в партию, но при решении вопросов по-прежнему участвовать не мог, потому что ко мне доверия не было, поэтому все вопросы Кирвоенревком предварительно обсуждал без моего участия, и намеченное решение вносил на обсуждение Ревкома с моим участием.

Первое расхождение произошло в вопросе о слиянии казахской партийной организации с Оренбургской городской организацией. Я был против этого. Соображение мое было такое: Оренбургская партийная организация, где членами были почти все русские, при решении вопросов казахских, не зная жизнь и быт казахов, могут решать их неправильно, и это решение как большинства может проводиться в жизнь. Мое это заявление не принималось во внимание, и состоялось слияние двух организаций. Казахов коммунистов в Оренбурге было мало, до вылазки, что казахские вопросы решают, другие, имеющие о казахских делах мало представления или совсем не имеющие представления. Хотя мое заявление противоречило принципу интернационализма, но решение вопросов казахских людьми, не знающими положения дел у казахов, считал в корне неправильным, ибо при решении вопросов правильное решение может быть только тогда, когда решающие хорошо знакомы с тем, что обсуждается. Я не могу сейчас припомнить, какие вопросы решались в то время, когда состоял кандидатом в партию, потому что я, состоя в партии, оказывался вне партии, по имевшемуся ко мне недоверию; наконец, от меня избавились окончательно, исключив меня из партии. К этому времени успели появиться, казахские коммунисты, разделяющие мою точку зрения, правильно подходящие к казахским вопросам. Одним из таких казахских коммунистов был Садвакасов Смагул.

По выходе из партии к известным вопросам мог иметь известные отношения, но был лишен и того малого участия, о котором сказано выше, осталось в моем распоряжении высказывать только свое мнение, когда рассматривались более или

менее важные вопросы, касающиеся казахов. Так в Оренбурге начался и закончился, кажется, в Кзыл-Орде вопрос о второй революции у казахов, инициатором которого был Вайнштейн, по мнению которого казахи остались не затронутыми революцией, надо потрясти, произвести революцию. В начале, когда не ясно было, в чем должно состоять это потрясение, я относился к этому отрицательно, думая, что казахи не могут выдержать второго потрясения. Но когда выяснилось, что под потрясением разумелось передел пахотных и сенокосных угодий и конфискация баев, отношение мое к этому вопросу изменилось, потому что в переделе сенокосных и пахотных угодий, ничего опасного для казахского хозяйства не видел, ибо переходных участков земель от одних казахов к другим, в общем в казахское хозяйство никаких потрясений не внесет. Точно также и конфискация, задевающая верхушки баев, составляющих незначительный процент, для общего казахского хозяйства не может быть ощутительной. Как я сказал выше начался этот вопрос в Оренбурге, закончился в Кзыл-Орде. К начальной стадии вопроса отношение Букейханова Алихана и Ильдеса Омарова, живших в то время в Оренбурге, было такое же, как у меня. Но потом Букейханов уехал в Москву, а Омаров – в Ташкент, поэтому к последней стадии вопроса какое было отношение их не могу сказать. Но когда жили все в Оренбурге, мы часто виделись, имели разговоры на современные темы, высказывая свое мнение по ним. Но и между нами нельзя сказать, всегда было единое мнение. О чем свидетельствует 1-й съезд казахских культурных работников, проходивший в Оренбурге, кажется в 1924 г., где рассматривались вопросы, главным образом, по орфографии, терминологии, латинизации шрифтов. До того времени в орфографии существовал мой принцип (такой же принцип предлагал в 1934 г. на съезде работников культуры проф. Жубанов Худайберген). На Оренбургском съезде с докладом выступил Омаров Ильдес со своим принципом орфографии, который был принят съездом взамен моего принципа. Но по политическим вопросам таких разногласий, насколько помню, не было. Кроме нас в Оренбурге был до 1921 г. Сарсенев Бай-Ахмет, разделявший по политическим вопросам наше мнение, но он умер в 1921 г. от холеры. За два года до переезда Центра из Оренбурга в Кзыл-Орду приехал в Оренбург Дулатов Мир-Якуб из Ташкента. В Оренбурге жил Кадырбаев Сейдазим, которого по некоторым свойствам характера, я бы затруднялся назвать политическим работником. В Оренбурге примыкал к нам Адилев Динше, которого любил Мир-Якуб Дулатов, как своего брата, которого по неустойчивости характера тоже [как] дельного работника не считал. Вокруг этой группы были еще другие, вспомнить не могу. Из алашордынцев кроме нас были в Оренбурге Кенжин Аспандиар, Токтабаев Карим, Шонанов Тельжан, Жаманмурынов Тель, с ними наша группа связи не имела, хотя они жили в Оренбурге. Какую же борьбу мы вели? Первая цель – проведение в решающихся в партии вопросах того, что находили, по своему мнению, правильным, для этого [пытались] влиять на тех коммунистов путем высказывания своего мнения в разговорах. Подобные разговоры часто имелись между мною и Садвакасовым Смагулом. С Ходжановым имели редкие встречи, поэтому не могу сказать, что обсуждение в партийных органах могло оказать на него какое-либо влияние; он не примыкая к нам держался самостоятельно, но по его выступлениям видно было, что по многим вопросам, в частности по земельному вопросу, точка зрения у него была такая же, как наша.

Ввиду наличия прямого сообщения между Оренбургом и Ташкентом, в случаях надобности связь держали с группой алашордынцев, живших в Ташкенте. В той группе были Досмухамедов Халил, Досмухамедов Жанша, Тынышпаев Мухамеджан, Испулов Мирзагазы, Беремжанов Газымбек, Жаленов Карим. Связь между двумя группами носила чисто информационный характер, заданий группы друг другу

не давали. Ни одна из этих двух групп не имела централизующего значения пред другой, работая на равных началах, не ожидая заданий и указаний одна от другой, сообразуясь с местными обстоятельствами. Каждая из этих групп алашордынцев [общалась] стихийно, без особых организационных собраний. Оренбургская группа алашордынцев возникла в 1920 г. В этой группе состояли: я, Букейханов Алихан, Омаров Ильдес, потом, когда приехал в Оренбург, Дулатов. Кроме указанных Оренбургской и Ташкентской могли-ли возникнуть такие же группы в других городах, мне неизвестно; полагаю, что такие группы могли образоваться в тех городах, где работали алашордынцы не в единственном числе. Определенно не зная, были ли другие группы алашордынцев в других городах, не могу сказать, кем они были возглавлены. Цель как Оренбургской, так и Ташкентской групп бороться в советских органах за решение вопросов в советских органах соответственно интересам казахов, влияя в возможных случаях на решение их и в партийных органах. Посылка Болганбаева в Ташкент вызвана была получением письма от Валидова Закия, который просил прислать кого-нибудь из казахов. Дальнейшая связь с ним прекратилась.

Практическая деятельность как Оренбургской, так и Ташкентской группы, сообразно указанной выше цели, протекала в советских органах. В других местах как протекала работа подобных групп, если они имелись, не знаю. Но полагаю, что везде, где работали алашордынцы, могли вести свою работу в том же направлении, потому что несомненно алашордынцы вести работу по-коммунистически не могут. Так как для советских органов, первое время набирались везде большею частью алашордынцы, на работу этих органов, очень возможно, могли влиять алашордынцы. Советская печать в Казахстане в первое время находилась в руках алашордынцев, то могла проводиться алашордынская идеология. Всего этого я не отрицаю. Но того, чтобы задания исходили из какого-либо центра, не было. Ташкентскую группу возглавлял Халил Досмухамедов, а Оренбургскую – я и Букейханов, но эти группы действовали независимо друг от друга, имея лишь связь между собой.

К Оренбургскому относится связь с Рыскуловым Тураром. Я с ним первый раз познакомился в 1920 г., когда он был [переведен] с поста председателя ТурЦИКа и приехал в Москву. Второй раз (в 1924 г.) заходил к нему на дом. Третий раз в Кзыл-Орде в Наркомпросе или Совнаркоме, не помню. Но сколько бы ни виделись, разговоры наши носили не искренний характер, ко мне относился он не совсем доверчиво. С таким же недоверием относился и к Ходжанову. Как тот, так и другой в своих разговорах со мной объяснялись мнениями кратко. Это объяснял я себе тем, что Рыскулов и Ходжанов находились между собой во вражде; ввиду чего каждый из них полагал, что я имею близкое отношение с противником, т. е., Рыскулов думал, что я в близких отношениях с Ходжановым, а последний думал наоборот я в близких отношениях с Рыскуловым. Поэтому разговоры их со мною не отличались откровенностью.

Покончив этим с оренбургским периодом, я перейду теперь к кзыл-ординскому. Прежде всего, к перенесению центра Казахской республики из Оренбурга в Кзыл-Орду относился одобрительно, полагая, что казахские вопросы будут решаться без давления оренбургских коммунистов, составлявших всегда большинство. В Кзыл-Орде занимали три вопроса: земельный вопрос, вопрос о конфискации баев-полуфеодалов и вопрос о латинизации шрифта. Не будучи специалистом по земельному вопросу, я этим вопросом не занимался, так по этой части работали люди, более сведущие, чем я, напр[имер], Букейханов Алихан, Испулов Мирзагазы. Вследствие этого, я могу говорить здесь о своем отношении к этому вопросу в общих чертах. Насколько я помню, большой спор вызывал тогда вопрос о

переделе пахотных и сенокосных участков и положение, защищаемое казахскими коммунистами – «в первую очередь обеспечить коренное население». На передел земельных участков между самими казахами я смотрел безразлично, о чем я имел случай говорить выше, здесь могу подтвердить то же самое: переход земельных участков от одних казахов к другим не может отразиться в общем на состоянии всего казахского хозяйства; изменение может внести только в индивидуальные хозяйства. Что касается положения – «в первую очередь обеспечить коренное население», то такое положение считал я и раньше (при царском правительстве) справедливым и защищал его, когда казахские лучшие земельные участки отбирались и передавались другим. Я думал, что при советской власти не допустить делать этого, и казахи, лишившиеся лучших участков при царизме, теперь должны получить равноценные участки в первую очередь. Вообще же, как сказал, земельными вопросами не занимался и как решен был земельный вопрос ясного представления не имею. В Кзыл-Орде я всецело занят был вопросом о латинизации шрифта. К конфискации баев уделял мало внимания, которая, как я в нескольких местах своего показания говорил, в общем благосостоянии казахского населения отразиться не могла, ввиду незначительности процента баев-полуфеодалов среди казахского населения. Большую борьбу я вел против латинизации шрифта. Я выступал против латинизации шрифта и на 1-м Тюркологическом съезде в Баку (1926 г.), и на всех дискуссиях по этому вопросу в Казахстане, и на совещании работников культуры в Татарстане (1926 г.). Я был против латинизации шрифта, во- первых, в этой мере не видел никакой необходимости, во-вторых, не находил никакого преимущества перед существовавшим у казахов арабским шрифтом и, в-третьих, самое важное, переход на другой шрифт грамотных казахов сделает неграмотными, что много значит для населения среди которого ощущался большой недостаток в грамотных людях. В то время, когда неграмотность среди населения не ликвидирована, совершить переход на другой шрифт, будет вместо ликвидирования неграмотности, увеличение ее. По всем этим соображениям я был против латинизации шрифта. Как в Оренбурге, так и в Кзыл-Орде я был преподавателем в Казинпросе. В своих лекциях, я возможно мог проводить идею, противную коммунистической, в этом опять-таки могла проявиться моя натура, неприспособленная к коммунизму. В свое время наделал шуму мой ответ на вопрос одного студента: «Будет-ли власть при коммунизме?». На это я ответил так: «До сего времени в истории человечества нет случаев, чтобы человеческое общество жило без власти». Поэтому ответ на этот вопрос, как положительный, так и отрицательный, будет ненаучный, так как наука основывается только на опытах. Подобного рода ответы и высказывания в моих лекциях могли быть, но алашордынская идеология свободно проводиться в учебных заведениях не могла, потому что студенты, не мальчики, а взрослые люди, среди которых имелись комсомольцы, которые не могли не реагировать на извращение коммунистической идеи или явную борьбу с нею, в духе национализма. Кроме преподавания, я занимался составлением учебников по каз. языку и теории литературы, где образцы, как для языка, так и для литературы, взяты были либо из произведений народного творчества, либо из произведений поэтов дореволюционных, что вызвало возражения некоторых. Но, ведь, когда составлялись эти учебники советской литературы на каз. языке не было. Следовательно, образцы языка и литературы могли браться только из произведений дореволюционных поэтов или из народной словесности. Каждый год в мае с 1926 г. по 1928 г. наездами читал лекции по казахской литературе в Ташкентском Казпедвузе, где не велась и той борьбы, которую вели мы в Оренбурге и в Кзыл-Орде. Это объясняется тем, что основные казахские вопросы решались в (центральной) Краевой партийной организации

и в Центральных [органах] соввласти, а оттуда поступали на места только для проведения в жизнь, а борьба наша велась до [принятия] решения, отсюда ясно, что по характеру и цели нашей борьбы ее не могли дать на местах. Таким образом, в Кзыл-Ординский период борьба наша велась мною по вопросу о латинизации шрифта, а Букейхановым Алиханом и Испуловым Мирзагазы по вопросу земельному, как вели свою борьбу, я не знаю. По конфискации баев борьба нами не велась.

В 1928 г. в сентябре я приехал в Алма-Ата по назначению на должность профессора в Каз[ахский] Госуд[арственный] университет. К тому времени Голощекин, одержав полную победу над своими оппонентами по казахским вопросам, можно сказать, единолично мог решать казахские вопросы, не встречая никаких возражений. Потому что коммунисты карьеристы, которым казахские вопросы, в какой бы то форме не решались, были безразличны, [они] во всем поддерживали, даже поощряли, что ни думал, ни говорил Голощекин, другие казахи-коммунисты, молча соглашались, боясь попасть в категорию националистов. С этого же периода начинается усиленное наступление на алашордынцев. Это был период, когда каждый казах-коммунист должен был, что-нибудь то сказать против алашордынцев, чтобы показать себя хорошим коммунистом. Я приехал в Алма-Ата, предвидя не возможность борьбы при таких обстоятельствах: когда Голощекину не мог возражать ни один коммунист казах, бороться с ним не было никакой возможности. Как сказано выше, борьба имела смысл до решения вопросов, после решения не имела значения, потому что решение власти проводились на местах.

По приезде в Алма-Ата единственный вопрос, в решении которого я хотел участвовать, был вопрос орфографии и алфавита на латинском шрифте. Вопрос этот дискутировался в течение целого года, я тоже изложил свою точку зрения в печати, но защищать ее на съезде не мог, потому что до открытия съезда, вернее в день открытия съезда, я был арестован (1 июня 1929 г.) до этого было известно, что арестованы Дулатов Мир-Якуб, Испулов Мирзагазы, Аймаутов Юсупбек. Тогда, почему и за что арестованы они, я не знал; объяснял все это тем, что идет гонение на алашордынцев.

*Продолжение*

*г. Алма-Ата* *20 сентября 1937 г.*

На 1-м Тюркологическом съезде я виделся со многими представителями тюркских народностей, но с кем-бы ни виделся на этом съезде, разговоры могли касаться только вопросов, подлежавшие обсуждению съезда, т. е., главным образом латинизации шрифта и принципа орфографии.

**А. Байтурсунов**

*АП РК. Д.09797. Т.2.Л.12-36. Автограф.*

## № 285
## Записка А. Байтурсунова супруге [Б. Байтурсуновой] о передаче в тюрьму

*г. Алма-Ата* *Без даты*

Байтурсуновой, Каскеленская 44, кв. № 2.

Пришлите мне ботинки, калоши, гамаши, 2 пары носков, 2 пары белья, пуховый шарф, верхнюю рубашку, подушку маленькую, мешочек для белья и мешочек для хлеба, шерстяное оделяло (серое или синее) и шапку. Рублей 30 денег.

**А. Байтурсунов**

*АП РК. Д.09797. Т.2.Л.37.Автограф.*

## № 286
## Запрос КГБ КазССР 3-му отделению 2 НКГБ КазССР

*г. Алма-Ата* *Апрель 1941 г.*
*Секретно*

Прошу выдать справку оперуполномоченному т. Балову [на]
Фамилия: Байтурсунова
Имя: Ахмета
Год рождения: 1875
Место рождения: Тургайского р-на, Кустанайской обл.
Адрес: Каскеленская, 44, кв. 2.
Место работы и должность: без определенных занятий.
Для сведения о проверяемом: арестован в октябре 1937 г. 3-м отделом УГБ НКВД КССР.
Какая нужна справка: указать номера следственного и архивного дела

СП отдела НКГБ КазССР[1*]

*АПРК. Д.09797. Т.2.Л.38.Подлинник.*

## № 287
## Справка о Байтурсунове А.

*г. Алма-Ата* *11 апреля 1941 г.*

По централизованной общесправочной картотеке 1-го Спецотдела НКВД Казахской ССР значится Бектурсунов[2*] Ахмет, 1870[3*] года рождения, Тургайского р-на Кустанайской. обл.

Осужден тр[ойкой] НКВД по Алма-Атинской обл. 25 ноября 1937 приговорен к ВМН.

Приговор приведен в исполнение

Нач. 3-го отделения 1 с/отд.
НКВД Казахской ССР

Помета: Справку наводил.[4*] 11 апреля 1941 г.

*АПРК. Д.09797. Т.2.Л.38 и об. Подлинник.*

[1*] Подпись неразборчива.

[2*] Так в документе.

[3*] Так в документе.

[4*] Подпись неразборчива.

## № 288
## Запрос КГБ при СМ КазССР партийным и государственным архивам о сведениях об А. Байтурсунове

*г. Алма-Ата* *21 июля 1958 г.*
*Секретно*

Нами проверяется Байтурсунов Ахмед [65], 1870 года рождения, уроженец Тургайского р-на, Кустанайской обл., осужденный в 1938 г.[1*] за антисоветскую деятельность.

Байтурсунов являлся одним из организаторов и руководителей контрреволюционной партии «Алаш» и правительства Алаш-Орда, в составе которого в 1917–1919 гг. вел активную борьбу против советской власти на территории Казахстана.

В годы Гражданской войны Байтурсунов был одним из организаторов вооруженных отрядов Алаш-Орда для борьбы с советской властью. Он причастен к организации расстрелов национального героя казахского народа Иманова Амангельды, командира партизанского отряда Таран и других коммунистов.

Являясь лидером Алаш-Ордынского правительства, Байтурсунов установил связь с басмаческим движением в Средний Азии, в частности с ее руководителем Валидовым Заки, а в 1926 г. в г. Баку вошел в состав пантюркистского центра и поддерживал связь с руководителями антисоветской националистической организации в Азербайджане – Чобан-заде Бекиром и Губайдуллиным Газизом Саликовичем.

В последующие годы Байтурсунов организовал сопротивление проведению в жизнь мероприятий партии и правительства по социалистическому преобразованию Казахстана.

Сообщая об изложенном, просим проверить и сообщить, какими данными располагаете в отношении Байтурсунова.

начальник отдела КГБ при СМ КазССР
**Ловягин**

*Резолюция:* Михайловой [уточнить] причины исключения из кандидатов в члены партии в 1921 г. Позвонил 29 июля.
Отп.10 экз
9 – адресаты
10 – в дело №
пор. № 778
исп. Булатов
печ.нг.15.07.1958 г.
черновик уничтожен
*Верно:* **Булатов**

*АПРК. Д.09797. Т.2.110 и об. Заверенная копия. Л.125 и об.[2*] Подлинник.*

[1*] Так в тексте. Осужден 25 ноября 1937 г.

[2*] Запрос, направленный начальнику Госархива Омской обл.

**№ 289**
**Ответ Казахского филиала ИМЛ при ЦК КПСС Института истории партии при ЦК КПК[1*] начальнику отдела КГБ при СМ КазССР Ловягину на запрос о предоставлении сведений об А. Байтурсунове**

*г. Алма-Ата* *19 августа 1958 г.*

*ул. Комсомольская, № 107*
*Тел.4106*

Препровождаются нижеследующие архивные материалы на Байтурсунова Ахмета:

1. Выписка из протокола заседания комиссии по чистке партии 6-го района от 27 ноября 1921 г.
2. Копия заявления от 15 ноября 1921 г.
3. Выписка из газеты «Известия Киргизского края» от 15 апреля 1920 г.

Приложение по тексту на […][2*] листах.

Зам. директора по архиву
Институт истории партии
при ЦК КП Казахстана **Н. Нейц**

*Приложения*

**№ 1**
**Выписка из протокола заседания комиссии по очистке партии 6-го района**

*[г. Оренбург]* *27 ноября 1921 г.*

| Слушали: | Постановили: |
|---|---|
| Байтурсунов Ахмет Байтурсынович № 924049 | Исключить из членов РКП как алашордынца и непосещение партийных собраний [в течение] 11-ти месяцев и не показавшего себя на политической работе и вступившего в РКП (б) после Гражданской войны и снять с ответственного поста. |

С подлинным верно: сотрудник Комиссии 6-го района[3*].

[1*]На бланке.

[2*]Пропуск текста

[3*]Подпись в архивной копии отсутствует.

**Выписка из протокола комячейки Наркомпроса**

| Слушали: | Прения: | Постановление: |
|---|---|---|
| Байтурсунов № 924049 | т. Бренд указал, что он за 13 месяцев не вносил взнос и не посещал собрания ячейки | т. Германов ввиду того, что он не вносил членский взнос и не посещал собрания и как бывший член Алаш-Орды механически ислючить из членов на 1 год |

С подлинным верно: сотрудник Комиссии 6-го района

**№ 2**
**Заявление члена РКП Ахмета Байтурсунова**
**в губернскую комиссию по чистке партии.**
**Через районную комиссию**

*г. Оренбург* *15 ноября 1921 г.*

Секретарь комячейки Кирнаркомпроса сообщил мне, что постановлением районной комиссии по чистке партии я исключен из партии. Поводом к исключению, как мне передано, послужили, во-первых, непосещение мною партийных собраний, во-вторых, несвоевременное внесение членских взносов, и, в-третьих, участие мое в организации Алаш-Орды.

Ни одного из этих фактов, ставящих мне в вину, я не отрицаю.

За три года существования в Киргизии советской власти и организации РКП работа среди киргизов в той или другой области нисколько не подвинулась вперед. Почему это так? Что мешает работе? Никто не задавал себе этого вопроса, и никто над ним серьезно никогда не задумался.

Для того, чтобы понять новую истину, достаточно секунды, а для того, чтобы усвоить ее и привыкнуть к ней, не достаточно десятков лет. Легко принимаются и усваиваются только такие истины и идеи, которые находятся в большем или меньшем согласии со средним уровнем принципов частной или общественной жизни.

Экономические планы многих утопистов потерпели неудачи на практике не от того, что они лишены были смысла, а от того, что они не отвечали условиям своей эпохи, т. е. не находили себе достаточно подготовленной почвы в человеческом уме. Вообще теория идет вперед быстро, а практика подвигается медленно, и жизнь лениво плетущаяся и вечно отстающая, едва может уловить свет далеко опередившей науки. Чувства, действовавшие на волю человека в течение продолжительного времени, проникают глубоко в душу, превращаются в привычку, в обычай и защищают свои убежища даже тогда, когда ум разрушил их фундаменты и расшатал устои.

Перед нами киргизский народ, умственно отсталый, чувственно погрязший в своем обычае, который хватает колеса прогресса за спицы всякий раз, когда они хотят катиться более или менее быстро. Народ этот не имеет не только литературы, но и учебников на своем языке, т. е. у него нет и того основного, без которого нельзя начать никакой культурно-просветительной работы. В принципе признано нужным вести среди киргизов политпросветительную агитпропагандистскую, партийную и всякую иную работу, и существуют для этого ряд организаций и учреждений.

Ведутся ли сказанные работы среди киргизов? Нет. Если взять самую простую работу в роде открытия библиотек, изб-читален, то и этой работы нельзя вести среди киргизов. Смешно говорить об открытии для киргизов библиотек и читален, не имея литературы на киргизском языке.

Идея коммунизма для киргизов и вообще для темной массы, по выражению Гейне: «чужая гостья». Всем известная истина, что народная масса является в умственном отношении отсталой, а по чувствам невосприимчивой ко всяким более глубоким переменам. Идея коммунизма привьется к киргизам нескоро. Ее привить мы можем не «кавалерийским налетом», а длительной строго методической работой. Те товарищи, которые расчитывают на скорый успех, не имея никаких благоприятствующих для этого данных, глубоко ошибаются. При обширности территории Киргизского края, при разбросанности его населения и при отсутствии железных дорог и иных средств передвижения и сообщения, о быстроте всякой работы, а тем более агитационно-пропагандистской и культурно-просветительной работы среди киргизов, мечтать не приходится. План работы по названным областям должен быть расчитан на долгий срок, но на верный успех. Распространить идею коммунизма мы можем среди киргизов либо наводнением Киргизии специально подготовленными для киргизского населения агитпропагандистами, либо усилением литературы на киргизском языке, а вернее всего и тем и другим. Но и то и другое будет пустым мечтанием до тех пор, пока не будет иметь самого основного – учебников киргизского языка.

Для того, чтобы правильно читать и писать на каком-нибудь языке, необходимо знать правила этого языка, а правила языка выводятся из свойств и законов данного языка. Киргизский язык недостаточно изучен и исследован. Приходится изучать и исследовать его свойства и законы и выводить из них правила. Каждое правило выводится после установления его правильности многочисленными примерами из устной народной литературы. Словом, работа очень трудная, кропотливая, требующая много времени и усидчивости.

Считая свою работу по составлению учебников киргизского языка основой всяких культурных работ среди киргизов, я уделял на другие работы времени столько, сколько вызывалось это необходимостью. Я принял программу РКП после долговременного искания путей освобождения киргизского народа. В 3, 4 и 5 пунктах моего заявления сказано было ясно, почему я вступаю в партию. Приняв программу партии вполне сознательно, без всякого легкомыслия и самообмана, я считаю себя в праве иметь свою голову для суждения свои соображения, планы и методы для работы среди киргизов.

Будучи комиссаром по просвещению, членом президиума КЦИК и председателем редакционной коллегии по составлению киргизских учебников, я был поставлен в такое условие, при котором необходимо было мне выбрать одно из двух: либо заниматься составлением учебников киргизского языка, либо заниматься посещением партийных собраний, на которых, по правде сказать, как мне, так и другим подобным мне товарищам из киргизов, нечего было делать. Я выбрал первое, считая себя более способным и полезным, но для работы по киргизскому языку и зная наверняка, что работа моя в этой области будет несравненно плодотворнее работы моей на партийных собраниях.

Обвинение меня в непосещении собраний имело бы смысл в том, случае, если бы время, могущее быть употребленным на посещение собраний, проводилось мною праздно, безо всякой пользы для партийного дела. Точно также обвинение в несвоевременном взносе имело бы смысл, если бы печатный станок находился не в руках РКП; раз станок находится в руках партии то время внесения членских взносов особенно важной роли в партийных делах не играет.

Что же касается обвинения меня в участии в алашордынской организации, то об этом знала та партийная организация, которая приняла меня в партию. Она же опубликовала мое заявление и вступление в партию в краевом органе печати. Я один из первых организаторов Алаш-Орды и я первый из этой организации, признавший советскую власть. Неправы те, которые говорят, что переход мой на советскую сторону совершен по необходимости. Такой необходимости в то время не было, ибо я перешел на сторону советской власти в начале 1919 г., когда Колчаковские войска стояли недалеко от Самары.

Ввиду всего сказанного, я нахожу, что товарищи члены районной комиссии по чистке партии недостаточно серьезно отнеслись к делу, не видя за менее важной стороной моих поступков, более важную сторону моей работы. Я бы ни слова не сказал если бы меня исключили из партии за действия и поступки, противные коммунистической идее. Таких поступков и действий с моей стороны не было, поэтому постановление комиссии об исключении меня из партии считаю недостаточно обоснованным и прошу отменить его.

*Приложение:* № 16 «Известий Киргизского края», за 1920 г., где опубликовано было мое заявление о вступление в партию.

**А. Байтурсунов**

## № 3
## Заявление Ахмета Байтурсынова о вступлении в РКП (б)

*г. Оренбург* *4 апреля 1920 г.*

Ниже мы печатаем заявление члена Киргизского ревкома и Всероссийского Центрального исполнительного комитета т. Ахмета Байтурсунова о вступлении в члены Российской Коммунистической партии.

Тов. Ахмета Байтурсунова знает вся степь. Каждый киргиз слышал имя этого вождя своего народа, крупного киргизского общественного деятеля и литератора.

Все политическое движение в развитии общественной мысли киргизского народа за последние десятилетия тесно связано с именем Байтурсунова. Он прошел все этапы политического развития, от мирного национального либерализма до признания Октябрьской революции и советской власти. После долгих колебаний и борьбы от киргизского национализма он пришел к международному коммунизму.

Это крупная победа нашей партии и лучший пример нашего влияния среди киргиз. Были и есть люди, утверждающие, что советская власть насильно насаждается среди киргиз, что здесь совершенно нет места для коммунизма и социализма. Мы всегда считали, что киргизы действительно слабо для этого подготовлены, но что одно спасение для них в советской власти и росте влияния нашей партии и все увеличивающегося роста коммунизма среди киргиз и, наконец, переход одного из крупных наших идейных противников в наши ряды является лучшим, доказательством правильности нашего взгляда.

Открытое вступление Байтурсунова в страшную когда-то для киргизских националистов большевистскую партию, лучший показатель крупного перелома во всем националистическом движении киргиз, убедившихся, что спасение веками порабощенного и угнетенного киргизского народа не в национализме и проповеди своих домашних дел, а в полном слиянии с борющимся под знаменем коммунистической партии пролетариатом.

Пусть каждый киргиз внимательно прочтёт каждое слово письма Байтурсынова, пусть каждый киргиз узнает мнение Байтурсунова о коммунистах, на которых

многие еще киргизы смотрят со страхом, которых наши враги в глазах темного народа рисуют грабителями, насильниками и хулиганами.

Было время, когда и Байтурсунов также смотрел на коммунистов-большевиков, боялся их и шел открыто против советской власти. Но скоро он начал убеждаться, что у Колчака и русской буржуазии нельзя найти той правды, свободы и справедливости, какую он искал для своего народа. Что правда на стороне советской власти, куда он перешел. Здесь он ближе познакомился, узнал коммунистов и на деле убедился, как он пишет, что одни коммунисты дают полную свободу угнетенным народам и вот он вступает в коммунистическую партию, чтобы сплотить киргизский трудовой народ под знаменем программы этой партии.

Ряды коммунистов киргиз увеличиваются еще одним крупным бойцом. Пусть это послужит примером для колеблющих и больше всего для тех, кто в усилении коммунистического влияния среди киргиз видел опасность для народа. Мы бьем своих врагов не только силой, но больше всего своими идеями. Вступление т. Байтурсунова в комунистическую партию будет считаться одной из крупных идейных наших побед среди киргиз.

*В Оренбургский комитет РКП (большевиков)*

После долговременного искания путей освобождения киргизского народа, находившегося в многовековом угнетении, я пришел к следующему убеждению:

1. Освобождённый киргизский народ может получить счастье только вместе со всей остальной угнетенной частью человечества, т. е. в мировой революции, в мировой федерации

2. Никакая другая, кроме интернациональной коммунистической партии большевиков, ставящей своей прямой целью и отчасти осуществившей на деле полное освобождение классов и наций не может делать этого.

3. Необходимой переходной ступенью к истинному трудовому демократизму является диктатура трудового слоя человечества в смысле полного политического и экономического господства пролетариата и полупролетариата.

4. Диктатура эта может утвердиться и действовать в интересах всего человечества только при том условии, если громадное большинство организованного трудового слоя человечества сознательно будет поддерживать ее, почему необходимо сплотить и киргизский трудовой народ под знаменем этой программы.

5. Программа РКП в области национальных отношений, а равно взгляд т. Ленина на самоопределение наций, изложенный в итогах дискуссии по самоопределению и тактических соображениях, высказанных Центральным комитетом РКП по отношению работы среди народов Востока при правильном применении и проведении в жизнь может вполне обеспечить интересы киргизского народа как нации угнетенной.

Ввиду выше сказанного я решил вступить в Российскую Коммунистическую партию большевиков, чтобы помочь ей в деле осуществления ее программы вообще и в частности по восточному вопросу, почему прошу Комитет принять меня в число членов РКП.

**Ахмет Байтурсунов**

*Известия Киргизского края, – № 16, – 15 апреля 1920 г.*

*Верно:* Зам директора Института истории партии при ЦК КПК по архиву Н. Нейц

*Алаш қозгалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920–1928 жж. Движение Алаш. Апрель 1920–1928 гг....указ. соч. – Алматы:Ел-шежіре, 2007. –Т.3. –Кн.1 – С.33–34.*

## № 290
## Жалоба С.Х. Бектемисовой Генеральному прокурору СССР [Р.А. Руденко] в порядке надзора (вторично) по неправомерности обвинения А. Байтурсунова[1*]

*г. Алма-Ата* *12 марта 1959 г.*

Мой брат Байтурсынов являлся дореволюционным представителем казахской интеллигенции.

До Октябрьской революции брат работал издателем газеты «Қазақ» в г. Оренбурге и у него свое время имелось ряд общеизвестных произведений. «Крык-Мысал», «Маса» и др., призывавшие казахский народ против царизма.

После установления в Казахстане советской власти брат работал по линии народного образования, сначала преподавателем казахского института народного образования в г. Оренбурге, затем КазГУ и ряде других высших учебных заведений в Казахстане.

Моему брату Байтурсынову Ахмету *принадлежит*[2*] большой и почетный труд – создание нового казахского алфавита и грамматики, т. к. Вам известно, что казахский народ при царском гнете не имел свою письменность.

Мне помнится позже бы разговор и преследовали брата за принадлежность к буржуазно-националистической партии Алаш-Орды, однако впоследствии брат был реабилитирован в силу амнистии и снова стал работать по линии народного образования.

В 1938 г. брату было более 60 лет, работал преподавателем КазГУ и он был арестован органами НКВД, детали обвинения я не знаю, но сотрудники НКВД мне сообщили, что мой брат проходит как «враг народа».

Мне не верится, что мой брат был врагом казахского народа, нет он этого сделать не мог, т. к. до революции он боролся за освобождение своего народа.

Когда арестовали брата, у него все ценные вещи, в т. ч. книги вывезены, описи вещей и другие документы нам не дали.

С момента ареста брата прошло более 20 лет, о его судьбе мне ничего неизвестно, тогда как много арестованных в тот период за аналогичные дела в данный момент реабилитированы.

Мой брат до революции вложил немало трудов для освобождения и процветания казахского народа. До меня никак не доходит, как брат мог совершить преступление против казахского народа. Полагаю, что мой брат, также ошибочно репрессирован, как и другие честные люди, которых сейчас реабилитировали.

Моя первая жалоба, адресованная Вам, поступила в прокуратуру Казахской ССР, однако жалоба оставлена без рассмотрения, даже не истребовано и не проверено по существу *дела.*[3*]

Я думала, будет тщательно проверено не только дело моего брата, но и все дела на тех, которые в свое время обвиняли моего брата, дали показания на моего брата и впоследствии были реабилитированы.

После ареста моего брата люди рассказывали и выдумывали, якобы мой брат совершил тяжкое преступление вместе с бывшими руководителями Казахстана:

[1*]Надзорное производство А. Байтурсынова. Отдел по надзору за следствием в органах госбезопасности прокуратуры СССР, г. Москва. Секретно Начато 13 марта 1959 г. Окончено 21 октября 1959 г.

[2*]Выделенное курсивом вписано от руки.

[3*]Выделенное курсивом вписано от руки.

Кулумбетовым, Курамысовым, Исаевым, Меңдешевым и др. Однако на указанных людей ныне дела прекращены.

Прошу Вас непосредственно, не поручая местному прокурору, проверить дела по обвинению моего брата Байтурсынова Ахмета в порядке надзора, подойти справедливо и гуманно, о последующих результатах сообщив мне по вышеуказанному адресу [66].

Приложение: на 2-х листах.[1*]

**Бектемисова С.**

От Бектемисовой Сакень Халиевны, проживающей в г. Алма-Ате п[очтовое]/ отделение 33, дом отдыха Каргалинка.

*Помета:* 15 февраля 1959 г.

*[ГАРФ] Ф. Р-8131. Оп.31. Д.86105. Л.1–3. Подлинник.*

## № 291
## Запрос прокурора отдела по надзору за следствием в органах ГБ Прокуратуры СССР Н. Афанасьева зам. прокурора КазССР Государственному советнику юстиции 3 класса А.П. Чурбанову о подготовке заключения по делу А. Байтурсунова

*г. Москва* *23 марта 1959 г.*

В связи с поступлением в прокуратуру СССР жалобы Бектемисовой Сакень Халиевны по делу её брата Байтурсынова Ахмета осуждённого в 1938 г, прошу Вас выслать заключение по указанному делу.

Первая жалоба по делу Байтурсынова А. была направлена Вам 15 апреля 1958 г. при № 13р.

Прокурор отдела по надзору за следствием
в органах госбезопасности Афанасьев

Помета: открыткой [ср] к 15 мая 1959 г.[2*] 21 марта 1959 г.

*Верно:*[3*]

*[ГАРФ] Ф.Р-8131. Оп.31. Д.86105. Л.4. Заверенная копия.*

[1*]В деле отсутствуют.

[2*]Вписано от руки.

[3*]Подпись неразборчива.

## № 292
## Ответ[1*] зам. прокурора Казахской ССР А. Чурбанова прокурору отдела по надзору за следствием в органах ГБ Прокуратуры СССР Н. Афанасьеву на запрос о подготовке заключения по делу А. Байтурсунова

*г. Алма-Ата* *8 апреля 1959 г.*
*Секретно*

В связи с поступившей в прокуратуру Казахской ССР жалобой Бектемисовой С.К., по делу её брата – Байтурсынова Ахмета, осужденного 25 ноября 1937 г. Тройкой УНКВД Алма-Атинской обл. к расстрелу по нашему поручению произведена проверка Комитетом Госбезопасности при СМ Казахской ССР.

Произведенной проверкой установлено, что Байтурсынов А. являлся одним из основателей и руководителей контрреволюционной националистической партии «Алаш» и правительства Алаш-Орда, ставивших своей целью свержение советской власти в Казахстане.

С этой целью алашордынцы, возглавляемые Байтурсыновым А. и др., создали вооруженные отряды, проводили карательные операции на территории Казахстана, в частности ими были убиты герой Гражданской войны Амангельды Иманов и др., вступали в сговор и союз с контрреволюционным колчаковским правительством.

Проверкой так же установлено, что Байтурсынов в 1930 г. органами ОГПУ был привлечён к уголовной ответственности и осужден за контрреволюционную деятельность, проводимую им в Казахстане в 1920–1929 гг., т. е. после амнистирования алашордынцев.

Что же касается обвинения Байтурсынова А. в антисоветской деятельности в 1935–1937 гг., то в этой части объективных доказательств не имеется.

В своем письме по результатам проверки Комитет Госбезопасности при СМ Казахской ССР, учитывая активную контрреволюционную деятельность Байтурсынова в первые годы существования советской власти высказал свое мнение о нецелесообразности пересматривать решение Тройки УНКВД в отношении Байтурсынова.

С таким мнением согласна и прокуратура Республики.

Вследствие чего дело Байтурсынова возвращено на хранение в архив КГБ при СМ КазССР.

Зам. прокурора Казахской ССР
Государственный советник юстиции
3 класса **А. Чурбанов**

Помета: 909-59 г. КазССР. 14 апреля.[2*]

*Приложение*

### Справка

Пост[ановлением] Коллегии ОГПУ от 4 апреля 1930 г. Байтурсынов Ахмед был осужден к расстрелу, который 8 января 1931 г. [постановлением] ОГПУ заменен 10 годами. Пост[ановлением] ОГПУ от 4 ноября 1932 г. от [наказания] досрочно освобожден с высылкой в Севкрай (г. Архангельск) на 3 года.

[Прокорор][3*]

*[ГАРФ] Ф. Р-8131. Оп.31. Д.86105. Л.6–7. Подлинник. Л.7. Автограф.*

[1*]На бланке Прокуратуры Казахской ССР входящий 5-364Д-58 г./507с на вх. первого отдела Прокуратуры СССР № 13/6259 от 15 апреля 1959 г. на № 13/6-909-59 от 23 марта 1959 г.

[2*]Подпись неразборчиво.

[3*]Подпись неразборчиво.

## № 293
## Ответ прокурора Отдела по надзору за следствием в органах Г.Б. Васильева С.Х. Бектемисовой[1*] на жалобу по делу А. Байтурсунова

*[г. Москва]* *21 апреля 1959 г.[2*]*

Сообщаю, что Ваша жалоба по делу брата Байтурсынова Ахмета проверена.

Установлено, что Байтурсынов Ахмет в 1937 г. был арестован и осужден правильно и для прекращения дела оснований нет.

Прокурор Отдела по надзору за следствием
в органах Государственной безопасности
старший советник юстиции **Васильев**

*Верно:*[3*]

*[ГАРФ] Ф. Р-8131. Оп.31. Д.86105. Л.8. Заверенная копия.*

## № 294
## Письмо М.С. Соломенцева Генеральному прокурору СССР А.Я. Сухареву о заявлении Ш.А. Байсаловой по вопросу реабилитации ее отца А.Б. Байтурсунова[4*]

*г. Москва* *29 июля 1988 г.*
*Особый контроль*

Уважаемый Александр Яковлевич!

Посылаем Вам поступившее в Комиссию ЦК КПСС заявление Ш.А. Байсаловой (г. Алма-Ата) по вопросу о реабилитации в судебном порядке ее отца А.Б. Байтурсынова, репрессированного в 1928 г.

О результатах рассмотрения заявления просим сообщить Ш.А. Байсаловой и Комиссии ЦК КПСС.

[председатель Комитета
партийного контроля при ЦК КПСС]
**М.С. Соломенцев**

*Визы[5*]: В наряд 02.08.1988, 15.09.89, 08.08.1988*

*[ГАРФ] Ф. Р-8131. Оп.31. Д.86105. Л.11. Подлинник*

---

[1*]Направлено по адресу: г. Алма-Ата, почтовое отделение 33, дом отдыха «Каргалинка».

[2*]№13/6-909-59

[3*]Вх. № 34-к от 2 августа 1988 г.

[4*]Урожденной Байтурсыновой Шолпан Ахметовны, проживающей в г. Алма-Ате, индекс 480083 по ул. Кашгарской д.3, кв.8, тел. 39-41-43.

[5*]Получено почтой 27 мая 1988 г. Зарегистрировано Комитетом партийного контроля при ЦК КПСС 11 июля 1988 г. вх. № 048169.

## № 295
## Заявление Ш.А. Байсаловой[1*] Политбюро ЦК КПСС, Комиссии по рассмотрению дел незаконно репрессированных по вопросу реабилитации ее отца А.Б. Байтурсунова[2*]

*г. Алма-Ата* *15 мая 1988 г.*

Прошу рассмотреть дело моего отца Байтурсынова Ахмет Байтурсыновича, репрессированного в период массовых репрессий 1930-х гг.

Мой отец Ахмет Байтурсынович Байтурсынов являлся крупным казахским ученым-лингвистом, поэтом-просветителем и переводчиком, 1873 г. рождения, уроженец Тургайского у. Мать моя Александра, русская по национальности, выходя замуж за Ахмета Байтурсынова, приняла мусульманское вероисповедание и получила имя Бадрисафа.

После ареста своего отца Байтурсына (моего деда) и отправления его на каторжные работы в Сибирь за сопротивление царским властям (1885) Ахмет Байтурсынов поступил в 1886 г. в Тургайское русско-казахское двухклассное училище, после окончания которого затем в 1891 г. направился в г. Оренбург и поступил в киргизскую (казахскую) учительскую школу, которую закончил в 1895 г. В дальнейшем он, изучая европейскую литературу, занимался систематическим саморазвитием.

Педагогическая деятельность Ахмета Байтурсынова начинается с 1895 г. В период с 1895 г. по 1909 г. он учительствовал в аульных и волостных двуклассных училищах в Актюбинском, Кустанайском и Каркаралинском уездах.

В начале XX в., живя в Каркаралах, Ахмет Байтурсынов принимал участие в революционном движении, работая вначале нелегально, а затем после обнародования манифеста 17 октября 1905 г. являлся одним из видных и активных руководителей казахской народной массы. С наступлением реакции Ахмет Байтурсынов 1 июля 1909 г. был арестован и заключен в Семипалатинскую тюрьму, где содержался до 21 февраля 1910 г., а затем выслан на 2 года за пределы киргизских (казахских) степей.

С начала 1913 г. А. Байтурсынов издавал первую казахскую газету «Қазақ», просуществовавшую до октября 1918 г. Наряду с публицистикой писал стихи, выпустил сборник стихов «Маса» («Комар»), перевел на казахский язык 40 басен И.А. Крылова.

После Февральской революции Ахмет Байтурсынов втянулся в водоворот общественно-политической жизни. На всех съездах краевых и областных он являлся одним из активных руководителей. Вслед за свержением царизма А. Байтурсынов был избран в члены Всероссийского учредительного собрания от Тургайской обл. по списку националистической партии «Алаш». До 1919 г., находясь в рядах автономистов-националистов, в марте того же года А. Байтурсынов, убедившись в пагубности для казахского народа национальной политики правых партий, перешел на сторону советской власти.

Весной 1919 г. Восточная часть Временного Народного Совета «Алаш-Орды», в которую входил Ахмет Байтурсынов, обратилась к Советскому правительству с просьбой дать им амнистию с условием разрешить им принять участие в

[1*] Урожденной Байтурсыновой Шолпан Ахметовны, проживающей в г. Алма-Ате, индекс 480083 по ул. Кашгарской д.3, кв.8, тел. 39-41-43.

[2*] Получено почтой 27 мая 1988 г. Зарегистрировано Комитетом партийного контроля при ЦК КПСС 11 июля 1988 г. вх. № 048169.

установлении советской власти на территории Казахстана. Эта просьба была удовлетворена. Президиум ВЦИК издал циркуляр, в котором указывалось: «На основании Постановления Всероссийского Центрального исполнительного комитета от 4 апреля 1919 г. Президиум ВЦИК предлагает Киргизскому. (Казахскому) и Сибирскому революционному комитетам и Челябинскому губисполому широко оповестить население о вышеупомянутом постановлении ВЦИК и разъяснить, что Президиум ВЦИК находит своевременным допустить бывших членов правительства «Алаш-Орды» к советской работе и категорически запрещает преследование за прошлую их деятельность».[1*]

В соответствии с этим актом высшего органа советской власти и по указанию ЦК РКП(б) Ахмет Байтурсынов принят в Коммунистическую партию. Его сознательное вступление в ряды Коммунистической партии расценивалось, тогда как крупная идеологическая победа коммунистов. Заявление моего отца при вступлении в партию было напечатано в газете «Известия Киргизского (казахского) края» (документы эти прилагаются).

Мой отец Ахмет Байтурсынов сразу же включился в активную работу по подготовке образования Казахской Автономной Советской Социалистической Республики, несколько раз был принят лично В.И. Лениным, о чем свидетельствуют следующие документы:

«Июль 24, 1919 г. Ленин подписывает мандаты о назначении постановлением СНК от 24 июля 1919 г. С.С. Пестковского – председателем, а Сейтгали Мендешева, Бахытджана Каратаева, Ахмета Байтурсынова, Мухамедьяра Тунгачина, В.Л. Лукашева и А.Т. Джангильдина – членами Военно-революционного комитета по управлению Киргизским краем. **Владимир Ильич Ленин**».[2*]

«Декабрь, позднее 9, 1919 г. Ленин принимает в Кремле председателя Военно-революционного комитета по управлению Киргизским краем С.С. Пестковского и члена ВРК А. Байтурсынова по их просьбе. Слушает доклад Пестковского о хозяйственном и политическом положении края, о трудностях политико-просветительной работы; советует подготовить несколько хороших докладов, перевести их на казахский язык и записать на граммофонные пластинки, приобрести возможно большее количество граммофонов и разослать их вместе с пластинками по кочевьям в степи; предлагает не торопиться с политикой перераспределения скота у кочевников в пользу бедноты. **Владимир Ильич Ленин**».[3*]

На первом и втором съездах Советов Республики в 1920 и 1921 гг. Ахмет Байтурсынов *дважды*[4*] избирался членом правительства – Народным Комиссаром просвещения Казахской АССР. В 1925 г. – преподаватель-профессор Киргизского (Казахского) института, председатель научно-литературной комиссии при Наркомпросе (Академцентра) и почетный председатель Общества изучения Киргизского (Казахского) края.

Ахмет Байтурсынов – автор усовершенствованной казахской азбуки, созданной на основе арабского алфавита, им же создана грамматика казахского языка и учебники по фонетике, синтаксису и этимологии казахского языка, а также по теории словесности и истории культуры.

Игнорируя вышеупомянутое предупреждение В.И. Ленина и Постановление

[1*]Документ хранится в ЦГА Казахской ССР (ныне ЦГА РК). Ф.4. Оп.3. Д.4. Л.2. (прим. Ш.А. Байсаловой).

[2*]Биографическая хроника. Т.7. – С.406 (ссылка Ш.А. Байсаловой).

[3*]Биографическая хроника. – Т.8. – С.108. Сборник: В.И. Ленин о Казахстане. Документы. Даты жизни и деятельности В.И. Ленина, связанные с Казахстаном. – Алма-Ата: Казахстан, 1982 г. – С.295, 313 (ссылка Ш.А. Байсаловой).

[4*]Выделенное курсивом вписано от руки.

Всероссийского Центрального исполнительного комитета от 4 апреля 1919 г. Первый секретарь Компартии Казахстана Ф.И. Голощекин осенью 1928 г. осуществил конфискацию скота и имущества у баев-феодалов с перераспределением их среди неимущих, имевшую пагубные последствия, а также дальнейшие заготовительные кампании по изъятию мяса и зерна подчистую, что привело к голоду и массовой гибели людей.

Ф.И. Голощекин, будучи неуверенным в правильности этого насильственного мероприятия, названного им «Малым Октябрем», распорядился провести превентивные меры якобы по предотвращению возможных противодействий и арестовать более трех десятков представителей дореволюционной казахской интеллигенции.

Отец мой, Ахмет Байтурсынов, живший и работавший в г. Алма-Ате был вызван 2 июня 1928 г. в г. Кзыл-Орду на совещание филологов и литераторов, где и был арестован, переправлен в Алма-Атинскую тюрьму, куда мы носили передачи. Ничего о деле отца мы не знали. Получив письмо от отца из Архангельска, мы узнали, что он сослан туда ОГПУ. А в октябре 1929 г. мою мать Бадрисафу и меня сослали как спецпереселенок в г. Томск, где мы жили до октября 1932 г. Из Томска мою мать выслали, в Нарынский р-н Западно-Сибирского края.

Отец мой Ахмет Байтурсынов был освобожден из ссылки в 1934 г. через Международный Красный Крест после его обращения к Е.П. Пешковой (жене А.М. Горького), благодаря ее ходатайству и приехал к свой жене Бадрисафе в Кривошеинский р-н Западно-Сибирского края, откуда затем вдвоем вернулись в Алма-Ату.

В 1937 г. 8 *октября*[1*] мой отец Ахмет Байтурсынов был вторично арестован органами НКВД Казахской ССР в Алма-Ате в период массовых репрессий, и с тех пор никаких сведении о нем я не имею.

Сама же я вернулась из ссылки в Алма-Ату в 1933 г., вышла замуж за Байсалова, в 1950 г. за отца была заключена в тюрьму и осуждена на 10 лет по ст. 58 Уголовного Кодекса Казахской ССР. Срок отбывала в Чемолгане и освобождена в 1953 г., а затем была полностью реабилитирована.

Прошу Комиссию Политбюро ЦК КПСС пересмотреть дело моего отца Ахмета Байтурсынова, *незаконно*[2*] дважды репрессированного, вернуть ему честное имя гражданина Советского Союза.

Все казахское население республики до сих пор пользуется созданной Ахметом Байтурсыновым грамматикой казахского языка, а имя автора ее остается под запретом. Прошу снять запрет с литературных и научных трудов Ахмета Байтурсынова и восстановить его авторское право.

**Шолпан Ахметовна Байсалова-Байтурсынова**

*[Государственный архив РФ Ф.Р-8131(8/31)].*

[1*]Выделенное курсивом вписано от руки.

[2*]Выделенное курсивом вписано от руки.

**№ 296**
**Протест Прокурора КазССР Г.Б. Елемисова**
**Судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда КазССР**
**по делу Байтурсунова А. [67]**

*(в порядке надзора)*

*г. Алма-Ата* *19 октября 1988 г.*
*ул. Мира, 110*

По Постановлению тройки УНКВД Алма-Атинской обл. от 25 ноября 1937 г. Байтурсунову Ахмету, 1870 года рождения, уроженцу Тургайского р-на Кустанайской обл., казаху гражданину СССР, беспартийному со средним образованием, проживавшему в г. Ама-Ате определен расстрел. Постановление исполнено 8 декабря 1937 г.

Он признан виновным в том, что в 1921 г. в г. Оренбурге создал контрреволюционную организацию, поддерживал связь с главой Среднеазиатской пантюркской организации Валидовым, а после отбытия наказания за эти преступления, в 1937 г., вновь установил связь с одним из активных членов вскрытой в г. Алма-Ате контрреволюционной Тюркской народной партии Кабдалиевой Г.

Дело в кассационной инстации не пересматривалось.

Постановление тройки УНКВД Алма-Атинской обл. подлежит отмене, а дело прекращению по следущим основаниям:

Байтурсунов виновным себя не признал и показал, что связи с какой-либо контрреволюционной партией не имел, хотя, как председатель Казинпроса высказывал свое несогласие с проводимыми отдельными мероприятиями советской власти. В частности, такие расхождения имелись по вопросу латинизации казахского шрифта. Далее он показал, что в 1937 г. к нему на квартиру приходила незнакомая женщина и сообщила, что ее муж содержится в тюрьме за какое-то политическое дело, связанное с Японией.

Он ей ответил, что политическими делами не занимается, если Япония хочет воевать с советской властью, то не спросит казахов.

Кабдалиева Г. показала, что она по предложению Кисаева, привлеченного к уголовной ответственности вместе с ее мужем Абкиевым, обратилась за советом к Байтурсунову. Последний ответил, что от подобной работы отошел, поэтому никакого совета дать не может.

Других данных, свидетельствующих о связи Байтурсунова с якобы контрреволюционными организациями, не добыто.

Кроме этого, по делу допущены грубые нарушения уголовно-процессуального кодекса: расследование начато без возбуждения уголовного дела, и оно проведено с явным обвинительным уклоном.

Байтурсунов был взят под стражу без каких-либо доказательств его вины, к этому моменту он даже не допрашивался. Обвинение ему предъявлялось без ссылки на норму уголовного закона.

По окончании следствия он не был ознакомлен с материалами уголовного дела и лишен защиты.

Дело в таком виде представлено на рассмотрение несудебного органа, который затем вынес Байтурсунову А. «заочный приговор». Таким образом, он необоснованно был привлечен к уголовной ответственности и подвергнут наказанию. На основании изложенного, руководствуясь ст. 364–367 УПК КазССР, прошу:

Постановление тройки УНКВД Алма-Атинской обл. от 25 ноября 1937 г. отменить и дело в отношении Байтурсунова Ахмета прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления.

Приложение: Уголовное дело № 7828 в 2-х томах, подлежит возврату в КГБ Казахской ССР.

Прокурор Казахской ССР
государственный советник юстиции 2-го класса
**Г.Б. Елемисов**

*[Государственный архив РФ Ф.Р-8131(8/31). Оп.31. Д.86105. Л.86–105].*

## № 297
## Определение[1*] об отмене Постановления тройки УНКВД Алма-Атинской обл. от 25 ноября 1937 г. и прекращении дела в отношении Байтурсунова А. за отсутствием в его действиях состава преступления

*г. Алма-Аты* *4 ноября 1988 г.*

Судебная коллегия по уголовным делам Верховного суда КазССР в составе председательствующего т. Айтмухамбетова Т.К., членов тт. Грабарника Е.Л., Кенжебаева К.Т., с участием прокурора Казахской ССР т. Елемисова Г.Б., рассмотрев в г. Алма-Ате, на заседании от 4 ноября 1988 г. уголовное дело в отношении Байтурсунов Ахмета, поступившее по протесту прокурора Казахской ССР, *установила:*

По постановлению тройки УНКВД Алма-Атинской обл. от 25 ноября 1937 г. Байтурсунову Ахмету, 1870 года рождения, уроженцу Тургайского р-на Кустанайской обл., казаху, гр-ну СССР, беспартийному, со средним образованием, проживавшему в г. Алма-Ате определен расстрел. Постановление исполнено 8 декабря 1937 г.

Байтурсунов признан виновным в том, что в 1921 г. в г. Оренбурге создал контрреволюционную организацию, поддерживал связь с главой Среднеазиатской пантюркской организации Валидовым, а после отбытия наказания за эти преступления, в 1937 г., вновь установил связь с одним из активных членов скрытой в г. Алма-Ате контрреволюционной тюркской народной партии Кабдалиевой Г.

Дело в кассационной инстанции не пересматривалось.

В протесте прокурора республики ставится вопрос об отмене постановления тройки в отношении Байтурсунова А. и прекращении дела производством за отсутствием в его действиях состава преступления.

Заслушав доклад члена Верховного Суда Казахской ССР Кенжебаева К.Т., заключение прокурора Казахской ССР Елемисова Г.Б., поддержавшего протест, рассмотрев материалы дела и обсудив доводы протеста, судебная коллегия считает, что протест следует удовлетворить по следующим основаниям.

Байтурсунов А. виновным себя не признал и показал, что связи с какой-либо контрреволюционной партией не имел, хотя, как председатель Казинпроса высказывал свое несогласие с проводимыми отдельными мероприятиями советской власти. В частности, такие расхождения имелись по вопросу латинизации казахского шрифта.

Далее он показал, что в 1937 г. к нему на квартиру приходила незнакомая женщина и сообщила, что ее муж содержится в тюрьме за какое-то политическое дело, связанное с Японией.

[1*] № 11/2нкр-18/88

Он ей ответил, что политическими делами не занимается, если Япония хочет воевать с советской властью, то не спросит казахов.

Кабдалиева Г. показала, что она по предложению Кисаева, привлеченного к уголовной ответственности вместе с ее мужем Абкиевым, обратилась за советом к Байтурсунову. Последний ответил, что от подобной работы отошел, поэтому никакого совета дать не может.

Других данных, свидетельствующих о связи Байтурсунова с якобы контрреволюционными организациями, не добыто.

Кроме этого, по делу допущены грубые нарушения уголовно-процессуального кодекса: расследование начато без возбуждения уголовного дела, и оно проведено с явным обвинительным уклоном.

Байтурсунов был взят под стражу без каких-либо доказательств его вины, к этому моменту он даже не допрашивался. Обвинение ему предъявлялось без ссылки на норму уголовного закона.

По окончании следствия он не был ознакомлен материалами уголовного дела и лишен защиты.

Дело в таком виде представлено на рассмотрение несудебного органа, который затем вынес Байтурсунову А. «заочный приговор».

Таким образом, он необоснованно был привлечен к уголовной ответственности и подвергнут наказанию.

На основании изложенного, руководствуясь ст. 375 УПК КазССР, судебная коллегия определила:

Постановление тройки УНКВД Алма-Атинской обл. от 25 ноября 1937 г. отменить и дело в отношении Байтурсунова Ахмета прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления.

Протест прокурора Казахской ССР удовлетворить [68].

Председательствующий **Т.К. Айтмухамбетов**
Члены колегии: **Е.Л. Грабарник**
**К.Т. Кенжебаев**

*[Государственный архив РФ Ф.Р-8131(8/31). Оп.31. Д.86105. Л.194].*

## № 298
## Ответ и. о. старшего помощника прокурора КазССР Т.К. Кульбаева замнач отдела по надзору за следствием в органах ГБ Прокуратуры СССР советнику юстиции Л.Ф. Космарскому[1*] об отмене постановления тройки и прекращении дела в отношении А.Б. Байтурсунова за отсутствием в его действиях состава преступления

*г. Алма-Ата* *12 апреля 1989 г.*

Заявление Байсаловой Ш.А. рассмотрено и сообщаю следующее.

Ее отец Байтурсынов Ахмет, 1870 года рождения, в 1930–1937 гг. по обвинению в совершении контрреволюционных преступлений дважды был привлечен к уголовной ответственности и несудебными органами репрессирован.

В связи с незаконностью принятых решений прокурором Казахской ССР в Верховный суд республики принесены протесты об их отмене и прекращении дел за отсутствием в действиях Байтурсынова А. состава преступления.

[1*] Ответ на № 13/909-59 от 30 августа 1988 г. на бланке Прокуратуры Казахской ССР Вх. № 13/38д-88.

4 ноября 1988 г. Верховный Суд Казахской ССР, рассмотрев их, полностью удовлетворил, и Байсаловой Ш.А. 10 ноября 1988 г. выдана справка о реабилитации отца.

В декабре 1988 г. по заключению комиссии по изучению творческого наследия поэтов и писателей Ахмета Байтурсынова, Магжана Джумабаева и Жусупбека Аймаутова Бюро ЦК КП Казахстана поручило Госкомиздату Казахской ССР совместно с институтами языкознания, литературы и искусства Академии наук Казахской ССР подготовить и издать избранные произведения и научные труды указанных лиц.

Изучением материалов дела установлено, что Байтурсынов А. в 1920–1922 гг. был народным комиссаром просвещения, возглавлял республиканскую научно-литературную комиссию, являлся почетным председателем Общества по исследованию Казахского края, членом ВЦИКа, КирЦИКа, и Казвоенревкома, руководителем Академического центра при народном комиссариате просвещения.

В 1920 г. он Оренбургским комитетом РКП(б) был принят кандидатом в члены партии, однако по истечению кандидатского стажа выбыл из партии в момент привлечения его к уголовной ответственности членом партии не был.

В дополнение к данной информации направляем две копии определения Верховного Суда Казахской ССР.

Приложение: по тексту на 9 листах.

и. о. старшего помощника
прокурора Казахской ССР
советник юстиции
**Т.К. Кульбаев**

*[ГАРФ] Ф.Р-8131. Оп.31. Д.86105. Л.21–22. Подлинник. Л.30–31. Заверенная копия. Государственный архив РФ Ф.Р-8131(8/31). Оп.31. Д.86105. Л.86–105.*

## ПРИМЕЧАНИЯ

1 Открыт в 1993 г. в г. Алматы в доме, в котором в 1933–1937 гг. проживал А. Байтурсынов. В экспозиции представлены рукописи «Сорок басен», «Комар», «Учебное пособие» (3-я книга), «Языкознание» (3-я книга), «Баяншы», «Ер Сайын», «Букварь», «Новый букварь», «Грамота», «23 жоктау», «Литературоведение», «Пособие по языку» (2-я книга). Уникальные архивные фотоматериалы.

2 Направив копию письма члена Государственной думы Н. Скалозубова 9 декабря 1906 г. Степному генерал-губернатору Е.О. Шмиту за товарища министра Внутренних дел, просит уведомить министерство по содержанию письма ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.5832. Л.57.

3 Выборгское воззвание, составленное П.Н. Милюковым, было опубликовано 23 (10) июля 1906 г. от имени 200 депутатов I Государственной думы, собравшихся после разгона Думы в г. Выборге и предложивших народу в качестве ответной меры на разгон Думы отказаться от уплаты налогов и поставки рекрутов. В самом воззвании предлагаемым мерам был придан условный характер – до созыва новой Думы. На совещании присутствовали большинство кадетов – 120, а также трудовики и социал-демократы. 29 июля 1906 г. подписавшие воззвание были привлечены к ответственности. Эта мера служила для устранения наиболее активных членов политических партий до выборов во II Государственную думу. 25 декабря 1907 г. подписавшие воззвание были приговорены к трем месяцам тюрьмы, в т. ч. А. Букейханов. Большая советская энциклопедия. Т. 13. Гл. ред. Шмидт О.Ю. Общ. ред. Бухарин Н.И. и др. М.: АО Советская энциклопедия, 1929. – С.668 – 669; История Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Т.3. – С.621.

4 В Каркаралинском у. (как и во сей Семипалатинской обл.) революционные события получил широкий размах. Одним из поводов стал митинг, состоявшийся 15 ноября 1905 г., на котором присутствовало около 400 человек. На митинге был зачитан царский Манифест от 17 октября. Эти события совпали с проведением мусульманского праздника Курбан-айта. Среди прочих выступавших Я.-М. Акпаев призывал народ не подчиняться колониальной администрации, а бороться против нее. Это послужило сигналом для выступления казахских шаруа. На волне этих выступлений зародилась «петиционная» кампания, начало которой положил съезд казахов 25 июля 1905 г. на Куяндинской ярмарке. В революционных выступлениях принимали участие рабочие, учащиеся, служащие, так в ноябре прошла забастовка почтово-телеграфных служащих, подавленная к концу месяца. Областная администрация спешно вызвала из г. Каркаралинска казачью сотню для восстановления порядка в областном центре. После поражения революции по всей стране начался полицейский террор. 6 января 1906 г. на территориях ряда областей Казахстана, в т. ч. Семипалатинской, было введено военное положение. 10 января 1906 г. министр внутренних дел предписал генерал-губернаторам и военным губернаторам областей Казахстана жестоко подавлять любые выступления масс. Были запрещены митинги, собрания, даже групповые прогулки в городах. Революционное движение в Казахстане 1905–1907 гг. Сб. документов и материалов Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. – С.140–141.

5 Усть-Каменогорский уездный начальник Казанцев в ответном письме г-ну Семипалатинскому губернатору отвечает, что никого не избивает. ЦГА. РК. Ф.И.-64. Оп.1. Д.5832. Л.68.

6 По этому положению политически неблагонадежные инородцы высылались в местности империи на срок не выше пяти лет; о каждом случае необходимо было

доводить до сведения МВД. [Электронный ресурс] Удербаева С.К. Революция 1905–1907 гг. и демократическое движение казахской интеллигенции. Режим доступа: http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/Uderbaeva.....2....13.pdf (дата обращения 09.03.2022).

7 Приказ № 32736 был сообщен Байтурсунову по распоряжению и. о. Степного генерал-губернатора Текменева Семипалатинскому губернатору: «Просим сообщить о решении Министерства Внутренних дел А. Байтурсунову». ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.5832. Л.82.

8 Речь идет о том, что «в мае сего года обратились к г-ну министру Внутренних дел о возвращении их на родину» 4 киргиза высланых постановлением г-на министра Внутренних дел от 15 февраля с. г. из Семипалатинской обл. Выполнение этого поручения возложено, согласно уведомлению Семипалатинского губернатора, на помощника начальника Омского жандармского управления ротмистра Леваневского 1 июня 1910 г. был направлен ответит из Канцелярии генерал-губернатора, что генерал-губернатор в отъезде по обозрению края и что «поименованные в телеграмме киргизы высланы распоряжением министра в порядке 34 ст. государственной охраны». 26 июня 1910 г. зам. товарища министра Зуев телеграфировал членам Государственной думы Н. Скалозубову и В. Дзюбинскому, что возвращающиеся указанные 4 киргиза в Омск телеграммой прощаются. Л.88, 89, 111.

9 В данной телеграмме Шмит также обращался в Департамент полиции с целью не разрешить нижеперечисленным киргизам проживание в Каракаралинском у. Л.91 и об.

10 7 сентября 1910 г. Департамент полиции (входящий № 77223) попросил Канцелярию Степного генерал-губернатора ускорить отзыв на отношение МВД от 24 июня с. г. № 74581 по делу киргизов Акпаева, Байтенева, Акпаева и Раимбекова. Л.103.

11 Мухаметсалим Абдрахманулы Кашимов (1884, Кокчетавский у., Акмолинская обл. – 1935, Энбекшильдерский р-н, Карагандинская обл.), казахский поэт, журналист.

12 Галимджан Гирфанович Ибрагимов (тат. Галимжан Гирфан улы Ибраһим, 12 марта 1887 г., Султанмуратово Уфимская губ. – 21 января 1938 г., Казань), татарский писатель и языковед, общественный деятель. Репрессирован по «султангалиевщине». Реабилитирован 24 сентября 1955 г. Возможно, автор ошибается, Г. Ибрагимов обучался в медресе «Галия» (1906–1908 гг., г. Уфа).

13 А. Байтурсунов находился под негласным надзором, в ОГА ОО отложились и другие донесения о его перемещениях. См. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж – желтоқсан 1917 ж....указ. соч. – С.154.

14 *[Электронный ресурс]: Дулатов Миржакып (1885–1935). Режим доступа: https://www.kstounb.kz/ru/kraevedenie/pisateli?node=2494&vis=mobile (дата обращения 24 февраля 2022).

15 А. Букейханов и Р.М. Марсеков. 1914 г. 31 января прописанными в г. Оренбурге не являются.

16 Николай Яковлевич Коншин (1864–1937). Русский журналист и этнограф, депутат Госудрственной думы Российской империи I и II созывов от Семипалатинской обл. После отбытия тюремного срока за революционную деятельность был выслан на 3 года и 6 месяцев в г. Зайсан Семипалатинской обл., работал частным поверенным при семипалатинском окружном суде, редактировал газету «Семипалатинский листок», состоял в семипалатинском подотделе Русского географического общества в должности управляющего делами. С 1902 по 1905 гг. заведовал городским музеем и библиотекой. В 1906 г. был избран депутатом

Государственной думы Российской империи I созыва. Поддерживал конституционно-демократическую партию. Весной 1907 г. был о избран депутатом Государственной думы II созыва. После установления советской власти участвовал в организации Семипалатинского губернского архива.

17 Отруб – в России в начале XX в. земельный участок, выделенный из общинной земли (в результате столыпинской аграрной реформы 1906 г.) в единоличную крестьянскую собственность (в отличие от хутора – без переноса усадеб). Некоторые крестьяне после получения отруба, продавали их в силу бедственного положения. Перестали существовать с появлением «Декрета о земле».

18 Речь идет об издании «Записки для чтения» – ежемесячном журнале, научно-литературном приложение к «Биржевым ведомостям». Издавался К.В. Трубниковым в Санкт-Петербурге с 1866 по 1869 гг., наполняясь преимущественно переводными статьями. Кроме Трубникова журнал редактировали П.С. Усов и М. Вильде. Издание возникло как «Учено-литературные прибавления к „Биржевым ведомостям“» – девять ежемесячных приложений, вышедших из печати в период с апреля до конца 1866 г. Все последующие выпуски – начиная с 1867 г. – издавались как «Записки для чтения». С журналом сотрудничали Г. Вамбери, А. Евреинов, П. Кропоткин, Д. Смышляев, А. Шипов и др. В журнале печаталась и беллетристика, но основное место занимали статьи по экономике страны, истории техники, этнографии и естествознанию, а также хроника науки и промышленности.

19 [Электронный ресурс] Временные правила о печати 1905–1906 гг. Режим доступа: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2333679 https://bigenc.ru/domestic_history/text/2333679 (дата обращения 25.02.2022).

20 В деле отложилось прошение начальника ОГЖУ генерал-майра Бабича Его Превосходительству г-ну Министру внутренних Дел, в котором он излагает содержание письма жалобщиков. ОГА ОО Ф.21. Оп.9. Д.4.Л.124 – 126 и об.

21 [Электронный ресурс] Уголовное уложение 1903 г. Режим доступа: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ugolovnoe_ulogenie_1903_goda.pdf (дата обращения 19.02.2022).

22 Евгений Константинович Климович (24 января 1871, Витебская губ. – 1930, Югославия), русский государственный и административный деятель, глава Департамента полиции Российской империи, 14 февраля –15 сентября 1916 г.

23 Входящий № 5296. Степанов Александр Васильевич (1865 г. р.), действительный статский советник, прокурор Московской судебной палаты (1908–1915), обер-прокурор I депртамента Правительствующего Сената (17 октября 1915 – 15 марта 1916, тайный советник, товарищ министра внутренних дел (1916), присутствующий в I депртаменте Правительствующего Сената (1916–1917). [Электронный ресурс] Биографический словарь. Режим доступа: Высшие чины Российской Империи (1721–1917). T. II (vgd.ru) (9 мая 2022).

24 Астров Николай Иванович (26 ақпан 1868, Москва – 12 тамыз 1934, Прага) – орыстың саяси және қоғамдық қайраткері. Авксентьев Николай Дмитриевич (16 қараша 1878, Пенза – 4 наурыз 1943, Нью-Йорк) – орыстың саяси қайраткері. Уфа Директориясының төрағасы. Чайковский Николай Васильевич (26 желтоқсан 1850 жыл, Вятка – 30 сәуір 1926 жыл) – орыс революционері, Солтүстік облысы Уақытша Үкіметінің төрағасы. Болдырев Василий Георгиевич (5 сәуір 1875, Ресей империясы, Сызрань – 20 тамыз 1933) – орыстың әскери және мемлекеттік қайраткері, орыс әскер қолбасшысы, генерал-лейтенант. Ресейдің Шығысындағы Ақтар қозғалысының қатысушысы. Директория әскерінің бас қолбасшысы. Вологодский Пётр Васильевич (30 қаңтар 1863, Курышинское ауылы, Канск округы Енисей губерниясы – 19 қараша 1925, Харбин) – орыстың мемлекеттік және қоғамдық қайраткері.

25 Виноградов Владимир Александрович (1874 – ?) – орыстың саяси қайраткері. Мемлекеттік думаның депутаты. Аргунов Андрей Александрович (Воронович, Кубов, 19 қазан 1866, Енисейск – қаңтар 1939, Прага) – орыстың саяси қайраткері, революционер, социалист-революционерлер Партиясы мүшелерінің бірі. Зензинов Владимир Михайлович (29 қараша 1880, Москва – 20 қазан 1953, Нью- Йорк) – орыстың саяси қайраткері. эсер. Алексеев Михаил Васильевич (3 (15) қараша 1857, Тверск губерниясы, Ресей империясы – 25 қыркүйек (8 қазан) 1918, Екатеринодар) – Бірінші Дүниежүзілік соғыстағы орыстың ірі қолбасшысы. Сапожников Василий Васильевич (9 (21) желтоқсан 1861, Пермь – 11 тамыз 1924, Томск) – орыс ботанигі, жағрапияшы, саяхатшы.

26 Народным комиссариатом по делам национальностей в соответствии с решением о созыве Всекиргизского съезда была организована инициативная группа по созыву съезда в составе тт. Мухаммедияра Тунганчина, Шафката Бекмурхамеда, Хусаина Бекентаева, Гумара Караш, Гахиха Мусина, Гайбдулы Букейханова, Исы Кийсыкова, Мажида Чумбалова. Во главе группы – комиссар по киргизским делам М. Тунганчин. ГА РФ. Ф.1318. Оп.1. Д.47. Л.1а.

27 [Электронный ресурс] Аккагаз Дощанова – первая казашка-врач. Режим доступа: https://nomad.su/?a=15-201312200011 (дата обращения 29.03.2022).

28 26 июля 1917 г. Д. Досмухамедов телеграфировал в г. Казань, где проходил Всероссийский мусульманский съезд, об избрании в Совет 8 человек, включая туркестанских казахов. Также сообщалось о предполагаемой поездке в августе т. г. Досмухамедова (имя не указано) и Таначева. Телеграмму подписал председатель Всеказахского съезда Х. Досмухамедов. ГА РФ. Ф.3923. Оп.1. Д.1. Л.85.

29 Вероятнее всего имеется в виду одно из наиболее жестоких проявлений колонизаторской политики Временного правительства – искусственное создание голода в результате преследования участников восстания 1916 г. и экспроприации у коренного населения южных уездов Семиречья двух с половиной десятин земли. Казахскому населению, откочевавшему осенью 1914 г. от царских карательных отрядов в Синьцзян, не разрешали возвращаться на родину. Тех, кому удавалось перебраться через границу, комиссары Временного правительства направляли в непригодные для жизни пустынные и безводные местности, где они голодали и вымирали. 28 мая Туркестанский краевой Совет рабочих и солдатских депутатов получил телеграмму из Семиречья от представителей 17 кочевых волостей, возвратившихся из Китая: «Все живем в горах. Умираем от голода. Хлеба не дают, ничего не имеем. Слышали, что нас хотят выслать в Верненский и Нарынский уезды. Двигаться не имеем сил, не доберемся, в пути погибнем. Просим обратить внимание на нашу участь во имя свободы, справедливости и равноправия. Спасите, защитите нас. Убедительно просим не выселять и оставить в своем уезде». План экспроприации земли в свое время был разработан еще генерал-губернатором Туркестанского края А.Н. Куропаткиным. Временное правительство санкционировало его постановлением от 10 апреля 1917 г., по которому предполагалось изгонять коренное население в пустынные и полупустынные районы, где им также пришлось голодать. История Казахской ССР. – Алма-Ата, 1952. – С.487.

30 Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика (РСФСР), возникла в результате Октябрьской революции; до января 1918 г. называлась Российской Советской республикой. Первоначально занимала территорию бывшей Российской империи, за исключением Польши и Финляндии. Столицей сначала был Петроград, с 12 марта 1918 г. – Москва. На 2-м Всероссийском съезде Советов рабочих солдатских депутатов были избраны органы государственной власти

Всесоюзный Центральный Исполнительный Комитет (ВЦИК) Советов (РСФСР) и Совет Народных Комиссаров (Совнарком, СНК). 3 (16) ноября 1917 г. СНК опубликовал Декларацию прав народов России, в которой излагались принципы национальной политики советской власти. Следуя этим принципам, советское правительство заявило в своем обращении от 20 ноября (3 декабря) «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» о неприкосновенности их национальных и религиозных учреждений, верований, обычаев и их праве самостоятельно устраивать свою жизнь. 3-й съезд (10–18 (23–31) января 1918 г.) принял Декларацию прав трудящегося и эксплуатируемого народа и постановление «О федеральных учреждениях Российской Республики». Этими актами провозглашалась РСФСР как свободный союз республик, определялись в общих чертах структура государственной власти, взаимоотношения между ее центральными и местными органами. Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1987 – С.442–443.

31 21 июля 1918 г. белогвардейский отряд, посланный из г. Семипалатинска, взял г. Сергиополь. В захваченном городе была учинена кровавая расправа – сотни жителей расстреляны, зарублены, повешены. В данном случае речь, вероятнее всего, идет о казни советских работников Сабиржана и Самата Габбасовых, Сергея Слагаева, Ивана Приезжева и др. Захват г. Сергиополя явился сигналом для антисоветского мятежа офицерско-кулацкой верхушки северных станиц, поддержанного алашордынцами. С.Н. Покровский. Победа советской власти в Семиречье. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. – С.178.

32 Декларация прав народов России, один из первых актов Советского государства. Утверждена СНК РСФСР 2 (15) ноября 1917 г. В Декларации резко осуждалась политика натравливания одной нации на другую, проводившаяся царским правительством, а затем и Временным правительством в отношении народов, населявших Россию. Этой политике была противопоставлена политика добровольного союза народов России. В Декларации провозглашены следующие основные принципы национальной политики: равенство и суверенность народов России; право народов России на свободное самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельного государства; отмена всех и всяких национальных и национально-религиозных привилегий и ограничений: свободное развитие национальных меньшинств и этнографических групп, населяющих территорию России. БСЭ. 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – Т.8. – С.46

33 Эсдеки-меньшевики – представители политического течения (фракции) в РСДРП, с 1917 г. самостоятельная политическая партия. Понятие «меньшевики» возникло на II съезде РСДРП (1903 г.), когда часть делегатов остались в меньшинстве по вопросам о выборах в руководящие органы партии. Главные лидеры и идеологи меньшевизма Л. Мартов, А. Мартынов, П. Аксельрод, Г. Плеханов. Выступали против строгого централизма в работе партии и наделения ЦК большими полномочиями. В революцию 1905–1907 гг. считали, что пролетариат должен действовать в коалиции с либеральной буржуазией против самодержавия; отрицали революционный потенциал крестьянства; отдавали предпочтение мирным методам деятельности и т. п. После Февральской революции поддерживали Временное правительство, Октябрьскую революцию не приняли, считая, что Россия не созрела для социализма; полагали, что большевики, осознав неудачу предпринятого социалистического эксперимента, отступят и будут стремиться к соглашению с другими партиями. В Гражданскую войну участвовали в антибольшевистских правительствах, вооруженных выступлениях, однако выступали против интервенции стран Антанты и поддерживаемых ими сил контрреволюции.

В 1924 г. меньшевизм как организованная сила прекратил существование на территории СССР. В марте 1931 г. состоялся сфальсифицированный судебный процесс над меньшевистским «Союзным Бюро ЦК РСДРП», члены которого (14 чел.) были обвинены в шпионаже и вредительстве и приговорены к различным срокам лишения свободы. БЭС. – М.-СПб.: Большая Российская энциклопедия. 1997, – С.718.

34 Подробно историю взаимоотношений правительства «Алаш-Орды» с антибольшевистскими государственными образования этого периода. см.: Движение Алаш. Сборник документов и материалов, Декабрь 1917 г. – май 1920 г. … указ. соч. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2.

35 До Октябрьской революции Кустанайский у. входил в состав Тургайской обл., с центром в Оренбурге. В период гражданской войны связь с центром была нарушена. Ряд уездов постепенно попал в сферу экономического и политического влияния Челябинска, одного из крупных промышленных городов Южного Урала, имевшего сильную партийную организацию. 27 августа 1919 г. Президиум ВЦИК, исходя из создавшегося положения, в постановлении «О Сибирском ревкоме» предусмотрел создание Челябинского районного управления на правах губернского органа, а с сентября 1919 г. образовал Челябинскую губ. в составе Челябинского, Троицкого, Кустанайского, Курганского уездов. Декреты Советской власти. – М., 1973. – Т.4. – С.73–74; Гражданская война на Южном Урале. – Челябинск, 1958. – С.182; Челябинская губерния в период военного коммунизма. – Челябинск, 1960. – С.40, 46.

36 В телеграмме, посланной во ВЦИК, В.И. Ленину, заместителю заведующего казахским отделом Наркомнаца Х.И. Бекентаеву, Казревком на основании Временного положения от 10 июля 1919 г. просил оставить Кустанайский у. Тургайской обл. в составе Казахстана, так как «он в бытовом и экономическом отношениях очень тесно связан не только с другими уездами Тургайской обл., но и с Казалинским и Перовским у. Сырдарьинской обл. являясь летовочными местами киргизов Тургайского, Иргизского, Перовского и Казалинского уездов, бедных растительностью». 16 сентября в СНК был направлен доклад с политическими и экономическими обоснованиями ходатайства Казревкома. 9 октября ВЦИК сообщил Казревкому, что его протест рассмотрен Президиумом и передан на заключение административной комиссии. В конце ноября 1919 г. председатель Казревкома С.С. Пестковский выехал в Москву как член ВЦИК на VII всероссийский съезд Советов. После съезда в ряду других вопросов предполагалось решить в центре вопрос о Кустанайскому у. В декабре по указанию В.И. Ленина ВЦИК провел совещание по делам Башкирии, Татарии и Казахстана с участием их представителей, которое рекомендовало административной комиссии при ВЦИК при окончательном решении вопроса о границах Казахстана учитывать этнографические, экономические, бытовые, исторические и другие особенности национальностей. Окончательно вопрос о Кустанайском у. и ряде других районов, населенных казахами, но экономически и административно связанных с Сибирью, был решен на завершающем этапе образования казахской национальной государственности. Декретом ВЦИК и СНК о создании Казахской АССР от 26 августа 1920 г. Кустанайский у. в старых границах был включен в состав Тургайской обл. КАССР. ЦГА РК. Ф.14. Оп.1. Д.19. Л.3–6, 13 об. Оп.3. Д.8. Л.78; Декреты Советской власти. – М., 1971. – Т.10. – С.97–100; Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. – Алма-Ата, 1964. – Т.2. – С.185; Бейсембаев С. Ленин и Казахстан. – Алма-Ата, 1968. – С.199–215.

37 До Октябрьской революции Кустанайский у. входил в состав Тургайской обл., с центром в Оренбурге. В период гражданской войны связь с центром была

нарушена. Ряд уездов постепенно попал в сферу экономического и политического влияния Челябинска, одного из крупных промышленных городов Южного Урала, имевшего сильную партийную организацию. 27 августа 1919 г. Президиум ВЦИК, исходя из создавшегося положения, в постановлении «О Сибирском ревкоме» предусмотрел создание Челябинского районного управления на правах губернского органа, ас сентября 1919 г. образовал Челябинскую губ. в составе Челябинского, Троицкого, Кустанайского, Курганского уездов. См.: Декреты Советской власти. М., 1973. Т. 4. С. 73—74; Гражданская война на Южном Урале. Челябинск, 1958. С. 182; Челябинская губерния в период военного коммунизма. Челябинск, 1960. С. 40, 46.

38 24 января 1920 г. А.. Байтурсунов был назначен членом Челябинской комиссии, по результатам работы он дважды выступал на пленарных заседаниях Кирревкома по данному вопросу: 27 марта и 7 апреля. Протоколы революционного комитета по управлению Казахским краем (1919–1920 гг.). – Алматы: Ғылым, 1993. – С.60, 74, 84–86.

39 Речь идет о Н.Е. Маркове. В думских материалах и прессе Николай Евгеньевич официально именовался «Марков Второй», поскольку в составе депутатов Государственной думы был его двойной тёзка, Николай Львович Марков.

40 [Электронный ресурс]: Труды совещания ветеринарных врачей Оренбургской губернии и Тургайской области. 1–10 марта 1912 г.: сборник. Труды совещания ветеринарных врачей Оренбургской губернии и Тургайской области. Режим доступа: https://elibrary.orenlib.ru/index.php?dn=down&to=open&catid=86&id=3334 (дата обращения 19.02.2022).

41 Речь идет о тех сил казахского общества, которые продолжали быть в союзе с белогвардейцами. Без этого невозможно было решить вопросы прекращения Гражданской войны и строительства национальной государственности.

42 Заседание Военно-Революционно комитета по управлению Киргизским краем, с участием Реввоенсовета Туркфронта, особой Туркомиссии и Реввоенсовета I армии: тт. Ш.З. Элиавы (член Реввоенсовета), В.В. Куйбышева (зампред Туркомиссии, член Реввоенсовета Туркфронта), П.И. Баранова (член Ревоенсовета I армии), В.А. Покровского (член Реввоенсовета Туркестанской, I армий), Г.В. Зиновьева (командующий I армии Восточного фронта), Я.Э. Рудзутака (пред. Туркомиссии), Г.И. Бройдо (член Ревоенсовета I армии) и др.

43 Речь идет о постановлении РВС Туркфронта от 4 ноября 1919 г. об амнистии алашордынцам на условиях безоговорочного признания советской власти. Условиями амнистии признавались: подача до 20 декабря 1919 г. заявления о безоговорочном признании советской власти, немедленное прекращение помощи белоказакам и выдача советским органам белогвардейцев, скрывающихся в степи, помощь советским войскам в борьбе с белыми. Кирревкому предложено широко оповестить об амнистии население края. Политотдел Туркфронта подготовил и и в ноябре 1919 г. выпустил специальную листовку-обращение «Долой недоверие к советской власти», в которой подтверждалось объявление об амнистии алошордынцев. Инностранная военная интервенции и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т.2. Сентябрь 1919 – декабрь 1920 г. / Сост. А.Г. Багрянцев, А.С. Елагин (руков. группы), П.В. Агапов и др. – Алма-Ата: Наука, 1964. – С.12–13, 92–93.

44 В телеграмме Председателя ТурЦИКа Т. Рыскулова Казревкому содержалась просьба представить соображения о формах взаимоотношений Казахстана и Туркестана и сообщить об отношении к идее слияния двух республик. АП РК.

Ф.140. Оп.1. Д.51 Л.28. Ответ Казревкома, составленный на основе публикуемого постановления, см.: ЦГА РК Ф.14. Оп.1. Д.61. Л.46–48.

45 Точная дата издания «Бюллетеня» (выходил в форме газеты) не установлена, № 2 вышел 28 мая 1920 г. Периодические и продолжающиеся издания Казахской ССР (1917–1975 гг.): Сводный указатель – Алма-Ата, 1979 – С.204. ЦГА РК. Ф.14 Оп.1 Д.89.

46 Итоги первого «частного совещания» Казревкома и оренбургских организаций были заслушаны на собрании фракции РКП (б) Казревкома 6 апреля 1920 г. В.И. Мюрат доложил, что, вопреки опасениям членов Казревкома, «переговоры начинают давать благоприятные результаты» и будут продолжены 7 апреля. АП РК. Ф.140. Оп.1. Д.7. Л.1.

47 Из переговоров по прямому проводу с Пестковским, находившимся в Москве, выяснилось, что основные вопросы (о фактическом присоединении к Казахстану Кустанайского у. и других территорий, населенных казахами, о помощи в формировании органов управления и др.) решаются успешно. Вместе с тем Пестковский настаивал на приезде в Москву Байтурсынова как «человека авторитетного», который необходим в деле реорганизации Постоянного представительства Кирревкома при ВЦИК, усиления его деятельности как органа, призванного оперативно осуществлять взаимную информацию, снабжение края материалами и оборудованием, привлечение специалистов в краевые учреждения и др. АП РК. Ф.140. Оп.1. Д.7. Л.15.

48 Имеется в виду вопрос о фактическом вхождении Акмолинской обл. в состав Казахстана.

49 Составители не располагают текстом выступления члена Казревкома Т.И. Седельникова 31 марта 1920 г. на Оренбургском губернском съезде Советов при обсуждении «казачьего вопроса». Согласно имеющимся документам (переписке Казревкома, его фракции РКП (б), материалов последующих обсуждений инцидента), Седельников не был уполномочен Казревкомом выступать на съезде. Его выступление чем-то оскорбило делегатов-казаков. Они обвинили Седельникова в том, что в 1917–1918 гг. он активно поддерживал атамана Дутова, и изгнали его со съезда. В результате переговоры Қазревкома с оренбургскими организациями о вхождении губернии в состав Казахстана были затруднены. Еще более осложнило обстановку то, что запрос в президиум губернского съезда, подготовленный от имени ревкома во исполнение публикуемого постановления Кулаковым и Байтурсыновым, был передан последним на редактирование Седельникову, который «исказил первоначальный смысл запроса, дав делу неправильное освещение». Все это происходило в то время, когда еще не был снят с повестки дня вопрос об отношении казачества к советской власти. Для разбора дела была назначена комиссия из представителей Оренбургского губкома РКП (б), РВС 1-й армии и Казревкома. Этот конфликт был одним из проявлений острых разногласий в Қазревкоме относительно методов решения национального вопроса, тактики объединения территорий, населенных казахами, принципов советского государственного строительства. АП РК. Ф.140. Оп.1. Д.7. Л.1–29; ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.21. Л.84 и об.

48 Т.И. Седельников настаивал на немедленной поездке А. Байтурсынова в Москву еще и потому, что в этот период в Казревкоме назревало новое обострение дискуссии о формах и методах создания казахской советской автономии. В апреле поездка Байтурсынова все-таки состоялась, он взял с собой с целью предоставить В.И. Ленину как третейскому судье свои и Седельникова предложения и документы, разработанные их оппонентами. Осуществилось ли это намерение, не известно.

49 Суть обвинений установить не удалось. Рассмотрение «дела Каратаева» затянулось, так как против Каратаева, направленного 8 мая 1920 г. в Уральскую губ. с целью проверки и укрепления советских учреждений, политической агитации среди переселенческого и казахского населения, в воинских частях, организации Советов, в конце июня были выдвинуты новые обвинения Джамбейтинским уревкомом: в злоупотреблениях и превышении власти. Расследование проводили КрайЧК, затем Оренбургско-Тургайская губЧК. Видимо, большинство обвинений не подтвердилось, так как в октябре 1920 г. Каратаеву были вынесены выговоры по партийной и советской линии, он был направлен на работу в Крайвоенкомат. АП РК. Ф.140. Оп.1. Д.6. Л.8; ЦГА РК. Ф.14. Оп.3. Д.17. Л.59–62; Д.25. Л.451.

50. Имеется в виду, что проект построен на чуждых советской власти принципах старой Думы и Учредительного собрания.

51 Доработанный проект положения был утвержден 5 мая 1920 г. под названием «Инструкция по созыву Всеобщего съезда Киргизского края». Образование Казахской АССР. Сборник документов и материалов / Ин-т истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР. Архивное управление. КазССР; Под ред. д-ра ист. наук С.Н. Покровского. Состав.: Е. Л. Виленский, Г. Ф. Дахшлейгер, Н. П. Калита и др. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1957. – 368 с. С.192–203. [Электронный ресурс] Российская государственная библиотека. Режим доступа: Образование Казахской АССР [Текст]: Сборник документов и материалов - Search RSL (дата обращения 07.05.2022). Проект Седельникова – Байтурсынова, а также первоначальный проект Кулакова не обнаружены.

52 К какой статье относится эта поправка, установить не удалось. Инструкция в целом рассчитана на оседлое население, так как для кочевого предполагалось разработать специальную инструкцию.

53 Речь идет о ст. 20 окончательного варианта инструкции.

54 Здесь и далее речь идет о ст. 21 окончательного варианта инструкции, в которой перечислены категории населения, лишенные избирательных прав.

55 В окончательном варианте, в ст. 21, п. «д»: «служащие и агенты бывшей полиции, особого корпуса – жандармов и охранных отделений ...».

56 В ст. 21, п. «з» о лицах, осужденных, содержащихся в тюрьме, находящихся под стражей, указанное дополнение отсутствует.

57 О какой статье окончательного варианта инструкции идет речь, установить не удалось.

58 Организационное бюро РКП (б) Киргизского края было создано 12 апреля 1920 г. в следующем составе: от фракции коммунистов Казревкома – С.С. Пестковский, А.Д. Авдеев, А.М. Алибеков, Т.И. Седельников, А. Айтиев, С.Д. Арганчеев; от фракции коммунистов I Всеказахской советской конференции (избраны 5 января 1920 г.) – казвоенком Сидоров, представители казахов – коммунистов Туркестана У.К. Джандосов и Капсалямов; по одному представителю – от Уральского и Оренбургского губкомов РКП (б). 30 апреля 1920 г. Оргбюро ЦК РКП (б) приняло решение о создании вместо оргбюро РКП (б) Киркрая – областного бюро в составе С.С. Пестковского, А. Айтиева, А.М. Алибекова, С.Д. Арганчеева, М.М. Мурзагалиева, А.Д. Авдеева, А.Т. Джангильдина. АП РК Ф.140. Оп.1. Д.2. Л.1 и об.; Д.4. Л.2.

59 Положение опубликовано на казахском и русском языках под названием: «Инструкция по созыву Всеобщего съезда Киргизского края» Образование Казахской АССР… указ. соч. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1957. С.192–203. 23 августа Краевая комиссия по созыву съезда приняла ряд уточнений и дополнений к инструкции, в частности о создании избирательных участков в городах с населением свыше 20 000, а не 25 000 жителей. Предложения комиссии были

утверждены президиумом Казревкома 27 августа 1920 г. ЦГА РК Ф.14. Оп.1. Д.18. Л.50–51. На пленарное заседание Қазревкома этот вопрос не выносился. В Книге Зиманова С.З. дата обсуждения комиссией поправок и дополнений к инструкции приводится в качестве даты окончательного принятия инструкции Казревкомом. Казахский революционный комитет / С. Зиманов, С. Даулетова, М. Исмагулов. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 193,5 с. (С.183). [Электронный ресурс] Российская государственная библиотека. Режим доступа: Зиманов, Салык Зиманович - Казахский революционный комитет - Search RSL (дата обращения 07.05.2022).

60 Согласно журналу регистрации входящих документов Казревкома между 3 и 10 мая была получена телеграмма из ЦК РКП (б) с предписанием о немедленном выезде Седельникова в Москву, в распоряжение ЦК. ЦГА РК. Ф.14. Оп.1. Д.49. Л.144.

61 Лыкошин Н., Маллицкий Г., Самойлович А. и Янковский Б. – туркестанские краеведы начала XX в. и первых лет советской власти, авторы многочисленных географических, этнографических и исторических трудов по Туркестанскому краю. А.Н. Самойлович впоследствии стал академиком-востоковедом.

62 Речь идет о Абдул-Гамиде Юнусове. На первом съезде народов Востока А.Г. Юнусов был избран фракцией беспартийных секретарем съезда. См.: Первый съезд народов Востока. Стенографический отчет. – Петроград, 1920. – С.29.

63 Панславянизм (панславизм) – общественно-политическое течение за объединение славянских народов под главенством царской России. Возник из стремления к независимости славян, порабощенных Турцией и Австро-Венгрией. В России с середины XIX в. – национал-местническая идеология русской буржуазии.

64 Ахмет Байтурсунов учёный, мыслитель и писатель начала XX в. отвечая следователям ОГПУ в 1929 г. писал, что предпочитает заниматься научной работой, чем политикой. Но по велению судьбы до конца своей жизни он вынужден был заниматься политической деятельностью. Иначе и не могло быть. Интеллигенция эпохи подъёма национального самосознание не может быть вне политики. «Мой идеал – отмечал он на допросе – это всемерное повышение культурного состояния казахского народа, так как в этом залог его развития и какая власть это сможет обеспечить той я и буду доволен». Осенью 1928 г. А. Байтурсынов по приглашению У. Джандосова принимает участие в открытии Казгосуниверситета и выступает с речью, которая и предлагается читателям. В своей речи А. Байтурсунов акцентирует внимание слушателей на роль культуры как важнейшего фактора в достижении действительного равенства между народами. Задачу университета, являющегося «первым рассадником работников высшей квалификации в Казахстане», он видел в приобщении народа к достижениям мировой культуры. Документ, выявленный в архиве КНБ РК, в переводе на казахский язык был опубликован членом-корреспондентом НАН РК К. Нурпеисовым. На языке оригинала публикуется впервые.

65 К документу приложена сопроводительная записка: «Настоящий запрос разослан в следующие адреса: Москва, Центральный госархив, Оренбург, Облгосархив, Омск, Облгосархив, Алма-Ата, Госархив, Ташкент, Госархив, Ташкент, Баку, Алма-Ата, Москва, Институты истории партии при ЦК КПСС. Ст. следователь КГБ при СМ КССР, капитан Булатов». В августе 1958 г. в ответ на запрос Центральный партархив ИМЛ направил КГБ при СМ КазССР просьбу: «…для наведения справки о Байтурсунове А. нам необходимо сообщить имеющиеся у Вас данные о его партпринадлежности после 1919 г., а также о том, где и кем работал он с 1919 г. по 1938 г.». 6 августа 1958 г. Институт истории партии при ЦК КП Узбекистана – филиал ИМЛ при ЦК КПСС сообщил, что «при просмотре

архивных материалов за 1917–1919 гг. сведений о контрреволюционной деятельности его в партии «Алаш» не обнаружено». Л.109. Автограф. Л.124, 127. Подлинник.

66 [Электронный ресурс]: Ж.О. Хасенова, И.Л. Жеребцов // Известия Коми научного центра УрО РАН № 2 (38), г. Сыктывкар, 2019. Режим доступа: Ахмет Байтурсынов: от репрессий к реабилитации – тема научной статьи по истории и археологии читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке Кибер Ленинка (cyberleninka.ru) (дата обращения 9 мая 2022 г.)

67 На бланке. В деле также отложились сопроводительная записка пом. прокурора КазССР по надзору за следствием в органах госбезопасности, ст. советника юстиции В. Тимофеева учетно-архивному отделу КГБ при СМ КазССР о направлении копии сообщения гр-ки Бектемисовой С.К. по делу ее брата – Байтурсунова от [...] ноября 1958 г. и ответ зам. прокурора КазССР А. Чурбанова Бектемисовой Сакень Калиевне, на п/о 33, г. Алма-Ата, дом отдыха Каргалинка: «На Вашу жалобу от 29 марта 1958 г., адресованную Генеральному прокурору СССР, сообщаю, что оснований к реабилитации Вашего брата – Байтурсунова не имеется». 1 ноября 1958 г. Л.188. Подлинник. Л.189. Заверенная копия. Жалоба Бектимисовой С.К. в архивно-следственном деле отсутствует.

68 29 декабря 1989 г. Информационный центр МВД КазССР подготовил извещение о прекращении уголовного дела на Байтурсунова А. «Байтурсунов Ахмет 1870 года рождения, место рождения Тургайский р-н Кустанайской обл. Определением судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР от 4 ноября 1988 г. постановление тройки УНКВД Алма-Атинской обл. от 25 ноября 1937 г. отменено, дело в отношении Байтурсунова А. прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления. Начальник 10 отдела (отделения, группы) КГБ КазССР, подполковник В.В. Локтев».

## ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ

**Абаза Григорий Вениаминович** – 79
**Абдолла** – 324, 325
**Абдулбаниев Гумер Абдул Газиз (Абдульбаниев, Омар)** – 89, 222
**Абкиев** – 372, 374
**Аблаев Султан-Мухамед (Аблай баласы Сұлтанмұхамед)** – 211, 236
**Абланұлы Садық** – 198
**Абрам баласы Жақып** – 174
**Авдеев Александр Дмитриевич** – 281-283, 285–289, 293, 295, 301
**Авксентьев** – 201
**Агаев Иргулан** – 236
**Агапов П.А.** – 228–230
**Адамбаев Амантай** – 65, 70, 180
**Адилев Байсеит** – 352
**Адилев Диньмухаммед (Адилов Диньше, Әділов Дінмұхамед)** – 169–175, 352, 353, 354
**Адильгиреев Искак** – 117
**Ажанбаев Амантай** – 74
**Ажигиреев Сейдхан** – 238
**Айбат баласы Тыным** – 149
**Айғожаұлы Әмір** – 257
**Айдабосынов Умиралы** – 243
**Айдарбек** – 185
**Айдік баласы Ғабдулла** – 149
**Айзонов Сегизбай** – 236
**Айманов Ержан** – 151, 171
**Аймаутов Жусупбек** – 33, 37, 38, 273, 351, 353, 357, 375
**Аймырзаұлы Жұмағали** – 257
**Аймырзаұлы Құрмағали** – 257
**Айсариев** – 118
**Айсарин Даулетияр** – 238, 243
**Айтиев Абдрахман Айтиевич** – 274, 275, 277, 279, 281, 283–285, 287–289, 293, 384
**Айтмухамбетов Т.К.** – 373, 374
**Айтуарұғлы Исен** – 185
**Айымбетов Құлмұхамет**– 199
**Акаев Серикбай (Ақай баласы Серікбай)** – 236, 251
**Акаев Хасен** – 66, 67, 70, 71, 74, 75, 77–79, 161, 184, 196, 199
**Акжолов Исет** – 243
**Акпаев Ибрай** – 67, 74–79, 96
**Акпаев Якуб (Акбаев Якуп, Ақбаев Жақып, Якуб-Мирза)** – 58, 59, 61–67, 69, 73, 74, 76, 80, 92, 96, 161, 180, 236, 245
**Актас** – 43
**Акулов К.Г.** – 266
**Ақайұғлы Мағат қажы** – 160
**Ақатай болыс** – 149
**Ақбай** – 325
**Ақбергенов А.** – 180
**Ақиықұғлы Күзенбай** – 185

**Ақтике баласы Ақтайлақ**– 175
**Ақы баласы Батал** – 174
**Ақы баласы Расул** – 174
**Ақы баласы Сағила** – 174
**Ақы баласы Сақаба** – 174
**Алдабергенов Серкул** – 239
**Алдияр баласы Әбубәкір (Алдияров Абубакир Бирмухамедович)** – 87, 105, 151, 211, 238, 243
**Алдыоңғаров** – 336
**Алексеев** – 201, 265, 275, 277, 279, 283, 288
**Алекторов** – 49, 252
**Али Хасан** – 151
**Алибаев** – 334
**Алибеков Алиаскар Мендиарович** – 274, 275, 277, 279, 283–285, 287, 288
**Алибеков Губайдулла Алибекович (Әлібек баласы Ғабидолла)** – 275, 277, 279, 281, 283, 288
**Алимбеков Имам** – 226
**Алманов Баймен Алманович** – 301
**Алмас баласы Омар (Алмасов Омар)** – 211, 223, 230, 232, 238, 243, 245
**Алматов Абдулкадир** – 225
**Алмуснлами Ғабдолхамид** – 183
**Алтынсарин Ыбырай (Алтынсары баласы Ыбырай)** – 322, 323, 329, 330
**Алышазов** – 274
**Альжанов Отунчи (Әлжан баласы Отыншы)** – 211, 236
**Алюков С.** – 222
**Аманбаев А.** – 180
**Аманжолов Садык Аюкеевич** – 236, 245
**Аманжолов Сарсен Аманжолович** – 334
**Аманшин Ақбай** – 169
**Аманшин Жайықбай** – 169
**Андабайұғлы Хасенғали** – 185
**Арабаев Ишангали (Ишеналы)** – 239, 243
**Арганчеев (Аргыншаев) Сакыпкерей Джармавич** – 287, 289, 293
**Аргунов** – 201
**Аристамбеков Саттыбек (Салтыбай, Сеитбай)** – 67, 74, 76, 307
**Артынтайұғлы Қалдыбай** – 185
**Асан баласы Әлмен** – 149
**Асанов Иусуфбек** – 171
**Асанус И.** – 180
**Аспандияр** – 44
**Аспанов Әміре** – 171, 178
**Астраховский** – 158
**Астров** – 201
**Асфандияр баласы Санжар (Асфендияров Санжар Джафарович)** – 211, 236, 301
**Аулимбердиев Кажигалим** – 118
**Аунашов** – 181
**Афанасьев Николай Порфирьевич** – 366, 367
**Ахмедов Әбділхамит** – 174
**Ахмедов Ш.** – 178

**Ахметжанов Хайрша-Казий** – 235, 239
**Ашубаев Кәдір** – 174
**Аяғанов А.** – 180
**Әбділдаұлы Тоқай** – 199
**Әбдірахмен** – 325
**Әбілұлы Есім** – 258
**Әбілхайыров Ғұмар** – 172
**Әділов Дінмұхамед**, *см. Адилев Диньмухаммед*
**Әкәмі баласы Зейнәлі**– 174
**Әлжан баласы Отыншы**, *см. Альжанов Отунчи*
**Әли баласы Құрбанғали** – 174
**Әлмұхамет баласы Нәби** – 196
**Әлібаев М.** – 199
**Әлібек баласы Ғабидолла,** *см. Алибеков Губайдулла Алибекович*
**Әлімардан** – 189
**Әмір баласы Мұқатай** – 149
**Әміре баласы Зәңгір** – 174
**Әміре баласы Ислам** – 174
**Әмірқан баласы Қожан** – 174
**Әпсаламов Мірсәлім** – 174
**Әуезов Мұхтар Омарханұлы (Ауэзов Мухтар)** – 36, 38, 47, 273, 349, 351
**Әшім** – 256
**Бабақов Ж.** – 171
**Бабич Георгий Павлович** – 81, 83–92, 94–97, 99–101, 104–106, 110–114, 116
**Базильбеков Асан** – 68
**Байбағыс баласы Ағыбай** – 149
**Байболғанов Һешім** – 174
**Байгунусов Мирзатай** – 96
**Байгурин Альжан Махмудович** – 237
**Байгутин Сандыбай** – 66, 68
**Байғожа баласы Бұқар** – 174
**Байғожа баласы Қабы** – 174
**Байдавлетов Мангирбай** – 65, 66
**Байдәулет баласы Керейбай**– 174
**Байдосов Ризабай**– 225
**Байдосов Сыздық** – 174
**Байжігітов Ж**. – 180
**Байзаков Иса** – 353
**Байзаков Маулемкул** – 239, 243
**Байкашев Муса** – 68
**Баймаған ұғлы Мұхамедғали** – 185
**Баймуратов Айткул** – 225
**Баймурзаев Мажит**, мулла – 118
**Баймұқашев Өтеш** – 181
**Баймұратов Кәрімжан** – 171
**Баймұхаммет баласы Бермұхаммет** – 149
**Баймыш баласы Байғоныс** – 149
**Байсалбаев Балтабай** – 173
**Байтақ баласы Бекей** – 149

**Байтенов Смаил** – 19, 64, 66, 67, 93
**Байтурсынов Кали** – 56
**Байтурсынов Махмуд** – 56
**Байтурсынов Хакымжан** – 56
**Байтурсынова (Байсалова) Шолпан Ахметовна** – 368–371, 374, 375
**Байтурсынова Бадри-Сафа Мухамед Садыковна** – 56, 58, 71, 185, 326, 337, 341, 369, 371
**Байтурсынова Зиваш** – 56
**Байтурсынова Кунчи (Кунши)** – 56
**Байтурсыновы Аумат, Кази-хан, Шолпан** – 259
**Байшолақов Ахмет** – 174
**Байыр баласы Мәт**– 174
**Балгимбаев** – 102, 105
**Балиев Вячеслав Павлович** – 187
**Балқұбай баласы Шайман** – 149
**Балов** – 358
**Балтабаев Иргалий** – 102
**Бапай баласы Әбубәкір** – 197
**Баржақсин Ахмет** – 174
**Барлыбаев Ахмедолла (Ахмедулла, Ахметулла)** – 174, 238, 243
**Басығараұғлы Жүсіпбек** – 160
**Батаниазұғлы Бирай** – 185
**Батишев Карим** – 238
**Батманов** – 228, 230
**Бауенов Кул** – 243
**Бахмут Н.** – 60
**Баязидов Қасым** – 171
**Баясилов Бейсим** – 57
**Бәдуақұлы Тілеумұхамет** – 199
**Бәймен баласы Жүсіп** – 148
**Бевода** – 75
**Бегімбек баласы Мұрын** – 174
**Бегімбетов Тоқар** – 180, 271, 274, 283–288
**Бегішев Ғали** – 173
**Бегішев Шәкір** –173
**Бейсенбаев Жаңабай** – 171
**Бейсенбаев Жұмағали** – 180
**Бейсенұлы Ерғали** – 198
**Бейсов Ерғали** – 157
**Бекбаев Сырлыбай** – 232
**Бекентаев Хусейн** – 238, 243, 265
**Бекетаев Хасен** – 196, 199, 281
**Бекқұлов Қадір** –173
**Бекметов Мансұр** – 171
**Бекметов Мұқсин** – 180
**Бекметьев Хамид Уллы** – 67, 69
**Бекмұхамедов Шафхат Мұхамеджанұлы** – 179, 223, 232
**Беков Рақыш мырза** – 181
**Беков Ұса** – 173

**Бектемисова Сакень Халиевна** – 365–368
**Бектеміров Исмағұл** – 174
**Бектеміруұлы Сәйдқұлан** – 258
**Бектуров Илеусиз** – 225
**Белгібаев А.** – 180
**Белецкий Степан Петрович** –83
**Белов** – 307
**Бенькевич** – 151
**Бердалин Кабыш Исаулы** – 238, 243
**Бердиев Губайдулла Ескалиулы** – 236
**Бердібаев Келдібек** – 171
**Беремжан** – 43
**Беремжанов Ахмед Кургамбекович (Бірімжан баласы Ахмед)** – 236, 245
**Беркінов Ғабдолла** – 199
**Бесеков Темиргалий** – 74
**Бидақан баласы Ақы болыс** – 174
**Бике баласы Сәмек қажы**– 174
**Бимұхамед баласы Нұрғали** – 211
**Бимұхамедов Ғали** – 180
**Бирманов Сагындык** – 102
**Блискун** – 64
**Блок Александр Александрович** – 34
**Богданов** – 153, 240
**Божтай баласы Мұқыш (Боштаев Мұқыш, Бочтаев Мукуч)** – 132, 179, 211, 236, 245
**Боқаев Абушахме** – 157
**Боқаев Мәйке** – 172
**Боқыш баласы Есен** – 199
**Болганбаев Хайретдин Абдирахманулы** – 236, 239, 352, 355
**Болдырев** – 201
**Боранбайұғлы Тәжібек** – 185
**Боранғұл баласы Көбен** – 149
**Босаға баласы Байдәулет** – 174
**Боштаев Сабыж** – 174
**Бөкеев Шаһангерей Сейіткерейұлы (Бөкей баласы Шангерей)** – 160, 211
**Бөлеков Мәнтен** – 171
**Бөпелекұлы Бірімжар** – 199
**Бройдо Григорий Исаакович** – 270, 271
**Брюн де Сент Ипполит Валентин Анатольевич** – 96
**Брюсов В.** – 34
**Букейханов Алихан (Али-Хан, Галихан, Ғалихан) Нурмухамедович** – 61, 63, 65–67, 69, 70, 73, 74, 92, 94, 95, 105, 116, 118–122, 124, 126, 151, 183, 184, 199, 201, 204, 205, 209, 211, 215, 222, 226, 232, 236, 238–240, 243, 245, 246, 251, 253, 255, 260, 262, 271, 281, 282, 301, 309, 327–332, 340, 341, 349, 351, 354, 355, 357
**Букейханов Габдулхаким Нурмухамедович (Габдул, Габдулла)** – 301, 332
**Букейханов Смакан (Смокан, Смахан)** – 67, 69, 74, 75, 77, 79
**Булатханов Пашабек** – 236
**Бұйдаев Қайсарбай** – 174
**Бұқабай баласы Жүсіп** – 174

**Бұқар баласы Ғайса** – 174
**Бұрнашов Шәкір** – 173
**Бүркітбайұлы Ителгі** – 199
**Бышевольский А.** – 120
**Бірімжан баласы Ахмед** – 211, 236, 245
**Бірімжанов Ғазымбек Қорғанбекұлы (Биримжанов Азимбек)** – 253, 255, 349, 354
**Бірімжанұғлы Қорғанбек** – 160
**Ваганов** – 62
**Вайнштейн Арон Исаакович** – 307, 354
**Валидов (Валиди) Ахмет-Заки** – 239, 299, 332, 350, 355, 359, 372, 373
**Васильев** – 344, 368
**Верпер** – 153
**Верюбов** – 214
**Вилли** – 93
**Виноградов** – 201
**Витман** – 228
**Владимирский Михаил Федорович** – 281
**Вологодский** – 201
**Габас** – 118
**Габбасов Халел Ахметжанулы** – 236, 238, 242, 243, 245, 250
**Габдиханов** – 251
**Габдуллин Камалетдин** – 238, 243
**Гадиев Мунир Гариевич** – 91
**Гайсин Жанибек** – 238, 243
**Гейне Генрих** – 34, 316, 362
**Герценштейн Михаил Яковлечив** – 247
**Гете Иоганн Вольфганг фон** – 34
**Гильман-Ахун** – 212
**Гирин** – 97, 99
**Глинка Григорий Вячеславович** – 142, 165
**Гоголь Николай Васильевич** – 37
**Голощекин Филипп Исаевич** – 352, 357, 371
**Горкин** – 307
**Горький Максим** – 34, 36, 318, 371
**Грабарник Е.Л.** – 373, 374
**Грим Давид Давидович** – 214
**Гринкин** – 344
**Громов** – 100, 101
**Губайдуллин Газиз Саликович** – 359
**Ғаббас** – 323
**Ғабдолғазизов Софалла** – 157
**Ғабдолла баласы Мұхамет қажы** – 174
**Ғабдолла баласы Мұхаметрахым**– 174
**Ғабдолла баласы Сәлімжан** – 174
**Ғабдолла баласы Халел** – 196
**Ғабдолла баласы Шәкірт қажы** – 174
**Ғабидуллин Хұсейін** – 173
**Ғаспрински Исмағұл** – 163, 168–170, 172

**Ғейнуллин Х.** – 174
**Дәулетұлы Мырзағали** – 158
**Давидов Гади** – 81
**Дален Нильс Густав** – 138
**Дандыбаев Салмухамед**– 225
**Данковцев** – 228
**Дауренбеков Жакуб**– 225
**Дәрібаев Төлеубай** – 198
**Дәуітбай** – 49
**Джайнаков Ибрагим** Джайнакович – 236
**Джайсембаев Ербикей** – 67
**Джакуббаев Носуфбек** – 239, 243
**Джаманбалин Божей** – 69
**Джанайдаров Сеильбек** – 236
**Джангильдин (Жангельдин) Алиби** – 36, 222, 260, 261, 307, 349, 352, 370
**Джандосов Ураз Кикимович** – 301, 334, 352, 384, 385
**Джанкарачев Сатаркул** – 236
**Джанобеков Сафар**– 225
**Джансугуров Джампей** – 72, 20
**Джиенкулов** – 69
**Джол Мокан** – 68
**Джумабаев** – 118
**Дзюбинский Владимир Иванович** – 73
**Дивеев Шакир Галеевич** – 236
**Дилманұғлы Тастемір** – 185
**Доғалақов Ысхақ** – 171
**Долгоруков** – 247
**Доржанұғлы Құлриза** – 185
**Досмұхамедов Жаһанша** – 148, 216, 236–239, 243, 245, 250, 354
**Досмұхамедов Халел** – 151, 183, 184, 233, 236, 238, 239, 243, 245, 246, 250, 295, 309, 348, 349, 351, 352, 354, 355
**Досмұхамедова Ақзер** – 185
**Досмұхамедова Жаңылша** – 185
**Досмұхамедова Нұржамал** – 185
**Досмұхамедұғлы Айсұлтан** – 185
**Досов Абилкаир Искакович** – 299, 301, 332
**Досұлы Иман** – 257
**Досымбеков Рахым** – 173
**Дощанов Абдулла** – 243
**Дощанов Ак-Кагаз** – 226
**Дощанов Габдулла** – 238
**Дощанов Сагындык** – 225, 232, 239, 243
**Дубровин** – 247
**Дулатов Асқар** – 225
**Дулатов Міржақып (Миржакуп, Мирякуб)** – 47, 83, 87, 92, 94, 95, 97–102, 104, 105, 118–124, 126, 150, 151, 210, 223, 226, 232, 233, 236, 238–240, 243, 246, 253, 255, 308, 346, 348, 349, 351, 352, 354, 355, 357
**Дулатова Гайни Джамал** – 352
**Дулеткелдин Мұстафа** – 173

**Дунаев** – 307
**Дүйсалиев Әлібек** – 181
**Дүйсебаев Кәрім** – 180
**Дүйсен баласы Битөлеу** – 149
**Дүйсен баласы Тоқа** – 149
**Дүйсенбіұғлы Мұңайтпас** – 185
**Дьяконов** – 283
**Дюйсембаев Рахимжан** – 236
**Едиге** – 331
**Елемес ұлы Темірғали** – 257
**Елемисов Галим Бажимович** – 372, 373
**Елеусізұлы Ғабділрахман** – 199
**Елешов Иманали** – 181
**Елжанұлы Иманғазы** – 257
**Емашұлы Қапақ** – 257
**Енукидзе Авель Сафронович** – 286
**Ержанов Сүлеймен** – 174
**Ермек баласы Әлімхан**, *см. Ермеков Алимхан*
**Ермекбаев Жұмажан** – 174
**Ермеков Абеу** – 70
**Ермеков Алимхан Абеуович (Ермек баласы Әлімхан Әбуұғлы)** – 180, 211, 236, 238, 243, 273, 350, 351, 352
**Есебаев М**. – 180
**Есен баласы Көздібай** – 149
**Есенбайұлы Құлмұхаммед** – 257
**Есенгелдин Мұтиғолла** – 174
**Есенғали баласы Таңатар** – 197
**Есенжанов Хамза Ихсанович** – 334
**Есет баласы Сәдуақас**– 174, 175
**Есетұлы Арыстан** – 258
**Есқабыл баласы Сапарғали** – 197
**Есмырзаұлы Битілеу** – 199
**Еспембет** – 160
**Есполатов Тален** – 181
**Есполов Мырзағазы** – 196, 199, 348, 349, 354, 355, 357
**Есімбаев Халилолла** – 169
**Есімханов Батырша Сұлтангерей баласы (Исмханов Батырша)** – 132
**Есіргепұлы Қуанышқұл** – 258
**Ешмұқамедұлы Сәйдғали** – 257
**Жабаев Сахари** – 169
**Жайнақ баласы Ибраһим** – 211
**Жайсаңбайұлы Тәжмұхан** – 256
**Жайықбайұғлы Рақымжан** – 395
**Жаканов Сейджан** – 238, 243
**Жакеев Әжікей** – 180
**Жақсыбай баласы Шора** – 149
**Жақсылықов Кәрім** – 172
**Жақыпбайұғлы Юсуфбек** – 182
**Жаленов Карим** – 354

**Жамалдин** – 198
**Жаманмұрынов (Жаманмурунов) Тел Бұқпанұлы** – 196, 199, 354
**Жамансарыұлы Қазанғап** – 199
**Жаманша баласы Ишан** – 185
**Жаманша баласы Ізбасар** – 185
**Жамашев Тагберген** – 238
**Жанабек баласы Ғұсман** – 132
**Жанайдаров Сейілбек Мейрамұлы (Жанайдар баласы Сейілбек)** – 132, 236, 245
**Жанайдаруғлы Мейрам қажы** – 160
**Жанар баласы Барақ**– 174
**Жанбаев Исет (Жанбаев Исем)** – 238, 243
**Жангалинов Омар** – 236
**Жандосов Сәдуақас** – 157
**Жанзақов Айқым** – 171
**Жанкарин Ильяс** – 239
**Жанқожаұлы Қалқожа** – 199
**Жантаев Ғали** – 174
**Жантеміров Нияз** – 174
**Жантюрин Салимгирей Сеидханович** – 116
**Жаршыұғлы Жанысбай** – 185
**Жарылқасынұлы Қажығали** – 257
**Жәнібеков Жанұзақ** – 170, 183
**Жәнікейұғлы Дәулетғали** – 185
**Жәркейқызы** – 185
**Жездібайұлы Атыраубай** – 199
**Жинкин** – 89
**Жовтис А.** – 35
**Жолбатыр-қызы Тыныш** – 185
**Жолдыбаев Молдағали (Жолдыбай баласы Молдағали)** – 181, 211
**Жоленбаев Ж.** – 180
**Жомартбаев Тайыр (Тahир)** – 143
**Жубанов Кудайберген (Худайберген) Куанович** – 354
**Жумабаев Магжан Бекенович (Жұмабай баласы Мағжан)** – 33–35, 37, 236, 238, 243, 245, 349, 351, 375
**Жумалиев Мауби** – 243
**Жургенов (Жургенев) Темирбек Караевич** – 334
**Журевский Петр Борисович** – 307
**Журумов Мурзагул**– 225
**Жұбайұғлы Шаймұрат** – 185
**Жұмабаев Нұрмұхамет** – 336
**Жұмағали** – 151
**Жұмалиев Тажәли** – 157
**Жұмашұғлы Әбілхайыр** – 182
**Жұмықұғлы Елібай** – 185
**Жүзбатыр баласы Қуанышбай** – 196
**Жүндібаев Ғабдулхамид (Жундибаев Абдул-Хамид, Жундубаев Габдулхамид)** – 239, 243, 253, 255
**Жүнісов Ысхақ** – 174
**Жүрімбай баласы Мәште** – 174

**Жүсіпұғлы Әбдірахман** – 149
**Забиров Нұрмұхамет** – 173
**Загайнов** – 228
**Залин Лев Борисович** – 238
**Заһиров Ысхақ** – 157
**Зейноллин баласы Ағзам Исм** – 174
**Зейноллин баласы Ағзам Шейх** – 174
**Зензинов** – 201
**Зильгарин Ахмед**– 225
**Зимулин А**. – 274
**Зиновьев Николай Петрович** – 422, 85
**Зубовский** – 75
**Зуев** – 72, 377
**Иақұпов Алдаберген** – 181
**Иаһудин Мұхаметшаһ** – 149
**Ибрагимов Галий Гизетдинович** – 232
**Ибрагимов Галимджан Гирфанович** – 377
**Ибрагимов Хусаин** – 236
**Ибраев Турагул** – 238, 243
**Ибрахимов Хайралла** – 157
**Ибраһимұғлы Мұхаммеджан** – 160
**Игенұлы Қалесан** – 258
**Ильминский** – 49
**Ильшин Сагнай** – 238, 243
**Иманбаев Әбубәкір (Имамбаев Абубакир)** – 179, 225
**Иманғазыұлы Қанаш** – 257
**Иманов Амангельды** – 259, 261, 367
**Имансейітұғлы Замандин** – 185
**Ипмагамбетов Нургалий** – 238, 243
**Иржигитов Имамберды** – 243
**Ирмухамедов Нурум**– 225
**Исаев Ураз Джанзакович** – 232, 366
**Исенгулов Кирей** – 238,
**Исенгулов Омар** – 226, 236
**Исенгулов Тубек Исенгулович** – 236
**Ислам баласы Зарқұм** – 174
**Ислам баласы Мұғраж**– 174
**Исмағұл баласы Бекмұхамет молла** – 174
**Исмағұлов Ғабдолла** – 174
**Исмағұлов Өмірзақ** – 174
**Исмаилов Манке** – 243
**Исмханов Батырша**, *см. Есімханов Батырша Сұлтангерей баласы*
**Исхаков Султангазы** – 226
**Исымханов Балганша** – 105
**Итбай баласы Ережеп (Итбаев Ережеп)** – 211, 236, 245
**Иусупов Абдолла** – 181
**Ишманұғлы Айтжан** – 185
**Ишмухамедов Губайдулла-Казий** – 243
**Кабдалиева Г**. – 372, 374

**Кабулов** – 334
**Кабылбаев Шракбек Кабылбаевич** – 345
**Кадирбаев Сейдазым Кулмухамедович (Сейдәзім Кәдірбайбаласы)** – 211, 223, 226, 232, 236, 238, 239, 243, 245
**Кадырбаев** – 105, 349
**Казанцев** – 64, 376
**Калбиев Кулназар** – 236
**Кальменов Нурмухамед** – 238, 243
**Камали би** – 160
**Капсалямов Шаймардан** – 236, 384
**Каралдин** – 261, 264–267, 271, 272, 349
**Каралышев** – 92
**Каратаев Бахытжан Бисалиевич** – 91, 108, 109, 121, 227, 274, 281, 283–288, 370, 384, 397, 423
**Каратлеуов Салимгерей** – 236
**Карашев Омар-Казий** – 239
**Карбеков Жамшид** – 236
**Каримов Камиль** – 117
**Каримов Мухамет-Фатих Гильманович** – 82, 90, 111–113, 117, 219, 223, 239
**Карманов Сеильхан Акмухаммедович** – 225
**Карпыков Салих** – 239
**Каррель Алексис** – 138
**Касимов Альмухамед** – 352
**Касимов Ибрай** – 236
**Касымов Кенесары** – 66
**Катков Иван –** 170, 171
**Каулин** – 307
**Кашимов Мухаметсалим (Салим) Абдрахманулы** – 88, 377
**Кашинцев А.Г**. – 117–119, 121, 122, 124
**Кашкимбаев Иса** – 236
**Кәдірбаев Сейдәзім** (**Кәдірбай баласы Сейдазым**), *см. Кадирбаев Сейдазым Кулмухамедович*
**Кәдірбаева Тәпіл** – 172
**Кейкин Бахит-Гирей**– 225
**Келгенбаев Сулеймен** – 236
**Кеменгеров Хошмухамед** – 243
**Кенесарин Азимхан Ахметович** – 236, 239, 243, 246
**Кенесарин Аталык** – 225
**Кенже баласы Асфандияр (Кенжин Асфандияр)** – 211, 236, 238, 243, 245, 301, 334
**Кенжебаев Жакуб** – 225
**Кенжебаев К.Т.** – 373, 374
**Кеншауғаруғлы Алдамейір** – 185
**Кийсыков Турмухамед Кийсыкович**– 225, 379
**Кисаев** – 374
**Кишкинбаев Уразбай** – 236
**Климович Евгений Константинович** – 121, 124, 126, 378
**Князев** – 265
**Козанов Миргалий**– 225
**Козбагаров Ахмеджан (Қозыбағар баласы Ахметжан)** – 211, 236

**Койбасов Нуржан** – 67
**Кокошкин** – 247
**Комаров М**. – 60
**Кондыбаев Отарбай-хажи** – 239
**Конов С.** – 180
**Коншин Н.Я**. – 92, 377
**Копсыбақов Ахметкерей** – 49
**Косваков Адимгирей** – 239
**Косваков Ахметгирей** – 232, 239, 243
**Космарский Л.Ф.** – 433
**Косубаев Алтыбек (Косумбаев Айтамбек, Косубаев Алтынбек)** – 67, 76
**Косумбаев Айтамбек**, *см. Косубаев Алтыбек*
**Котибаров Тоймухамед** – 230
**Кочегулов Шаймерден** – 53
**Кочергин** – 228
**Кошанов Сейдахмед**– 225
**Көжеков Лақман** – 180
**Көпжасар баласы Құттық** – 149
**Көтібасұғлы Құрманиаз** – 185
**Қошке** – 325
**Крестинский Николай Николаевич** – 286
**Крылов Иван Андреевич** – 36, 40, 44, 45, 60, 291, 335, 341, 369
**Кубанин** – 62
**Куйайдаров Мурзапулла** – 232
**Кулаков** – 62, 275, 278, 279, 281, 283–289, 293, 383, 384
**Кулатаев Шаин** – 74
**Кулеев Бирниаз** – 239
**Кулманов Бахитгирей** – 239, 243, 245, 246
**Кулумбетов** – 366
**Кулчуков Акдаулет (Құлшықұлы Ақдәулет)** – 225, 257
**Кульбаев Т.К.** – 374, 375, 433
**Кумеков Ижан** – 238
**Кунанбаев Абай** – 13–17, 32, 146, 176, 186, 322, 323
**Кунчи** – 56
**Курамысов** – 366
**Курбангалиев Габидулла (Губайдулла) Габдул-Хакимович** – 91
**Курбангалиев Кажиб** – 116
**Курден** – 331
**Курлеутов Балга** – 243
**Курлов Павел Григорьевич** – 61, 72, 76, 77, 79
**Кусемисов Салмакпай** – 236
**Кусмаилов Койбагар** – 67
**Кусябгалиев Давлетша**, *см. Күсепғалиев Дәулетшаһ*
**Кутебаров Альмухамед** – 236, 238
**Куфтин** – 228, 230
**Кучин Николай Васильевич** –85–89
**Құдері баласы** – 325
**Құмбекбайұлы Бүркіт** – 258
**Құсемесов Салмақбай** – 172

**Күсепғалиев Дәулетшah (Кусябгалиев Давлетша)** – 151
**Күшікұғлы Сұлтанкерей** – 185
**Қабақұғлы Сейіл** – 160
**Қадірбаев Хұсейін** – 174
**Қазанбайұлы Таналы** – 257
**Қазиев Ғабидолла** – 181
**Қалбаұғлы Түзелбай –** 185
**Қалмашұлы Мұстафа –** 257
**Қалменұғлы Алпысбай –** 160, 185
**Қалмұрзин Шаһмардан –** 174
**Қамартопаева Бибі –** 185
**Қаналыұғлы Елтай –** 185
**Қапай баласы Нығмет –** 196
**Қара баласы Атай –** 149
**Қара баласы Ерғали –** 149
**Қарашаұлы Жұма –** 257
**Қарашев Ғұмар** – 151
**Қарсақбаев Қыздарбек** – 173
**Қартжанұлы Қазжан** – 258
**Қасаболат баласы Есенғали,** *см. Қасаболатов Есенғали*
**Қасаболатов Есенғали** – 151, 211
**Қасымов Өміржан** – 173
**Қатжанов Алмақ** – 181
**Қауменұғлы Бірмұхаммед** – 160
**Қашаубайұлы Әміре (Кашаубаев Амрен)** – 323, 330
**Қашқымбай баласы Ғайса**, *см. Қашқынбаев Ғайса*
**Қашқынбаев Ғайса** – 179
**Қашқынбай баласы Досмайыл қажы** – 149
**Қисықов Ғайса** – 179
**Қиямбеков Тәшен** – 399
**Қодаров Қарасай** – 199
**Қожабаев Досмұхамет** – 170
**Қожабайұғлы Ізбасар** – 185
**Қожамбердин Хұсейін** – 174
**Қозыбағар баласы Ахметжан**, *см. Козбагаров Ахмеджан*
**Қойшекенұғлы Қартжан** – 185
**Қоқаев Атшабар** – 174
**Қоқай баласы Садық**– 174
**Қоқанов Таймінер** – 170
**Қонайұлы Жамаш** – 199
**Қондыбай баласы Ахмет қажы** – 149
**Қондыбай баласы Қажы Өтебай қажы** – 149
**Қондыбай баласы Сейітжан қажы** – 149
**Қорабай баласы Қалбабай** – 174
**Қосуақұғлы Ахметкерей** – 160
**Қосыбаев** – 180, 185
**Қуандықов Асхақ** – 174
**Құдайбердіұлы Шаһкәрім** – 151, 160
**Құдірет Ысхақ** – 174

**Құлыншақ баласы Сейітмұхамет** – 185
**Құмар баласы Мөді** – 174
**Құмарбек ұлы Қойбақ** – 258
**Құмырсқа баласы Әжіман**– 175
**Құнанбай баласы Тұрағұл** – 211
**Құрбан қажы** – 160
**Құрманғазыұлы Кәрке** – 258
**Құрманов Әбубәкір**– 180
**Құрмаш баласы Хасеналдин** – 197
**Латыпов** – 344, 345
**Леваневский** – 9, 10, 12, 13, 19, 57, 71, 73, 79
**Лежава-Мюрат Валерий Исаакович** – 274–279, 281–285, 288, 292, 383
**Лекеров Альмухамед**– 225
**Лекторский** – 230
**Ленин Владимир Ильич** – 20, 22–27, 32, 34, 36, 37, 214, 246, 250, 260, 265, 278, 286, 289, 292, 293, 296, 298, 299, 323, 330, 331, 349, 352, 364, 370, 381, 383
**Леоньтев** – 214
**Лермонтов М.Ю.** – 34
**Лизажан, Лиза** – 323
**Ловягин** – 360, 432
**Ломоносов** – 44
**Лукашев** – 264, 265, 271, 272, 370
**Львов** – 214, 382
**Мәктүпбайұлы Тілеубай** – 258
**Мағажанов Сапарғали** – 174
**Мағрифа** – 323
**Мадияр** – 203, 212, 324
**Майлин Беимбет Жармагамбетович** – 334, 351
**Маймақов Сүлеймен** – 173
**Майтанов** – 344
**Макин Мұстафа** – 172
**Маклаков Николай Алексеевич** – 104, 424
**Макс** – 323, 330
**Максудов Ахметхади Низамутдинович** – 219
**Максутов Садри** –116, 219
**Макулов Магдий-Казий** – 239, 243
**Мақышев Аббас** – 172
**Малдыбаев Ақымбай** – 174
**Малдыбаев Мұстақым** – 180
**Малдыбаев Иса -** 238
**Мамайұғлы Мұхамед** – 185
**Маматов Батыр** –173
**Мамбеев Абдурасил** – 236
**Мамбетов Калиахмет** – 74, 76
**Маметкулов Галий** – 67
**Маметов Ахмет** – 157
**Маметов Базарбай** – 236, 237, 245
**Мамин-Сибиряк Д.** – 34
**Мамырқанов Серікбай** – 326

**Мамыров Мақай** – 173
**Мамяков Шайка**, *см. Машиков Шайке*
**Манапұлы Сәрсен** – 258
**Мангельдин Алдабек** – 236
**Мандиқа ақсақал** – 175
**Мандиқа баласы Әбіш** – 174
**Мандиқа баласы Мағауия**– 174
**Маниулов** – 214
**Маңсаұлы Біләл** – 198
**Мардан** – 323, 330
**Марзиков,** *см. Марсеков Раимжан Марсекович*
**Маркс** – 43
**Марсек баласы Райымжан**, *см. Марсеков Раимжан Марсекович*
**Марсеков (Марсек баласы Райымжан, Марзиков) Раимжан Марсекович** – 91, 92, 377, 423, 436
**Марсельский** – 344–346
**Матаев Карибай (Карыбай)** – 11, 65, 70, 74
**Маубиев Қосжан** – 172
**Махмұдов Құрманғали** – 181
**Мачиев Абдрахман** – 223
**Машақов Елубай** – 174
**Машиков Шайке (Машяков Шайка, Мамяков Шайка)** – 67, 74, 76
**Машке баласы Аймұхаммет** – 149
**Машметкулов Галиахмет**, *см. Маметкулов Галий*
**Машяков Шайка**, *см. Машиков Шайке*
**Мәметов Ахмет** – 180
**Мәстек баласы Зариф** – 174
**Мәште баласы Хамит** – 174
**Медубайұлы Тәуке** – 258
**Мекмухамат** – 118
**Мендешев Сеиткали** – 264, 265, 267, 271, 272, 274, 287, 307, 331, 370
**Меңдәліұлы Ғабдолла** – 199
**Меңдыбай баласы Жолмұхаммет** – 149
**Мергенбаев Құрбанғали** – 169
**Мергенев Жангожа** – 243
**Меченбаев Сыздык** – 236
**Мешітбайұлы Ермұқан** – 258
**Мещеряков Михаил Михайлович** – 119, 120
**Михаэлис Евгений Петрович** – 186
**Молдағалиев Абдалхамит** – 157
**Молдашұлы Рахметқұл** – 257
**Молдыбаев Иса** – 243
**Молкашев Ибрагим** – 243
**Мордвинов** – 118
**Мөнеков Исмағұл** – 180
**Мукашев Габдулла** – 238, 243
**Мурзабеков Бржеке**– 225
**Мурзагалиев Мухамедхафий** – 384
**Мурза-Касимов Захретдин** – 236

**Мурзин Мухтар Бабаканович** – 351
**Муртазин Габдрахман** – 243
**Мусин Габдулгазиз** – 243, 379
**Мухмадьяров Жакир** – 116
**Мұқышев Мұқан** – 174
**Мұрғам-Сейітұғлы Әндіжан** – 185
**Мұса Әбділғазиз** – 151
**Мұсатов Ш.** – 180
**Мұсаұғлы Сәдуақас** – 160
**Мұстафин Балқия** – 174
**Мұстафин Нұқай** – 174
**Мұхамедов Ықылас** – 181
**Мұхамедұлы Баныш** – 257
**Мұхтар** – 325
**Мүке баласы Жүніс** – 174
**Мүшекин Әбдірахман** – 174
**Мыңғожин Қыстаубай** – 169
**Мыңдыбай баласы Жолмұхаммет** – 149
**Мыңжасаров Асхат** – 173
**Мырзабек баласы Бермұхаммет** – 149
**Мырзалин Жаналы** – 238
**Мыршанұлы Құлмұхамет** – 199
**Мірахметов Нығметолла** – 172
**Мюльман** – 274, 277, 279
**Наводорский** – 68
**Намазбайұлы Бегалы** – 258
**Намазов Хитібай** – 169
**Нарбаев Б.** – 180
**Нарбутабеков Ташбулат-Бек** – 236
**Наурызбеков Матжан** – 173
**Нәзипа** – 167
**Нәренұғлы Мұхамедғали** – 185
**Нәшір** – 325
**Нейц Н.** – 360, 364
**Некебаев Тәуірбай** – 174
**Некрасов** – 61, 214
**Нестеров** – 307
**Николаев Дмитрий Владимирович** – 92
**Николаев** – 222
**Никольский** – 68, 73
**Ниязов Батырхайр** – 236, 245
**Нөсершин Аймағамбет** – 173
**Нуатова Алла** – 185
**Нурмаков Ныгмет Нурмакович** – 307
**Нурмухамедов Хасен Нурмухамедович** – 238, 243
**Нурпеисов Искак** – 67
**Нурсаитов Муртаза** – 243
**Нурумов (Нарумов) Кали** – 101, 102, 104
**Нурумов Габбас Хусаинович** – 352

**Нұраддинов Салих** – 174
**Нұрбайұлы Менгеш** – 257
**Нұржанұғлы Хамза** – 182
**Нұрлыбаев Нұрғазы** – 174
**Нұролла баласы Қара Оспан** – 174
**Нысанғали Бегімбетов** – 188
**Ньютон Исаак** – 43
**Омар** – 90
**Омаров А.** – 332
**Омаров Елдес** – 172, 222, 239, 243, 245, 255, 301, 349, 351, 352, 354, 355
**Омаров Салых** – 118
**Омаров Сәрсекей** – 173
**Оразаев Камаладин** – 180
**Оразайұғлы Қожа Ахмет** – 160
**Оразалы баласы Ыдырыс** – 132
**Оразбаев Елжан** – 185
**Оразбаев Есмұхамед** – 185
**Оразбаев Медеу** – 180
**Оразбеков Нұрхайдар** – 174
**Оралбайұғлы Шүленбай** – 182
**Ордабаев Мухамеджан**– 225
**Ордабайұғлы Ишан** – 185
**Ормамбетұғлы Нармамбет** – 160
**Орманбаев Әбубәкір** – 169
**Орнықаев Нұрыш** – 180
**Оспанов Мұхамедия** – 171
**Оспанов Хайырберлі** – 180
**Отарбаев Жарылгасын** – 238
**Өнер-ашұлы Иманғазы** – 257
**Өркенұлы Сүлеймен** – 257
**Өтеген баласы Садық** – 211
**Өтегенұғлы Бүркіт** – 185
**Өтеп баласы Елеу**– 149
**Өтеп баласы Тәуке** – 149
**Өтепберген баласы Анас** – 196
**Өтепбергенов Елемес** – 173
**Өтепғали ұлы Мұхамедали** – 257
**Өтеубаев Өмірбай** – 173
**Өтеулин Ғабдырашид** – 181
**Өтешев Өмірәлі** – 169
**Өтешев Шұбар** – 169
**Павлов Н.Д.** – 187
**Панина** – 247
**Пестковский** – 25, 233, 264, 267, 271, 274, 281–283, 285, 289, 293, 295, 381, 383, 384
**Петров** – 265
**Пешкова Екатерина Павловна** – 337, 338, 342
**Пиковский** – 281, 283
**Познанский Михаил Игнатьевич** – 121
**Полен** – 80

**Полозов** – 307
**Потанин Григорий Николаевич** – 161, 187, 236
**Прокопов** – 228–230
**Прытков** – 228, 230
**Пухляков** – 64
**Пушкин А.С**. – 34, 37
**Пушкин Лев Анатольевич** – 99, 102, 107, 114
**Раевский Артем Мартьянович** – 307
**Раимбеков Ахмет** – 66, 67, 74, 75, 77, 79, 184
**Раимбеков Будабек (Бузабек, Будайбек)** – 66–68, 74, 76–79, 184
**Раимбеков Бузабек**, *см. Раимбеков Будабек*
**Рамеев Шакир Садыкович** – 112
**Рафаэль Санти** – 43
**Рахимов Лұқман** – 169
**Рахманкулов** – 91
**Рахметов Ысхақ** – 174
**Рахымбаев Таласбай** – 174
**Редикульцев** – 64
**Романов Сергей Александрович** – 97
**Рыскулов Турар Рыскулович** – 299, 308, 309, 346, 355, 382
**Рысмұхаммет баласы Бекназар** – 149
**Сабатаев Сатылган (Сабатай баласы Сатылған)** – 239, 243, 245
**Савченко А.А.** – 334
**Сагдеев Абдурахман** – 90
**Сагимбаев Жанибек** – 236
**Сағила баласы Зияда** – 174
**Сағыданұлы Оқаш** – 257
**Сағымбай болыс** – 149
**Сағынаев Серікбай** – 174
**Садвакасов Смагул** – 253, 254, 301, 349, 351
**Садық баласы Рақымжан** – 174
**Саенко Степан Афанасьевич** – 232, 334
**Сайд-Ахметов** – 328
**Сайдұлы Әлғазы** – 257
**Салжан** – 185
**Салихов Ахмет-Бек** – 116
**Саматов Мұхтар** – 149, 151, 352
**Сансызбаев Базылбай** – 174
**Сансызбай баласы Садық** – 149
**Саңқай баласы Әмірғали** – 149
**Сапарбай** – 185
**Сапожников** – 201
**Сарбасов Р.** – 180
**Сариев Джанибай Бек** – 118
**Сарсенбин** – 336
**Сарсенев Биахмет (Сәрсен баласы Биахмед, Бий-Ахмед, Бай-Ахмет)** – 211, 236, 245, 354
**Сарт баласы Қажы Әбдірақым** – 149
**Сартай баласы Даулетияр** – 196

**Сарыбаев** – 185
**Сарықұлұлы Тұрмұхаммед** – 258
**Сарымсаков Имамбек** – 239
**Сатбаев Абикей Зеинович** – 237
**Сатыбаев Зікірия** – 173
**Сатыбаев Сүлеймен** –173
**Сатыбалдин Жокен** – 102
**Сатыбалдин Науан** – 174
**Сатыбалдыұғлы Ермұхамет** – 151
**Сатыпалдыұғлы Бекмұхаммед молла** – 160
**Сауранбаев Дур** – 236
**Сауытбеков Ахмет** – 172
**Сафа** – 185
**Сафарбеков Сәкіжан** – 174
**Сафаров Георгий Иванович** – 301, 332
**Сәбекұлы Азанбай** – 209
**Сәби баласы Тұяқбай**– 174
**Сәкенұғлы Аташ** – 185
**Сәмеков Дүйсеке** – 174
**Сәнекин Қасым** – 180
**Сәнкібайұғлы Бәсен** – 185
**Сәрсен баласы Биахмед,** *см. Сарсенев Биахмет*
**Сәрсенбай баласы Жұбаназар** – 197
**Сәрсенбеков Рахметжан** – 181
**Седельников Тимофей Иванович** – 240, 274–279, 281–287, 292, 293
**Сейдалин Жанша (Джаханша, Жан-Шах Аль Мухамедов Султанов) Алмухамедулы** – 84–87, 89, 91
**Сейдалин Жан-Шах Аль Мухамедов Султанов,** *см. Сейдалин Жанша Алмухамедулы*
**Сейдалин Зулкарнайн** – 236
**Сейдалин Кырымгерей** – 249
**Сейдалин Мұса** – 196
**Сейсембіұғлы Сәрсембі** – 185
**Сеитов Асылбек (Сеиіт баласы Асылбек, Асыл-Бек)** – 233, 236, 238
**Сейфуллин Садвакас (Сәкен)** – 236, 307, 334
**Сейіпеков Ахмет** – 172
**Сеиіт баласы Асылбек,** *см. Сеитов Асылбек*
**Сембаев Әбет** – 171
**Сералин Закир Оспанович** – 157
**Сералин Мухамеджан** – 87, 280
**Сидалинов Әміре** – 181
**Сидалинов Мұқаш** – 181
**Сидоров Константин Григорьевич** – 271, 272, 274, 275, 277, 279, 283, 284, 289
**Сизых** – 94
**Скалозубов (Скалозуб) Николай Лукич** – 19, 60, 76, 77, 182
**Скворцов Николай Александрович** – 334
**Собалов С.,** *вероятно Хабалов Сергей Семенович*
**Соловьев С.** – 222
**Соломенцев М.С.** – 368

**Солтык Юсуф Яковлевич** – 94
**Сонин Васили Федоровиш** – 149
**Срым** – 43
**Срымов Утеген** – 102
**Сталин Иосиф Виссарионович** – 250, 261, 262, 286, 349, 350
**Стасова Елена Дмитриевна** – 261, 262
**Стацкевич Александр Павлович** – 100
**Степанов Александр Васильевич** – 124
**Столыпин Петр Аркадьевич** – 56, 71, 73, 78, 92, 93, 184
**Сулейменев (Сулюйменев, Сулюменев) Асылбек** – 67, 74, 77, 79
**Султангалиев** – 350
**Сухарев А.Я.** – 368
**Сухомлинов Николай Александрович** – 46, 86, 90, 94–96, 98, 101–104, 106–110, 188, 194, 220–222
**Сұлтан баласы Мақан** – 149
**Сүйінбай баласы Бәжен** – 174
**Сүйіндіков Баймұхамет** – 172
**Сүлейменұғлы Жұмағали** – 185
**Сүттібай баласы Есенбай** – 149
**Сыдыков Абдикарим Сыдыкович** – 236
**Сыртанов Барлыбек** –84
**Тәжібан ұлы Ысқақ** – 257
**Табиті баласы Тамим**– 175
**Табынбаев Емберген** – 236
**Тайсарин Бақытжан** – 172
**Тайтілеуұлы Ескендір** – 199
**Тақамбетов Есенберді** – 172
**Таласов Наурузбай** – 18
**Танаш баласы Уалидхан,** *см. Танашев Валидхан Шарафиддинұлы*
**Танашев Валидхан Шарафиддинұлы (Танаш баласы Уалидхан)** – 211, 216, 223, 236–239, 243, 245
**Тарановский** – 111
**Тасжанов Әкімгерей** – 198
**Таскарин Мухамед** – 225
**Тастеміруұлы Бажықай** – 258
**Тастеміруұлы Елжан** – 257
**Тасыбай баласы Шалабай** – 198
**Татиев Ураз** – 226
**Таткин Ахмет** – 172
**Таутенұғлы Ғабдолла** – 185
**Ташенов Андас** – 171
**Тәжі баласы Ғали молда** – 174
**Тәңірбергенұғлы Ақбай** – 185
**Тәтібаев Айқымбай** – 180
**Тәуенов Айтбай** – 181
**Тевкелев Кутлу-Мухаммед Батыргиреевич** – 111, 112, 116, 117
**Тегешұлы Молдағазы** – 258
**Текенов Бекулов** – 118
**Текжанов Әйкен** – 172

**Темиралиев** – 307
**Темирбаев Файзулла**– 225
**Темирлан** – 43
**Темір баласы Ғабдолла** – 211
**Темір баласы Ғайса** – 174
**Темірбайұлы Сатай** – 257
**Темірбеков Жалаледдин** – 174
**Теміржанов А.** – 180
**Теміруұлы Дәрібай** – 257
**Теміруұлы Тәжі** – 257
**Тергеусызов Иса** – 239, 243
**Терегулов** – 274, 275
**Тизенгаузен Дмитрий Орестович** – 80, 91
**Тихменев Н.М**. – 73
**Ткаченко** – 228, 230
**Тобат баласы Күңпай**– 175
**Тогжанов Ғаббас** – 334, 337
**Тойжанов Керейбай** – 173
**Тойсарин Т**. – 180
**Токарев Николай** – 260, 261
**Токпергенов** – 96
**Токтабаев Дощан**– 225
**Токтабаев Карим Дощанович (Досжанович)** – 249, 354
**Тоқбайұғлы Сәуірбай** – 139
**Тоқсантаев Ғабас** – 180
**Тоқтарбеков Иса** – 174
**Толбаев Абдолла** – 157
**Толебаев Мурзахан** – 236
**Толебаев Хайрулла** – 225
**Толенгутов (Теленгутов) Кольбай** – 61, 62, 72
**Толстой Лев Николаевич** – 19, 43, 178, 179, 184, 186, 209
**Томшин Ғабдізапи** – 169
**Топайұғлы Ғабдолла** – 185
**Топайұғлы Ермұхан** – 185
**Торбактаев Мукжан** – 67
**Төкебаев Садық** – 180
**Төкеұғлы Исмағұл** – 160
**Төлебай баласы Мырзахан** – 211
**Төлебай баласы Сары** – 149
**Төлемісұлы Ахон** – 199
**Төрекеұғлы Темірәлі** – 160
**Төрекұл баласы Нәзір**, *см. Тюрякулов Назир Тюрякулович*
**Третьяков** – 59, 63, 76
**Тройницкий Александр Николаевича** – 40, 59, 63, 76, 78, 93, 158
**Троцкий Лев Давидович** – 260
**Тумағазыұлы Мұстафа** – 257
**Тунганчин Мухамедьяр Хангиреевич** – 95, 96, 102, 105, 107, 115, 126, 127, 264, 265, 271, 379
**Турашев** – 329

**Турманжанов Утебай Турманжанович** – 334
**Турмухамедов Исенгалий (Тұрмұхамедов Есенғали)** – 170, 226, 232, 245, 253, 255
**Турумов Керей** – 226
**Тұпарқызы Әлипа** – 185
**Тұрлыбаев Мандиқа** – 174
**Тұрлыбай баласы Айдархан** – 211, 236, 237, 245
**Тұрлыбек баласы Ғабдолла қажы** – 174
**Тұрсынов А**. – 180
**Тұрсынов Исмаил** – 157
**Тұтқышов С.** – 180
**Түгелұлы Ешім** – 257
**Түркенұғлы Бірім** – 185
**Тштыбаев Кожаберген**– 225
**Тынышпаев Мухамеджан Тынышпаевич** – 94, 151, 211, 236, 245, 248, 354
**Тыныштықбаев Бейсенбай** – 170, 258
**Тілеке баласы Ақтоқал** – 174
**Тілеубергенов Жұбакін** – 139, 149
**Тілеулин Жұмағали** – 151, 174, 211, 238
**Тілеулин Хұсейін** – 172
**Тілеуліұлы Мұхаммедғали** – 257
**Тюленов (Тюленев, Толенов) Джаксылык** – 273
**Тюлин Михаил Степанович** – 111, 115, 116, 118, 120, 126, 219, 222
**Тюре Алимхан** – 236
**Тюрякулов Назир Тюрякулович (Төреқұл баласы Нәзір)** – 211, 236, 309, 322–324, 332, 351
**Улкешев Габдулгазиз** – 243
**Уразаев Абдрахман** – 236, 237
**Уразаев Мустафа** – 105
**Уразалин Жумеке** – 238, 243
**Уразов Ильджан (Ильжан)** – 225, 236
**Урусов** – 214
**Утегенов Садык** – 236
**Утегуманов** – 225
**Утемисов Иржан** – 225
**Утепбергенов Жангаска**– 225
**Үзікбай баласы Матай**– 174
**Үмбетей жырау** – 48
**Үмбетов Тілеумұхамет** – 170
**Үмбетұлы Баймұхамет** – 199
**Үстемір баласы Өтеулі** – 149
**Фахретдинов Абдурахман** – 111, 222
**Филатов** – 289
**Хабалов Сергей Семенович** – 108
**Хайдаров** – 153
**Хакымжан** – 56
**Хальфин Наджиб** – 222
**Хамза** – 198
**Хамидов Нажиб** – 239
**Хангерейұғлы Омарғали** – 139

**Хасан**, мулла – 118
**Хасен баласы Сабыр** – 196
**Хасенов Шайхул** – 225
**Хафис** – 81
**Ходжаев Убайдулла** – 236
**Ходжанов Султанбек** – 236, 308, 349, 351, 354, 355
**Ходжиков Конур-Ходжа** – 236
**Хусаинов Ахмет Галий** – 83, 91, 222
**Хусаиновы Шарафутдин, Хасан, Хусан Махмудовичи** – 83
**Церетели Ираклий Георгиевич** – 232
**Чайкин Вадим** – 236
**Чайковский** – 201
**Чанчий** – 69
**Чигиров Ахмед** – 238
**Чингисхан (Темучин)** – 43
**Чобан-заде Бекир Ваапович** – 359
**Чокаев Мустафа (Шоқай баласы Мұстафа)** – 132, 204, 211, 236, 237, 239, 241, 243, 245, 335
**Чотин Жумакан**– 225
**Чунчалиев**– 350
**Чурбанов Алексей Павлович** – 367, 386
**Шағиев Мұхамади** – 174
**Шаймарданов Сагадат** – 243
**Шаковский** – 214
**Шақанұғлы Нұрғазы** – 185
**Шалабайұлы Қозы** – 257
**Шалымбеков С**. – 180
**Шам баласы Манат**– 175
**Шангирей** – 329
**Шантин Мұстафа** – 171
**Шантина Ғадамбану** – 171
**Шарипов Ахмеджан** – 113
**Шарифуддинов Хасануддин** – 174
**Шарманұлы Дүйсенғали** – 257
**Шауменев Намазбай** – 238
**Шәлімбеков Садуақас** – 171
**Шегин Нұржан** – 171
**Шегіров Аманбай** – 171, 180
**Шепкин** – 214
**Шернитсов** – 158
**Шингарев** – 214
**Шингарев** – 247
**Ширванов Мүкәрім Қажы** – 169
**Шмит Евгений Оттович** – 56, 58, 62, 71, 72, 75, 77–80, 96
**Шоқа баласы Дәулетбай**– 174
**Шоқа баласы Омарбек**– 174
**Шоқай баласы Мұстафа**, *см. Чокаев Мустафа*
**Шоқанияр ұлы Төлеген** – 257
**Шолпан** – 326

**Шолтыров Халид** – 211
**Шонанов Тележан** – 215, 245, 334, 349, 351, 352, 354
**Шонтин Төлеубай** – 180
**Шошаков Байтурсын** – 43
**Шошаков Ергазы** – 43
**Шошақұғлы Ақтас** – 160
**Шпицберг Георгий Ефграфович** – 89
**Штанг** – 228, 230
**Штыб** – 274, 275, 277, 281–283
**Шуакаев** – 105
**Шубин** – 228, 230
**Шукан** – 329
**Шунанов** – 40
**Шунгультаев Нугман** – 67
**Шынымұлы Жарымыш** – 257
**Шыңғырбаев Ақдәулет** – 181
**Ысқақ баласы Қазы** – 197
**Ыспанқұл баласы Дүйсен** – 174
**Ыспанқұл баласы Тақырбай** – 147
**Ыстыбаев Иманқұл** – 174
**Ысхақов Ғыйас** – 163
**Ізтілеуұлы Мұхаметғали** – 199
**Эверсман Михаил Михайлович** – 105, 122, 223
**Элиава Шалва Зурабович** – 270
**Юмагулов Харис Юмагулович** – 299
**Юренев Константин Константинович** – 260
**Юсупов Досулы** – 101, 102
**Яковлев** – 38,40, 43
**Яушов Али-Эфенди** – 91

## СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

**АКЦ, Акцентр, Академцентр** – Академический центр
**АН** – Академия наук
**АССР** – Автономная Социалистическая Советская Республика
**БАҚ** – Бұқаралық ақпарат құралдары
**ВКП (б)** – Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)
**ВМН** – высшая мера наказания
**ВО** – Восточный отдел
**воен…** – военный
**военком** – военный комиссар
**Военревком** – Военно-революционный комитет
**Военсовет** – Военный совет
**вол.** – волость
**ВЦИК** – Всероссийский центральный исполнительный комитет
**ВЦСПС** – Всероссийский центральный совет профессиональных союзов
**ВЧК** – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем
**г.** – город
**ГБ, Госбезопасность** – Государственная безопасность
**ГЖУ** – губернское жандармское управление
**гос…** – государственный
**Госкомиздат** – Государственный комитет Совета министров СССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли
**Гостелерадио** – Государственный комитет СССР по телевидению и радиовещанию
**губ.** – губерния
**губ…** – губернский
**дер.** – деревня
**замнач** – заместитель начальника
**ИМЛ** – Институт марксизма-ленинизма
**КазГУ** – Казахский государственный университет им. С.М. Кирова
**Казинститут** – Казахский институт просвещения
**Казкрайком** – Казахский краевой комитет ВКП (б)
**Казнаркомпрос** – Народный комиссариат просвещения КазССР
**Казпедвуз** – Казахский институт просвещения
**КазПИ** – Казахский педагогический институт
**КазССР** – Казахская Советская Социалистическая Республика
**КазЦИК** – Центральный Исполнительный Комитет Казахской ССР
**КАССР** – Казахская Автономная Социалистическая Советская Республика
**КГБ** – Комитет государственной безопасности
**КИНО** – Казахский институт народного образования
**Кирбюро** – Киргизское бюро Центрального комитета РКП (б)
**Киринпрос** – Киргизский институт просвещения
**Кирком** – Киргизский комитет
**Киркрай** – Киргизский край
**Киркрайвоенревком** – Военно-революционный комитет Киргизского края
**Киробком** – Киргизский областной комитет
**Кироблбюро** – Киргизское областное бюро
**Кирпромбюро** – Киргизское бюро Высший совет народного хозяйства

**Кирревком** – Военно-революционный комитет по управлению Киргизским краем
**Кирреспублика** – Киргизская республика
**Коминтерн** – Коммунистический интернационал
**КП, Компартия** – Коммунистическая партия
**коп.** – копейка
**КПК** – Коммунистическая партия Казахстана
**КПСС** – Коммунистическая партия Советского Союза
**КСРО** – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
**КССР** – Казахская Советская Социалистическая Республика
**ҚФАН, КазФАН** – Казахский филиал Академии наук СССР
**ҚазМУ** – М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті
**ҚОАК** – Қазақстан Орталық Атқару Комитеті
**ҚР БҒМ** – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
**ҚР БҒМ ҰҒА** – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ұлттық Ғылым Академиясы
**МВД** – Министерства внутренних дел
**МОПР** – Международная организация помощи борцам революции
**нарком** – народный комиссар
**Наркомат** – Народный комиссариат
**наркомзем** – народный комиссар земледелия
**Наркомпрос** – Народный комиссариат просвещения
**наркомпрос** – народный комиссар просвещения
**НКВД** – Народный комиссариат внутренних дел
**обкомол** – областной комитет комсомола
**обл.** – область
**ОГЖУ** – Оренбургское губернское жандармское управление
**ОҒК** – Орталық ғылыми кітапхана
**ОГПУ** – Объединённое государственное политическое управление
**ОК** – Орталық комитеті
**окр.** – округ
**окр…** – окружной
**орг...** – организационный
**орготдел** – Организационный отдел
**полит…** – политический
**пом.** – помощник
**пос.** – поселок
**ПП** – полномочный представитель
**пред.** – председатель
**рабфак** – рабочий факультет
**Реввоенсовет** – Революционный военный совет
**РК (б) П** – Ресей Коммунистік (большевиктер) партиясы
**РКП** – Российская коммунистическая партия
**РКП (б)** – Российская коммунистическая партия (большевиков)
**РСФСР** – Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика
**руб.** – рубль
**с.** – село
**с.-х.** – сельскохозяйственный
**Севкрай** – Северный край
**Сибревком** – Сибирский революционный комитет

**СМ, Совмин** – Совет Министров
**СНК, Совнарком** – Совет народных комиссаров
**спец.** – специальный
**СССР** – Союз Советских Социалистических Республик
**ст.** – статья
**т., тов.** – товарищ
**ТБИ** – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
**Торгсин** – Всесоюзное объединение по торговле с иностранцами
**Туркреспублика** – Туркестанская Автономная Социалистическая Советская республика
**Туркфронт** – Туркестанский фронт
**ТурЦИК** – Центральный исполнительный комитет Туркестанской республики
**у.** – уезд
**УАО** – Учётно-архивный отдел
**Уг. ул**. – уголовное уложение
**УГБ** – Управление государственной безопасности
**УК** – уголовный кодекс
**УНКВД** – Управление Народного комиссариата внутренних дел
**УПК** – Уголовно-процессуальный кодекс
**уполн.** – уполномоченный
**ур.** – урочище
**ХКК** – Халық комиссарлар кеңесі
**ЦИ** – Центральное издательство
**ЦИЗ** – Центральное издательство народов СССР
**ЦИК** – Центральная избирательная комиссия
**ЦК** – Центральный Комитет
**чел.** – человек

## БИБЛИОГРАФИЯ


1. Байтурсынов Ахмет. Доклад об орфографии: Стенографический отчет / А. Байтурсынов // Первый Всесоюзный тюркологический съезд. – С. 167–168 Баку, 1926.

2. Байтурсынов Ахмет. Речь [зам.наркомпроса КССР на I Всекиргизском съезде работников по народного образованию 18 мая 1922 года] / А. Байтурсынов // Степная правда. – 1922. – 21 мая.

3. Байтурсынов Ахмет Речь при открытии университета / А. Байтурсынов // Вестник КазГНУ. Серия информационная. – 1998. – N 3. – С. 10–11.

4. Грибанова Е. Семья комиссара: [О воспоминании внучки А. Байтурсынова Айман Байсаловой] / Е. Грибанова // Экспресс К. – 2003. –16 января. – С. 5.

5. Джандосов А. Вопрос о КазГУ надо решать теперь же / А. Джандосов // Азия. – 1993. – Ноябрь (N 47). – С. 6. – Из отчета У. Джандосова, где упоминается о привлечении Байтурсынова к работе в КазГУ.

6. Документы и материалы об изучении истории Алаш-Орды и издании литературы, о реабилитации некоторых деятелей движения Алаш (1926-1991) // Алаш қозғалысы: Құжаттар мен материалдар жинағы = Движение Алаш: Сборник документов и материалов. – Т.4. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – С. 16–67.

7. Свой бесценный труд Ахмет Байтурсынулы написал в Гулаге // Әлихан Бөкейхан. Зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар =Алихан Букейхан. Исследования, статьи, интервью / Составитель: Султан хан Аккулы. – Алматы, 2016. – С. 373–381.

8. Речь Ахмета Байтурсынова на открытии университета // Ахметжанова А.Т., Алина А.Д. Имена и судьбы: сборник научных и имиджевых статей о КазНУ. – Алматы, 2020. – С. 9–11.

9. Койгельдиев Мамбет. О речи Ахмета Байтурсынова / М. Койгельдиев // Ахметжанова А.Т., Алина А.Д. Имена и судьбы: сборник научных и имиджевых статей о КазНУ. –Алматы, 2020. – С. 11–12.

10. А. Байтұрсыновтың қазақ съезін шақыруда кездесетін қиыншылықтар жөніндегі пікіріне талдау жасаған Ж.Сейдалиннің «Тағы да сиез һақында» мақаласы: (31 шілде – 26 тамыз 1913 ж.) // Алаш қозғалысы: Құжаттар мен материалдар жинағы = Движение Алаш: Сборник документов и материалов / Жауапты құраст.: Е.М. Грибанова, С.О. Смағұлова. – Алматы, 2004. – 112–118 б.

11. А. Байтұрсынұлы әліпбиінің 100 жылдығына орай «Халықаралық кеңістіктегі қазақ графикасы» атты ғылыми-практикалық конференция өтті // Қазақ. – 2012. – 7 желтоқсан (№ 49). – 2 б.

12. А. Байтұрсынұлы және Алашорда үкіметі // Ахметтану бастамалары: Оқу-әдістемелік құрал / Жауапты шығарушы Ш.Шарапатұлы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2005. – 31–37 б.

13. Абай туралы айшықты ойлар: [Әуезов М., Байтұрсынов А., Дулатов М., Майор Ф., Ахмед Х., Ысмағұлов Ж.] // Ақиқат. – 1995. – N 8. – 6 б.

14. Абдразахова Ф. Ахмет Байтұрсыновтың ой-пікірлерінен / Ф. Абдразахова // Қазақстан мектебі. – 2008. – N 1. – 28–30 б.

15. Абдрахман А. Ұлы тұлға биіктей бермек: [Алматы қ. Республикалы сарайында қоғамдық қайраткері, ғалым Ахмет Байтұрсыновтың туғанына 125 ж. толуына орай өткен салтанатты жиын туралы] / А. Абдрахман // Заң газеті. – 1998. – 21 қазан (N 45). – 3 б.

16. Абдуллин Ә. Боздағым: [А. Байтұрсыновқа қатысты деректер] / Ә. Абдуллин // Торғай таңы. – 1991. – 31 мамыр.

17. Абдуллин Ә. Жарым жолдан қайтпасын, қарындасым: [А. Байтұрсыновтың Н. Құлжановаға арнаған өлеңі туралы сыр]. / Ә. Абдуллин // Торғай таңы. – 1993. – 18 ақпан.

18. Абдуллин Ә. Халық ұлына құрмет: [Қостанай облысындағы өткен А. Байтұрсыновтың күндеріне орай ғалымның өмірі мен қызметі жайында] / Ә. Абдуллин // Коммунизм таңы. – 1989. – 22 июль.

19. Абдуллин Д. Рахатсыз өтсе де өмір жасым…: [Сталиндік репрессия құрбаны, қазақ зиялысы Ахмет Байтұрсыновтың ерлі-зайыпты Құлжановтармен достастығы, рухани байланысы хақында] / Д. Абдуллин // Жас Алаш. – 1998. – 8 тамыз.

20. Абуова Б.А. Байтұрсынұлы мен алаш азаматтарының баспа ісін ұйымдастырудағы рөлі / Б. Абуова, Р. Әбдиева // Актуальные проблемы исследования истории и процессы развития казахской журналистики Қазақ журналистикасы тарихын зерттеу мен даму үдерісінің өзекті мәселелері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (1 ақпан 2013 ж.). – Алматы, 2013. – 56-58 б.

21. Ағытай И. Ахаңды қудалау бабасынан басталған / И. Ағытай // Жас өркен. – Қостанай. – 2013. – № 1. – 8–9 б.

22. Азмұханова А. XIX ғ. соңындағы XX ғ. басындағы ұлт зиялылары және жазба мәдениеттің мәселелері / А. Азмұханова // Отан және әлем тарихы – XXI ғасырда. Ғылыми парадигмалардың ортақтығы мен ерекшеліктері: халықаралық «Бекмаханов оқулары» ғылыми конф. материалдары (22-23 қараша 2007 ж.). – Алматы, 2007. – 267–268 б.

23. Айдаров Т. Халқына қайта оралған арыстар: [А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Х.Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, М. Тынышбаев, Ж. Ақбаев ж.б. туралы] / Т. Айдаров // Жетісу. – 1997. – 30 мамыр.

24. Аймағамбетұлы Р. Ахмет Байтұрсынұлының «Масасы» және қазіргі қазақ қоғамы / Р. Аймағамбетұлы // Қазақ. – 2012. – 17–24 ақпан (№ 7/8). – 8 б.

25. Аймауытов Жүсіпбек Абайдан соңғы ақындар: [М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов, С. Торайғыровтар туралы] / Ж. Аймауытов, М.О. Әуезов; Дайын. Р. Сарғожин // Қазақ әдебиеті. – 1990. –10 тамыз; Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т. 1. – Алматы: Ғылым, 1997. – 90–96 б.

26. Айнабеков Т. Ахмет Байтұрсынұлы – ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері: [125 ж. мерейтойына орай өткен «Ахмет Байтұрсынұлы – ғалым, ағартушы, қоғамдық қайраткері» атты халықаралық ғылыми конференция туралы] / Т. Айнабеков // Наука Казахстана. – 1998. – 16 қазан (N 20). – 4 б.

27. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының атасы: [А. Байтұрсынов туралы] / Ө. Айтбаев // Қазақстан әйелдері. – 1989. – N 4. – 7–8 б.

28. Айтбайұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы және Алаш тағлымы / Ө. Айтбайұлы // Жас Қазақ үні. – 2012. – 22–26 қараша (№ 49). – 1,6,7 б.

29. Ақ келін» атанған Ахмет Байтұрсыновтың адал жары // Үш қоңыр. – 2012. – 30 мамыр (№ 21). – 2 б.

30. Аққұлұлы С. Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлына қатысты жаңа деректер / С. Аққұлұлы// Қазақ. – 2009. – 4 желтоқсан (№ 49). – 3 б.

31. Аманжолұлы Ғ. Алаш аманаты және ұлттық идея / Ғ. Аманжолұлы // Алты Алаш. – 2012. – 5 қазан (№ 33). – 3 б.

32. Асылбекова М. Арманда кеткен арыстар: [Алматы қ. республикалық педагогикалық мұражайдағы «халық жауы» атанып арманда кеткен арыстар А. Байтұрсынов, А. Кенжин, Н. Залиев, С. Садуақасовтарға арналған бөлім туралы] / М. Асылбекова // Қазақстан мұғалімі. – 1997. – 16 сәуір (N 8). – 7 б.

33. Атабаев Қ. А. Байтұрсынұлы тарих, тарих ғылымы және деректану туралы /

Қ. Атабаев// Қазақстанның ғылымы мен өмірі = Наука и жизнь Казахстана. – 2011. – № 4. – 103–107 б.

34. Атабаев Қ. Орынборда екі үй бар...: [Орынбор қаласында А. Байтұрсынов тұрып, «Қазақ» газетін шығарған үй, екіншісі, 1917 ж. бірінші және екінші жалпықазақ съездері өтіп, қазақтардың тұңғыш саяси партиясы «Алаш» пен тұңғыш ұлттық үкіметі «Алаш Орда» дүниеге келген үй жайлы тарихи деректер]. / Қ. Атабаев // Қазақ әдебиеті. – 2003. – 6 маусым (N 23). – 5 б.

35. Ахаң туралы айшықты ойлар; М. Дулатов, Т. Шонаұлы, С. Мұқанов, Ғ. Мұстафин, М. Қойгелдиев, С. Қирабаев, Р. Нұрғалиев, С. Мәуленов, З. Қабдолов, Қ. Мұхамедханов, «Ақ жол» басқармасынан // Қазақстан мектебі. – 1998. – N 6. – 3 б.

36. Ахаңа арашашы: [Қазақ зиялысы А. Байтұрсынов туралы архив деректерінен]; Дайын. Қ. Исабаев // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 9 көкек (N 15). – 13 б.

37. Ахмет Байтұрсынов жолдастың арызы: РКП(б) Орынбор комитетіне: [Россия Коммунистік партиясы мүшелігіне өту туралы] // Алматы ақшамы. – 1988. – 29 декабря.

38. Ахмет Байтұрсыновтың ресми баяндамасы: [Қазақ әскери революциялық комитетінің 1920 жылы 7-сәуіріндегі отырысында жасаған Қостанай уезінің тағдырына байланысты баяндамасы.; Даярлаған М. Қойгелдиев] // Қазақ тарихы. – 1993. – N 3. – 40–43 б.

39. Ахмет Байтұрсынұлы: [«Қазақ һәм 4-ші Дума» атты мақаласы туралы] // Құқықтық Қазақстан. – 2005. – 16 сәуір (N 11). – 3 б.

40. Ахмет Байтұрсынұлы // Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық. – Т. 6. 1-ші кітап: XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті (1900-1917). – Алматы, 2006. – 215–249 б.

41. Ахмет Байтұрсынұлы: (140 жылдығына орай). // Мәслихат және әкімдік = Маслихат и акимат. – 2013. – № 5. – 14–18 б.

42. Ахмет Байтұрсынұлы (1873–1938 жж.) // Қазақтар: Көпшілікке арн. тоғыз томдық анықтамалық / Жауапты ред.: Е. Әбен және басқалар. – Т.2. Тарихи тұлғалар. – 146–148 б. Алматы, 1998.

43. Ахмет Байтұрсынұлы: ұлыдержавалық ұстанымдағы үкіметке айтылған сын // Қойгелдиев М. Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы): монография. – Алматы: Дәстүр, 2014. – 267–278 б.

44. Ахметқызы Ш. Жарасы жүрегінің жазылмаған: [А. Байтұрсынов туралы естелік / Ш. Ахметқызы, Ш. Тоғанбаева; Жазып алған Р. Қунақова] // Қазақстан әйелдері. – 1990. – N 8. – 12–13 б.

45. Ахметова Ұ.Т. Ахмет Байтұрсынов және Орынбор қаласы / Ұ.Т. Ахметова // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2008. – № 1. – 240–243 б.

46. Ахметұлы Ғ. Еске алу: Өлең: А.Байтұрсынов пен М. Дулатовқа арналған / Ғ. Ахметұлы // Торғай таңы. – 1991. – 8 маусым.

47. Ашекеева Қ.Н. Ахмет Байтұрсынұлы және «Қазақ» газеті / Қ.Н. Ашекеева // ҚазМУ хабаршысы. Психология және социология сериясы. – 2002. – N 2. – 109–117 б.

48. Ашенова А. Ахмет Байтұрсынов жариялаған «Ер сайын» жыры / А. Ашенова // Абай. – 2003. – N 3. – 20–23 б.

49. Әбдешев М. Халық қамқоршысы: [А. Байтұрсыновтың қазақ-татар шәкірттерімен түскен суретінің сыры жайында] / М. Әбдешев // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 3 февраля. – 14 б.

50. Әбдіғаппарқызы Б. Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін» / Б. Әбдіғаппарқызы // Ана тілі. – 2012. – 27 қыркүйек – 3 қазан (№ 39). – 5 б.

51. Әбжанов Х. Алаш қозғалысы және ұлттық идея / Х. Әбжанов // Арқа ажары. – 2011. – 14 сәуір (№ 44). – 4 б.

52. Әміреев М. Бадрисафа: Дастан: А. Байтұрсынов пен жұбайына арналған / М. Әміреев // Сыр бойы. – 1992. – 11, 13 ақпан.

53. Әмірова Г.О. Алаш зиялыларының еңбектеріндегі тарих терминдері / Г.О. Әмірова// Қайнар» университетінің хабаршысы. – 2008. – № 4/2. – 38–42 б.

54. Әнес Ғ. Рухты оятқан «Қазақ» / Ғ. Әнес // Ана тілі. – 2013. – 10–16 қаңтар (№ 2). – 1,6–7 б.

55. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы: [А. Байтұрсынұлы жайлы] / М. Әуезов // Қазақстан мектебі. – 1998. – N 6. – 39–41 б.; Жас өркен – Қостанай 2007. – N 4. – 2–6 б.

56. Әуезов Мұхтар Омарханұлы Ақаңның елу жылдық тойы / М.О. Әуезов // Қазақ. – 2007. – 23 наурыз (N 12). – 4 б.

57. Әуезов Мұхтар Омарханұлы Ахаңның елу жылдық тойы: [1923 ж. 12 март «Тілші» газетінен]. / М.О. Әуезов // Қазақ әдебиеті: / – 1988. – 23 декабря; Жетісу. – 1990. – 15 қыркүйек; Бес арыс. – Алматы, 1992. – 185–191 б.; Ақжол. – Алматы, 1991. – 17–20 б.; Ақ орда 1993. – N 1. – 20–21 б.; Әуезов М. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1997. – 352-354 б.; Қазақстан мектебі. – 1998. – N 6. – 39–44 б.

58. Әуелбек Ә. Ташкентте болған той: 1923 ж. 18 қаңтарында Қазақ АССР Халық ағарту комиссариатының қаулысы бойынша А. Байтұрсынловтың 50 ж. мерейтойын бүкіл еліміз көлемінде атап өту көзделген. / Ә. Әуелбек // Дала мен қала. – 2006. – 27 қаңтар (N 3). – 11 б.

59. Байсалова Ш. Алдымда асқар тау боп сен тұрасың: [А. Байтұрсынұлының қызының естелігінен] / Ш. Байсалова // Ана тілі. – 1993. – 28 қаңтар. – 1,4,5 б.

60. Байтұрсынов Ахмет. Алаш азаматтары: [25 июнь жарлығының кесірінен елдегі бүліншілік жайлы мақала] / А. Байтұрсынов, М. Дулатов // Қазақ. – 1917. – 11 июнь.

61. Байтұрсынов Ахмет Алаш азаматтарына: Мақала. / А. Байтұрсынов, М. Дулатов // Қазақ. – 1913. – 15 дек.; Қазақстан коммунисі. – 1991. – N 1. – 68–69 б.; Жұлдыз. – 1991. – N 1. – 68–69 б.

62. Байтұрсынов Ахмет. Алма-Ата қаласының және Алма-Ата үйезінің атын Алматы деп өзгерту туралы Жетісу гүбернелік атқару комитетінің қортындысы туралы / А. Байтұрсынов, Т. Шонанов; Әзір. З. Ижанов // Ана тілі. – 2003. – 27 қараша (N 47). – 3 б.

63. Байтұрсынов Ахмет. Қазақ һәм 4-ші Дума / А. Байтұрсынов // Қазақ прозасы: Хрестоматия: Үш томдық / Құраст. және алғы сөзін жазған Х. Сүйіншәлі. – Т.2. – Алматы, 2001.

64. Байтұрсынов Ахмет. Қазақ һәм түрлі мәселелер / А. Байтұрсынов // Қазақ прозасы: Хрестоматия: Үш томдық / Құраст. және алғы сөзін жазған Х. Сүйіншәлі. – Т.2. – Алматы, 2001. – 513–516 б.

65. Байтұрсынов Ахмет. Қазақтың бас ақыны / А. Байтұрсынов // Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы: 10 томдық: 10-том: Түркі халықтарының тарихи ойы / Ред. М.Қ. Қойгелдиев. – Астана: Фолиант, 2006. – 45–48 б.; Қазақ. – 1913. – № 39. – 23 ноябрь.

66. Байтұрсынов Ахмет. Қазақша оқу жайынан / А. Байтұрсынов // Қазақ прозасы: Хрестоматия: Үш томдық / Құраст. және алғы сөзін жазған Х. Сүйіншәлі. – Т. 2. – Алматы, 2001. – 497–499 б.

67. Байтұрсынов Ахмет Петроград хаты: Солдат алар ма?; Не істеуге?; Тағы не істеуге?; Мұсылман фракциясында; Сібір депутаттарының мәжілісінде / А. Байтұрсынов // Тарих - адамзат ақыл-ойының қазынасы: 10 томдық: 10-том: Түркі халықтарының тарихи ойы / Ред. М.Қ. Қойгелдиев. – Астана: Фолиант, 2006. – 54–67 б.; Қазақ 1916. – № 171 (29 февраль). – № 172 (9 март); № 173 (16 март); № 174 (23 март).

68. Байтұрсынов Ахмет Тағы да жер жайынан /А. Байтұрсынов // Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы: 10 томдық: 10-том: Түркі халықтарының тарихи ойы / Ред. М.Қ. Қойгелдиев. – 43-45 б. Астана: Фолиант, 2006; Айқап. – 1911. – № 4. – 1–4 б.

69. Байтұрсынов Ахмет Халық ағарту комиссариаты туралы / А. Байтұрсынов; Әзірлеген А. Мұсағалиева // Ақиқат. – 1998. – N 7. – 45–47 б.

70. Байтұрсынова Г. Гүлнар апай шежіре: [А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың Торғайдағы күндері қарсаңында сұхбат. / Г. Байтұрсынова; Әңг. Қ. Әлімов] // Коммунизм таңы. – 1991. – 7,8 маусым.

71. Қамзабекұлы Д. Алаш қайраткерлігі және тәуелсіздік құндылығы / Д. Қамзабекұлы // История борьбы за независимость в Северном Казахстане: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / жауапты ред.: С.А. Касимов. – Алматы, 2011. – 256–261 б.

72. Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы және ислам құндылықтары / Д. Қамзабекұлы // Абай. – 2012. – № 4/6. – 33 б.

73. Қамзабекұлы Д. Ахмет Байтұрсынов: Қазақ қаламгерлері бұралқы ит емес / Д. Қамзабекұлы // Айқын. – 2007. – 12 шілде (N 127). – 26 б.

77. Қамзабекұлы Д. Ахмет Байтұрсынұлының туған жылы нақтыланбақ / Д. Қамзабекұлы // Қазақстан – ZAMAN. – 2012. – 27 қыркүйек (№ 39). – 3 б.

## ПЕРЕЧЕНЬ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ АРХИВНЫХ ФОНДОВ

### Государственный Архив Российской Федерации

Фонд Р-130 – Совет Народных Комиссаров РСФСР (СНК РСФСР) – Совет Министров РСФСР. 1917–1991 гг.

Фонд 667 – А.С. Енукидзе

Фонд Р-1235 – Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов (ВЦИК) РСФСР

Фонд Р-1318 – Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР, представительства Наркомнаца РСФСР в договорных и автономных республиках и их представительства при Наркомнаце РСФСР. 1917–1924 гг.

Фонд Р-8131 – Прокуратура СССР

Фонд Р-8409 – Е.П. Пешкова. Помощь политическим заключенным

### Российский государственный исторический архив

Фонд 1291 – Земский отдел МВД

Российский государственный архив
социально-политической истории

Фонд 17 – Центральный комитет КПСС (1898, 1903–1991)

Фонд 558 – Сталин (наст. Джугашвили) Иосиф Виссарионович (1878–1953)

### Объединенный Государственный архив Оренбургской области

Фонд 10 – Канцелярия Оренбургского губернатора, г. Оренбург, Оренбургской губернии. 1797–1917 гг.

Фонд 21 – Оренбургское губернское жандармское управление, г. Оренбург. 1868–1917 гг.

Центральный государственный архив общественно-политической документации Кыргызской Республики

Фонд 647 – Областной отдел народного образования КАО

### Архив Президента Республики Казахстан

Фонд 139 – Киробком РКП (б)

Фонд 140 – Облбюро РКП (б) Киргизской (Казахской) АССР

Фонд 141 – Казкрайком ВКП (б)

Фонд 708 – Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана

### Центральный Государственный Архив Республики Казахстан

Фонд Р – 5. Центральный Исполнительный Комитет Советов Казахской (Киргизской) АССР.

Фонд Р – 14. Революционный комитет по управлению Киргизским краем.

Фонд Р – 17. Тургайский областной комиссариат Временного правительства.

Фонд Р – 19. Тургайский областной исполнительный комитет Советов.

Фонд Р – 544. Главное управление архивами и документацией Республики Казахстан (Центральное архивное управление Народного Комиссариата внутренних дел Казахской ССР).

Фонд И – 64. Канцелярия степного генерал-губернатора.

| | МАЗМҰНЫ | |
|---|---|---|
| | Алғысөз | 4 |
| | АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ. ҚИЯНАТҚА ҚАРСЫЛЫҚ | 6 |
| | 1. А. БАЙТҰРСЫНОВ. ӨМІРДЕРЕК.<br>А. БАЙТУРСУНОВ. ЖИЗНЕОПИСАНИЕ | |
| 1 | Постановление ЦК КП Казахстана «О творческом наследии Магжана Жумабаева, Ахмета Байтурсунова и Жусупбека Аймаутова» | 33 |
| 2 | «Жизнеописание» – автобиография А. Байтурсунова | 38 |
| 3 | Өмірдерек | 40 |
| 4 | «Ахмет Байтурсунович Байтурсунов. Биографический очерк» | 43 |
| 5 | Мұхтар Әуезов «Ахаңның елу жылдық юбилейі» | 47 |
| | 2. 1905–1909 жж. ҚАРҚАРАЛЫ КЕЗЕҢІ.<br>КАРКАРАЛИНСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ | |
| 6 | Петиция от участников Куяндинской ярмарки председателю Комитета Министров об угнетенном состоянии казахов | 52 |
| 7 | Телеграмма Степного генерал-губернатора Е.О. Шмита министру Внутренних дел [П.А. Столыпину] о продлении ареста Ахмета Байтурсунова | 56 |
| 8 | Справка Омского жандармского управления Департаменту полиции (по 7-у делопроизводству) об А. Байтурсунове | 56 |
| 9 | Телеграмма-прошение Б. Байтурсуновой Степному генерал-губернатору вследствие отношени Е. Шмиту об освобождении из под стражи А. Байтурсунова | 58 |
| 10 | Донесение Генерал-губернатора Семипалатинской обл. А.Н. Тройницкого Степному генерал-губернатору Е.О. Шмит о противоправительственной деятельности Байтурсунова А. и о продлении срока его ареста | 58 |
| 11 | Ходатайство члена Государственной думы Н.Л. Скалозубова товарищу министра Внутренних дел П.Г. Курлову о выяснении обстоятельств ареста А. Байтурсунова и других казахских интеллигентов | 60 |
| 12 | Статья «Киргизский народный поэт в тюрьме» Газета «Современное слово» | 60 |
| 13 | Справка Министерства внутренних дел по делу Ахмета Байтурсунова и Кольбая Теленгутова | 61 |
| 14 | Донесение Семипалатинского губернатора А.Н. Тройницкого Степному генерал губернатору [Е.О. Шмиту] о политической деятельности Байтурсунова в 1905–1909 гг | 62 |
| 15 | Рапорт начальника Усть-Каменогорского у. Казанцева губернатору Семипалатинской обл. Тройницкому о расследовании фактов жестокого обращения с арестантами в тюрьме | 64 |
| 16 | Докладная записка помощника начальника Омского жандармского управления ротмистра Леваневского Департаменту полиции (по 7-у делопроизводству) по делу Ахмета Байтурсунова | 64 |
| 17 | Телеграмма Б. Байтурсуновой министру Внутренних дел [П. Столыпину] об освобождении от ареста А. Байтурсунова | 71 |

| | | |
|---|---|---|
| 18 | Телеграмма помощника начальника Омского жандармского управления Леваневского директору департамента полиции по делу А. Байтурсунова | 71 |
| 19 | Письмо Степного губернатора Е.О. Шмита товарищу министра Внутренних дел П.Г. Курлову по делу Ахмета Байтурсунова | 72 |
| 20 | Письмо Степного генерал-губернатора О.Е. Шмита товарищу министра Внутренних дел [П.Г. Курлову] об интеллигентных киргизах в Семипалатинской и Усть-Каменогорской тюрьмах | 72 |
| 21 | Донесение и. о. Степного генерал-губернатора [Н.М. ] Тихменева министру Внутренних дел [П.А. Столыпину] о высылке [Ж.] Акпаева в Копал | 73 |
| 22 | Приказ № 32736 вице-директора Омской канцелярии Зубовского о воспрещении А. Байтурсунову жительства в ряде областей | 75 |
| 23 | Письмо губернатора Семипалатинской обл. А.Н. Тройницкого Степному генерал-губернатору О.Е. Шмиту о высылке за пределы края киргиз за противоправительственную деятельность | 75 |
| 24 | Докладная директора Омского департамента полиции об условиях содержания арестованных в Семипалатинской и Усть-Каменогорской тюрьмах | 76 |
| 25 | Письмо Степного генерал-губернатора Е.О. Шмита – Семипалатинскому генерал-губернатору А.Н. Тройницкому | 77 |
| 26-31 | Переписка по вопросу пересмотра дела о ходатайстве высланных из Семипалатинской обл. киргиз о возвращении на родину | 77 |
| 26 | Телеграмма членов Гос[ударственной] думы В.И. Дзюбинского генерал-губернатору Е.О. Шмиту | 77 |
| 27 | Телеграмма Семипалатинской генерал-губернатора А.Н. Тройницкого – Омскому генерал-губернатору [Е.О. Шмиту] | 78 |
| 28 | Письмо Степного генерал-губернатор Е.О. Шмита – г-ну министру Внутренних дел [П.А. Столыпину] | 78 |
| 29 | Отношение Министерства Внутренних дел | 78 |
| 30 | Письмо и. д. губернатора Семипалатинской обл. Г.В. Абазы управлению Канцелярией генерал-губернатора в Омске | 79 |
| 31 | Письмо товарища министра Внутренних дел [П.Г. Курлова] Степному генерал-губернатору [Е.О. Шмиту] | 79 |
| 32 | Справка канцелярии Степного генерал-губернатора Е.О. Шмита о запрете Я.-М. Акпаеву проживания в уездах Степного генерал-губернаторства, Семиреченской и Тургайской областях | 80 |
| 3. 1913–1916 жж. ОРЫНБОРЛЫҚ КЕЗЕҢ. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ШЫҒАРУШЫСЫ. ОРЕНБУРГСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ. ИЗДАТЕЛЬ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ» | | |
| 3.1. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫНДА. ГАЗЕТА «ҚАЗАҚ» В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ | | |
| 33 | Письмо начальника Туркестанского районного охранного отделения начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о деятельности татар-учителей в киргизских степях | 81 |

| | | |
|---|---|---|
| 34 | Ответ полковника Г.П. Бабича начальнику Туркестанского районного охранного отделения о деятельности татар-учителей в киргизских степях | 83 |
| 35 | Донесениеначальника Оренбургского губернского жандармского управления Г. Бабича директору Департамента полиции С.П. Белецкому об издании газеты «Қазақ» и ее редакторе А. Байтурсунове | 83 |
| 36 | Предписание начальника Оренбургского губернского жандармского управления Бабича помощнику начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. Кучину о пропаганде проведения общекиргизского съезда | 84 |
| 37 | Начальник Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабич – командиру 5-го пехотного Калужского Императора Вильгельма I полка Н.П. Зиновьеву о подписке на СМИ для солдат | 85 |
| 38 | Донесение помощника начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. ротмистра Кучина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о негласной проверке за Сейдалиным | 85 |
| 39-41 | Переписка о проведении общекиргизского съезда | 86 |
| 39 | начальник Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабич – г-ну Оренбургскому губернатору Н.А. Сухомлинову | 86 |
| 40 | Оренбургский вице-губернатор Д.О. Тизенгаузен – начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу | 87 |
| 41 | Помощник начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. ротмистра Кучина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу | 87 |
| 42 | Сопроводительная записка помощника начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. ротмистра Кучина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о предоставлении экземпляра газеты «Степь» и сведений о деятельности газет «Қазақ» и «Ай-кап» | 88 |
| 43 | Донесение ротмистра отдельного корпуса жандармов начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о деятельности С. Кашимова | 88 |
| 44 | Сообщение помощника начальника Оренбургского губернского жандармского управления по Троицкому и Верхнеуральскому у. ротмистра Кучина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о деятельности М.С. Кашимова | 88 |
| 45 | Донесение Актюбинского уездного начальника [Шпицберга] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о деятельности муллы Актюбинской городской мечети О. Абдулбаниева | 89 |
| 46 | Свидетельство, выданное А. Байтурсунову Канцелярией Оренбургского губернатора, о разрешении издавать газету на казахском языке | 89 |
| 47 | Донесение ротмистра отдельного корпуса жандармов начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о связях А. Сагдеева с панисламистами | 90 |
| 48 | Запрос начальника Оренбургского губернского жандармского управления Актюбинскому уездному начальнику о деятельности муллы Омара | 90 |

| | | |
|---|---|---|
| 49 | Уведомление [Оренбургского вице-губернатора Д.О. Тизенгаузена] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о сборе сведений о деятельности Б. Каратаева и Р. Марсекова | 91 |
| 50 | Справка о медресе Оренбургской губ | 91 |
| 51 | Донесение унтер-офицера Николаева начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Бабичу о Байтурсунове, Дулатове, Букейханове и Марсекове | 92 |
| 52 | Статья «В экзотической стране» Газета «Русское слово» | 92 |
| 53 | Письмо М. Тынышпаева Ю.Я. Солтык об издании газеты «Қазақ» | 94 |
| 54 | Донесение начальника Туркестанского районного охранного отделения Сизых особому отделу Департамента полиции о М. Тынышпаеве | 94 |
| 55 | Просьба начальника Жандармского управления Оренбургской губ. Г.П. Бабича г-ну Оренбургскому губернатору [Н.А. Сухомлинову] о деятельности А. Байтурсунова и газете «Қазақ» | 94 |
| 56 | Донесение начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича господину Директору Департамента полиции об издании газеты «Қазақ» и сотрудниках редакции | 95 |
| 57 | Уведомление Оренбургского губернатора Н.А. Сухомлинова начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о деятельности А. Байтурсунова и газете «Қазақ» | 95 |
| 58 | Письмо киргиза М. Байгунусова Степному генерал-губернатору Е.О. Шмиту о привлечении к судебной ответственности киргиз за разрушение церкви | 96 |
| 59 | Сообщение начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича иректору Департамента полиции [В.А. Брюн де Сент Ипполиту] о газете «Қазақ» | 96 |
| 60 | Донесение унтер-офицера Гирина начальнику Оренбургского губернского жандармского управления о передвижении М.-Я. Дулатова | 97 |
| 61 | Донесение [начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича] начальнику Томского губернского жандармского управления [С.А. Романову] о М.-Я. Дулатове | 97 |
| 62 | Заявление ответственного редактора-издателя газеты «Қазақ» А.Б. Байтурсунова Его Превосходительству г-ну Оренбургскому губернатору [Н.А. Сухомлинову] о временном возложении обязанностей редактора на М.-Я. Дулатова | 98 |
| 63 | Расписки А. Байтурсунова и М.-Я. Дулатова по работе редакции газеты «Қазақ» | 98 |
| 64 | Свидетельство о разрешении принять обязанности 2-го ответредактора М.-Я. Дулатову | 99 |
| 65 | Донесение унтер-офицера Гирина начальнику ОГЖУ Бабичу о прибытии М.-Я. Дулатова из Томска в Оренбург | 99 |
| 66 | Уведомлениеначальника ТГЖУ А.П. Стацкевича начальнику ОГЖУ Г.П. Бабичу об отсутствии у М.-Я. Дулатову прописки в г. Томске | 100 |
| 67 | Уведомление начальника ОГЖУ Г.П. Бабича начальнику ТГЖУ А.П. Стацкевичу о прибытии М.-Я. Дулатова в Оренбург | 100 |

| | | |
|---|---|---|
| 68 | Донесение унтер-офицера [Громова] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления [Г.П. Бабичу] о передвижениях А. Байтурсунова | 100 |
| 69 | Донесение унтер-офицера [Громова] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления [Г.П. Бабичу] о возвращении в г. Оренбург А. Байтурсунова | 101 |
| 70 | Сопроводительная записка главноначальствующего Н.А. Сухомлинова начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о жалобе киргиз на противоправительственную деятельность А. Байтурсунова и М.-Я. Дулатова – сотрудников газеты «Қазақ» | 101 |
| 71 | Постановление главноначальствующего Оренбургской губ. Н.А. Сухомлинова о штрафовании редактора газеты «Қазақ» А. Байтурсунова | 103 |
| 72 | Уведомление начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича г-ну министру Внутренних дел Н.А. Маклакову о негласном наблюдении за А. Байтурсуновым и М.-Я. Дулатовым | 104 |
| 73 | Письмо Оренбургского губернатора Н.А. Сухомлинова начальнику Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабичу о необходимости установления негласного наблюдения за А. Байтурсуновым и М.-Я. Дулатовым | 104 |
| 74 | Заявление редактора газеты «Қазақ» А. Байтурсунова Оренбургскому губернатору [Н.А. Сухомлинову] об изменении периодичности издания газеты | 104 |
| 75 | Сообщение начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича г-ну Тургайскому губернатору [М.М. Эверсману] о газете «Казак» и др. | 105 |
| 76 | Свидетельство за № 7911–7912 | 106 |
| 77 | Письмо Оренбургского губернатора [Н.А. Сухомлинова] Главному управлению печати об издании газеты «Қазақ» | 106 |
| 78 | Письмо Оренбургского вице-губернатора Л.А. Пушкин Главному управлению печати о разрешении принять обязанности второго ответредактора А. Байтурсунову | 107 |
| 79 | Отношение Оренбургского губернатора Н.А. Сухомлинова военному губернатору Уральской обл. [С. Собалову] о наложении административного взыскания на редактора газеты «Қазақ» | 108 |
| 80 | Письмо военного губернатора Уральской обл. С.С. Хабалова Его Превосходительству Оренбургскому губернатору Н.А. Сухомлинову о «Каратаевском участке» | 108 |
| 81 | Постановление Главноначальствующего Оренбургской губ. [Н.А. Сухомлинова] о наказании редактора газеты «Қазақ» за формирование у читателей враждебного отношения к правительству | 109 |
| 82 | Отношение Оренбургского губернатора Н.А. Сухомлинова Главному управлению по делам печати о наложении на редактора газеты «Қазақ» А. Байтурсунова административного взыскания | 110 |
| 83 | Донесение начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича Главноначальствующему Оренбургской губ. Н.А. Сухомлинову о надзоре за редакцией газеты «Қазақ» | 110 |

| | | |
|---|---|---|
| 84 | Рапорт военного цензора Казанского военного округа в Казанскую военно-цензурную комиссию о мусульманской печати | 110 |
| 85 | Сообщение вице-директора Департамента Духовных дел Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину] о материальной поддержке газете «Қазақ» | 111 |
| 86 | Письмо начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.П. Бабича г-ну Оренбургскому губернатору М.С.Тюлину о делегатах от мусульманской фракции А. Байтурсунове и М-Ф. Каримове для участия в совещаниях Государственной думы в Петрограде | 111 |
| 87-89 | Письма и. д. губернатора Оренбургской губ. начальнику ОГЖУ по вопросам газеты «Қазақ» | 114 |
| 87 | И. д. губернатора Оренбургской губ. [Л.А. Пушкина] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления [Г.П. Бабичу] | 114 |
| 88 | И. д. губернатора Оренбургской губ. [Л.А. Пушкин] – начальнику Оренбургского губернского жандармского управления [Г.П. Бабичу] | 114 |
| 89 | И. д. губернатора Оренбургской губ. [Л.А. Пушкин] – Оренбургскому полицмейстеру | 114 |
| 90 | Рапорт наблюдающего за повременными изданиями Тунганчина Его Превосходительству г-ну Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину] | 115 |
| 91 | Письмо начальника Оренбургского губернского жандармского управления Г.Н. Бабича г-ну Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину] о газете «Қазақ» | 116 |
| 92 | Донесение начальника Оренбургского губернского жандармского управления Кашинцева [г-ну Оренбургскому губернатору М.С.Тюлину] об усилении мусульманской фракции Государственной думы | 116 |
| 93 | Телеграмма управляющего Уральской обл. Мордвинова Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину] об отказе казахов против мобилизации на тыловые работы согласно Указу российского императора от 25 июня 1916 г. | 118 |
| 94 | Письмо начальника Оренбургского губернского жандармского управления А.Г. Кашинцева начальнику Самарского губернского жандармского управления [М.И. Познанскому] об отказе казахов против мобилизации на тыловые работы согласно Указу российского императора от 25 июня 1916 г. | 118 |
| 95 | Прошение начальника Оренбургского губернского жандармского управления А.Г. Кашинцева о распоряжении на обыск М-Я. Дулатова. Ордер 8194 | 119 |
| 96 | Справка унтер-офицера Мещерякова о М.-Я. Дулатове и А. Байтурсунове | 119 |
| 97 | Протокол обыска в квартире М.-Я. Дулатова и редакции газеты «Қазақ» | 120 |
| 98 | Прошение директора Департамента полиции [Е.К. Климовича] его превосходительству М.С. Тюлину о возбуждении переписки против айтурсунова, Букейханова и Дулатова | 120 |
| 99 | Письмо начальника Самарского губернского жандармского управления [М.И. Познанского] начальнику Оренбургского губернского жандармского управления А.Г. Кашинцеву о личности А. Букейханова | 121 |
| 100 | Ордер на обыск у М.-Я. Дулатова | 121 |

| | | |
|---|---|---|
| 101 | Протокол допроса М.-Я. Дулатова | 122 |
| 102 | Донесение начальника управления жандармерии г. Оренбурга Кашинцева военному губернатору Тургайской обл. М.М. Эверсману об антиправительственной деятельности сотрудников газеты «Қазақ» | 122 |
| 103 | Письмо директора Департамента полиции Российской империи Е.К. Климовича Его Превосходительству А.В. Степанову о противоправительственной деятельности А. Байтурсунова и А. Букейханова | 124 |
| 104 | Рапорт наблюдающего за повременными изданиями, выходящими в г. Оренбурге на татарском и киргизском языках М.Х. Тунганчина Его Превосходительстве г-ну Оренбургскому губернатору М.С. Тюлину о статье «Политическое положение», № 213 газеты «Қазақ» | 126 |
| | 3.2. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН МӘТІНДЕР. МАТЕРИАЛЫ ИЗ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ» | |
| 105 | Құрметті оқушылар! | 128 |
| 106 | Оренбург, 10 феурал | 130 |
| 107 | Құрметті бас жазушы! | 131 |
| 108 | «Қазақ» құтты болсын! | 132 |
| 109 | 5 мың десиатина жер | 133 |
| 110 | Қазақ жайы | 134 |
| 111 | Жер мәселесі | 137 |
| 112 | Білім жарысы | 137 |
| 113 | Бас қосу турасында | 139 |
| 114 | Көшпелі һәм отырықшы норма | 142 |
| 115 | Оқыту жайынан | 143 |
| 116 | Жауап хат | 146 |
| 117 | Жауап хат | 147 |
| 118 | «Қазақ» газетасына көмек | 149 |
| 119 | Саматовқа жәрдем | 149 |
| 120 | Алаш азаматтарына | 149 |
| 121 | Саматовқа жәрдем | 151 |
| 122 | Саматовқа жәрдем | 151 |
| 123 | Орынбор. 9-шы ғинуар | 151 |
| 124 | Жер жұмысына дін жұмысын қыстырмалау | 152 |
| 125 | «Аңдаспаған мәселе» турасында | 155 |
| 126 | 2-ші феурал | 156 |
| 127 | Емле турасында | 156 |
| 128 | Губернатор өзгерілуі | 158 |
| 129 | Билік | 159 |
| 130 | Өлең жыр: | 160 |
| 131 | Потанин хаты | 161 |

| | | |
|---|---|---|
| 132 | Наурыз құтты болсын! | 162 |
| 133 | «Ел» газетасына ыштраф | 163 |
| 134 | Бұ қалай? | 164 |
| 135 | № 135 «Қазақ» һәм жер мәселесі | 164 |
| 136 | «Қазаққа» | 166 |
| 137 | Исмағұл бек Ғаспрински | 168 |
| 138 | Ғаспрински опаты | 168 |
| 139 | Көңіл айту | 169 |
| 140 | Дінмұхамед Әділовке жәрдем | 169 |
| 141 | Дінмұхамед Әділовке жәрдем | 170 |
| 142 | Исмағұл бек Ғаспрински | 170 |
| 143 | Қысқаша тәржіме халі | 170 |
| 144 | Дінмұхамед Әділовке жәрдем | 171 |
| 145 | Исмағұл бек Ғаспрински | 172 |
| 146 | Дінмұхамед Әділовке жәрдем | 173 |
| 147 | Дінмұхамед Әділовке жәрдем | 174 |
| 148 | Тіл-құрал | 175 |
| 149 | Ашық хат | 178 |
| 150 | Қазанда қазақ студенттер | 179 |
| 151 | Студентке жәрдем | 180 |
| 152 | Тәңір жарылқасын | 180 |
| 153 | Мұқтаж оқушыларға жәрдем | 180 |
| 154 | Жәрдем комитеті | 181 |
| 155 | Киевте қазақ студенттері | 182 |
| 156 | Студентке жәрдем | 182 |
| 157 | Николай Лукич Скалозубов | 182 |
| 158 | Карс мұсылмандарына жәрдем | 183 |
| 159 | Н.Л. Сколозубов | 184 |
| 160 | Әдебиет кеші | 184 |
| 161 | Карс мұсылмандарына жәрдем | 185 |
| 162 | Жаңа кітаптар | 186 |
| 163 | Потанин тарихы хақында | 187 |
| 164 | Г. Дума һәм солдаттық мәселесі | 187 |
| 165 | Газеттерден «Қазақ» ісі Сенатта | 188 |
| 166 | Петроград хаты | 189 |
| 167 | Қазаққа ашық хат | 191 |
| 168 | Алаштың азаматына | 192 |
| 169 | Қазақ жұртына | 194 |

| | | |
|---|---|---|
| 170 | Запрос | 194 |
| 171 | Жұмысшылар жайынан | 196 |
| 172 | Адасқан жігіттер | 198 |
| 173 | Жұмысшылар жайынан. | 199 |
| 174 | Мемлекет кеңесі | 200 |
| 175 | Тарихи жыл | 201 |
| 176 | Алаш ұлына | 203 |
| 177 | Құттықтау | 205 |
| 178 | Сайлау құқығы | 205 |
| 179 | Майданнан хат | 206 |
| 180 | Көңілсіз күй | 206 |
| 181 | Тәңір жарылқасын айту | 208 |
| 182 | Алаштың талапты азаматына! | 209 |
| 183 | Алаш партиясының негіздері туралы | 210 |
| 184 | Қазақ депутаттары | 210 |
| 185 | Сана қайда? (Қысқартылған нұсқасы) | 212 |
| 186 | Мемлекет халі | 212 |
| 187 | Ғалихан атына стипендия | 215 |
| 188 | Съездің программасы | 215 |
| 189 | Алаш партиясы | 216 |
| 190 | Алаш бірлігі | 217 |
| 191 | Өткен жыл қазақа қандай болды? | 218 |
| | 4. 1917–1918 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР ТҰСЫНДА. В ПЕРИОД ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПЕРЕМЕН 1917–1918 гг. | |
| 192 | Агентурная записка по мусульманскому движению | 219 |
| 193 | Постановление Сената Оренбургскому губернатору [М.С. Тюлину] об оправдании редактора газеты «Қазақ» А. Байтурсунова | 219 |
| 194 | Телеграмма комиссара народной охраны Тургайской обл. Актюбинскому исполкому об аресте А. Букейханова, А. Байтурсунова и [...] Омарова | 222 |
| 195 | Протокол Тургайского областного киргизского съезда с участием представителей областей Уральской, Акмолинской, Семипалатинской, Сыр-Дарьинской и Букеевской орды | 222 |
| 196 | Телеграмма и. о. управляющего Министерством внутренних дел И.Г. Церетели комиссару Временного правительства по Тургайской обл. А. Букейханову о борьбе против анархии и контрреволюции | 232 |
| 197 | Резолюции общеказахского съезда | 233 |
| 198 | Протокол заседания общекиргизского съезда | 238 |
| 199 | Листовка А. Букейханова с призывом не доверять большевикам | 246 |
| 200 | Жетісу облысындағы босқын қырғыз - қазақ жайы | 247 |

| | | |
|---|---|---|
| 201 | Протокольная запись постановления казахской фракции Тургайского областного съезда Советов об алашордынской типографии и газете «Қазақ» | 248 |
| 202 | Телеграмма «Алаш-Орды» Совнаркому РСФСР с предложением об объявлении автономии Алаш | 249 |
| 203 | Телеграмма заместителя председателя «Алаш-Орды» Х.А. Габбасова председателю СНК В.И. Ленину, наркому Наркомнаца И.В. Сталину о нерешенности вопроса о Казахской автономии | 250 |
| 204 | Редакционная заметка «Киргизский добровольческий отряд» | 251 |
| 205 | «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы | 251 |
| 206 | Программа партии Алаш | 253 |
| 207 | Түрік-татар қауымдарының баяндамасы | 255 |
| 208 | Таланған қазақтар | 256 |
| | 5. ҰЛТТЫҚ ДАМУ ЖОЛЫ ҮШІН КҮРЕСТЕ. БОРЬБА ЗА СВОБОДУ ВЫБОРА ПУТИ | |
| 209 | Народный комиссариат по просвещению КССР: отдел Казинститут. Послужной список | 259 |
| 210 | Телеграмма военкома Тургайской обл. Н. Токарева Председателю Совнаркома т. Ленину о признании алашордынцами советской власти | 260 |
| 211 | Записка И.В. Сталина в Оргбюро ЦК РКП(б) Е.Д. Стасовой о необходимости оставления в Ревкоме А. Байтурсунова | 262 |
| 212 | «Революция и киргизы» | 262 |
| 213 | Протокол № 5 Об оставлении Кустанайского у. в ведении Казревкома Об избрании А. Байтурсунова зампредом, заведующим отделом внутренних дел Казревкома | 264 |
| 214 | Письмо председателя Ревкома Штабу I Армии о возвращении имущества типографии газеты «Қазақ» | 265 |
| 215 | Доклад заведующего полиграф. отделом при Военревкоме К.Г. Акулова председателю Военревкома о состоянии типографии газеты «Қазақ» | 266 |
| 216 | Письмо Военревкома начальнику административного отдела штаба I революционной армии о возврате машины и типографских материалов, взятых из типографии «Қазақ» | 266 |
| 217 | Выписка из протокола № 62 заседания Президиума ВЦИК от 7 октября 1919 г. о протесте Военревкома по управлению Киргизским краем по поводу присоединения Кустанайского у. к Челябинскому р-ну | 267 |
| 218 | Из протокола Кирревкома о мерах по объединению казахов | 270 |
| 219 | Из протокола № 20 Об объединении киргизского народа и склонении его на сторону советской власти | 271 |
| 220 | Из протоколов Кирревкома об инциденте между Лукашевым и Байтурсуновым | 271 |
| 221 | Телеграмма казахской интеллигенции Казревкому с просьбой о прекращении преследований | 272 |

| | | |
|---|---|---|
| 222 | Письмо Военноревкома по управлению Киргизским краем Западному отделу Алаш-Орды по вопросу о слиянии Алаш-Орды с Кирревкомом | 273 |
| 223 | Из протокола № 17 По поводу включения Кустанайского у. в Киркрай. О принятии мер к прекращению преследования киргизской интеллигенции за прошлую политическую деятельность | 274 |
| 224 | Из протокола № 18 О формах взаимоотношений Казахстана и Туркестана. Об отношении к идее слияния двух республик | 275 |
| 225 | Из протокола № 19 «Вопросы о фактическом присоединении к Казахстану Кустанайского у. и других территорий, населенных казахами решаются успешно» | 277 |
| 226 | Заявление А. Байтурсунова в Оренбургский комитет РКП(б) о вступлении в РКП (б) | 278 |
| 227 | Из протокола № 20 о докладе А. Байтурсунова об оставлении Кустанайского у. в Тургайской обл. | 279 |
| 228 | Телеграмма председателя Кирвоенревкома С. Пестковского наркому Внутренних дел СССР Владимирскому Фрубниковский 10 Бекетаеву | 281 |
| 229 | Из протокола № 21 О поездке А. Байтурсунова в Москву | 281 |
| 230 | Из протокола № 23 О поездке А. Байтурсунова в Москву | 283 |
| 231 | Из протокола № 24-1 [Конфликт Седельникова и Байтурсунова с членами Кирревкома по вопросу «Утверждение положения о созыве Всекиргизского съезда»] | 283 |
| 232 | Письмо члена Кирревкома А. Авдеева и заведующего отделом Н. Кулакова председателю Кирревкома по Управлению Киргизским краем С. Пестковскому о противоречиях во взаимоотношениях с Т. Седельниковым | 286 |
| 233 | Протокол № 25 О созыве съезда Всекиргизского | 288 |
| 234 | Из протокола № 27 О комиссии по определению границ Киргизской республики | 289 |
| 235 | Письмо А. Байтурсунова В. Ленину о преодолении недоверия советской власти к казахской интеллигенции | 289 |
| 236 | Из протокола № 28 О комиссии по определению границ Киргизского края | 293 |
| 237 | Записка А. Байтурсунова к тезисам по «Национальному и колониальному вопросам» В. Ленина | 293 |
| 238 | Постановление Кироблбюро РКП (б) «О бывших членах и активных работниках бывшей западной (уральской) группы правительства Алаш-Орды» | 295 |
| 239 | Письмо коммунистов Башкирии, Туркестана и Казахстана В.И. Ленину с предложением по пересмотру некоторых пунктов его тезисов по национальному вопросу | 296 |
| 240 | Тезисы партийно-советских руководителей Казахстана по национальному вопросу | 299 |
| 241 | Из доклада наркома просвещения КАССР А. Байтурсунова СНК КАССР о состоянии народного просвещения | 302 |
| 242 | Из протокола заседания Киробкома РКП (б) о праздновании юбилея А. Байтурсунова | 307 |

| | | |
|---|---|---|
| 243 | Из «Переченя и характеристик ряда главнейших деятелей из бывшей Алаш-Орды и «Бирлик туы», играющих сейчас политическую роль в киргизской части населения Туркестана к докладу об Алаш-Орде» | 308 |
| 244 | Из закрытого письма секретаря Киробкома РКП (б) Г.А. Коростелева ЦК РКП (б) об отношении представителей казахской интеллигенции к введению нового алфавита | 309 |
| 245 | Речь А. Байтурсунова на открытии университета | 310 |
| 246-247 | А. Байтұрсынұлының «Қалам қайраткерлері жайынан» атты мақаласы және қысқаша анықтама | 311 |
| 246 | Қалам қайраткерлері жайынан | 311 |
| 247 | Қалам қайраткерлері жайынан | 314 |
| 248 | Партияны тазалау жөніндегі Губерниялық комиссияға (аудандық комиссия арқылы) РКП мүшесі Ахмет Байтұрсынұлынан өтініш | 315 |
| 249 | Из стенографического отчета Первого Всесоюзного тюркологического съезда | 318 |
| 250 | [Речь А. Байтурсунова на Первом научном учительском съезде] | 319 |
| 251 | Черновик стихотворений А. Байтурсунова | 320 |
| 252 | Перевод наброска А. Байтурсунова. Обращение к терпящим, якобы, варварство | 321 |
| | 6. АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС БАСШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗАРА ХАТ АЛЫСУЛАРЫ. ПЕРЕПИСКА РУКОВОДИТЕЛЕЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ | |
| 253-259 | Переписка | 322 |
| 254 | Бауырым Ақымет! | 323 |
| 255 | Міржақып, Мырзағазы, Ғазымбек қарақтарым! | 324 |
| 256 | Келесі хат: | 325 |
| 257 | Келесі хат: | 325 |
| 258-259 | «Ахметтің елге сәлемі» өлеңі және оның жарық көруі туралы қысқаша анықтама | 326 |
| 258 | «Ахметтің елге сәлемі» туралы | 326 |
| 259 | Ахметтің елге сәлемі (хат арқылы) | 326 |
| 260 | Перевод письма А. Байтурсынова А. Букейханову о переносе столицы в Кзыл-Орду и о работе над учебниками | 327 |
| 261 | Перевод с казахского языка письма А. Букейханова А. Байтурсунову | 328 |
| 262 | Перевод с казахского языка письма А. Букейханова А. Байтурсунову | 330 |
| | 7. РЕПРЕССИЯ ЖӘНЕ АҚТАУ. РЕПРЕССИЯ И РЕАБИЛИТАЦИЯ | |
| 263 | Справка Востотдела ПП ОГПУ по КССР Казкрайкому ВКП (б) о документе, обнаруженном при обыске квартиры А. Байтурсунова | 332 |

| | | |
|---|---|---|
| 264 | Показания А. Байтурсунова начальнику Востотдела ПП ОГПУ по КАССР о найденных у него тезисах по национальному вопросу | 332 |
| 265 | Из списка изданий, подлежащих изъятию из библиотек общественного пользования и книготорговой сети | 333 |
| 266 | Письмо ученого секретаря КазФАН А.А. Савченко и заведующего сектором языка С. Аманжолова секретарю ЦК КП (б) К Н.А. Скворцова об использовании материалов устного народного творчества, изъятых у А. Байтурсунова и других органами НКВД | 334 |
| 267 | Мәлімдемелер | 335 |
| 268-269 | Переписка Б. Байтурсуновой с Е. Пешковой о содействии в поиске А. Байтурсунова | 337 |
| 268 | Байтурсунова Б. – Пешковой Е.П. | 337 |
| 269 | Пешкова Е.П. – Байтурсуновой Б. | 337 |
| 270-271 | Письма А. Байтурсунова Е.П. Пешковой об оказании содействия в переводе из Севкрая, устройстве на канцелярскую работу и материальной помощи | 338 |
| 270 | А. Байтурсунов – Е.П. Пешковой | 338 |
| 271 | А. Байтурсунов – Е.П. Пешковой | 340 |
| 272 | Письмо А. Букейханова Е.П. Пешковой с просьбой об оказании помощи А. Байтурсунову | 340 |
| 273-277 | Переписка А. Байтурсунова с Е. Пешковой об оказании помощи | 341 |
| 273 | А.Б. Байтурсунов – Е.П. Пешковой | 341 |
| 274 | А.Б. Байтурсунов – Е.П. Пешковой | 342 |
| 275 | Е.П. Пешкова – А.Б. Байтурсунову | 342 |
| 276 | А.Б. Байтурсунов – Е.П. Пешковой | 342 |
| 277 | А.Б. Байтурсунов – Е.П. Пешковой | 343 |
| 278 | Справка об обнаружении показаний Байтурсунова А. | 344 |
| 279 | № 279 Справка о контрреволюционной деятельности Байтурсунова Ахмета | 344 |
| 280 | Постановление «Об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения» | 344 |
| 281 | Постановление о продлении срока ведения следствия | 347 |
| 282 | Справка о Байтурсунове Ахмете | 346 |
| 283 | Заявление Байтурсунова Ахмета Народному Комиссару Внутренних Дел КССР [Залину Л.] о своей деятельности и деятельности алашордынской организации | 347 |
| 284 | Показания Ахмета Байтурсунова | 349 |
| 285 | Записка А. Байтурсунова супруге [Б. Байтурсуновой] о передаче в тюрьму | 358 |
| 286 | Запрос КГБ КазССР 3-му отделению 2 НКГБ КазССР | 358 |
| 287 | Справка о Байтурсунове А. | 358 |

| | | |
|---|---|---|
| 288 | Запрос КГБ при СМ КазССР партийным и государственным архивам о сведениях об А. Байтурсунове | 359 |
| 289 | Ответ Казахского филиала ИМЛ при ЦК КПСС Института истории партии при ЦК КПК начальнику отдела КГБ при СМ КазССР Ловягину на запрос о предоставлении сведений об А. Байтурсунове | 360 |
| 290 | Жалоба С.Х. Бектемисовой Генеральному прокурору СССР [Р.А. Руденко] в порядке надзора (вторично) по неправомерности обвинения А. Байтурсунова | 365 |
| 291 | Запрос прокурора отдела по надзору за следствием в органах ГБ Прокуратуры СССР Н. Афанасьева зам. прокурора КазССР Государственному советнику юстиции 3 класса А.П. Чурбанову о подготовке заключения по делу А. Байтурсунова | 366 |
| 292 | Ответ зам. прокурора Казахской ССР А. Чурбанова прокурору отдела по надзору за следствием в органах ГБ Прокуратуры СССР Н. Афанасьеву на запрос о подготовке заключения по делу А. Байтурсунова | 367 |
| 293 | Ответ прокурора Отдела по надзору за следствием в органах ГБ Васильева С.Х. Бектемисовой на жалобу по делу А. Байтурсунова | 368 |
| 294 | Письмо М.С. СоломенцеваГенеральному прокурору СССР А.Я. Сухареву о заявлении Ш.А. Байсаловой по вопросу реабилитации ее отца А.Б. Байтурсунова | 368 |
| 295 | Заявление Ш.А. Байсаловой Политбюро ЦК КПСС, Комиссии по рассмотрению дел незаконно репрессированных по вопросу реабилитации ее отца А.Б. Байтурсунова | 369 |
| 296 | Протест Прокурора КазССР Г.Б. Елемисова Судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда КазССР по делу Байтурсунова А. | 372 |
| 297 | Определение об отмене Постановления тройки УНКВД Алма-Атинской обл. от 25 ноября 1937 г. и прекращении дела в отношении Байтурсунова А. за отсутствием в его действиях состава преступления | 373 |
| 298 | Ответ и. о. старшего помощника прокурора КазССР Т.К. Кульбаева замнач отдела по надзору за следствием в органах ГБ Прокуратуры СССР советнику юстиции Л.Ф. Космарскому об отмене постановления тройки и прекращении дела в отношении А.Б. Байтурсунова за отсутствием в его действиях состава преступления | 374 |
| ПРИМЕЧАНИЯ | | 376 |
| ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ | | 387 |
| СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ | | 411 |
| БИБЛИОГРАФИЯ | | 414 |
| ПЕРЕЧЕНЬ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ АРХИВНЫХ ФОНДОВ | | 419 |

Өлең жыр:

**Елім-ай!**

*Ем табалмай дертіңе мен ертеден,*
*Сол бір қайғың өзегімді өртеген.*
*Тырп етпейсің бас көтеріп көрпеден,*
*Еңсең неге түсті мұнша, елім-ай!*

*Өткен – сағым, келер алдың – бір мұнар,*
*Қызылшылсың қызарғанға тым құмар.*
*Сақтан деген сөзді жан жоқ шын ұғар,*
*Жемге шапқан, қармақ құрса, елім-ай!*

*Қандай едің, қара кейін қайрылып!*
*Қандай едің, тұрсың сонан айрылып.*
*Мүгедек боп, қос қанатың майрылып,*
*Өксіп жылап өгей ұлша, елім-ай!*

*Мұны құр бос өлең десең, өзің біл.*
*Жұрт болмаймын, өлем десең өзің біл.*
*Не болса да, көнем десең өзің біл,*
*Босағада жүрген құлша, елім-ай!*

*Түзелесің, қашан, жұртым, оңалып?*
*Тіл алмасаң, кетпеймісің жоғалып.*
*Қайтер едің, өткен дәурен оралып,*
*Жылы жүзбен мойнын бұрса, елім-ай!*

*Сол күніңді көрсем менің арманым,*
*Жоқтамас ем басқа тілек қалғанын.*
*Сұм жүрегім селк етпейді жалғанын,*
*Бұл мінезің бойда тұрса, елім-ай!*

**М.Д.**

**Қайда едің?**

*Кешегі қара күндерде,*
*Жұлдызсыз, айсыз түндерде*
*Жол таба алмай сенделіп,*
*Адасып Алаш жүргенде -*
*Бұ күнгі көп көсемдер,*
*Сұраймын, сонда қайда едің?*

*Ақыл таппай дағдарып,*
*Жан ашыр таппай сандалып,*
*Барарын қайда біле алмай*
*Жүрген  бір күнде сан ғаріп*

*Есепсіз көп, шешендер,*
*Жөніңді айтшы, қайда едің?*

*Сары арқа сайран жерлерін,*
*Көк орай шалғын көлдерін,*
*Бәрін жауға алдырып*
*Асқар тау - биік белдерін*
*Қысылып қазақ тұрғанда,*
*Данышпандар, қайда едің?*

*Атадан бала айрылып,*
*Қанаты сынып қайрылып,*
*Хасірет толып жүрекке*
*Тұрған бір кезде қайғырып,*
*Толып жатқан қамқорлар*
*Елде жоқ бедің, қайда едің?*

*Құлындай үркіп елдерің,*
*Қалдырып мекен жерлерін*
*Жаяу, жалпы, жалаңаш*
*Қатын, бала, ерлерің*
*Аштықтан қырғын тапқанда,*
*Сыпыра жомарт, қайда едің?*

*Кедейдің сорын қайнатып,*
*Майданға жасын айдатып,*
*Тілі жоқ, көз жоқ, басшы жоқ,*
*Өлімге басын байлатып*
*Жібергенде жаным-ау,*
*Жан ашыр жақын, қайда едің?*

*Енді бүгін кім жаман?*
*Данышпан емес, кім надан?*
*Қамқор емес, кім жауыз?*
*Жомарт емес, кім сараң?*
*Көсем емес, кім жалтақ?*
*Шешен емес жоқ адам,*
*Бәрі білгіш, бәрі де ер,*
*Жеткердің алла тағалам...*

**Мадияр**

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
город Алматы, ул. Шевченко, 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru

**Компьютерная верстка и дизайн**
Зикирбаева В.С.

Подписано в печать 11.11.2022.
Формат 70x100/16. Гарнитура «Times New Roman»
Тираж 1000 экз. Заказ № 43